

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY.

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI

111 9121 4021

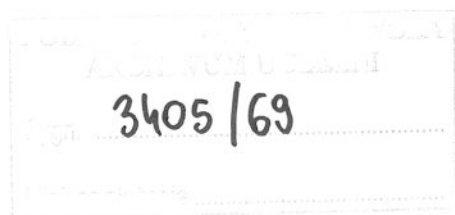
A.

PRACA DOKTORSKA.

RICHARD PLÜDDEMANN -
ARCHITEKT WROCŁAWSKI (1846-1910)

Agnieszka Gryglewska

*

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
Prof.dr hab.Jerzego Rozpędowskiego

WROCŁAW

MAJ 1996

[1996]

s. 117.

Mojej Babci

WSTĘP	3
--------------------	---

1. BIOGRAFIA RICHARDA PLÜDDEMANNA

111.1. Lata 1846 - 1885	
1.1.1. Pochodzenie. Pierwsze lata nauki (1846-1868)	11
1.1.2. Pierwszy okres nauki w berlińskiej Akademii Budowlanej (1868-1873)	13
1.1.3. Praktyka budowlana we Wrocławiu i kontynuacja studiów (1873-1876)	14
1.1.4. Praca w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie (1878-1884)	18
1.1.5. Udział w konkursach architektonicznych (1883-1885)	20
1.2. Richard Plüddemann - miejski radca budowlany we Wrocławiu. Lata 1885-1910	
1.2.1. Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego. Stan wrocław- skiej architektury komunalnej w 1885 roku.	25
1.2.2. Pierwsze projekty. Ważniejsze przedsięwzięcia budowlane w latach 1885-1908	27
1.2.3. Organizacja wrocławskiej administracji budowlanej w latach 1885-1909	41
1.2.4. Działalność społeczna Plüddemanna, udział w komisjach i sądach konkursowych.	46
1.2.5. Odejście ze służby miejskiej (1909). Propozycje architektoniczne dla Wrocławia (1909-1910).	51

2. TWÓRCZOŚĆ ARCHITEKTONICZNA RICHARDA PLÜDDEMANNA W LATACH 1885-1909

2.1. Architektura niemiecka przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku. Dążenia do niemieckiej narodowej sztuki budowlanej	
2.1.1. Fazy neogotyku niemieckiego. Szkoły neogotyku	55
2.1.2. Berlińska architektura komunalna lat 1872-1896. Przemiany na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku pod wpływem hanowerskiej szkoły architektonicznej	58
2.2. Charakterystyka twórczości Richarda Plüddemanna	
2.2.1. Motywy wyboru neogotyku. Czynniki narodowe i chrześcijańskie, gotyk stylem wszystkich zadań budowlanych	63

2.2.2.	Zasady kompozycji. "Malowniczość"	64
2.2.3.	Idea prawdy w architekturze Plüddemanna	66
	I. Materiał budowlany	66
	II. Konstrukcja	72
	III. Funkcja	76
	IV. Forma	79
2.2.4.	Krytyka neogotyku	89
2.2.5.	Opinie na temat twórczości R.Plüddemanna	91
3.	WPŁYW R.PLÜDDEMANNA NA URBANISTYKĘ WROCŁAWIA KOŃCA XIX WIEKU.	93
4.	ZAKOŃCZENIE	98
	Kalendarium życia i twórczości R.Plüddemanna	103
	Wykłady R.Plüddemanna dla Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu	106
	Udział w komisjach budowlanych i technicznych oraz ważniejszych sądach konkursowych	107
	BIBLIOGRAFIA	
	Publikacje R.Plüddemanna	108
	Literatura ogólna	108
	Literatura i źródła biograficzne na temat R.Plüddemanna	113

WSTĘP

Architektura komunalna, nowe zjawisko w XIX wieku, anonimowa, uważana za schematyczną i szampową, nie cieszyła się dotąd szerszym zainteresowaniem ani polskich, ani niemieckich badaczy, za wyjątkiem reprezentacyjnych budowli ratuszy, muzeów, teatrów, giełd. Sztuka budowlana ubiegłych epok знаła takie zadania budowlane jak: kościół, ratusz, zamek i twierdza, pałac i dom mieszczański. Po raz pierwszy w ubiegłym stuleciu, wraz z rewolucyjną zmianą struktury społeczeństwa, powstały dotychczas nieznane zadania budowlane, dla których nie istniały żadne wcześniejsze wzorce. Dla przyrastającej gwałtownie liczby ludności administracja miejska, nowy inwestor, ze względu na odpowiedzialność za społeczność miejską, wznosiła nowe budowle służące jej codziennym potrzebom i kulturze: biura, szpitale, przytulki, szkoły, place zabaw, zakłady wodne, gazownie, elektrownie, hale targowe, muzea, teatry, biblioteki. Budownictwo tego rodzaju, wraz ze wzrostem uprzemysłowienia i rozwojem miast, coraz bardziej zyskiwało na znaczeniu ze względu na jego masowy charakter. Jednak nawet wtedy, jedynie zadania budowlane służące idei państwa, kulturze lub religii, były uważane za zadanie "sztuki budowlanej". Inne, o charakterze technicznym, gospodarczym i socjalnym, przeważnie nie były za takie uznawane¹. W XIX wieku powstało wiele nowych typów budowli, które w wyniku daleko posuniętej specjalizacji dostosowane były konstrukcją lub specyficznym układem funkcjonalnym do różnorodnych, nowoczesnych zadań. Były to często dzieła anonimowych twórców, architektów - urzędników budowlanych, których nazwiska nie są dziś znane. Jak pisał Nikolaus Pevsner: "Tam, gdzie architektura XIX wieku doszła do użytecznych rozwiązań, nie chodziło o dzieła wybitnych architektów, lecz raczej o anonimowy proces rozwojowy. Wybitni architekci owego czasu byli zbyt zajęci obramowaniem i obudową fasad dekoracjami"².

Celem badań nad życiem i twórczością Richarda Plüddemanna, wrocławskiego architekta i urzędnika budowlanego, a zarazem celem tej dysertacji, było ustalenie jego danych biograficznych z położeniem głównego nacisku na okres pracy we Wrocławiu, opracowanie katalogu jego wrocławskich dzieł oraz ich charakterystyki. Uzyskane wiadomości pozwoliły na przedstawienie jego sylwetki w kontekście historycznym, powiązanie jego twórczości z głównymi prądami dziewiętnastowiecznej sztuki niemieckiej oraz ustalenie jego pozycji na tle architektury niemieckiej na przełomie XIX i XX wieku (szczególnie architektury komunalnej).

Richard Plüddemann był jedną z najważniejszych postaci wrocławskiej architektury ostatnich piętnastu lat XIX wieku i pierwszego dziesięciolecia wieku XX. Artysta ten sprawował funkcję wysokiego urzędnika miejskiego - miejskiego radcy budowlanego (*Stadtbaurat*). Przez 23 lata kierował miejskimi inwestycjami z zakresu architektury, był autorem i współautorem ponad stu projektów budowli komunalnych, między innymi: szkół ludowych, średnich, wyższych zakładów naukowych, hal gimnastycznych, szpitali, przytułków, łaźni miejskich, straży

¹Otto, Karl, *Der Schulbau vom 1900 bis zur Gegenwart, Architektur und Wohnform*. Innendekoration, LXVIII/1960, s.277-284.

²Pevsner, Nikolaus, *Historia architektury europejskiej*. t.II, Warszawa 1980, s.266.

pożarnej i stajni, hal targowych. Gdy obejmował funkcję radcy budowlanego, Wrocław liczył zaledwie 300 tysięcy mieszkańców, gdy odchodził z urzędu, miejska administracja budowlana musiała sprostać potrzebom 528 tysięcy wrocławian, zapewniając im budowlę socjalne, techniczne i gospodarcze. Jako projektant, kierownik miejskiej administracji budowlanej przy Magistracie o dużym autorytecie we wrocławskim środowisku artystycznym, przewodniczący technicznych komisji budowlanych, uczestnik sądów konkursowych, przewodniczący i członek licznych związków i stowarzyszeń artystycznych, autor wykładów i publikacji, wpływał niemal przez ćwierćwiecze na styl wrocławskiej architektury.

Był przybyszem z Berlina, związanym z Wrocławiem już od 1873 roku. Od 1885 roku powstała tu większość jego projektów. Wykształcony w berlińskiej Akademii Budowlanej (*Königliche Bauakademie*) w kulcie artystycznego dziedzictwa K.F.Schinkla, we wrocławskim okresie twórczości pozostawał niemal wyłącznie wierny stylowi neogotyckiemu i architekturze ceglanej (*Backsteingotik*). Nazwany we wrocławskiej prasie "romantykiem (...), a jednocześnie człowiekiem jasnego, chłodnego umysłu (...)"³, tworzył w stylu, który można zaliczyć do ostatniej, trzeciej fazy neogotyku niemieckiego, do której należały dzieła takich architektów jak Johannes Otzen i Carl Schäfer.

Wspomnienia i nekrologi w prasie wrocławskiej i niemieckich czasopismach architektonicznych ukazały w 1910 roku w sposób obszerny przebieg jego życia i znaczenie jego dzieła, sławiąc przeważnie jego dorobek, choć były też próby krytycznej oceny jego twórczości (*Deutsche Bauzeitung*). Śmierć Plüddemanna przypadła na czas schyłku Jugendstilu, odrzucenia dziewiętnastowiecznej, historyzującej szaty architektonicznej i początków funkcjonalizmu manifestującego się między innymi w budowlach Hansa Poelziga i Maxa Berga. Za życia upamiętniony kamienną sylwetką mnicha na elewacji ratuszowej jako jedna z postaci najbardziej znaczących dla kultury miasta, po śmierci zapomniany i niedoceniony, w następnych dziesiątkach lat nie będzie on postacią interesującą historyków architektury i architektów. Rzadko wzmiankowany w przewodnikach po mieście, kojarzony będzie jedynie z projektami gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej, szkół wrocławskich oraz hali targowej przy placu Nankiera.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I STAN BADAŃ

Vollmer, Thieme - Becker, a za nim S.Łoza i inne leksykony, podają jedynie daty z życia i główne dzieła z bogatego dorobku Richarda Plüddemanna. Jego postać rzadko znajduje zainteresowanie w polskich powojennych pracach na temat sztuki Wrocławia (Tadeusz Broniewski, *Sztuka Wrocławia*, 1967r.; Jerzy Rozpędowski, *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, 1978r.; Edmund Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu*. 1985r.) oraz w niemieckich leksykonach o Wrocławiu (G. Scheuermann, *Das Breslau - Lexikon*, Dülmen 1994, 1995; *Breslau von A bis Z*. Pod red. F.Marx, Recklinghausen [...]). Prace te zawierają niestety wiele błędów dotyczących twórczości tego architekta.

Życie i dorobek Plüddemanna - tej powszechnie znanej, ale jedynie z nazwiska

³Geheimrat Plüddemann+, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, nr 100.

postaci, nie doczekały się dotychczas wyczerpującego opracowania. Twórczość Plüddemanna była tematem tylko jednej monografii, pracy magisterskiej z 1984 roku napisanej przez Beatę Stragierowicz w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Autorka pracy pod tytułem *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu* wykorzystała jedynie część zachowanych rysunków, źródeł prasowych i dokumentów archiwalnych, a dane biograficzne ujęte w tej pracy ograniczyła do życiorysu zamieszczonego w zespole akt *Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu*⁴. Plüddemann wymieniany jest również w pracy magisterskiej Ewy Janiszewskiej pod tytułem *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu* z 1991 roku (Uniwersytet Wrocławski) przy okazji omawiania przebiegu budowy i historii gmachu. W pracy doktorskiej Pawła Kirschke *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu* z 1993 roku (Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej) jego nazwisko pojawia się przy okazji omawiania projektu wrocławskich hal targowych. W latach 1992-1994 bogato ilustrowane materiały źródłowe, dotyczące projektów Richarda Plüddemanna, zostały zebrane przez autorkę w postaci raportów Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej i stanowią katalog projektów i budowli, na którym po uzupełnieniu kwerendy archiwalnej opiera się niniejsza monografia⁵.

W pracy oparto się przede wszystkim na projektach architektonicznych, które obejmują ponad 1500 plansz i są przechowywane w Archiwum Budowlanym m. Wrocławia. Są one bezcennym źródłem wiedzy o architekcie, jego metodzie pracy, organizacji wrocławskiej administracji budowlanej. Zbiór zawiera poszczególne fazy projektów: szkice, projekty koncepcyjne, techniczne i rysunki powykonawcze (w przypadku wielu projektów kompletny zbiór). Ważnym uzupełnieniem rysunków jest zgromadzony w zespole *Akta miasta Wrocławia* w Archiwum Państwowym i Wojewódzkim, zachowany niemal w całości zbiór: pism urzędowych i korespondencji dotyczącej przebiegu budowy zespołów architektonicznych, ogłoszeń o przetargach i ofert rzemieślników budowlanych, kosztorysów i harmonogramów robót budowlanych, sporadycznie uzupełnionych planami i opisami projektów. Innym źródłem zawierającym podobne informacje jest pismo *Breslauer Gemeinde - Blatt* - organ wrocławskiego Magistratu, ukazujący się od 1901 roku, a także wrocławska prasa codzienna: *Breslauer Zeitung*, *Schlesische Zeitung*, *Breslauer General - Anzeiger*. Pisma te publikowały szczegółowe sprawozdania z obrad Rady Miejskiej, gdzie zapadały decyzje o budowie i projektach gmachów komunalnych, ich finansowaniu, opisywały budowle miejskie przy okazji ich inauguracji. Własne artykuły architekta, opublikowane w latach 1874-1910 w *Baugewerks - Zeitung*, *Architektonisches Skizzenbuch*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung* oraz *Schlesien*, stanowiły ważne źródło informacji na temat poglądów i programu artystycznego architekta. Podstawą do opracowania części biograficznej były liczne wspomnienia, jakie ukazały się w czasopiśmie fachowych (*Zentralblatt der Bauverwaltung*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zetschrift für Bauwesen*) i wrocławskiej prasie po odejściu R.Plüddemanna na emeryturę na początku 1909 roku i po jego śmierci w 1910 roku. Wrocławska prasa dokumentowała też przebieg kariery zawodowej.

⁴Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu (APW).

⁵Gryglewska, Agnieszka, *Architektura Wrocławia XIX i XX wieku. Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna (1846-1910)*. Raport IHASZiT Politechniki Wrocławskiej, t.I-III, Wrocław 1992-1994.

Wzmianki o jego udziale w pracach Magistratu ukazywały się wielokrotnie w latach 1885-1908.

Utrudnione były badania "berlińskiego" okresu twórczości, gdyż część akt (rysunki) Ministerstwa Robót Publicznych (*Ministerium für öffentliche Arbeiten*) przechowywanych w archiwum w Merseburgu, a następnie w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie (*Geheime Staatsarchiv*) nie zachowała się, a część jest w opracowaniu. Ponadto projekty młodszych pracowników ministerstwa były zazwyczaj wykonywane anonimowo i sygnowane przez wyższych rangą urzędników. Nie została odnaleziona prywatna korespondencja, prywatne dokumenty Plüddemanna. Nie odnaleziono również akt personalnych przechowywanych w Magistracie, odesłanych do registratury (*Reponenden - Registratur*) przed 1939r.⁶ Kalendarium życia i twórczości R.Plüddemanna może się więc okazać niepełne.

Katalog zamieszczony w mojej pracy zawiera omówienie jedynie dzieł wrocławskich tego architekta, o innych pracach wspomniano w części biograficznej. Katalog ten mógłby być w wyniku dalszych badań uzupełniony o prace sprzed 1885 roku wykonane dla Ministerstwa Robót Publicznych i Rządu w Poczdamie oraz budowle sakralne na Śląsku i w Schlezwigu - Holsztynie, z których znany jest z publikacji jedynie kościół w Szklarskiej Porębie.

LITERATURA

Wykorzystana w mojej pracy literatura na temat historii Niemiec, architektury XIX i XX wieku Wrocławia i Niemiec, organizacji administracji budowlanej, jest niemieckojęzyczna. Istotnym utrudnieniem był dla mnie brak szczegółowego opracowania historii Wrocławia XIX wieku i początku XX wieku. Napisane po 1945 roku leksykony i przewodniki ujmują jedynie wąski jej wycinek na temat żyjących tu Polaków. Pomocna była praca W.Czaplińskiego, A.Galosa i W.Korty na temat Historii Niemiec⁷.

W pracach nad pruską i niemiecką architekturą XIX wieku rola budownictwa państwowego i gminnego (komunalnego), projektowanego i realizowanego przez architektów - urzędników na usługach państwa i gmin miejskich, nie była dotychczas wystarczająco wyeksponowana. Jest to zaskakujące tym bardziej, że założenie berlińskiej Akademii Budowlanej (1799r.) służyło wyłącznie celowi kształcenia urzędników budowlanych potrzebnych aparatowi państwowemu⁸. Peter Lemburg w pracy doktorskiej szeroko omawia sposób kształcenia, kompetencje architektów - urzędników państwowych, ich rywalizację z prywatnymi architektami. Przepisom prawnym, historii zawodów urzędnika budowlanego i architekta prywatnego w latach 1799 - 1932 jest poświęcona książka Eckharda Bolenza z 1991 roku⁹. Wzmiankę o urzędnikach budowlanych zamieścił również Michael S.Cullen w *Bauwerke der Gründerzeit (Bildatlas spezial)*, omawiając jednocześnie pozostającą w gestii urzędów budowlanych architekturę przemysłową i szpitalną

⁶APW, Akta m. Wrocławia (AW), *Abgegebene Personalakten*, sygn.2980, k.96. Rejestr przekazanych do registratury dokumentów informuje o istnieniu akt *Die Personalien des Herrn Stadt- Baurats Plüddemann*.

⁷Czapliński, Władysław, Adam Galos, Wacław Korta, *Historia Niemiec*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1981.

⁸Lemburg, Peter, *Leben und Werk des gelehrten Berliner Architekten Friedrich Adler (1827-1908)*. Doktorat na Freie Univ. Berlin, Berlin 1989, s.101.

⁹Bolenz, Eckhard, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten*. Frankfurt am Main 1991.

okresu grynderskiego. Manfred Klinkott poświęcił rozdział swojej książki o ceglanej architekturze Berlina Hermannowi Blankensteinowi, architektowi miejskiemu Berlina w latach 1872-1896, autorowi projektów między innymi 112 szkół, dzięki któremu architektura ceglana stała się znakiem rozpoznawczym miejskich instytucji¹⁰. Nawet Ludwig Hoffmann, miejski radca budowlany Berlina w latach 1896-1924, autor projektów ponad 111 zespołów architektonicznych, nie doczekał się obszernej monografii. *Architektur von Ludwig Hoffmann (1852-1932) in Berlin* (1987, reprint na podstawie wydania z 1902r., Berlin, New York) zawiera bogato ilustrowane przykłady dzieł tego architekta i jedynie krótką notę biograficzną. Dirk Meyhöfer w *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des Ziegelbaus in der Hansestadt* (Hamburg 1986) wspomina kierownika hamburskiej Deputacji Budowlanej w latach 1872-1901 Andreasa Meyera, nie zamieszczając szerszej charakterystyki jego twórczości. Postać jednego z urzędników kolońskiej administracji budowlanej Jacoba Koerfera przedstawił w swoim doktoracie Klemens Klemmer (*Jacob Koerfer (1875-1930). Ein Architekt zwischen Tradition und Moderne*. Doktorat w Technische Hochschule Berlin, Berlin 1987.). Wrocławskiemu miejskiemu radcy budowlanemu Maxowi Bergowi, następcy Richarda Plüddemanna, będzie poświęcona praca doktorska przygotowywana przez Jerzego Ilkosza pod kierunkiem profesora Zygmunta Świechowskiego.

Niezwykle pomocna jako źródło materiału porównawczego okazała się seria wydawnictw na temat Berlina i jego budowli, ukazująca się od 1896 roku do dziś. Zawiera ona katalog architektury komunalnej i państwowej: uczelni, szkół średnich i gminnych, zakładów opieki zdrowotnej, kąpielowych, hal targowych, straży pożarnej i innych, opatrzone szerokim wstępem historycznym i opisem poszczególnych typów budowli (*Berlin und seine Bauten* 1896. t.II. *Hochbau*, Berlin 1896; *Berlin und seine Bauten*. t.V. *Schulen*. Berlin 1991; *Berlin und seine Bauten*. t.IX. *Industriebauten. Bürohäuser*. Berlin, München, Düsseldorf 1971; *Berlin und seine Bauten*. t.X. *Anlagen und Bauten für Versorgung. Feuerwachen*. Berlin, München, Düsseldorf 1976.). Szeroki opis ważniejszych budowli użyteczności publicznej Berlina, także komunalnych, zamieszczają w swoich pracach Manfred Klinkott¹¹ i Eva Börsch - Supan¹². Ważnym wkładem w badania nad historią, organizacją i architekturą niemieckich szpitali są prace Axela Murkena¹³. W opracowaniach na temat dziewiętnastowiecznej architektury innych regionów Niemiec, na przykład Schlezwillu - Holsztyna¹⁴, czy Nadrenii¹⁵, podane są jedynie nieliczne przykłady nie dające obrazu całej architektury komunalnej tych obszarów. Dieter Dolgner w *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900* (Leipzig 1993), w rozdziale na temat komunalnych i mieszczańskich zadań budowlanych, zajął się reprezentacyjnymi budynkami ratuszy, giełd i muzeów, pomijając przeważające w swej masie zadania budowlane z dziedziny ochrony zdrowia i oświaty.

¹⁰Klinkott, Manfred, *Die Backsteinbauwerke der Berliner Schule von K.F.Schinkel bis zum Ausgang des Jahrhunderts*. Berlin 1988, s.381.

¹¹*ibidem*.

¹²Börsch - Supan, Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840-1870*. Passau, 1977.

¹³Murken, Axel, *Vom Armenhospital zum Grossklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Köln 1988.

¹⁴Brix, Michael, *Nürnberg und Lübeck im 19. Jahrhundert*. München 1981.

¹⁵*Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland*. Pod red. Eduard Trier, Willy Weyres, t.II, *Architektur II. Profane Bauten und Städtebau*. Düsseldorf 1980.

Doskonałym źródłem informacji na temat architektury z okresu II połowy i początku XX wieku są budowlane - techniczne czasopisma niemieckie, takie jak *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, *Zeitschrift für Bauwesen*, *Architektonische Rundschau*, *Schweizerische Bauzeitung*, *Der Profanbau*, *Der Industriebau*, *Architektonisches Skizzenbuch*, *Baugewerks - Zeitung*, *Ostdeutsche Bau - Zeitung*.

Liczne prace magisterskie, które powstały w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, głównie pod kierunkiem profesor Zofii Ostrowskiej - Kęłowskiej, oraz monografie kamienic mieszczańskich i budynków użyteczności publicznej, opracowane w Instytucie Historii Architektury Politechniki Wrocławskiej, poświęcone są architekturze śląskiej XIX wieku i jej twórcom, lecz dotyczą inwestycji prywatnych i w niewielkim zakresie państwowych. Wiedza na temat budynków komunalnych Wrocławia z II połowy XIX i z początku XX wieku jest znikoma. W urzędzie konserwatorskim znajdują się jedynie spisy obiektów na fiskach. Tylko 7 spośród nich zostało wpisanych do rejestru zabytków (budynek dawnej Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej, ośrodek opieki społecznej w Praczech, hala targowa, 3 mosty, wieża wodna przy ulicy Wiśniowej), w większości w połowie lat siedemdziesiątych! Kartę architektury, zresztą w sposób mało zadowalający, opracowano jedynie do czterech spośród nich (hala targowa, mosty: Grunwaldzki, Osobowicki, Zwierzyniecki). Porównanie wrocławskiego dziewiętnastowiecznego budownictwa komunalnego z podobnym na terenie Śląska nie jest możliwe ze względu na brak zarówno współczesnych jak i przedwojennych opracowań. Analiza porównawcza wymagałaby przeprowadzenia żmudnych badań na materiałach źródłowych (projekty, rękopisy) w poszczególnych miastach śląskich. Najlepsze rozpoznanie mamy w dziedzinie budownictwa technicznego, a szczególnie komunalnych urządzeń wodociągowych i wież ciśnień (raporty IHASiT Politechniki Wrocławskiej - J.Dobesz, A.Gryglewska, S.Januszewski, P.Wiater, E.Piątek) oraz budownictwa przemysłowego inwestowanego przez prywatnych właścicieli¹⁶ i gminy na terenie Dolnego Śląska (architektura kopalń, gazowni, kolejnictwa, elektroenergetyki - raporty IHASiT Politechniki Wrocławskiej - J.Januszewski, T.Szpineter, P.Gerber, E.Piątek, J.Dobesz). Od 1992 roku prowadzone są prace w Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia, mające na celu uporządkowanie i konserwację zbioru projektów wrocławskich budowli użyteczności publicznej. Wiedzę na temat architektury wrocławskich szpitali XIX i XX wieku uzupełni praca doktorska Małgorzaty Wójtowicz o wrocławskich klinikach uniwersyteckich (w przygotowaniu).

Istotą i znaczeniem neogotyku zajmowali się między innymi: Karl Scheffler¹⁷ i Alfred Kamphausen¹⁸. Duże znaczenie mają współczesne prace Georga Germanna, w których zajmuje się historią doktryny neogotyckiej¹⁹. Również opracowanie architektury berlińskiej Evy Börsch - Supan zawiera rozdział poświęcony neogotykowi. Interesujące są krytyczne wobec neogotyku prace z lat

¹⁶Piotr Gerber, *Architektura przemysłowa Wrocławia w latach 1830-1870*. Doktorat w IHASiT Politechniki Wrocławskiej. Wrocław 1994.

¹⁷Scheffler, Karl, *Der Geist der Gotik*. Leipzig 1917, 1919.

¹⁸Kamphausen, Alfred, *Gotik ohne Gott. Ein Beitrag zur Deutung der Neugotik und des 19. Jahrhunderts*. Tübingen 1952.

¹⁹Germann, Georg, *Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie*. Stuttgart 1974.

dwudziestych XX wieku, między innymi Corneliusa Gurlitta²⁰ i Hermanna Schmitza²¹.

KONSTRUKCJA PRACY

Wzorzec dla układu niniejszej pracy i metod badawczych stanowiły niemieckie prace monograficzne o: Friedrichu Adlerze²², Johannesie Otzenie²³, C.W.Hase²⁴ i Carlu Schäferze²⁵, architektach współczesnych Plüddemannowi, projektujących w II połowie XIX wieku w stylu neogotyckim, w większości edycje prac doktorskich. Pomocne były również obszerne, lecz nie publikowane monografie na temat architektów śląskich, tworzących w drugiej połowie XIX wieku: Carla Lüdecke²⁶ i Alexisa Langer²⁷.

Dysertacja składa się z trzech tomów. Tom pierwszy podzielono na 4 części. Rozdział pod tytułem *Biografia Richarda Plüddemanna*, podzielony na dwa okresy, lata 1846-1885 i 1885-1910, zawiera poszerzoną biografię architekta, uwzględniającą epokę i warunki w których żył i tworzył. We fragmencie omawiającym jego pracę we wrocławskiej administracji budowlanej, została przedstawiona struktura urzędu, metody jego pracy, pracownicy - urzędnicy budowlani, zakres ich kompetencji. Rozdział na temat twórczości Plüddemanna charakteryzuje jego dzieła na tle niemieckiej architektury neogotyckiej oraz architektury komunalnej od końca lat siedemdziesiątych XIX do początku XX wieku. Ocenę roli Plüddemanna w przemianach wrocławskiej urbanistyki w ostatnich latach XIX wieku zawiera rozdział trzeci. W rozdziale kończącym pracę oceniono rolę i miejsce artysty w historii architektury Niemiec w II połowie XIX i na początku XX wieku oraz ukazano jego wpływ na architekturę Wrocławia w tym okresie. Jako aneks dołączono *Kalendarium życia i twórczości*, zestawienie wykładów oraz publikacji R.Plüddemanna. Literatura ogólna zamieszczona na końcu tomu dotyczy: historii Niemiec, architektury niemieckiej XIX i XX wieku, architektury neogotyckiej, komunalnej, dorobku architektów miejskich i jest uporządkowana alfabetycznie. Literatura źródłowa, dotycząca postaci Plüddemanna, została uporządkowana chronologicznie.

Drugi tom jest katalogiem dzieł wrocławskich architekta, skomponowanym w układzie tematycznym (obiekty szkolne, ochrony zdrowia i opieki społecznej, straży pożarnej, rogatki, przebudowy, techniczne i inne) i chronologicznym. Umożliwia to na wyodrębnienie różnych etapów jego twórczości. Pominięto tu mniej znaczące projekty budynków o charakterze gospodarczym i technicznym (większe założenia gazowni miejskiej oraz miejskiej rzeźni zostaną opracowane w przyszłości). W katalogu zamieszczono między innymi wybór materiałów źródłowych i ikonograficznych, nazwiska współpracujących projektantów, krótką

²⁰Gurlitt, Cornelius, *Zur Befreiung der Baukunst. Ziele und Taten deutscher Architekten im 19. Jahrhundert*. Berlin 1969. Zbiór esejów.

²¹Schmitz, Hermann, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*. Berlin 1921.

²²Lemburg, P. *op.cit.*

²³Bahns, Jörn, *Johannes Otzen 1839-1911. Beiträge zur Baukunst des 19. Jahrhunderts*. München 1971.

²⁴Kokkelink, Günther, *Die Neugotik Conrad Wilhelm Hases. Eine Spielform des Historismus, 1818-1859*. Hannover 1968.

²⁵Schuchard, Jutta, *Carl Schäfer 1844-1908. Leben und Werk des Architekten der Neugotik*. München 1979.

²⁶Dobesz, Janusz, *Nurty architektury II poł. XIX w. w twórczości Karola Lüdeckego*. Doktorat w IHASZiT Politechniki Wrocławskiej. Wrocław 1978.

²⁷Zabłocka, Agnieszka, *Alexis Langer (1825-1904) i jego neogotycka architektura sakralna*. Doktorat w IHASZiT Politechniki Wrocławskiej. Wrocław 1992.

historię budowy i opis zawierający analizę formalną dzieł. W katalogu zawarto również niemieckie nazewnictwo budowli i ulic. W tekście pierwszego tomu pojawiają się jedynie niemieckie nazwy nie ujęte w katalogu. Katalog uzupełniają ilustracje zamieszczone w trzecim tomie, ukazujące część ogromnej spuścizny architekta. Liczę na to, że moja praca uzupełni nieznany dotąd obraz dziewiętnastowiecznego Wrocławia i stanie się zachętą to dalszych badań nad architekturą komunalną Wrocławia i Śląska.

Chciałabym w tym miejscu podziękować za merytoryczne wskazówki mojemu promotorowi prof.J.Rozpędowskiemu oraz prof.E.Niemczykowi, dr J.Dobeszowi, dr A.Zabłockiej i J.Ilkoszowi. Szczególne podziękowania należą się pracownikom Archiwum Budowlanego we Wrocławiu, bez których pomocy i życzliwości, nie byłoby możliwe opracowanie obszernej dokumentacji projektowej, stanowiącej podstawowy materiał źródłowy dla mojej pracy. Podziękowanie za pomoc kieruję do władz Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej oraz Dyrekcji Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki, które umożliwiły mi finansowanie badań.

1. BIOGRAFIA RICHARDA PLÜDDEMANNA

1.1. Lata 1846 - 1885

1.1.1. Pochodzenie. Pierwsze lata nauki (1846-1868)

Richard Adolf Odo Plüddemann urodził się 30 września 1846 roku w rodzinie ziemiańskiej, w Gąskach (Funkenhagen) koło Sarbinowa na Pomorzu (okręg koszaliński). Jego ojcem był Sellmar Fernando Plüddemann - porucznik i właściciel dóbr Gąski, matką - Fanny Friederike Alexandrine Phehmel²⁸. Nie jest znane rodzeństwo Richarda²⁹. Należy przypuszczać, że był on spokrewniony ze znaną kołobrzeską rodziną kupców i armatorów, z której wywodzili się między innymi malarz historyczny i ilustrator książek Hermann Freihold Plüddemann³⁰ oraz muzyk i muzykolog, autor ballad - Martin Plüddemann³¹. Jest prawdopodobne, że na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku ojciec Richarda jako wojskowy, został przeniesiony służbowo do Berlina, dokąd przeprowadziła się także cała rodzina³². Tam upłynęło dzieciństwo i młodość Richarda. Rodzina Plüddemannów zamieszkała w dzielnicy Friedrichstadt i tu w latach 1857(?) - 1866 Richard uczęszczał do gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma (*Friedrich - Wilhelms - Gymnasium*), a w czerwcu 1866 roku zdał egzamin maturalny³³.

Wiosną 1866 roku, trwające od połowy lat pięćdziesiątych między Austrią i Prusami spory o dominację wśród księstw i królestw niemieckich, doprowadziły do otwartego konfliktu. Na początku maja Prusy ogłosiły mobilizację. Richard Plüddemann jako ochotnik "jednorocznik", wkrótce po zdaniu egzaminów maturalnych wziął udział w walkach III Batalionu Strzelców³⁴. Klęska katolickiej Austrii pod Sadową 3 lipca 1866 roku i pokój zawarty w Pradze 23 sierpnia tego roku, stworzyły podstawę do zjednoczenia Niemiec pod przywództwem protestanckich Prus³⁵. W nowoutworzonym Związku Północnoniemieckim rozpoczęto reformy zmierzające do ujednolicenia Rzeszy, a zwłaszcza jej gospodarki. Lata po 1866 roku charakteryzuje znaczny liberalizm gospodarczy. W 1867 roku wprowadzono wolność poruszania się i osiedlania. Ujednolicono miary i wagi (1868), przepisy, zwyczaje i kodeks handlowy (1869)³⁶. Nowa ustawa przemysłowa, zwana *Gewerbefreiheit*, z 21 czerwca 1869 roku i powiązane z nią zarządzenia, liberalizowały między innymi przepisy dotyczące uprawnień do

²⁸ Archiwum Państwowe w Koszalinie (APK), Księgi parafii ewangelickiej w Sarbinowie (odpis aktu urodzenia). Chrzest Richarda odbył się 11.11.1846r. Rodzicami chrzestnymi byli: właściciel dóbr w Kładnie (Kaltenhagen) Adolf Hermann Mök, Charlotte Schlee z Gąsek, profesor Adolf Erhard z Drezna oraz panna Caroline Lietzmann z Kołobrzegu.

²⁹ Prawdopodobnie o niezamężnej siostrze dowiadujemy się z berlińskiej księgi adresowej z 1882r.

³⁰ *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig 1907, t.26, s.323-324. Ur.17.07.1809r. w Kołobrzegu, zm.24.06.1868r. w Dreźnie.

³¹ *Ibid.*, t.53, s.81-85. Ur.29.06.1868r. w Kołobrzegu, zm.8.10.1897r. w Berlinie.

³² *Neuer Wohnung - Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts- Katalog für Berlin und Charlottenburg auf das Jahr 1867, 1869; Adress- Calender für die Königl. Haupt- und Residenzstädte Berlin und Potsdam auf das Jahr 1869, 1870*. Nazwisko S.Plüddemanna, rentiera i emerytowanego porucznika, pojawia się w berlińskich księgach adresowych w związku z pełnieniem przez niego w latach 1869-1870 funkcji społecznego przedstawiciela okręgu nr 38 w dzielnicy Friedrichstadt. Zamieszkały przy Anhaltsche Communication 14 do 1867r., później przy Königsgratzerstr. 105, zmarł prawdopodobnie na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku.

³³ *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GstA), Rep.32. Friedrich - Wilhelms - Gymnasium. Schülerverzeichnis nach Semestern [1804-1930]*, sygn.26.

³⁴ APW, *Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu (ZAI)*, Liebig, Curt, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur - Verein zu Berlin*. Maszynopis. Breslau - Zimpel 1933/34, sygn.26.

³⁵ Czapliński, W., A. Galos, W. Korta, *op.cit.*, s.559-561.

³⁶ *Ibidem.*, s.602.

prowadzenia działalności budowlanej³⁷.

Decyzję o karierze architekta i urzędnika państwowego podjął dwudziestojednoletni Richard po powrocie ze służby wojskowej w 1867 roku. Rozpoczął on wtedy roczną praktykę pod kierunkiem architekta Friedricha Adlera (1827-1908)³⁸. Była ona koniecznym warunkiem przyjęcia go w szeregi studentów berlińskiej Akademii Budowlanej³⁹. Friedrich Adler⁴⁰ był już wówczas uznanym architektem, profesorem akademii berlińskiej i naukowcem, autorem dzieła na temat średniowiecznej sztuki budowlanej w Prusach pod tytułem *Mittelalterliche Backstein Bauwerke des Preußischen Staates*, którego pierwszy zeszyt ukazał się w 1859 roku. Pełniło ono podwójną funkcję - rzetelnej inwentaryzacji naukowej i przeznaczonego do praktycznego użycia, obszernego wzornika rodzimego, średniowiecznego detalu⁴¹. Pracę tę zdaniem Lemburga, należałoby uznać za epokową, za jedną z najistotniejszych przyczyn ożywienia średniowiecznego budownictwa ceglanego, wejścia marchijskiego gotyku ceglanego do nowej architektury Berlina⁴².

Już wcześniej musiały być znane Plüddemannowi prace Adlera, zwłaszcza budynek mieszkalny G.Halske (1859-1860) i nie istniejący dziś kościół pod wezwaniem Chrystusa (1862-1866). Adler wzniósł je przy Königgratzerstrasse 113 i 123, w sąsiedztwie domu Plüddemanna. Niewielki Christuskirche zbudowany w stylu gotyckim, oparty na wzorcach marchijskiej i berlińskiej architektury średniowiecznej, był najwcześniejszym odbiciem pracy teoretycznej Adlera. Architekt zaprojektował go jako w pełni samodzielne dzieło, bez ulegania doktrynerskiemu historyzmowi⁴³. Fasada kościoła ozdobiona sterczynowym szczytem zachowała jednak proporcje złotego podziału. Plüddemann zapewne uczestniczył na przełomie 1867 i 1868 roku w pracach związanych z zakończeniem budowy jednego z najbardziej udanych dzieł Adlera - kościoła św. Tomasza (1864-1869). Obiekt ten był wówczas jednym z najdoskonalszych przykładów syntezy antyku i średniowiecza, łączącym średniowieczną bryłę z klasycznym detalem. Projekty obu kościołów były nieznanym w ówczesnym Berlinie przejawem wnikliwych studiów nad sztuką średniowieczną⁴⁴. Również na

³⁷Lemburg, P., *op.cit.*, s.101.

³⁸R.Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s.77-78.

³⁹*Chronik der Königl. Technischen Hochschule zu Berlin. 1799-1890*. Berlin 1899, s.57, 62. Uczelnia ta kształciła wówczas architektów pracujących na zlecenie skarbu państwa, pełniących w przyszłości funkcje urzędników budowlanych oraz tak zwanych architektów prywatnych. Każdej z tych grup stawiano inne warunki przyjęcia na studia i inny program studiów. Na podstawie przepisu z 1 sierpnia 1849r., warunkiem dopuszczenia do egzaminu na *Bauführera* (kierownik budowy - tytuł po ukończeniu pierwszego kursu studiów) było: świadectwo ukończenia gimnazjum lub szkoły realnej, odbycie jednorocznej praktyki pod kierunkiem jednego lub kilku uprawnionych architektów oraz ukończenie dwóch lat studiów (według nowych przepisów z 3.09.1868r. - trzech lat studiów). Aby zostać *Baumeistrem*, należało po dwuletnim zatrudnieniu ukończyć jeszcze jeden rok studiów. W przypadku architektów prywatnych (*Privat-Baumeister*), musieli mieć oni zdany egzamin mistrzowski murarza, cieśli lub kamieniarza i trzy lata studiów, a po zmianie przepisów w 1868r., zamiast egzaminu mistrzowskiego - świadectwo dwuletniego zatrudnienia w rzemiośle budowlanym i świadectwo maturalne gimnazjum, szkoły realnej lub powojennej szkoły rzemieślniczej.

⁴⁰Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.547; Klinkott, M., *op.cit.*, s.450. Friedrich Adler, od 1854r. asystent u prof. Arnima, od 1861r. profesor historii budownictwa, a następnie projektowania (projektowanie prostych budynków, rysunek średniowiecznej architektury) w berlińskiej Akademii Budowlanej, architekt i naukowiec (1874-1881 kierowanie wykopaliskami w Olimpii); od 1877r. tajny radca budowlany d.s. budowy kościołów w Ministerstwie Robót Publicznych; tworzył pod wpływem Carla Boettichera. Jego dzieła budowlane ukazują przenikające się klasyczne formy budowlane ze stylami średniowiecza, w szczególności ich systemami konstrukcyjnymi. Projekty m.in. budynków mieszkalnych i kościołów w Berlinie: Christuskirche (1862-1866), Thomaskirche (1864-1869), Elisabethkirche (1869-1874) w Wilhelmshaven oraz około 350 kościołów miejskich i wiejskich w czasie pracy w Ministerstwie Robót Publicznych.

⁴¹Lemburg, P., *op.cit.*, s.9.

⁴²*Ibidem*, s.104, 135.

⁴³*Ibidem*, s.10; Klinkott, M., *op.cit.*, s.429.

⁴⁴Borrmann, Richard, *Friedrich Adler +*. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXVIII/1908, s.545-547.

przełomie 1867 i 1868 roku powstał, wykonany na konkurs, projekt berlińskiej katedry Friedricha Adlera, budowli centralnej, zwieńczonej kopułą, o klasycznych formach detalu architektonicznego. Echa tego projektu, uznanego za jeden z dziesięciu najlepszych⁴⁵, odnajdziemy w projekcie dyplomowym Plüddemanna. Plüddemann miał zatem okazję, by w czasie rocznej praktyki u Adlera zetknąć się zarówno z jego dziełami teoretycznymi, jak i projektami. Tu zapoznał się z architekturą oszczędną, o wyważonych proporcjach, nie przeładowaną zbędnymi detalami, opartą na tradycji ceglanej architektury średniowiecznej, ale również na kierunku klasycznym - "tektonicznym", charakterystycznym dla tak zwanej berlińskiej szkoły architektury, pozostającej pod wpływem Carla Boettichera (1806-1899)⁴⁶. Tu obserwował próby połączenia obu kierunków, będące wyrazem poszukiwań nowych form stylowych - "syntezy antycznej tezy i średniowiecznej antytezy"⁴⁷ w architekturze. Richard Plüddemann miał prawdopodobnie okazję uczestniczyć w najciekawszym okresie twórczości Friedricha Adlera.

1.1.2. Pierwszy okres nauki w berlińskiej Akademii Budowlanej (1868-1873)

W 1868 roku Richard Plüddemann rozpoczął pierwszy, trzyletni kurs studiów w berlińskiej Akademii Budowlanej⁴⁸. W tym czasie profesorowie uczelni należeli już do drugiego pokolenia następców Carla Friedricha Schinkla. Zajęcia ze studentami prowadzili wówczas znani architekci i naukowcy, jak wymieniony już Friedrich Adler (projektowanie prostych budynków), Hermann Spielberg (formy antycznej sztuki budowlanej), Hermann Blankenstein - późniejszy architekt miejski w Berlinie (architektura średniowieczna), Richard Lucae (projektowanie). Rysunek linearny i architektoniczny był wykładany przez Carla Böttichera, który po śmierci Schinkla i po swojej pierwszej edycji słynnej *Tektonik der Hellenen* (1841r.), był odbierany jako właściwy przywódca Akademii Budowlanej⁴⁹. Jego twórczość, pod której wpływem byli jego uczniowie i nauczyciele akademii tacy jak: Johann Heinrich Strack (1805-1880), Martin Gropius (1824-1880), Friedrich Adler, Hermann Blankenstein (1829-1910), Johann Eduard Jacobstahl (1839-1902), czy

⁴⁵Lemburg, P., *op.cit.*, s.11.

⁴⁶Klinkott, M., *op.cit.*, s.557.; Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.556,557; Lewoc, Magdalena, *O formach architektonicznych Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu. W: Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach*. Pod red. Z.Ostrowskiej-Kębskiej, Wrocław 1994, s.221-252. Carl Boetticher, od 1839r. wykładowca w berlińskiej Akademii Budowlanej (od 1845r. rysunek linearny i architektoniczny, do 1875r. rysunek ornamentu). Swą filozofią architektury wywarł duży wpływ na młodszą generację uczniów Schinkla. Jego ornament z lat trzydziestych XIX wieku ukazuje historyzm o odcieniu biedermeierowskim, zawierający obok antycznych, elementy orientalne i nowe kompozycje roślinne. Obok pewnego schematyzmu i braku pewności stylu są formy, które będą oddziaływać na Jugendstil, a bardzo bogate antykizujące fryzy i gzymsy, stroniące od formy akantu, będą dominować po 1840r. W swoim dziele *Tektonik der Hellenen* (Potsdam 1844, 1852, Berlin 1862) ukazał własne koncepcje greckich porządków architektonicznych i form zdobniczych. Główne tezy tej pracy stanowią podstawy tak zwanego "kierunku tektonicznego". Filozofia sztuki Boettichera zakładała konieczność wywodzenia struktur architektonicznych i form dekoracyjnych z celu budowli (miały one wyrażać ideę założenia). W historycznym rozwoju szkoła Boettichera jest późną fazą architektury postschinklowskiej. Jej koncepcje zmierzały do skubizowania bryły architektonicznej, wyeliminowania plastycznych podziałów elewacji i zastąpienia bogactwa dekoracji formami o surowej powściągliwości. Osiągnano w ten sposób szczególną ekspresję wielkich, gładkich powierzchni ścian, rytmizowanych otworami okiennymi i drzwiowymi. Dzieła holdujące doktrynie Boettichera powstawały po 1860r., największą popularność zyskując w latach siedemdziesiątych XIX w..

⁴⁷Lemburg, P., *op.cit.*, s.12. Ten kierunek przedstawił Adler w słynnym wykładzie na 25. święcie berlińskiego Związku Architektów. Kierunek ten odpowiadał też dążeniu Boettichera do nowoczesnego stylu budowlanego.

⁴⁸Bolenz, E., *op.cit.*, s.391; *Chronik der...*, s.57-58. Pierwszy etap studiów (1 rok ogólnego wykształcenia techniczno - naukowego) obejmował przedmioty ogólne takie jak: algebrę i analizę, geometrię i trygonometrię sferyczną, geometrię wykreślną i projektowanie, perspektywę i konstrukcję cieni, elementy statyki i mechaniki, fizykę, chemię, geognozję (geodezja) i oryktognozję (petrografia), miernictwo i niwelację, a następnie przedmioty zawodowe (2 lata wyższego kursu akademickiego): konstrukcje, naukę o materiałach budowlanych, kosztorysowaniu, kierowaniu budową i zagadnieniach policji budowlanej, projektowanie i rysowanie budynków, budownictwo wiejskie, formy antycznej sztuki budowlanej, architekturę średniowieczną, rysunek linearny i architektoniczny, rysunek krajobrazu.

⁴⁹Lemburg, P., *op.cit.*, s.5.

Hermann Spielberg (1827-1886), zaliczana do kierunku późnoklasycystycznego, zdominowała dydaktykę tej uczelni. Po jego odejściu z akademii w 1876 roku zanikł w nauczaniu kierunek późnoklasycystyczny na korzyść historyzmu inspirowanego francuską architekturą⁵⁰.

Pierwszy etap studiów przerwała Plüddemannowi wojna francusko - pruska, która wybuchła 19 lipca 1870 roku. Wziął w niej udział wraz z niemal połową studentów akademii⁵¹. Walczył w bitwach pod Weissenburg - Wörth (4-6 sierpnia 1870r.), Stonne, Sedanem (1-2 września 1870r.), Malmaison i przy zdobyciu Paryża⁵². Po niemal rocznej przerwie powrócił na studia, a prawdopodobnie na początku 1873 roku zdał swój pierwszy państwowy egzamin, uzyskując tytuł kierownika budowy.

Po wojnie francusko - pruskiej powstało nowe państwo niemieckie - cesarstwo, II Rzesza Niemiecka. Zjednoczenie Niemiec doprowadziło do niezwyklej koncentracji potęgi gospodarczo - militarnej. Już w 1870 roku potencjał gospodarczy Niemiec był większy niż Francji, a mniejszy tylko niż angielski i amerykański. Lata 1871-1873, zwane okresem "założycielskim" (*Gründerperiode*), obok zjednoczenia przyniosły ożywienie działalności gospodarczej i budowlanej, głównie dzięki wprowadzeniu na rynek poważnej części kontrybucji francuskiej⁵³. W dziedzinie budownictwa lata grynderskie charakteryzowały się pojawieniem dużej ilości drogiej i tandetnej architektury, której wyższe koszty spowodowane były wyższymi zarobkami i cenami materiałów⁵⁴. Okres grynderski zakończył się w październiku 1873 roku, gdy Niemcy ogarnął kryzys ekonomiczny, który wstrząsnął gospodarką, powodując masowe bankructwa. Po nim nastąpiła długotrwała stagnacja, po której poprawa koniunktury pojawiła się dopiero na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku⁵⁵.

1.1.3. Praktyka budowlana we Wrocławiu i kontynuacja studiów (1873-1876)

W 1873 roku, po złożeniu egzaminu na kierownika budowy, Plüddemann udał się prawdopodobnie po raz pierwszy do Wrocławia, gdzie rozpoczął dwuletnią praktykę w służbie publicznej, konieczną do kontynuowania studiów w Akademii Budowlanej. We Wrocławiu kierował on budową gmachu Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu⁵⁶ przy placu Muzealnym 11 (fot.2) pod opieką autora projektu, okręgowego architekta królewskiego (*Landbaumeister*) Johannes Promnitz (1829-1882)⁵⁷. Ten aktywnie działający we wrocławskim oddziale Związku Architektów i Inżynierów (*Architekten- und Ingenieur- Verein*) architekt⁵⁸, wprowadził do niego prawdopodobnie swojego praktykanta. Richard Plüddemann został członkiem wrocławskiego oddziału związku 4 października 1873 roku i

⁵⁰Klinkott, M., *op.cit.*, s.557.

⁵¹*Chronik der...*, s.63.

⁵²APW, ZAI, Liebich, C., *op.cit.*, sygn.26.

⁵³Czapliński, W., A.Galos, W.Korta, *op.cit.*, s.590.

⁵⁴Klinkott, M., *op.cit.*, s.380.

⁵⁵Czapliński, W., A.Galos, W.Korta, *op.cit.*, s.590.

⁵⁶Archiwum Budowlane m. Wrocławia (ABmW), sygn.3076. Budynek dziś nie istnieje. Znany jest jedynie projekt z 17.07.1873r. dwupiętrowego, klasycyzującego budynku o prostej bryle, wydatnym gzymsie zakończonym attyką - balustradą i detalu nawiązującym do modnego wówczas w Berlinie "renesansu helleńskiego".

⁵⁷Od 1875 roku radca budowlany poczty (Postbaurat).

⁵⁸APW, ZAI, Liebich, K., *op.cit.*, sygn.26. Przewodniczący związku od 5.10.1878 do 1.02.1879r.

pozostał w nim z przerwą na przełomie lat 1884 i 1885 do 1910 roku⁵⁹. We Wrocławiu aktywnie uczestniczył w działalności związku, biorąc udział w uroczystościach i wykładach oraz w miesięcznych konkursach (*Monatskonkurrenzen*)⁶⁰. Plüddemann został w 1873 lub 1874 roku laureatem pierwszej nagrody pierwszego konkursu, otrzymując symboliczną sumę trzech talarów⁶¹. Plüddemann miał tu doskonałą okazję, by poznać wrocławskie środowisko architektów i urzędników budowlanych zaangażowanych w działalność tego związku.

W 1874 roku ukazała się na łamach czasopisma budowlanego *Bagewerks - Zeitung* pierwsza publikacja projektu Richarda Plüddemanna⁶², wizji nowoczesnej szkoły ludowej zbudowanej według zasad doktora J.D.Georgensa, którego artykuł pod tytułem *Ogród szkolny i budynek szkoły ludowej* został opublikowany w numerze 52 tego samego pisma. Richard Plüddemann, zafascynowany nową teorią kształcenia dzieci w szkole koedukacyjnej, dającej ogólne wykształcenie, uczącej i wychowującej je w kontakcie z przyrodą, zmierzył się z tą ideą, nadając jej kształt budowlany⁶³. Doktor Georgens proponował, by lekcje odbywały się przez znaczną część roku na powietrzu. Jednak nie miały to być jedynie spacer, czy przebywanie na świeżym powietrzu, ale działania umotywowane przez cele pedagogiczne, takie jak wspólna praca w ogrodzie, wspólna zabawa. W takiej szkole trzy typy przestrzeni, do zabawy, pracy i nauki, zarówno we wnętrzu budynku szkolnego, jak i poza nim, miały równorzędne znaczenie.

Projekt Plüddemanna siedmioklasowej szkoły ludowej, uzupełnionej o klasy specjalne dla uczniów zdolniejszych i mniej zdolnych, przedszkole i zakład dokształcania, uwzględniał zaproponowany przez doktora Georgensa trójkątny podział przestrzeni szkolnej. W obrębie ogrodu znalazły się: wspólny plac zabaw, ogród do pracy na wolnym powietrzu i "plac nauki" do zajęć teoretycznych, a w obrębie budynku szkolnego: centralna hala wielofunkcyjna (do wspólnych zabaw, ćwiczeń gimnastycznych i uroczystości szkolnych), izby lekcyjne, pracownie, pomieszczenia na pomoce naukowe, biblioteka z czytelnią, pomieszczenia administracyjne i mieszkalne dla nauczycieli. Ten projekt szkoły wzorcowej miał spełniać wszystkie wymagania stawiane szkole w zakresie zdrowia, zajęć dydaktycznych i rozwoju duchowego uczniów. Zgodnie z teorią J.D.Georgensa taka szkoła "(...) miała tworzyć zamknięty w sobie organizm, za pomocą którego dokonywałoby się - w odróżnieniu od nieregularnego wychowania w rodzinie - wychowanie systematyczne, we wspólnocie życia i dążeń, radości i porządku społecznego"⁶⁴.

W skromnej, klasycystycznej architekturze budynku można odnaleźć elementy związane z tradycją berlińskiej Akademii Budowlanej. Prostota bryły o płaskim

⁵⁹*Ibid.*, *Niederschriften an die Hauptversammlungen*. sygn.16. W dokumentach tego samego zespołu *Mitgliederlisten* (sygn.23) widnieje data 10.01.1873r. Ponieważ jest to data bliska prawdopodobnie terminowi przybycia Plüddemanna do Wrocławia, należy przypuszczać, że w tym czasie złożył on podanie o przyjęcie do związku.

⁶⁰*Ibid.*, Liebich, K., *op.cit.*, sygn.26. Istnieje wzmianka z 1874r. na temat jego uczestnictwa w organizowanym dorocznie 13 marca święcie szkinkłowskim.

⁶¹*Ibidem.*, sygn.26, k.55. Był to projekt młotka z drewna grabowego dla związku. Drugą nagrodę w konkursie otrzymał [...] Stüler.

⁶²*Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen des Dr.J.D.Georgens entworfen von Richard Plüddemann, Baugewerks - Zeitung*, VI/1874, s.450-451.

⁶³Jest to zarazem pierwszy znany projekt R.Plüddemanna.

⁶⁴*Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen...*, s.450-451.

dachu, gładkie elewacje z delikatnymi, poziomymi podziałami, oszczędny ornament, to elementy nawiązujące do kierunku "tektonicznego". Plan zaprojektowano jako symetryczny, wydłużony, zbliżony do litery "T". Wzorowana na pałacowej fasada miała ryzality na osi i na narożach. Jedynie ryzalit środkowy został zaakcentowany bogatszą dekoracją, grupą figur, oknami - biforiami na górnej kondygnacji i akroteriami na narożach. Mocno wysunięty ryzalit środkowy od strony ogrodu, mieszczący salę wielofunkcyjną, był flankowany czworobocznymi wieżami zwieńczonymi galeriami i płaskim dachem, charakterystycznymi dla architektury C.F.Schinkla. Otwory okienne o różnym wykroju, zostały zamknięte łukiem odcinkowym lub pełnym (fot.3).

Po powrocie do Berlina w 1875 roku, Plüddemann kontynuował studia na Akademii Budowlanej, w pracowni Johanna Eduarda Jacobstahla⁶⁵, od 1874 roku profesora i następcy C.Boettichera w katedrze ornamentyki. Jak twierdzi Klinkott, w dziedzinie ornamentu nie można było wówczas znaleźć w Berlinie lepszego architekta⁶⁶. Drugi, jednoroczny kurs studiów, wymagany przy dopuszczeniu do egzaminu końcowego na budowniczego, obejmował następujące przedmioty: najważniejsze style budowlane wszystkich krajów i czasów, budownictwo wiejskie i reprezentacyjne, rysunek naśladowy i projektowanie, projektowanie budynków użyteczności publicznej, rysunek ornamentu⁶⁷. Z powodu braku zachowanych materiałów archiwalnych Akademii Budowlanej, nie można stwierdzić, jakim Plüddemann był studentem. O dużej staranności, precyzji kreski i fantazji świadczy jego projekt wykonany na konkurs im. C.F.Schinkla, organizowany rokrocznie przez berliński Związek Architektów i Inżynierów.

4 marca 1876 roku Plüddemann został laureatem tego niezwykle cenionego konkursu⁶⁸. Uzyskał on drugą z dwóch pierwszych nagród przyznanych w dziedzinie architektury. Otrzymał ją za projekt cmentarza centralnego w Berlinie - Spandau (fot.5-7) z mottem *Lügen thu' ich nicht (Nie kłamie)*⁶⁹. Laureatem pierwszej nagrody został również Otto von Ritgen - architekt z Giessen (praca oznaczona mottem *Hortus*)⁷⁰. Nagrodzony w konkursie projekt Plüddemanna został przyjęty przez Państwowy Urząd Egzaminacyjny jako praca dyplomowa, będąca obok egzaminu ustnego i pracy klauzurowej częścią egzaminu państwowego na budowniczego⁷¹. Według opinii sądu konkursowego, projekt ten świadczył "(...) o talencie i dużej biegłości autora, a jednocześnie o jego dążeniu do odejścia od utartych schematów architektonicznych"⁷². Zachowane rysunki

⁶⁵ *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*. Pod red.Thieme - Becker, t.XXVII, Leipzig 1969, s.161.

⁶⁶ Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.598-599; Klinkott, M., *op.cit.*, s.380, 456. Johann Eduard Jacobstahl, studia pod kierunkiem F.Adlera i E.Biermanna w latach 1857-1865; od 1866r. asystent, od 1873r. etatowy nauczyciel, a od 1874r. profesor Akademii Budowlanej w Berlinie i następca Boettichera w katedrze ornamentyki; od 1867r. członek Ministerialnej Komisji Budowlanej; 1889-1890 Rektor Politechniki w Charlottenburgu; od 1894r. tajny rządowy radca budowlany. Należy do późnej fazy następców Schinkla. Twórczość konserwatywna pod wpływem C.Boettichera, na pewien czas wychodzi poza ramy berlińskiej szkoły. Podobnie jak M.Gropius rozwinął formy klasycyzmu do stylu "helleńskiego renesansu". Projekty o precyzyjnie przemysłowych szczegółach; współautor budynków Friedrich - Werdersche Gymnasium (1871-1875) i Joachimsthaler Gymnasium (1875-1879) w Berlinie, autor obiektów bankowych, sądowych, dworcowych. Wł. Wrocławiu w 1875r. wzniósł w duchu renesansu helleńskiego gmach Banku Rzeszy przy pl.Wolności 10 (dziś Bank Zachodni, fot.4).

⁶⁷ *Chronik der...*, s.58.

⁶⁸ Rave, Paul Ortwin, *Hundert Jahre Schinkel - Wettbewerb*. 1955, s.15. Wśród laureatów konkursu w dziedzinie budownictwa lądowego byli między innymi tacy architekci jak: Friedrich Adler (1852), Richard Lucae (1856), Hans Zimmermann (1860), Konrad Busse (1864), Alfred Messel (1881), Ludwig Hoffmann (1882), Hans Poelzig (1898).

⁶⁹ Projekt przechowywany w Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876.

⁷⁰ *Mittheilungen aus Vereinen. Architekten - Verein zu Berlin. Schinkelfest am 13. März 1876*, Zeitschrift für Bauwesen, XXVII/1876, s.452-470; Bolenz, E., *op.cit.*, s.391.

⁷¹ *Mittheilungen aus Vereinen...*, s.452-470.

⁷² F., *Mittheilungen aus Vereinen*, Deutsche Bauzeitung, XI/1876, s.107 -109.

ukazują budowie w stylu łączącym jednocześnie elementy rozwiniętego renesansu, baroku i klasycyzmu, zakomponowane według zasad urbanistyki barokowej. Kompozycja cmentarza na zboczu wzgórza Spandau jest symetryczna, osiowa i podporządkowana dominancie - umieszczonemu centralnie kościołowi cmentarnemu i jego potężnej kopule. Na osi założenia zaprojektowano dwupoziomowy portyk prowadzący od głównej bramy wejściowej w formie łuku triumfalnego, do placu przed kościołem. Portyk obiega również okrągły plac wokół kościoła i łączy ze sobą 10 kaplic cmentarnych z kostnicami, porządkując w ten sposób przestrzeń. Główne aleje cmentarza rozchodzą się od kaplic promieniście.

Kościół cmentarny nawiązuje formą rzutu i kompozycją bryły do typu kościoła kopułowego, zapoczątkowanego budową bazyliki św. Piotra w Rzymie, a także do konkursowych projektów Friedricha Adlera, czy B. Kolschera berlińskiej katedry z 1868 roku. Do centralnej, wzniesionej na planie krzyża greckiego świątyni, przykrytej potężną kopułą, przylega krótki korpus nawowy. Pełni on rolę przedsionka z reprezentacyjną klatką schodową. Pod częścią centralną kościoła zaprojektowano kryptę. Fasadę flankują dwie szeroko rozstawione wieże w formie obelisków, mieszczące jednocześnie klatki schodowe i kominy. Kompozycja bryły została podporządkowana kopule - dominancie, znacznie podwyższonej dzięki usytuowaniu jej na bębnie i wykonaniu z dwóch warstw. Jedna czasza jest właściwą kopułą, druga jest podwyższoną konstrukcją dachu z pokryciem. Kamienne elewacje kościoła mają wysokie, boniowane cokoły, są podzielone lizenami. Każda ze ścian zwieńczona frontonem w formie łuku odcinkowego. Górna część elewacji bogato zdobiona dekoracją rzeźbiarską taką jak: płaskorzeźby w tympanonach frontonów, postacie aniołów na ich zwieńczeniu, obeliski na balustradzie kopuły, czy rozety wypełniające okulusy bębna kopuły. Architektura innych budowli cmentarza - skromniejsza, podporządkowana architekturze kościoła. Kaplice przykryte spłaszczonymi kopułami, nieznacznie wznoszące się ponad arkadowy portyk obiegający plac.

Sąd konkursowy, wyrażając opinię na temat pracy *Lügen thu' ich nicht* stwierdził, że dobrze zostało usytuowane główne wejście na cmentarz, ale równocześnie niedogodnie rozmieszczono kostnice wokół kościoła. Główny portal zaprojektowany jako wspiana klatka schodowa był jego zdaniem "(...) zręcznie i interesująco ukształtowanym elementem". Podobnie chwalone były projekty kostnic i kościoła, podczas gdy uważano za mniej udane otwarte hale - łączniki. Zwrócono uwagę, że architektoniczne opracowanie kominów należących do systemu ogrzewania kanałowego kościoła, jest motywem zbyt mocno podkreślonym. Ponadto wypowiedziano się na temat umiejętności autora projektu: "W architektonicznym ukształtowaniu budowli, świadczącym o talencie i niemałej biegłości autora, w sposób godny pochwały dążył on do odejścia od szablonów, jednakże pod tym względem nie zawsze było ono szczęśliwe i nie wszędzie osiągnięto stylistyczną jedność; niejednakowo udane są również proporcje"⁷³.

Zwycięzca konkursu otrzymał medal Schinkla i nagrodę pieniężną przyznaną pod warunkiem wykorzystania jej na podróż zagraniczną o charakterze naukowym⁷⁴.

⁷³*Ibidem*.

⁷⁴Rave, P.O., *op.cit.*, s.11. Nagroda pieniężna ustalona królewskimi rozporządzeniami z 21.02.1855r. i 18.02.1856r. wynosiła 100 Friedrichdor (?), 560 talarów lub 1700 marek.

Podróż studialną przez Austrię do Włoch, a następnie do Francji, Belgii, Holandii i Niemiec, odbył Plüddemann po uzyskaniu tytułu budowniczego na przełomie 1877 i 1878 roku.

1.1.4. Praca w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie (1878-1884)

Pierwszym miejscem pracy Richarda Plüddemanna było nowo powstałe Ministerstwo Robót Publicznych w Berlinie⁷⁵. Pracował on tam od swojego powrotu z podróży na przełomie 1878 i 1879 roku do września 1884 roku. Zajmował stanowisko architekta rządowego (*Regierungsbaumeister*), projektując budynki sądowe.

Podczas pracy w ministerstwie Richard Plüddemann miał okazję, by ponownie zetknąć się z Friedrichem Adlerem, który od końca 1877 roku kierował tam resortem budowy kościołów. Od 1878 roku pracował w ministerstwie podporządkowany Adlerowi, przybyły z Marburga Carl Schäfer, którego twórczość w znaczący sposób wpłynęła na późniejszą architekturę Plüddemanna. Trudno dziś powiedzieć cokolwiek o ich bezpośrednich kontaktach, gdyż nie są one potwierdzone źródłami⁷⁶.

Reforma ustawodawstwa karnego w 1877 roku stawiała nowe wymagania architekturze, co doprowadziło w następnych latach do wzniesienia dużej liczby nowych gmachów sądowych⁷⁷. W Berlinie powstał publikowany w 1882 roku, projekt Plüddemanna zespołu obiektów Sądu Ziemskiego i Okręgowego we Flensburgu (Schleswig - Holsztyn), uznany za najbardziej udany wśród jego projektów budynków sądowych (fot. 8-11)⁷⁸. Był to zarazem jego pierwszy znany z publikacji projekt, który został nazwany "gotyckim"⁷⁹. Osiowe ukształtowanie bryły rozczłonkowanej ryzalitami oraz detale (okna zamknięte pełnym łukiem, naśladujące boniowanie kolorowe warstwy cegły, czy odcięcie szerokimi, "tekstylnymi" fryzami pierwszej i ostatniej kondygnacji), należały jeszcze do repertuaru sztuki klasycznej. Jednakże proporcje brył, wertykalizm elewacji, wysokie dachy, smukła wieża zegarowa z mocnym gzymsem koronującym w formie machikuł oraz licowanie ścian cegłą, nawiązywały do tradycji architektury średniowiecznej północnych Niemiec. Obronna forma wieży, uważanej za symbol bezpieczeństwa, akcentowała zapewne funkcję pałacu sprawiedliwości. Skromna dekoracja architektoniczna elewacji polegała na wykonaniu z cegły glazurowanej, żółtej i brązowej, pasów, fryzów i opasek okiennych na tle lica z cegły czerwonej i oddziaływała głównie kolorem. Bogata kolorystyka ceglanej budowli, podkreślenie horyzontalnych podziałów, arkadkowe gzymsy, to cechy zarówno średniowiecznej jak i neogotyckiej architektury północnoniemieckiej z okolic

⁷⁵Lemburg, P., *op.cit.*, s.11; Bolenz, E., *op.cit.*, s.386. 7 sierpnia 1879r. nastąpiło wydzielenie resortu budownictwa z Ministerstwa Handlu, Rzemiosła i Robót Publicznych (*Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten*), rozrośniętego nadmiernie na skutek industrializacji jako samodzielnego Ministerstwa Robót Publicznych.

⁷⁶Schuchard, J., *op.cit.*, s.18. Jest możliwe, że Schäfer miał okazję zetknąć się z Plüddemannem przy okazji wykonywania projektu budynku sądu okręgowego w Balve (1883).

⁷⁷*Geschichte der deutschen Kunst 1848-1890*. Pod red. Dieter Dolgner, Ulrike Kreuzlin, Gisold Lammel, Leipzig 1987, s.286.

⁷⁸*Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli*, Breslauer Zeitung, LXVII/1885, nr 460 (4.07.1885); Projekty innych budynków sądowych Plüddemanna nie zostały odnalezione w aktach tego ministerstwa - GStA, Rep.93b. *Ministerium für öffentliche Arbeiten*.

⁷⁹Bahns, J., *op.cit.*, s.22. Dla współczesnych Plüddemannowi istotnym wyznacznikiem, określającym styl neogotycki, było zastosowanie cegły z ozdobami z glazury, chociaż nie tylko budowle gotyckie były wznoszone z tego materiału.

Lubeki⁸⁰.

W czasopiśmie *Deutsche Bauzeitung* dostrzeżono szczególne walory wystroju wnętrz: "Wykonanie łuków gurtowych i krawędzi sklepień z jasnożółtej cegły, wyposażenie sal w drewniane, zdobione kolorowo okna, nadało wnętrzu cechy odbiegające od zwyczajnych szablonów"⁸¹. Szczególnie bogato były wyposażone sale: sądu przysięgłych, wydziału cywilnego i ławników. Zastosowano tu między innymi: ozdobne drewniane stropy, sosnowe boazerie płycinowe, kolorowe szklenie okien. Wewnętrzne podziały tych pomieszczeń i dekoracja malarska zostały dopasowane do obrazów olejnych sprzed 1864 roku, które przeniesiono ze starej siedziby sądu. Na uwagę zasługiwała również główna, reprezentacyjna klatka schodowa - ażurowa, o rozdzielnych biegach, oparta na stalowych kolumnach⁸². Architektura gmachu więzienia, utrzymana w tym samym stylu, otrzymała znacznie skromniejszą dekorację. Gmach sądu mieścił na I i II kondygnacji sale i biura Sądu Okręgowego, a na III i IV kondygnacji - prokuratury i Sądu Ziemskiego. Gmach więzienia został zaprojektowany dla 82 mężczyzn i 24 kobiet przetrzymywanych w celach pojedynczych i zbiorowych⁸³.

Projekt zespołu budynków sądowych we Flensburgu (1879-1882) był zapewne pierwszym dziełem Plüddemanna, w którym zastosował formy średniowieczne, a rok 1879 stał się momentem przełomowym dla określenia jego postawy artystycznej. Od tej pory nie powróci już do wyuczonych w berlińskiej akademii zasad klasycznego projektowania w duchu berlińskiego "hellenizmu". Plüddemann opowie się za partią neogotyckich architektów związanych ze szkołą hanowerską kręgu Conrada Wilhelma Hase (1818-1902), zapewne pod wpływem wykładów, które wygłosili dla berlińskiego Związku Architektów przybyli do Berlina w latach siedemdziesiątych jego uczniowie, Johannes Otzen (1839-1911)⁸⁴ i Carl Schäfer (1844-1908)⁸⁵, negując dotychczasowe osiągnięcia neogotyckiej architektury

⁸⁰Brix, M., *op.cit.*, s.268-277. Takie elementy jak: schodkowe szczyty, wieloboczne wieżyczki, układ warstw cegły w kolorowe pasy, attyki w formie blank, to cechy neogotyckiej architektury Lubeki.

⁸¹*Bau - Chronik*, *Deutsche Bauzeitung*, XVI/1882, nr 92, 13.12.1882, s.585.

⁸²U., *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, Zentralblatt der Bauverwaltung, II/1882, 16.09.1882, s.336-338.

⁸³*Bau - Chronik*..., s.585.

⁸⁴Bahns, J., *op.cit.*, s.12-14, 17; Lemburg, P., *op.cit.*, s.51. Johannes Otzen, architekt, historyk architektury i nauczyciel, 1859-1866 studia na Politechnice w Hanowerze u C.W.Hase i praca w jego pracowni; 1866-1869 praca w służbie państwowej jako urzędnika budowlanego; 1868/69 budowa kościoła św.Jana (Johanneskirche) w Altonie; 1869/70 przeprowadza się do Berlina, gdzie początkowo projektuje wille w dzielnicach Lichtenfelde i Friedenau. Zyskuje popularność po 1872 roku, gdy jego projekty są omawiane w prasie fachowej; 1878-1902 praca na Politechnice w Berlinie - Charlottenburgu, gdzie wykłada średniowieczną sztukę budowlaną i budownictwo ceglane; od 1881r. profesor, tajny radca rządowy; od 1885r. prowadzi pracownię w Akademii der Künste. Początkowo eksperymentował z formami różnych stylów, następnie swą twórczością i pracą pedagogiczną propagował hanowerski neogotyk ceglany. Poprzez eksperymenty z rzutem starał się stworzyć bardziej funkcjonalny plan kościoła ewangelickiego. Uznany za "najbardziej zagorzałego przedstawiciela historycznego idealizmu". Cechy jego architektury to: drobne rozczłonkowanie struktury budowli, gotyckie zdobnictwo z jego wieżyczkami, fialami i wimpergami, różnorodne zastosowanie glazurowanych cegieł, prowadzące do barwności "malowniczej" dekoracji, duży nacisk na zewnętrzne oddziaływanie budowli, funkcjonalne rozwiązania wnętrz. Liczne projekty kościołów m.in. w: Altonie, Hamburgu, Kilonii, Berlinie, Wiesbaden. Publikacje: *Baukunst des Mittelalters* (1880-1883), *Gotische Bauornamente* (1888).

⁸⁵Schuchard, J., *op.cit.*, s.11-17. Carl Schäfer, architekt neogotycysta, historyk architektury i nauczyciel. Od 1858r. uczeń Höhere Gewerbeschule w Kassel, uczeń Georga Gottloba Ungewittera (1820-1864), praktyka u C.W.Hase w Hanowerze; 1868-1870 nauczyciel Höhere Gewerbeschule w Kassel; 1871-1877 architekt uniwersytecki w Marburgu; 1871-1873 architekt miejski w Marburgu; 1878-1885 architekt w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie najpierw u Ludwiga Giersberga, później w dziale budowy kościołów u F.Adlera; 1878-1894 działalność dydaktyczna na Politechnice w Berlinie - Charlottenburgu, gdzie wykłada: naukę o formach romańskich i gotyckich, historię niemieckiego budownictwa drewnianego oraz sztukę zdobnictwa średniowiecznego, opierając się na własnych badaniach architektury średniowiecznej; od 1884r. profesor, nauczyciel m.in. Hansa Poelziga, Maxa Berga, Hermanna Muthesiusa; 1894-1907 profesor na Politechnice w Karlsruhe. Architektura Schäfera nie jest "czystą stylową", jak u innych neogotycystów. Łączy ona elementy budowlane, formy i sposoby budowania o różnej proveniencji, średniowieczne zasady budowlane z zasadami kompozycji klasycyzmu, renesansu niemieckiego i francuskiego, a nawet baroku. Schäfer stosuje elementy angielskiego, francuskiego, a przede wszystkim niemieckiego neogotyku, w sposób twórczy rozwija styl gotycki zestawiając w nowy sposób i przekształcając tradycyjne elementy budowlane. Jego najważniejsze prace to: rozbudowa uniwersytetu w Marburgu an der Lahn w latach 1872-1891 (budynki Instytutu Botanicznego - Farmakologicznego i

Berlina⁸⁶.

Wiosną 1879 roku architekt zamieszkał we Flensburgu, aby kierować realizacją swojego projektu od września 1879 roku do 1 lipca 1882 roku⁸⁷. W mieście tym spędził, jak sam twierdził, cztery spośród najpiękniejszych lat swego życia - krótko po ślubie z Elsbeth Hammer (ur.1858), w dobrych układach towarzyskich, wykonując interesującą go pracę⁸⁸. Tu przyszło na świat dwoje z trójki jego dzieci.⁸⁹ Oprócz pracy na budowie rządowych obiektów, Plüddemann zajmował się także nie określonymi bliżej prywatnymi zleceniami, głównie projektami wiejskich kościołów⁹⁰. Brał także udział w konkursach. Znany jest jego udział w konkursie na kościół św. Gertrudy w Hamburgu - Uhlenhorst (1.10.1881), którego laureatem został jeden z czołowych neogotycystów niemieckich - Johannes Otzen⁹¹. Praca Plüddemanna znalazła się wśród 11 najlepszych⁹². Nie można dziś nic powiedzieć na temat tego projektu. Nie ma danych na temat miejsca jego przechowywania, nie zachował się opis, a rysunki nie były publikowane.

W 1883 roku Plüddemann powrócił do pracy w Berlinie, w Dziale Budowlanym Ministerstwa Robót Publicznych. Stąd wiosną 1883 roku został oddelegowany do Wrocławia, gdzie kierował budową gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej (*Regierungsgebäude*) projektu rządowego radcy budowlanego Karla Friedricha Endlla (1843-1891)⁹³ przy dzisiejszym placu Powstańców Warszawy. Do 1 sierpnia 1883 roku kierował pracami ziemnymi przy posadowieniu budynku⁹⁴, po czym na skutek różnicy zdań, jaka powstała między nim i miejscowymi urzędnikami budowlanymi, powrócił na własną prośbę do pracy w dziale budowlanym ministerstwa w Berlinie⁹⁵. Kierownictwo wrocławskiej budowy przejął po nim architekt rządowy Behr⁹⁶.

1.1.5. Udział w konkursach architektonicznych (1883-1885)

Okres twórczości Plüddemanna po powrocie z Wrocławia nie jest dobrze udokumentowany. Z lat 1883-1885 znane są tylko jego projekty konkursowe. O artystycznym rozwoju i poszukiwaniach świadczyć może to, że z pewnym powodzeniem wziął on udział w kilku miesięcznych konkursach Związku

audytorium uniwersyteckiego), biblioteka uniwersytecka we Freiburgu oraz projekty licznych willi, budynków mieszkalnych. Prace konserwatorskie przy katedrach w Paderborn i Miśni, przy odbudowie zamku w Heidelbergu. Liczne publikacje w czasopismach fachowych.

⁸⁶Lemburg, P., *op.cit.*, s.104.

⁸⁷*Bau - Chronik...*, s.585. Budowa pod nadzorem okręgowego inspektora budowlanego Jensena.

⁸⁸R.Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung...*

⁸⁹APW, Akta m. Wrocławia (AW), *Klassensteuer - Rolle nebst Einkommens - Nachweisung des 29. Steuer - Bezirks pro 1886/87*, sygn.K.152, 29. Harald (ur.1881), Sue lub Anna (ur.1882), Eva (ur.1884).

⁹⁰R.Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung...*

⁹¹Bahns, J., *op.cit.*, ryc.134-137. Neogotycki kościół z potężną wieżą umieszczoną na osi fasady, zwieńczoną wysokim hełmem w formie ostrosłupa, zbudowano w latach 1882-1885.

⁹²*Konkurrenzen*, Deutsche Bauzeitung, XV/1881, s.503-504. Uczestnikami konkursu byli m.in: August Hartel & Constantin Lipsius z Lipska, Ludwig Klingenburg z Elmendorf - Oldenburg, W.Hauers z Hamburga, Johannes Vollmer z Berlina, L.Schuman z Berlina, Johannes Otzen z Berlina, L.Becker z Metz, a w sędzi konkursowym zasiadali: Theodor Rapp, von Ferstel (Wiedeń), C.W.Hase (Hannover), von Egle (Stuttgart), F.Andreas Meyer (Hamburg).

⁹³Janiszewska, Ewa, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*. Praca magisterska na Uniwersytecie Wrocławskim, maszynopis, Wrocław 1991, s.20-21. Karl, Friedrich Endell, od 1876r. pracownik pomocniczy w Dziale Budowlanym Ministerstwa Handlu, Przemysłu i Robót Publicznych w Berlinie, zajmował się projektowaniem budynków rządowych, sądów i więzień. Od 1878r. naczelnik biura technicznego w ministerstwie; od 1882r. rządowy radca budowlany.

⁹⁴*Ibidem...*, s.20. Prace na budowie rozpoczęły się 10 maja 1883r.

⁹⁵*Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli...*

⁹⁶Janiszewska, E., *op.cit.*, s.23.

Architektów i Inżynierów w Berlinie. Jego projekty kaplicy cmentarnej w Greifswaldzie (22.10.1883), willi w Lüdenscheid (29.12.1883) i Cochem (26.06.1884) nie uzyskały głównej nagrody, lecz były uhonorowane wyróżnieniem związku (*Vereinsandenken*)⁹⁷. Wszystkie wymienione budynki zostały zaprojektowane zgodnie z zadanymi warunkami konkursowymi z cegły i kamienia. Wybrany przez inwestorów materiał budowlany narzucał raczej szatę średniowieczną lub renesansu niemieckiego (zwanego też północnym), będącego efektem poszukiwań narodowego stylu na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku.

Formy renesansu północnego i skromną dekorację manierystyczną otrzymał projekt niewielkiej protestanckiej kaplicy cmentarnej w Greifswaldzie (fot. 12-13). Użycie tych form stylowych przez Plüddemanna nawiązywało bezpośrednio do projektowanego przez K.F.Endlla gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej we Wrocławiu, którego budowę kierował on do sierpnia tego samego roku. Projekt kaplicy otrzymał symetryczny, zbliżony do kwadratu plan z prostokątną apsydą zamykającą prezbiterium i półeliptyczną halą poprzedzającą kruchtę. Budynek dwupoziomowy, przykryty wysokim, dwuspadowym dachem. We wnętrzu kaplicy zaprojektowano sklepienia krzyżowo - żebrowe o podniesionej strzałce, oparte na dwóch smukłych, żeliwnych kolumnach z kapitelami zdobionymi ornamentem roślinnym; żebra sklepień i łuki gurtowe z cegły; ściany tynkowane, pokryte dekoracją malarską. Powtarzającym się we wnętrzu elementem był pełny łuk (arkady nawy głównej, łuk tęczowy, gurt, zamknięcie otworów okiennych).

Projekt Plüddemanna został uznany przez sąd konkursowy za odrębny wśród 18 nadesłanych prac, lecz jako "mieszanka świeckiej i kościelnej architektury", nie wydał się stosowny do przewidzianego zadania budowlanego. W architekturze kaplicy obok renesansowych (woluty na zwieńczeniu szczytów, ornament okuciowy, okrągłe okna, cebulasty hełm wieży - dzwonnicy), można również odnaleźć elementy średniowieczne (konstrukcja budynku, wertykalizm bryły, wysokie, trójkątne szczyty, zaburzająca symetrię wieżyczka klatki schodowej z ostrosłupowym hełmem, rozety, czołganki na obramieniu szczytu). Konkurs wygrał Carl Doflein⁹⁸. Drugą nagrodę otrzymał prawdopodobnie O.Rieth, a trzecią - Plüddemann.

Jeszcze w tym samym roku Plüddemann zaprojektował na konkurs willę w Lüdenscheid w Westfalii dla Carla Basse, nadając jej "malowniczy" kształt i jednorodną szatę gotycką (fot. 14). Willa została zaprojektowana na rzucie zbliżonym do kwadratu. Wnętrze rozplanowano wokół rozległego, ośmiobocznego holu, skąd dostępne były wszystkie pomieszczenia. Stąd klatka schodowa prowadziła na górne piętro. Ten element przejęty z Anglii, stanie się typowy dla niemieckiego "Landhausu" dopiero na początku XX wieku⁹⁹. Bryła willi zwarta, nieregularna, z przybudówkami, werandą, szczytami, balkonami, wieżyczkami, przykryta wysokim dachem z grzebieniem na kalenicy. Architektura willi prezentuje

⁹⁷ Projekty wraz z opisem warunków konkursowych znajdują się w zbiorach Plansammlung TU, Berlin. *Monatskonkurrenzen*, Oct. 1883, k.52-55 (*Auferstehen*); Dez. 1883, k.89-94 (*Home*); Juni 1884, k.46-49 (*Moselblümchen*).

⁹⁸ *Geschichte der deutschen Kunst...*, s.286. Carl Doflein, ur.1856, uczeń Carla Schäfera; znany z przebudowy w latach 1881-1884 w stylu niemieckiego renesansu zbudowanego przez F.A.Stülera w latach 1838-1842 zamku w Boitzenburg.

⁹⁹ Muthesius, H., *Landhaus und Garten*. München 1904. Za: Szymański, Beate, "Landhaus" - typ podmiejskiego domu z początku XX wieku na przykładzie Wrocławia. W: *Architektura Wrocławia. Dom*. t.I. Wrocław 1995, s.281-298.

historyzm o średniowiecznym rodowodzie, bogatych formach gotyckiego detalu, takich jak ostrołukowe wnęki okienne, okna wypełnione maswerkami, rozety, posąg pod baldachimem na szczycie elewacji frontowej. Bryła budynku, forma i rozmieszczenie detalu architektonicznego przypominają marburskie wille Greeff i Mösta Carla Schäfera z lat siedemdziesiątych XIX wieku. Obfitość rzeźbiarskiego detalu i rozrzutność w dysponowaniu kubaturą budynku zapewne sprawiły, że praca Richarda Plüddemanna osiągnęła prawdopodobnie dopiero czwarte miejsce w konkursie. Życzeniem właściciela było bowiem "(...) unikanie zbędnego luksusu we wnętrzu jak i na zewnątrz (...). Nie jest istotny wystawny wystrój wnętrza, lecz praktyczne i racjonalne wykorzystanie przestrzeni (...). Dom powinien mieć charakter mieszczański"¹⁰⁰.

Projekt budynku willowego producenta win nad brzegiem Moseli w pobliżu Cochem w Nadrenii powstał pół roku później (fot.15-16). Zgodnie z zaleceniem inwestora, willa, jak i usytuowany obok budynek gospodarczy, miały mieć "(...) malowniczy wygląd i harmonizować ze sobą. Przy projektowaniu altan i wykuszy należało uwzględnić piękne widoki wzdłuż biegu rzeki". Projektowana willa składała się z dwukondygnacyjnego domu połączonego z parterowym budynkiem gospodarczym. Pod całością znajdowała się wysoka, rozległa piwnica, rozciągająca się też pod podwórzem. Na wysokim parterze usytuowano: jadalnię z werandą i salon z wykuszem (usytuowane od strony rzeki), pokój pracy pana, kuchnię z małą spiżarnią i ubikację w ten sposób, aby były dostępne bezpośrednio z holu. Na piętrze znalazły się: sypialnie, pokój gościnny z widokiem na rzekę, garderoba, łazienka. Bryła rozczłonkowana, nieregularna, z licznymi wykuszami, wieżyczkami, przybudówkami, szczytami, lukarnami. Jej dominantę stanowiła usytuowana od strony rzeki wysoka, ustawiona przekątniowo, czworoboczna wieża. Narożne wieże zwieńczone wysokimi, ostrołupowymi hełmami z szerokim, odgiętym okapem, a także połączenie muru kamiennego z ceglanym i drewnianą konstrukcją szkieletową zastosowane w tym projekcie, były zapewne wzorowane na architekturze budynków mieszkalnych C.Schäfera na przykład: Haus Schwalm, Haus Grimm, czy willa Greeff w Marburgu. Natomiast bezpośrednio z architektury jego mistrza - G.G.Ungewittera (1820-1864) zostały zaczerpnięte trójkątne szczyty i wieże zaprojektowane w technice "fachwerku", świadczące o nawiązaniu do tradycji rodzimego budownictwa ludowego¹⁰¹ oraz wysokie, naczółkowe dachy charakterystyczne dla średniowiecznego domu mieszczańskiego¹⁰². Praca Richarda Plüddemanna osiągnęła prawdopodobnie trzecie miejsce w konkursie. Inni wyróżnieni uczestnicy to: Carl Doflein, Richard Schultze, O.Rieth¹⁰³.

Wspólna obu projektom willi była "malowniczość", polegająca na swobodnym grupowaniu elementów budowli, wysuwaniu ich, cofaniu, różnicowaniu, komponowaniu asymetrycznych elewacji. Było to zjawisko charakterystyczne szczególnie dla budownictwa willowego w II połowie XIX wieku i motywowane aspektem funkcjonalnym. Powszechny był wówczas pogląd, że malownicze

¹⁰⁰Innymi wyróżnionymi uczestnikami konkursu byli: H.Griesebach, A.Schütz, Hermann Guth.

¹⁰¹Schuchard, J., *op.cit.*, s.64. Wprowadzenie cech narodowej, ludowej architektury było zgodne z poglądami Pugina i Reichenspergera, propagujących ożywienie lokalnych tradycji budowlanych.

¹⁰²*Ibidem*. Mocne zaakcentowanie strefy dachowej stromym nachyleniem połączy wywodzi się przede wszystkim z późnego, XV - wiecznego gotyku niemieckiego i francuskiego.

¹⁰³Zgodnie z warunkami konkursowymi inwestor był właścicielem obu najlepszych projektów. Miał on także prawo nagrodzić pozostałe projekty sumą 100 marek. Inne projekty wyróżnione przez Związek Architektów i Inżynierów pozostawały w jego siedzibie. Autorzy nagrodzonych projektów mieli obowiązek skopiować je dla związku w terminie do 14 dni.

ukształtowanie bryły budynku umożliwia stworzenie wygodnego i funkcjonalnego układu pomieszczeń¹⁰⁴. Efekt "malowniczości" był skutkiem projektowania "od wnętrza na zewnątrz", do którego dążyli A.W.N. Pugin (1812-1852) w Anglii oraz G.G. Ungewitter i C. Schäfer w Niemczech¹⁰⁵.

Na podstawie trzech projektów konkursowych wykonanych przez Plüddemanna w ciągu 8 miesięcy, można stwierdzić jedynie, że stosował on szatę architektoniczną o przewadze form średniowiecznych, nie unikając jednocześnie elementów renesansowych i ludowych. W zakresie kompozycji porzucił on klasyczną symetrię skłaniając się ku asymetrii, harmonii, "malowniczemu" grupowaniu brył. Na twórczość Plüddemanna mogły wywrzeć wpływ badania Carla Schäfera nad historią niemieckiego budownictwa drewnianego, a od 1879 roku cykl jego berlińskich wykładów, w tym najsłynniejszy, wygłoszony 13 marca 1883 roku pod tytułem *Das Deutsche Haus*¹⁰⁶.

W październiku 1884 roku Plüddemann został mianowany okręgowym inspektorem budowlanym (*Land - Bauinspektor*) i przeniesiony służbowo do pracy na stanowisku technicznego pracownika pomocniczego przy Królewskim Rządzie w Poczdamie¹⁰⁷. Z tego okresu znany jest jedynie z opisu jego projekt neogotyckiego gmachu Sądu Rzeszy (*Reichsgerichtsgebäude*) w Lipsku, wykonany na konkurs w lutym 1885 roku. W czasopiśmie *Zentralblatt der Bauverwaltung* został on zauważony wśród 119 nadesłanych na konkurs prac i oceniony jako najlepszy w grupie projektów, w których "służbowe pomieszczenia mieszkalne oddzielono od pomieszczeń biurowo - administracyjnych sądu"¹⁰⁸.

Z opisu projektu można wnosić, że był to budynek trzypiętrowy, posiadający dwa wewnętrzne dziedzińce i dostawione od strony południowej skrzydło mieszkalne. Wnętrze zaprojektowano wokół wewnętrznej hali o kwadratowym rzucie, umieszczonej na poziomie między parterem i I piętrzem, dookoła której rozmieszczone były korytarze i sale posiedzeń. Elewacje w stylu gotyckim odzwierciedlały wewnętrzne podziały pomieszczeń. (Wydzielenie skrzydła mieszkalnego umożliwiło dobór właściwych dla tej funkcji wysokości kondygnacji, rozstawu osi okien itp.) Symetrię kompozycji elewacji frontowej zaburzała smukła wieża w południowo - wschodnim narożu budynku, mieszcząca pokoje do pracy prezydenta Sądu i prokuratora Rzeszy.

Współcześni docenili malowniczość ukształtowania bryły i ciekawe rozplanowanie wnętrza: "Bardziej malownicze ukształtowanie obiektu nie bez powodzenia osiągnął w (...) gotyckim projekcie Richard Plüddemann z Poczdamu. (...) Trzypiętrowa bryła warta jest cieplejszego zainteresowania jak i hala poczekalni. Ta ostatnia, otwarte w kierunku korytarzy ze wszystkich stron i na wszystkich piętrach kwadratowe pomieszczenie, leży na wysokości podestu schodów między parterem i I piętrzem, więc jest równie dostępna dla położonych na obu piętrach sal

¹⁰⁴Schuchard, J., *op.cit.*, s.63. Uważano również, że tak konstruowane wille lepiej pasują do otaczającego je krajobrazu.

¹⁰⁵*Ibidem.*, s.49.

¹⁰⁶*Ibidem.*, s.19, 56.

¹⁰⁷*Personal - Nachrichten*, Deutsche Bauzeitung, XVII/1883, s.84.

¹⁰⁸Sch., *Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig* - VI, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, V/1885, s.149-152.

posiedzeń (niestety trochę rozproszonych)"¹⁰⁹. Zastrzeżenia budził samodzielny, nowoczesny i zapewne twórczy sposób posługiwania się formami gotyckimi: "Autor posłużył się formami średniowiecznymi, mniej jednak pozostając wiernym duchowi tego stylu, niż byłoby to pożądane. Podczas gdy gotyk, w ściśle historycznym wykonaniu wydaje się w pełni powołany do rozwiązania tego zadania, widzimy tu detale gotyckie zastosowane w nowoczesny sposób, który zbyt często oferuje pewne piękne elementy stylu, bez zastąpienia ich czymś innym, równoważnym"¹¹⁰. Konkurs wygrał późniejszy architekt miejski Berlina Ludwig Hoffmann (1852-1932) wraz z Peterem Dybwadem (1855-1921)¹¹¹. Zrealizowali oni lipski "pałac sprawiedliwości" w latach 1887-1896 w formach południowoniemieckiego baroku¹¹².

¹⁰⁹F., *Die Konkurrenz für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, Deutsche Bauzeitung, XIX/1885, s.176.

¹¹⁰Sch., *Die Preisbewerbung...*, s.149-152.

¹¹¹*Ibidem.*, W sądzie konkursowym wzięli udział: naczelny dyrektor budowlany Herrmann, tajny radca budowlany F.Endell, prof.J.E.Jacobstahl, radca budowlany Siebert z Monachium, architekt okręgowy Canzler z Drezna, naczelny radca budowlany prof. dr von Leins ze Stuttgartu.

¹¹²*Geschichte der deutschen Kunst...*, s.286; *Architektur von Ludwig Hoffmann (1852-1932) in Berlin*. Berlin 1987, reprint na podst. wydania z 1902r. Berlin, New York, s.8. Był to największy pod względem kubatury cesarski budynek sądowy w Niemczech.

1.2. Richard Plüddemann - miejski radca budowlany we Wrocławiu. Lata 1885-1910

1.2.1. Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego. Stan wrocławskiej architektury komunalnej w 1885 roku

W 1885 roku upłynął określony umową dwunastoletni okres pracy Johanna Roberta Mende - miejskiego radcy budowlanego budownictwa lądowego we Wrocławiu. 2 lipca 1885 roku Richard Plüddemann stanął do konkursu na to stanowisko przed wrocławską Radą Miejską. Jego konkurentami byli: miejski inspektor budowlany do spraw inżynierii miejskiej Richard Eger¹¹³, rządowy radca budowlany Georg Wernich¹¹⁴ i dotychczasowy miejski radca budowlany Robert Mende¹¹⁵. Przebieg wyborów był burzliwy, a głosowanie odbyło się w trzech turach. Richard Plüddemann został wybrany na następną dwunastoletnią kadencję¹¹⁶. Wśród kandydatów był jedynym architektem spoza Wrocławia. Jego wybór był zaskoczeniem dla mieszczan wrocławskich, śledzących z dużym zainteresowaniem szanse walki wyborczej pozostałych kandydatów, uznanych już wrocławskich architektów¹¹⁷.

Zaprzysiężenie Plüddemanna odbyło się 3 września 1885 roku na posiedzeniu Rady Miejskiej. Nadburmistrz F.J.E.Friedensburg¹¹⁸ powitał nowego architekta miejskiego następującymi słowami: "Panie Radco Budowlany Plüddemann, przyjął Pan urząd architekta miejskiego tutejszego miasta (...) trudny i ciernisty, gdyż wszystko co Pan stworzy, natychmiast zostanie urzeczywistnione i natychmiast stanie się obiektem krytyki dlatego, że wielu jest przyzwyczajonych do tego, by w dziedzinie budownictwa wszystko, co nie odpowiada ich indywidualnemu smakowi, określać jako błąd. (...) Będzie Pan miał obowiązek wszędzie udowadniać, że obiekty, których budową Pan kieruje, odpowiadają regułom sztuki i techniki. To, czego Pan dokonał w królewskiej służbie, pozwala nam wyrazić oczekiwanie, że jest Pan w stanie sprostać temu podwójnemu zadaniu"¹¹⁹.

Jak niewdzięcznym wydawało się to stanowisko, świadczyły ataki, jakich doznali dwaj poprzedni radcy budowlani we Wrocławiu Robert Mende (w latach 1872-1885) i Karl Johann Christian Zimmermann (w latach 1864-1872)¹²⁰, a także wypowiedź jednego z zasłużonych, wrocławskich radnych: "Každy urząd, który by mi przypadł w udziale, przyjąłbym szybciej niż ten Rady Budowlanego

¹¹³Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 201, 207. Od 1.04.1886r. pracownik Ministerstwa Robót Publicznych.

¹¹⁴Adress- und Geschäfts - Handbuch der Königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1885. Członek Królewskiej Dyrekcji Kolei Freiburskiej.

¹¹⁵APW, AW, *Die Personalien des H.Stadt. Baurath Mende*, sygn.2465. Johann Robert Mende, miejski radca budowlany do 1873r. w Legnicy, od 30.05.1873r. do 1.08.1885r. we Wrocławiu (wybrany 26.05.1873r. po K.J.Ch.Zimmermannie); 1886-1892 inspektor budowlany ds. policji budowlanej przy Magistracie we Wrocławiu; zmarł 23.08.1899r. Znane są jego projekty kilku szkół elementarnych i szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy ul.Kraszewskiego (1881). Jego ceglana architektura ma wiele wspólnego z berlińskim "renesansem helleńskim", jednak o znacznie uboższych środkach wyrazu (przeważnie jednobarwna, ozdobna ceramika zastosowana w niewielkim zakresie), ma charakter prowincjonalny; rozczłonkowanie powierzchni ścian gzymsami, płycinami, otwory okienne zamknięte łukiem odcinkowym (fot.19-20).

¹¹⁶Provinzial - Zeitung. Breslau, 2.Juli, Breslauer Zeitung, LXVI/1885, nr 454 (3.07.85). Plüddemann dopiero w trzeciej turze uzyskał absolutną większość głosów wygrywając z Egerem 53:37.

¹¹⁷Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli...

¹¹⁸Burmistrz Wrocławia w latach 1879-1891.

¹¹⁹Stadtverordneten - Versammlung. H.Breslau, 3.September, Breslauer Zeitung, LXVI/1885, nr 616 (4.09.1885).

¹²⁰Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s.169. K.J.Ch.Zimmermann, 1831 - 1911; 1851-1852 studia z historii sztuki w Królewcu; od 1854r. studia w berlińskiej Akademii Budowlanej; 1860, 1861 nagrody w konkursie im.Schinkla w dziedzinie budownictwa lądowego i wodnego; do 1864r. praca w ministerialnej komisji budowlanej; od 1872r. wysoki państwowy urzędnik budowlany w Hamburgu (Baudirektor), poprzednik Fritza Schumachera na tym stanowisku.

Wrocławia"¹²¹. Z końcem sierpnia 1885 roku Plüddemann odszedł z pracy w administracji państwowej i 1 września 1885 roku objął stanowisko miejskiego radcy budowlanego w Kolegium wrocławskiego Magistratu¹²². Zamieszkał z rodziną na parterze kamienicy przy ulicy Powstańców Śląskich 58 (Kaiser - Wilhelm - Str.).

Wrocław był wówczas drugim co do wielkości po Berlinie miastem Prus i trzecim po Hamburgu miastem Niemiec¹²³, liczącym w 1885 roku 299640 mieszkańców, rozwijającym się dynamicznie między innymi dzięki wcielaniu okolicznych gmin. W 1868 roku włączono do Wrocławia wsie warzywnicze: Nową Wieś, Gajowice, Dworek, Glinianki, Huby i wsie rybacko - flisackie Rybaki i Stare Szczytniki. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku granice miasta przesunięto w kierunku zachodnim, gdzie zyskano tereny pod zakłady przemysłowe i urządzenia komunalne. W latach 1895 - 1897 przyłączono Popowice na zachodzie oraz Borek na południu miasta. W 1899 roku inkorporacja objęła część Muchoboru, w 1904 roku tereny Zalesia, Gaju, Tarnogaju i Rakowca¹²⁴. Wrocław w XIX wieku przekształcił się w wielki ośrodek przemysłowy, ważne centrum komunikacji i transportu. Rozwój miasta odbywał się na skalę nie mającą precedensu w jego dotychczasowej historii¹²⁵. Rozwiązania wymagały problemy w zakresie technicznego wyposażenia miasta. Włączenie gmin do obszaru miejskiego oznaczało kosztowne wydatki związane z uzbrojeniem terenu, budową dróg, nowoczesnych budynków szkolnych, które miały zastąpić stare wiejskie szkoły. Dało to natomiast możliwość budowy szpitali, przytułków, domów opieki społecznej na słonecznych i bogatych w wodę terenach¹²⁶.

Przed nowym radcą budowlanym otwierało się, szerokie pole działania, dodając za ówczesną wrocławską prasą - "(...) pod warunkiem, że poświęci się zadaniu bez reszty, by nie podzielić losu swych poprzedników, którzy uznawali swoje stanowisko za dość trudne"¹²⁷. W czasie sprawowania urzędu Stadtbaurata przez K.J.C.Zimmermanna (1864-1972) i R.Mende (1873-1885) nie powstały wyróżniające się dzieła architektoniczne finansowane przez miasto. Wrocławskie budownictwo komunalne tego okresu, mimo przeniesienia pewnych wzorców z Berlina, dalekie było od ich rozmachu i jakości¹²⁸. Do najciekawszych budowli komunalnych można zaliczyć wieżę ciśnień Na Grobli (K.J.Ch.Zimmermann, J.Moore, 1866-1871), Gimnazjum św.Magdaleny (proj. K.J.Ch.Zimmermann, 1866, fot.289-290) i Ewangelicką Szkołę Realną przy ulicy Komuny Paryskiej 36-38 (Vorwerks - Str., proj. R.Mende, 1875)¹²⁹.

¹²¹ *Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli...*

¹²² *Ämtliche Mittheilungen, Zentralblatt der Bauverwaltung, VI/1885, s.325.*

¹²³ Kononowicz, Wanda, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX wieku i na pocz. XX w.* Praca doktorska w IHASzIT Politechniki Wrocławskiej. Wrocław 1974, s.7; *Wrocław. Jego dzieje i kultura.* Pod red. Z.Świechowskiego, Warszawa 1978, s.350. W 1890 r. wyprzedzają Wrocław pod względem liczby mieszkańców miasta Lipsk i Monachium, a w 1910r. Dreźnie i Kolonia.

¹²⁴ *Ibidem.*, s.6. Mimo to, na początku XX wieku powierzchnia Wrocławia była mniejsza niż powierzchnia innych miast niemieckich podobnej wielkości.

¹²⁵ *Ibidem.*, s.7.

¹²⁶ Heilberg, Adolf, *Breslaus Großstädt. Entwicklung unter Georg Bender (1891-1912).* [...], s.12.

¹²⁷ *Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli...*

¹²⁸ Zabłocka, A., *op.cit.*, s.45. Zdaniem autorki po 1871 roku daje się zauważyć ściślejszą współpracę z Berlinem w dziedzinie architektury. Coraz więcej projektów zamawiano bezpośrednio w Berlinie. Wydaje się, że oczekiwano ożywczych prądów z Berlina, wpływu berlińczyków na poprawę stanu wrocławskiej architektury.

¹²⁹ Bardziej interesujące i liczne były budowle użyteczności publicznej wzniesione w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku przez innych inwestorów np. prywatnych właścicieli, państwo. Należały do nich m.in.: Nowa Gielda (C.Lüdecke, 1864-1867), Bastion Sakwowy (C.Schmidt, 1866-1867), Dworzec Świebodzki (W.Kyllmann, A.Heyden, 1868-1874), kościół św.Michała (A.Langer, 1862-1871), synagoga (E.Oppler, 1872).

Po krótkotrwałej koniunkturze gospodarczej i wzmożonym ruchu budowlanym lat grynderskich 1871 - 1873, które wiązały się również ze wzrostem miejskich inwestycji budowlanych, stymulowanych przez przemiany polityczne i gospodarcze, w architekturze Wrocławia nastąpił okres charakteryzujący się zdaniem wrocławskiej prasy z początku XX wieku "tanim i złym budownictwem, (...) upodobaniem do zewnętrznego luksusu, (...) zawstydzającą bezbarwnością, mizerotą i monotonią"¹³⁰, określony przez K.Masnera w 1910 roku czasem "artystycznego upadku"¹³¹. Wśród nielicznych budowli użyteczności publicznej, rozpoczętych w latach siedemdziesiątych XIX wieku, wyróżniały się gmachy zaprojektowane przez berlińskich architektów: Muzeum Sztuk Pięknych (O.Rathey, 1875-1880)¹³², Banku Rzeszy (J.E.Jacobstahl, 1875, fot.4), Zarządu Prowincji Śląskiej (F.Endell, 1883-1886) oraz Poczty i Telegrafu przy ulicy Wita Stwosza (Albrecht Str., arch.J.Hennike, H. von der Hude, 1884-1887)¹³³.

W tym kontekście, przybyły z Berlina w 1885 roku Plüddemann, jawił się jako "pionier nowej kultury", który "walczył przeciwko demoralizującemu budownictwu spekulacyjnemu", dając dobre wzorce, także dla architektury prywatnej¹³⁴.

1.2.2. Pierwsze projekty. Ważniejsze przedsięwzięcia budowlane w latach 1885 - 1908.

Przejmując po Robercie Mende urząd Miejskiego Radcy Budowlanego, Plüddemann zastał miejskie inwestycje budowlane na różnych etapach projektu lub budowy, co było nieuniknione ze względu na długi, kilkuletni okres ich realizacji.

W momencie zmiany na stanowisku Stadtbaurata budynki już rozpoczęte (szpital dla nerwowo i umysłowo chorych między dzisiejszą ulicą Kraszewskiego i Wybrzeżem Korzeniowskiego - fot.189, szkoła elementarna przy ulicy Swobodnej - fot.20-21), lub których projekty były już wykonane (szkoły ludowe przy ulicach Paulińskiej i Haukego Bosaka, fot.27-31), nie były realizowane wiernie według istniejących planów. Plüddemann zajął się osobiście zmianami, które ograniczały się głównie do wystroju elewacji¹³⁵. Przy zachowaniu wymiarów zewnętrznych i ogólnej dyspozycji rzutu, budynki te zyskały zupełnie nową szatę architektoniczną, również z cegły, ale o przewadze form średniowiecznych, takich jak wydatne gzymsy z arkadowym fryzem przypominające machikuły, oszczędnie użyty motyw łuku ostrego i charakterystyczne dla północnoniemieckiego gotyku ceglanego kolorowe, glazurowane pasy na elewacji.

Pierwsze budynki szkół o przekształconym w duchu ceglanego neogotyku wystroju elewacji, były ukończone w 1887 roku. Zaprojektowany w tym stylu już w całości

¹³⁰Geheimrat Plüddemann +, Breslauer General - Anzeiger, XXIII/1910, nr 31.

¹³¹Masner, [Karl], *Richard Plüddemann - Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909-1910, s.279-281.

¹³²Lewoc, M., *op.cit.*

¹³³Brzezowski, Wojciech, *Ulica św.Wojciecha i jej architektura*. W: *Architektura Wrocławia. Urbanistyka*. Pod red.J.Rozpędowskiego, s.121-150.

¹³⁴Masner, *op.cit.*

¹³⁵Posener, Julius, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II.* München 1979, s.123. W Berlinie, po ustąpieniu H.Blankensteina i objęciu urzędu Stadtbaurata przez L.Hoffmanna w 1896 roku, wszystkie szkoły będące w trakcie budowy wykonywano według planów Blankensteina. Jeśli istniała potrzeba rozbudowy istniejących budowli, projekty w charakterze całości zespołu sporządzał inspektor budowlany zatrudniony wcześniej u Blankensteina. Nowe zadania były w całości opracowywane pod kierunkiem Hoffmanna.

przez Plüddemanna okazały gmach szkoły ludowej przy ulicy Reja, powstał w 1891 roku (fot.32-37). Neogotyckie ceglany w redakcji hanowerskiej, podobnie jak w przypadku architektury komunalnej Plüddemanna przeniesiony z Berlina, zaczął przenikać niemal równocześnie do wrocławskiej architektury państwowej i kościelnej¹³⁶. Joseph Ebers (1845-1923), od 1883 roku architekt diecezjalny, twórca kościołów: św.Henryka (1891-1893), św.Elżbiety (1892-1895) i św.Antoniego (1901), przeniósł na grunt architektury katolickiej pewne rozwiązania z budownictwa protestanckiego oraz formy charakterystyczne dla architektury sakralnej Johannesesa Otzena¹³⁷. W latach 1887-1892 zbudowano w tym stylu pierwsze obiekty klinik uniwersyteckich przy ulicy Chałubińskiego. Ich projekt został wykonany przez G.Thüra w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie. Jego szczegółowe opracowanie powierzono architektowi wrocławskiemu J.Waldhausenowi¹³⁸. Według projektu z 1892 roku, wykonanego przez architektów państwowych, powstał również gmach Gimnazjum Fryderycjańskiego przy ulicy Jedności Narodowej 117 (fot.143-144), wzniesiony w podobnym stylu. Budowę pod kierunkiem radcy budowlanego Brinkmanna i architekta rządowego Büttnera ukończono w 1896 roku.

Nowością było w 1885 roku wprowadzenie przez Plüddemanna dekoracji z glazurowanych cegieł na elewacji budynku szkoły przy ulicy Swobodnej. Na temat zdobienia elewacji kolorową glazurą wypowiedział się on wkrótce po objęciu stanowiska Stadtbaurata w 1885 roku, w wykładzie dla Związku Architektów i Inżynierów pod tytułem *Über farbige Plastiken*¹³⁹. Również prasa wrocławska poświęciła wówczas dużo miejsca nowym metodom dekoracji szkolnych fasad kolorową glazurą, odporną na warunki atmosferyczne i "ożywiającą płaszczyzny przez kolorowe punkty, pasy i łuki"¹⁴⁰.

Już w październiku 1885 roku Plüddemann wykonał pierwsze szkice budynku nowej szkoły przy ulicy Reja. Powstał niezwykle oryginalny projekt, bowiem architekt zrezygnował z tradycyjnego układu korytarzowego we wnętrzu na rzecz systemu halowego (fot.33-34). Ponieważ był to jego pierwszy samodzielny projekt szkoły we Wrocławiu, Plüddemann postanowił zrealizować prawdopodobnie swój pomysł sprzed 11 lat, budowy szkoły według teorii pedagoga doktora Georgensa. Zadziwiające jest to, że konserwatywne grono radnych miejskich dostrzegło wyjątkowość projektu, zatwierdzając go większością głosów, co Plüddemann skomentował następująco: "Nie mógłbym życzyć sobie bardziej skwapliwego przyjęcia. Jeśli będę miał takie samo szczęście z innymi projektami, z którymi (...) wystąpię przed Radą Miejską, nie będę miał powodu do ubolewania"¹⁴¹. Projekt tej

¹³⁶Powstające we Wrocławiu od połowy lat czterdziestych XIX wieku do końca lat sześćdziesiątych budowle użyteczności publicznej w stylu neogotyckim, można zaliczyć do późnoromantycznych, ideowo związanych jeszcze z I połową XIX w. Jest to architektura operująca elementami późnego angielskiego gotyku, takimi jak zwieńczenie mocnym gzymsem z krenelazem, naroża zaakcentowane wielobocznymi wieżyczkami, otwory okienne zamknięte łukiem Tudorów lub prostokątne, płaskie dachy, gładkie ściany, klasyczna, symetryczna kompozycja fasad. Można do nich zaliczyć: sąd i więzienie przy Podwalu (K.F.Busse, 1845-1853), Nową Giełdę, dzisiejsze dworce: Główny (W.Grapow, 1855-1857) i Nadodrże (W.Grapow?, 1868). Architektura neogotyckich kościołów wrocławskich wiąże się z tradycjami berlińskiej architektury sakralnej lat pięćdziesiątych XIX w. (H.Strack, A.Stüler) - np.kościół i szpital św.Trójcy (C.Schmidt, 1867-1869), a także kolońskiej szkoły neogotyku np. kościół św.Michała (Zabłocka, A., *op.cit.*).

¹³⁷Zabłocka, A., *op.cit.*, s.162.

¹³⁸Wójtowicz, Małgorzata, *Kliniki uniwersyteckie we Wrocławiu*, artykuł w druku.

¹³⁹APW, ZAI, Liebh Kurt, *op.cit.*, sygn.26. Tekstu wykładu nie odnaleziono. Wzmianki, jakie ukazały się wówczas w prasie codziennej pozwalają sądzić, że odczyt dotyczył dekoracji elewacji glazurowanymi wyrobami ceramicznymi.

¹⁴⁰*Provinzial - Zeitung*, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 118 (16.02.1886).

¹⁴¹*Provinzial - Zeitung*, Breslauer Zeitung, 27.Februar, *ibid.*, nr 148 (28.02.1886).

szkoły powstawał przez prawie 5 lat, gdyż miasto w tym czasie nabywało sąsiednie tereny pod jej budowę. Prace budowlane zakończono w 1891 roku. Należy uznać, że eksperyment ten nie zakończył się powodzeniem. Wysokie okazały się koszty budowy, a zapewne także eksploatacji tego typu budynku szkolnego. Plüddemann nigdy już nie powrócił do systemu halowego. Jego sukcesem, który był zapewne konsekwencją demonstracji projektu szkoły halowej, było natomiast odrzucenie w marcu tego samego roku przez Radę Miejską przepisu rządowego dotyczącego normatywów do budowy szkół (*Normativbestimmungen über den Bau von Schulhäusern*), "by w przyszłości nie ograniczać w żaden sposób twórczego działania autora planu przyszłych budowli tego rodzaju"¹⁴². Rada Miejska okazała w ten sposób pełne zaufanie nowemu radcy budowlanemu, który już w pierwszych miesiącach pracy we Wrocławiu rozpoczął energiczne działania zmierzające do nadania jednolitego stylu wrocławskim budowlom komunalnym, poprawy ich jakości pod względem artystycznym, technicznym i funkcjonalnym.

Jesienią 1885 roku Plüddemann wykonał szkic hali gimnastycznej z budynkiem mieszkalnym dla pracowników szkoły przy ulicy Swobodnej (fot.24), której realizację właśnie rozpoczęto. Dopiero w listopadzie 1886 roku, po kilkumiesięcznej dyskusji z Radą Miejską i odpieraniu zarzutów komisji budowlanej Rady Miejskiej o hołdowanie "zbytecznemu luksusowi"¹⁴³, uzyskał on zgodę na budowę tego pierwszego we Wrocławiu domu z mieszkaniami służbowymi dla pracowników szkoły¹⁴⁴.

Jeszcze jesienią 1885 roku nowy radca budowlany musiał podjąć decyzje związane z rozpoczętą już na wiosnę budową szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego według projektu R.Mende z 1881 roku. Architekt mógł jedynie przekształcić ostatnią kondygnację elewacji frontowej (ostrołukowy wykrój otworów okiennych, wydatny gzyms) oraz podwyższyć ryzalit środkowy, nadając mu formę fasady dwuwieżowej, zakończonej ostrosłupowymi hełmami. Zgodnie z nowymi tendencjami w budowie tego typu szpitali, Plüddemann ograniczył liczbę izolatek na rzecz większej ilości sal zbiorowych. Okazały budynek szpitala o najciekawszej architekturze spośród wrocławskich budowli szpitalnych najbliższego dwudziestolecia, został ukończony w listopadzie 1888 roku (fot.190).

Od września 1885 do marca 1886 roku Plüddemann wykonał również szkice nowego przytułku dla ubogich, który miał powstać na terenie dzisiejszego placu Staszica, na południe od dworca Nadodrze (fot.191-194). Ponieważ teren był zbyt mały w stosunku do rosnących potrzeb miasta, pozyskano w 1887 roku nową parcelę pod budowę zakładu w sąsiedztwie szpitala przy ulicy Kraszewskiego. W 1887 roku powstały pierwsze projekty budynków zakładu w stylu neogotyku ceglanego, a w 1888 roku, na życzenie Rady Miejskiej - nowy, tańszy projekt (fot.195-200). W 1889 roku Rada Miejska zrezygnowała z budowy przytułku na

¹⁴²Provinzial - Zeitung. Breslau, 13. März, ibid., nr 184 (14.03.1886).

¹⁴³Stadtverordneten - Versammlung. Breslau, 28. Januar, ibid., LXVII/1886, nr 70 (29.01.1886).

¹⁴⁴APW, ZAI, Liebich, Kurt, *op.cit.*, sygn.26. Jak istotne było dla Plüddemanna zagadnienie budowy mieszkań służbowych świadczy to, że poruszył ten temat w swym pierwszym wykładzie dla Związku Inżynierów i Architektów w 1885 roku pt. *Anlage von Dienstwohnungen in öffentlichen Gebäuden*. Plüddemann twierdził, że bardziej ekonomiczne jest utrzymanie budynków szkolnych, gdy znajdują się w nich mieszkania. Umożliwi to dogłębne oglądanie budynku i szybkie dokonywanie bieżących napraw.

parceli przy ulicy Kraszewskiego, także z powodu braku możliwości rozbudowy ośrodka w przyszłości.

W lecie 1886 roku Plüddemann odbył podróż studialną do różnych miast niemieckich, aby zebrać doświadczenia na temat konserwacji pomników w związku z przedsięwziętą przez władze miejskie renowacją pomnika Fryderyka Wilhelma III w Rynku. Utrzymanie pomników należało bowiem do obowiązków miejskiej administracji budownictwa lądowego, którą kierował¹⁴⁵.

Latem 1886 roku powstały pierwsze szkice jego najbardziej monumentalnego dzieła - gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej przy ulicy Szajnochy (fot.296). Tej okazałej budowli "nowoczesnego gotyku", którą ukończono w lipcu 1891 roku, ze względu na jej znaczenie dla miasta, radca budowlany nadał formy i barwy zaczerpnięte z miejscowej architektury gotyckiej (fot.299, 302). Był to gmach interesujący ze względu na jego program użytkowy, łączący pod jednym dachem różne instytucje miejskie, oraz nowoczesną, szkieletową konstrukcję magazynu książek, tak zwanego "systemu magazynowego". 1886 rok przyniósł też początek prac projektowych nad nową plebanią kościoła św.Wojciecha, która miała zastąpić stary budynek po regulacji ulicy św.Katarzyny. Plebanię, która powstała w 1891 roku, Plüddemann ozdobił szczytami inspirowanymi architekturą gotyckiego kościoła św.Wojciecha.

Od maja do października 1887 roku Richard Plüddemann wykonał szkice trzech nowych szkół ludowych przy ulicy Glinianej (1888-1890), Poznańskiej (1890-1892) i P.Skargi (1891-1893). Wzniesione w stylu północnoniemieckiego neogotyku ceglanego budynki szkół, obficie zdobione kolorowymi, glazurowanymi ceglami, otrzymały bogaty program użytkowy (fot.40-57). Znalazły się w nich mieszkania służbowe, łaźnie szkolne, czytelnie ludowe i biblioteki. Szkoła przy ulicy P.Skargi, która początkowo miała liczyć jedynie 18 izb lekcyjnych, zbudowana w centrum miasta, w miejscu jednej z najstarszych odlewni dział i dzwonów we Wrocławiu (stąd nazwa szkoły "Kanonenhof"), w konsekwencji nabywania przez miasto sąsiednich parcel urosła do rozmiarów 43 - izbowej szkoły. Był to największy zbudowany dotychczas we Wrocławiu budynek szkolny. Z powodu braku światła w ciasnej zabudowie ulicy, gmach ten jako jedyny otrzymał lico elewacji frontowej z jasnej cegły, zdobionej kolorowymi, glazurowanymi kształtkami, a na parterze, gdzie oświetlenie wnętrza było niewystarczające dla potrzeb szkoły, znalazły się sklepy z powierzchnią magazynową w piwnicach.

Już w 1888 roku Plüddemann wykonał kolejne szkice budynków szkół ludowych przy ulicy Tęczowej (1891-1893, fot.60-62) i Poznańskiej (II budynek zespołu szkół, 1895-1896, fot.63-67) oraz ewangelickiej szkoły średniej dla dziewcząt zwanej "Margarethenschule" przy ulicy Kościuszki (1891-1892, fot.152-154). W międzyczasie powstało też kilka mniejszych projektów hal gimnastycznych dla starszych szkół ludowych i średnich: szkoły ludowej "auf den Hälteräckern" (1890), szkół średnich dla dziewcząt przy ulicach Trójcy Świętej (1887-1888, fot.147) i Kraińskiego (1887-1888, fot.148-149), Gimnazjum św.Jana (1890-1891, fot.150-151). Żadna szkoła zbudowana przed 1885 rokiem nie posiadała bowiem własnej hali gimnastycznej.

¹⁴⁵*Provinzial - Zeitung. Breslau, 17.August, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 571 (18.08.1886).*

W nocy z 22 na 23 marca 1887 roku, w czasie uroczystości urodzinowych cesarza Wilhelma I, spłonął renesansowy, XVI - wieczny hełm północnej wieży kościoła św. Marii Magdaleny¹⁴⁶. Z ramienia Magistratu odpowiedzialny za prace przy jego odbudowie był architekt miejski. Swoją opinię na temat kształtu nowego hełmu przedstawił on w artykułach, które ukazały się w *Zentralblatt der Bauverwaltung* w 1888 roku. Plüddemann zaproponował formę neogotycką o proporcjach istniejącego hełmu renesansowego¹⁴⁷. Dyskusja na łamach tego czasopisma dała mu możliwość wyrażenia poglądu na temat metod projektowania w budynku zabytkowym. Jego stwierdzenie, że dwie różne formy wież kościoła wzbogacą panoramę miasta, wywołało ostrą polemikę¹⁴⁸. Richard Plüddemann był przeciwny odbudowie hełmu w renesansowej formie i w ten sposób stosowaniu imitacji w obiekcie zabytkowym: "Właściwe rozwiązanie zadania polega według mnie na tym, że będziemy postępować w duchu tradycji. Nie możemy, kiedy los nas powołuje, by nasz wiek wpisać do wielkiej księgi historii sztuki, w jego miejsce wstawić inną datę w zawstydzeniu, że nasz czas obok innych, donoślejszych, będzie wyglądał zbyt skromnie. Nawet jeśli w dojrzałym czasie nad naszymi osiągnięciami zapadnie wyrok, to nie może on nas obwiniać o plagiat"¹⁴⁹. Zdaniem Richarda Plüddemanna forma hełmu powinna nawiązywać do stylu budowli, nie pozostawiając jednocześnie wątpliwości odnośnie jej czasu powstania dzięki zastosowaniu współczesnego detalu. Uważał on, że odbudowa hełmu powinna być przeprowadzona zgodnie ze stylem obowiązującym w ostatniej ćwierci XIX wieku. Plüddemann zaproponował więc odbudowę hełmu wieży w duchu współczesności, o smukłej, malowniczej i funkcjonalnej formie, co w 1888 roku doprowadziło do powstania projektu gotyckiego (fot.272). Mimo nowoczesnych poglądów na odbudowę zabytku, kontrowersyjna wydaje się metoda Plüddemanna prowadząca ostatecznie do regotyżacji kościoła. Szkice i gipsowy model hełmu zostały przedstawione do publicznej oceny we wrocławskim Muzeum Sztuk Pięknych¹⁵⁰.

Komitet ekspertów, do którego powołano takie sławy niemieckiej architektury jak radców budowlanych: profesora C.W.Hase z Hanoweru, konserwatora zabytków R.Persiusa z Berlina i C.Lüdecke, uznał propozycję Richarda Plüddemanna za "niezbyt szczęśliwe rozwiązanie problemu"¹⁵¹. Prawdopodobnie pod naciskiem opinii publicznej miejska administracja budowlana odtworzyła hełm i most łączący obie wieże w formie sprzed pożaru. 23 maja 1891 roku uroczystie zakończono budowę krytego miedzią hełmu północnej wieży o kształcie z 1565 roku¹⁵².

W październiku 1888 roku miejski radca budowlany przedstawił na forum Rady Miejskiej swój pierwszy memoriał na temat rozbudowy administracji budownictwa lądowego, który jednak nie wpłynął na zmianę struktury tego działu Magistratu¹⁵³.

¹⁴⁶K.V., *Aus Breslau*, Kunstchronik (Zeischrift für Bildende Kunst), XXIV/1889, s.507.

¹⁴⁷*Ibidem*.

¹⁴⁸Plüddemann, *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, VIII/1888, s.135-136.

¹⁴⁹Plüddemann, R., *Weitere Begründungen des Vorschlages für die Gestaltung des Magdalenen Thurmes in Breslau*, *idem.*, s.237-239.

¹⁵⁰Plüddemann, *Der Aufbau...*

¹⁵¹K.V., *Aus Breslau...*

¹⁵²R., *Auf den Nordthurm der St.Maria Magdalenenkirche in Breslau*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XI/1891, s.228.

¹⁵³APW, AW, *Abtheilung für Hochbau*, R.Plüddemann, *Denkschrift betreffend die Reorganisation des Bauwesens*, sygn.M/2209, k.135-143.

Plüddemann, nazwany we wrocławskiej prasie "mistrzem dekoracji"¹⁵⁴, był odpowiedzialny za dekorowanie miasta z okazji różnych świąt i uroczystości państwowych. W 1888 roku odbył on w związku z pogrzebem cesarza Wilhelma podróż do Berlina. W dokumentach Związku Architektów i Inżynierów zachowała się wzmianka o sprawozdaniu, jakie przedstawił na temat dekoracji trasy pogrzebowej i katedry w Berlinie. Podróż ta sprawiła, że architekt zaproponował wzniesienie pomnika cesarza na placu przy ulicy Świdnickiej, uzyskaniem przez zasypanie fragmentu fosy miejskiej¹⁵⁵. Plüddemann był odpowiedzialny między innymi za dekorację trasy przejazdu cesarza Wilhelma II i jego małżonki Augusty Wiktorii w listopadzie 1888 roku, w związku z ich pierwszą wizytą we Wrocławiu¹⁵⁶. Ulice miasta i place na trasie przejazdu zyskały wówczas odświeżoną dekorację z tysięcy elektrycznych lamp. Wysoki na 20 metrów baldachim nad pomnikiem generała Tauenziena na placu Kościuszki (Tauenzienplatz), wykonany z drewna i kolorowych tkanin, zgodnie z intencją projektanta miał przypominać budowaną wówczas na Wystawę Światową w 1889 roku wieżę Eiffla, ale "o bogatszym zarysie i kolorze" (fot.304)¹⁵⁷.

Można przypuszczać, że w czasie pobytu we Wrocławiu para cesarska ufundowała, "dzięki pośrednictwu możliwych protektorów", elementy wyposażenia wnętrza kaplicy w Szklarskiej Porębie, projektowanej wówczas przez Plüddemanna (fot.305-306). Ambonę ofiarował panujący cesarz Wilhelm, ołtarz - cesarzowa Augusta Wiktorja, witraż w apsydzie - małżonka zmarłego cesarza Fryderyka, a ze spadku po zmarłej cesarzowej Auguście, подарowano lichtarze¹⁵⁸. Istnieją wzmianki, że Plüddemann projektował kościoły na Śląsku, natomiast wymieniana we wspomnieniach i znana z publikacji jest jedynie ta ewangelicka kaplica w Szklarskiej Porębie - Marysinie. Jest to jeden z dwóch znanych projektów Plüddemanna wykonanych dla prywatnego inwestora w czasie sprawowania funkcji wrocławskiego miejskiego radcy budowlanego. Budowę kaplicy rozpoczęto w 1888 roku ze środków zebranych w czasie letnich koncertów, z dobrowolnych składek, zbiórek i fundacji miłośników Szklarskiej Poręby. Niewielka, jednonawowa kaplica otrzymała skromne, gotyckie formy detalu. Jej bryłę zdominowała wieża, której dwuspadowy dach został zwieńczony smukłą latarnią w kształcie ostrosłupa, przerwana galerijką, tak charakterystyczną dla architektury Plüddemanna. Burzliwy klimat wysokich gór, duże opady śniegu, trudności z prowadzeniem bieżących napraw z powodu braku rzemieślników, przesądziły o zastosowanym materiale - miejscowym granicie i o prostocie formy budowli, która zdaniem projektanta wiązała się z większą odpornością na warunki klimatyczne. Prostota artystycznego wyrazu górskiej kaplicy miała według autora stanowić kontrast dla "zmanierowanej miejskiej architektury". Według współczesnych ocen kaplica doskonale wpisywała się w krajobraz Karkonoszy¹⁵⁹.

Mimo obowiązków Stadtbaurata i aktywnej działalności społecznej, Plüddemann wykonał w 1889 roku projekt dla prywatnego inwestora - Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego. Gmach banku powstał przy ulicy Gepperta w 1891 roku w

¹⁵⁴ *Provinzial - Zeitung, Breslauer Zeitung*, LXXVIII/1897, nr 202 (21.03.1897).

¹⁵⁵ Pomnik ten, dłuta Christiana Behrensa (1852-1905), powstał w 1896 roku.

¹⁵⁶ Inne dekoracje Plüddemanna powstały na przykład z okazji 100 - lecia urodzin cesarza w 1897 roku.

¹⁵⁷ Plüddemann, [R.], *Vermischtes. (Zum Festschmuck der Einzugsstrassen)*, *Deutsche Bauzeitung*, XXIII/1889, s.303-304.

¹⁵⁸ Plüddemann, R., *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XI/1891, s.245.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

malowniczym stylu renesansu północnego, tak innym od stylu dotychczasowych prac wrocławskich Plüddemanna (fot.307-310). Precyzyjnie zaprojektowany i wykonany detal kamiennych elewacji świadczył o umiejętnościach i dużej biegłości architekta w posługiwaniu się też innymi formami stylowymi niż gotyckie. Budynek ten, zamykający oś ulicy Szajnochy, sąsiedował z budowanym w tym samym czasie neogotyckim gmachem Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej.

Ukończenie w 1890 roku siedziby Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności umożliwiło zmianę układu funkcjonalnego, poprawę warunków sanitarnych i komunikacji w pomieszczeniach biurowych Magistratu, mieszczących się w Nowym Ratuszu w Rynku i w sąsiadującym z nim budynku w Sukiennicach (fot.273-276). Wraz ze zmianami aranżacji wnętrz, projektowanymi przez Plüddemanna w latach 1888-1896, przebiegała też zaproponowana przez niego w grudniu 1891 roku reorganizacja Działu Miejskiej Administracji Budowlanej Budownictwa Lądowego, zmierzająca do jego usamodzielnienia i rozbudowy o nowe komórki pracowni i inspekcji, zajmujące się projektowaniem i budową miejskich budowli.

Ważnym wydarzeniem dla miasta był wybór w 1891 roku nowego burmistrza - Georga Bendera (1848-1924)¹⁶⁰, inżyniera, doktora filozofii i medycyny. W jego osobie Plüddemann znalazł sprzymierzeńca "w walce o wysoką jakość architektury wrocławskiej"¹⁶¹ i współpracownika w Deputacji Budowlanej i licznych komisjach czuwających nad najważniejszymi miejskimi inwestycjami budowlanymi.

W listopadzie tego samego roku Plüddemann przedstawił na wykładzie w siedzibie wrocławskiego Związku Architektów i Inżynierów swój program budowy hal targowych we Wrocławiu. Na podstawie znanych sobie przykładów z Lipska, Drezna, Frankfurtu nad Menem i Berlina (Alexanderplatz), określił wielkość, konstrukcję, układ komunikacyjny i funkcjonalny oraz niezbędne wyposażenie przyszłych wrocławskich hal. Zaproponował również ich ilość i rozmieszczenie na planie miasta. Cztery hale miały być usytuowane na linii oddalonej o około 600 m zarówno od centrum miasta jak i jego przedmieść. Jednocześnie największa z hal, wzorem Berlina, miała być zlokalizowana wraz z dużym placem przeładunkowym w pobliżu linii kolejowej¹⁶². Idea ta, z powodu braku odpowiedniego terenu, spowodowała zwlekanie z realizacją hal targowych, o których budowie postanowiono ostatecznie w 1901 roku¹⁶³.

Również w 1891 roku miejska administracja budowlana rozpoczęła prace przygotowawcze związane z budową rzeźni miejskiej i targu bydłem przy ulicy Legnickiej (Frankfurterstr.) na Popowicach. Plüddemann był zaangażowany w prace projektowe i organizacyjne. Wykonał on prawdopodobnie część szkiców budynków mieszkalno - administracyjnych rzeźni. Głównym projektantem był berliński architekt Georg Osthoff¹⁶⁴. Wrocławska administracja budowlana dostarczyła również program użytkowy całego założenia. Plüddemann brał udział

¹⁶⁰Georg Bender, ur.31.12.1848r. w Królewcu, zm.4.02.1924r.; dr h.c. filozofii, medycyny, inżynier; od 1891r. burmistrz w Toruniu, w latach 1891-1912 we Wrocławiu.

¹⁶¹Masner, *op.cit.*

¹⁶²Provinzial - Zeitung. Breslau, 12. November. Vortrag über Markthallen. Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 795 (12.11.1891).

¹⁶³Heilberg, A., *op.cit.*, s.23.

¹⁶⁴Die städtische Viehmarkt und Schlachthof zu Breslau, Deutsche Bauzeitung, XXI/1897, s.430-436.

w pracach komisji budowy rzeźni miejskiej do zakończenia prac budowlanych w październiku 1896 roku.

Lata pracy Plüddemanna na stanowisku miejskiego radcy budowlanego do momentu rozbudowy miejskiej administracji budowlanej w 1892 roku, to okres jego największej aktywności zawodowej. Większość projektów przeciążonego pracą niewielkiego Urzędu Budowlanego wykonywał wówczas sam, jedynie przy pomocy kreślarza. Opracował także kilka projektów dla prywatnych inwestorów¹⁶⁵. Zostały wtedy ukończone jego pierwsze wrocławskie budowle: szkoła halowa, szkoły ludowe przy ulicach Glinianej i Poznańskiej, budynek szkoły średniej przy ulicy Kościuszki, gmach banku przy ulicy Gepperta i ukoronowanie tego okresu - budowla Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. O energicznej działalności zawodowej w tym okresie świadczą częste wzmianki na jego temat w prasie codziennej, dokumentujące jego spory na obradach Rady Miejskiej na temat budownictwa komunalnego, jego zainteresowanie najdrobniejszymi szczegółami inwestycji budowlanych. Od 1892 roku większą część prac projektowych będą wykonywać pod jego nadzorem architekci pracowni projektowej i inspektorzy nowoutworzonych inspekcji na podstawie szkiców Plüddemanna, wykonywanych też coraz częściej przy ich współudziale.

W latach 1893 - 1897 nie były rozpoczynane projekty nowych szkół z powodu braku planów regulacyjnych i terenów uzbrojonych pod zabudowę¹⁶⁶. Jedną z ostatnich z szeregu szkół zaprojektowanych przez Plüddemanna i zbudowanych jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, była niewielka szkoła przy ulicy Roosvelta (1892-1893). Jej projekt przedstawiony na posiedzeniu Rady Miejskiej w listopadzie 1891 roku, wykonany we współpracy z Karlem Klimmem, otrzymał niezwykle nowatorskie, szerokie przeszklenia elewacji frontowej, umożliwiające dostęp większej ilości światła dziennego do wnętrza izb lekcyjnych (fot.68-69). Podobną metodę zastosowano już w szkole średniej "Margarethenschule" (fot.152, 154) i wprowadzono ją na elewacjach kilku starszych budynków szkół (fot.289-290). Została ona przyjęta przez Radę Miejską z dużym zainteresowaniem, i doceniona: "Te ogromne okna dają (...) większą powierzchnię chłodzenia, niż dawne szerokie, masywne filary międzyokienne, więc ogrzanie izby lekcyjnej może być droższe niż dotychczas; jednakże jednocześnie zalety sanitarne nowego sposobu budowania są tak wielkie, że nie należy się wahać okupić ten nowy, ważny postęp w tworzeniu nowego systemu budowy szkół, niewielką ofiarą na wydatkach". Radni podsumowali wówczas także dotychczasową intensywną pracę Plüddemanna w dziedzinie budowy szkół wrocławskich następującym zdaniem: "Kto wkracza do naszych nowych budynków szkolnych, odnosi wrażenie, że w doskonały sposób odpowiadają one coraz wyższym wymaganiom sanitarnym"¹⁶⁷.

Wytyczenie ulicy Nowej (Neue Gasse) w 1892 roku wzdłuż północnego zbocza wzgórza Liebicha (dawnego bastionu Sakwowego), zainspirowało Plüddemanna do naszkicowania propozycji rozbudowy tego kompleksu, służącego od 1867 roku mieszkańcom miasta jako miejsce wypoczynku i spotkań, o nowy budynek restauracji i kuchni. Dwa projekty, różniące się wielkością założenia, powstały w

¹⁶⁵Klinkott, Manfred, *op.cit.*, s.380. Hermann Blankenstein, obejmując stanowisko miejskiego radcy budowlanego w Berlinie, musiał zrezygnować ze wszystkich zleceń prywatnych.

¹⁶⁶*Provinzial - Zeitung*, Breslauer Zeitung, LXXXIII/1902, nr 211 (25.03.1902).

¹⁶⁷*Provinzial - Zeitung*, *ibid.*, LXXII/1891, nr 802 (15.11.1895).

maju i listopadzie 1892 roku (fot.277-280)¹⁶⁸. R.Plüddemann zaproponował wzniesienie od strony ulicy Nowej budowli, stanowiącej jednocześnie reprezentacyjną klatkę schodową, restaurację i zaplecze kuchenne, rozszerzającej powierzchnię górnej płaszczyzny wzgórza. Na swych ideowych szkicach Plüddemann ukazał dwukondygnacyjne, zwieńczone balustradą renesansowe loggie, nawiązujące do architektury całego zespołu. Neorenesansowa architektura, zgodnie z zamierzeniem autora: "miała być zharmonizowana z efektowną architekturą wzgórza i miała mieć wielkomiejski charakter"¹⁶⁹.

Podczas prowadzenia prac ziemnych przy ulicy Nowej na przełomie lat 1892-1893, odkopano resztki murów miejskich oraz portal ukrytego wejścia w murach obronnych zwanego "Poternenpforte" z 1649 roku¹⁷⁰. Portal ten, zgodnie ze stosowaną przez Plüddemanna praktyką, mającą na celu uchronienie cennych elementów burzonych budowli zabytkowych, w 1896 roku wbudowano do nowego gmachu Szpitala im. Wenzel - Hancke przy ulicy Komandorskiej (fot.208)¹⁷¹. Podobną metodę wrocławski radca budowlany zastosował już wcześniej, wbudowując w ściany nowego budynku łaźni miejskiej przy ulicy Księcia Witolda w 1894 roku (fot.211) i szkoły przy ulicy Poznańskiej w 1895 roku portale ze zburzonego w 1887 roku domu przy dzisiejszym placu Bohaterów Getta 2 (Karlsplatz).

Gdy 9 lipca 1893 roku zmarł długoletni miejski radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej Aleksander Kaumann, Richard Plüddemann w jego zastępstwie kierował także Działem Administracji Budowlanej Inżynierii Miejskiej i podlegającym mu Biurem Geometrycznym Magistratu, zajmującym się między innymi sporządzaniem planów regulacyjnych miasta. Trwało to do 28 czerwca 1894 roku, gdy wybrano nowego radcę budowlanego do spraw inżynierii miejskiej Alfreda von Scholtza (1850-1934). Wykład Plüddemanna i publikacja na temat nowoczesnego kształtowania założeń urbanistycznych *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*¹⁷² narzuciły nowy model planowania urbanistycznego we Wrocławiu pod wpływem teorii Camillo Sitte.

W latach 1891-1898, Plüddemann zajął się rozbudową istniejących zespołów szpitalnych: im. Wenzel - Hancke (1894-1896), im. Jedenastu Tysięcy Dziewic (1893-1894) i im. J.H.T.Claassena (1896-1898) oraz budową pierwszych wrocławskich łaźni przy ulicy Księcia Witolda (1893-1894) i przy dzisiejszym placu Orląt Lwowskich (1898). W projektowaniu budynków ochrony zdrowia i opieki społecznej brał udział obok Plüddemanna architekt magistracki Karl Klimm, od 1892 roku kierownik pracowni projektowej przy Magistracie.

Do najciekawszych realizacji w tym czasie można zaliczyć rozbudowę Przytułku

¹⁶⁸Plüddemann, R., *Erläuterungs - Bericht betreffend die Erweiterung der Liebigshöhe*. Rękopis w ABmW, Breslau 1892.

¹⁶⁹*Ibidem.*; APW, ZAI, Liebig, Kurt, *op.cit.*, sygn.26. Prawdopodobnie w końcu 1892 roku R.Plüddemann zaprezentował swoje szkice na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów, gdzie wygłosił wykład pt. *Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebigshöhe*.

¹⁷⁰ABmW, sygn.IV-8/38, k.39. Rysunki pomiarowe ze stycznia i kwietnia 1893, wersje projektowe R.Plüddemanna ukazujące różne zastosowania bramy jako elementu odbudowanych w stylu średniowiecznym murów z wieżą i jako bramy podziemnej lodowni od strony ulicy Nowej (luty 1893r. - listopad 1894r.).

¹⁷¹*Breslau von A bis Z*. Pod red F.Marx, Recklinghausen [...], s.245.

¹⁷²Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s.5-7.

dla Kalek im. J.H.T.Claassena przy ulicy Trzebnickiej (fot.215-217). Budynek wzniesiony w ogrodzie starego ośrodka z 1852 roku, był przeznaczony dla 220 osób nieuleczalnie chorych i starców, biednych i kalekich, bez względu na wyznanie, płeć i pochodzenie. Podobnie jak w budownictwie szkolnym, niezwykle istotne w budowlach szpitalnych było zapewnienie dobrego oświetlenia i przewietrzania ich wnętrza. Zaprojektowane od strony południowej budynku słoneczne loggie i tarasy dawały możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu, a wieloboczne ryzality - werandy wprowadzały światło słoneczne do pokoi. Budynek bogato ozdobiony elementami z kolorowej glazury był dobrym przykładem ceglanego neogotyku opartego na wzorcach hanowerskich i ostatnim dziełem Plüddemanna tak mocno związanym z tym kierunkiem¹⁷³.

Niezwykle pilną inwestycją miejską był przytułek dla biednych, którego budowę zaniechano w 1887 roku z powodu braku odpowiedniego terenu. Rada Miejska w 1894 roku postanowiła ostatecznie, że ośrodek opieki społecznej powstanie w oddalonych od Wrocławia o 12 kilometrów Praczech Odrzańskich. Wznowienie prac projektowych, w których uczestniczyli oprócz Plüddemanna - K.Klimm i F.Friese, nastąpiło w 1896 roku. Już w 1902 roku do zakładu można było przyjąć jednorazowo 293 osoby zdolne do pracy i 455 chorych. Naczelnny lekarz ośrodka pisał: "Próbujemy wychować mieszkańców dla pracy i zachęcać przez ofiarowywanie żywności, napojów i wynagrodzenia". Alkoholicy, epileptycy i umysłowo chorzy pracowali na roli, w stajniach i chlewniach. Rzemieślników (kowali, szewców, stolarzy, ślusarzy, introligatorów) zatrudniono w warsztatach. W piwnicach znalazły się pomieszczenia do wyplatania słomy i wikliny, darcia pierza, przebierania grochu. Kobiety pracowały przy szyciu i łataniu. Mieszkańcy mogli też wypoczywać w bibliotece, grać na instrumentach muzycznych. Drewniane loggie i werandy budynków szpitalnych umożliwiały wypoczynek na słońcu i świeżym powietrzu. Architektura zespołu, nie pozbawiona elementów neogotyckich, nawiązywała równocześnie do motywów rodzimych, ludowych, zabudowy wiejskiej (fot.220-226)¹⁷⁴.

18 marca 1897 roku, po dwunastu latach pracy na stanowisku miejskiego radcy budowlanego, Richard Plüddemann został wybrany przez Radę Miejską na kolejną, dwunastoletnią kadencję i ponownie złożył przysięgę służbową¹⁷⁵. Podsumowaniem pierwszych dwunastu lat pracy Richarda Plüddemanna we Wrocławiu był jego udział w listopadzie 1898 roku w wystawie Stowarzyszenia Artystów w Berlinie, zorganizowanej z okazji osiemdziesiątych urodzin Conrada Wilhelma Hase. Na wystawie fotograficznej, prezentującej projekty uczniów i naśladowców mistrza, zostały zaprezentowane i zauważone budynki szkolne i służbowe wrocławskiego architekta, "dowodzące jego związków z Hanowerem"¹⁷⁶.

W 1897 roku powstały po niemal pięcioletniej przerwie pierwsze szkice nowych szkół ludowych - przy ulicy Jemiołowej na Gajowicach (1898-1900) i wzorcowej szkoły ludowej im.J.H.Pestalozziego przy ulicy Nowowiejskiej (1898-1900). Architektura nowych szkół różniła się od dotychczasowej. Gotycki detal został

173Model i plany przytułku były eksponowane w dziale dotyczącym opieki nad biednymi na wystawie w Dreźnie w 1901 roku.

174Model i plany przytułku w Praczech Odrzańskich były eksponowane na tej samej wystawie.

175Provinzial - Zeitung, Stadtverordneten - Versammlung, Breslauer Zeitung, LXXVIII/1897, nr 196 (19.03.1897).

176Stier, Hubert, Die Feier von C.W.Hase's 80.Geburtstag, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.672-677.

uproszczony, zgeometryzowany, a dekoracja z glazurowanej cegły zastąpiona większymi płaszczyznami jasnego tynku. Od tej pory dla budowli Plüddemanna stały się charakterystyczne duże, gładkie płaszczyzny krytych dachówką dachów (fot.75-85). Także w 1897 roku powstał projekt zespołu budynków szkół ludowych i Gimnazjum św.Elżbiety (1901-1903) u zbiegu ulic Dawida i Joannitów autorstwa Plüddemanna i Klimma. Budynek gimnazjum był jednym z najbardziej okazałych i najpiękniejszych gmachów szkół zbudowanych przez Plüddemanna. Otrzymał on średniowieczną, malowniczą bryłę i renesansowo - secesyjny detal rzeźbiarski (fot.155-161). Także w 1897 roku powstał projekt przebudowy dawnego gmachu Stanów Śląskich (Parlamentu Śląskiego), wzniesionego w 1843 roku według projektu Petera Rosenbauma przy ulicy Krupniczej, na Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności¹⁷⁷.

W latach 1897 - 1901 Plüddemann zaangażował się w realizację wielkiego miejskiego przedsięwzięcia, jakim był port miejski na Kleczkowie, na północy miasta. W latach 1897 - 1901 działał on w komisji budowlanej portu¹⁷⁸. Projektował też wraz z Klimmem wystrój nowego mostu Osobowickiego (fot.334), zbudowanego równocześnie z portem. W tym samym czasie Plüddemann zajął się organizacją nowej inwestycji - Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn przy ulicy Prusa. Projekt budynku wykonał K.Klimm według głównej idei projektu nakreślonej mu przez Plüddemanna, który czuwał nad przebiegiem projektowania i budowy tego prestiżowego dla Wrocławia dzieła. Budynek wzniesiony pod hasłem "solidność bez przepychu"¹⁷⁹ otrzymał średniowieczną bryłę i secesyjną dekorację rzeźbiarską elewacji i wnętrza (fot.169, 171). Plüddemann narzucił Klimmowi ideę uczynienia kompleksu szkół ucieleśnieniem "wielkiej pomocy naukowej do budowania". Zamierzeniem Plüddemanna było odejście od historycznych wzorców i uniknięcie w architekturze "w miarę możliwości jakiegokolwiek archaicznego naśladownictwa jakiegokolwiek przeszłej epoki"¹⁸⁰. 12 kwietnia 1904 roku, wraz z inauguracją, odbyło się przekazanie budynku szkoły skarbowi państwa. Gmach powstał w sąsiedztwie neogotyckich, ceglanych budowli kościoła św.Michała z 1871 roku i ukończonej w 1904 roku Szkoły Ludowej im. J.H.Pestalozziego. Oprawę dla tej monumentalnej, romantycznej architektury utworzył w latach 1906-1907 swobodnie i malowniczo zaplanowany park Nowowiejski (Waschteichpark).

W latach 1898-1902 w pobliżu nowych granic Wrocławia (po dokonanych w drugiej połowie XIX wieku przyłączeniach sąsiednich terenów), przy drogach wjazdowych do miasta, powstało kilka nowych budynków opłat celnych: przy mostach Osobowickim i Trzebnickim, na Popowicach i przy ulicy Strzegomskiej (fot.263-271). Plüddemann we współpracy z inspektorem budowlanym Friedrichem Friese nadał im kształt przypominający wiejskie domy.

W 1898 roku powstał projekt przebudowy Starej Giełdy, wzniesionej przez Karla

¹⁷⁷F.H., *Mitteilungen aus Vereinen*, ibid., XXXII/1898, s.234-235. Projekt został zaprezentowany 20 kwietnia 1898 roku na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów przez inspektora budowlanego F.Friese.

¹⁷⁸*Hafenanlagen zu Breslau*. Breslau 1901, s.81. Projekt i kierownictwo budowy spoczęło w rękach inżyniera Luitpolda Günthera, uczestniczącego wcześniej w budowie cesarskiego portu w Bremerhaven. Część projektów architektonicznych opracował architekt Grünwald przy współpracy architektów magistrackich - Klimma i Friese.

¹⁷⁹*Breslauer Streifzug (Die neue Baugewerk- und Maschinenbauschule)*, *Breslauer Zeitung*, LXXXV/1904, nr 250 (10.04.1904).

¹⁸⁰Plüddemann, Richard, *Baugewerkschulbauten*, *Deutsche Bauzeitung*, XL/1906, s.367.

Ferdinanda Langhansa w latach 1822-1824 i zakupionej przez wrocławski Magistrat na siedzibę miejskiej administracji budowlanej. Uważana dziś za kontrowersyjną przebudowa, miała na celu poprawienie warunków sanitarnych i komunikacji oraz maksymalne wykorzystanie kubatury obiektu na dużą ilość małych pokoi biurowych (fot.286-287). Zmiana funkcji budynku spowodowała znaczną przebudowę wnętrza i częściowo elewacji. Wszystkie istniejące klatki schodowe zostały wyburzone. Nowa, reprezentacyjna klatka schodowa powstała w miejscu dawnego holu. Zlikwidowano wielką salę giełdową, zajmującą środek skrzydła od strony dzisiejszej ulicy Gepperta na III i IV kondygnacji. Ucierpiały także elewacje. Dodatkowa kondygnacja okien na elewacji wschodniej przebiła belkę pod gzymsem, a powiększone otwory okienne mezzanina, które rozglifiono od strony wnętrza, by zapewnić lepsze oświetlenie pokojom biurowym, przerwały umieszczony nad nimi fryz z meandrem. Stara Giełda stała się również siedzibą Miejskiego Urzędu Mierniczego, Miejskiego Banku i Głównej Kasy Miejskiej (fot.288). Na I piętrze zaprojektowano między innymi: pokoje Urzędu Mierniczego, salę posiedzeń Deputacji Budowlanej, bibliotekę, pracownię budownictwa lądowego, pokoje radcy budowlanego Plüddemanna, radcy budowlanego von Scholtza, architekta magistrackiego Klimma i inżynierów budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej.

W październiku 1898 roku Plüddemann został wybrany na stanowisko przewodniczącego Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu po urzędniku Królewskiej Dyrekcji Kolei Wilde. Sprawował tę funkcję do 12.10.1899. W 1899 roku Plüddemann przeprowadził się wraz z rodziną do innego domu przy ulicy Powstańców Śląskich 99b, położonego w pobliżu placu Powstańców Śląskich.

W 1899 roku powstały projekty szkół ludowych przy ulicy Kleczkowskiej (1900-1902, fot.89-94) i Młodych Techników (1900-1902, fot.95-100) oraz średniej przy ulicy Joannitów (1901-1903, fot.172-174). Przy projektach tych szkół miejski radca budowlany współpracował z K.Klimmem. Kolejne projekty szkół ludowych zostały rozpoczęte w 1900 roku (drugiego budynku szkoły przy ulicy Nowowiejskiej, 1902-1904, fot.101-104; drugiego budynku na Gajowicach przy ulicy Kruczej, 1905-1907, fot.118-124).

Rozwój przestrzenny miasta po 1868 roku sprawił, że niezbędnym i pilnym zadaniem dla administracji miejskiej stała się reorganizacja straży pożarnej, zaopatrzenie jej w nowoczesny sprzęt i budynki oraz jej decentralizacja - przeniesienie komend na przedmieścia, by skrócić czas dojazdu do poszczególnych dzielnic miasta¹⁸¹. W 1901 roku R.Plüddemann wraz z K.Klimmem rozpoczął prace projektowe nad zespołami budynków przy ulicach Krakowskiej (dla przedmieścia Oławskiego, fot.249-251), Litomskiej (dla przedmieścia Mikołajskiego, fot.252-256) i Ołbińskiej (dla przedmieścia Odrzańskiego, fot.257-258). Pierwsze budynki tych zespołów oddano do użytku już w 1904 roku. Zanim to nastąpiło, w czerwcu 1903 roku, Plüddemann wraz z pracownikami wrocławskiego Magistratu, między innymi M.Wirtzem i C.Cabanis, odbył podróż służbową do: Szczecina, Berlina, Lipska, Altony, Hamburga, Bremy, Kolonii, Monachium, Wiednia i Budapesztu, w celu zapoznania się z budownictwem i

¹⁸¹ *Breslauer Streifzug*, *Breslauer Zeitung*, LXXVIII/1897, nr 823 (22.11.1896). Już w 1896 roku kierownik administracji miejskiej do spraw straży pożarnych Herzog domagał się szybkiego przeniesienia budynków straży na przedmieścia.

wyposażeniem budynków straży pożarnych. Ze sprawozdania z podróży dowiadujemy się, że wrocławskie realizacje wypadły korzystnie w porównaniu podobnymi z obszaru Niemiec i Austro - Węgier¹⁸².

W 1901 roku rozpoczęto również prace przy projektach hal targowych, szkół ludowych na Popowicach (1904-1906, fot.105-108) i przy rozszerzeniu zespołów szkół przy ulicy Świętokrzyskiej (1905-1907, fot.109-112) i Młodych Techników (1905-1908, fot.113-117). Budynek szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników był największym (49 - izbowy) i najdroższym budynkiem szkoły ludowej, jaki wzniesiono do tej pory we Wrocławiu. Plüddemann zmierzał ku budowie coraz większych budynków szkół, które wydawały się lepsze z technicznego i ekonomicznego punktu widzenia. Był on natomiast atakowany przez radnych miejskich, sprzeciwiających się dużym wydatkom na budownictwo szkolne, za "zbyteczną elegancję" i zbytek w rozbudowanym programie użytkowym¹⁸³. Radny Biller w styczniu 1904 roku postawił Plüddemannowi zarzut, że "drożyzna naszych szkół działa denerwująco na szeroki krąg naszego mieszczaństwa"¹⁸⁴. Być może neogotyckie zdobienia elewacji były już wówczas postrzegane jako anachronizm. Pod względem funkcjonalnym i sanitarnym, budowlom tym nie można było wówczas nic zarzucić.

16 listopada 1903 roku, w dniu oddania do użytku nowego gmachu Gimnazjum św.Elżbiety, Richard Plüddemann otrzymał tytuł Królewskiego Tajnego Radcy Budowlanego - tytuł jednego z najwyższych rangą państwowych urzędników budowlanych¹⁸⁵. W 1904 roku przeprowadził się on do Szczytnik, intensywnie rozwijającej się dzielnicy w północno - wschodniej części miasta. Plüddemann zamieszkał przy dzisiejszej ulicy Marii Skłodowskiej - Curie 91 (Tiergartenstr.), róg Wybrzeża Wyspiańskiego (Uferstr.), między kompleksem Klinik Uniwersytetu Wrocławskiego i terenem budowy Wyższej Szkoły Technicznej (*Technische Hochschule*), przy moście Zwierzynieckim (1895-1897, fot.333), którego malowniczy wystrój zaprojektował wraz K.Klimmem. Rozwój tej części miasta wspomógł Plüddemann ideą budowy mostu Cesarskiego - "zbliżającego" ją do centrum miasta, oddanego do użytku 10 października 1910 roku¹⁸⁶. Wystrój architektoniczny tego mostu - wartościowy przykład monumentalnego nurtu w architekturze niemieckiej przełomu XIX i XX stulecia, stanowiący połączenie lekkiej, efektownej konstrukcji wiszącej, z ciężkimi, "romanizującymi" łukami triumfalnymi pylonów wjazdowych¹⁸⁷, został także przez niego zaprojektowany (fot.335)¹⁸⁸.

W 1905 roku powstały projekty drugiego budynku szkoły ludowej przy ulicy Dawida (1907-1909, fot.132-135) i szkoły średniej przy ulicy Litomskiej (1907-

¹⁸²Plüddemann, Wirtz, *Bericht über die im Auftrage des Magistrats in den Tagen von 3 bis 20.Juni 1903 zur Besichtigung von neuen Einrichtungen auf den Gebiete des Feuerlöschwesens und der Gemüllbeseitigung unternommenen Studienreise*. W: Breslau. Feuerwehr. Breslau 1904.

¹⁸³*Provinzial - Zeitung, Stadtverordneten - Versammlung*, Breslauer Zeitung, LXXXV/1904, nr 16 (8.01.1904), nr 436 (24.06.1904).

¹⁸⁴*ibidem*.

¹⁸⁵Bolenz, E., *op.cit.*, s.393.

¹⁸⁶*Neubauten und bauliche Veränderungen von October 1907 bis Dezember 1910*. Schlesische Zeitung (wycinki), t.I, s.14.

¹⁸⁷Niemczyk, Ernest, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XX wieku*. W: *Odra we Wrocławiu*. Pod red. O.Czernera, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1984, s.57-68.

¹⁸⁸*Neubaute und bauliche...*, t.I, s.14. Prace projektowe od 1909 roku prowadził K.Klimm. Rysunki nie zachowały się.

1909, fot.186-188). W 1905 roku Plüddemann opracował wytyczne do projektu hali festiwalowej na VII Niemieckie Święto Towarzystwa Śpiewaczego przy ulicy Powstańców Śląskich (1905-1907, fot.328-329). Pod budowę hali wydzierżawiono należący do Augusty Agath teren w pobliżu placu Powstańców Śląskich, między ulicami Sztabową i Hallera (Menzel-, Kürassierstr.). Wzorcami do ustalenia wymiarów i programu użytkowego wrocławskiej hali były podobne budowle wzniesione w Wiedniu (Kremser, 1890) i Grazu (1902) oraz wrocławska hala gimnastyczna zaprojektowana przez K.Klimma na święto gimnastyczne w 1894 roku, które odbyło się w tym samym miejscu¹⁸⁹. Po wykonaniu przez R.Plüddemanna projektu wstępnego rzutu i konstrukcji hali ogłoszono konkurs na jej wystrój architektoniczny (1906r.). Konkurs wygrali H.Wahlich i Denner. Wybrana w przetargu firma budowlana cieśli i radnego miejskiego Hugo Bauma została zobowiązana do budowy, utrzymania (koszty eksploatacji budynku i ochrony przeciwpożarowej) i rozbiórki drewnianej hali po zakończeniu festiwalu. Plüddemann wybrał jako konstrukcję nośną hali festiwalowej drewniane dźwigary łukowe typu "Stephan" o rozpiętości 33 m i rozstawie 5m (wymiały sali widowiskowej 46 x 124 m). Dla uniknięcia powstawania echa i poprawienia warunków akustycznych nie zastosował koleby o przekroju w formie pełnego łuku, lecz o przekroju wysokiego łuku odcinkowego. Wszystkie narożniki hali zostały zaokrąglone. Uzyskano w ten sposób doskonałą akustykę sali. We Frankfurter Zeitung 2 sierpnia 1907 roku pisano: "(...) Nie zostanie zapomniane brzmienie hymnu, który rozległ się z 22 tysięcy gardel i w sposób niewypowiedziane wspaniały odbił się echem w hali o cudownej akustyce. (...) Akustyka była wprost niespotykana, miało się poczucie, że hala jak żywa istota miała swój własny język o cudownej dźwięczności".¹⁹⁰ Plüddemann nadał hali formę prostopadłościanu przykrytego walcowatym dachem czterospadowym, otoczonego otwartym obejściem i galerią nakrytą dachem pulpitowym. Bryłę zdominował portal wejściowy flankowany dwiema wieżami mieszczącymi klatki schodowe. Możliwość uczestnictwa w projektowaniu hali festiwalowej dla Plüddemanna, wielkiego miłośnika muzyki była dużym przeżyciem¹⁹¹. Pisał on w Zentralblatt der Bauverwaltung w 1907 roku: "Zatrudnienie przy wznoszeniu hali na Święto Towarzystwa Śpiewaczego jest szczęściem dla człowieka lubiącego śpiewać."¹⁹²

26 czerwca 1906 roku rozpoczęto budowę obu wrocławskich hal targowych. Miejski radca budowlany, który wykonał wstępne szkice hal, uczestniczył już od 1900 roku w pracach komisji technicznej, przygotowującej tę ważną miejską inwestycję. Dwie hale (przy placu Nankiera i ulicy Kolejowej) oddano do użytku równocześnie, 5 października 1908 roku¹⁹³, likwidując tego samego dnia wszystkie otwarte targowiska miejskie zamiarem zwiększenia opłacalności inwestycji. Wspaniałe wnętrza hal o żelbetowej konstrukcji z parabolicznych łuków stały się we Wrocławiu zapowiedzią epoki architektury funkcjonalizmu.

¹⁸⁹VIII *allgemeine deutsche Turnfest*, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, nr 1 (10.06.1894), s.4; APW, AW, syg.24918. Projekty hal święta gimnastycznego wykonał architekt magistracki Karl Klimm z drewna i malowanego płótna. Ukończono je w lipcu 1894 roku na terenie między ówczesnym Friebebergiem, a dzisiejszą ulicą Hallera.

¹⁹⁰Plüddemann, R., *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s.669-672.

¹⁹¹*Adres- und Geschäfts- Handbuch... Breslau*. Breslau 1892-1931. Członkowie jego rodziny, których nazwiska odnajdujemy w ówczesnych wrocławskich księgach adresowych: Emma, Helene, Paul Plüddemann, byli muzykami, nauczycielami muzyki i śpiewakami. Paul, spokrewniony z bratem lub wujem Richarda Güntherem, dyrygował chórem "Plüddemann'sche Frauen- u. gemischte Chor". Emma była siostrą kompozytora Martina Plüddemanna, zmarła w 1921 roku.

¹⁹²Plüddemann, R., *Die Festbauten für das...*

¹⁹³*Denkschrift zur Eröffnung der Markthallen im Oktober 1908*. Breslau 1908.

W 1906 roku powstały projekty budowli, które zostały ukończone już po 1908 roku, po odejściu Plüddemanna na emeryturę. W projektach miejskiej ochrony dla niemowląt przy ulicy Wrońskiego z lat 1905 - 1907 oraz komendy straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym przy ulicy Gdańskiej (1906-1911, fot.260-262) z 1906 roku, wykonanych wraz z inspektorem C.Cabanis, widać wyraźnie elementy charakterystyczne dla stylu "rodzimego", architektury nawiązującej do domu wiejskiego, regionalnej sztuki budowlanej, propagowanej od około 1904 roku między innymi przez drezdeński *Deutscher Bund für Heimatschutz*. Nawiązujący do wiejskiej architektury zespół budynków straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej zachwyca prostotą i urokiem, może być uznany za jeden z najpiękniejszych we Wrocławiu kompleksów budynków straży pożarnej.

W 1908 roku, ostatnim roku urzędowania Plüddemanna na stanowisku Stadtbaurata, w budowie były następujące zespoły i gmachy: Wyższa Szkoła dla Dziewcząt im. Wiktorii (1906-1909, stan surowy w 1908 roku, fot.182-184), szkoła ludowa II przy ulicy Dawida (1907-1909, stan surowy w 1908 roku, fot.132-135), szkoła ludowa II na Popowicach (1907-1909, stan surowy w 1908 roku, fot.136-140), szkoła ludowa przy ulicy Krakowskiej (1908 - 1910, w 1908 roku początek prac ziemnych, fot.141-142), ewangelicka szkoła średnia dla chłopców przy ulicy Litomskiej (1907-1909, w 1908 roku ukończony stan surowy), straż pożarna przy ulicy Gdańskiej (1908-1911, w 1908 roku roboty ziemne), most Cesarski (1908-1910, w lutym 1908 początek prac budowlanych), dom opieki społecznej przy ulicy Suchej (1907-1909, w 1908 roku stan surowy, fot.233-235), ochronka dla niemowląt przy ulicy Wrońskiego (1907, projekt koncepcyjny, fot.236-238). Tymi pracami budowlanymi kierowali do końca zatrudnieni przy wykonaniu projektów inspektorzy budowlani C.Cabanis, G.Oelsner oraz architekt magistracki K.Klimm, nie wprowadzając radykalnych zmian w architekturze budowli. Nie ingerował w nią również nowy radca budowlany Max Berg (1870-1947)¹⁹⁴.

1.2.3.Organizacja wrocławskiej administracji budowlanej w latach 1885-1909

ORGANIZACJA MIEJSKIEJ ADMINISTRACJI BUDOWLANEJ W 1885 ROKU

W 1885 roku na czele wrocławskiej Miejskiej Administracji Budowlanej (*Stadtbauverwaltung*), czyli Biura VII Magistratu, stało dwóch miejskich radców budowlanych, kierujących dwoma działami budownictwa - budownictwem lądowym (*Hochbauwesen*) i inżynierią miejską (*Tiefbauwesen*). Richard Plüddemann objął stanowisko miejskiego radcy budowlanego do spraw budownictwa lądowego po Robercie Mende. Stanowisko miejskiego radcy budowlanego do spraw inżynierii miejskiej piastował w tym czasie Alexander Kaumann (do lipca 1893 roku). Byli oni etatowymi członkami Kolegium Magistratu, wybieranymi na 12 lat¹⁹⁵. W skład Biura VII Magistratu w 1885 roku wchodziły następujące działy:

- Miejska Deputacja Budowlana (*Stadtbau - Deputation*)
- Deputacja Tam (*Damm - Deputation*)

¹⁹⁴Budynek ochrony przy ulicy Wrońskiego zbudowano w latach 1910-1911 według projektu Maxa Berga.

¹⁹⁵APW, AW, *Budownictwo miejskie i nadzór budowlany*, sygn.596-975. Burmistrz i płatni, etatowi członkowie Magistratu (radcy, syndycy, sekretarze w liczbie około 11) byli wybierani przez Radę Miejską. Do zakresu ich obowiązków należało m.in.: zarządzanie miejskimi przedsiębiorstwami i finansami gminy, opieka nad majątkiem gminy. Samorząd miejski przetrwał w takiej formie do 15.12.1933r., gdy na podstawie nowej ustawy podporządkowano miasto państwu, a Radę Miejską zastąpiło gminna.

- Komisja Kanalizacji (*Canalisations - Commission*)
- Biuro Geometrii z komórką planowania (*das Geometrische Bureau incl. Plankammer*)
- Inspekcja Eksploatacji Kanałów (*Canal - Betriebs - Inspection*)
- 4 inspekcje budowlane (*Bau - Inspectionen*)

Obaj radcy budowlani byli jednocześnie członkami Miejskiej Deputacji Budowlanej. Jako członkowie tej instytucji kontrolnej, sprawowali oni nadzór nad całością budownictwa miejskiego i prywatnego przez: sprawdzanie rysunków, kosztorysów, ich zgodności z przepisami policji budowlanej, kontrolę budów oraz miejskiego składu materiałów budowlanych, a także stanu istniejących budowli będących w posiadaniu miasta¹⁹⁶. Pozostałe deputacje, komisje, inspekcje i pracownie były podporządkowane poszczególnym radcom budowlanym w zależności od dziedziny budownictwa (*Hochbau, Tiefbau*) i zakresu ich kompetencji. Miejskim radcom budowlanym podlegali miejscy inspektorzy budowlani. W 1885 roku miasto było podzielone na dwie strefy obsługiwane przez inspekcje budowlane: wschodnią i zachodnią. Granica między nimi przebiegała wzdłuż Rynku, dzisiejszej ulicy Świdnickiej, placu Kościuszki. Ponadto każda strefa podlegała dwóm inspekcjom - budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej. Inspekcje inżynierii miejskiej były odpowiedzialne za samodzielną realizację i utrzymanie budowli wodnych, obronnych, mostów, ulic i dróg, a inspekcje budownictwa lądowego - za budowę i utrzymanie budowli komunalnych. Wschodnią inspekcją budownictwa lądowego kierował w 1885 roku inspektor H.F.Steinbart (zm.1891), zachodnią - Friedrich Kessler (do 1892r.)¹⁹⁷. W 1886 roku powstała inspekcja budowlana do spraw policji budowlanej (*Bauinspektion für Baupolizeisachen*), zajmująca się prywatnymi sprawami budowlanymi, sprawdzaniem projektów pod względem technicznym i ich zgodności z prawem budowlanym¹⁹⁸. Kierował nią do 1893 roku poprzedni miejski radca budowlany Robert Mende, a następnie Friedrich Kessler. Kontynuacją planu miasta, wyznaczaniem linii regulacyjnych, numeracją domów i opracowaniem projektów zajmowało się Biuro Geometrii, podlegające miejskiemu radcy budowlanemu do spraw inżynierii miejskiej. 28 czerwca 1894 roku stanowisko to objął po śmierci A.Kaumanna dotychczasowy inspektor budowlany Alfred von Scholtz.

Głównym zadaniem działu administracji budowlanej zajmującego się budownictwem lądowym było projektowanie, realizacja i utrzymanie budynków będących własnością miasta: szkół, szpitali, przytułków, straży pożarnej i stajni, rogatki miejskich, budowli administracyjnych i innych. Nie podlegało mu zatem inwestowane przez państwo budownictwo: niektórych szkół wyższych (gimnazja), uczelni, gmachów rządowych, sądów i więzień¹⁹⁹.

REORGANIZACJA ADMINISTRACJI BUDOWLANEJ W 1892 ROKU

24 października 1888 roku R.Plüddemann przedstawił swój memoriał na temat

¹⁹⁶ *Anweisung für die Mitglieder der Stadt - Bau - Deputation*. W: Breslau, Bauwesen. Breslau, 21.06.1888.

¹⁹⁷ Friedrich Kessler, od 1900r. królewski radca budowlany i kierownik Miejskiej Administracji Policji Budowlanej.

¹⁹⁸ Projekty budynków komunalnych, wykonywane przez miejską administrację budowlaną, były natomiast sprawdzane i zatwierdzane przez Królewską Policję Budowlaną.

¹⁹⁹ Projekty wstępne tych budynków powstawały przeważnie w berlińskim Ministerstwie Robót Publicznych, następnie były konsultowane i opracowywane przez rządowych radców budowlanych we Wrocławiu, na przykład projekty: klinik uniwersyteckich we Wrocławiu (G.Thür, Berlin; A.Buchwald, J.Waldhausen, Breisig, Kitchler, Wrocław), Politechniki Wrocławskiej (G.Thür, Berlin; L.Burgemeister, Wrocław).

rozbudowy działu administracji budownictwa lądowego wrocławskiego Magistratu, załączając listę licznych planowanych inwestycji miejskich. Dopiero część postulatów zawartych w jego następnym projekcie "organicznych zmian lub udoskonaleń administracji budowlanej" z 16 grudnia 1891 roku doczekała się urzeczywistnienia. R.Plüddemann proponował między innymi: wyraźne oddzielenie kompetencji działu budownictwa lądowego od całości spraw budowlanych prowadzonych przez Biuro VII dzięki utworzeniu Biura VIIa, zorganizowanie pracowni projektowej budownictwa lądowego (*Atelier für Hochbau*), usytuowanej w pobliżu pokoju radcy budowlanego dla ułatwienia korygowania i opiniowania projektów, wzmocnienie personelu w inspekcjach budowlanych, a także ustanowienie trzeciej inspekcji - do spraw budowy szkół²⁰⁰.

Na skutek reorganizacji miejskiej administracji budowlanej, dział budownictwa lądowego zyskał większą samodzielność, mimo że nie stworzono jego oddzielnego biura. 1 lipca 1892 roku powstała pracownia projektowa budownictwa lądowego, kierowana przez współpracującego z Plüddemannem od 1885 roku architekta magistrackiego (*Ratsbaumeister*) Karla Klimma (1856-1924)²⁰¹ oraz inżyniera magistrackiego (*Ratsingenieur*) Otto Wieprechta. Zadaniem jej było: projektowanie, kosztorysowanie i budowa obiektów naziemnych, a także ochrona zabytków. Powstanie pracowni spowodowało odebranie części kompetencji inspekcjom budowlanym. W 1892 roku zwiększono ich liczbę o inspekcję zajmującą się budową szkół: ludowych, realnych, średnich, wyższych, bibliotek ludowych i czytelni na terenie całego miasta. Kierował nią od 1894 roku inspektor budowlany Hermann Froböse²⁰². W 1901 roku stworzono kolejną inspekcję budowlaną, zajmującą się północną częścią miasta (na północ od Odry), kierowaną do 1902 roku przez inspektora budowlanego Richarda Perreya, a od 1903 roku Charlot Cabanis²⁰³. Kolejnymi kierownikami istniejącej inspekcji zachodniej byli Friedrich Friese (w latach 1893-1904)²⁰⁴ i Heinrich Küster (w latach 1905-1908)²⁰⁵, a inspekcji wschodniej Julius Nathansohn (w latach 1892-1908)²⁰⁶.

²⁰⁰APW, AW, *Abtheilung für Hochbau*, R.Plüddemann, *Denkschrift betreffend...*, sygn.M/2209, k.135-143.

²⁰¹*Allgemeines Lexikon...*, t.XX, s.499; Deutsche Bauzeitung, LVIII/1924, s.176. Karl Klimm, w latach 1892-1924 architekt magistracki we Wrocławiu; wcześniej współpracował z R.Plüddemannem jako kreślarz i z C.Lüdecke przy renowacji Ratusza (1884-1891). Brał udział w projektowaniu wielu wrocławskich szkół, między innymi Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, w przebudowie piwnicy Świdnickiej. Prywatne zlecenia: dom korporacji rzeźników "Deutscher Kaiser" - 1905, wieża widokowa cesarza Wilhelma na Osobowicach - 1902 (pomysł budowy wieży z dwiema klatkami schodowymi poddał mu Plüddemann). Klimm kierował również miejską ochroną zabytków i był nauczycielem w Szkole Rzemiosła Budowlanego. Na podstawie zachowanej projektów można stwierdzić, że posługiwał się on rodzimymi formami stylowymi, zaczerpniętymi z architektury ludowej (wysokie dachy o szerokich okapach, fachwerk, rozczłonkowana bryła); około 1900r. również formy secesyjne. W projektach wykonanych dla miejskiej administracji budowlanej pod wpływem Plüddemanna stosował średniowieczne formy detalu.

²⁰²Hermann Froböse, od 1894r. miejski inspektor budowlany do spraw budowy szkół zatrudniony na zlecenie, pełniący jednocześnie funkcję królewskiego architekta rządowego. Od 1897r. oficjalnie na tym stanowisku. Współautor projektów szkół ludowych.

²⁰³Charlot Cabanis, współpracownik Plüddemanna przy projektowaniu szkół ludowych (przy ul.Trzebnickiej i Świątokrzyckiej), straży pożarnej przy ul.Gdańskiej, oraz Wyższej Szkoły dla Dziewcząt im.Wiktorii (Victoriaschule).

²⁰⁴*Ostdeutsche Bau - Zeitung*, III/1905, s.102. Friedrich Friese, w 1905r. przeniesiony na stanowisko miejskiego inspektora budowlanego do Duisburga. Współpraca z Plüddemannem przy projektach: hal targowych (projekt konstrukcji stalowej), rogatek, oddziału Friebe - Agath Szpitala im.Wszystkich Świętych.

²⁰⁵*Breslauer Gemeinde - Blatt*, IV/1905, s.298. Heinrich Küster, do 1905r. miejski inspektor budowlany w Oberhausen w Nadrenii; od 1.06.1905 do 1908r. we Wrocławiu; od 1908r. w Görlitz. Zatrudniony jako inżynier - projektant stalowych konstrukcji hal targowych. Projekt żelbetonowej konstrukcji wrocławskich hal targowych z firmami "Carl Brandt" i "Lolat - Eisenbeton". Autor publikacji na ich temat.

²⁰⁶*Breslauer Zeitung*, LXXII/1891, nr 790 (11.11.1891); *Breslauer Gemeinde - Blatt*, IV/1905, s.497.

Julius Nathansohn, architekt zatrudniony do 1891r. w Królewskiej Dyrekcji Kolei, następnie na stanowisku miejskiego inspektora budowlanego okręgu wschodniego na miejscu zmarłego H.F.Steinbarta. Od 14.07.1905r. magistracki radca budowlany. Autor i współautor między innymi rozbudowy szpitala im.Wenzel - Hancke.

W 1908 roku powstała pod kierunkiem architekta Gustava Oelsnera²⁰⁷ piąta inspekcja budowlana, zajmująca się budową szpitali. Dopiero w 1901 roku urzeczywistnił się pomysł R.Plüddemanna połączenia wszystkich komórek miejskiej administracji budowlanej w jednym budynku - w przebudowanej Starej Giełdzie na placu Solnym 16²⁰⁸. W 1901 roku powołano trzeciego miejskiego radcę budowlanego, do spraw mechanicznych (*Maschinenbau*), kierującego techniczną administracją przemysłową (*Betriebsverwaltung*). Został nim Matthias Wirtz (1859-1924).

1 stycznia 1900, po długoletnich negocjacjach o rozgraniczenie kompetencji policji królewskiej i miejskiej²⁰⁹, rząd przekazał policję budowlaną i drogową gminie miejskiej. Policja budowlana, dotychczas podlegająca policji królewskiej (*Königliche Preuss. Polizei*), została przekształcona przez administrację miejską na Miejską Administrację Policji Budowlanej (*Städtische Baupolizeiverwaltung*). Instytucja ta miała od tej pory prawo wydawania pozwolenia na budowę.

Mimo wzmocnienia sił wrocławskiej administracji budowlanej na skutek jej reorganizacji w 1892 roku, nie osiągnęła ona rozmiarów administracji budowlanej w innych dużych miastach Niemiec. Architekt miejski Berlina Ludwig Hoffmann w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku także zreformował Wydział Budownictwa Lądowego Magistratu. Jego biuro projektowe składało się wówczas z ośmiu oddziałów kierowanych przez pracowników pomocniczych, którzy mieli do pomocy po 10 - 15 architektów. Prace projektowe już od pierwszych szkiców mogły być wspomagane modelami detali²¹⁰. We Wrocławiu w 1885 roku budownictwem lądowym zajmowało się 8 pracowników technicznych (radca, inspektorzy, technicy i asystenci budowlani), po 1892 roku w trzech inspekcjach i pracowni projektowej pracowało około 18 osób. W Kolonii w 1900 roku w Urzędzie Budownictwa Lądowego było zatrudnionych 26 osób²¹¹, a w Hanowerze w 1905 roku - 32²¹². Budżet przeznaczony na budownictwo we Wrocławiu w latach 1885-1909 można w przybliżeniu ocenić na około 50 mln marek, co stanowi około połowę podobnej sumy wydanej przez miejską administrację budowlaną Berlina w latach 1872-1896 (110 mln marek)²¹³. Przy ogromnym tempie rozwoju Berlina w latach 1896-1924 zdarzyło się, że suma 63 milionów marek była wydatkowana w ciągu trzech lat²¹⁴.

KOMPETENCJE RADCY BUDOWLANEGO I INSPEKTORÓW

Miejski radca budowlany opracowywał szkicowe propozycje projektowe (*Skizze*,

²⁰⁷Gustav Oelsner, architekt rządowy, od 1908r. miejski inspektor budowlany do spraw budowy szpitali. Współautor i projektant szkół przy ulicach: Krakowskiej, Litomskiej i Sztabowej.

²⁰⁸ABmW, sygn. VI-6/56. Pokój R.Plüddemanna znajdował się na I piętrze Starej Giełdy, od strony dzisiejszej ulicy Szajnoch, między salą posiedzeń Deputacji Budowlanej a pokojem kreślarsza. Do tej pory rozproszone działy Biura VII zajmowały pomieszczenia w Nowym Ratuszu i Sukiennicach 9-15.

²⁰⁹Markgraf, Hermann, *Geschichte Breslaus*. Breslau 1913, s.82; Heilberg, Adolf, *op.cit.*, s.15. Na podstawie ustawy policyjnej z 20.04.1892r.

²¹⁰*Architektur von Ludwig Hoffmann (1852-1932) in Berlin*. Berlin 1987, s.12.

²¹¹Klemmer, Klemens, Jacob Koerber (1875-1930). *Ein Architekt zwischen Tradition und Moderne*. Doktorat na Technische Universität Berlin. Berlin 1987, s.25-26.

²¹²Bolenz, E., *op.cit.*, s.408-109. W innych miastach niemieckich w 1905 roku było po 6-11 urzędników budowlanych.

²¹³APW, AW, *Abtheilung für Hochbau*, R.Plüddemann, *Denkschrift betreffend...*; Cullen, Michael S., *Bauwerke der Gründerzeit*. [...], s.14. Dla porównania miejscy radcy budowlani we Wrocławiu otrzymywali roczną pensję od 6900 marek (w 1885r.) do około 9000 marek (w 1897r.), miejscy inspektorzy budowlani 5000-6500 marek (od 1891r.), inni pracownicy techniczni 2200-5500 marek. Były to zarobki zbliżone do pensji kreślarszy znanych architektów prywatnych. Paul Wallot w czasie budowy gmachu Reichstagu w Berlinie otrzymywał wówczas roczną pensję wysokości 30 tys. marek.

²¹⁴Posener, J., *op.cit.*, s.123.

Vorentwurf) nowych budowli komunalnych zleconych przez Radę Miejską Magistratowi do wykonania²¹⁵. Projekty te były przedstawiane wraz z kosztorysem do zaopiniowania właściwym komisjom Rady Miejskiej (komisja III - do spraw szkolnictwa, komisja V - do spraw budownictwa, komisja VI - do spraw ochrony zdrowia, opieki społecznej i więziennictwa itp.). Projekty były opiniowane przy udziale rzeczoznawców²¹⁶. Wnioski komisji, opracowane bardziej pod kątem kosztów budowy niż estetyki, były przedstawiane w czasie obrad Rady Miejskiej i szeroko dyskutowane. To Rada Miejska decydowała o przydzieleniu, czy ograniczeniu funduszy na budowę i co za tym idzie, miała wpływ na kształt, wielkość obiektu, jego program użytkowy, zastosowane materiały budowlane. Rada Miejska zatwierdzała jedną z wersji projektu wstępnego i przekazywała do dalszego opracowania lub zobowiązywała Magistrat do wykonania kolejnego szkicu uwzględniającego uwagi komisji.

Rada Miejska była trudnym i wymagającym inwestorem. Rygorystyczne wymagania finansowe komisji, prowadzące często do rezygnacji z zastosowania drogich materiałów budowlanych i form zdobniczych, ograniczały realizację zamierzeń architekta. Jego praca sprowadzała się wtedy do ciągłych zmagających o każdy szczegół projektu. Równie często zdarzało się jednak, że R.Plüddemann dzięki swemu uporowi i darowi przekonywania doprowadzał do zatwierdzenia przez Radę Miejską najdroższej z kilku wersji projektu (budynek szkoły średniej przy ulicy Niemcewicza) lub projektu już wcześniej odrzuconego (hala gimnastyczna z mieszkaniami przy ulicy Swobodnej). Również A.Messel usprawiedliwiał twórczość swego przyjaciela, berlińskiego architekta miejskiego L.Hoffmanna tym, że inwestor (Magistrat i Rada Miejska) przeszkadzał mu w realizacji jego pomysłów²¹⁷.

Na podstawie szkiców i projektów wstępnych opracowywano projekty koncepcyjne (*Entwurf*), sygnowane przeważnie przez miejskiego radcę budowlanego i właściwego inspektora budowlanego lub architekta magistrackiego (K.Klimma). Dopiero po przyjęciu projektu koncepcyjnego przez Radę Miejską mógł być wykonany projekt techniczny, konieczny do uzyskania pozwolenia na budowę (sygnowany przez burmistrza, jako przedstawiciela Magistratu, i miejskiego radcę budowlanego lub inspektora budowlanego). Opracowanie projektu technicznego polegało zazwyczaj na uzupełnieniu projektu koncepcyjnego o rysunki detali architektonicznych. Inspektor budowlany, który nadzorował budowę, był także odpowiedzialny za wykonanie powykonawczych rysunków pomiarowych (*Revisions - Zeichnung*), dokumentujących zmiany w projekcie wprowadzone w czasie budowy. Projekty branżowe instalacji i konstrukcji, naniesione na te rysunki, wykonywały przeważnie firmy budowlane.

Budowle komunalne powstawały na terenach będących własnością miasta, zakupionych często w tym celu od prywatnych właścicieli. Prawo do nabywania terenów na drodze wywłaszczenia dała gminom ustawa o liniach regulacyjnych

²¹⁵Do rzadkości należą rysunki wykonane ręką Plüddemanna, choć zostały przez niego podpisane. Wiele projektów rysował w latach 1885 - 1891 K.Klimm, pracujący wcześniej u R.Mende. Inne projekty kreślili rysownicy inspekcji budowlanych: Seiffert, E.Güssow, architekt pracowni projektowej Hermann Winck i inni nie znani z nazwiska. Ich inicjały lub podpisy były umieszczane pod podziałką na rysunku.

²¹⁶*Breslauer Bürgerbuch. Sammlung städtischen Ortsrechts*. Pod red. Kurt Prescher, Breslau 1911, s.3-5.

²¹⁷Posener, J., *op.cit.*, s.107.

(*Fluchtliniengesetz*), wprowadzona w 1875 roku. Zgodnie z ustawą, działki mogły być zabudowane po wykonaniu uzbrojenia terenu i ulic²¹⁸. Plany regulacyjne wrocławskich dzielnic wykonywała administracja inżynierii miejskiej.

Miejska administracja budownictwa lądowego pracowała na rzecz innych biur Magistratu, administracji zajmującej się sprawami: oświaty (Biuro IV), ochrony przeciwpożarowej (Biuro III), ochrony zdrowia i opieki społecznej (Biuro II) i innych. Budowę inicjował miejski radca budowlany lub poszczególne biura. Budownictwo komunalne było finansowane z budżetu odpowiednich działów administracji, pożyczek z Miejskiej Kasy Oszczędności i prywatnych fundacji (szpitale, łaźnie, przytułki).

Przekazanie prac budowlanych i dostaw materiałów odbywało się zawsze na drodze publicznego przetargu, ogłaszanego w prasie codziennej, fachowej i pismach wydawanych przez Magistrat (*Breslauer Gemeinde - Blatt*). Magistrat mógł odstąpić od zasad otwartego przetargu na prośbę Miejskiej Deputacji Budowlanej. W zamkniętym przetargu wybierano tylko wysoko wyspecjalizowane przedsiębiorstwa (na przykład firmy budujące skomplikowane konstrukcje żelbetowe) lub firmy sprawdzone w innych miejskich przedsięwzięciach budowlanych. Przy wyborze preferowane były oferty firm z Wrocławia²¹⁹. Wśród najczęściej pracujących dla miejskiej administracji budowlanej można wymienić następujących wykonawców: Oscar Haase, C.Schlawitz, Josef Just (prace murarskie); Hugo Baum (prace ciesielskie); Julius Schottländer, "G.Bienewald und Rother, Legnica", "Sommerfelder Ziegelwerke", "Sandstein - Klinker - Werke Messelwitz Eduard Bielschowsky" (dostawy cegieł); Niggel, "Kiunka u. Völkel", Carl Schilling (prace kamieniarskie); "Carl Brandt, Düsseldorf", "Lolat - Eisenbeton, Breslau" (firmy projektowe i wykonawcze zajmujące się żelbetem, wówczas jedne z najlepszych w Niemczech). Specjalistyczne konstrukcje stalowe i żelbetowe hal, mostów, wykonywały najlepsze firmy niemieckie z Berlina, Dortmundu, Lipska, Zielonej Góry, Düsseldorfu. Odbiór techniczny budynku przez policję budowlaną odbywał się dwukrotnie. Przed ostatecznym, miał miejsce odbiór pośredni, po ukończeniu stanu surowego. Proces inwestycyjny trwał od 2 do 6 lat od momentu wykonania pierwszych szkiców do oddania budynku lub zespołu do użytku. Prace budowlane były ukończone przed upływem 3 lat.

1.2.4. Działalność społeczna Richarda Plüddemanna, udział w komisjach i sądach konkursowych

Richard Plüddemann poza pracą projektową uczestniczył w komisjach i przewodniczył podkomisjom technicznym odpowiedzialnym za ważne inwestycje miejskie, takie jak renowacja Ratusza (1885-1891), budowa rzeźni miejskiej (1892-1896)²²⁰, budowa hal z okazji świąt i festiwali (1894, 1906)²²¹, portu miejskiego (1897-1901)²²², hal targowych (1900-1908), przytułku dla ubogich (1896-1902). Komisje składające się ze specjalistów, biorąc pod uwagę najnowsze osiągnięcia europejskie w danych dziedzinach, określały wymagania, jakie musieli spełnić

²¹⁸Kononowicz, W., *op.cit.*, s.35.

²¹⁹*Breslauer Bürgerbuch...*, s.11-15.

²²⁰*Die städtische Viehmarkt und Schlachthof...*, s.430-436.

²²¹*VIII allgemeine deutsche Turnfest...*

²²²*Hafenanlagen zu Breslau...*, s.81.

architekci i wykonawcy²²³. Zadaniem komisji było ustalenie programu użytkowego inwestycji, sprawdzanie projektów, opiniowanie i doradztwo przy realizacji (rozstrzyganie przetargów) oraz odbiorze technicznym.

Z racji sprawowanego stanowiska i wysokich kompetencji, Plüddemann był powoływany do sądów konkursowych na najbardziej prestiżowe budowle we Wrocławiu, a także na Śląsku²²⁴. Sędziami we wrocławskich konkursach architektonicznych byli zazwyczaj: przedstawiciel władz miejskich - nadburmistrz, miejski radca budowlany, uznany architekt - radca budowlany z Berlina, Lipska lub Drezna, radca rządowy - przedstawiciel królewskiej administracji budowlanej, przedstawiciel inwestora lub przyszłego użytkownika (na przykład Kościoła), jeden z radców miejskich lub radców - członków Miejskiej Deputacji Budowlanej przy Magistracie. Udział w sądach konkursowych umożliwiał wpływ na kształt architektury miasta. Skład komisji był zazwyczaj publikowany w chwili ogłoszenia konkursu, co umożliwiało wykonanie projektu "pod gusty" sędziów konkursowych.

W listopadzie 1889 roku Magistrat ogłosił konkurs na projekt odbudowy hełmu wieży kościoła św. Marii Magdaleny. W sądzie konkursowym wzięli udział: burmistrz F.J.E.Friedensburg, radca budowlany R.Persius, duchowny z kościoła św. Marii Magdaleny oraz trzech architekci - neogotyści: kościelny radca budowlany J.Ebers, miejski radca budowlany R.Plüddemann, królewski radca budowlany C.Lüdecke²²⁵. Warunki konkursowe nie narzucały projektantom stylu budowli²²⁶. Należało wziąć pod uwagę proporcje i obrys istniejącego hełmu²²⁷. Mimo to, konkurs rozstrzygnięty w listopadzie 1889 roku przyniósł prace o formach średniowiecznych, a także średniowieczno - renesansowych. Wygrała neogotycka praca Ernsta Mehla²²⁸ z Wrocławia (*Im Geiste der Alten*)²²⁹.

Ściśle określone warunki konkursowe, opracowane przy udziale miejskiego radcy budowlanego, mogły w znacznym stopniu ograniczać inwencję uczestników do jednej, jego własnej wizji. Przykładem może być konkurs na ideowe rozwiązanie konstrukcji mostu Cesarskiego (dziś Grunwaldzki), otwarty 2 kwietnia 1905 roku. W warunkach konkursowych określono preferencje rozwiązań z przewężeniem konstrukcji w środkowej części, jedno- lub trójpłaszczyznowych, z chodnikami na zewnątrz konstrukcji. W sądzie konkursowym obok Plüddemanna uczestniczyli: burmistrz G.Bender²³⁰, profesor Hoffmann z Darmstadt i radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej Alfred von Scholtz. Projekt Martina Mayera z Hamburga

²²³Bińkowska, Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. Wrocław 1993, s.34.

²²⁴*Siechenhaus für Rokittnitz*, Deutsche Konkurrenzen, XIII/1901, nr 6, s.1-7. Znany jest jego udział w pracy komisji konkursowej na przystłek dla kalek w Rokittnicy 1.10.1900 roku. R.Plüddemann był sprawozdawcą i przewodził obradom. Inni architekci w sądzie konkursowym to: radcy Blau i Jackisch, architekt rządowy Meyer i okręgowy Gerstenberg z Bytomia. Wygrał projekt braci E. i G.Zillmannów z Charlottenburga, którego fasady: "Ukazywały przy całej prostocie szlachetne formy i gustowne proporcje".

²²⁵*Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau des Nordthurmes der Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1889, s.425.

²²⁶K.V., *Aus Breslau...*, s.507.

²²⁷*Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau...*, s.425.

²²⁸Drugie miejsce zajął projekt Mehla z Frankfurtu (*Ensemble*), a trzecie Grossmanna z Delitsch (*Variatio delecta*). Projekty przechowywane w ABmW, sygn.II-3/13b.

²²⁹*Die Frage des Wiederaufbaues vom Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1890, s.198-199. Prace konkursowe nie posłużyły jako wzór do odbudowy hełmu. W 1890 roku Magistrat zaproponował Radzie Miejskiej odtworzenie hełmu i mostu łączącego obie wieże w renesansowej formie sprzed pożaru i uzyskał jej zgodę na posiedzeniu, które odbyło się 1 maja 1890 roku.

²³⁰M.in. T.Broniewski, J.Rozpędowski, Z.Antkowiak podają błędne informacje o burmistrzu G.Benderze jako współautorze projektu mostu.

i E.Weyraucha z Berlina, który uzyskał I nagrodę, odpowiadał warunkom konkursowym i idei R.Plüddemanna naszkicowanej już w 1902 roku, a opublikowanej wraz z projektem nowego wrocławskiego ratusza w czasopiśmie Schlesien w 1910 roku. Była to wizja mostu wiszącego, stwarzającego architektoniczną oprawę dla panoramy Ostrowia Tumskiego (fot.312, 335)²³¹.

Zazwyczaj warunki konkursowe były określane w ten sposób, że autor uhonorowanej nagrodą pracy nie zachowywał prawa do realizacji budowli i kierowania jej budową. O tym miał zdecydować inwestor, który stawał się właścicielem nagrodzonego projektu. Ostateczny projekt mostu Cesarskiego, opierający się na koncepcji konkursowej, wykonali wrocławscy inżynierowie i architekci: Günthel i A.v.Scholtz (projekt konstrukcji) oraz Plüddemann (projekt wystroju architektonicznego)²³².

R.Plüddemann dawał też szczegółowe wytyczne do warunków konkursowych, określał program użytkowy, czasem wykonywał projekt wstępny. Dla potrzeb konkursu na projekt koncepcyjny elewacji i detalu hali festiwalowej przy ulicy Powstańców Śląskich 125/143 (21.01.1906), wykonał on projekt planu sytuacyjnego, dyspozycji rzutu hali i określił rodzaj drewnianego systemu konstrukcyjnego (fot.328-329). Jako przewodniczący sądu konkursowego miał zapewne wpływ na zwycięstwo secesyjnej pracy architekta H.Wahlich'a i malarza Dennera²³³. Świadczy o tym otwarty list do wszystkich wrocławskich związków śpiewaczych, opublikowany przez R.Plüddemanna 11 lutego 1906 roku, w którym bronił swego wyboru zapewniając, że hala "będzie piękna i będzie budziła odświeżające wrażenie"²³⁴.

Powoływanie do sądu konkursowego umożliwiało architektowi szerzenie jego idei dzięki opracowywaniu programu i popularyzacji premiowanych projektów w pismach fachowych²³⁵. Warunki konkursowe określały często styl projektowanej budowli. Kościół Lutra we Wrocławiu (konkurs z 1.01.1892) miał otrzymać "formy gotyckiej architektury ceglanej z użyciem kamiennego detalu i malowniczo ukształtowaną bryłę". Plüddemann uczestniczył w sądzie konkursowym wraz z tajnym radcą budowlanym R.Persiussem z Berlina, królewskim radcą budowlanym C.Lüdecke, architektem Heinze i biskupem Treblinem²³⁶. W materiałach źródłowych wzmiankowany jest również udział R.Plüddemanna w sądach konkursowych na pomniki wrocławskie²³⁷.

Intensywną pracę projektową Richard Plüddemann łączył również z aktywną

²³¹Plüddemann, Richard, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909-1910, s.121.

²³²*Neubauten und bauliche...*, t.I, s.14.

²³³*Zum Wettbewerb der Sängerkirche, Ostdeutsche Bau - Zeitung*, IV/1906, s.57. Drugą nagrodę otrzymał Karl Klimm, trzecią - Erich Grau i malarz Haertel.

²³⁴*Ibidem*. Projekt Wahlich'a - Dennera, najlepiej oceniony przez R.Plüddemanna, został uznany przez prasę za najlepszy pod względem artystycznym, lecz budzący wrażenie hali wystaw, a nie festiwalowej, zapewne z powodu zbyt oszczędnej dekoracji.

²³⁵Bahns, J., *op.cit.*, s.17.

²³⁶*Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau*, Deutsche Konkurrenzen, I/1892, nr 4, s.2-4; Bahns, Jörn, *op.cit.*, s.124. W konkursie wziął udział J.Otzen, neogotycysta, autor dziesiątek projektów kościołów, którego twórczość od końca lat siedemdziesiątych XIX wieku inspirowała R.Plüddemanna. Projekt kościoła o nietypowym planie, opartym na trójkącie równobocznym, znalazł się wśród najlepszych. Nie został wybrany, gdyż usytuowanie ołtarza i ambony było niemożliwe do przyjęcia przez duchowieństwo. W przypadku równowagi głosów, przewodniczący sądu konkursowego (biskup Treblin) miał tu decydujący głos w wyborze zwycięzcy.

²³⁷Masner, *op.cit.*

działalnością społeczną. Był członkiem i przewodniczącym komisji i stowarzyszeń artystycznych skupiających najznakomitszych twórców Wrocławia i prowincji. Najbardziej znaczące z nich to:

- Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu (*Architekten- und Ingenieur - Verein*) i Związek Architektów w Berlinie
- Wrocławskie Stowarzyszenie Artystów (*Breslauer Künstlerverein*)²³⁸
- Śląskie Towarzystwo Miłośników Sztuki (*Schlesische Kunstverein*)
- Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Sztuki (*Breslauer Kunstverein*)
- Okręgowy Związek Cechowy Śląskich Mistrzów Rzemiosła Budowlanego (*Innungs - Bezirks - Verband Schlesischer Baugewerksmeister*) - honorowe członkostwo cechu mularskiego²³⁹
- komisja *Stary i Nowy Wrocław* (*Alt- und Neu - Breslau*)
- Kuratorium Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu
- Komisja Badania i Ochrony Zabytków Prowincji Śląskiej (*Prov. Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*)

Związek Architektów i Inżynierów miał za zadanie obronę interesów wyższego personelu technicznego i jednoczył przede wszystkim urzędników budowlanych - państwowych i miejskich. Richard Plüddemann należał do niego od 1873 do 1909 roku, z przerwą w latach 1884-1885. Swą działalność w związku rozpoczął udziałem w konkursach miesięcznych (*Monatskonkurrenzen*) w latach 1873-1884. Od października 1898 do 12 października 1899 roku pełnił funkcję przewodniczącego wrocławskiego oddziału. Głównym celem wrocławskiego związku, podobnie jak oddziału berlińskiego, do którego Plüddemann również należał, było uzupełnianie wiedzy fachowej architektów przez organizowanie wykładów i konkursów. Richard Plüddemann wygłosił w siedzibie wrocławskiego oddziału kilkanaście wykładów informujących o bieżących sprawach miejskiej administracji budowlanej, jej ostatnich projektach. Niektóre z nich zostały opublikowane w czasopiśmie fachowych, a ich streszczenia ukazały się we wrocławskiej prasie codziennej²⁴⁰. Plüddemann miał okazję zaprezentować na forum związku swoje pomysły na temat przyszłej architektury Wrocławia, które nie zawsze doczekały się urzeczywistnienia. Tu przedstawił między innymi propozycje: budowy pomnika cesarza Wilhelma I przy ulicy Świdnickiej (1888), hal targowych (1891), nowego ratusza (1896), hali wystawowej przy Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności (1909) oraz rozbudowy wzgórza Liebicha (1892). Plüddemann był też członkiem Śląskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki, którego zadaniem było propagowanie sztuk pięknych, głównie malarstwa, przez organizowanie wystaw i zakupy dzieł sztuki dla Muzeum Sztuk Pięknych. Richard Plüddemann po śmierci przewodniczącego tej organizacji - Carla Lüdecke w 1894 roku, zajął jego miejsce i jednocześnie objął po nim funkcję przedstawiciela towarzystwa w kuratorium Muzeum Sztuk Pięknych (do 1909 roku)²⁴¹. Członkiem Wrocławskiego Stowarzyszenia Artystów Plüddemann był przez 23 lata (1885-1908)²⁴².

²³⁸*Nachruf*, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, 2.02.1910.

²³⁹*Nachruf*, ibid., 4.02.1910; *Plüddemann - Essen. Breslau 12.März*, Breslauer Zeitung, LXXX/1909, nr 178 (12.03.1909).

²⁴⁰APW, ZAI, Curt Liebich, *op.cit.*, sygn.26.

²⁴¹*Handbuch über den Königlich- Preussischen Hof und Stadt für das Jahr 1894*. Berlin 1893.

²⁴²*Nachruf*..., 2.02.1910.

Znany jest udział Plüddemanna w pracach komisji, których celem była ochrona zabytków. W 1894 roku został on członkiem Komisji Badania i Ochrony Zabytków Prowincji Śląskiej i działał w niej do 1908 roku²⁴³. Wzmógł ruch budowlany w obrębie Starego Miasta we Wrocławiu na początku XX wieku spowodował szybkie wyburzanie renesansowych i barokowych kamienic mieszczańskich i zastępowanie ich domami handlowymi. "Na skutek zmagających się między nowoczesnymi potrzebami a pietyzmem dla przeszłości, i dla poparcia tych ostatnich głosów", ustanowiono 18 stycznia 1905 roku z inicjatywy burmistrza Georga Bendera komisję *Stary i Nowy Wrocław* pod przewodnictwem Richarda Plüddemanna. Komisja ta stawiała sobie za cel uzyskanie wpływu na "zachowanie i kształtowanie (...) obrazu miasta". Prace komisji miały przede wszystkim pomóc utrzymać odrębność Rynku, zapobiec jego gwałtownej przebudowie na skutek "inwazji" wielkich domów handlowych²⁴⁴, służyć "ochronie zabytków i przyrody miasta, pięknemu kształtowaniu obrazu miasta w przyszłości"²⁴⁵. Powołanie tej komisji było konsekwencją propagowania przez teoretyków ruchu Heimatschutzu nowej metody ochrony zabytków, by nie chronić "jedynie pojedynczych, znaczących pomników artystycznej działalności dawnych lat" lecz całe zespoły - "całkowitą fizjonomię kraju ojczystego, jaka rozwinęła się na przestrzeni wieków (...) przed bezmyślnym, czy świadomym zniszczeniem" (Ernst Rudorff, 1892)²⁴⁶. Oprócz Plüddemanna do komisji należeli między innymi: konserwator zabytków prowincji doktor L. Burgemeister, profesor Akademii Sztuk Pięknych Hans Poelzig, dyrektor Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności profesor doktor Karl Masner²⁴⁷. Autorytet członków komisji miał zapewnić jej wpływ na kształtowanie opinii mieszkańców Wrocławia²⁴⁸.

Plüddemann, jako jedna z najwybitniejszych postaci ówczesnego wrocławskiego środowiska artystycznego i autorytet, z którego zdaniem się liczone, był zapraszany do komisji ekspertów, komisji i organizacji o profilu artystycznym, opiniujących i opiniotwórczych, mając również dzięki nim wpływ na politykę kulturalną miasta, na kształtowanie opinii w zakresie sztuki, ochrony zabytków, kształtowania współczesnej architektury. Z powodu swego stanowiska i poważania, jakim się cieszył, zajmował w kulturalnym życiu miasta ważne miejsce obok takich osób, jak burmistrz Georg Bender, czy architekci: Carl Lüdecke (1826-1894), Carl Schmidt (zm. 1888), Alexander Kaumann, Hans Poelzig (1869-1936). Członkostwo w stowarzyszeniach, komisjach, udział w sądach konkursowych, umożliwiały mu kontakt z wieloma uznanymi niemieckimi architektami. Wśród nazwisk, które potwierdzają źródła archiwalne można wymienić: Reinholda Persiusa (1835-1912), Conrada Wilhelma Hase, Paula Wallota, Oskara Hossfelda, Ludwiga Hoffmanna.

²⁴³ *Handbuch über den Königlich- ... für das Jahr 1896*. Berlin 1895.; *Adress- und Geschäfts - Handbuch...* Breslau, Breslau 1894.

²⁴⁴ Habel, *Neuer Führer durch Breslau*. Breslau 1905, s. 52.

²⁴⁵ Markgraf, H., *op.cit.*, s. 87.

²⁴⁶ *Bauen in Backstein: Schleswig - Holsteinische Heimatschutz - Architektur zwischen Tradition und Reform*. Heide in Holstein 1989, s. 23. Ernst Rudorff (1840-1916), muzyk berliński, jeden z pierwszych teoretyków niemieckiego ruchu Heimatschutzu. Autor między innymi: *Der Schutz der landschaftlichen Natur und der geschichtlicher Denkmäler Deutschlands*, Berlin 1892; *Heimatschutz*. München 1904.

²⁴⁷ Ilkosz, Jerzy, *Schlesische Bund für Heimatschutz - Wystawa sztuki cmentarnej*. Artykuł w druku W: *Roczniki Sztuki Śląskiej*. Karl Masner, przyjaciel Plüddemanna, należał również do śląskiego oddziału ogólnoniemieckiego ruchu Heimatschutzu, założonego 12 czerwca 1910r. *Schlesische Bund für Heimatschutz*.

²⁴⁸ APW, *Śląski Związek Artystów [1830-1938]*, sygn. 28, *Schlesien, Altertümer, Denkmäler 1898-1902*.

1.2.5. Odejście ze służby miejskiej (1909). Propozycje architektoniczne dla Wrocławia (1909-1910)

Richard Plüddemann złożył swój urząd 1 stycznia 1909 roku z powodu choroby, na krótko przed upływem drugiej, dwunastoletniej kadencji²⁴⁹. Na stanowisku miejskiego radcy budowlanego zastąpił go Max Berg.

W grudniu 1908 roku, w związku z odejściem w stan spoczynku, Plüddemann za zasługi dla miasta został odznaczony królewskim Orderem Korony III klasy (*Kronenorden*)²⁵⁰ i Czerwonym Orderem Orła IV klasy (*Rote Adlerorden*)²⁵¹, a w czasie uroczystości pożegnalnej na cześć odchodzącego radcy, jaka odbyła się 12 marca 1909 roku, uhonorowano go tytułem nestora miasta²⁵². R.Plüddemann po odejściu na emeryturę nie zrezygnował z działalności na rzecz Wrocławia. Jego propozycje zaradzenia dwóm pilnym potrzebom - budowy nowego ratusza i hali wystawowej, ukazały się w II i III roczniku czasopisma *Schlesien*²⁵³.

Bezpośrednią przyczyną powstania projektu hali wystawowej było odwołanie Wystawy Ogrodnictwa i Sadownictwa, która miała odbyć się we Wrocławiu w 1910 roku, z powodu braku właściwej hali wystawowej²⁵⁴. Jak stwierdzono w lokalnej prasie, był to wystarczający powód, by "ożywić śpiącego ducha przedsiębiorczości w miarodajnych kręgach"²⁵⁵. Richard Plüddemann na przełomie 1908 i 1909 roku opracował i dzięki publikacji w piśmie *Schlesien* przedstawił do publicznej dyskusji projekt hali wystawowej (fot.330-332), jako rozszerzenia istniejącego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności, któremu po dziesięciu latach od przeniesienia go do dawnego budynku Stanów Śląskich, zaczynało brakować przestrzeni ekspozycyjnej. Przy opracowaniu projektu, służył architektowi radą dyrektor tego muzeum profesor K.Masner. Plüddemannowi przyświecała zapewne idea, by architektura oddawała charakter zbiorów muzeum, podobnie jak neogotycki gmach muzeum Marchijskiego w Berlinie, wzniesiony przez L.Hoffmanna dwa lata wcześniej. Dlatego część wschodnia budynku, mieszcząca zbiory średniowieczne, miała otrzymać kształt gotyckiej bazyliki z górnym oświetleniem nawy głównej, chórem i emporami. Niespójny stylowo projekt łączył ostre, wertykalne formy gotyckiej hali wystawowej z wywodzącymi się z secesji, miętko zarysowanymi kształtami ryzalitu, szczytów lukarn, szklanej kopuły wieńczącej wieżę oraz neorenesansowymi elewacjami istniejącego budynku.

Ustalony przez architekta skromny program użytkowy hali wystawowej wynikał z jego przekonania, że Wrocław leży w nieuczęszczanym zakątku Niemiec i organizowanie dużych wystaw mogłoby miastu przynieść jedynie deficyt. Mimo naglącej potrzeby budowy takiej hali, miasto nie dysponowało także funduszami

²⁴⁹W momencie ustąpienia ze stanowiska uznany był za inwalidę z powodu nie określonego bliżej wypadku, jaki zdarzył się rok wcześniej.

²⁵⁰*Verschiedene Nachrichten*, Schlesische Zeitung, CLXVII/1908, nr 916.

²⁵¹*Geheimrat Plüddemann*+, Breslauer General Anzeiger, XXIII/1910, nr 31. *Handbuch über den Königlich-... für das Jahr 1905*, Berlin 1904. Informacja, że był on odznaczony również Orderem św.Anny III klasy - orderem cara Rosji, wydaje się mało prawdopodobna.

²⁵²*Plüddemann - Essen...*

²⁵³Plüddemann, R., *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.191; Plüddemann, R., *Das neue Breslauer Rathaus*, ibid., III/1909-1910, s.117-123.

²⁵⁴Komisja wystawowa postanowiła zorganizować ekspozycję w Zgorzelcu.

²⁵⁵*Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 28 (13.01.1909).

na jej budowę. Stąd wynikała propozycja budowy małego obiektu o charakterze prowincjonalnym, podporządkowanego zadaniom muzeum.

2 stycznia 1909 roku Plüddemann przedstawił projekt hali na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów jako ilustrację wykładu pod tytułem *Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung der Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau* (Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności). Wykład spotkał się z aprobatą słuchaczy²⁵⁶. Był on komentowany również w prasie lokalnej w styczniu 1909 roku. Uznano propozycję Plüddemanna za interesującą. Wątpliwości budziła zbyt mała sala wystawowa, nie przystosowana do ekspozycji zmiennych, oraz wysokie koszty budowy. Właściwa wydawała się zaproponowana przez Plüddemanna lokalizacja hali wystawowej w pobliżu centrum miasta. Plüddemann odpowiedział na zarzuty w liście, który publikował na łamach czasopisma *Breslauer Zeitung* podkreślając, że wielkość hali i związane z tym koszty jej budowy oraz jej kształt, nie zostały w projekcie jeszcze ostatecznie określone²⁵⁷.

19 stycznia 1909 roku Carl Wilhelm Wolf w *Schlesische Zeitung* zauważył, nie kwestionując kompetencji byłego radcy budowlanego, że żadna większa wystawa, za wyjątkiem ekspozycji sztuki, fotografii i rzemiosła artystycznego, nie mogłaby się odbyć w hali, bez wykorzystania części przyległego placu. Plac Wolności, administrowany przez wojsko, nie mógł być natomiast zamykany na wiele miesięcy dla potrzeb wystawy. Wolf uznał, że budowa hali nie byłaby przedsięwzięciem deficytowym, gdyby wystawy były organizowane przy masowym udziale zwiedzających. Wolf uznał, że Wrocław potrzebuje większej hali wystawowej usytuowanej na skraju miasta. W takiej hali byłoby możliwe urządzenie wystaw o zasięgu regionalnym, na przykład zainicjowanej przez profesora K. Masnera Wystawy Stulecia planowanej na 1913 rok²⁵⁸.

W 1910 roku Theo Effenberger wyraził opinię na temat śląskiej sztuki budowlanej, która jego zdaniem nigdy nie odegrała znaczącej roli z powodu peryferyjnego położenia Wrocławia w stosunku do niemieckich ośrodków kultury. Zarzucał on urzędnikom budowlanym, że: "Konserwatywny duch biurokracji sprzeciwia się postępowemu ryzyku (...)"²⁵⁹. Zaprzeczył mu Max Berg, którego hala zaprojektowana z ogromnym rozmachem powstała z okazji Wystawy Stulecia w 1913 roku w Szczytnikach. Idea Berga, budowy hali wystawowej o znaczeniu regionalnym, wygrała z propozycją Plüddemanna, który chciał jej nadać jedynie prowincjonalną rangę.

W 1909 roku Plüddemann przygotował do druku także publikację propozycji budowy nowej siedziby władz miejskich (fot. 312-313), którą przedstawił niemal 20 lat wcześniej na wykładzie w Związku Architektów i Inżynierów. Ogromny rozwój miasta na przełomie XIX i XX wieku spowodował wzrost zadań Magistratu i rozrost administracji miejskiej, która potrzebowała dodatkowych pomieszczeń.

²⁵⁶APW, ZAI, *Niederschriften an die Hauptversammlungen (1909-1919)*, sygn.16.

²⁵⁷*Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle*, *Schlesische Zeitung*, CLXVIII/1909, nr 40 (17.01.1909).

²⁵⁸Wolf, Carl Wilhelm, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, *ibid.*, nr 43 (19.01.1909).

²⁵⁹Effenberger, Th., *Von schlesischer Baukunst*, *Schlesische Heimatblätter*, IV/1910 - 1911, s.32-35.

Adaptowane na biura budynki Starej Giełdy i dawnego Gimnazjum św. Elżbiety nie zaspokoili jej rosnących potrzeb. Wiele pomieszczeń biurowych wynajmowano w prywatnych budynkach rozproszonych na obszarze całego miasta, płacąc wysoki czynsz. W grudniu 1896 roku Richard Plüddemann w wykładzie pod tytułem *Gedanken über den Bau eines neuen Rathauses in Breslau* (*Myśli o budowie nowego ratusza we Wrocławiu*), zaproponował budowę gmachu, "(...) który połączy w jednej bryle wszystkie pomieszczenia ratuszowe, będzie odpowiadać potrzebom miasta, jego godności (...)". Projekt budowy monumentalnego ratusza na dzisiejszym placu Powstańców Warszawy powstał w czasie, gdy władze miejskie podjęły decyzję o wyburzeniu znajdującej się na tym terenie starej gazowni, którą miała wkrótce zastąpić gazownia IV budowana na Tarnogaju (1906) oraz postanowiły o budowie mostu Cesarskiego. Kompleks gmachów nowego ratusza miał uporządkować i upiększyć fragment nabrzeża Odry w bezpośrednim sąsiedztwie nowego mostu. Architekturę ratusza ukazuje szkic z 1902 roku (fot. 312). W malowniczo ukształtowanej budowli Plüddemanna miały przenikać się elementy średniowieczne, renesansowe i secesyjne.

Propozycja Plüddemanna spotkała się z aplauzem członków Związku Architektów i Inżynierów w 1896 roku i została dobrze przyjęta w prasie wrocławskiej. Miasto jednak nie mogło sobie wówczas pozwolić na wydatek rzędu 5-7 milionów marek na budowę ratusza²⁶⁰. Ideowy projekt potężnego budynku biurowego, pełnej ekspresji formy składającej się z prostych, geometrycznych brył, wykonał także w tym miejscu miejski radca budowlany Max Berg w latach 1919-1921²⁶¹. Wizja potężnego budynku administracyjnego na placu Postacıów Warszawy doczekała się realizacji w 1937 roku (dzisiejszy gmach Urzędu Wojewódzkiego).

Ilustrowany rysunkami architekta artykuł ukazał się w 1910 roku, już po jego śmierci. Mało znaczący wypadek w czasie jego pobytu u rodziny w Berlinie z okazji świąt i Nowego Roku oraz forsowna podróż powrotna do Wrocławia, spowodowały gwałtowne pogorszenie stanu zdrowia Plüddemanna. Po krótkim, ciężkim cierpieniu zmarł 1 lutego 1910 roku w wieku 63 lat. Pogrzeb odbył się 5 lutego 1910 roku na cmentarzu Salwatora przy ulicy Ślężnej. Msza w obecności członków władz miejskich miała miejsce w kaplicy pogrzebowej "przeobrażonej w gaj palmowy", w scenerii zaprojektowanej i urządzonej przez miejską administrację terenów zielonych²⁶².

Praca ta byłaby niepełna, gdyby na zakończenie części biograficznej nie przytoczyć krótkiej charakterystyki Richarda Plüddemanna, opisywanego przez przyjaciół i współpracowników jako niezwykle barwna, pełna temperamentu postać:

"(...) uczciwego, prostolinijnego, przepojonego pragnieniem piękna charakteru." (nadburmistrz Georg Bender)²⁶³

²⁶⁰ *Ein Rathaus auf dem Lessingplatz*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, 5.12.1909. Plüddemann w 1896 roku przewidywał budowę ratusza za dwadzieścia lat.

²⁶¹ Ilkosz, Jerzy, *Hochhäuser für Breslau von Max Berg*. W: *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*. Pod red. V.M. Lampugnani, R. Schneider, [...], s. 200-219.

²⁶² *Beisetzungsfeier*, Schlesische Zeitung, CLXXIX/1910, nr 91.

²⁶³ *Plüddemann - Essen...*

"(...) wypróbowany, otwarty, o dużym, rzeczowym zdecydowaniu, pojednawczego, miłego charakteru." (Współpracownicy)²⁶⁴

"Mocna, rozważna, uparta, rozsądna i przy tym impulsywna twórczość, bezwzględne i szorstkie zdecydowanie przy obronie swoich przekonań, a jednocześnie pojednawczość, umiejętność szybkiego opanowania złego humoru; upodobanie do dogmatów, a jednocześnie subtelne zrozumienie dla sztuk plastycznych, literatury, muzyki; respektu wymagająca godność i młodzieńcza, świeża radość wyrażająca się powiedzeniem >>miło szaleć póki czas po temu << w zwariowanej karnawałowej maskaradzie lub w zabawie z wesołą dzieciarnią (...). Te i inne kontrastowe cechy charakteru uczyniły z Plüddemanna człowieka będącego pociągającym, niezapomnianym zjawiskiem". (prof.Karl Masner)²⁶⁵

²⁶⁴*Nachruf*, Breslauer Gemeinde - Blatt, IX/1910, nr 6 (6.02.1910).

²⁶⁵Masner, *op.cit.*

2. TWÓRCZOŚĆ ARCHITEKTONICZNA RICHARDA PLÜDDEMANN A W LATACH 1885-1909

2.1. Architektura niemiecka przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku. Dążenia do niemieckiej narodowej sztuki budowlanej

2.1.1. Fazy neogotyku niemieckiego. Szkoły neogotyku

Powstaniu ruchu neogotyckiego w Niemczech sprzyjał literacki romantyzm, niemiecki idealizm, nacjonalizm i ponowne umocnienie religijności około 1800 roku. Jego szczególne nasilenie wystąpiło podczas wojen niepodległościowych lat 1806-1815. Zamiłowanie architektury do średniowiecza pozostało wtedy jedynie romantyczną tęsknotą, znaną bardziej z teoretycznych projektów niż z realizacji. Dzieła neogotyckie powstawały wówczas jako "uboczny produkt" eklektycznej postawy architektów klasycyzmu²⁶⁶. Dla dalszego rozwoju neogotyku istotna była szczegółowa znajomość średniowiecznych zabytków architektury, uzyskana na podstawie pomiarów gotyckich konstrukcji i ornamentów, archeologicznych badań naukowych i działalności konserwatorskiej. Aktywne pozostały też romantyczne dążenia do trwania przy idei "chrześcijańsko - narodowej". Wiedza o zasadach budowlanych gotyku dała podstawy do ich normatywnego i dogmatycznego zastosowania, charakterystycznego dla drugiej fazy neogotyku, związanej z twórczością między innymi: Georga Gottloba Ungewittera, Friedricha von Schmidta (1825-1891), Vicenza Statza (1819-1898). Rozgraniczenie pierwszej i drugiej fazy neogotyku przyjmuje się najczęściej około połowy XIX wieku. Dokładniejszy podział podają Erwin Neumann i Günther Kokkelink, przyjmując lata czterdzieste XIX wieku. Moment przełomowy wyznaczają: publikacja Friedricha Hoffstadta *Gothisches ABC Buch* (1840), praca Augusta Reichenspergera *Die christlich - germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart* (1845), początek rozbudowy katedry kolońskiej (1842), konkurs na Nicolaikirche w Hamburgu (1844)²⁶⁷. Druga faza neogotyku kończy się około 1870 roku. Po niej neogotyk wchodzi w późną, trzecią fazę obejmującą ostatnie 30 lat XIX wieku, która w pojedynczych formach, równolegle z innymi stylami utrzyma się jeszcze do I wojny światowej²⁶⁸.

Jutta Schuchard²⁶⁹ porządkuje następujące kryteria drugiej fazy neogotyku niemieckiego, zwanej "dogmatyczną", rozszerzając jej charakterystykę określoną wcześniej przez Günthera Kokkelinka²⁷⁰, by porównać ją z cechami fazy trzeciej:

- I. Nacisk na "narodowe i chrześcijańskie". Gotyk jako narodowo - niemiecka i chrześcijańska sztuka budowlana. (Następstwo ideologii romantyzmu.)
- II. Prawo do normatywnej możliwości nauczania gotyckich praw budowlanych i wymaganie, by gotyk stosować we wszystkich zadaniach budowlanych.

²⁶⁶Kokkelink, G., *op.cit.*, s.9.

²⁶⁷Schuchard, J., *op.cit.*, s.35.

²⁶⁸Kokkelink, G., *op.cit.*, s.9. Niektórzy krytycy architektury (Alfred Kamphausen) upatrywali końca neogotyku już w połowie XIX wieku, tymczasem wtedy właśnie styl ten wyodrębnił się jako samodzielny kierunek.

²⁶⁹Schuchard, J., *op.cit.*, s.44.

²⁷⁰Kokkelink, G., *op.cit.*, s.10-11. Kokkelink opiera się głównie na wypowiedzi Friedricha Eisenlohra (1805-1855) zawartej w jego *Entwürfen von Gebäuden verschiedener Gattung*.

- III. Stosowanie zasady kompozycji "otwartej"²⁷¹ i "malowniczości" - wartości nastroju i uczucia. (Cecha przeniesiona z romantyzmu.)
- IV. Wymaganie prawdy w kształtowaniu rzutu i elewacji, wnętrza i strony zewnętrznej, konstrukcji i materiału. Teza o konstrukcji i materiale budowlanym jako elementach tworzących formę. Żądanie budowania zgodnie z funkcją.
- V. Akcentowanie pracy rzemieślniczej. Element socjalno - etyczny, który opiera się na życzeniu odnowy sztuki budowlanej i rzemiosła artystycznego. Ponowne nawiązanie do tradycyjnych technik rzemieślniczych i form pracy.
- VI. Idea rozwoju polegająca na przekonaniu, że styl przyszłości osiągnie się dzięki dalszej swobodnej pracy w ramach gotyckich zasad budowlanych.

Kokkelink rozciąga te cechy na całą II połowę XIX wieku. Jutta Schuchard wydziela trzecią, późną fazę neogotyku zamykającą się w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku, gdzie jej zdaniem I kryterium, narodowo - chrześcijańskie, nie odgrywa już istotnej roli, natomiast aspekt "malowniczości" zyskuje na znaczeniu²⁷². Należy w tym miejscu dodać, że styl ten łączył elementy architektury angielskiej, francuskiej i z różnych obszarów Niemiec. Na skutek rozwoju techniki, umożliwiającej szybszą wymianę informacji, stawał się on coraz mniej charakterystyczny dla poszczególnych regionów i szkół budowlanych.

Po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku, sztuka budowlana została obciążona politycznym zamówieniem ograniczającym jej swobodę. Neogotyki, podobnie jak niemiecki renesans, odrodził się z ożywionego poczucia narodowej tożsamości²⁷³. Dla tej "narodowej architektury" sprzyjający grunt stworzyły "polityczne i duchowe impulsy". Ani założenie Rzeszy, ani duma ze zwycięstwa nad Francją w 1871 roku nie zmieniły od razu języka form architektonicznych na te akcentujące "niemieckość". Duża liczba architektów była jeszcze wtedy nastawiona kosmopolitycznie i projektowała w stylu neorenesansowym, który był wówczas rozumiany jako europejska i w pełni "nowoczesna" sztuka budowlana. Odwrócenie się od tych "obcych" form nastąpiło, jak twierdzi Klinkott, w momencie nasilenia się procesu izolacji Niemieckiej Rzeszy i odwetowej polityki Republiki Francuskiej²⁷⁴, której przejawem było uchwalenie w marcu 1875 roku ustawy wzmacniającej odbudowywane po wojnie siły zbrojne Francji²⁷⁵.

Wzrost politycznego i gospodarczego znaczenia w okresie założenia Rzeszy, Niemcy zawdzięczały w dużej mierze mieszczaństwu, które po 1850 roku stało się po szlachcie i kościele nośnikiem kultury, a obok państwa i gmin - ważnym inwestorem. Gotyk ceglany (*Backsteingotik*) był w Niemczech czymś więcej niż średniowiecznym stylem budowlanym. Ta "wczesnomieszczańska", miejska sztuka

²⁷¹ J. Schuchard stosuje pojęcie aspektu asocjatywności (zdolności łączenia).

²⁷² Schuchard, J., *op.cit.*, s.44.

²⁷³ Schmitz, Hermann, *Hauptströmungen der deutschen Architektur während der letzten sechzig Jahre*, Deutsche Bauzeitung, LX/1926, s.3-16.

²⁷⁴ Klinkott, M., *op.cit.*, s.426-428.

²⁷⁵ Czapliński, W., A.Galos, W.Korta, *op.cit.*, s.611.

budowlana stała się elementem identyfikacji tej grupy społecznej z narodową historią i kulturą. Średniowieczna sztuka budownictwa ceglanego, jak i jej ponowne odkrycie, było odbiciem gospodarczej, artystycznej i duchowej siły i rozwoju narodu niemieckiego²⁷⁶. W tej skłonności do historycznych wzorców nie chodziło o romantyczny powrót do średniowiecza, lecz o nadanie sensu teraźniejszości przez cytowanie historii. Solidność i obronność, a także: posłuszeństwo, pilność, oszczędność, punktualność - to "pruskie cnoty", jakie niosła ze sobą ta architektura, której wartość podkreślał etos staropruskiego państwa²⁷⁷.

Już od połowy XIX wieku neogotyki przeżywał ogromny rozkwit, i choć nie zdominował całej niemieckiej architektury, przodował w architekturze sakralnej, a gotyckie metody budowania przenikały też do świeckich budowli. Kierunek ten nie występował równomiernie na terenie Niemiec. Zaznaczyły się centra neogotyku. Najważniejsze z nich to szkoła kolońska na obszarze Nadrenii (architekci wywodzący się z katedralnej strzechy budowlanej między innymi: Vincenz Statz, Franz Schmitz, August Hartel) i hanowerska na terenie północnych Niemiec (pod kierunkiem Conrada Wilhelma Hase)²⁷⁸.

Największy rozkwit hanowerskiego gotyku, którego podstawy stworzył August Heinrich Andraë (1804-1846), nastąpił po 1849 roku, gdy Conrad Wilhelm Hase²⁷⁹ rozpoczął pracę na Politechnice w Hanowerze i nadał architekturze tego miasta gotycki charakter²⁸⁰. Szkoła hanowerska była daleka od propagowanej przez szkołę kolońską ścisłej zależności od ideału gotyku. Hase, podobnie jak Viollet-le-Duc, widział w gotyku przede wszystkim formę konsekwentnie wynikającą z funkcji, konstrukcji i materiału, odnajdując w tej zależności "prawdę sztuki budowlanej"²⁸¹. Ceglana, neogotycka architektura Hase, zdobiona kolorową glazurą, stosująca się do zasad średniowiecznej logiki konstrukcji, została jednocześnie podporządkowana nowoczesnym potrzebom²⁸². Zasługą Hase i szkoły hanowerskiej było szerokie rozpropagowanie ceglanego neogotyku, jako stylu architektury świeckiej²⁸³ - budynków poczty, banków, szkół, szpitali i domów mieszkalnych²⁸⁴.

Ceglany neogotyk szkoły hanowerskiej w ostatnich 30 latach XIX wieku

²⁷⁶Müller, Hans, *Backstein Gotik*. Leipzig 1985, s.XVII.

²⁷⁷Peter Bloch, *Einführung*. W: Lang, Karl Ludwig, *Berlin - Bauwerke der Neugotik*. Berlin 1984, s.27.

²⁷⁸Dolgener, Dieter, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*. Leipzig 1993, s.74.

²⁷⁹Klinkott, M., *op.cit.*, s.455; Rauch, Christian, C.W.Hase, Der Baumeister, II/1904, s.73-76. Conrad Wilhelm Hase, architekt, nauczyciel architektury; studia w Hanowerze i Monachium; 1849-1894 nauczyciel na Politechnice w Hanowerze. Do jego uczniów należeli między innymi: Otzen, Ewerbeck, Hotzen, Griesbach, Hauers, Luer, F.A.Meyer. Z Augustem Heinrichem Andraë i Edwinem Opplerem zapoczątkował w Hanowerze styl arkadowy (Rundbogen) z polichromowanej cegły (budynek Kunstverein, 1852r.). Pod wpływem Ungewittera około 1859 roku zwrócił się ku stylowi ceglanego gotyku północnych Niemiec z jego: pinaklami, ostrym łukiem, glazurowaną, kolorową dekoracją (kościół Chrystusa w Hanowerze, 1859). Hase zrealizował około 100 kościołów, jako architekt konsystorski brał udział w sformułowaniu w 1861r. *Eisenacher Regulativ für evangelische Kirchenbau*. Dzięki niemu gotyk w latach siedemdziesiątych stał się stylem kościołów w całym Niemczech. Styl gotycki stosował w budowach świeckich takich jak: dom własny (1859-1860), budynek poczty w Hildesheim, dworzec w Oldenburg (1877-1879), gimnazjum Andreanum w Hildesheim i inne. Liczne prace restauracyjne.

²⁸⁰Springer, Anton, *Handbuch der Kunstgeschichte*. t.V. *Das neunzehnte Jahrhundert*. [...] 1907, s.252.

²⁸¹Dolgener, D., *Historismus...*, s.86-87.

²⁸²Springer, A., *op.cit.*, s.252.

²⁸³Schmitz, H., *Hauptströmungen...*

²⁸⁴Hoffmann, Albert, *In welchem Stile sollen wir bauen?*, Allgemeine Bauzeitung, LV/1890, s.81-84, 89-92; German, G., *op.cit.*, s.170. Albert Hoffmann w 1890 roku, a współcześnie Georg German, uznali arbitralnie, że proklamowanie neogotyku stylem uniwersalnym dla wszystkich zadań budowlanych nigdy nie zostało przeprowadzone, dostrzegając ten styl po 1870 roku głównie w architekturze sakralnej, podkreślali, że jedynie w niewielkim zakresie dotyczył on architektury świeckiej.

zdominował architekturę użyteczności publicznej na obszarze północnych Niemiec. W Hamburgu w latach 1872-1901 Deputacją Budowlaną kierował Franz Andreas Meyer, uczeń C.W.Hase. Pod jego kierunkiem powstały liczne: spichrze, budynki opłat celnych i bramy miejskie²⁸⁵. Miasto ozdobiły dzieła architektury sakralnej dwóch innych jego uczniów - Wilhelma Hauersa (1836-1905), który wznosił tu między innymi kościół pod wezwaniem św. Jana w Harvestehude (1882) i Johanna Otzena (kościół św. Gertrudy (1885) i Chrystusa w Eimsbüttel, 1885)²⁸⁶. Architektura hamburska w stosunku do hanowerskiego pierwowzoru była "zbyt perfekcyjna", charakteryzował ją "nadmiar różnokolorowych cegieł, glazury, form"²⁸⁷.

W sąsiedniej Lubece, bogatej w średniowieczne zabytki architektury, powszechne było cytowanie form średniowiecznych, takich jak: wysokie hełmy - iglice, schodkowe szczyty, perfekcyjnie wykonana powierzchnia ścian z cegły na zmianę czerwonej i ciemnej, glazurowanej. Cechy te odnajdujemy w twórczości architekta - urzędnika budowlanego (*Baudirektor*) Lubeki Carla Georga Adolfa Schwieninga z lat 1874-1896 (Katharineum, 1874-1891; budynek sądu przy Große Burgstrasse, 1893-1896)²⁸⁸.

Również w budownictwie komunalnym północnej Nadrenii, obok neorenesansu, popularny był ceglany neogotyk. Architektura lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku ukazuje ceglane, gotycyzujące fasady mocno rozczłonkowane ryzalitami i wnękowaniami, o zróżnicowanych otworach okiennych, wysokich dachach, często o symetrycznej kompozycji bryły. Szkoły Hermanna Weyera w Kolonii (szkoła ludowa am Mauritiuswall, szkoła wyższa przy Spiesergasse, 1882) otrzymały ceglane fasady z kamiennym detalem gzymsów, obramień szczytów, i otworów okiennych, zgodne z tradycją tamtejszej regionalnej architektury średniowiecznej. Dachy, podobnie jak w północnych Niemczech, były kryte łupkiem²⁸⁹.

Lokalizacja ośrodków ceglanej architektury neogotyckiej w jej ostatniej, późnej fazie lat około 1870-1900, pokrywa się z obszarami, na których już w średniowieczu dominowała cegła: północnych Niemiec (Dolna Saksonia, Meklemburgia, Brandenburgia, Szlezwig, Holsztyn), północnej Nadrenii i Śląska. O neogotyckim obrazie architektury miast końca XIX wieku zadecyduje architektura komunalna ze względu na swój masowy charakter. Styl północnoniemieckiego neogotyku ceglanego do architektury komunalnej Wrocławia w 1885 roku wprowadził przybyły z Berlina Richard Plüddemann.

2.1.2. Berlińska architektura komunalna lat 1872 - 1896. Przemiany na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku pod wpływem hanowerskiej szkoły architektonicznej

Po wojnie lat 1870 - 1871 Berlin stał się w północnych Niemczech ośrodkiem wiodącym w dziedzinie architektury. Już wcześniej, jako stolica pruskiej monarchii,

²⁸⁵Meyhöfer, Dirk, *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des Ziegelbaus in der Hansestadt*. Hamburg 1986, s.22.

²⁸⁶*Ibidem.*, s.21.

²⁸⁷*Ibidem.*, s.24.

²⁸⁸Brix, M., *op.cit.*, s.268-273.

²⁸⁹*Kunst des 19.Jahrhunderts in Rheinland...*, s.139-142.

wpływał w znaczący sposób na to, co się działo w architekturze Królewca, Poznania i Wrocławia, a po wcieleniu Hanoweru, Kassel i Nassau z Wiesbaden, szerzył swą sztukę budowlaną na zachodnich obszarach Niemiec²⁹⁰. Pierwsza epoka budowlana Berlina jako stolicy Rzeszy zamyka się w latach 1872-1896. Jest to okres, w którym administracją budownictwa lądowego kierował Hermann Blankenstein²⁹¹. Blankenstein przejął Urząd Budowlany w 1872 roku, w krytycznym momencie, gdy stolica Rzeszy znajdowała się w niekontrolowanym procesie wzrostu lat grynderskich. Jego architektura ulegała wpływom kierunku tektonicznego Carla Böttichera²⁹² oraz "helleńskiego renesansu" Martina Gropiusa, co wyrażało się między innymi w prostopadłościennych formach bryły budowli i płaskim dachu. Blankenstein sprawił, że cegła stała się znakiem rozpoznawczym komunalnych budowli Berlina²⁹³. Julius Posener zarzucał mu: "uporczywe trwanie przy tradycji wywodzącego się z czasów Schinkla stylu ceglanego" oraz to, że: "(...) zimne, surowe, ze stereotypową dekoracją z terakoty (...) miejskie budowle były jako takie bezceremonialnie oznaczone, nosiły liberię w swym skostniałym stylu ceglanym, zgodnym ze smakiem lat siedemdziesiątych (...)"²⁹⁴. Twórczość Blankensteina, która zdominowała berlińską architekturę użyteczności publicznej na przestrzeni ponad 20 lat, spotkała się dotychczas ze sprzecznymi ocenami. Eva Börsch - Supan zarzuca jego urzędowej działalności "brak artystycznych impulsów"²⁹⁵. Julius Posener formułuje zarzut wykonywania powtarzalnych, sztamponowych projektów: "Blankenstein niewiele ryzykował, te same formy i pomysły przechodziły z jednej budowli do drugiej (...)"²⁹⁶. Manfred Klinkott podkreśla oszczędność, użyteczność, solidność i brak zmanierowania architektury Blankensteina²⁹⁷.

Architektura berlińska przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku była zdominowana przez styl renesansowy. Przeważający był wpływ paryskiej École des Beaux - Arts i francuskiego renesansu (Friedrich Hitzig, 1811-1881; Gustav Stier, 1801-1880)²⁹⁸. Sporadycznie pojawiające się dotychczas formy neogotyckie ograniczały się do dzieł sakralnych. Już w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku powstał w Berlinie szereg neogotyckich kościołów naśladujących plany schinklowskiego Werdersche Kirche (1823/1824), między innymi Petrikirche Johanna Heinricha Stracka (1846-1852) i Bartholomäuskirche Friedricha Augusta Stülera (1854-1858). Efektem pierwszych wnikliwych studiów nad rodzimą architekturą marchijskiego gotyku ceglanego były kościoły pod wezwaniem Chrystusa (1862-1866) i św. Tomasza (1864-1869) Friedricha Adlera.

²⁹⁰Schmitz, H., *Hauptströmungen...*, s.316. Jedynie w sakralnej sztuce katolickiej Nadrenii można było zauważyć utrwalenie niezależnych dążeń. Monachium, Karlsruhe, Stuttgart i Darmstadt stały się centrami poszczególnych szkół architektonicznych.

²⁹¹Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.555. Hermann Blankenstein, berliński architekt należący do późnych naśladowców Schinkla; w latach 1849-1856 studia w berlińskiej Akademii Budowlanej; do 1865r. inspektor budowlany w Stargardzie; od 1865r. inspektor budowlany przy Ministerialnej Komisji Budowlanej w Berlinie; w latach 1866-1872 nauczyciel historii architektury średniowiecznej w berlińskiej Akademii Budowlanej; od 1872 do 1896 roku miejski radca budowlany w Berlinie, członek Technicznej Deputacji Budowlanej. Jego architektura naśladowała częściowo późnoklasycystyczny kierunek berlińskiej akademii (mniej w niej elementów klasycystycznych niż u M.Gropiusa i F.Adlera), częściowo opierała się na wzorcach średniowiecznych. Budowle wznoszone były głównie z żółtej cegły z kolorową dekoracją z terakoty. Najważniejsze projekty to: lazaret szpitala Charité w 1866r., szpital im. Augusty w Invalidenpark (1869), szpital am Urban (1887-1890), Zwölf-Apostel-Kirche (1871-74), Friedrich - Werdersche Gymnasium (1875), od 1872r. liczne projekty szkół, a od 1880r. hal targowych.

²⁹²Por.s.13.

²⁹³Klinkott, M., *op.cit.*, s.372.

²⁹⁴Posener, J., *op.cit.*, s.122.

²⁹⁵Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.555-556.

²⁹⁶Posener, J., *op.cit.*, s.122.

²⁹⁷Klinkott, M., *op.cit.*, s.373.

²⁹⁸Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.176.

Stanowiły one jednak syntezę elementów klasycznych i średniowiecznych. Wpływy architektury sakralnej Carla Friedricha Schinkla można było zauważyć także w ceglanych kościołach Hermanna Blankensteina wzniesionych na początku lat siedemdziesiątych w stylu arkadowym (*Rundbogenstil*), których gotycki system konstrukcyjny (na przykład Zwölfapostelkirche, 1871-1874) był przejęty z budowli F.A.Stülera i F.Adlera.

Kontrowersje w berlińskim środowisku architektonicznym ujawniły się przy okazji odbudowy najstarszego berlińskiego kościoła St.Nikolai przez Hermanna Blankensteina. Johannes Otzen, uczeń i współpracownik Conrada Wilhelma Hase, rozpoczął wtedy walkę z rządzącym w Berlinie pojmowaniem architektury średniowiecznej, przedstawiając swoje propozycje projektowe w *Deutsche Bauzeitung*²⁹⁹. Nie bezpośrednio, lecz dość wyraźnie odmówił Stülerowi, jak i Blankensteinowi umiejętności, by mogli odbudować zabytkową budowlę w sposób współczesny. W głośnym wykładzie z 12.05.1877 roku pod tytułem *Frage der modernen Gothik (Kwestia nowoczesnego gotyku)*, jaki wygłosił dla Związku Architektów i Inżynierów, scharakteryzował siebie jako zwolennika gotyku, który wyszedł ze szkoły Hasego i Ungewittera oraz postulował wybór średniowiecznej sztuki, głównie wczesnego gotyku, i ducha gotyku, jako punktu wyjścia do kształtowania sztuki narodowej³⁰⁰.

Gotyck już na początku XIX wieku był proklamowany jako styl narodowy nie tylko w Niemczech, ale również w Anglii i Francji. Mimo, iż Franz Mertens w 1835 roku (publikacja *Die Baukunst des Mittelalters. Geschichte der Studien über diesen Gegenstand*, 1850)³⁰¹ rozpoznał pochodzenie gotyku z Isle - de - France, podważając poglądy o jego niemieckich korzeniach³⁰², powszechne było przekonanie, że średniowiecze było czasem największych osiągnięć niemieckiej architektury³⁰³.

Otzen krytycznie odniósł się do dotychczasowych prób urzeczywistnienia gotyckich zasad budowania w architekturze Berlina. Gotyckie dzieła Schinkla, Stülera i innych, były dla niego jedynie "eklektycznymi eksperymentami, mieszaniną średniowiecznych i innych struktur i form". W kolejnym wykładzie, jaki wygłosił na początku 1878 roku, Otzen dalej argumentował swoje stanowisko, kładąc nacisk na wymaganie narodowej zasady w sztuce i odrzucając wszystko, co zbudowano w Berlinie w ostatnich dziesiątkach lat³⁰⁴. Swym radykalnym poglądom zawdzięczał Johannes Otzen to, że 1 kwietnia 1879 roku został przyjęty do pracy w berlińskiej Akademii Budowlanej³⁰⁵, gdzie już od 1878 roku wykładowcą akademii był Carl Schäfer, inna ważna dla architektury neogotyckiej postać, autor projektu rozbudowy Uniwersytetu w Marburgu. Był to dostrzegalny znak dążenia

²⁹⁹Bahns, J., *op.cit.*, s.23. Johannes Otzen, który przeniósł się do Berlina w 1870 roku, w swych pierwszych berlińskich pracach - projektach willi na przedmieściach Lichterfelde i Friedenau stosował popularne w berlińskiej architekturze formy renesansowe i ceglane lico elewacji.

³⁰⁰Lemburg, P., *op.cit.*, s.51.

³⁰¹Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.171.

³⁰²Lemburg, P., *op.cit.*, s.104.

³⁰³*Ibidem.*, s.144. Friedrich Adler nie zajął zdecydowanego stanowiska w dyskusji z Otzenem na temat narodowego stylu niemieckiej architektury. Na podstawie swoich badań nad średniowieczem doszedł on do wniosku, że gotycki styl nie jest "narodowym dorobkiem" określonego państwa, lecz przyniesionym przez chrześcijaństwo, przyjmującym specyficzne, regionalne piętno "kosmopolitycznym fenomenem".

³⁰⁴*Ibidem.*, s.51.

³⁰⁵*Ibidem.* Równocześnie z Julusem Raschdorffem (1823-1914) - przedstawicielem kierunku "włoskiego renesansu".

akademii do odnowienia berlińskiej sztuki budowlanej.

W latach 1879-1894 Carl Schäfer zyskał popularność jako naukowiec, badacz średniowiecznego budownictwa mieszczańskiego i autor serii artykułów i wykładów publikowanych między innymi na łamach *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung* i *Zeitschrift für Bauwesen* na temat średniowiecznych metod konstrukcji murowanych i drewnianych, technik budowlanych i rzemieślniczych³⁰⁶, przyczyniając się szczególnie do ponownego odkrycia drewnianej konstrukcji szkieletowej. Najśłynniejszy wykład wygłosił on 13 marca 1883 roku na temat domu niemieckiego pod tytułem *Ueber das deutsche Haus (O niemieckim domu)*³⁰⁷.

Okazją do wprowadzenia przez Otzena hanowerskiego gotyku ceglanego do architektury stolicy, było zlecenie zaprojektowania kościoła św. Krzyża, który powstał w latach 1885-1888³⁰⁸. Cechy architektury Otzena takie jak: drobne rozczłonkowanie form, gotyckie zdobnictwo z wieżyczkami, fialami i wimpergami, różnorodne zastosowanie glazurowanych cegieł prowadzące do barwności "malowniczej" dekoracji, ukazały się wkrótce w architekturze Berlina.

Kierunek średniowieczny w świeckiej architekturze Berlina w coraz większym wymiarze zaczął się ujawniać na początku lat osiemdziesiątych, najwcześniej w berlińskim budownictwie przemysłowym (browar w Berlinie - Moabit, Friedrich Koch) i wojskowym. W latach 1881 - 1884 powstały według projektów architekta Schönthalsa koszary Gwardii Strzelców w Lichterfelde, gdzie pojawiły się ostrołukowe okna, wysokie dachy i schodkowe szczyty oraz koszary IV Regimentu Straży w Fuß (1891-1893) w Berlinie - Moabit, gdzie użyto podobne formy. Dążenie do zastosowania elementów gotyckich można było także zauważyć w pracach zarządzanej przez Hermanna Blankensteina berlińskiej administracji budowlanej. Przy Stephanstraße 27 zbudowano w latach 1892-1893 szkoły gminne według wzorca średniowiecznej architektury. Miejski inspektor budowlany Frobenius zaprojektował w 1896 roku XI Gimnazjum Realne przy Boeckstraße 9-10 z trzecim piętrem o elementach gotycyzujących³⁰⁹. Również berlińskie szkoły państwowe, projektowane przez rządowego radcę budowlanego Friedricha Schulze pod koniec lat osiemdziesiątych, otrzymały takie formy. Königliche Friedrich - Wilhelms - Gymnasium (1888-1890) i Prinz - Heinrich - Gymnasium w Schöneberg (1891-1893) zbudowano w duchu marchijskiej architektury ceglanej, nie zawsze unikając klasycznej zasady symetrycznego kształtowania bryły. Powierzchnie ścian, licowane czerwonymi ceglami, ozdobiono kształtkami oraz zielonymi, glazurowanymi wyrobami ceramicznymi³¹⁰. Formy marchijskiego neogotyku ceglanego, już o bardziej uproszczonych formach i dekoracji z jasnych blend, otrzymały również berlińskie ratusze przedmieść Steglitz (Heinrich Reinhard, Georg Süßenguth, 1896-1898) i Schmargendorf (Otto Kerwin, 1900-1902). Ich "posepne"³¹¹, czerwone fasady ozdobiono potężnymi wieżami z blankami i wykuszami, schodkowymi szczytami, jasnymi blendami i dekoracją w

³⁰⁶Schuchard, J., *op.cit.*, s.19.

³⁰⁷*Ueber das deutsche Haus. Vortrag gehalten zum Schinkelfest im Architekten - Verein am 13.3.1883, Zeitschrift für Bauwesen*, XXX/1883, s.209-222.

³⁰⁸Bahns, J., *op.cit.*, s.12.

³⁰⁹Klinkott, M., *op.cit.*, s.426-427.

³¹⁰*Berlin und seine Bauten 1896. t.II. Der Hochbau*. Berlin 1896, s.306, 313.

³¹¹Bloch, P., *op.cit.*, s.20.

formie tarcz herbowych. Ostatnią większą berlińską budowlą wzniesioną w tym stylu było malowniczo ukształtowane muzeum Marchijskie (Berlin - Mitte), zaprojektowane na dwa lata przed przełomem wieków, zbudowane w latach 1901-1907. Gmach był wzniesiony przez nasępcę Hermanna Blankensteina na stanowisku miejskiego radcy budowlanego Berlina - Ludwiga Hoffmanna (1852-1932)³¹². Bogaty gotycki detal szczytów muzeum określał charakter jego zbiorów. Dzieło to stanowi punkt końcowy historyzmu, nie tylko w Berlinie³¹³.

³¹² *Architektur von Ludwig Hoffmann...*, s.7. Ludwig Hoffmann, studia architektoniczne w Kassel i w Akademii Budowlanej w Berlinie (1874-1879); uczeń m.in. J.H.Stracka, C.Raschdorffa; 1896-1924 Miejski Radca Budowlany Berlina; od 1912r. profesor Technische Hochschule w Berlinie. Autor projektów 111 zespołów architektonicznych, w tym ponad 60 szkół; sędzia konkursowy w kraju i za granicą w około 180 konkursach architektonicznych. W zależności od treści, jakie niosły budowle, posługiwał się różnym językiem form: stylu manierystycznego, renesansowego, południowoniemieckiego baroku, marchijskiego neogotyku ceglanego (muzeum Marchijskie, hala gimnastyczna gimnazjum Zum Grauen Kloster). Architektura Hoffmanna interpretowana jako "twórczy historyzm", charakteryzowała się dużym naciskiem na jakość, autentyczność materiałów (zasada prawdy materiałowej i konstrukcyjnej), uproszczeniem form historycznych i stanowiła wstęp do dwudziestowiecznej *Neue Sachlichkeit*.

³¹³ Haese, Klaus, *Schinkels Friedrich Werdersche Kirche und Hoffmanns Märkisches Museum - Auftakt und Abschluß des Berliner Backsteinbaus im 19.Jahrhundert*. W: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*. Greifswald 1990, s.88-95.

2.2. Charakterystyka twórczości Richarda Plüddemanna

2.2.1. Motywy wyboru neogotyku. Czynniki "narodowe i chrześcijańskie", gotyk stylem wszystkich zadań budowlanych

"To, co nie jest sprzeczne z naszymi poglądami, to używanie naszego ojczystego języka [form] tak, jak ukształtowały go czas i historia. I nie popadamy w staroświeckość, nawet jeśli rdzeń poszczególnych słów sięga bardzo odległych czasów". (R.Plüddemann, 1888)³¹⁴

Richard Plüddemann był zwolennikiem architektury narodowej, "uszanowania ojczystego języka form"³¹⁵, zgodnie z jego przekonaniem - form gotyckich. Uważał on, że: "Niemieckie miasto powinno się budować jedynie w tym oczywistym, narodowym stylu", który "wrocławski *Genius Loci* zmienił wyłącznie w budownictwo ceglane", jak pisał jego przyjaciel, profesor Karl Masner³¹⁶. Dla Plüddemanna ważne było też przestrzeganie miejscowych tradycji budowlanych, dlatego w swoich pracach zastosował styl i materiał charakterystyczny jego zdaniem dla krajobrazu miasta, styl wrocławskiego Ratusza, kościołów Ostrowa Tumskiego i Starego Miasta. Czynniki "chrześcijański" w wyborze stylu nie odegrał tak znaczącej roli.

Natomiast wiara w to, że gotyk nadaje się do wszystkich zadań budowlanych, których ogromna różnorodność stała przed nowym Stadtbauratem, była wystarczającym motywem, by stosować go niemal bez wyjątku. Wiarę tę wyraził John Ruskin w *The Stones of Venice* (1851-1853): "Gotyck jest nie tylko najlepszą, ale jedyną racjonalną architekturą jednako dobrze służącą pospolitym, jak i wzniosłym celom (...). I kiedykolwiek nadarza się sposobność do odmiany formy czy przeznaczenia, urzeczywistnia je ona nie roniąc ani odrobiny ze swej jedności czy majestatu, powolna tym zmianom i giętka niby wąż, posłuszny przecież na głos zaklinacza"³¹⁷.

Indywidualności, takie jak Schinkel, Ungewitter czy Hase, z pełną świadomością przejęły formy stylu gotyckiego, tworząc nowe dzieła, na których swoje piętno odcisnęły współczesne wymagania - *necessitas, domina artis*³¹⁸. Friedrich von Schmidt wygrywając w 1857 roku konkurs na ratusz wiedeński (1872-1883) udowodnił, że w świeckiej budowlu można połączyć styl gotycki z funkcjonalnym rozwiązaniem rzutu³¹⁹. Styl gotycki w budowlach ceglanych wszystkich typów upowszechnił Hase, jego uczniowie i naśladowcy³²⁰.

Neogotyck dzięki swej elastyczności, dawał Plüddemannowi możliwość ujednolicenia stylu całej architektury komunalnej, by uczynić ją łatwo rozpoznawalną w krajobrazie miasta. O tym, że osiągnął swoje zamierzenia świadczy zdanie D.Joseph'a o Wrocławiu jako mieście, "które korzystало z

³¹⁴Plüddemann, *Weitere Begründungen...*, s.237-239.

³¹⁵*Ibidem.*, s.237-239. Dla kościoła św. Marii Magdaleny wybrał formę hełmu z płaskich powierzchni, ponieważ jego zdaniem była charakterystyczna dla obszaru Niemiec.

³¹⁶Masner, *op.cit.*

³¹⁷Ruskin, John, *Sztuka. Społeczeństwo. Wychowanie*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1977, s.159.

³¹⁸Rauch, C., *op.cit.*, s.73-76.

³¹⁹Dolgnier, D., *Historismus...*, s.80.

³²⁰Schmitz, H., *Hauptströmungen...*, s.3-16.

artystycznego sposobu myślenia Plüddemanna"³²¹ i Richarda Konwiarza, który pisał w 1912 roku: "Niemał w każdej części miasta spotyka się świadectwa działalności Richarda Plüddemanna"³²².

Po założeniu Rzeszy Niemieckiej doszło do politycznego i przemysłowego wzrostu Niemiec. Industrializacja i duży przyrost zaludnienia niosły ze sobą liczne nowe zadania budowlane, potrzebne do zaopatrzenia miasta. Konieczne były nowe budowle: handlowe, ochrony zdrowia i szkolnictwa, komunikacyjne, wodne, energetyczne. Często były one ignorowane jako zadania architektoniczne, gdyż dawały mało okazji, by ukazać okazałą szatę stylową. Nie zawsze zdarzały się możliwości budowy wspaniałych, reprezentacyjnych budowli administracyjnych: parlamentów, bibliotek, muzeów, banków. Tym wszystkim zadaniom musieli podołać urzędnicy budowlani, zgodnie z podziałem kompetencji pracujący na usługach miast lub państwa. Richard Plüddemann jako miejski radca budowlany był autorem lub współautorem projektów budowli i zespołów architektonicznych o różnorodnym przeznaczeniu: gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, 2 hal targowych, plebanii kościoła św. Wojciecha, 25 budynków szkół ludowych, 5 szkół średnich, 3 wyższych zakładów naukowych, 1 szkoły dokształcającej, 26 hal gimnastycznych szkół ludowych, średnich i wyższych, 12 budynków i zespołów opieki zdrowotnej i społecznej, 6 zespołów straży pożarnej, 4 budynków rogatek miejskich, 4 przebudów, wystroju architektonicznego 3 mostów, dekoracji ulic. Ponadto był autorem co najmniej 10 projektów niezrealizowanych i licznych wariantów projektowych. Nadzorował i sprawdzał wykonanie przez architektów magistrackich i inspektorów budowlanych szeregu projektów, których formy zostały podporządkowane jego architektonicznej wizji.

Całości budownictwa komunalnego projektowanego w latach 1885 - 1908, narzucił miejski radca budowlany jednolite zasady późnej, trzeciej fazy neogotyku. Formy, w przewadze północnoniemieckiego gotyku ceglanego w redakcji hanowerskiej, przejęte z Berlina, od 1900 roku zostały bardziej uproszczone, zgeometryzowane, prawdopodobnie pod wpływem tamtejszej neogotyckiej, "marchijskiej" architektury. Jedyny znany wrocławski prywatny projekt Plüddemanna - Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego przy ulicy Gepperta, zbudowany w latach 1889-1891, swym renesansowym detalem i kamienną fasadą w znaczący sposób odbiega od kształtu architektury projektowanej dla miasta. Można z tego wnosić, iż ceglana, neogotycka szata miała wyróżniać i ujednolicać przede wszystkim budownictwo komunalne, a w architekturze prywatnej Plüddemann dopuszczał pewną dowolność stylu i materiału.

2.2.2. Zasady kompozycji. "Malowniczość"

Korzenie ruchu "Picturesque" tkwią w Anglii. Malowniczość głoszona w teoriach U.Price'a, W.Gilpina lansującego *Picturesque Beauty*, A.W.Pugina w *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* (Londyn 1841) oraz J.Ruskina w *The Seven Lamps of Architecture* (Londyn 1849), oddziaływała na architekturę całego XIX

³²¹ Joseph, D., *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*. Leipzig 1910, s.554.

³²² Konwiarz, Richard, *Breslau Stadtbild und Bauten der Neuzeit*. W: *Breslau*. Pod red. G.Halama, s.20-27.

wieku, zarówno romantyczną jak i eklektyczną³²³. Idea Augusta Welby Pugina (1812-1852), pierwszego ekstremalnie dogmatycznego gotycysty, przesiąkniętego myślą odrodzenia średniowiecza, wywołała w Anglii poruszenie, a także w Niemczech znalazła sprzyjające podłoże na przykład w dziełach G.G.Ungewittera już od późnych lat czterdziestych XIX wieku³²⁴. W drugiej połowie XIX wieku idea malowniczości szerzyła się także za sprawą popularności J.Ruskina i dotyczyła przede wszystkim budownictwa mieszkaniowego. Według Carroll L.V.Meeks "malowniczość" była rządzącą estetyką XIX wieku, dominującą w pierwszych dekadach i ostatnim czterdziestoleciu XIX wieku³²⁵. Od okresu romantyzmu malowniczość była kryterium średniowiecznego stylu aż do końca XIX wieku, gdy stała się ogólną zasadą w architekturze³²⁶.

Postulat malowniczości znalazł swój wyraz w asymetrycznej, harmonijnej (proporcjonalnej) kompozycji oraz w kolorze architektury - w kontraście między czerwienią cegły i piaskowcem, detalem lub dekoracyjnymi blendami, między czerwienią cegły a zielenią otaczającego ją krajobrazu³²⁷.

Pugin łączył pojęcie malowniczości z *utility*, ponieważ dla niego asymetria była efektem odzwierciedlenia praktycznych potrzeb, funkcjonalnego uporządkowania pomieszczeń budynku, a nie artystycznym środkiem do uzyskania optycznego efektu u widza. Asymetria rzutu podkreślała różnorodność funkcji poszczególnych części budowli. Również dla Schäfera asymetria miała wartość praktyczną, gdy dla wielu mu współczesnych była elementem jedynie podnoszącym wartość nastroju³²⁸. Asymetrię, kompozycję proporcjonalną budowli postulował też J.Ruskin: "Brak symetrii i ścisłych podobieństw (...) wskazuje na energię i żywotność twórcy".³²⁹ Wydaje się, że dla Ruskina asymetria kompozycji miała szczególnie znaczenie estetyczne. Wskazuje na to jego "przepis" na właściwe proporcje: "(...) obierz sobie jedną dużą rzecz i większą ilość mniejszych lub jedną główną i szereg drugorzędnych i dobrze je zwiąż ze sobą (...)"³³⁰.

Stanowisko Plüddemanna było bliskie Ruskinowi. Stosował on w kompozycji zasadę asymetrii i harmonii, naturalności i różnorodności. Opowiadał się on za "formą żywszą i naturalniejszą, mniej racjonalną, bardziej uczuciową". W *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane* napisał: "Kto umieszcza wejście do domu dokładnie pośrodku? Komu przeszkadza wykusz, któremu dla przeciwwagi przydano inny element budowlany o podobnym znaczeniu? Czy potrzeba bardziej swobodnego kształtowania brył w architekturze nie stała się dobrem powszechnym, a różnorodność, która z tego wynika, czyż nie jest radosnym osiągnięciem?"³³¹

³²³Beiersdorf, Zbigniew, *Architekt Teodor M.Talowski. Charakterystyka twórczości*. W: *Sztuka 2 połowy XIX wieku*. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź 1971, Warszawa 1973, s.199-214.

³²⁴Schuchard, J., *op.cit.*, s.49.

³²⁵*Ibidem.*, s.59.

³²⁶Bahns, J., *op.cit.*, s.22.

³²⁷Beiersdorf, Z., *op.cit.*

³²⁸Schuchard, J., *op.cit.*, s.60.

³²⁹Beiersdorf, Z., *op.cit.*

³³⁰Ruskin, J., *op.cit.*, s.107.

³³¹Plüddemann, R., *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s.5-7.

2.2.3. Idea prawdy w architekturze Plüddemanna

Wymaganie prawdy (*Wahrheit*) należało do podstawowych zasad architektury neogotyckiej i wyrażało się w żądaniu szczerości konstrukcyjnej i materiałowej oraz budowania zgodnie z funkcją - szczerości w kształtowaniu rzutu i elewacji, wnętrza i strony zewnętrznej.

Richard Plüddemann był zwolennikiem prawdy konstrukcyjnej i materiałowej, a w konsekwencji, szczerości ukazania nieosłoniętej konstrukcji i zastosowania materiału zgodnie z jego właściwościami. Okazję do wyrażenia takich poglądów dał mu artykuł G.Heusera pod tytułem *Die Stabilrahmen, Strukturformen der Metalltektonik und ihre Nachbildung in anderem Rohstoff (Stabilne ramy, formy strukturalne i ich naśladowanie w innym materiale)*, który ukazał się w 1886 roku w *Deutsche Bauzeitung*³³². Heuser w swoim artykule podkreślił znaczenie nowej konstrukcji stalowej, jaka pojawiła się wówczas przy budowie miejskiej kolei berlińskiej i dworca w Deutz, w której zastosowano ramy stalowe z taśmami usztywniającymi, nadającymi przekrojowi formę dwuteową. Heuser nazwał konstrukcję "stabilną ramą" (*Stabilrahme*) i zaproponował jej zastosowanie w różnych kostiumach stylowych (w gotyckim przez żebrowanie, profilowanie elementów, czy w renesansowym dzięki dublowaniu podpór o przekroju okrągłym i kwadratowym), wzbogaconej ornamentem umieszczonym na środku, a nawet wykonanej z innych materiałów.

W jednym z kolejnych numerów tego pisma³³³, w artykule *Vermischtes. Stabilrahmen oder Stegeisen (Ramy stabilne czy stal środkowa)* Plüddemann żywo sprzeciwił się prezentowanym przez Heusera poglądom, dając pierwszeństwo celowemu, organicznemu kształtowaniu konstrukcji, której forma wynika w naturalny sposób z rodzaju surowca i jego obróbki oraz nie naśladuje kształtu właściwego dla innego materiału: "Jeśli jakaś forma wynika w naturalny sposób z rodzaju surowca i [sposobu] jego obróbki, to ta forma wykonana z innego materiału, o innych cechach, wymagającego innej obróbki, nie będzie wyglądała naturalnie (...) i musi się wydawać samowolnym, zewnętrznym dodatkiem. Widzę w tym również swego rodzaju maskowanie właściwej istoty materiału (...), pokazywanie [jego] fałszywego oblicza (...)"³³⁴.

I. Materiał budowlany

Urzeczywistnienie neogotyckiej tezy o szczerości materiałowej polegało na wykorzystaniu tworzywa budowlanego zgodnie z jego właściwościami i naturą. Wyrażało się to w niezafałszowanym ukazaniu niezakrytego materiału, w jego naturalnym kolorze (na przykład surowego, nietynkowanego muru ceglanego).

Postępowania zgodnego z naturą materiału żądał Viollet - le - Duc: "Konstruować, dla architekta, to posługiwać się materiałami zgodnie z ich właściwościami i ich własną naturą, z powziętą z góry ideą zadośćuczynienia potrzebie przez środki najprostsze i najsolidniejsze, nadania rzeczy konstruowanej wyglądu trwałości,

³³²Ibid., XX/1886, nr 13, s.73-76.

³³³Plüddemann, R., *Vermischtes. Stabilrahmen oder Stegeisen*, *Deutsche Bauzeitung*, XX/1886, nr 23, s.139.

³³⁴Ibidem.

proporcji odpowiednich pewnym narzuconym przez rozsądek regułom, rozumowaniu ludzkiego instynktu. Metody konstruktora muszą się zmieniać wskutek natury materiału, środków, którymi dysponuje, potrzeb i cywilizacji w której się urodził"³³⁵.

Wymagania prawdy i szczerości materiałowej sformułowali w Niemczech w latach czterdziestych XIX wieku F.Hoffstadt (1840) i A.Reichensperger (1845), zbliżając się do zasad zawartych w *True Principles of Pointed or Christian Architecture* A.W.N.Pugina.³³⁶ Jednak tendencje do budowania zgodnie z właściwościami materiału (*materialgemäss*), można odnaleźć w Niemczech wcześniej niż u Pugina i Ruskina w twórczości Schinkla, Hübscha, Gärtnera, Lassaulx, w ich skłonności do budowania z nietynkowanej cegły (*Rohbau, Reinbau*). C.F.Schinkel twierdził, że styl w architekturze można osiągnąć wtedy, gdy:

"I.Konstrukcja będzie wykonana z jednego materiału lub

II.Konstrukcja będzie wykonana z różnych materiałów: kamienia, drewna, stali, cegły, a każdy materiał będzie zastosowany zgodnie z jego naturą i własnościami, a przy tym uniknie się w wystroju elewacji chaosu, niepokoju"³³⁷.

CEGŁA - MATERIAŁ ZWIĄZANY Z RODZIMĄ TRADYCJĄ

"Skąd się bierze to, że tworzący artysta, który raz podda się czarowi ceramicznego materiału, będzie przez niego jak przez czar odmieniony? To jest prawie tak, jakby wszystkie inne materiały były mu obojętne" pisał Fritz Schumacher (Hamburg, 4.11.1917)³³⁸.

Średniowieczna architektura ceglana Niemiec, której pochodzenie od północnowłoskiej, zdobionej różnokolorową glazurą architektury XI i początku XII wieku udowodnił w 1898 roku Otto Stiehl (*Der Backsteinbau romanischer Zeit, besonders in Ober - Italien und Nord - Deutschland*, Leipzig 1898)³³⁹, miała historię sięgającą XII wieku i pozostawiła wspaniałe świadectwa w kościołach, klasztorach, ratuszach i fortyfikacjach. Do ożywienia niemieckiego budownictwa ceglanego o nieznanej wcześniej intensywności i zasięgu przyczynił się Carl Friedrich Schinkel. W latach 1831-1836 wzniósł on berliński gmach Akademii Budowlanej, szokujący współczesnych swą kubiczną bryłą, kompozycją opartą na module, szczerością ukazania konstrukcji i materiału - czerwonej cegły dekorowanej ceramicznymi odlewami i pasami cegły glazurowanej. Schinkel oparł się zapewne na doświadczeniach rodzimego średniowiecznego budownictwa ceglanego, jednak system form wywiódł nie z historycznych wspomnień, ale z materiału i konstrukcji³⁴⁰.

Wywołana przez niego "moda" na ceglane lico ścian doprowadziła do udoskonalenia produkcji cegły. Niemiecką architekturę ceglana XIX wieku cechowało dążenie do uzyskania perfekcyjnego lica ściany, co stało się możliwe

³³⁵Schuchard, J., *op.cit.*, s.40.

³³⁶*Ibidem.*, s.39.

³³⁷*Ibidem.*

³³⁸Schumacher, Fritz, *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues von Fritz Schumacher Dr. Ing. Baudirektor in Hamburg*. München 1917.

³³⁹*Ibidem.*, s.89.

³⁴⁰Dolgener, Dieter, *Gotthilf Ludwig Möckel und der Backsteinrohbau in der zweiten Hälfte des 19.Jahrhunderts*. W: *Kunst im Ostseeraum...*, s.96.

dzięki wynalezieniu nowoczesnych urządzeń do cięcia i wypalania cegły³⁴¹. Skonstruowany w 1853 roku piec kręgowy Hoffmanna dawał oszczędność czasu i paliwa oraz otwierał drogę do jej masowej produkcji³⁴². Zastąpienie rąk ludzkich maszyną, doprowadziło do uzyskania idealnej cegły o martwej powierzchni, bez ożywiających ją nieregularności koloru i faktury, co stało się przyczyną jej krytyki już na początku XX wieku³⁴³.

Cegła była doskonałym materiałem dla masowo powstającej architektury komunalnej w ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku, realizowanej często w pośpiechu przez architektów miejskich i ich zespół współpracowników³⁴⁴. Ogromny wzrost zadań miejskich urzędów budowlanych po 1871 roku spowodował to, że planowanie musiało być szybkie i nieskomplikowane. W takiej sytuacji zrozumiałe jest, że architektura nie mogła być zmanierowana, lecz użyteczna, oszczędna i solidna³⁴⁵. Wykonywanie szkiców i projektów według prostego systemu, umożliwiało zrozumienie ich przez rzemieślników i kierowników budów i przejście do działania bez zbędnych pytań wtedy, gdy nie było możliwe osobiste nadzorowanie budowy przez architekta. Dzięki określonej wielkości cegły był ustalony moduł, który nie dopuszczał niejasności³⁴⁶. Lata grynderskie doprowadziły do wyższych kosztów budowania. Fundusze na budownictwo komunalne nie zawsze były bogate i ozdoby architektoniczne musiały być ograniczone³⁴⁷. Ceglane lico budynku było tańsze od kamiennego, lecz droższe od tynku - mniej trwałego i wymagającego częstych napraw i malowania. Szczególnie w krajach północnej Europy, o surowym klimacie nie sprzyjającym trwałości architektury, cegła była materiałem najbardziej ekonomicznym, a obraz architektury komunalnej kształtowała ekonomia i wielkość miejskiego budżetu. Obok nawiązania do regionalnych tradycji budownictwa, były to zasadnicze przyczyny tego, że cegła stała się znakiem rozpoznawczym architektury inwestowanej przez gminy miejskie, tworzonej przez takich architektów miejskich jak: H.Blankenstein (Berlin), F.A.Meyer (Hamburg), F.Schumacher (Hamburg), C.G.A.Schwiening (Lubeka), R.Plüddemann (Wrocław) i inni.

Zastosowanie cegły dawało jednak pewne ograniczenia w kształtowaniu elewacji, jakie nie istniały przy użyciu kamienia lub tynku, wynikające z formy tego materiału. Format cegły uniemożliwiał budowę wydatnych gzymsów, konsol, kolumn i innych elementów mocno cieniujących elewację. Właściwości cegły - prefabrykatu, wymuszały redukcję skomplikowanych form. Do dekoracji mogły być stosowane jedynie kształtki i odlewy ceramiczne. Cegła pozostawiała jednak przy tych wymiennych elementach dekoracji wystarczającą swobodę do kształtowania różnorodnych elewacji³⁴⁸.

Główną przyczyną zastosowania cegły glazurowanej było jej znaczenie estetyczne i konstrukcyjne. Wprowadzone między warstwy czerwonej cegły błyszczące wstęgi

³⁴¹Klinkott, M., *op.cit.*, s.18.

³⁴²Zenczykowski, Wacław, *Budownictwo ogólne*. t.I, Warszawa 1956, s.159-163. Piec kręgowy dawał wydajność kilkadziesiąt razy większą niż przy wypalaniu w tradycyjnych mielerzach lub piecach polowych.

³⁴³Schumacher, F., *op.cit.*, s.93, 140-142.

³⁴⁴Klinkott, M., *op.cit.*, s.373.

³⁴⁵*Ibidem.*, s.380.

³⁴⁶*Ibidem.*, s.373.

³⁴⁷*Ibidem.*, s.380.

³⁴⁸*Ibidem.*, s.373.

i kolorowe pasy czyniły ścianę ceglana lżejszą. Zastosowanie glazurowanych cegieł miało ożywić i dodać wdzięku architekturze dzięki pojawieniu się kolorowych punktów, pasów i łuków oraz zabezpieczyć powierzchnię cegły, szczególnie otwory okienne i gzymsy, przed działaniem wody i niskiej temperatury. Technika ta, charakterystyczna dla północnych Niemiec, a także dla Wrocławia, była równie stara jak ceglana, nietynkowana budowla.

Richard Plüddemann w 1885 roku przeniósł na wrocławski grunt północnoniemiecki neogotycką ceglana wraz z charakterystycznymi dla niego materiałami: czerwoną cegłą licówką, detalem z glazurowanych zielonych i brązowych kształtek oraz szarym, łupkowym pokryciem dachów³⁴⁹. Zastosowanie tych materiałów umożliwiło występowanie ich w regionie, a uzasadnienie ich użycia - średniowieczne tradycje budownictwa ceglanoego we Wrocławiu. Tym samym Plüddemann spełnił stawiane przez Pugina, Reichenspergera i Ungewittera, a przestrzegane przez Hase i Schäfera wymagania dostosowania się do miejscowych tradycji budowlanych³⁵⁰.

Prawdopodobnie echem wykładu R.Plüddemanna *Ueber farbige Plastiken* z 1885 roku i pierwszych poczynąń nowej administracji budowlanej pod kierownictwem Plüddemanna był artykuł, jaki ukazał się w *Breslauer Zeitung* 16 lutego 1886 roku³⁵¹. Jego tematem był nowy sposób kształtowania fasad miejskich szkół elementarnych z zastosowaniem glazurowanych cegieł. Artykuł ten pojawił się w związku ze zmianami wprowadzonymi przez Plüddemanna w wykonanym przez Roberta Mende projekcie elewacji budynku szkoły ludowej przy ulicy Swobodnej (fot.21) i początkiem prac budowlanych. Dotychczas wznoszona we Wrocławiu architekturę komunalną (na przykład budynki wrocławskich szkół ludowych zbudowanych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku, między innymi projektu Roberta Mende) charakteryzowało zastosowanie na elewacjach jednego koloru cegły i w ograniczonym zakresie wyrobów ceramicznych³⁵². "Fasady kształtowane płasko, ze względu na jakość materiału i brak odporności na warunki atmosferyczne", uznane zostały za "sztywne i bez wyrazu". Aby temu zaradzić, formowano wówczas gzymsy i konsole z pustych wewnątrz, uzupełnionych cementem, lub zbrojonych ceramicznych prefabrykatów, które miały jedynie dekoracyjne znaczenie i zostały uznane ostatecznie za elementy zbyt kosztowne i nietrwałe³⁵³. Metodę wykorzystania glazurowanych wyrobów ceramicznych uznano więc w prasie za wartą zauważenia z architektonicznego punktu widzenia³⁵⁴. Plüddemann stosował brązowe i zielone glazurowane kształtki w kilku podstawowych formach, mających zastosowanie do wykonania obramień otworów (kształtki o narożu zaokrąglonym lub w formie wałka), gzymsów (formy o profilu wklęsłym, wypukłym i ukośnym), fryzu arkadowego (fragment formy trójkątnego).

³⁴⁹Doświadczenia w zastosowaniu kolorowych cegieł i glazurowanych wyrobów ceramicznych zebrał Plüddemann przy budowie gmachów więzienia i sądu we Flensburgu, gdzie po raz pierwszy zastosował tę charakterystyczną dla Szlezewiku i Holsztynu metodę zdobienia elewacji

³⁵⁰Schuchard, J., *op.cit.*, s.57; Kokkelink, G., *op.cit.*, s.25.

³⁵¹*Provinzial - Zeitung, Breslau, 16 Februar, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 118 (16.02.1886).*

³⁵²Na bardziej bogato ukształtowanych fasadach występowały również: lizeny, narożne pilastry, płyciny podokienne z ceramicznymi rozetami (ul.Jedności Narodowej 70, proj.1880r.; ul.Słężna 22/24, proj. 1881r.; projekt szkoły przy ul.Swobodnej z 1885r.). Budynki zwieńczone były gzymsiem koronującym opartym na murowanych, ceglanych krokwistach lub ceramicznych konsolach.

³⁵³*Provinzial - Zeitung, Breslau, 16.Februar...*

³⁵⁴*Ibidem.*

Krytyka architektury ceglanej na początku naszego stulecia skupiła się przede wszystkim na glazurowanych ozdobach. W *Ostdeutsche Bau - Zeitung* w 1906 roku nazwano je "krzykliwymi szklanymi perłami damy z półświatka", a budynki nimi zdobione "błyszczącymi jak kameleon"³⁵⁵. W budynkach rozpoczętych po 1900 roku Plüddemann odrzucił zupełnie wyroby glazurowane (ostatnim projektowanym przez niego budynkiem zdobionym w ten sposób był gmach Przytułku dla Kalek im. J.H.T.Claassena z lat 1896-1898), skłaniając się ku malowniczej dekoracji z jasnych, tynkowanych blend.

Do licowania ścian budynków stosowana była niemal wyłącznie czerwona cegła, po 1894 roku również żółta (w połączeniu z detalem z piaskowca - łaźnie miejskie³⁵⁶ i prawdopodobnie szkoła średnia dla chłopców przy ulicy Joannitów). Zespół dwóch szkół ludowych i Gimnazjum św.Elżbiety przy ulicy Dawida, zaprojektowany i zbudowany w latach 1897-1903, otrzymał jako jedyny jednorodne licowanie cegłą glazurowaną w białym kolorze. Powszechnie stosowany we wrocławskiej architekturze komunalnej był format cegły 25x12x6,5 cm.

Nawet wtedy, gdy było możliwe uregulowanie składu mieszanki gliny i temperatury wypalania, uzyskiwano w masowej produkcji cegły różne kolory poszczególnych powierzchni. Dlatego jeszcze w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku chętnie stosowany był do licowania ścian wątek "główkowy"³⁵⁷. Taki układ cegieł został zastosowany w najwcześniejszych wrocławskich realizacjach Plüddemanna z lat 1885-1888 (szkoły ludowe przy ulicy: Swobodnej, Haukego - Bosaka, Paulińskiej, hala gimnastyczna przy ulicy Kraińskiego, szpital dla nerwowo i psychicznie chorych, fot.23, 27, 31, 149, 190) oraz w budynkach zespołu szkół przy ulicy Dawida (fot.88, 135, 160). W budynkach wzniesionych później, zapewne wtedy, gdy wysoka jakość cegły na to pozwalała, popularny był wątek "krzyżowy". W ostatnich realizacjach z lat 1907-1911, ukończonych po odejściu Plüddemanna na emeryturę (budynki szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Litomskiej, szkoły ludowej przy ulicy Krakowskiej, straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej, fot.142, 188, 262), widać próby ożywienia powierzchni ścian przez dobór cegły o zróżnicowanej fakturze i kolorze w duchu postulatów Fritza Schumachera. Na elewacjach obu szkół został użyty wątek "polski".

KAMIENÍ

Fritz Schumacher w 1917 roku scharakteryzował średniowieczną ceglana architekturę śląską w powiązaniu z obszarem Polski jako taką, w której główne podziały, gzymsy wykonane były z kamienia, a mury i filary z cegły³⁵⁸.

Drogie, rzeźbione elementy kamienne w budowlach komunalnych jedynie uzupełniały wystrój ceglanych elewacji najbardziej prestiżowych dla miasta gmachów: Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, hal targowych, wzorcowej Szkoły Ludowej im. J.H.Pestalozziego, Gimnazjum św.Elżbiety, Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, a sporadycznie stosowane były w formie herbu miasta, czy nadproży okiennych. Łącząc w gmachu Biblioteki

³⁵⁵H. (Max Hasak?), *Der Kampf gegen den Ziegelrohbau*, *Ostdeutsche Bau - Zeitung*, IV/1906, s.162-163.

³⁵⁶Gmach halowego basenu pływackiego przy ul. Teatralnej, wzniesiony przez W. Werdelmanna w latach 1895-1897, dzięki staraniom Plüddemanna, otrzymał również wystrój elewacji z żółtej cegły i piaskowca.

³⁵⁷Klinkott, M., *op.cit.*, s.18-19.

³⁵⁸Schumacher, F., *op.cit.*, s.91.

Miejskiej ceglanej płaszczyzny elewacji z jasnymi, kamiennymi obramieniami okien, szczytów i naroży, maswerkami, portalami, wykuszami, poziomymi pasami, architekt podporządkował się miejscowej tradycji budowlanej architektury średniowiecznej - wrocławskiego Ratusza, katedry, kościoła św. Krzyża. W kolorze, w kontraście głębokiej czerwieni cegły i niemal białego piaskowca, wyrażało się również dążenie do uzyskania efektu "malowniczości". "Nie mogę (...) żadną miarą uznać za doskonałe dzieła architektoniczne bez kolorów. Ponadto barwami architektury powinny być naturalne barwy kamieni (...)" pisał J. Ruskin³⁵⁹.

Znane są jedynie dwa budynki projektowane przez Plüddemanna, które otrzymały kamienną okładzinę elewacji. Pierwszy z nich to niewielka kaplica ewangelicka w Szklarskiej Porębie - Marysinie wzniesiona z granitu, materiału wydobywanego na miejscu, kryta łupkiem. Architektura kaplicy, zbudowanej zgodnie z tradycjami miejscowego rzemiosła, została dzięki temu harmonizowana z otaczającym ją krajobrazem Karkonoszy³⁶⁰. Okładzina z piaskowca ozdobiła gmach Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego wzniesiony w stylu niemieckiego renesansu na zlecenie bogatej, prywatnej instytucji. Użycie tego drogiego materiału na elewacji było zgodne ze standardem innych współczesnych budowli bankowych we Wrocławiu.

DREWNIANY SZKIELET

Zespoły architektoniczne, które powstały na początku XX wieku na odległych przedmieściach Wrocławia (zespół opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, rogatki miejskie, fot. 226, 265, 267, 269) otrzymały formy zbliżone do architektury wiejskiej. Obok zastosowania tradycyjnej cegły, fragmenty ścian, takie jak górne kondygnacje ryzalitów, werandy, szczyty, wykonano z drewnianej konstrukcji szkieletowej - *Fachwerku*. Technika ta, ulubiona przez G.G. Ungewittera, później wnikliwie zbadana i często stosowana przez Carla Schäfera, który widział w niej "narodową, niemiecką osobiwość"³⁶¹, zgodnie ze szczerością konstrukcyjną, jaką niósł ze sobą neogotyki, ukazywała bez osłony strukturę muru.

POKRYCIE DACHÓW

Pierwsze wrocławskie budynki wzniesione pod kierunkiem Plüddemanna otrzymały dachy kryte łupkiem, materiałem o dużej trwałości i wysokiej jakości, głównie na sposób "niemiecki" - na skośnych łatach (budynki szkół przy ulicach: Reja, Skargi, Tęczowej, Poznańskiej, fot. 35, 54, 62, 48). Począwszy od budowy łaźni przy ulicy Witolda w 1894 roku (fot. 211), wysokie dachy otrzymywały pokrycie z dachówki, zazwyczaj czerwonej karpiówki (typowej dla południowych Niemiec) z jaśniejszymi lub ciemniejszymi pasami geometrycznego ornamentu przy kalenicy (budynki szkół przy Jemiołowej, Nowowiejskiej, Młodych Techników Kruczej, fot. 78, 82, 116, 122). We wrocławskiej prasie w 1910 roku uznano, że "dzięki wpływowi [architektury] Plüddemanna, kryty dachówką niemiecki dach został zrehabilitowany i zyskał uznanie"³⁶², także w budownictwie prywatnym³⁶³.

³⁵⁹Ruskin, J., *op.cit.*, s. 117.

³⁶⁰R. Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s. 77-78.

³⁶¹Schuchard, J., *op.cit.*, s. 56.

³⁶²*Lokales. Breslau. 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann* +, *Schlesische Zeitung*, CLXIX/1910, nr 79 (2.02.1910).

³⁶³*Geheimerat Plüddemann*, *Schlesische Heimatblätter*, III/1909-1910, nr 11, s. 300.

II. Konstrukcja

Postulat optymalnego wykorzystania natury, własności statycznych materiału wiązał się wraz z zaleceniem demonstrowania niezakrytej struktury budynku z pojęciem szczerości konstrukcyjnej.

Plüddemann w 1886 roku apelował o wykorzystanie materiałów budowlanych zgodne z ich właściwościami statycznymi: "Każda forma będzie prawdziwsza, a współdziałanie wszystkich tym bardziej efektowne, im ostrzejsze wnioski wyciągniemy z indywidualnych właściwości licznych materiałów budowlanych, które występują jako części naszych budynków"³⁶⁴. Zasady tej przestrzegał w praktyce, stosując różne materiały konstrukcyjne w obrębie jednego budynku zgodnie z ich właściwościami statycznymi. Łączył ceglane sklepienia z kamiennymi kolumnami, gdyż kamień dawał możliwość budowy smuklejszej podpory o większej nośności (hole szkół ludowych przy ulicach: P.Skargi, Jemiołowej, Młodych Techników, fot.55, 80, 117). Żeliwne podpory podciągów zastosował jedynie w pawilonach szpitalnych, tworzących długie, prostokątne wnętrza - galerie (ośrodek w Praczech Odrzańskich, fot.226). Filary międzyokienne projektował z kamienia (szkoła średnia przy ulicy Kościuszki, fot.154) lub ze stali (szkoła ludowa przy ulicy Roosvelta, fot.69) wtedy, gdy ich mniejszy przekrój decydował o lepszym oświetleniu wnętrza. Utworzone w ten sposób okna, tak zwane *Atelierfenster*, tworzyły horyzontalne przeszklenie wzdłuż całej elewacji³⁶⁵.

Plüddemann w swoich projektach stosował zazwyczaj stropy ceramiczne na stalowych belkach - Kleina, zwane też "kapą pruską". Temu piwnicznemu sklepieniu, jak wyraził się Wilhelm Stier (1799-1856), "Schinkel w swej doskonałej budowlu [Akademii Budowlanej] nadał szlachectwo (...)"³⁶⁶. Wnętrza korytarzy i holi sklepione były zazwyczaj spłaszczoną kolebą lub krzyżowo, oparte na ceglanych gurtach w formie łuku odcinkowego lub ostrego. W projektowanym przez architekta magistrackiego Karla Klimma pod czujnym okiem Plüddemanna budynku Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn przy ulicy Prusa zastosowano całą gamę różnorodnych stropów, sklepień i podpór: beczkowe z lunetami i bez lunet, "pruską kapę", "czeską kapę", krzyżowe, gwiazdziste, żaglowe, z cegieł, kamienia, żelbetu, płaski strop żelbetowy, tynkowany strop belkowy i widoczne belki drewniane, granitowe filary wiązkowe, filary z czerwonego i białego piaskowca, z wezglowiem i bez, drewniane i stalowe podpory. Pomysłem bowiem Plüddemanna było dostarczenie uczniom dobrych wzorców różnorodnych technologii budowlanych, wartościowych przykładów rzemiosła budowlanego³⁶⁷.

Konstrukcje dachowe hal gimnastycznych o rozpiętości 9-12m były wykonywane z drewnianych wiązarów trapezowych lub trójkątnych, o stolcu wiszącym, opartych na ceglanych wspornikach. Były one w całości widoczne we wnętrzu hal zgodnie z zasadą szczerości konstrukcyjnej stosowaną przez architektów neogotyku. Takie

³⁶⁴Plüddemann, R., *Vermischtes. Stabilrahmen oder...*

³⁶⁵Zabłocka, Agnieszka, *op.cit.*, s.160. Niektórzy ortodoksyjni neogotycyści na przykład z kręgu A.Reichenspergera potępiali techniki mieszane, takie jak łączenie cegły z kamieniem, nie uznając także żelaza.

³⁶⁶Börsch - Supan, E., *op.cit.*, s.193.

³⁶⁷Plüddemann, Richard, *Baugewerkschulbauten...*

postępowanie było charakterystyczne między innymi dla C.W.Hase, który przejął je od J.H.Stracka³⁶⁸. Odsłoniętą więźbę dachową ukazał Plüddemann również w kaplicy w Szklarskiej Porębie - Marysinie, w aulach szkół - Gimnazjum św.Elżbiety i Szkoły Rzemiosła Budowlanego. Wyjątkowo dekoracyjna konstrukcja drewnianego stropu powstała nad aulą Gimnazjum św.Elżbiety w 1903 roku (projekt R.Plüddemanna i K.Klimma, 1897-1901). Drewniana koleba otrzymała przekrój w formie łuku koszowego o rozpiętości 15m i została podwieszona pod więźbą dachową o stolcu wiszącym, gdzie zamiast tramu dolnego zastosowano ściąg na wieszaku (fot.158). Podobna konstrukcja, lecz o przekroju poprzecznym w formie trójliscia, powstała w 1904 roku w gmachu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn.

Plüddemann nie ograniczał się tylko do tradycyjnych materiałów i metod rękodziela. Stosował głównie cegłę, kamień i drewno, lecz wykorzystywał również nowe materiały konstrukcyjne - stal i żelbet. Różnił się tym na przykład od C.Schäfera, który nie eksperymentował z nowymi materiałami, uznawał stal jako materiał pomocniczy, a nie budowlany, dający nowe, artystyczne możliwości wyrazu. Natomiast o żelbecie w swoich pracach teoretycznych nie wspominał.

Stal była stosowana w konstrukcji zadaszeń wówczas, gdy wymagało tego bezpieczeństwo przeciwpożarowe lub konieczne było szerokie przeszklenie dachu. W gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności, mieszczącej cenny księgozbiór, wybór konstrukcji stalowej był umotywowany jej niepalnością. Konstrukcja dachu zamiast z drewna, została wykonana ze skomplikowanych stalowych elementów kratownicowych wzmocnionych cięgnami. Umożliwiła ona powstanie skomplikowanej, nieregularnej formy dachu. Budynek otrzymał również wypełniony kolorowym szkłem stalowy świetlik nad główną klatką schodową. Plüddemann, inspirowany zapewne projektami gmachów bibliotek w Greifswaldzie (1880-1882, Martin Gropius, Heino Schmieden), Kilonii (1881-1883) i Halle (Ludwig von Tiedemann), wznosił wrocławską bibliotekę w tak zwanym systemie "magazynowym" (*Magazinbibliothek*). Ten nowoczesny system magazynowania książek polegał na umieszczeniu ich w wielopiętrowych regałach jednoprzestrzennego wnętrza, podzielonego na kondygnacje żeliwnymi rusztami zawieszonymi na stalowym szkielecie (fot.300). Prototyp tego systemu powstał w latach pięćdziesiątych XIX wieku i wiązał się z rozbudową bibliotek British Museum w Londynie i Biblioteki Narodowej w Paryżu. W Niemczech pierwsza tego typu biblioteka powstała w latach 1865-1873 w Karlsruhe (*Hof- und Landesbibliothek*)³⁶⁹.

Plüddemann uważał, że: "Ukazanie nieosłoniętej konstrukcji żelaznej jest jedynym możliwym punktem wyjścia dla zdrowego artystycznie jej stosowania"³⁷⁰. Nieosłoniętą stalową konstrukcję szklanego dachu dziedzińca szkoły ludowej przy ulicy Reja o wymiarach 13x30m ukończono w 1891 roku. Dach dźwigały lekkie kratownice z krzywoliniowym dolnym pasem (fot.37).

Stalową konstrukcję szkieletową miały otrzymać również obie wrocławskie hale

³⁶⁸Kokkelink, G., *op.cit.*, s.23.

³⁶⁹*Geschichte der deutschen Kunst...*, s.276-277.

³⁷⁰Plüddemann, R., *Vermischtes. Stabliahmen oder...*

targowe zbudowane w latach 1906-1908. Zadaszenie naw miało opierać się na dźwiagarach kratowych z dolnym pasem w formie pełnego łuku (fot.314, 323). Pierwowzorem dla Richarda Plüddemanna i inspektora budowlanego Friedricha Friese była centralna hala targowa na Alexanderplatz w Berlinie (H.Blankenstein, A.Lindemann, 1883-1886), o konstrukcji nośnej z żeliwnych podpór i żelaznych dźwigarów kratowych, której system nośny otaczały i kryły ceglane ściany. Jako wzorzec mógł służyć również budynek Giełdy w Amsterdamie H.P.Berlage z 1903 roku³⁷¹, której zarówno forma wiązarów jak i kompozycja fasady z narożną wieżą i trójkątnym szczytem przypominały wrocławską halę targową na placu Nankiera.

Już po wykonaniu z żelbetu kondygnacji piwnic w 1907 roku, komisja budowy hal postanowiła na wniosek miejskiej administracji budowlanej wprowadzić zmiany w konstrukcji obu hal. Dotyczyły one między innymi użycia żelbetu zamiast stali do wykonania konstrukcji nośnej³⁷². Autor projektu i obliczeń konstrukcji żelbetowej hali przy ulicy Kolejowej inżynier Rudolf Heim (firma "Carl Brandt") tak uzasadniał ten wybór: "Projekt hali żelbetowej mógł okazać się lepszy od będącego już w realizacji projektu ze stali ze względu na mniejsze koszty budowy i utrzymania budynku oraz ładniejszy wygląd. Hale stalowe dla laika tworzą płataninę belek, co utrudnia rozpoznanie ich formy, podczas gdy konstrukcję żelbetową w jej ubogiej prostocie podkreśla niewiele dynamicznych linii"³⁷³.

Autorzy projektu kierowali się zamiarem ukazania niezafałszowanej natury żelbetu i jego własności statycznych. Dźwigary o rozpiętości 19m zostały wykonane w formie paraboli z mniejszymi ramami odciażającymi, które przenosiły ciężar dachu na łuki³⁷⁴. Paraboliczna forma łuku pozwalała na uzyskanie w nim minimalnych momentów zginających, i przez to minimalnego przekroju poprzecznego łuku³⁷⁵. Połączenia wszystkich elementów zostały ukośnie ścięte dla podkreślenia efektu monolitu. Nie wchodziło w rachubę również tynkowanie, czy gipsowanie konstrukcji. Na żelbetowych łukach pozostała faktura drewnianego szalunku³⁷⁶. Konstrukcję pomalowano farbą wapienną w kolorze betonu, następnie pokryto geometrycznym rysunkiem, jaskrawymi liniami podkreślającym jej paraboliczną formę³⁷⁷. Jego zastosowanie, wbrew intencjom projektantów, spotkało się współcześnie z zarzutami braku szczerości w ukazaniu nieosłoniętego żelbetu³⁷⁸.

³⁷¹Fotografie giełdy były publikowane w prasie fachowej, między innymi w "Die Architektur des XX. Jahrhunderts".

³⁷²Küster, H., *Die Markthallenbauten. Bauverlauf. W: Die städtischen Markthallen in Breslau. Breslau 1908*, s.43. Küster pisał: "Wybór konstrukcji żelbetowej w dużej mierze zawdzięczamy firmom "Lolat - Eisenbeton - Breslau" i "Carl Brandt, Düsseldorf", które na zapytanie administracji budowlanej, z dużą skwapliwością i bez widoku na powodzenie, podjęły się udowodnić za pomocą rysunków, obliczeń i kosztorysów, że konstrukcja żelbetowa jest tańsza od stalowej. Administracja budowlana dała tym firmom jedynie wskazówkę, że konstrukcja ma być wykonana z lekkich łuków z podporami dla dachu, a beton należy pozostawić bez tynku". Z obliczeń wynikała 25 - procentowa oszczędność kosztów budowy hali żelbetowej w stosunku do stalowej. Wprowadził dr inż. Heinrich Küster od połowy 1905r. kontynuował po Plüddemannie prace projektowe i nadzorował budowę hal, jednak miejski radca budowlany, który kierował miejską administracją budowlaną i należał do Komisji Budowy Hal, musiał być orędownikiem nowej techniki budowlanej, gdyż bez jego zgody nie byłyby możliwe żadne zmiany.

³⁷³Heim, Rudolf, *Die neue Markthalle in Breslau zwischen Garten- und Friedrich - Strasse*, Deutsche Bauzeitung, Zement, Beton- und Eisenbetonbau, VI/1908, s.49.

³⁷⁴German, G., *op.cit.*, s.172. Zdaniem Georga Germana żelbet kwestionuje łuk ostry jako największe konstrukcyjne odkrycie człowieczeństwa, zastępując go linią paraboliczną.

³⁷⁵Heim, R., *op.cit.*

³⁷⁶German, G., *op.cit.*, s.172. W 1915 roku Thomas Jackson zdefiniował żelbet jako "materiał budowlany, którego szkielec ma być zakryty" (co wydaje się sprzeczne z zasadą prawdy konstrukcyjnej). Jednak żelbet mógł dać pewien rodzaj prawdy - przez ukazanie śladów szalunku.

³⁷⁷Küster, H., *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VII/1909, s.99. Dekorację malarską wykonał Georg Heintze.

³⁷⁸Rozpędowski, Jerzy, *Architektura od klasycyzmu do okresu II wojny światowej. W: Wrocław. Jego dzieje i kultura*. Pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1978, s.387-403. Autor pisze: "(...)odważną konstrukcję wstydliwie pokrywa barwna polichromia".

Względy ekonomiczne i sanitarne zadecydowały o tym, że doszło do powstania jednego z najlepszych i najwcześniejszych przykładów żelbetowej budowli halowej na terenie Niemiec i Europy³⁷⁹. Do rzadkości należało tak udane ukształtowanie materiału, będące odbiciem jego właściwości i warunków statycznych, a jednocześnie zachwycające udaną, harmonijną formą. Spośród hal niemieckich o konstrukcji ramowej o rozpiętości powyżej 16m, hale wrocławskie były drugą realizacją po hali lokomotywowni dworca Westerholz koło Dortmundu (zastosowano tam ramy bezprzegubowe w formie łuku Tudorów o rozpiętości 16,6m)³⁸⁰. Obie wrocławskie budowle były pierwszymi w Niemczech halami żelbetowymi o konstrukcji opartej na łukach parabolicznych. Inne europejskie hale o parabolicznych dźwigarach powstały dopiero około 1920 roku. Były to między innymi: hala pracowni odzieżowej w Paryżu (Auguste i Gustave Perret, 1919), Royal Horticultural Society Hall w Westminster w Anglii (Stanley Hall & Easton and Robertson, ok.1920), hangary lotnicze w Paryżu - Orly (Eugene Freyssinet, 1921 - 1923), hala wystawowa w Essen w Niemczech (J.Rings, 1928).

Architekturze hal można zarzucić brak zgodności w ukształtowaniu wnętrza i elewacji, że ceglane, historyzujące mury kryją niezależne, potraktowane z dużym rozmachem wnętrza. Trudno jednak nie zgodzić się z Fritzem Schumacherem, który w 1917 roku uznał połączenie cegły z żelbetem za "połączenie najbardziej idealnego materiału konstrukcyjnego z najlepszym materiałem wypełniającym" i stwierdził, że materiały te mają "zdolność organicznego dopasowania się do siebie, czego nie można powiedzieć o stali"³⁸¹.

W budownictwie komunalnym po raz pierwszy w tak szerokim zakresie zastosowano żelbet dopiero w halach targowych. Wcześniej, w latach 1903-1907, wykonywano żelbetowe płyty fundamentowe (hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej przy ulicy Prusa, 1903r.), stropy, sklepienia i więzary dachowe (zespół szkół ludowych przy ulicy Jeleniej na Popowicach, 1904-1909)³⁸².

Prostota, trwałość, solidność rzemiosła budowlanego były wyróżnikami projektowanej przez Plüddemanna architektury miejskiej, w przeciwieństwie do wielu współczesnych budowli, które charakteryzował zewnętrzny blichtr nietrwałych ozdób. Szczególnie w przypadku budownictwa ceglanego, niezwykle ważna była jakość wykonawstwa, gdzie precyzja ułożenia ceglanego wążku decydowała o wrażeniach estetycznych. Dzieła rzemiosła artystycznego - rzeźbione w kamieniu elementy konstrukcji i dekoracji, kute z żelaza balustrady schodów, kraty i ogrodzenia, czy dekoracyjna stolarka drzwiowa, były zawsze przykładem najlepszego wykonania.

³⁷⁹German, G., *op.cit.*, s.162. Już w 1882 roku Antonio Gaudi (1852-1926) w kościele Sagrada Familia w Barcelonie zaczął odchodzić od łuku ostrego, zastępując go parabolicznym lub formą linii łańcuchowej. Łuki paraboliczne zastosował po raz pierwszy w Casa Vicens w Barcelonie (1878-1880).

³⁸⁰Spangenberg, *Zwei monumentale Hallenbauten in Eisenbeton*, Deutsche Bauzeitung, XCIV/1910, s.161.

³⁸¹Schumacher, F., *op.cit.*, s.42.

³⁸²Obliczenia konstrukcyjne wykonała również firma "Carl Brandt".

III. Funkcja

Augustus Welby Northmore Pugin w swojej książce *The True Principles...* zawarł sformułowania zalecające przestrzeganie zasad funkcjonalizmu i ocenę architektury według jej celowości: "W budynku nie powinno się uwidaczniać nic, co nie jest konieczne dla jego wyposażenia, konstrukcji lub właściwości (...)"³⁸³. W Niemczech F.Hoffstadt i A.Reichensperger przejęli od A.W.N.Pugina wymaganie architektury celowej i zbudowanej w trwały sposób, według gotyckiego wzorca. Z definicją celowości łączył A.W.N.Pugin także pojęcie piękna, co później przejęli niemieccy dogmatyczni neogotyści - V.Statz i G.G.Ungewitter³⁸⁴. Przed Puginem zasadę Witruwiusza jedności *firmitas, utilitas, venustas*, trwałości i celowości obok piękna, już klasycyzm podniósł do praw estetycznych.

Tezę, iż "forma musi zawsze odpowiadać funkcji, której służy", głosił przedstawiciel francuskiego racjonalizmu klasycznego Henri Labrouste (1801-1875). Eugène Viollet - le - Duc, którego dzieła znalazły duży oddźwięk w Niemczech, w swym *Dictionnaire raisonné de l'architecture* (1853-1872) postulował architekturę funkcjonalną: "Jeśli forma wyraźnie określa przedmiot i pozwala rozumieć, w jakim celu przedmiot ten został stworzony, to forma ta jest piękna"³⁸⁵. Postulat ten wyrażał się w zgodności wnętrza i strony zewnętrznej, komponowaniu z wnętrza na zewnątrz, projektowaniu addytywnym nie tylko z powodów formalnych - uzyskania efektu malowniczości, ale funkcjonalności wnętrza. Dawało to możliwość rozpoznania funkcji budowli na podstawie jej formy zewnętrznej. Krakowski przypomina nam, że ówczesna moda na neogotyk wynikała również z jego funkcjonalności i "nowoczesności" i w znacznej mierze podyktowana była względami użytkowymi³⁸⁶.

W architekturze Plüddemanna w sposób jednoznaczny strona zewnętrzna określała funkcję wnętrza. Zagęszczenie osi okiennych, ich rozmieszczenie, wielkość otworów okiennych, ich kształt sygnalizowały funkcję kryjących się za nimi pomieszczeń: komunikacyjnych, mieszkalnych, reprezentacyjnych, technicznych, izb lekcyjnych, czy sal chorych. Zróżnicowanie wielkości okien gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności ukazywało na zewnątrz funkcję budynku jako siedziby dwóch różnych instytucji miejskich. Masywny parter z mocnym cokołem i ostrołukowymi oknami krył "skarby banku i kasy oszczędności", górna kondygnacja - lżejsza, miała duże, smukłe okna wypełnione maswerkami, które "dostarczały powietrza i światła magazynom mieszczącym księgozbiór"³⁸⁷ i była siedzibą Biblioteki Miejskiej.

Poszczególne typy budowli, mimo jednorodnej szaty architektonicznej, w zależności od przeznaczenia otrzymały charakterystyczne, łatwo rozpoznawalne formy. Budynki szkolne, zawsze czterokondygnacyjne, miały otwory okienne rozmieszczone w systemach trójosiowych, akcentujących położenie izb lekcyjnych. Przytułki, domy opieki wyróżniały się charakterystycznymi wielobocznymi ryzalitami i loggiami, zapewniającymi chorym dopływ światła i świeżego powietrza.

³⁸³Krakowski, Piotr, *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX*. Warszawa, Kraków 1979, s.40.

³⁸⁴Schuchard, J., *op.cit.*, s.39.

³⁸⁵Krakowski, P., *op.cit.*, s.41.

³⁸⁶*Ibidem.*, s.51.

³⁸⁷Probst, Otto F., *Breslaus malerische Architekturen*. Breslau 1910, s.LVI.

Zespoły budynków straży pożarnych wyposażone zostały w wieże - wspinalnie i remizy z rzędami bram wjazdowych, a łaźnie miejskie w wieże mieszczące zbiorniki wodne.

Jak więc należałoby tłumaczyć skłonności Plüddemanna do powielania historycznych wzorców, nie mających związku ze współczesną funkcją budowli? Dlaczego nadał on budynkowi Biblioteki Miejskiej ratuszową kompozycję fasady³⁸⁸, ryzalitowi szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych dwuwieżową elewację o sakralnym charakterze³⁸⁹, a wieżom wodnym i zegarowym formę średniowiecznych wież obronnych? Ta tendencja do historycznych cytatów w niemieckim neogotyku służyła zdaniem P.Blocha nadaniu sensu i tożsamości współczesności. Styl ten apelował do "pruskich cnót". Zresztą dosłowne cytaty z gotyku, takie jak fasada ratusza w Tangermünde dla kościoła królowej Luizy w Reinickendorf i szczyt kościoła St.Katharinen zu Brandenburg dla muzeum Marchijskiego w Berlinie, a u Plüddemanna rząd trójkątnych szczytów kościoła św.Krzyża na południowej elewacji gmachu biblioteki, były pojedynczymi przypadkami. Z reguły jako nośniki informacji wystarczyły ostre łuki czy schodkowe szczyty. Dlatego Bloch ocenił neogotyk jako "sztukę fasadową, odnoszącą się do architektonicznego i funkcjonalnego rdzenia i jego jakości"³⁹⁰.

Na uwagę zasługuje interesujące i rzadko spotykane w ówczesnej architekturze połączenie kilku zupełnie sprzecznych funkcji w architekturze Plüddemanna na przykład: banku, biblioteki, archiwum (budynek Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności)³⁹¹, szkoły i lokali handlowych (szkoła ludowa "Kanonenhof" przy ulicy P.Skargi), hali zabaw dla dzieci i łaźni miejskiej (łaźnia przy placu Orłąt Lwowskich). Takie postępowanie dawało możliwość szybszej amortyzacji części kapitału przeznaczonego na budowę. Także z tego powodu Carl Friedrich Schinkel na parterze berlińskiego gmachu Akademii Budowlanej zaprojektował 12 sklepów³⁹². Umieszczenie różnorodnych funkcji w jednym budynku było też pretekstem do urozmaicenia jego elewacji.

Gmach Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności otrzymał również nowoczesne wnętrze magazynu książek. Zastosowany tam system konstrukcyjny umożliwiał, dzięki niewielkim wysokościom kondygnacji i szerokościom przejść, ekonomiczne i dogodne pod względem funkcjonalnym wykorzystanie powierzchni magazynowej dla gwałtownie rosnącego księgozbioru. Ażurowe stropy ułatwiał przewietrzanie magazynów, równomierne ogrzanie wnętrza i dopływ światła do półek. Ten typ budowli był rzeczowym i praktycznym rozwiązaniem³⁹³. Wewnętrzne podziały przestrzenne zostały przez architekta ukształtowane niezależnie od

³⁸⁸Stragierowicz, Beata, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*. Praca magisterska na Uniwersytecie Wrocławskim, maszynopis, Wrocław 1984, s.42-44. Autorka zwraca uwagę na podobieństwo bryły budowli do ząbkowickiego ratusza Alexisa Langer'a z lat 1862-1864.

³⁸⁹Klinkott, M., *op. cit.*, s.321, 325. Podobną, kościelną fasadę otrzymały wcześniej budynki zakładu wychowawczego w Urban (Berlin) zbudowanego w latach 1863-1865 przez architekta F.G.Möllera (1826-1881) oraz zakładu karnego am Plötzensee (Berlin) z lat 1868-1873 architekta H.L.A.Hermann'a (1821-1889). W obu przypadkach fasada ta akcentowała położenie części administracyjnej i kaplicy. We Wrocławiu kaplica wraz z kościółcem znajdowała się poza głównym budynkiem.

³⁹⁰Bloch, P., *op. cit.*, s.27.

³⁹¹C.,Jk., *Über neuere Bibliotheken. Das neue Bibliothek- und Archiv- Gebäude der Stadt Köln a.Rh*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.545-547; Stragierowicz, Beata, *op.cit.*, s.46. Także biblioteki kolońskie, zbudowane przez Weyera w latach 1875-1877 oraz Heimanna w latach 1894 - 1898, mieściły pomieszczenia administracyjne i archiwa, a biblioteka krajowa w Karlsruhe - również galerie.

³⁹²Karl Friedrich Schinkel. *Berlin. Bauten und Entwürfe*. Berlin 1973, s.38.

³⁹³*Geschichte der deutschen Kunst...*, s.277.

zewnętrznej, ceglanej skorupy murów i nie odpowiadały rozmieszczeniu osi okiennych. Wysokie okna ukazywały na zewnątrz magazyn jako jednorodną, wielokondygnacyjną przestrzeń.

Interesujący program funkcjonalny zaprezentował R.Plüddemann w budynku szkoły ludowej przy ulicy Reja. Był to jego pierwszy projekt szkoły ludowej we Wrocławiu, którego szkice powstały już 17 października 1885 roku³⁹⁴. Architekt przedstawił projekt szkoły o rzucie w formie czworokąta otaczającego dużą, wolną, wewnętrzną przestrzeń sali gimnastycznej, mającej pełnić również funkcję auli szkolnej. Sala została umieszczona poniżej poziomu posadzki parteru, a okna umożliwiały wgląd do jej wnętrza z obiegających ją szerokich korytarzy. Korytarze górnych pięter, znajdujące się powyżej szklanego zadaszenia sali, zostały otwarte arkadami do wnętrza budynku, tworząc wewnętrzny dziedziniec przykryty szklanym dachem. Korytarze zapewniały dostęp do izb lekcyjnych, a od północy do skrzydła mieszczącego mieszkania służbowe oraz kuchnię ludową. Także w swoim ideowym projekcie szkoły halowej, opublikowanym w 1874 roku na łamach *Baugewerks - Zeitung*, Plüddemann zapewnił centralne miejsce wielofunkcyjnej sali służącej do wspólnych zabaw, ćwiczeń gimnastycznych i uroczystości szkolnych³⁹⁵.

W lutym 1886 roku R.Plüddemann przedstawił na posiedzeniu Rady Miejskiej projekt szkoły przy ulicy Reja, który został zaaprobowany ogromną większością głosów. Zauważono oryginalność pomysłu rozwiązania planu budynku, inaugurację nowego systemu szkolnego. Mimo, że architekt nie umiał wówczas potwierdzić, czy nowe rozwiązanie przestrzenne budynku szkolnego okaże się skuteczne, to potrafił obudzić w członkach Rady Miejskiej głębokie przekonanie, że jest ono właściwe. Zauważono, że ciekawa forma budynku wynikała z jego funkcji, a interesujące rozwiązanie elewacji z harmonii między formą i funkcją³⁹⁶. Budynek szkoły halowej miał być tańszy niż tradycyjny, gdyż wydatnie zmniejszono powierzchnię elewacji, umieszczając salę gimnastyczną we wnętrzu, a nie jak zazwyczaj obok budynku szkoły³⁹⁷. O tym, czy sprawdził się ten typ budynku szkolnego mogą świadczyć jego późniejsze przebudowy. Dziś "krużganki" wokół dziedzińca są zamurowane luksferami, które zapewniły uczniom bezpieczeństwo i zmniejszyły wydatki na ogrzewanie wnętrza, lecz jednocześnie uniemożliwiły jego podziwianie. Zapewne duża kubatura budowli, skomplikowana konstrukcja szklanego zadaszenia i związane z tym wysokie koszty budowy i eksploatacji budynku halowego spowodowały to, że wszystkie późniejsze szkoły projektowane przez Plüddemanna otrzymały tradycyjne wnętrza o układzie korytarzowym.

Na podstawie współczesnych niemieckich publikacji można stwierdzić, że projekt wrocławskiego architekta, mimo historyzującej szaty, wyprzedził ideą układu funkcjonalnego inne, podobne rozwiązania w Niemczech. Za autora pierwszego znanego dotychczas budynku szkoły halowej w Niemczech uchodzi Theodor Fischer, któremu znane były zapewne wcześniejsze przykłady takich szkół z

³⁹⁴*Provinzial - Zeitung. Breslau, 27.Februar...* Projekt Plüddemanna był konkurencyjny w stosunku do wykonanego wcześniej na tej samej działce projektu R.Mende. Rysunki R.Mende nie zachowały się.

³⁹⁵Por. s.15-16.

³⁹⁶*Provinzial - Zeitung. Breslau, 27.Februar...*

³⁹⁷*Ibidem.*

Belgii, USA i Anglii³⁹⁸. Ten zwolennik sytuowania szkół w "artystycznie" ważnych miejscach miasta³⁹⁹, zbudował w 1901 roku Wyższą Szkołę Żeńską przy Luisenstrasse w Monachium. Do otwartej hali, obudowanej z trzech stron trzema piętrami galerii, dołączono dwa skrzydła o tradycyjnym układzie korytarzowym. Pierwsza berlińska szkoła, zaledwie przypominająca system halowy, powstała w latach 1906-1907. W Cecilienschule Philippa Nitze na Pfalzburgerstrasse (Berlin - Wilmersdorf), rolę centralnej hali pełniła dobudowana prostopadle do korytarzowego budynku szkoły sala gimnastyczna. Została ona wciągnięta w system korytarzowy przez obudowanie jej z czterech stron korytarzami i przykrycie szklanym dachem. Dyspozycja rzutu w formie litery "T" przypomina ideowy projekt Plüddemanna według teorii doktora Georgensa z 1874 roku! Jednoznacznie określona jako *Hallenschule* mogła być dopiero zbudowana w 4 lata później berlińska szkoła Königin - Luise - Schule we Friedenau według projektu Hansa Altmanna. Jej układ przypominał w znacznym stopniu wrocławskie rozwiązanie (na nieregularnej działce, hala obudowana z czterech stron korytarzami i izbami lekcyjnymi), jednak zamiast sali gimnastycznej, w centrum została umieszczona aula - świetlik. Oba rozwiązania różni to, że we wrocławskiej szkole nie zostało spełnione wymaganie całodniowego korzystania z przestrzeni centralnej. W każdym z wymienionych przypadków, były to szkoły stopnia ponadpodstawowego, które poprzedziły podobne rozwiązania dla szkół ludowych⁴⁰⁰. Rudolf Cuno w 1907 roku napisał prawdopodobnie pod wpływem realizowanych wówczas budowli szkół halowych: "Estetyka, praktyczność, ekonomia i ochrona zdrowia, przemawiają za budową dużych szkół jako założeń halowych"⁴⁰¹.

IV.Forma

Teza o konstrukcji, materiale budowlanym i funkcji jako elementach tworzących formę, należała do podstawowych zasad architektury neogotyckiej. "Piękno logicznej konstrukcji i formy jest wynikiem celu, materiału i techniki", to program artystyczny Schöfara propagowany wśród jego uczniów. Pugin widział architekturę gotycką jako jedyną prawdziwą architekturę, której formy rozwinęły się z konstrukcji. Podziwiał logiczną strukturę konstrukcyjną gotyku, podobnie jak F.Hoffstadt, A.Reichensperger, E.Viollet - le - Duc, Theodor Bülow (1800-1861) i G.G.Ungewitter. Uważali oni, że to właśnie w gotyku konstrukcja rozwinęła się do architektoniczno - artystycznego systemu najpiękniej, a dążenie do "prawdziwej" konstrukcji było motywem przewodnim ich twórczości. Idea ta wywodziła się od francuskich osiemnastowiecznych teoretyków jak Marc - Antoine Laugier (1713-1769), który już stawiał wymagania, by formę rozwijać z konstrukcji. Viollet - le - Duc i Ungewitter szczególnie mocno akcentowali ścisły związek konstrukcji i formy, a ich teorie, rozpowszechnione dzięki publikacjom, wpłynęły na architekturę niemiecką, między innymi na twórczość Conrada Wilhelma Hase⁴⁰². Dla jego ucznia, Johannes Otzena, surowa, ceglana budowla, gotyckie zasady konstrukcyjne i motywy architektoniczne łączyły się w logiczny organizm⁴⁰³.

³⁹⁸Cuno, Rudolf, *Die Entwicklung eines Stiles für deutsche Schulhäuser*, Das Schulhaus, XI/1907, s.111-116.

³⁹⁹*Berlin und seine Bauten*. t.V, *Schulen*. Pod red.P.GüttlerBerlin 1991, s.6.

⁴⁰⁰*ibidem*, s.59-60.

⁴⁰¹Cuno, R., *op.cit.*, s.111-116.

⁴⁰²Schuchard, J., *op.cit.*, s.39.

⁴⁰³Bahns, J., *op.cit.*, s.88.

A.Reichensperger, Viollet - le - Duc, G.G.Scott i J.Ruskin skłaniali się ku gotykowi XIII wieku. Ruskin w nim widział aspekt socjalny jako wzorcowy dla przyszłości⁴⁰⁴. Otzen, który ze szkoły Hase wyniósł to, że dekoracja nie służy jedynie do wypełnienia przestrzeni, ale zależy od konstrukcji, upodobał sobie szczególnie wczesnogotyckie formy z XIII i XIV wieku, których prostota pozwalała dobrze łączyć je ze szkieletem konstrukcyjnym. Pojedyncze formy: łuk ostry, przypory, pinakle były jego zdaniem jedynie formalizmem, gdy nie łączyły się z nimi "zdrowe zasady konstrukcyjne gotyku"⁴⁰⁵. Dla Schäfera najbardziej bogaty w piękne formy był wczesny i dojrzały gotyk⁴⁰⁶.

BRYŁA

Budynki projektowane przez Plüddemanna były zazwyczaj wzniesione na nieregularnym rzucie, miały asymetryczny obrys, lecz zwartą, w jasny sposób skonstruowaną bryłę. Asymetria bryły nie była narzucona w sposób zdecydowany. Pojawiała się na przykład jako efekt zróżnicowania wymiarów symetrycznie ustawionych wież (szkoła ludowa przy ulicy Reja, fot.35), ryzalitów (budynki szkół ludowych przy ulicach Poznańskiej i Kleczkowskiej, Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego, fot.48, 90, 307), bocznych skrzydeł (budynki szkół ludowych przy ulicach Młodych Techników, Jeleniej, fot.108, 116). Do wyjątków można zaliczyć budynki szkół przy ulicy P.Skargi i Składowej o symetrycznych fasadach (fot.54, 73)⁴⁰⁷.

W bryle budowli dominował kierunek pionowy, podkreślony stromymi dachami (osiągającymi ponad 1/3 wysokości całego budynku), nieznacznie wysuniętymi ryzalitami zakończonymi smukłymi szczytami, a także wieżami, wykuszami, kominami. "Jedna z najlepszych rzeczy, jakie zgłodził klasycyzm (...) - to stromy dach", twierdził Schäfer⁴⁰⁸. Szkoła hanowerska traktowała dach jako istotną część budynku. Również Plüddemann mocno akcentował strefę dachu. Do około 1895 roku strome, wysokie dachy kryte łupkiem wieńczyły tylko ryzalitty, wieże, niższe przybudówki, podczas gdy resztę budowli przykrywał płaski dach (budynki szkół przy ulicach: Reja, Glinianej, Poznańskiej, fot.35, 40, 46) lub dach o niewielkim nachyleniu, od strony frontu wykonany jako pulpitowy (budynki szkół przy ulicach: P.Skargi, Tęczowej, fot.54, 62). W budynkach wzniesionych po 1900 roku wysokie dachy kryte dachówką, mniej skomplikowane, o dużych, gładkich płaszczyznach, przykrywały całą bryłę budynku.

Preferowane przez Plüddemanna formy dachu, to kombinacje dachów dwu- i czterospadowych. Dachy naczółkowe, typowe dla średniowiecznego, niemieckiego domu mieszczańskiego, wystąpiły w jego architekturze około 1900 roku w podmiejskim zespole opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, któremu nadano regionalny, wiejski charakter, a także w budynkach rogatek miejskich i straży pożarnej. Również w tych budynkach okapy zostały mocno wysunięte przed lico ściany, gdy zazwyczaj opierały się na masywnych gzymsach koronujących.

⁴⁰⁴Schuchard, J., *op.cit.*, s.41.

⁴⁰⁵Bahns, J., *op.cit.*, s.87.

⁴⁰⁶Schuchard, J., *op.cit.*, s.55.

⁴⁰⁷Dwuwieżowy gmach szpitala przy ulicy Kraszewskiego o symetrycznej bryle, był zaprojektowany przez R.Mende w 1881 roku. W 1885 roku był już w budowie, gdy Plüddemann zmienił projekt zwieńczenia ryzalitu środkowego.

⁴⁰⁸Schuchard J., *op.cit.*, s.64.

Strome, czterospadowe dachy wież i wykuszy, zakończone grzebieniem kalenicowym (hala gimnastyczna przy ulicy Swobodnej, szkoła ludowa przy ulicy Reja, plebania kościoła św. Wojciecha, gmach Biblioteki Miejskiej, fot. 26, 36, 292, 299), wywodzące się z późnogotyckiej⁴⁰⁹, szesnastowiecznej architektury Francji i Niemiec, znane były Plüddemannowi zapewne z wcześniejszych projektów J. Otzena (willi i plebanii, na przykład St. Johannes w Altonie, 1870-1871) i C. Schäfera (gmach Instytutu Botaniczno - Farmakologicznego w Marburgu, projekt z 1871 roku). Dachy wież pierwszej szkoły ludowej Plüddemanna przy ulicy Reja, która swą malowniczą bryłą miała zdobić trasę świątecznych wycieczek do Szczytnik, otrzymały również mocno wyeksponowane, ozdobione glazurowaną cegłą kominy, przypominające podobne formy wczesnorenesansowej architektury pałacu w Fontainebleau. Rzadko, i w przypadku mniej okazałych budowli, stosowane były też płaskie dachy (budynek szpitalny i gospodarczy szpitala im. Wenzel - Hancke, fot. 204, 208)⁴¹⁰.

Nadbudowy w bryle budowli zamknięte były szczytami. Stanowiły one mocny akcent wertykalny i ożywiały bryłę budynku. Szczyty były przeważnie projektowane jako formy dwuplanowe, powstałe przez nałożenie na jasny, tynkowany, trójkątny szczyt, bogatszej, ażurowej formy szczytu schodkowego lub sterczynowego, zwieńczonego ceglanyimi blankami lub krępyimi pinaklami oraz perforowanego otworami okrągłymi, ostrołukowymi lub zamkniętymi trójlisciem. Ta forma szczytu została przejęta prawdopodobnie z wzorcowego dla całego pokolenia architektów domu własnego Hase w Hanowerze z 1860 roku i przewijała się przez całą twórczość Plüddemanna od 1888 roku, gdy zastosował ją po raz pierwszy w budynkach szkół przy ulicach Poznańskiej i Kościuszki (fot. 46, 154).

Poziome odgięcie krawędzi trójkątnego szczytu (w niezrealizowanym projekcie plebanii św. Wojciecha, budynkach szkół ludowych przy ulicy Dawida, szkół średnich przy ulicach Kościuszki i Joannitów, w formie wimperg portali, fot. 134, 154, 172), stosowane było przez C. Schäfera i J. Otzena, a wcześniej przez C. W. Hase⁴¹¹. Trójkątne szczyty o odgiętych krawędziach, zakończone formą komina, widzimy już u C. F. Schinkla w zbudowanym koło Glienicke w 1828 roku dworze myśliwskim, którego architektura była oparta na angielskich wzorcach⁴¹². Forma komina wystąpiła w architekturze Plüddemanna między innymi na zwieńczeniu szczytów: hali gimnastycznej przy ulicy Joannitów, szkół ludowych przy ulicy Dawida, kościoła w Szklarskiej Porębie (fot. 130-131, 134, 305).

Po 1900 roku formy szczytów stały się prostsze, bardziej zgeometryzowane - trójkątne (szkoły przy ulicach Joannitów i Dawida) lub sterczynowe, podzielone rytmicznie powtarzającą się formą prostokątnej lub ostrołukowej tynkowanej wnęki (szkoły ludowe przy ulicy Świętokrzyskiej, Młodych Techników, Trzebnickiej, fot. 112, 116, 128).

Forma szczytu mogła wyrażać też pewne treści. Kontur sterczynowego szczytu

⁴⁰⁹*Ibidem*.

⁴¹⁰Brak stromego dachu na pierwszych budynkach szkół zbudowanych w latach 1885-1887 przez Plüddemanna przy ulicach Swobodnej, Haukego Bosaka i Paulińskiej, można tłumaczyć tym, że prace projektowe nad tymi budynkami były już w toku, gdy architekt przybył do Wrocławia. Mógł wtedy wprowadzić nieznaczne zmiany zawierające się w przyjętych wcześniej kosztach tych inwestycji. Budynki te otrzymały za to mocniejsze zamknięcie bryły gzymsem koronującym o wydatnej arkaturze.

⁴¹¹Kokkelink, G., *op. cit.*, s. 23.

⁴¹²*Berlin - Bauwerke...*, s. 18-19.

budynku plebanii kościoła św. Wojciecha został upodobniony do formy szczytu gotyckiego kościoła (fot.293). Podobnie jak Johannes Otzen na fasadach swoich plebanii, architekt umieścił "reminiscencje form kościelnych"⁴¹³. Szczyty budynku komendy straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej otrzymały kształt płomieni sygnalizujący funkcję budynku (fot.262).

Wykusze oparte na ceglanych wspornikach naśladowały średniowieczne machikuły (gmach Biblioteki Miejskiej, komendy straży pożarnej przy ulicy Litomskiej, fot.302, 255). Pełniły zazwyczaj rolę dekoracyjną, usytuowane na elewacji w celu przełamania symetrii lub zaakcentowania narożnika (projekt plebanii św.Wojciecha z 1888 roku, gmach Biblioteki Miejskiej, fot.292, 302), który w ciasnej zabudowie zaułka miał pełnić rolę fasady.

Czworoboczne wieże wyrastały z bryły budynku (hala gimnastyczna przy ulicy Swobodnej, szkoły przy ulicach Reja, Jemiołowej, Joannitów, fot.26, 35, 175), akcentując przeważnie jego naroże (szkoła przy ulicy Swobodnej, Szkoła Ludowa im.Pestalozziego, Gimnazjum św.Elżbiety, Biblioteka Miejska, fot.23, 82, 157, 302) lub w postaci smukłych, wielobocznych sygnaturek z galeryjką piętrzyły się ponad kalenicą dachu na osi głównego ryzalitu (szkoły przy ulicach: Tęczowej, Świętokrzyskiej, Kruczej, Niemcewicza, przytułek dla kalek przy ulicy Trzebnickiej, fot.62, 111, 122, 217).

Wieże zazwyczaj były przykryte dwu- i czterospadowymi lub namiotowymi dachami, hełmami w formie cztero- lub ośmiobocznej iglicy z szerokim okapem wychodzącym poza obrys wieży, przerwanej galeryjką. Forma ostrosłupa z galeryjką była uzasadniona miejscowymi tradycjami budownictwa kościelnego, z którymi Plüddemann zapoznał się przy okazji wykonania projektu odbudowy spalonego hełmu kościoła św. Marii Magdaleny w 1888 roku⁴¹⁴. Architekt nie uznawał formy ostrosłupa, jako ściśle związanej ze stylem gotyckim. Uważał, że jest to kształt uzasadniony względami funkcjonalnymi, umożliwiający ochronę wieży przed deszczem i śniegiem⁴¹⁵. Wykrój arkad galeryjki hełmu miał formę pełnego łuku, czasem podzielonego w połowie słupkiem (Biblioteka Miejska, kościół w Szklarskiej Porębie, fot.302, 305). Jedynie narożna wieża zegarowa szkoły przy ulicy Swobodnej, rozwinięta z formy skromnej nadbudówki wcześniejszego projektu Roberta Mende, otrzymała płaski dach i mocne zwieńczenie w formie machikuł z blankami. Mimo średniowiecznego charakteru architektury szkoły, nasuwa się tu porównanie ze wzniesionymi w latach 1874-1878 koszarami III Regimentu Straży w Fuß przy Wrangelsrasse w Berlinie architekta Heimerdingera w stylu helleńskiego renesansu, które otrzymały krępe, wieloboczne, narożne wieże zwieńczone mocnym gzymsem koronującym⁴¹⁶.

Plüddemann nie unikał obcej gotykowi baniastej formy hełmu, którą sam uznał za słowiańską⁴¹⁷ (szkoły ludowe przy ulicy Tęczowej i Świętokrzyskiej, budynki pierwszej łaźni miejskiej i przytułku dla kalek, fot.62, 111, 211, 217). Formę hełmu

⁴¹³Bahns, J., *op.cit.*, s.22.

⁴¹⁴Ta forma hełmu stosowana była między innymi przez C.W.Hase (kościół w Lauenau) i C.Schäfera. U Plüddemanna pojawiła się już w projekcie willi w Cochem w 1884 roku.

⁴¹⁵Plüddemann, R., *Der Aufbau...*

⁴¹⁶Klinkott, M., *op. cit.*, s.342.

⁴¹⁷Plüddemann, R., *Der Aufbau...*

wieży dworca kolejowego we Flensburgu (1883-1885) Johanna Otzena, w formie kopuły z iglicą. Plüddemann powtórzył w pierwszym projekcie gmachu Biblioteki Miejskiej (1886, fot.296), wkrótce po ukazaniu się ryciny dworca w *Deutsche Bauzeitung* w grudniu 1885 roku. Forma ta została przekształcona w późniejszych fazach projektu w hełm ostrosłupowy, bardziej związany z tradycją miejscowej architektury średniowiecznej.

Usytuowanie wież i szczytów umotywowane było kompozycją bryły budynku, koniecznością zaakcentowania wejścia, narożnika, osi widokowej. Istnienie wieży było zawsze uzasadnione jej funkcją, jako klatki schodowej (gimnazjum św. Elżbiety, szkoła ludowa przy ulicy Reja), wieży zegarowej (hala targowa I, Biblioteka Miejska, szkoły ludowe przy ulicach: Nowowiejskiej, Jemiołowej, Joannitów, hale gimnastyczne przy ulicy P. Skargi i Paulińskiej), wieży wodnej (zespół opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, łaźnie miejskie), wspinalni w zespołach straży pożarnej (przy ulicach: Krakowskiej, Litomskiej, Gdańskiej), czy też zwyczajnych dymników umieszczonych na kalenicy.

Również kominy oraz wyprowadzone ponad dach przewody wentylacyjne i dymniki, odgrywały w architekturze Plüddemanna ważną rolę elementu rozczłonkowania górnej partii bryły (w przeciwieństwie do architektury innych neogotycystów niemieckich na przykład Schäfera). Wieloboczne, zakończone wydatnym, ozdobnym gzymsem lub formą zbliżoną do machikuł, były zdobione glazurowaną cegłą na narożach. W budynku szkoły przy ulicy Reja, zwężające się ku górze kominy, umieszczone w płaszczyźnie elewacji, zostały ozdobione ornamentem "tekstylnym". Ekspozowanie kominów było charakterystyczne dla angielskich budowli neogotyckich, ale także dla wczesnego francuskiego renesansu. W budynkach wzniesionych około 1900 roku, które przykrywały w całości potężne dachy, przewody wentylacyjne mniej wyróżniające się w bryle budowli, wyprowadzone ponad kalenicę, otrzymały formę dymników - wieżyczek.

Istnienie wielu z tych elementów - wykuszy, rozbudowanych szczytów i wież powiększających kubaturę poddaszy, uzasadniało przede wszystkim dążenie do uzyskania efektu malowniczości i zrównoważenia kompozycji elewacji. Jednak widoczne jest dążenie Plüddemanna do uzasadnienia ich istnienia przez nadanie im funkcji.

ELEWACJE

Na elewacjach budowli Plüddemanna kierunek wertykalny, podkreślony ryzalitami, szczytami i układem osi okiennych, równoważyły poziome podziały gzymсами⁴¹⁸. Podobnie jak o architekturze Schäfera⁴¹⁹, można powiedzieć, że znakiem budowli Plüddemanna były wyważone proporcje gładkiej płaszczyzny ścian do bogato rozczłonkowanych części budowli, gdzie głównie koncentrował się detal (na przykład partii szczytów, klatek schodowych). Ilość detalu była ograniczona, elewacje nie były tak gęsto wypełnione rozdrobnionymi formami jak w budowlach Otzena. Po 1900 roku elewacje stały się niemal zupełnie płaskie, a detal został znacznie zredukowany.

⁴¹⁸Schuchard, J., *op. cit.*, s.64. Równowagi podziałów wertykalnych i horyzonalnych domagał się już Ungewitter w swoim podręczniku. Było to typowe również dla Schäfera.

⁴¹⁹*Ibidem.*, s.63.

Zgodnie z zasadami architektury klasycyzmu, gzymsy zazwyczaj mocno odcinały dolną oraz ostatnią kondygnację budynku. Tak wyróżniony parter otrzymywał również pasy z cegły glazurowanej, naśladujące boniowanie (budynki szkół przy ulicach: Swobodnej, Paulińskiej, Haukego Bosaka, Glinianej, Niemcewicza, fot.23, 27, 40, 165). Natomiast ponad górnym gzymsem zmieniała się ilość osi okiennych lub wykrój otworów okiennych (budynki szkół przy ulicy Reja, Poznańskiej, P.Skargi, Tęczowej, Roosvelta, fot.35, 46, 62, 69). Metoda ta wywodziła się z architektury palladiańskiej. Po 1900 roku gzymsy działowe stały się mniej wyraziste lub zupełnie zanikły (łaźnie miejskie, ośrodek opieki społecznej w Praczech Odrzańskich, zespoły straży pożarnej, szkoły przy ulicach Joannitów i Kruczej, fot.211, 219, 226, 255, 262).

Budynki wieńczył zazwyczaj gzyms koronujący z wydatną arkaturą w formie łuku ostrego, odcinkowego lub trójliscia, podkreślającą jego rozrzeźbienie. Gzyms wieńczący pełnił ważną rolę w budynkach, które otrzymały płaski dach (budynki szpitala im.Wenzel - Hancke i szkół przy ulicach: Swobodnej, Haukego Bosaka, Roosvelta, fot.204, 208, 23, 31, 69). Jego linia wzbogacona była czasem formami pozornych ganków, blank, czy wykuszy (szkoły przy ulicach: Roosvelta, Nowowiejskiej, Kleczkowskiej, Kruczej, fot.69, 82, 93, 122), które jedynie urozmaicały górną partię budynku.

W architekturze Plüddemanna widoczna była skłonność do akcentowania osi okiennych, podobnie jak u Schäfera, czy w architekturze szkoły hanowerskiej. Umieszczenie okien dwóch kondygnacji we wspólnej, tynkowanej wnęcie podkreślało kierunek pionowy (budynki szkół przy ulicach: P.Skargi, Kleczkowskiej, Litomskiej, fot.55, 90, 96). Łączenie okien w pionie nie wiązało się tylko z gotykiem, lecz występowało również we francuskim wczesnym renesansie i klasycyzmie⁴²⁰, a w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku w neogotyckiej architekturze północnych Niemiec i Nadrenii⁴²¹. Łuk wypełniony blendą, który C.W.Hase przejął od A.H.Andraä, był istotnym znakiem szkoły hanowerskiej. Płaskie pole zamknięte łukiem odcinkowym obejmowało oś okienną o zróżnicowanych formach okien: na dole duże okno na całą szerokość wnęki, następnie element horyzontalny (płycina), a nad nim trzy wąskie okna, z których środkowe jest wyższe⁴²². Motyw ten zacytował Plüddemann dosłownie nad wejściem do szkoły ludowej przy ulicy Reja, a nieco zmieniony (na przykład z zamknięciem blendy ostrym łukiem) widzimy na elewacjach innych szkół przy ulicach: Poznańskiej (II budynek), Składowej, Jemiołowej i przytułku dla kalek (fot.66, 73, 78, 217). Podziały wertykalne podkreślały także przypory dzielące mury obwodowe. Wprowadzenie ich na elewacjach hal gimnastycznych uzasadniała potrzeba wzmocnienia filarów międzyokiennych szeroko przeszklonych ścian (fot.56, 83).

Nierównomierne rozmieszczenie osi okiennych wynikało z kryjącej się za nimi funkcji. Okna łączone w systemy trójosiowe były charakterystyczne dla budynków szkolnych (trzy okna przypadały na jedną izbę lekcyjną). Umożliwiała to bardziej racjonalne oświetlenie sal, a równocześnie było próbą przeciwdziałania monotonii

⁴²⁰*ibidem.*, s.64.

⁴²¹Przykładem mogą być szkoły przy Stephanstrasse w Berlinie (1892-1894) i Höhere Bürgerschule w Kolonii (Hermann Weyer, 1882).

⁴²²Kokkelink, G., *op.cit.*, s.16.

elewacji, nadawało jej rytm⁴²³. Do zamknięcia otworów okiennych stosował Plüddemann przede wszystkim upowszechniony przez Martina Gropiusa w latach sześćdziesiątych XIX wieku łuk odcinkowy⁴²⁴. Oprócz łuku odcinkowego występowały nadproża w formie łuku ostrego lub proste, lecz z łukiem odciążającym. W połowie XIX wieku Rosenthal uznał łuk odcinkowy za "bliski urodzie i spokojowi linii prostej", lecz "przez swój ruch ku górze, bardziej żywy"⁴²⁵. Zdaniem Fritza Schumachera, tylko forma pełnego łuku lub proste nadproże dawały wrażenie jasnych, prostych i zrozumiałych, w odróżnieniu od formy łuku odcinkowego⁴²⁶. Motyw łuku ostrego, stosowany oszczędnie, powtarzał się w wykroju portali, pojedynczych otworów okiennych i arkad we wnętrzach. Zazwyczaj otwory okienne były pozbawione opasek, gzymsów nadokiennych, wykończone jedynie ceramicznymi kształtkami. Okna budowli zdobionych kamiennym detalem wypełniał maswerk lub proste laskowanie (gmachy Biblioteki Miejskiej i Gimnazjum św.Elżbiety).

Wysokość kondygnacji (4.05 - 4,7m) i okien budynków szkolnych była określona za pomocą wykresu. Wyznaczał ją skrajny promień światła padający znad gzymsu budynku usytuowanego po przeciwległej stronie ulicy na białe najgłębiej położonych pod ścianą ławek szkolnych. Jeśli oświetlenie wnętrza budynku w ciasnej zabudowie ulicowej było niewystarczające, stosowane były szerokie, horyzontalne przeszklenia elewacji⁴²⁷, uzyskane dzięki użyciu stali lub piaskowca do wykonania filarów międzyokiennych i nadproży⁴²⁸. Projekt takich okien z 1891 roku w budynku szkoły przy ulicy Roosvelta, wzbudził ogromne zainteresowanie Rady Miejskiej. Okna te zostały określone w prasie wrocławskiej jako "ważny postęp w tworzeniu systemu budowy szkół"⁴²⁹.

Plüddemann projektował budynek jako przestrzenną bryłę. Jeśli pozwalały na to warunki finansowe⁴³⁰, obie elewacje były traktowane równorzędnie pod względem nasycenia ich detalem architektonicznym⁴³¹. Uważał on, że: "Każdy budynek to organiczna całość i nie można traktować tylko jednej jego strony ze szczególnym upodobaniem". O budynku szkoły pisał: "Dobre odczucia estetyczne powinny budzić elewacje zarówno u przechodniów jak i u dzieci znajdujących się za szkołą"⁴³².

DEKORACJA

Dla Plüddemanna, podobnie jak dla Schäfera, konstrukcja budynku miała w

⁴²³Kłopotliwe było dla dziewiętnastowiecznych architektów ukształtowanie w ciekawy sposób elewacji budynków, które we wnętrzu mieściły długie korytarze z rzędami jednakowych pomieszczeń, narzucających elewacji monotonię długich rzędów jednakowych okien, ciągnących się przez kilka kondygnacji. Dotyczyło to między innymi budynków administracyjnych, ratuszy, szpitali, szkół.

⁴²⁴Klinkott, M., *op. cit.*, s.372.

⁴²⁵Döhmer, Klaus, *In welchem Stile sollen wir bauen*. t.II, München [...], s.4.

⁴²⁶Schumacher, F. *Das Wesen...*, s.107-108.

⁴²⁷Por. s.72.

⁴²⁸Okna te wykonano po raz pierwszy w budynku szkoły średniej dla dziewcząt przy ulicy Kościuszki (1891-1892). Takie okna otrzymało kilka starszych budynków szkolnych, między innymi gmach gimnazjum św.agdaleny.

⁴²⁹*Provinzial - Zeitung*..., nr 802 (15.11.1891).

⁴³⁰*Provinzial - Zeitung, Breslau, 20.Februar*, *Breslauer Zeitung*, LXVII/1886, nr 130. Plüddemann wypowiedział się w czasie budowy szkoły przy ulicy Swobodnej w 1886 roku na temat hierarchii poszczególnych elewacji.

⁴³¹Budynki szkół wrocławskich wzniesione w latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych na przykład szkół: przy ulicy Jedności Narodowej 50 i 70, Ślężnej 22-24, Glinianej 20-30, charakteryzowała uboższa tylna elewacja pozbawiona niemal zupełnie drogiego detalu z terakoty.

⁴³²*Provinzial - Zeitung, Breslau, 20.Februar...*

stosunku do ornamentu znaczenie priorytetowe⁴³³. Plüddemann twierdził, że właściwe jest zastosowanie ornamentu tylko na większych płaszczyznach wyznaczonych przez podziały architektoniczne, uważając za istotniejsze "organiczne kształtowanie konstrukcji", niż naginanie jej formy i wymiaru w celu umieszczenia na niej ornamentu⁴³⁴.

W dążącej do prostoty architekturze Plüddemanna ornament był stosowany w ograniczonym zakresie. Jego rolę w latach 1885-1898 pełniły układy glazurowanych cegieł i kształtek w kolorze zielonym i brązowym. Gzymsy były wykonywane w całości z profilowanych wyrobów ceramicznych, a obramienia otworów i wnęk w co drugiej warstwie z glazurowanych⁴³⁵. Lekkości elewacjom miały dodawać delikatne pasy rozmieszczone nieregularnie, na wysokości parapetów i u nasady łuków zamykających otwory okienne, wykonane zazwyczaj z glazurowanej cegły, a w budynkach zdobionych kamieniem - z piaskowca.⁴³⁶ Kolorowe pasy geometrycznego ornamentu, zwanego "tekstylnym", które biegiły przez całą szerokość elewacji (zdobiły też kominy), były projektowane przez Plüddemanna do 1890 roku, około 1900 roku pojawiały się na wysokości kalenicy ceramicznych dachów. Już na budynkach ukończonych w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku niemal zupełnie zanikły ozdoby z kolorowej, glazurowanej cegły lub zostały ograniczone do delikatnych pasów w kolorze cegły licówki. Wówczas płaszczyzny elewacji ożywiły jasne, tynkowane blendy szczytów i płycin podokiennych oraz tła geometrycznych fryzów. Pełniły one funkcję dekoracji i umożliwiały ukazanie malowniczego kontrastu między czerwoną cegłą i jasnym tynkiem, powodując niekiedy znaczne podwyższenie kosztów budowy⁴³⁷.

Bogate, rzeźbione w piaskowcu, niezwykle kosztowne ornamenty i rzeźby figuralne pojawiały się na elewacjach rzadko, tylko w najbardziej prestiżowych dla miasta, reprezentacyjnych budynkach: Biblioteki Miejskiej, Gimnazjum św.Elżbiety, Szkoły im.J.H.Pestalozziego, hal targowych, Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn. Zasadą natomiast było umieszczanie na budynkach komunalnych herbu Wrocławia z datą ich powstania, jako znaku eksponującego własność miasta. Za każdym razem były to niepowtarzalne płaskorzeźby lub sgrafitta. Najbardziej imponujące kamienne herby zwieńczyły trójkątne szczyty fasad hal targowych i Gimnazjum św.Elżbiety.

Dekorację rzeźbiarską otrzymał gmach Biblioteki Miejskiej. Ograniczyła się ona do kwiatonów na zwieńczeniu szczytów, herbów, płaskorzeźby głowy św.Jana Chrzciciela i figury św.Parsymonii - symbolu oszczędności, którą Plüddemann umieścił na konsoli pod baldachimem na północno - zachodnim narożniku budynku⁴³⁸. Figura św.Elżbiety miała także stanąć nad rzeźbą smoka, na narożu

⁴³³Schuchard, J., *op.cit.*, s.64.

⁴³⁴Plüddemann, R., *Vermischtes. Stabilrahmen oder...*

⁴³⁵Kokkelink, G., *op. cit.*, s.18. Do pierwszych, którzy wprowadzili podziały elewacji za pomocą ceglanych kształtek należał G.G.Ungewitter.

⁴³⁶Kamienne pasy zastosował Plüddemann już w projektach willi w Lüdenscheid i Cochem. Architekt chciał prawdopodobnie nawiązać do tradycji nadreńskiej architektury gotyckiej, ukształtowanej pod wpływem pobliskiej Holandii. Glazurowane pasy, także geometryczne fryzy, stosował często na elewacjach J.Otzen, między innymi w projektach berlińskich willi z początku lat siedemdziesiątych XIX wieku.

⁴³⁷APW, AW, *Neubau des Volksschulhauses an den Waschteichen*, sygn. 18337, k.27. Z powodu skomplikowanych prac murarskich na elewacjach budynku Szkoły Ludowej im.Pestalozziego nastąpiło przekroczenie przewidywanego budżetu budowy.

⁴³⁸O.F.Probst, *op.cit.*, s.56; Scheuermann, Gerhard, *Das Breslau - Lexikon*. Dülmen 1994, 1995, s.742. Rzeźby te projektował prawdopodobnie profesor Christian Behrens - autor pomnika cesarza Wilhelma I.

balkonu nad głównym wejściem do budynku Gimnazjum św.Elżbiety (fot.159). Ostatecznie nie została wykonana. Portal otwartej w 1900 roku Szkoły Ludowej im.J.H.Pestalozziego został zwieńczony popiersiem patrona szkoły. Ramy dla rzeźby utworzył ozdobiony płaskorzeźbami akacji i przytulii⁴³⁹ kamienny łuk dźwigający wykusz (fot.85).

Kamień dał Plüddemannowi możliwość zastosowania innego detalu niż gotycki. Kilka budynków o średniowiecznej bryle, wzniesionych w pierwszych latach XX wieku, otrzymało secesyjne zdobienia. Płaskorzeźby tympanonów portali obu hal targowych (1906-1908) ozdobiły secesyjne motywy ryb i ptaków wśród kiści owoców i zbóż (fot.319). Tympanon II Hali Targowej przy ulicy Kolejowej wypełniła płaskorzeźba autorstwa rzeźbiarza Kiunki, przedstawiająca handlarzkę z dwoma mężczyznami dźwigającymi towar, otoczoną motywami roślinnymi (fot.327)⁴⁴⁰.

Najbogatszy kamienny detal rzeźbiarski o formach renesansowej arabeski, stylizowanej w duchu secesji, na portalu, fryzach i zwieńczeniu szczytów, otrzymał wzniesiony w latach 1901-1903 budynek Gimnazjum św.Elżbiety (fot.159, 160)⁴⁴¹. Konstruując średniowieczną bryłę budynku, architekt zastosował jednocześnie renesansowe formy dekoracji (bogate fryzy u podstawy szczytów, potężne kwiatony - szyszki na ich narożach i zwieńczeniu). Nawiązał w ten sposób do historii gimnazjum sięgającej epoki Renesansu⁴⁴². Plüddemann "zdradził" architekturę neogotycką dla form niemieckiego renesansu już w latach 1889-1891, gdy wzniósł, jako zlecone mu prywatnie zadanie, gmach Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego. Budynek otrzymał kamienny ornament okuciowy na fryzach i tympanonie, rauty i kaboszony na belkowaniu (fot.310), wypełnienie naczółków formami muszli, obeliski i spływy wolutowe na krawędzi szczytów.

Niemiecki renesans odrodził się jako styl narodowy na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku. Obok aspektu narodowego istniało przekonanie o tym, że odpowiadał on lepiej potrzebom reprezentacji inwestorów niż neogotyck, chociaż Hubert Stier widział możliwość zastosowania tego stylu jedynie w budownictwie mieszkalnym, odmawiając mu monumentalności i możliwości wykorzystania go do dużych, narodowych zadań budowlanych⁴⁴³. Asymetria bryły, jaką niemiecki renesans przejął w XVI wieku od późnego gotyku, stwarzała łatwość kształtowania jej w malowniczy sposób. Detal o antycznych formach, zapożyczonych z późnego włoskiego renesansu, nie wydawał się tak sztywny i suchy jak gotycki.⁴⁴⁴ Mogło to być przyczyną wyboru przez inwestora tego stylu dla siedziby wrocławskiego banku. Inny budynek Śląskiego Banku Ziemskiego, jaki powstał w 1897 roku według planów Karla Grossera przy ulicy Teatralnej (dziś nie istnieje), otrzymał również wykute w kamieniu formy niemieckiego i włoskiego renesansu (fot.311).

WNĘTRZA

Zamiłowanie Plüddemanna do kolorowych polichromii we wnętrzach znane jest

⁴³⁹Dobesz, Janusz, *Wymuszona reinkarnacja*, Informator, 1992, nr 10, s.23.

⁴⁴⁰Küster, H., *Die Markthallenbauten. Bauverlauf. W: Die städtischen Markthallen...*, s.55.

⁴⁴¹Prace kamieniarskie na elewacji prowadził Carl Schilling z Berlina - dostawca królewskiego dworu.

⁴⁴²Scheuermann, G., *op.cit.*, s.264. Założona w 1293 roku szkoła miejska uzyskała status gimnazjum 29.01.1562

roku.

⁴⁴³Hoffmann, A., *op.cit.*

⁴⁴⁴Schuchard, J., *op. cit.*, s.59.

dzięki barwnej rycinie jego projektu holu gmachu sądu we Flensburgu, publikowanej w 1884 roku. Filary, gurdy i żebra sklepień, cokoły z żółtej cegły uzupełniała tam dekoracja malarska sklepień i ścian, o żywej kolorystyce w tonacji czerwieni i błękitu, o motywach roślinnych, geometrycznych i tarcz herbowych⁴⁴⁵. Kolorystyka innych, projektowanych przez niego wnętrz jest znana jedynie z czarno - białych fotografii i jej opisanie wymagałoby przeprowadzenia badań powłok malarskich. Wnętrza budynków szkół, ochrony zdrowia i opieki społecznej były zazwyczaj projektowane typowo. Wszystkie pasy gurtowe sklepień, lizeny, wsporniki, naroża, krawędzie otworów drzwiowych i okiennych ze względów praktycznych otrzymywały ceglane obramienia. Pojedyncze kamienne kolumny z piaskowca lub granitu o prostych, ośmiobocznych, kielichowych lub pseudokompozytowych głowicach, czasem zdobionych rzeźbioną dekoracją roślinną, dźwigały krzyżowe sklepienia korytarzy szkół. Dekorację malarską otrzymywały ściany i sklepienia, najbogatszą - hole i korytarze. Na ścianach, ze względów higienicznych, malowano olejną farbą lub licowano cegłą lamperie do wysokości około 2m. Były one zazwyczaj zakończone malowanym od szablonu wielobarwnym fryzem. Podobne fryzy oplatały gurdy sklepień i styki wysklepków, przechodziły na podniebieniach sklepień w formę rozety. Wnętrza budynków szkół ukończonych w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku zdobiły motywy roślinne: dębu, winobluszczu, powojnika, kwiatu konwalii (fot.55, 80)⁴⁴⁶. Na ścianach malowano roślinne kompozycje przeplecione wstęgami z hasłami zachęcającymi do pilnej nauki (fot.124), cytatai znanych pedagogów między innymi Johanna Heinricha Pestalozziego (1746-1827)⁴⁴⁷. W budynkach szkół z początku XX wieku dominowały wielokolorowe dekoracje o geometrycznych formach. Wnętrze holu szkoły średniej dla dziewcząt przy ulicy Niemcewicza (Katharinenschule) ozdobiono kiczowatym secesyjnym malowidłem ściennym z portretem Katarzyny Luteranki, wyrastającym z biblij w aureoli krzewu różanego (fot.166).

Posadzki izb lekcyjnych, biur, sal gimnastycznych, izb szpitalnych wykonywano zazwyczaj z desek sosnowych, cementu pokrytego linoleum lub "xylopalu", posadzki korytarzy i pomieszczeń gospodarczych - z terazzo lub płytek ceramicznych. Schody, przeważnie kamienne, oparte na stalowych belkach dwuteowych lub nitowanych blachownicach (klatka schodowa II budynku szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników, fot.117), miały bogate, kute z żelaza balustrady.

Starannie opracowane wnętrza otrzymał gmach Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności. W bankowej sali operacyjnej dekoracją malarską o roślinnych motywach ozdobiono sklepienia, a także głowice kamiennych kolumn (fot.301). Jest to pojedynczy przypadek postępowania Plüddemanna wbrew zasadzie szczerości materiałowej, głoszonej między innymi przez Ruskina, który

⁴⁴⁵Vestibül des Gerichtsgebäudes zu Flensburg, Architektonisches Skizzenbuch, 1884, t.IV, ryc.1.

⁴⁴⁶Meyer, H.T.M., Vollers, G., *Schulbauprogramm nach dem Entwurfe des Schulbauten - Ausschusses der hamburgischen Schulsynode*. Hamburg 1904. Dekoracja ta, popularna też w innych miastach niemieckich, szczególnie na początku XX wieku, miała znaczenie wychowawcze. Wykonywano fryzy z motywami roślinnymi lub zwierzęcymi symbolizujące cnoty i przywary uczniów: pilność, lenistwo, powolność, mądrość.

⁴⁴⁷APW, AW, *Neubau des Volksschulhauses an den Waschteichen*, sygn.18335, k.127. Zachował się list administracji szkolnej Magistratu z 2.06.1896 roku do R.Plüddemanna z propozycją hasła na ściany korytarzy szkoły przy ulicy Składowej, pochodzących między innymi od Pestalozziego:

"Bieda uczy się modlić, praca uczy jak się przed biedą bronić.

Nic nie jest tak nędzne jak człowiek, który wszystkiego chce, ale niczego nie potrafi.

Nie jest rzeczą małą przykładąć rękę do wychowania człowieka".

proponował rezygnację z pokrywania kamienia kolorem, "jeśli jest on kładziony ręką zwykłego rzemieślnika"⁴⁴⁸. Roślinne wici oplatały również arkady głównej klatki schodowej, a na osi jej parzystych kolumn "wyrastały" malowane drzewka (fot.303). Szklany świetlik ponad klatką schodową zdobił nieistniejący dziś kolorowy witraż.

Do najpiękniejszych wnętrz wrocławskich z przełomu XIX i XX wieku można zaliczyć dwie secesyjne aule zaprojektowane przez R.Plüddemanna i K.Klimma i wzniesione w latach 1897 - 1904 w budynkach Gimnazjum św.Elżbiety i Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn. Otrzymały one ozdobną dekorację malarską i snycerską oraz kolorowe witraże (fot.158)⁴⁴⁹. Wnętrza tych budynków były przykładami najlepszej jakości rzemiosła budowlanego. Zastosowano w nich bogaty kamienny detal, którego formy przekazywały uczniom symboliczne treści. Głowice kolumn ozdobiły liście i owoce dębu, kasztanowca, sosny - symbole zdrowia, siły i śmiałości (fot.161). W budynku szkoły budowlanej zostały one wzbogacone motywami zwierzęcymi, gdzie kruki i sowy, symbole mądrości, nauki i wiedzy, zostały wplecione między kwiaty maku i ostu, między szyszki sosny. Inne elementy zdobnicze związane były z symboliką państwa, miasta oraz przedmiotów wykładowych⁴⁵⁰.

Plüddemann nadał jednolity charakter projektowanej przez siebie wrocławskiej architekturze komunalnej. Neogotyckie budowle Plüddemanna, oszczędne, nie przeładowane nadmiarem dekoracji, o wyważonych proporcjach, przy mniej wnikliwej obserwacji, mimo różnic w ukształtowaniu bryły i rzutu, wydają się czasem być identyczne. Architektowi można zarzucić powielanie sprawdzonych schematów kompozycji elewacji, wystroju wnętrz, stosowanie powtarzających się, łatwo rozpoznawalnych form detalu. Nawet wtedy, gdy poszukiwał on nowych form wyrazu, dekorując budowle ornamentem renesansowym, czy secesyjnym, lub odrzucając formy zdobnicze, był wierny "duchowi" architektury gotyckiej. Stosował się do reguł "prawdy sztuki budowlanej", malowniczej kompozycji, celowości architektury i konieczności dostosowania jej do współczesnych wymagań. Było to postępowanie zgodne z przekonaniem architektów późnego neogotyku, którzy poszukiwali nowego stylu w ramach gotyckich zasad budowlanych i uważali, że należy tworzyć architekturę nową, ale według gotyckiego "systemu" i wynikających zeń racjonalistycznych (!) reguł⁴⁵¹.

2.2.4. Krytyka neogotyku

Zrozumiała jest krytyka neogotyku, która pojawiła już na początku XX wieku, tak typowa dla kontestacyjnej postawy następnej epoki w sztuce. Dotyczyła ona właściwie jego form zewnętrznych, "nieznośnie symbolicznej przesady gotyckich form"⁴⁵². Hermann Schmitz zarzucał neogotykowi II połowy XIX wieku "istnienie nieartystycznego czynnika dążenia do historycznej dokładności i stosowanie

⁴⁴⁸Ruskin, J., *op.cit.*, s.117.

⁴⁴⁹*Breslauer Streifzug. Die neue Baugewerk-...* Projekt witraży auli przy ulicy Prusa wykonał profesor Limann z Frankfurtu.

⁴⁵⁰Plüddemann, R., *Baugewerkschulbauten...*

⁴⁵¹Krakovski, P., *op.cit.*, s.42. Był to pogląd Viollet - le - Duca i jego uczniów po 1870r.

⁴⁵²Dolgnier, D., *Historismus...*, s.87.

gotowych, szablonowych elementów" i nazwał ten styl *Reißbrettgotik* - gotykiem deski kreślarskiej⁴⁵³.

W nekrologu Johanna Otzena w 1911 roku, jego asystent Vollmer wyraził się krytycznie na temat architektury swego mistrza, nazywając ją "teatralną, ufryzowanym i perfumowanym gotykiem", pozostawiając osąd jego architektury przyszłym pokoleniom⁴⁵⁴.

Zastosowanie stylu gotyckiego w budowlach świeckich spotkało się z ostrą krytyką w XX wieku. Hermann Schmitz pisał: "Problematiczne i niejednokrotnie brzemiennie w skutki jest przeniesienie gotyckiego stylu, rozpowszechnione już w latach sześćdziesiątych [XIX wieku] na świeckie budowle i na nowoczesne domy czynszowe". Podkreślając, że zastosowanie tego stylu jest uzasadnione jedynie jego dominacją w określonym miejscu, kontynuował: "Jak niebezpieczny musiał być potężny, nowoczesny budynek administracyjny, banku, czy poczty (na przykład w Kolonii, czy w Dortmundzie), o formach ostrołukowych, z gotyckim ornamentem, wzniesiony przy nowoczesnej ulicy. Nie ma wątpliwości, że ten bezbarwny, regularny gotyk jest sprzeczny z odczuciem idei gotyckiej sztuki"⁴⁵⁵.

Konrad Werner Schulze z całą surowością ocenił w 1927 roku ceglane budownictwo przemijającej epoki, zarzucając mu brak smaku i znajomości istoty materiału: "Najbardziej bezsensownie urzeczywistnił się tamten artystyczny poziom w gotyku ceglanym. Ta straszliwie chimeryczna architektura klinkierowa jest najlepszym dowodem na to, jak brak umiejętności i wrażliwości może zaszkodzić materiałowi. Te glazurowane, martwe fasady klinkierowe ze swymi jednobarwnymi, regularnymi ceglami i pozbawionymi smaku ozdobami, uwidaczniają cały brak kultury tamtych czasów, dla których istota materiału była w pełni obca"⁴⁵⁶.

Funkcja ceglanych budowli również nie nasuwała przyjemnych skojarzeń. Zdaniem Klinkotta: "Surowe, ceglane budowle były obciążone wspomnieniami połączonymi często z uosobieniem obowiązku, przymusu (...). Szkoły i koszary z cegły, zakłady wychowawcze i więzienia, jak również szpitale, są często związane z deprymującym przeżyciem, które przenosi się na budowle (...)"⁴⁵⁷.

Chcąc dziś wydać osąd na temat neogotyckich budowli komunalnych, musielibyśmy oddzielić ich treść od formy, aby ujrzeć ich jakość najszybciej dostrzegalną w detalu, fascynującej dokładności konstrukcji murów i sklepień, czysto wykonanych wiązań, koloru cegły i glazury.

Także dziś, ceglane wrocławskie budowle, nadal obciążone wspomnieniami z wojny o mieszczących się w nich szpitalach polowych, kojarzą się ze sztywną i nieciekawą zabudową koszarową. Na skutek działań wojennych w 1945 roku zniszczono najmniej trwale: dachy, szczyty, hełmy wież. Korpusy budowli zostały pozbawione elementów decydujących o ich malowniczej formie i nigdy ich

⁴⁵³Schmitz, Hermann, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*. Berlin 1921, s.239.

⁴⁵⁴Vollmer, Johannes Otzen +, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXXI/1911, s.321.

⁴⁵⁵Schmitz, H., *Hauptströmungen...*

⁴⁵⁶Schulze, Konrad Werner, *Architektur der Gegenwart*. t.IV. *Der Ziegelbau*. Stuttgart 1927, s.16.

⁴⁵⁷Klinkott, M., *op.cit.*, s.21-22.

rzetelnie nie odbudowano. Część glazurowanej powierzchni cegły uległa zniszczeniu. Nieoczyszczone, ciemne ceglane lico nie oddziałuje już na nas intensywnością barwy i nie kontrastuje z jasnymi, tynkowanymi blendami. Również w Niemczech trzeba było wielu lat, by odkryć na nowo piękno ceglanej architektury, o czym świadczą ostatnie prace konserwatorskie prowadzone w berlińskich szkołach Hermanna Blankensteina (między innymi w zespole szkół przy Steglitzer Str.).

2.2.5. Opinie na temat twórczości R.Plüddemanna

Ogromna większość wypowiedzi na temat architektury Plüddemanna, jaka ukazała się po jego odejściu na emeryturę i we wspomnieniach pośmiertnych, ukazywała go jako architekta twórczego, niemal do końca poszukującego właściwego dla siebie stylu, dążącego do ciągłego samorozwoju. Karl Masner pisał: "(...) Plüddemann nie popadł w jeden schemat, lecz rozpoznał wszystkie zewnętrzne przejawy swego stylu i odrzucił, by dojść do tego, co stało się jego ideałem, do wywodzącego się z najwyższej wewnętrznej celowości artystycznego oddziaływania. Tak dążył ustawicznie jako artysta do samokształcenia i fachowości, odbywania swego logicznego samorozwoju i tym bardziej mógł się łatwiej przystosować do wszystkich wymagań nowoczesnego stylu"⁴⁵⁸. "Nieustanny rozwój, wrzenie wyzwolonych namiętności trwały w nim nieustannie"⁴⁵⁹. "Wystrzegał się przejawów złego gustu, które często z budynków szkolnych czyniły pałace"⁴⁶⁰. Był osobą bezkompromisową w lansowaniu swoich idei i zapewne także określonego stylu architektury. Burmistrz Georg Bender wspominał, że nigdy nie unikał on walki o swoje przekonania⁴⁶¹. Wieloletni współpracownik, inspektor budowlany Julius Nathansohn oceniał jego twórczość jako posiadającą "artystyczną moc, praktyczną w ogóle i w szczególności"⁴⁶².

Rzadziej zdarzały się zdania zarzucające mu brak artystycznych zdolności. Ze wspomnień, jakie ukazały się w *Deutsche Bauzeitung*, czasopiśmie sprzyjającym "partii architektów prywatnych", dowiadujemy się, że: "Prace zmarłego ukazują dobre techniczne i organizacyjne umiejętności, pod względem stylistycznym brakuje mu jednak żaru duszy obdarzonego przez naturę artysty"⁴⁶³. Padły też zarzuty doktrynerstwa: "Jego sztuka była bardzo racjonalna, jego przekonania o sztuce nie były jednak wolne od doktrynerstwa"⁴⁶⁴. Po latach milczenia, w powojennych pracach na temat architektury wrocławskiej, jakie zostały wydane począwszy od lat sześćdziesiątych, pojawiają się błędne informacje na temat jego twórczości oraz zdania o architekturze "mało przekonującej" i "teatralnym gotyku" obok przychylnych ocen wrocławskich hal targowych⁴⁶⁵. We współczesnym leksykonie na temat Wrocławia⁴⁶⁶, znajdujemy pogardliwe zdania na temat

⁴⁵⁸Masner, *op.cit.*

⁴⁵⁹*Geheimrat Plüddemann +*, *Schlesische Zeitung*...

⁴⁶⁰Masner, *op.cit.*

⁴⁶¹*Plüddemann - Essen*...

⁴⁶²*Ibidem*.

⁴⁶³Tote. *Geheimer Baurat Rich. Plüddemann in Breslau*, *Deutsche Bauzeitung*, XLIV/1910, s.88.

⁴⁶⁴*Geheimrat Plüddemann +*, *Schlesische Zeitung*...

⁴⁶⁵T.Broniewski W.: *Sztuka Wrocławia*. Pod red. T.Broniewskiego i M.Złata, Wrocław, Warszawa, Kraków 1967, s.412. Między innymi Plüddemannowi przypisuje się błędnie autorstwo kościoła św.Trójcy.

⁴⁶⁶Scheuermann, G., *op.cit.*, s.1002, 1634, 1773.

fanatyzmu, zachowawczości i złego gustu Plüddemanna, zarzucające mu "spustoszenia okresu grynderskiego" we wrocławskim kościele św. Marii Magdaleny (za którego przebudowę odpowiedzialny był C. Lüdecke), co świadczy o braku znajomości podstawowych źródeł na temat jego twórczości.

3. WPŁYW R.PLÜDDEMANN NA URBANISTYKĘ WROCŁAWIA KOŃCA XIX WIEKU

Od początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku dojrzuje w Europie nowoczesna myśl urbanistyczna łącząca w planowaniu miast czynniki: techniczne, społeczne, higieniczne i estetyczne. Z krytyki chaotycznie rozwijającego się miasta dziewiętnastowiecznego i prekursorskich dzieł Johna Ruskina i Williama Morrisa, którzy w powrocie do dawnego porządku urbanistycznego widzieli sposób na przywrócenie wartości duchowych dawnego społeczeństwa, wyłonił się nowy, estetyzujący kierunek w urbanistyce⁴⁶⁷. Ten nostalgiczny nurt, budzący się w miarę prowadzenia badań historycznych, postulował powrót do miasta ery przedindustrialnej - ideału wzorowego i logicznego. Idea ożywienia średniowiecznych tradycji, wiążąca się z poszukiwaniami tradycji narodowych, tak zbieżnymi z niemieckim poczuciem nacjonalizmu, stworzyła dogodny grunt dla koncepcji Camillo Sitte (1843-1903), który w 1889 roku opublikował książkę pod tytułem *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Sformułował w niej szereg praw kompozycji urbanistycznej. Postulował między innymi: całościowe projektowanie założeń urbanistycznych w powiązaniu z centrum miasta i z uwzględnieniem trzeciego wymiaru, potrzebę malowniczości polegającej na tworzeniu kameralnych, różnorodnych, nieregularnych i asymetrycznych wnętrz, dostosowanie zabudowy do skali ludzkiej, budowę krętych, krótkich ulic o przebiegu zgodnym z rzeźbą terenu, unikanie tworzenia trójkątnych parceli. Do zwolenników i naśladowców Sitte należeli w Niemczech między innymi: Karl Henrici (1872-1921) i Theodor Fischer (1862-1938)⁴⁶⁸.

Ogólne uznanie, z jakim spotkała się książka Camillo Sitte spowodowało, że zarządy wielu miast niemieckich zaprosiły jej autora do współpracy jako urbanistę⁴⁶⁹, więc należy sądzić, że również Plüddemannowi, jako wrocławskiemu urzędnikowi budowlanemu, znana była ta praca i być może pierwsze projekty przebudowy miast niemieckich oparte na głoszonych w niej zasadach (autorstwa K.Henrici, C.Sitte). W końcu 1893 roku Richard Plüddemann wygłosił na zebraniu wrocławskiego oddziału Związku Architektów i Inżynierów wykład, mający charakter programu urbanistycznego, w którym zawarł propozycje upiększenia nowoczesnych założeń urbanistycznych w planie zabudowy. Zajął się w nim elementami kompozycji urbanistycznej w skali placu i ulicy. Na początku 1894 roku ukazał się w *Deutsche Bauzeitung*⁴⁷⁰ artykuł pod tytułem *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, zawierający główne tezy tego referatu.

Plüddemann przedstawił w nim zagadnienia estetyczne w powiązaniu z wymogami higieny, komunikacji i przepisów budowlanych. Jego model urbanistyki można umieścić na pograniczu zasad regulacji geometrycznej zapoczątkowanej przebudową Paryża przez Haussmanna, a estetyzującym nurtem nowoczesnej urbanistyki, powstałej pod wpływem teorii wiedeńskiego architekta Camillo Sitte. Plüddemann zdeklarował się jako przeciwnik zabudowy miejskiej o układzie

⁴⁶⁷Kononowicz, W., *op.cit.*, s.74. Nurt ten W.Kononowicz nazywa "kulturalistycznym".

⁴⁶⁸*Ibidem.*, s.88-89.

⁴⁶⁹*Ibidem.*, s.89.

⁴⁷⁰Plüddemann, R., *Vorschläge für die Verschönerung...*

szachownicowym, typowej dla szybko rozwijających się miast amerykańskich, czy nowych dzielnic miast niemieckich. Uznał paryski wzorzec regulacji miasta z jego biegnącymi przekątniowo *avenues*, dostrzegając równocześnie jego wady natury formalnej (nieskończenie długie ulice, tworzenie parceli ścinkowych, brak zamkniętych wewnątrz urbanistycznych) i jednocześnie zdając sobie sprawę z jego ogromnego wpływu na europejską urbanistykę drugiej połowy XIX wieku: "Dla kogoś, kto poznał wspaniałość tego dzieła, jakiej nie osiągnięto w żadnym późniejszym tworzeniu, będzie zrozumiałym stwierdzenie, że żaden twórca planu w przyszłości nie uniknie jego wpływu" i zaproponował jego modyfikację:

I. Proste ulice powinny mieć ograniczoną długość uzależnioną od ich szerokości. Obustronne zamknięcie ulicy musi być wyraźnie rozpoznawalne z każdego jej miejsca.

II. Możliwe jest utrzymanie krzywizn dawnych dróg wiejskich wciągniętych do planu miasta. Ulice biegnące po łuku, praktyczne z pewnych względów, nie powinny być unikane.

III. Proponuje się utrzymywać ulice główne i boczne o różnej szerokości, a długim ulicom nadawać zmienną szerokość dla uniknięcia monotonii.

IV. W miarę możliwości unikać trójkątnych placów i skrzyżowań ulic pod kątem ostrym.

V. Przedkładane są place zamknięte przed otwartymi, ukształtowane harmonijnie przed symetrycznymi.

Plüddemann doszedł do wniosku, że prostych ulic nie da się uniknąć w planie miasta, ponieważ takie ich ukształtowanie oprócz względów komunikacyjnych daje wrażenie porządku i przejrzystości. Zaproponował jednak, ze względu na monotonię takiej ulicy, niewielką zmianę jej kierunku lub umieszczenie końcowego akcentu: "Prosta ulica męczy wizualnie - także równomierność jej szerokości i wysokości domów - o ile prowadzi ona w pustkę". Inne zabiegi formalne zaproponowane przez Plüddemanna w celu optycznego skrócenia prostej ulicy to: przesunięcie wlotów ulic, rozwidlenie, włączenie zamkniętego placu, zmniejszenie proporcji długości do szerokości ulicy (krótszą wydaje się ulica szersza), urozmaicenie jej przebiegu przez zmiany szerokości, przekraczanie cieków wodnych, czy opadanie terenu wzdłuż ulicy. Identyczna wysokość domów po obu stronach ulicy, potęgująca jej monotonię, wynikała wówczas z konieczności wykorzystania parceli do pełnej wysokości regulowanej przepisami budowlanymi i z powszechnego użycia płaskiego dachu. Plüddemann zaproponował urozmaicenie zabudowy przez asymetryczne poszerzenie pewnych odcinków ulic i usytuowanie w tych miejscach zieleni (ogródków lub promenad).

Architekt dostrzegł urok krętych ulic charakterystycznych dla starych miast. Jednocześnie uznał ich znaczenie praktyczne, zwłaszcza wtedy, gdy są funkcjonalne i umożliwiają na przykład uniknięcie zbiegu ulic pod kątem ostrym, pozwalają na tyczenie działek o kątach prostych: "Kąty proste powinny być preferowane tam, gdzie jest to osiągalne". Jego zdaniem, kręte ulice są szczególnie odpowiednie dla przedmieść o zabudowie wiejskiej.

Plüddemann zauważył piękno w różnorodności rozmiarów ulic: "W sensie estetycznym, naprzemienne występowanie szerokich ulic głównych i wąskich, zyskuje dalsze znaczenie - tworzą one rytm planu miasta. Główne ciągi komunikacyjne znacznych rozmiarów, przechodzące obok placów i efektownych budowli, po których przemieszcza się hałaśliwy strumień ruchu, odzwierciedlają światowy charakter miasta. Leżące na uboczu, zabudowane uliczki, uczęszczane przez mało kogo, ukazują w swojej niewielkiej szerokości obraz cichej ustronności". Szerokość ulic, głównych ciągów komunikacyjnych, czy ulic bocznych, powinna być uzależniona od intensywności komunikacji. Plüddemann podkreślił konieczność uwzględnienia przewidywanego w przyszłości natężenia ruchu, jako punktu wyjścia do obliczenia wymiarów ulicy, z jednoczesnym uwzględnieniem znaczenia ulicy, ustalonego na podstawie usytuowania głównych celów komunikacyjnych.

Powstanie nie nadających się pod zabudowę parcel ścinkowych i trójkątnych placów w urbanistyce II połowy XIX wieku wynikało, zdaniem Plüddemanna, ze schematycznego używania linii i unikania projektowania ulic krętych. Architekt zaproponował zarządzenie temu przez stosowanie krętych ulic (uwzględnienie istniejących dróg polnych), poszerzeń ulicy lub placów, prowadzenie linii zabudowy nierównoległe do osi jezdni.

Plüddemann preferował place zamknięte, asymetryczne, projektowane z uwzględnieniem trzeciego wymiaru, powiązania wysokości zabudowy z wielkością placu. Okazał się on przeciwnikiem symetrycznego placu gwiaździstego o licznych wlotach szerokich ulic, otwartego wnętrza, nie stwarzającego faktycznie wrażenia placu: "Niezrównane piękno placu św.Marka, który jawi się jak wielka sala, (...) leży w jego zwartości. Tę zwartość można jednak uzyskać dopiero wtedy, gdy ulice nie przecinają się w geometrycznym środku". Podobnie jak John Ruskin, a potem Camillo Sitte, Plüddemann okazał się zwolennikiem różnorodności, nieregularności i asymetrii w strukturze miasta. Usytuowanie placów obok głównych ulic, wprowadzenie ulic bocznych po przekątnej lub lekkim łukiem, pozwoliłoby zdaniem Plüddemanna ukształtować je harmonijnie, gdyż: "O pięknie placu nie stanowi symetryczne uporządkowanie wprowadzania ulic. Symetria, jako najwyższa oznaka pychy, powinna być ograniczona. Harmonijne ukształtowanie ulic polega na tym, że łączą się one w sposób odpowiadający ich pięknu i potrzebom komunikacji, a przy tym zupełnie naturalny, pozwalający na uniknięcie sztywności, natomiast wielkość placu jest powiązana wzajemnie z wysokością budynków. Zastosowanie harmonii zamiast symetrii stoi w najściślejszym związku z kierunkiem obranym przez naszą architekturę w drugiej połowie naszego stulecia. (...) To przejście od metody bardziej wyrozumowanej do bardziej zmysłowej, od formy sztywnej i sztucznej do żywszej i naturalniejszej, która jest cechą naszych czasów we wszystkich dziedzinach, musi znaleźć odzwierciedlenie również na naszych ulicach i placach"⁴⁷¹.

Swoim referatem godzącym racjonalizm regulacji geometrycznej i romantyczną estetykę urbanistycznego modelu C.Sitte, Richard Plüddemann potwierdził poglądy głoszone już w II połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku przez Reinhardta Baumeistra (1833-1917) i Josepha Stübkena (1845-1936)

⁴⁷¹ *Ibidem*.

(priorytetowe znaczenie zagadnień komunikacji w planowaniu, krytyka układu szachownicowego, dostrzeganie uroku krętych ulic). Jednocześnie wyprzedził on o 12 lat, wysuwając niemal identyczne postulaty, rezolucję Baumeistra dla berlińskiego Związku Inżynierów i Architektów (1906r.), która oficjalnie usankcjonowała nowy nurt w urbanistyce niemieckiej powstały pod wpływem teorii Camillo Sitte⁴⁷². Poglądy Plüddemanna mieszczą się w głównym nurcie nowoczesnej urbanistyki niemieckiej zapoczątkowanej około 1890 roku, w której zostały połączone aspekty estetyczne z przeważającymi do tej pory inżyniersko - funkcjonalnymi.

Na przestrzenne kształtowanie się miast niemieckich ogromny wpływ miała ustawa o liniach regulacyjnych z 1875 roku, która określała szczegółowo wymagania budowlane. Zabudowa musiała być przeprowadzana kompleksowo, zgodnie z projektami regulacyjnymi miast, opracowanymi i zatwierdzonymi przez gminę miejską⁴⁷³. Sporządzaniem planów zabudowy miasta, ustanawianiem linii zabudowy i rzędnych wysokościowych ulic i kanałów, numeracją domów i działek we Wrocławiu zajmowało się Biuro Geometryczne (*das geometrische Bureau*) przy miejskiej administracji budowlanej⁴⁷⁴. W zakresie obowiązków miejskiego radcy budowlanego do spraw budownictwa lądowego nie leżało dotychczas planowanie urbanistyczne. Kierował nim miejski radca budowlany do spraw inżynierii miejskiej, do 1893 roku Aleksander Kaumann, od 28.06.1894 roku Alfred von Scholtz. Na przełomie 1893 i 1894 Richard Plüddemann, w zastępstwie drugiego radcy budowlanego, kierował pracami Biura Geometrycznego⁴⁷⁵. Moment ten stał się dla niego okazją, by ogłosić swój własny program urbanistyczny w odniesieniu do "epoki regulacji geometrycznej" we Wrocławiu, wzorowanej na modelu haussmannowskiej przebudowy Paryża, związanej z osobą zmarłego Aleksandra Kaumanna (plany z lat 1873-1888)⁴⁷⁶.

Nie są znane projekty urbanistyczne wykonane przez Plüddemanna w tym czasie, jednak z całą pewnością można stwierdzić wpływ jego teoretycznych rozważań na kształt planów zabudowy wrocławskich przedmieść, jakie powstały po 1894 roku Związek Architektów i Inżynierów, skupiający znakomitą większość wrocławskich urzędników budowlanych, był doskonałym forum gwarantującym upowszechnienie opinii, jak i publikacja w *Deutsche Bauzeitung*. Uczestnictwo Plüddemanna w Deputacji Budowlanej, pełniącej funkcję kontrolną nad całością budownictwa w mieście, zapewniało mu możliwość wpływania także na kształt urbanistyki Wrocławia. W całej serii nowych planów zabudowy przedmieść: Południowego (1895), Borku (1898), Odrzańskiego i Piaskowego (1896) oraz Mikołajskiego (1896), przeważnie autorstwa Alfreda von Scholtza i inż. Alfreda Frühwirtha, można odnaleźć pierwsze oznaki przemian w formie urbanistycznej. Wprowadzenie tu nowych wzorów formalnych powstającej właśnie szkoły Sitte'owskiej było w Niemczech dość wczesne. Pierwszy plan w duchu Sitte Henrici'ego dla Dessau powstał bowiem w 1890 roku⁴⁷⁷. Nowe plany urbanistyczne Wrocławia cechowało w tym okresie zerwanie z osiowymi, geometrycznymi

⁴⁷²Kononowicz, W., *op.cit.*, s.90.

⁴⁷³*Ibidem.*, s.35.

⁴⁷⁴Biuro to zostało przekształcone na Urząd Mierniczy (*Vermessungamt*) prawdopodobnie w 1899 roku.

⁴⁷⁵*Adress- und Geschäfts-...*, Breslau 1894.

⁴⁷⁶Kononowicz, W. *op.cit.*, s.45.

⁴⁷⁷*Ibidem.*, s.93-94.

schematami na rzecz swobodnych układów ulic, pojawienie się placów - skwerów. Plac przestał pełnić funkcję komunikacyjną i stał się miejscem rekreacji. Zdaniem W.Kononowicz: "Wrocławskie rozwiązania urbanistyczne charakteryzował typowy dla szkoły niemieckiej schematyzm występujący w pozornie nawet swobodnych układach, wynikający z ważności problemów komunikacyjnych i funkcjonalnych"⁴⁷⁸, co wydaje się być zgodne z programem teoretycznym Plüddemanna.

Julius Nathansohn, wieloletni inspektor budowlany, przypisuje Plüddemannowi autorstwo pomysłu osi dzisiejszej ulicy Grunwaldzkiej (Fürstenstr.) wraz z mostem Grunwaldzkim (Cesarskim)⁴⁷⁹. Nie znaleziono jednak potwierdzenia tego w planach archiwalnych. Plan zabudowy przedmieść Piaskowego i Odrzańskiego, wprowadzający dwie długie ulice typu *corso*, opublikowano w listopadzie 1891 roku w prasie wrocławskiej. Ukazuje on ulicę Grunwaldzką, prowadzącą od alei Słowackiego (Am Ohlau - Ufer) do mostu Szczytnickiego (Fürstenbücke) i Szczytnik, oraz ulicę Szczytnicką (Scheitniger - Str.), przedłużoną o ulicę M.Skłodowskiej - Curie do mostu Zwierzynieckiego⁴⁸⁰. Idea budowy obu osi w duchu regulacji geometrycznej została potwierdzona w kolejnym planie zabudowy z 1896 roku Frühwirtha i von Scholtza⁴⁸¹. Oś ulicy Grunwaldzkiej wraz z projektowanym już wówczas mostem, miała odciążyć mosty Piaskowy, Lessinga (Pokoju) i Uniwersytecki, łączące nowoprojektowane północno - wschodnie przedmieścia oraz tereny rekreacyjne w Szczytnikach z resztą miasta. Projekt ten doczekał się realizacji w 1910 roku, wraz z otwarciem mostu Grunwaldzkiego.

Okazja, by urzeczywistnić swoje poglądy na temat kompozycji urbanistycznej, nadarzyła się Plüddemannowi już w latach 1887-1891. Budowa gmachu Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności stworzyła możliwość, by zamknąć oś długiej ulicy Krupniczej mocnym akcentem. Dominantą końcową stała się narożna wieża budowli, wysuniętej w kierunku środka osi ulicy Krupniczej.

W materiałach źródłowych wzmiankowane są również drobne ingerencje Plüddemanna w plany zabudowy miasta. Do niego na przykład należała inicjatywa budowy pomnika cesarza Wilhelma i usytuowania go przy ulicy Świdnickiej na powierzchni uzyskanej przez zasypianie fragmentu fosi miejskiej⁴⁸². Propozycja zasypiania fragmentu fosi miejskiej padła jeszcze raz w artykule Plüddemanna, jaki ukazał się w Schlesien w 1909 roku. Architekt, projektując rozbudowę Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności oraz budowę hali wystawowej, zaproponował podobną metodę pozyskania działki budowlanej⁴⁸³.

⁴⁷⁸*Ibidem.*, s.131.

⁴⁷⁹Nathansohn, Julius, *Eine Zusammenstellung der größeren Bauausführungen die unter Oberleitung und Mitwirkung des Herrn Geheimen Baurats....*, Breslauer Gemeinde - Blatt, VIII/1909, s.222.

⁴⁸⁰*Provinzial - Zeitung. Die Ueberlastung der Universitäts- und Lessingbrücke*, Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 766 (1.11.1891).

⁴⁸¹Kononowicz, W., *op.cit.*, s.96.

⁴⁸²APW, ZAI, Liebich, K., *op.cit.*, sygn.26. W 1888 roku Plüddemann uczestniczył w uroczystościach żałobnych po śmierci cesarza Wilhelma I w Berlinie i wkrótce, na posiedzeniu Związku Architektów i Inżynierów, wysunął propozycję lokalizacji tego prestiżowego pomnika przy ulicy Świdnickiej na powierzchni uzyskanej przez zasypianie fragmentu fosi miejskiej. Mimo, iż w późniejszych latach wysuwano różne propozycje budowy pomnika na dzisiejszych placach: Kościuszki (Tauenzienplatz), 1-go Maja, Wolności (Schlossplatz), Powstańców Warszawy, to właśnie propozycja Plüddemanna została przyjęta przez Gubernatora Prowincji.

⁴⁸³Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung...*

4. ZAKOŃCZENIE

"Romantyk z krwi i kości, a jednocześnie człowiek jasnego, chłodnego umysłu (...)"⁴⁸⁴ - zdanie to w doskonały sposób charakteryzuje sylwetkę Richarda Plüddemanna i jego dzieło.

Jego twórczość przypadła na okres między drugą połową lat siedemdziesiątych XIX wieku, a pierwszym dziesięcioleciem wieku XX. Był to w Niemczech okres obejmujący czasy Bismarcka (do 1890 roku) i ery wilhelmińskiej (1861-1918). Wojna lat 1870/1871 oraz zjednoczenie Niemiec, pociągnęły za sobą ponowne wzmocnienie narodowych uczuć, co znalazło odbicie w dziedzinie sztuki. O tym, że narodowy pierwiastek w sztuce zyskał na znaczeniu, świadczyła między innymi twórczość Richarda Wagnera (1813-1883) i Gustava Freytaga (1816-1895), a w architekturze poszukiwanie narodowego stylu i ponowne ożywienie na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku stylu neogotyckiego oraz odrodzenie niemieckiego renesansu.

Dla Plüddemanna - żołnierza dwóch wojen, wychowanego w rodzinie junkierskiej o tradycjach związanych z karierą wojskową, element "narodowy" w sztuce był bardzo ważny. Architekt wykształcony w berlińskiej Akademii Budowlanej, której dydaktyka była zdominowana przez zwolenników stylu późnoklasycystycznego, wywodzących się jeszcze ze szkoły Schinkla, ku formom neogotyckim zwrócił się po ukończeniu studiów, w latach 1878-1879, gdy Johannes Otzen rozpoczął walkę przeciwko "berlińskiej szkole" architektury⁴⁸⁵.

Twórczość Plüddemanna mieściła się w kierunku zwanym przez współczesnych *im Geist der Alten* (w duchu starożytnym) lub "nowoczesnym gotykiem". Pojęcie "nowoczesny gotyk" z końcem XIX wieku rozumiano jako "odpowiadający warunkom zadania, konstrukcji, materiału budowlanego i zgodny ze współczesnymi poglądami"⁴⁸⁶. Architektura Plüddemanna należała do późnej, trzeciej fazy neogotyku. Pozostawała pod silnym wpływem działających w Berlinie neogotycystów związanych ze szkołą hanowerską Conrada Wilhelma Hase - Carla Schäfera i Johanna Otzena - ideologów i twórców tej schyłkowej epoki neogotyku. Plüddemann przejął ten styl w Berlinie, następnie wzbogacił swój repertuar form neogotyckich w czasie czteroletniego pobytu w Szlezewiku, gdzie architektura znajdowała się w zasięgu oddziaływania uczniów "szkoły hanowerskiej". Z nauki C.W.Hase przejął Plüddemann zasadę "prawdy sztuki budowlanej", tworzenia formy wynikającej z funkcji, konstrukcji i materiału. Rozbudowane i urozmaicone zwieńczenia budowli z dużą ilością szczytów, sterczyn, lukarn, wież z ostrosłupowymi hełmami, a także wysokie dachy, mocne gzymsy koronujące, osie okienne podkreślone wnękami zamkniętymi ostrym lub odcinkowym łukiem, to także cechy zaczerpnięte z architektury tego hanowerskiego architekta.

Wybór stylu północnoniemieckiego neogotyku ceglanego dla architektury

⁴⁸⁴ *Geheimrat Plüddemann*+, Schlesische Zeitung...

⁴⁸⁵ *R.Plüddemann*, Zentralblatt der Bauverwaltung...

⁴⁸⁶ Schuchard, J., *op.cit.*, s.70.

komunalnej Wrocławia wynikał z regionalnych, miejscowych tradycji średniowiecznego budownictwa ceglanego i wiary w to, że styl ten nadaje się do wszystkich zadań budowlanych, których ogromna różnorodność stała przed nowym Stadtbauratem. Gotyk był też stylem najlepiej odpowiadającym warunkom klimatycznym i warunkom życia na północy Europy. Akcentował związek architektury i klimatu, gruntu i ludu⁴⁸⁷.

W 1885 roku Plüddemann jako pierwszy przeniósł ten styl na grunt wrocławski, na krótko przed powstaniem katolickich kościołów architekta diecezjalnego J. Ebersa i budową klinik uniwersyteckich przez architektów rządowych pod nadzorem architektów berlińskiego Ministerstwa Robót Publicznych. W 1885 roku północnoniemiecki gotyk ceglany był we Wrocławiu nowością. Plüddemann budził swymi pierwszymi "poczynaniami", często komentowanymi w prasie, sensację we wrocławskim środowisku.

Architektura Plüddemanna w pierwszej fazie twórczości wrocławskiej, którą można zamknąć w latach od 1885 do około 1898 roku, była najbardziej zbliżona do dzieł J. Otzena, szczególnie pod względem stosowanego materiału - czerwonego lica ceglanych elewacji zdobionych kolorową glazurą i szarego łupka pokrywającego wysokie dachy. Detal architektoniczny - mniej rozdrobniony, stosował jednak oszczędniej, z większą powściągliwością. Wrocławski radca budowlany tworzył wówczas w stylu neogotyckim w szczytowym okresie jego popularności. Wrocławskie budowle Plüddemanna powstawały równolegle z ceglanymi neogotyckimi szkołami, ratuszami, szpitalami Berlina, Lubeki, Hanoweru, Hamburga.

Poważanie architektury Otzena prowadziło do tego, że też architekci spoza jego szkoły już po 1880 roku próbowali odnieść sukces dzięki jego ideom, szybko rozpowszechnianym za pomocą publikacji. Fakt ten nie dziwi, ponieważ wiele rycin publikowano z jasnym zamiarem dostarczania wzorców. Wielu architektów posługiwało się wówczas informacjami w prasie fachowej, jako najaktualniejszymi przykładami⁴⁸⁸. O gruntownej znajomości czasopism architektonicznych przez Plüddemanna, świadczą jego artykuły - polemiki z publikowanymi tam opiniami, które od 1874 roku ukazywały się w *Baugewerks - Zeitung*, *Deutsche Bauzeitung*, *Zentralblatt der Bauverwaltung*. Od połowy XIX wieku nastąpił ogromny rozwój wszystkich dziedzin komunikacji. Ze zdumiewającą szybkością rozbudowywała się sieć kolejowa, co ułatwiało podróże i kontakty między architektami. Postęp w drukarstwie i metodach reprodukcji, wprowadzenie fotografii, poprawiły jakość literatury fachowej. Te techniczne nowości umożliwiły wymianę informacji, która już w latach siedemdziesiątych doprowadziła do wzajemnego upodobnienia się i w rezultacie do utraty odrębności poszczególnych szkół budowlanych, by z końcem wieku doprowadzić do powstania jednolitego stylu⁴⁸⁹. Dlatego neogotyk późnej fazy charakteryzował się, między innymi połączeniem wpływów angielskich, francuskich, z różnych regionów Niemiec i stanowił zespół form przejętych od głównych teoretyków II fazy - Ungewittera, Hase i innych, stając się coraz mniej charakterystycznym dla poszczególnych regionów.

⁴⁸⁷*Ibidem.*, s.52.

⁴⁸⁸Bahns, J., *op.cit.* s.16. Świadczy o tym informacja o konkursie na kościół w Bielefeld w 1880 roku, gdzie kilka projektów opierało się na wzorcu jego *Johanneskirche* w Altonie.

⁴⁸⁹Lemburg, P., *op.cit.*, s.117-118.

Plüddemann miał zapewne do dyspozycji wzorniki z przykładami form gotyckich Viollet - le - Duc'a, Ungewittera, Statza i innych, lecz przede wszystkim dzieła młodszych pokolenia neogotycystów - Schäfera i Otzena oraz ich prace teoretyczne, popularyzowane w prasie fachowej, stanowiły źródło jego inspiracji. Można zarzucić Plüddemannowi zbyt dużą zależność i zapożyczenia z twórczości czołowych architektów neogotyku. Jego architektura była jednak jednorodna dzięki wypracowaniu zestawu własnych, łatwo rozpoznawalnych form stylowych. Wyróżniała się doskonałą kompozycją, logiką konstrukcji, umiarem w dekoracji, odrzuceniem zbytecznych ozdób. Podobnie jak twórczość innych współczesnych Plüddemannowi architektów neogotyku, architektura wrocławskiego Stadtbaurata nie była "czysta stylowo". Łączyła ona czasami średniowieczne zasady budowlane i kompozycję z pojedynczymi formami wywodzącymi się z klasycyzmu, czy renesansu niemieckiego (kompozycja elewacji, formy hełmów, wież, ornament).

W latach 1889 - 1904 widoczne były pojedyncze próby poszukiwań ornamentu secesyjnego i renesansowego, przy zachowaniu gotyckich zasad budowania. Można tu mówić jedynie o kamiennym detalu (godła, obramienia portali, szczytów) i stolarce, przy utrzymaniu średniowiecznej bryły budynków. Wyjątkowymi przykładami wysokiej klasy Gesamtkunstwerku, łączącego elementy rzeźby, malarstwa i architektury secesyjnej, były wnętrza dwóch auli - gimnazjum św. Elżbiety i Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn, zaprojektowane wraz z Karlem Klimmem.

W fazie twórczości od około 1900 roku, dla architektury Plüddemanna stały się charakterystyczne wysokie dachy kryte dachówką i gładkie ściany ceglane o dużej powierzchni, uproszczony detal neogotycki, dekoracje z jasnych, drobnych płaszczyzn tynku, skupionych w górnej partii szczytów, wież i gzymsów. Bryły budowli wydawały się bardziej zwarte, formy zgeometryzowane. Zmienił się też użyty materiał. Niemal zupełnie zanikła glazurowana ceramika, której miejsce zajmował często piaskowiec. Zmiany w architekturze Plüddemanna mogły przebiegać pod wpływem schyłkowych berlińskich dzieł marchijskiego neogotyku⁴⁹⁰. (Powstanie ratusza w Steglitz H.Reinharda i G.Süßengutha w latach 1896-1898, mogło wpłynąć na projekt szkoły ludowej przy ulicy Jemiołowej, ukończonej dwa lata później; neogotyckie formy kliniki psychiatrycznej szpitala Charité w Berlinie, przemieszane z ludowymi, przypominały architekturę wrocławskich straży pożarnych). Możliwe jest też oddziaływanie twórczości berlińskiego radcy budowlanego Ludwiga Hoffmanna, który stosując różne wzorce stylowe, upraszczał i przekształcał historyczne formy. Także dla jego architektury, uważanej za wstęp do kierunku "Neue Sachlichkeit", charakterystyczne były duże płaszczyzny międko modelowanych dachów, płaskie elewacje, elementy budownictwa wiejskiego⁴⁹¹.

Plüddemann trwał przy architekturze północnoniemieckiego neogotyku ceglanego do pierwszych lat XX wieku, narażając się na zarzuty dogmatyzmu, bowiem ostatnie jego budynki szkół zbudowane w tym stylu, zostały ukończone wiosną 1908 roku (przy ulicy Młodych Techników i Trzebnickiej). Były to już wówczas, ze

⁴⁹⁰Wzorców dla architektury Plüddemanna należy szukać przede wszystkim w Berlinie, wówczas wiodącym ośrodkiem architektonicznym Niemiec, z którym Plüddemann był silnie związany, także z powodu kontaktów rodzinnych i częstych wizyt w stolicy.

⁴⁹¹*Architektur von Ludwig Hoffmann...*, s.7.

względem na styl, dzieła epigońskie.

Przez cały okres pracy we Wrocławiu, Plüddemann stosował również formy związane z tradycją rodzimego budownictwa ludowego (szczyty i wieże z "fachwerku", wysokie dachy naczółkowe, szerokie okapy oparte na drewnianych kroksztynach, łączenie różnych materiałów na elewacjach)⁴⁹², bliskie ideom Carla Schäfera, jego duchowego mistrza, teoretyka architektury i pedagoga. Schäfer już na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku apelował o "rodzimość", nawoływał do zainteresowania "prawdziwą sztuką, którą ziemia ojczysta ofiarowuje", do "wyrażania ludowej tradycji w narodowym, prawdziwie niemieckim tworze", ukazywania w architekturze "ducha własnego narodu"⁴⁹³.

Neogotyck stworzył ważne podstawy dla ruchu reformatorskiego w architekturze około 1900 roku. Zmiany dokonały się w sposób ewolucyjny, bez zrywania z tradycją. Nowy kierunek przejął naukę neogotycystów o prawdzie w architekturze - materiałowej i konstrukcyjnej, o celowości architektury, odrzucając historyzujący detal⁴⁹⁴. Schäfer stał się prekursorem, a jego uczniowie (między innymi Hermann Muthesius (1861-1927) i Hans Poelzig), twórcami i przedstawicielami ruchu kulturowego Heimatschutzu w architekturze w latach 1898 - 1904. Był to kierunek propagujący między innymi "rodzime" tradycje budowlane, prostotę domu wiejskiego, projektowanie w powiązaniu z krajobrazem. Wkrótce po tym, gdy Landhaus H. Poelziga na wystawie Śląskiego Towarzystwa Rzemiosła Artystycznego w 1904 roku ukazał zasady nowego stylu we Wrocławiu, w latach 1905 - 1908 R. Plüddemann wykonał we współpracy z C. Cabanis projekty budynków żłobka przy ulicy Wrońskiego i straży pożarnej przy ulicy Gdańskiej oraz we współpracy z G. Oelsnerem projekt szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Litomskiej w formach, które określono jako noszące: "delikatne piętno tutejszego regionalnego budownictwa"⁴⁹⁵ (wysokie, mansardowe dachy, koszarowe łuki loggi, płaskie elewacje, duże płaszczyzny tynku).

Architektura Plüddemanna około 1900 roku zmierzała ku upraszczaniu form, nie zmieniając się radykalnie, ewoluowała ku "nowoczesności". Trudno dziś stwierdzić, czy był to efekt twórczych poszukiwań Plüddemanna, czy wpływ jego młodszych współpracowników - C. Cabanis, G. Oelsnera, J. Nathansohna, K. Klimma, w tym czasie współuczestniczących w projektowaniu. Architektura komunalna Wrocławia lat 1885-1908, mimo udziału w jej projektowaniu i nadzorowaniu wykonawstwa zespołu architektów, była jednorodna, podporządkowana idei ukształtowanej przez jednego człowieka.

Romantycznej postawie architekta neogotycysty, posługującego się średniowiecznymi wzorcami architektury, należy przeciwstawić jego inżynierski umysł, doskonałe rzemiosło, precyzję i logikę jego nowoczesnych rozwiązań funkcjonalnych i technicznych, a także odwagę w ich zastosowaniu. Twórczość Plüddemanna była nowoczesna i racjonalna, mimo jej romantycznego zabarwienia. Architektura podporządkowana była funkcji, sprawom higieny.

⁴⁹²Elementy te występowały głównie w architekturze wolnostojących budynków rogatek miejskich, przytułków i straży pożarnych na przedmieściach.

⁴⁹³*Bauen in Backstein...*, s.21. Wykład pt. *Über das deutsche Haus*, 1883.

⁴⁹⁴Dolgener, D., *Historismus...*, s.87.

⁴⁹⁵*Der Neubau der Knabenmittelschule*, Breslauer Zeitung, LXXX/1909, nr 253 (11.04.1909).

"Godził on funkcjonalność i solidność budowli z ich wyglądem zewnętrznym, unikając bezbarwności budownictwa celowego [technicznego]"⁴⁹⁶, "połączył sztukę i praktyczność"⁴⁹⁷.

Plüddemann zaprojektował w 1885 roku i zrealizował w 1891 roku szkołę halową, która na podstawie znanych mi współczesnych prac może być uznana za pierwszą w Niemczech. Znaczący był też jego udział w powstaniu żelbetowej konstrukcji wrocławskich hal targowych, pierwszej w Niemczech i prawdopodobnie w Europie konstrukcji hali opartej na łukach parabolicznych, o rozpiętości 19 metrów, która w 1908 roku nie miała sobie równych w Niemczech.

Plüddemann, jako miejski radca budowlany - urzędnik, który "niemal przez ćwierćwiecze miał rozstrzygający wpływ na rozwój całości obrazu naszego miasta"⁴⁹⁸, był doskonałym organizatorem, wymagającym i lubianym, obdarzonym dużą charyzmą. Lata 1885 - 1909, gdy ponad 100 nowych budynków i zespołów komunalnych oraz wzorowanych na nich prywatnych budowli, ubarwiło czerwienią cegły wrocławski krajobraz, można nazwać epoką Plüddemanna. Budynki użyteczności publicznej, rzucające się w oczy dzięki jednorodności ich architektury i ilości, zbudowane przez miejską administrację budowlaną pod jego kierunkiem, zdominowały wówczas obraz miasta.

Radykalne zmiany w architekturze niemieckiej, jakie zaszły około 1904 roku, przyjęcie się nowych tendencji w architekturze (funkcjonalizmu) spowodowały, że architektura Richarda Plüddemanna, nie zawsze dostosowana do nowego nurtu, do końca korzystająca z repertuaru form gotyckich, wkrótce uległa zupełnemu zapomnieniu. Ostatnie wzmianki o jego ogromnym dorobku ukazały się w 1912 roku w *Breslau* pod redakcją Georga Halamy. Przez następne dziesięciolecia nazwisko jego było kojarzone jedynie z gmachem Biblioteki Miejskiej, hal targowych i bliżej nie znanych budynków szkół.

Richard Plüddemann, miejski radca budowlany, którego postać starałam się przybliżyć w mojej pracy doktorskiej, był jednym z najwybitniejszych architektów przełomu XIX i XX wieku we Wrocławiu. Pozostawił po sobie ogromny dorobek architektoniczny i dobrze zorganizowaną, prężnie działającą miejską administrację budowlaną. W latach 1885 - 1908 wpływał na całkowity obraz wrocławskiej architektury i wytyczył jej główne kierunki na przyszłe dziesięciolecia. Okres ten w architekturze wrocławskiej można nazwać epoką Plüddemanna.

⁴⁹⁶ *Lokales. Breslau, 1. Februar. Geheimer Baurat Plüddemann*, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, nr 79.

⁴⁹⁷ *Beisetzungsfeier...*

⁴⁹⁸ *Stadt und Provinz. Geheimrat Plüddemann*+, Breslauer General - Anzeiger, XXIII/1910. nr 31.

Kalendarium życia i twórczości R.Plüddemanna

1846:	Urodzony w Gąskach koło Koszalina. Lata dzieciństwa i młodości spędza w Berlinie
1857-1866:	Nauka w Gimnazjum im.Fryderyka Wilhelma w Berlinie
1866-1867:	Egzamin maturalny. Roczna ochotnicza służba wojskowa w III Batalionie Strzelców. Udział w wojnie prusko - austriackiej
1867-1868:	Roczna praktyka u Friedricha Adlera w Berlinie
1868-1873:	Studia w berlińskiej Akademii Budowlanej. Uzyskanie tytułu kierownika budowy (<i>Bauführer</i>)
1870-1871:	Udział w wojnie francusko - pruskiej
1873-1875:	Praktyka budowlana przy budowie gmachu Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu we Wrocławiu
1873:	Wstąpienie do wrocławskiego Związku Architektów i Inżynierów
1876:	Uzyskanie państwowej nagrody im.Schinkla w konkursie berlińskiego Związku Architektów
1875-1877:	Kontynuacja studiów w berlińskiej Akademii Budowlanej i uzyskanie w 1877r. tytułu budowniczego budownictwa lądowego (<i>Baumeister</i>)
1877-1878:	Podróż studialna do: Austrii, Włoch, Francji, Belgii, Holandii i Niemiec
1878-1884:	Zatrudnienie w Ministerstwie Robót Publicznych przy projektowaniu obiektów sądowych na stanowisku architekta rządowego (<i>Regierungsbaumeister</i>)
1879-1882:	Pobyt we Flensburgu. Kierowanie budową obiektów Sądu Ziemskiego i Okręgowego we Flensburgu. Projekty wiejskich kościołów. Ślub z Elsbeth Hammer
1881-1885:	Udział w konkursach architektonicznych m.in. na: - kościół św.Gertrudy w Hamburgu (1881) - kaplicę cmentarną w Greifswaldzie (1883) - willę w Lüdenscheid w Westfalii (1883) - budynek mieszkalny w Cochem (1884) - budynek Sądu Rzeszy w Lipsku (1885)
05.1883-	
1.08.1883:	Kierowanie budową gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej we Wrocławiu
10.1884-	
31.08.1885:	Praca na stanowisku okręgowego inspektora budowlanego (<i>Landbauinspektor</i>) przy Rządzie Królewskim w Poczdamie
2.07.1885:	Wybór na stanowisko miejskiego radcy budowlanego budownictwa lądowego (<i>Stadtbaurath</i>) we Wrocławiu na okres 12 lat. 3.09.1885 zaprzysiężenie w Radzie Miejskiej
1885-1887:	Budowa szkół elementarnych przy ulicach: Swobodnej, Paulińskiej, Haukego Bosaka, po wprowadzeniu zmian w istniejących projektach
1885-1888:	Prace przy rozpoczętej budowie szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych, projekt przytulku dla ubogich przy ulicy Kraszewskiego
1885-1891:	Projekt i budowa szkoły halowej przy ulicy Reja

- 1886: Podróż studialna w celu zebrania doświadczeń na temat metod konserwacji pomników. Początek prac przy projektach gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej oraz plebanii kościoła św. Wojciecha (1886-1891)
- 1887: Projekty szkół ludowych przy ulicy Glinianej (1887-1890), Poznańskiej (1887-1892) i P. Skargi (1887-1893)
- 1888: Podróż do Berlina na uroczystości pogrzebowe cesarza Wilhelma I. Projekty dekoracji ulic z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II do Wrocławia. Projekty odbudowy hełmu wieży kościoła św. Marii Magdaleny, szkół ludowych przy ulicy Tęczowej (1888-1893) i Poznańskiej oraz szkoły średniej "Margarethenschule". Prywatny projekt kaplicy w Szklarskiej Porębie - Marysinie.
- 1889: Projekt gmachu Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego przy ulicy Zamkowej (1889-1891)
- 1891: Reorganizacja miejskiej administracji budowlanej we Wrocławiu. Propozycja budowy hal targowych.
- 1891-1896: Prace przy budowie miejskiej rzeźni na Popowicach. Rozbudowa szpitala Wenzel - Hancke.
- 1892-1894: Budowa pierwszej łaźni miejskiej i Szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic. Propozycje projektowe przebudowy Bastionu Sakwowego
- 1893-1894: Kierowanie całością miejskiej administracji budowlanej po śmierci Aleksandra Kaumanna. Wykład i publikacja na temat nowoczesnego kształtowania założeń urbanistycznych
- 1894-1898: Rozbudowa przytułku dla kalek przy ulicy Trzebnickiej
- 1896: Budowa drugiej łaźni miejskiej na placu Orłąt Lwowskich (1896-1898). Początek prac projektowych nad ośrodkiem opieki społecznej w Praczech Odrzańskich (1896-1902). Ideowy projekt budowy nowego ratusza na placu Powstańców Warszawy
- 1897: Projekty nowych szkół ludowych: na Gajowicach (ul. Jemiołowa 1897-1900), przy ulicy Nowowiejskiej (1897?-1900) i Dawida (1897-1903). Projekt nowego budynku Gimnazjum św. Elżbiety (1897-1903). Projekt przebudowy gmachu Stanów Śląskich na Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności (1897-1899)
- 18.03.1897: Ponowny wybór na stanowisko Miejskiego Radcy Budowlanego we Wrocławiu
- 1897-1901: Prace przy budowie portu miejskiego
- 1897-1903: Wzniesienie nowych budynków opłat celnych: przy mostach Osobowickim i Trzebnickim, na Popowicach i przy ulicy Strzegomskiej
- 1898: Projekt przebudowy Starej Giełdy na siedzibę miejskiej administracji budowlanej (1898-1903). Projekt szkoły średniej "Katharineneshule" (1898-1901)
- 10.1898-
12.10.1899: Przewodniczący Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu
- 1899: Projekty szkół ludowych przy ulicach Kleczkowskiej (1899-1902) i Młodych Techników (1899-1902), szkoły średniej przy ulicy Joannitów (1899-1903). Współpraca z Karlem Klimmem przy projektowaniu Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn (1899-1904)
- 1900: Projekty drugiego budynku szkoły przy ulicy Nowowiejskiej (1900?-1904) i na Gajowicach (ul. Krucza 1900-1907)

- 1901-1904: Budowa siedziby straży pożarnej przy ulicy Krakowskiej i Litomskiej, projekty hal targowych. Początek prac przy budowie szkół ludowych na Popowicach (1901-1906) i przy rozszerzeniu zespołów szkół przy ulicy Świętokrzyskiej (1901-1907) i Młodych Techników (1901-1908)
- 06.1903: Podróż służbowa do: Szczecina, Berlina, Lipska, Altony, Hamburga, Bremy, Kolonii, Monachium, Wiednia i Budapesztu, w celu zapoznania się z budownictwem straży pożarnych
- 16.11.1903: Tytuł Tajnego Radcy Budowlanego otrzymany w dniu oddania do użytku nowego gmachu Gimnazjum św.Elżbiety
- 1905: Projekt drugiego budynku szkoły przy ulicy Dawida (1905-1907) i szkoły średniej przy ulicy Litomskiej (1905-1909). Wytyczne do projektu hali festiwalowej przy ulicy Powstańców Śląskich (1905-1907)
- 1906: Projekty drugiego budynku szkoły na Popowicach i Szkoły Wyższej dla Dziewcząt im.Wiktorii (1906-1909)
- 1908: Projekty straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym (1908-1911?) i wystroju mostu Cesarskiego. 5.10.1908r. oddanie do użytku hal targowych.
- 12.1908: Rezygnacja ze stanowiska radcy budowlanego, odejście na emeryturę. Tytuł seniora miasta, dekoracja Orderem Korony
- 1909: Publikacje propozycji projektów hali wystawowej dla Wrocławia i nowego ratusza.
- 1.02.1910: Śmierć w wieku 63 lat we Wrocławiu

Wykłady R.Plüddemanna dla Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu

-
- 1885: Anlage von Dienstwohnungen in öffentlichen Gebäuden (Usytuowanie mieszkań służbowych w budynkach użyteczności publicznej)
- Über farbige Plastiken (O barwnych dekoracjach) (?)
- 1886: Der Neubau für die Sparkasse und die Stadtbibliothek in Breslau (Nowy budynek Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu)
- 1888: Über den Umbau des sogenannten Kanonenhofes (O zabudowie tak zwanego "dziedzińca armatniego")
- Vorschlag zum Wiederaufbau des Magdalenenkirchturms (Propozycja odbudowy wieży kościoła św.Marii Magdaleny), W: *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.135-136.
- Die Ausschmückung der Trauerstrasse in Berlin am 16.März 1888 (Dekoracja trasy pogrzebowej w Berlinie 16 marca 1888r.)
- 1889-1891: brak danych
- 1891, 7.listopada: [...] Wykład na temat hal targowych, W: *Provinzial - Zeitung. Breslau*, 12. November. Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 795 (12.11.1891).
- 1892/1893: Über die Massnahmen welche die Stadt Breslau gegen die Cholera im Sommer getroffen hatte (O środkach przeciw cholerze, jakie latem przedsięwzięło miasto Wrocław)
- Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebichshöhe (Propozycja rozbudowy Wzgórza Liebicha), W: Plüddemann, R., *Erläuterungs - Bericht betreffend die Erweiterung der Liebichshöhe*. Rękopis w ABmW, Breslau 1892.
- 1893: Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane (Propozycje upiększenia nowoczesnych założeń urbanistycznych w planie zabudowy), W: *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s.5-7.
- 1894-1898: brak danych
- 1896, grudzień: Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau (Myśl o budowie nowego Ratusza we Wrocławiu), W: *Provinzial - Zeitung. Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau...*, Breslauer Zeitung, LXXVII/1896, nr 898 (22.12.1896); *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909/1910, s.117-123.
- 1909, 2.stycznia: Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau (Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności we Wrocławiu), W: *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.188-195; *Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 40 (13.01.1909).

Zestawienie wykładów na podstawie:

Liebich, Kurt, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur - Verein zu Breslau*. Breslau - Zimpel 1933/34.
Maszynopis w APW, ZAI, sygn.26.

Udział R.Plüddemanna w komisjach budowlanych i technicznych oraz ważniejszych sądach konkursowych

KOMISJE:

1885-1891:	Renowacji Ratusza
1892-1.10.1896:	Budowy rzeźni miejskiej i targu bydłem
lipiec 1894:	VIII Niemieckiego Święta Gimnastycznego
29.04.1897-1901:	Budowy portu miejskiego
2.11.1900-1.10.1908:	Budowy hal targowych

ŹRÓDŁA:

Rathaus zu Breslau. Erneuerungsarbeiten in den Jahren 1884 bis 1891. Breslau 1898, s.11.
Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau. Breslau 1900, s.42.
VIII allgemeine deutsche Turnfest, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, nr 1 (10.06.1894), s.4.
Hafenanlagen zu Breslau. Breslau 1901, s.80, 81.
Die städtischen Markthallen in Breslau. Breslau 1908.

SĄDY KONKURSOWE:

1889, listopad:	Konkurs na odbudowę hełmu kościoła św.Marii Magdaleny
1892, styczeń:	Konkurs na projekt kościoła Lutra
1899, 31.marca:	Konkurs na projekt Domu Związkowego przy ul.Piłsudskiego 76/78 we Wrocławiu
1900, 8.grudnia:	Konkurs na projekt przytułku dla kalek w Rokitnicy
1903, 10.grudnia:	Konkurs na projekt kościoła ewangelickiej parafii Zbawiciela
1905, 4.kwietnia:	Konkurs na szkic artystycznego ukształtowania mostu Cesarskiego
1905:	Konkurs na projekt budynku biurowego Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyzny we Wrocławiu (<i>Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur</i>)
1906, 21.stycznia:	Konkurs na projekt koncepcyjny elewacji i detalu hali festiwalowej przy ul.Powstańców Śląskich 125/143 (Kaiser - Wilhelm Str.)

ŹRÓDŁA:

K.V., *Aus Breslau*, Kunstchronik, XXIV/1889, s.507.
Das Preisausschreiben zur Erlangung von Skizzen für den Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau..., Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.122.
I Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau, Deutsche Konkurrenzen, I/1892, cz.4, s.2-4.
Vereinshaus für Breslau, Deutsche Konkurrenzen, X/1899/1900, cz.8, s.1-9.
Siechenhaus für Rokitnitz, Deutsche Konkurrenzen, XIII/1901, cz.6, s.1-7.
Salvatorkirche für Breslau, Deutsche Konkurrenzen, XVII/1904, cz.2, s.3-32.
Antrag des Magistrats..., Breslauer Gemeinde - Blatt, III/1904, nr 48 (27.11.1904), s.694-695.
Preisausschreiben, Breslauer Gemeinde - Blatt, IV/1905, nr 2 (8.01.1905), s.13.
Vermischtes. Ein Wettbewerb um Entwurfskizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s.22, 28, 203.
Preisausschreiben zur Erlangung von Entwürfen für ein Geschäftshaus auf dem südlichen Teile der Matthiasinsel, Ostdeutsche Bau - Zeitung, III/1905, s.179.
Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, 15.06.1905, s.143.
Wettbewerb um die Festhalle zum 7.deutschen Sängerbundesfest, Ostdeutsche Bau - Zeitung, IV/1906, nr 8 (27.01.1906), s.49.
Zum Wettbewerb der Sängerfesthalle, Ostdeutsche Bau - Zeitung, IV/1906, nr 9 (31.01.1906), s.57.

BIBLIOGRAFIA

PUBLIKACJE R.PLÜDDEMANN:

- 1874: *Das Volksschulhaus nach Grundsätzen des Dr.J.D.Georgens entworfen von R.Plüddemann*, Baugewerks - Zeitung, VI/1874, s.450-451.
- 1884: *Vestibül des Gerichtsgebäudes zu Flensburg*, Architektonisches Skizzenbuch, 1884, cz.IV, ryc.1.
- 1886: *Stabilrahmen oder Stegeisen*, Deutsche Bauzeitung, XX/1886, s.139.
- 1888: *Der Aufbau des durch den Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.135-136.
- Weitere Begründungen des Vorschlages für die Gestaltung des Magdalenen Thurmes in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.237-239.
- 1889: *Vermischtes (Zum Festschmuck der Einzugsstrassen)*, Deutsche Bauzeitung, XXIII/1889, s.303-304.
- 1891: *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s.245.
- 1894: *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungsplane*, Deutsche Bauzeitung, XXVIII/1894, s.5-7.
- 1895: *Volks - Brausebad in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XV/1895, s.194-196.
- 1906: *Baugewerkschulbauten*, Deutsche Bauzeitung, XL/1906, s.367.
- 1907: *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s.669-672, il.s.670,671.
- 1909: *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.188-195.
- Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 40 (17.01.1909).
- 1910: *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909/1910, s.117-123.

LITERATURA OGÓLNA:

Ahlborn, Helmut, *Irrenanstalten. Historische Dokumente zur Theorie und Praxis der Irrenhaus - Architektur und des Irrenhauses im 19.Jahrhundert*. Stuttgart 1983.

Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig 1907.

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Pod red. Thieme - Becker, Leipzig 1969.

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Pod red.H.Vollmer, B.C.Kreplin, Leipzig 1933.

Architektur von Ludwig Hoffmann (1852-1932) in Berlin. Berlin 1987. Reprint wydania z 1902r. - Berlin, New York.

Bahns, Jörn, *Johannes Otzen 1839-1911. Beiträge zur Baukunst des 19. Jahrhunderts*. München 1971.

Bauen in Backstein: Schleswig - Holsteinische Heimatschutz - Architektur zwischen Tradition und Reform. Heide in Holstein 1989.

Berlin - Bauwerke der Neugotik. Pod red. R.Schneider, Berlin 1984.

Berlin und seine Bauten. Anlagen und Bauten für Versorgung. Feuerwachen. t.X, Berlin, München, Düsseldorf 1976.

Berlin und seine Bauten. Industriebauten. Bürohäuser. t.IX, Berlin, München, Düsseldorf 1971.

Berlin und seine Bauten. Schulen. Pod red. P.Güttler, t.V, Berlin 1991.

Berlin und seine Bauten 1896. t.II, *Der Hochbau*. Berlin 1896.

Betthausen, Peter, *Karl Friedrich Schinkel*. Berlin 1985.

Bińkowska, Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. Wrocław 1993.

Bolenz, Eckhard, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten. Technische Berufe im Bauwesen. Preußen / Deutschland, 1799-1931*. Frankfurt am Main 1991.

Börsch - Supan, Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840 - 1870*. Passau 1977.

Breslau. Ansichten aus sechs Jahrhunderten. Katalog ze zbiorów Ostdeutsche Galerie Regensburg. Regensburg 1983,

Breslauer Bürgerbuch. Sammlung städtischen Ortsrechts. Pod red. Kurt Prescher, Breslau 1911.

Brix, Michael, *Nürnberg und Lübeck im. 19.Jahrhundert*. München 1981.

C.Jk, *Über neuere Bibliotheken. V. Das neue Bibliothek- und Archiv - Gebäude der Stadt Köln a.Rh*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.545-547, il.548.

Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin. 1799-1890. Berlin 1899.

Cullen, Michael S., *Bauwerke der Gründerzeit*. Bildatlas spezial. [...]

Czapliński, Władysław, Adam Galos, Waclaw Korta, *Historia Niemiec*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1981.

Delius, *Über die Lage und Anordnung der Gebäude für die höheren Lehranstalten in Preussen*, Zeischrift für Bauwesen, LVII/1907, s.167 - 198.

Die neue Psychiatrische- und Nervenlinik in der Charité in Berlin, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s.461-466.

Die vergessenen Tempel. Zur Geschichte der Sanitärtechnik. Festschrift zum 100 jährigen Jubiläum der AQUA. Pod red.Michael Willhard, Marburg 1988.

Dihm, Ludwig, *Karl Schäfer +*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVIII/1908, s.265-270.

Dobesz, Janusz, *Nurty architektury II poł. XIXw. w twórczości Karla Lüdeckego*. Praca doktorska IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, maszynopis, Wrocław 1978.

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas i architektura*. Wrocław 1993.

Döhmer, Klaus, *In welchem Stile sollen wir bauen?* München [...].

Dolgner, Dieter, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*. Leipzig 1993.

Dolgner, Dieter, *Gotthilf Ludwig Möckel und der Backsteinrohbau in der zweiten Hälfte des 19.*

Jahrhunderts. W: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*. Greifswald 1990.

Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach. Pod red. Z.Ostrowskiej - Kęłowskiej, Wrocław 1994.

Effenberger, Th[eo], *Von schlesischer Baukunst*, Schlesische Heimatblätter, 1910/1911, s.32-35.

Förster, B., *Baubeamte in Preußen*, Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst, XV/1880, s.329-333.

Germann, Georg, *Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie*. Stuttgart 1974.

Geschichte der deutschen Kunst 1848-1890. Pod red. Dieter Dolgner, Ulrike Krenzlin, Gisold Lammel, Leipzig 1987.

Gössel, Peter, Gabrielle Leuthäuser, *Architecture in the Twentieth Century*. Köln 1991.

Gruber, Karl, *Die Schäferschule*, Deutsche Kunst und Denkmalpflege, XXV/1967, cz.1, s.51-62.

Gurlitt, Cornelius, *Zur Befreiung der Baukunst. Ziele und Taten deutscher Architekten im 19.Jahrhundert*. Berlin 1969.

Haese, Klaus, *Schinkels Friedrich Werdersche Kirche und Hoffmanns Märkisches Museum - Auftakt und Abschluß des Berliner Backsteinbaus im 19.Jahrhundert*. W: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*. Greifswald 1990, s.88-95.

Haese, Klaus, *Zum Stralsunder Backsteinbau des 19. und 20.Jahrhunderts*. W: *Mittelalterliche Backsteinarchitektur und bildende Kunst im Ostseeraum*. Greifswald 1987, s.104-110.

Heilberg, Adolf, *Breslaus Großstädt. Entwicklung unter Georg Bender (1891-1912)*, [...].

Hoffmann, Albert, *In welchem Style sollen wir bauen?*, Allgemeine Bauzeitung, LV/1890, s.81-84, 89-92.

Ilkosz, Jerzy, *Expressionist Inspiration*, The Architectural Review, 1994, nr1, s.76-81.

Ilkosz, Jerzy, *Hochhäuser für Breslau von Max Berg*. W: *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*. Pod red. V.M.Lampugnani, R.Schneider, s.200-219.

Ilkosz, Jerzy, *Schlesische Bund für Heimatschutz - wystawa sztuki cmentranej*. Artykuł w druku. W: *Roczniki Sztuki Śląskiej*.

Janiszewska, Ewa, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*. Praca magisterska na Uniwersytecie Wrocławskim, maszynopis, Wrocław 1991.

Joseph, D[agobert], *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*. Leipzig 1910.

Kamphausen, Alfred, *Gotik ohne Gott. Ein Beitrag zur Deutung der Neugotik und des 19.Jahrhunderts*. Tübingen 1952.

Karl Friedrich Schinkel. Berlin. Bauten und Entwürfe. Berlin 1973.

Kirschke, Paweł, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*. Praca doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, maszynopis, Wrocław 1993.

- Klemmer, Klemens, *Jacob Koerfer (1875-1930). Ein Architekt zwischen Tradition und Moderne*. Doktorat Technische Universität Berlin. Berlin 1987.
- Klinkott, Manfred, *Die Backsteinbaukunst der Berliner Schule von K.F.Schinkel bis zum Ausgang des Jahrhunderts*. Berlin 1988.
- Kokkelink, Günther, *Die Neugotik Conrad Wilhelm Hases. Eine Spielform des Historismus*. T.I. 1818-1859. Hannover 1968.
- Kononowicz, Wanda, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na pocz.XXw*. Praca doktorska w IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, maszynopis, Wrocław 1974.
- Krakowski, Piotr, *Z zagadnień architektury XIX wieku. Historyzm i eklektyzm*. W: *Sztuka 2. połowy XIX wieku*. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1971. Pod red. T.Hrankowskiej. Warszawa 1973, s.23-36.
- Kunst des 19.Jahrhunderts im Rheinland*. T.II. *Architektur II. Profane Bauten und Städtebau*. Pod red. Eduard Trier, Willy Weyres. Düsseldorf 1980.
- Lemburg, Peter, *Leben und Werk des gelehrten Berliner Architekten Friedrich Adler (1827-1908)*. Praca doktorska Freie Universität Berlin, Berlin 1989.
- Ludwig Hoffmann's Wohlfahrtsbauten der Stadt Berlin*. Berlin 1927.
- Łagiewski, Maciej, *Herb Wrocławia w architekturze miasta*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1992.
- Łagiewski, Maciej, *Mosty Wrocławia*. Wrocław, Warszawa, Gdańsk, Łódź 1889.
- Łoza, Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa 1954.
- Małachowicz, Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno - architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*. Warszawa, Wrocław 1985.
- Markgraf, Hermann, *Geschichte Breslaus*. Breslau 1913.
- Meyhöfer, Dirk, *Hamburgs Backstein. Zur Geschichte des Ziegelbaus in der Hansestadt*. Hamburg 1986.
- Murken, Axel, *Vom Armenhospital zum Großklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses von 18.Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Köln 1988.
- Müller, Hans, *Backstein Gotik*, Leipzig 1985.
- Neumann, R., *Ueber den Backstein*, Zeitschrift für Bauwesen, XXVI/1876, s.440-449.
- Niemczyk, Ernest, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XXw*. W: *Odra we Wrocławiu*. Pod red. O.Czernera. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1984, s.57-68.
- Niemczyk, Ernest, *Architektura Wrocławia początków XX wieku a problem kontynuowania tradycji miejscowych*. W: *Prace naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*. t.14, Wrocław 1980, s.61-74.
- Niemczyk, Ernest, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XXw*. W: *Z dziejów sztuki śląskiej*. Pod red. Z.Świechowskiego. Warszawa 1978, s.419-468.
- Ockert, Erwin, *Fritz Schumacher. Sein Schaffen als Städtebauer und Landesplaner*. Tübingen 1950.
- Otto, Karl, *Der Schulbau von 1900 bis zur Gegenwart, Architektur und Wohnform*. Innendekoration, LXVIII/1960, s.277-284.

Petsch, Joachim, *Architektur und Gesellschaft. Zur Geschichte der deutschen Architektur im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln, Wien 1973.

Pevsner, Nikolas, Hugh Honour, John Fleming, *Lexikon der Weltarchitektur*. München 1987.

Posener, Julius, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II.* München 1979.

Rauch, Christian, C.W.Hase, *Der Baumeister*, II/1904, s.73-76.

Rosenberg, Adolf, *Berliner Architektur 1875 - 1890*, Zeitschrift für Bildende Kunst, I/1890, s.253-260, 283-291, 314-323.

Ruskin, John, *Sztuka. Społeczeństwo. Wychowanie*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1977.

Scheffler, Karl, *Der Geist der Gotik*, Leipzig 1917, 1919.

Scheuermann, Gerhard, *Das Breslau - Lexikon*. Dülmen 1994, 1995.

Scheuner, Ulrich, *Die Kunst als Staatsaufgabe im 19. Jahrhundert. W: Kunstverwaltung. Bau- und Denkmal - Politik im Kaiserreich*. Berlin 1981, s.13-46.

Schmitz, Hermann, *Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben*. Berlin 1921.

Schmitz, Hermann, *Hauptströmungen der deutschen Architektur während der letzten sechzig Jahre*, Deutsche Bauzeitung, LX/1926, s.3-16.

Schmude, Albert, *Breslau. Eine Heimatskunde*. Breslau 1921.

Schuchard, Jutta, *Carl Schäfer 1844-1908. Leben und Werk des Architekten der Neugotik*. München 1979.

Schulbauprogramm nach dem Entwurfe des Schulbauten - Ausschusses der hamburgischen Schulsynode. Pod red. H.Ch.Matthias Meyer, Georg Vollers, Hamburg 1904.

Schulze, Konrad Werner, *Architektur der Gegenwart. Der Ziegelbau*. t.IV, Stuttgart 1927.

Schumacher, Fritz, *Das Wesen des neuzeitlichen Backsteinbaues*. München 1917.

Schumacher, Fritz, *Der Geist der Baukunst*. Stuttgart, Berlin 1938.

Schumacher, Fritz, *Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800*. Leipzig 1935.

Springer, Anton, *Handbuch der Kunstgeschichte. Das neunzehnte Jahrhundert*. t.V., [...] 1907.

Stier, Hubert, *Die Feier von C.W.Hase's 80.Geburtstag*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.672-677.

Stragierowicz Beata, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*. Praca magisterska w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, maszynopis, Wrocław 1984.

Sztuka Wrocławia. Pod red. T.Broniewskiego. Wrocław, Warszawa, Kraków 1967.

Vollmer, *Johannes Otzen +*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXXI/1911, s.321.

Wrocław. Jego dzieje i kultura. Pod red. Z.Świechowskiego, Warszawa 1978.

Zabłocka, Agnieszka, *Alexis Langer (1825-1904) i jego neogotycka architektura sakralna*. Praca doktorska IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, maszynopis, Wrocław 1992.

Zawisla, H.W., *Das öffentliche Bauwesen Preussens im 19. Jahrhundert und sein Einfluss auf die allgemeine staatliche Entwicklung*. Aachen 1982.

Zu den Vorschriften über die preussische Baumeisterprüfung, Deutsche Bauzeitung, XI/1877, s.474.

LITERATURA I ŹRÓDŁA BIOGRAFICZNE NA TEMAT R.PLÜDDEMANN:

(druki zwarte, czasopisma fachowe, prasa codzienna, przewodniki, księgi pamiątkowe w układzie chronologicznym)

Neuer Wohnung - Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts- Katalog für Berlin und Charlottenburg auf das Jahr 1867, 1869.

Adress- Calender für die Königl. Haupt- und Residenzstädte Berlin und Potsdam auf das Jahr 1869, 1870.

Berliner Adress - Buch für das Jahr 1876, 1882.

Adress- und Geschäfts - Handbuch der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau. Breslau 1885 - 1910.

Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1894. Berlin 1893-1909.

1876: F., *Mittheilungen aus Vereinen*, Deutsche Bauzeitung, XI/1876, s.107-109.

Mittheilungen aus Vereinen. Architekten - Verein zu Berlin. Schinkelfest am 13.März 1876, Zetschrift für Bauwesen, XXVI/1876, s.452-470.

1881: *Konkurrenzen*, Deutsche Bauzeitung, 9.11.1881, XV/1881, s.503-504.

1882: U., *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, II/1882, 16.09.1882, s.336-338.

Bau - Chronik, Deutsche Bauzeitung, XVI/1882, 13.12.1882, nr 92, s.585.

Zusammenstellung im Jahre 1881 in Ausführung begriffen gewesener Staatsbauten. XIV. Gefängnisse und Strafanstalten, Zeischrift für Bauwesen, XXXII/1882, s.514.

1883: *Personal - Nachrichten*, Deutsche Bauzeitung, 17/1883, s.84.

1885: *Konkurrenzen. Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, Deutsche Bauzeitung, XIX/1885, s.128.

F. *Die Konkurrenz für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig*, Deutsche Bauzeitung, XIX/1885, s.160-165, 173-177, 185-189.

Amtliche Mittheilungen. Personal Nachrichten. Preussen, Centralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s.65.

Sch., *Die Preisbewerbung für Entwürfe zum Reichsgerichtshause in Leipzig - VI*, C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s.149-152.

Amtliche Mittheilungen. Personal Nachrichten. Preussen, Centralblatt der Bauverwaltung, V/1885, s.325.

Provinzial - Zeitung. Breslau, 2.Juli, Breslauer Zeiung, LXVI/1885, nr 454.

Provinzial - Zeitung. Breslau, 4.Juli, Breslauer Zeiung, LXVI/1885, nr 460.

- Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 3.September, Breslauer Zeitung, LXVI/1885, nr 616.*
Stadtverordneten - Versammlung, H. Breslau, 3.November, Breslauer Zeitung, LXVI/1885, nr 454.
- 1886: *Von der Renovation des Breslauer Rathauses, Breslauer Zeitung, LXVII/1886.*
- Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 29.Januar, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 70.*
Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 2.Februar, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 100.
Provinzial - Zeitung. Breslau, 27.Februar, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 148.
- Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 11.März., Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 178.*
Provinzial - Zeitung. Breslau, 17.August, Breslauer Zeitung, LXVII/1886, nr 571.
- Das Rathaus zu Breslau, Kunstchronik, XXI/1886, s.363.*
- 1887: *Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 25.Februar., Breslauer Zeitung, LXVIII/1886, nr 139.*
Stadtverordneten - Versammlung, H.Breslau, 4.Juli., Breslauer Zeitung, LXVIII/1886, nr 457.
- 1889: *Der Wiederaufbau des abgebrannten nördlichen Thurmes der Maria Magdalenenkirche in Breslau..., C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.122.*
- Programme des Preisausschreibens für den Aufbau des vom Nordthurme der Maria Magdalenen - Kirche in Breslau..., C[Z]entralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.253.*
- K.V., *Aus Breslau. Kunstchronik, Zeitschrift für Bildende Kunst, XXIV/1889, s.507.*
- 1891: *Provinzial - Zeitung. Breslau, 12. November, Vortrag über Markthallen, Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 795 (12.11.1891).*
- Provinzial - Zeitung. Vom Kaiser Wilhelm - Denkmal in Breslau, Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 868 (11.12.1891).*
- 1892: *Wettbewerb für die Lutherkirche in Breslau, Deutsche Konkurrenzen, I/1892, cz.4, s.2-4.*
- 1894: *VIII allgemeine deutsche Turnfest, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, nr 1 (10.06.1894), s.4.*
- J.G., *Fest - Chronik, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, nr 1 (10.06.1894), s.10.*
- 1896: *Provinzial - Zeitung. Gedanken über dem Bau eines neuen Rathauses in Breslau..., Breslauer Zeitung, LXXVII/1896, nr 898 (22.12.1896).*
- 1897: *Provinzial - Zeitung, Breslauer Zeitung, LXXVIII/1897, nr 202.*
- Die städtische Viehmarkt und Schlachthof zu Breslau, Deutsche Bauzeitung, XXI/1897, s.430-436.*
- 1898: *Die Breslauer Verbandstage vom 3. bis 7.September, Baugewerks - Zeitung, III/1898, s.1273-1274, 1285-1286.*
- Mittheilungen aus Vereinen, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.234-235.*
- Stier, Hubert, *Die Feier von C.W.Hase's 80.Geburtstag, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.672-677.*

- Rathaus zu Breslau. Erneuerungsarbeiten in den Jahren 1884 bis 1891.* Breslau 1898, s.11.
- 1899: *Vereinshaus für Breslau.* Deutsche Konkurrenzen, X/1899-1900, cz.8, s.1-9.
- 1900: Probst, Otto F., *Breslaus malerische Architecturen*, Breslau 1900, il.LVI, LVII.
- Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau.* Breslau 1900, s.42.
- Vereinshaus für Breslau.* Deutsche Konkurrenzen, X/1899/1900, cz.8, s.1-9.
- 1901: *Siechenhaus für Rokittnitz, Deutsche Konkurrenzen*, XIII/1901, cz.6, s.1-7.
- Hafenanlagen zu Breslau.* Breslau 1901, s.80, 81.
- 1904: *Salvatorkirche für Breslau*, Deutsche Konkurrenzen, XVII/1904, cz.2, s.3-32.
- Stadt und Provinz. Breslau, 1.Oktober. Einweihung des Schweidnitzer Kellers*, Breslauer Zeitung, LXXXV/1904, nr 609.
- Provinzialzeitung. Die Einweihung des Gebäudes der Baugewerkschule und der höheren Maschinenbauschule*, Breslauer Zeitung, LXXXV/1904, nr 255.
- Provinzialzeitung. Zur Einweihung der kgl. Baugewerk- und Maschinenbauschule*, Breslauer Zeitung, LXXXV/1904, nr 256.
- 1905: *Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s.143.
- Habel, Paul, *Neuer Führer durch Breslau.* Breslau 1905, s.92.
- Ein Wettbewerb um Entwürfe zu einem Geschäftshause der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, 15.06.1905, s.143.
- 1906: *Wettbewerb um die Festhalle zum 7.deutschen Sängerbundesfest*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, IV/1906, nr 8 (27.01.1906), s.49.
- Klimm, *Der Kaiser - Wilhelm - Turm auf der Schwedenschanze in Oswitz bei Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s.373.
- 1908: *Von Nah und Fern. Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.211.
- Verschiedene Nachrichten*, Schlesische Zeitung, nr 916, LXXX/1908.
- Die städtischen Markthallen in Breslau. Denkschrift zur Eröffnung der Markthallen im Oktober 1908.* Breslau 1908.
- 1909: *Die Markthallen in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.57-59.
- Küster, [Heinrich], *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VII/1909, s.98-102.
- Küster, [Heinrich], *Die städtischen Markthallen in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s.74-78.
- Küster, H., *Die Verwendung des Eisenbetons bei den Breslauer Markthallen*, Deutsche Bauzeitung, Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen..., VI/1909, s.34-36.
- Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr .28 (13.01.1909).

Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 40 (17.01.1909).

Wolf, Carl Wilhelm, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 43 (19.01.1909).

Ein Rathaus auf dem Lessingplatz, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909 (5.12.1909).

Abschiedsfeier für Geh. Baurat Plüddemann, Breslauer General Anzeiger, XXII/1909, nr 71.

Plüddemann - Essen, Breslauer Zeitung, XC/1909, nr 178.

Nathansohn, *Eine Zusammenstellung der grösseren Bauausführungen...*, Breslauer Gemeinde - Blatt, VIII/1909, s.222.

1910: Joseph, D[agobert], *Geschichte der Baukunst des XIX. Jahrhunderts*. Leipzig 1910, s.554.

Geheimer Baurat Rich. Plüddemann in Breslau, Deutsche Bauzeitung, XLIV/1910, s.88.

B., *Markthalle am Ritterplatz zu Breslau*, Der Industriebau, 1910, s.281-285.

Lokales. Breslau, 1.Februar. Geheimer Baurat Plüddemann, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, nr 79.

Beisetzungsfeier, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, nr 91 (6.02.1910).

Geheimrat Plüddemann, Schlesische Zeitung, nr 100, CLXIX/1910, 10.02.1910.

Geheimrat Plüddemann, Breslauer General Anzeiger, XXIII/1910, nr 31.

Geheimrat Plüddemann, Schlesische Heimatblätter, III/1909-1910, s.300.

Das Schinkelfest des Architekten - Vereins zu Berlin im Jahre 1910. Jahresbericht, Wochenschrift des Architekten - Vereins zu Berlin, V/1910, nr 47, s.319-321.

Masner, *Richard Plüddemann - Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909-1910, s.279-281.

R.Plüddemann, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXX/1910, s.77-78.

Nachruf, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910: 3.02.1910, nr 85 (4.02.1910); Breslauer General Anzeiger, XXIII/1910, nr 32, nr 33 (3.02.1910); Breslauer Zeitung, LXXXIX/1910, nr79 (2.02.1910); Breslauer Gemeinde - Blatt, IX/1910, s.89, 107.

1912: *Durch Breslau in Eile*. Breslau, Schweidnitz [1912], s.23, 28.

1913: Habel, Paul, *Führer durch Breslau*. Breslau 1913, s.84.

1921: Habel, *Forschungs-, Unterrichts- und Bildungsinstitute Breslaus*. W: Breslau. Pod red. Georg Halama, Berlin 1921, s.77-84.

Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*. W: Breslau. Pod red. Georg Halama, Berlin 1921, s.20-27.

1926: *Komm, ich zeige Dir Breslau*. t.I, Breslau 1926, s.9, s.26.

1929: Konwiarz, Richard, *Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer*. Breslau 1929, s.79.

1933: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Pod red.H.Vollmer, B.C.Kreplin, Leipzig 1933.

- 1934: Liebich Kurt, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur - Verein zu Breslau*. Breslau - Zimpel 1933/34. Maszynopis w APW, ZAI, sygn.26.
- 1954: Łoza, Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa 1954, s.238.
Rave, Paul Ortwin, Hundert Jahre Schinkel - Wettbewerb. 1955, s.15.
- 1967: *Sztuka Wrocławia*. Pod red. T.Broniewskiego. Wrocław, Warszawa, Kraków 1967, s.410, 412, 418, 466.
- 1969: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*. Pod red. Thieme - Becker, t. XXVII, Leipzig 1969, s.161.
- 1978: Niemczyk, Ernest, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XXw*. W: *Z dziejów sztuki śląskiej*. Pod red. Z.Świechowskiego. Warszawa 1978, s.419-468.
Wrocław. Jego dzieje i kultura. Pod red. Z.Świechowskiego, Warszawa 1978, s.387, 389, 395, 397 - 398, 520, 521.
- 1980: Niemczyk, Ernest, *Architektura Wrocławia początków XX wieku a problem kontynuowania tradycji miejscowych*. W: *Prace naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*. t.14, 1980, s.61-74.
- 1984: Niemczyk, Ernest, *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XXw*. W: *Odra we Wrocławiu*. Pod red. O.Czernera. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1984, s.57-68.
Stragierowicz Beata, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*. Praca magisterska Uniwersytet Wrocławski, maszynopis, Wrocław 1984.
- 1985: Małachowicz, Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno - architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*. Warszawa, Wrocław 1985, s.71,77.
- 1989: Łagiewski, Maciej, *Mosty Wrocławia*. Wrocław, Warszawa, Gdańsk, Łódź 1889, s.31, 39.
- 1991: Janiszewska, Ewa, *Dawny gmach Zarządu Prowincji Śląskiej (Regierungsgebäude) we Wrocławiu*. Praca magisterska na Uniwersytecie Wrocławskim, maszynopis, Wrocław 1991, s.23.
- 1992: Dobesz, Janusz, *Wymuszona reinkarnacja*, Informator, nr 10, 1992, s.23.
Gryglewska, Agnieszka, *Architektura Wrocławia XIX i XX wieku. Twórczość architektoniczna Richarda Plüddemanna (1846-1910)*. Maszynopis, raporty IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1992 - 1994.
- 1993: Bińkowska, Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. Wrocław 1993.
Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas i architektura*. Wrocław 1993, fot.79, 80, 83, 101, 107.
Kirschke, Paweł, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*. Wrocław 1993. Praca doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, maszynopis, s.30-31.
- 1994: Scheuermann, Gerhard, *Das Breslau - Lexikon*. Dülmen 1994, 1995, s.1002, 1634, 1773.
- 1995: Gryglewska, Agnieszka, *Baugewerk- und höhere Maschinenbauschule*. W: *Księga Jubileuszowa 50-lecia Politechniki Wrocławskiej 1945-1995*. Pod red. R.Czocha, s.76-78.
Breslau von A bis Z. Pod red. Fritz Marx, Recklinghausen [...], s.136, s.212, s.226.

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI

21/312/4021

A.

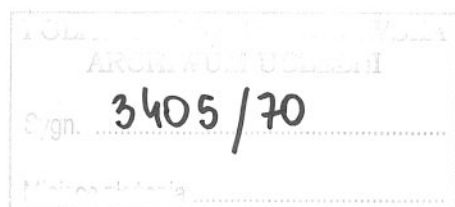
PRACA DOKTORSKA.

**RICHARD PLÜDDEMANN -
ARCHITEKT WROCŁAWSKI (1846-1910)**

Agnieszka Gryglewska

* *

KATALOG

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
Prof.dr hab.Jerzego Rozpędowskiego

WROCŁAW

MAJ 1996

[1996]

s. 91

SPIS TREŚCI

I.	Budynki oświaty (szkół ludowych, średnich i wyższych zakładów naukowych, hal gimnastycznych)	2
	Ia. Szkoły ludowe	5
	Ib. Szkoły średnie i wyższe	29
II.	Budynki ochrony zdrowia i opieki społecznej (szpitali, przytułków dla kalek i ubogich, łaźni)	42
III.	Budynki straży pożarnej (komend, remiz, stajni)	57
IV.	Budynki opłat celnych	65
V.	Przebudowy i rozbudowy istniejących budynków	68
VI.	Inne budynki użyteczności publicznej (hale, biblioteka, plebania, bank, wybrane budowle techniczne)	76

Katalog dzieł Richarda Plüddemanna jest uporządkowany tematycznie i chronologicznie, bez podziału na budowle zrealizowane i projekty. Obejmuje tylko budynki znajdujące się we Wrocławiu i poza jednym wyjątkiem - Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego - inwestowane przez gminę miejską. W katalogu nie zostały uwzględnione drobne przebudowy, takie jak: budowa świetlików, ubikacji, powiększenie otworów okiennych, mniejsze projekty toalet publicznych, altan, zabudowań wiejskich i parkowych. W katalogu wymieniono wszystkie zachowane fazy projektów (szkice, projekty koncepcyjne i techniczne, powykonawcze rysunki pomiarowe) oraz ich wykonawców. Autorstwo całości projektu, jeśli nie zostało potwierdzone w innych źródłach, przyjęto na podstawie szkiców i projektów koncepcyjnych. Wszystkie wymienione projekty znajdują się w zbiorach Miejskiego Archiwum Budowlanego we Wrocławiu.

Wykaz skrótów:

ABmW - Archiwum Budowlane m. Wrocławia

BUGZG - Gabinet Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu

APW - Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu

APWAW - Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu, zespół *Akta m. Wrocławia*

APWZAI - Archiwum Państwowe i Wojewódzkie we Wrocławiu, zespół *Związek Architektów i Inżynierów we Wrocławiu [1869-1936]*

I.BUDYNKI OŚWIATY

Nowoczesne, przemysłowe państwo niemieckie II połowy XIX wieku kładło szczególny nacisk na kształcenie społeczeństwa. Już w latach 1816-1846 udział dzieci uczęszczających do szkół stopnia podstawowego wzrósł w Niemczech z 61 do 82%. Ustawa oświatowa z 11 listopada 1870 roku wprowadziła obowiązek szkolny poparty bezpłatnością nauczania, który objął wszystkie dzieci w wieku od 6 do 14 lat. Nauka w szkołach ludowych od lat siedemdziesiątych XIX wieku trwała 6 lat. Zmiana systemu na siedmioklasowy została rozpoczęta we Wrocławiu w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, a wprowadzono ją oficjalnie w 1907 roku¹. Szkoły średnie w przeciwieństwie do ludowych były płatne. Byli przyjmowani do nich na okres trzech lat szczególnie uzdolnieni uczniowie szkół ludowych na podstawie opinii i sprawdzianu psychologicznego. Uczęszczali do nich przede wszystkim dzieci stanu kupieckiego i rzemieślniczego. Nauka w szkołach średnich umożliwiała jej kontynuowanie w wyższych szkołach realnych, gimnazjach i liceach. W 1885 roku na 7,5 miliona uczniów szkół ludowych w Niemczech wypadało tylko 238 tysięcy uczniów szkół średnich, łącznie z uczniami gimnazjów i gimnazjów realnych. Nauka w gimnazjum trwała 9 lat².

W poszczególnych miastach niemieckich od lat osiemdziesiątych XIX wieku specjalne komisje opracowywały programy budowy szkół odpowiadających nowoczesnym higienicznym i technicznym wymaganiom (Monachium w 1899 roku³, Hamburg w 1900 roku⁴, Wrocław na początku XX wieku⁵). Podróże studialne zespołów specjalistów umożliwiały obserwację postępów innych miast w dziedzinie budownictwa szkolnego.

Pierwsze bardziej okazałe budynki wrocławskich szkół stopnia podstawowego powstały dopiero w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku. Szkoły elementarne zaprojektowane przez Roberta Mende były wzniesione między innymi przy dzisiejszych ulicach: Ślężnej 22-24, Jedności Narodowej 50 i Świętokrzyskiej 17-25. Posiadały one nie więcej niż 24 izby lekcyjne, pokoje konferencyjne i pomieszczenia sanitarne. Nie miały własnych sal gimnastycznych.

Lata dziewięćdziesiąte XIX wieku i pierwsze dziesięciolecie wieku XX to okres intensywnego rozwoju wrocławskiego budownictwa szkolnego⁶, do którego przyczynili się szczególnie: miejski radca do spraw szkolnictwa doktor Otto Pfundtner⁷ oraz burmistrz Wrocławia doktor Georg Bender, który objął ten urząd w 1891 roku po F.J.E.Friedensburgu. Na podstawie planów miejskiego radcy budowlanego Richarda Plüddemanna lub przy jego współudziale⁸ wzniesiono wówczas we Wrocławiu 25 budynków szkół ludowych z 760 klasami spośród 46 istniejących w 1909 roku (1160 klas)⁹. R.Plüddemann był także autorem projektów 6 szkół średnich¹⁰. Wzmiankowane jest również jego współautorstwo przy projektach wyższych zakładów naukowych¹¹ - szkół dla dziewcząt imienia Wiktorii i Augusty oraz Wyższej Królewskiej Szkoły Rzemiosła Budowlanego i Budowy Maszyn.

Projekty szkół wykonywał Plüddemann przy współpracy architekta magistackiego Karla Klimma oraz

¹Schmude, A., Breslau. *Eine Heimatskunde*. Breslau 1921; Czapliński, W., A.Galos, W.Korta, *op.cit.*, s.643. Obowiązek nauki do 14 roku życia egzekwowano przez nakładanie kar pieniężnych na rodziców, po 4-5 fenigów dziennie.

²*Ibidem*, s.644.

³*Programm für den Bau von Schulhäusern in München*, Das Schulhaus, I/1899, s.126-130.

⁴Meyer, H.T.M., G.Vollers, *Schulbauprogramm nach dem Entwurfe des Schulbauten - Ausschusses der Hamburgischen Schulsynode*, Hamburg 1904.

⁵*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege der königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau*. Breslau 1912, s.291.

⁶Habel, P., *Forschungs- Unterrichts- und Bildungsinstitute Breslaus*. W: *Breslau*. Pod red. G.Halama, s.77-83.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku wrocławska administracja szkolna musiała wynajmować pomieszczenia dla 150 klas szkół ludowych, co było poważnym wydatkiem dla budżetu miasta.

⁷Scheuermann, Gerhard, *Das Breslau - Lexikon*. t.II, Dülmen 1994, s.1233.

Otto Pfundtner, ur. 13.11.1844 w Abschruten koło Insterburga, zm. 19.11.1918 w Berlinie - Zehlendorf; miejski radca do spraw szkolnictwa we Wrocławiu w latach 1885-1910; od 1907r. deputowany do Reichstagu z ramienia liberałów.

⁸Nathansohn, *Eine Zusammenstellung der grösseren Bauausführungen die unter Oberleitung und Mitwirkung des Herrn Geheimen Baurats Plüddemann erfolgten...*, Breslauer Gemeindeblatt, VIII/1909, s.222.

⁹Habel, P., *Neuer Führer durch Breslau*, Breslau 1905, s.22.

W 1905 roku we Wrocławiu były 82 ewangelickie szkoły ludowe, 51 katolickich i 1 mieszana. Siedmioklasowe, niewielkie szkoły, oddzielne dla chłopców i dziewcząt, mieściły się często po 5-6 w jednym budynku.

¹⁰*Antrag des Magistrats betr. Bau einer evangelischen Knabenmittelschule an der Leuhenstrasse*, Breslauer Gemeinde - Blatt, IV/1905, s.102.

Miasto starało się wznosić takie szkoły we wszystkich dzielnicach miasta.

¹¹Były to wówczas szkoły rangi gimnazjum lub liceum.

inspektorów budowlanych: Heinricha Froböse (od 1894 roku), Charlot Cabanis (od 1901 roku) i Gustava Oelsnera (od 1908 roku). W latach 1893-1897 nastąpiła przerwa w projektowaniu budynków szkolnych spowodowana brakiem planów regulacyjnych dla Wrocławia, a co za tym idzie terenów uzbrojonych wyznaczonych pod ich budowę¹². Budowa szkół była finansowana z budżetu Miejskiej Administracji Szkolnej ze środków przeznaczonych na "nowe budynki szkół i hal gimnastycznych".

Idea szkoły szwajcarskiego pedagoga Johanna Heinricha Pestalozziego (1746-1827) znalazła odzwierciedlenie w programie użytkowym szkół wrocławskich. Pestalozzi postulował, aby kształcenie umysłowe, moralno - religijne i fizyczne przebiegały harmonijnie, gdyż ostatecznym celem jest ogólne wychowanie dziecka. W szkole obok nauki czytania, pisanie i rachunków były wprowadzone elementy: geometrii, rysunku, geografii, przyrodoznawstwa, muzyki, gimnastyki, pracy na roli, w gospodarstwie domowym i rzemiośle. We wrocławskich szkołach znalazły się obok izb lekcyjnych (15-49 w jednym budynku)¹³ bogato wyposażone gabinety przyrodnicze i fizyczne, pomieszczenia na pomoce naukowe, biblioteki, kuchnie do zajęć z gospodarstwa domowego i robót ręcznych¹⁴. Lekcje rysunku odbywały się w aulach usytuowanych przeważnie na ostatnim piętrze. Dobrowolne zajęcia z botaniki zostały wprowadzone w 1898 roku. W 1888 roku w parku Szczytnickim założono szkolny ogród botaniczny, który zapewniał szkołom wrocławskim materiał roślinny do nauki botaniki¹⁵. Od 1898 roku organizowano dla uczniów szkół powszechnych przedstawienia teatralne i muzyczne¹⁶. Biedniejsi uczniowie otrzymywali książki i przybory do nauki¹⁷.

Duża była troska o higienę i zdrowie uczniów. W szkołach średnich i wyższych zakładach naukowych wprowadzono powszechny nadzór lekarzy szkolnych, dla których w nowych szkołach przeznaczono gabinety, w starszych przystosowano do tego celu pomieszczenia na pomoce naukowe¹⁸. W szkołach z lat dziewięćdziesiątych XIX wieku pomieszczenia sanitarne znajdowały się na każdym piętrze budynku szkoły, przeważnie dostępne ze spocznika klatki schodowej. Po 1900 roku były one usytuowane w osobnym budynku, przylegającym często do hali gimnastycznej, połączonym z budynkiem szkoły zadaszonym przejściem¹⁹. W wielu szkołach znalazły się łaźnie, z których uczniowie korzystali raz w miesiącu pod nadzorem nauczyciela²⁰. Na korytarzach znajdowały się krany z wodą pitną. Tam były również umieszczone wieszaki na odzież. Dużą wagę przywiązywano do ćwiczeń gimnastycznych²¹ - stąd dbałość o hale gimnastyczne i place zabaw, które zapewniono wszystkim nowym, wzniesionym po 1885 roku, a także wielu starszym szkołom (Wyższej Szkole Realnej przy ulicy Prusa, szkołom średnim przy ulicach Trójcy Świętej i Kraińskiego, gimnazjum św. Jana przy ulicy Worcella). W budynkach hal obok sal gimnastycznych znajdowały się też pomieszczenia na sprzęt gimnastyczny, pokoje nauczycieli i ubikacje. Hala gimnastyczna mogła być połączona z mieszkaniami dla rektora szkoły i woźnego (szkoły przy ulicach: Swobodnej, Składowej, Dawida, Poznańskiej). Budowano także wolnostojące domy dla rektora i personelu szkoły (przy ulicach: Nowowiejskiej, Klęczkowskiej, Dawida).

Teren wrocławskich szkół, jeśli pozwalała na to jego wielkość, był zadrzewiany. Budynek szkolny wznoszono w oddaleniu od linii zabudowy ulicy, z przedogródkiem, aby ograniczyć hałas i zapylenie, a także poprawić warunki oświetlenia klas przy ulicy z obustronną zabudową. Budynek ustawiano na osi północ - południe, jeśli pozwalał na to kształt parceli, co zapewniało korzystniejsze oświetlenie izb lekcyjnych. Zazwyczaj wznoszono na jednej parceli dwa budynki szkolne i jedną halę gimnastyczną. Umożliwiało to czasami rozdzielenie szkół dla dziewcząt i dla chłopców (na przykład przy ulicach Klęczkowskiej i Nowowiejskiej).

Szkoły budowano zazwyczaj w systemie korytarzowym, z korytarzem środkowym oświetlonym pośrednio przez klatki schodowe, obudowanym dwustronnie izbami lekcyjnymi, rzadziej z korytarzem

¹²*Provinzial - Zeitung*, Breslauer Zeitung, LXXXIII/1902, nr211, 25.03.1902.

¹³*Provinzial - Zeitung. Stadtverordneten - Versammlung*, Breslauer Zeitung, LXXXV/1904, nr 436, 24.06.1904. R.Plüddemann był zdania, że ze względów ekonomicznych i technicznych najwłaściwsze są jak największe budynki szkół.

¹⁴Markgraf, H., *Geschichte Breslaus*. Breslau 1913, s.80.

Nieobowiązkowe zajęcia z gospodarstwa domowego w szkołach powszechnych dla dziewcząt wprowadzono w 1897 roku.

¹⁵*Ibidem*, s.81.

¹⁶*Ibidem*.

¹⁷Schmude, A., *op.cit.*

¹⁸Markgraf, H., *op.cit.*, s.84.

¹⁹Wierzono wówczas, że jest to rozwiązanie lepsze ze względu na wymagania higieny. Stosowano najpierw ciągle splukiwanie ubikacji wodą, później olejowe pisuary i syfony. Około 1910 roku powrócono do sytuowania ubikacji w budynku szkoły.

²⁰*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.298.

²¹Markgraf, H., *op.cit.*, s.89.

bocznym (szkoły przy ulicach Klęczkowskiej, Poznańskiej, Dawida), w przypadku usytuowania w pobliżu innej zabudowy. Korytarz miał być tak szeroki, aby w czasie złej pogody wszystkie dzieci mogły znaleźć schronienie w czasie przerw. Głębokość i wysokość izb lekcyjnych, ich usytuowanie były wyznaczone w ten sposób, aby światło padało bezpośrednio na wszystkie ławy ławek.

Budynki wrocławskich szkół charakteryzowało zastosowanie najprostszych, tradycyjnych, a jednocześnie trwałych technik budowlanych. Łączyła je dbałość o dobrą jakość, nowoczesne wyposażenie techniczne, bezpieczeństwo przeciwpożarowe, higienę. Były to budynki w całości murowane, podpiwniczone, zazwyczaj o 4 kondygnacjach nadziemnych. W 1891 roku w prasie wrocławskiej wyrażono opinię na ich temat: "(...) Kto wkracza do naszych nowych budynków szkolnych, odnosi wrażenie, że odpowiadają one w doskonały sposób coraz wyższym wymaganiom higieny"²².

Szkoły były wyposażone w ogrzewanie centralne parowe lub wodne grawitacyjne oraz oświetlenie gazowe²³. Wentylację izb lekcyjnych i wspomaganie ogrzewania zapewniały potężne szyby wentylacyjne, którymi doprowadzane było powietrze uprzednio przefiltrowane i ogrzane w pomieszczeniach piwnicznych, a następnie odprowadzone na zewnątrz przez przestrzeń dachu.

Zdaniem P.Habla, autora artykułu o wrocławskim budownictwie szkolnym, opublikowanego w 1921 roku "(...) duże sumy pieniędzy przeznaczone na budowanie szkół, wznoszonych z dobrych materiałów, w sposób solidny, z nowoczesnym wyposażeniem, zostały dobrze użyte. Pisał on również: Mocno stoją nowe budynki szkolne ozdobione kolorowymi, błyszczącymi ceglami i białymi płaszczyznami tynku; rzeźbiarze i kamieniarze tworzyli ich bogate fasady; drzwi i bramy niosą żelazne dekoracje; narożne wieże przykuwają spojrzenia widzianymi z oddali zegarami. We wnętrzu widać zbawienną dla oka działalność malarza i ogrodnika. Światło i powietrze penetrują dobrze urządzone pomieszczenia"²⁴.

²²*Provinzial - Zeitung, Breslauer Zeitung, LXXII/1891, nr 802, 15.11.1895.*

²³APW, sygn.18680 - 18691.

W latach trzydziestych XX wieku przeprowadzono elektryfikację szkół.

²⁴Habel, P., *Forschungs- Unterrichts-...*, s.77-84.

Ia.SZKOŁY LUDOWE

1.SZKOŁA ELEMENTARNA

ul.Swobodna 71-73 / Sadowastr.71, Höfchenstr.33

Projekt elewacji
fot.20-23

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Mende, 30.05.1885

projekt koncepcyjny elewacji II (zrealizowany) - R.Plüddemann, 25.09.1885

projekt koncepcyjny rozbudowy - R.Plüddemann, F.Kessler, 12.02.1886

BUDOWA:

14.09.1885 - 1.04.1887

KOSZTY:

210 888 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26a

APWAW - sygn. 17486-17488, 25507-25511

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVIII/1886, nr 793 (12.11.1886), nr 118 (17.02.1886), nr 130 (21.02.1886); LXXIX/1887, nr 673 (27.09.1887), nr 895 (22.12.1887).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1306 - 1309

Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1885-1892. t.I, Breslau [...].

BIBLIOGRAFIA:

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas i architektura*. Wrocław 1993, fot.79.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, t.II, s.1419, 1645-1646.

HISTORIA:

Rada Miejska wyraziła zgodę na budowę szkoły 25.06.1885 roku na działce zakupionej od Pöschel'a. W listopadzie 1886 roku na posiedzeniu Rady Miejskiej określono jej wielkość jako niezwykłą (24+8 izb lekcyjnych obu planowanych etapów budowy zrealizowano niemal jednocześnie), dopuszczając budowę pierwszej wrocławskiej szkoły z budynkiem mieszczącym mieszkania służbowe. Przed II wojną światową szkoła ta była znana jako *Wilhelm - Köhler - Schule*.

OPIS:

Należy do kilku budynków, których projekty lub budowa były rozpoczęte przed 1885 rokiem przez radcę budowlanego R.Mende. R.Plüddemann wykonał projekt nowego wystroju ceglanych elewacji, nadając im średniowieczny charakter przez mocniejsze zaakcentowanie narożnika wieżą z "machikułami i blankami" i gzymsu koronującego wydatną arkaturą, uproszczenie dekoracji wokół otworów okiennych, wprowadzenie w niewielkim zakresie łuku ostrego (otwory okienne, portale, fryz arkadkowy) i tynkowanych wnęk okiennych (w obrębie narożnej osi okiennej). Zachował natomiast płaski dach. Był to pierwszy z wrocławskich budynków szkolnych, na którego elewacji zastosowano w szerokim zakresie glazurowaną cegłę i kształtki ceramiczne.

UŻYTKOWNIK:

Technikum Przemysłu Spożywczego

2.HALA GIMNASTYCZNA

ul.Swobodna 71-73 / Sadowastr.71-73

fot.24-26

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Kessler

PROJEKTY:

szkic a (zrealizowany) - R.Plüddemann, 24.10.1885?

projekt koncepcyjny a - R.Plüddemann?, F.Kessler, 12.05.1886

projekt techniczny a - R.Plüddemann, 31.03.1887 (pozwolenie na budowę 22.04.1887)

projekt koncepcyjny b - R.Plüddemann, 10.06.1886

BUDOWA:

czerwiec 1887 - 1888

KOSZTY:

48 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26a

APWAW - sygn. 17544-17545

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVII/1885, nr 823 (24.11.1885); LXVIII/1886, nr 70 (29.01.1886), nr 793 (12.11.1886); LXXIX/1887, nr 895 (22.12.1887).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1306-1307

Breslauer Schulbauten..., t.I.

HISTORIA:

Z powodu sporu Miejskiej Administracji Budowlanej z Radą Miejską o budowę mieszkań służbowych przy szkołach, powstały dwie wersje projektowe budynku hali gimnastycznej - wersja "a" z mieszkaniami woźnego i rektora i wersja "b" bez mieszkań. Wersja "a", odrzucona na posiedzeniu Rady Miejskiej 28.01.1886 roku, porównana do willi i uznana za zbędny luksus, została przyjęta do realizacji w listopadzie 1886 roku ze względu na "niezwykłą wielkość szkoły". Był to pierwszy wrocławski dom mieszkalny dla pracowników szkoły. (W 1880 roku mieszkania służbowe w budynku szkolnym przy ulicy Jedności Narodowej 70 zaprojektował R.Mende.) R.Plüddemann uważał, że utrzymanie budynków szkolnych jest bardziej ekonomiczne, gdy znajdują się w nich mieszkania. Umożliwia to doglądanie budynku szkoły i szybkie dokonywanie bieżących napraw. W 1945 roku południowa elewacja budynku została uszkodzona. Nie odbudowano jej trójkątnego szczytu.

OPIS:

Przykryta płaskim dachem hala gimnastyczna otrzymała w obu wersjach projektu malowniczo ukształtowaną dobudówkę zwieńczoną stromym dachem i ozdobioną przysadziłą wieżą. Budynek licowany czerwoną cegłą. Płaszczyzny ścian wzbogacone cegłą glazurowaną (poziome pasy, geometryczny fryz). Architektura o formach gotyckich. W wersji b interesujące jest przekątniowe usytuowanie wieży nad wejściem do budynku. Schody zaprojektowane w jej wnętrzu miały prowadzić na galerię dla widzów, znajdującą się w sali gimnastycznej.

UŻYTKOWNIK:

Technikum Przemysłu Spożywczego

3.SZKOŁA ELEMENTARNA

ul.Paulińska 14 / Paulinenstr.14

Projekt elewacji

fot.27

AUTOR:

R.Plüddemann?

PROJEKTY:

szkic - R.Mende, wrzesień 1884

projekt koncepcyjny - F.Kessler, spr. R.Plüddemann, 21.10.1885; 20.11.1885

projekt techniczny - R.Plüddemann, 5.06.1886 (pozwolenie na budowę 28.06.1886)

rysunki powykonawcze - F.Kessler, 18.08.1890

BUDOWA:

jesień 1886-1887

KOSZTY:

199 080 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26b

APWAW - sygn. 17492-17494, 25520-25522

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVIII/1886, nr 43 (19.01.1886); nr 133 (23.02.1886), nr 184 (14.03.86), nr 207 (23.03.1886), nr 757 (29.10.1886); LXIX/1887, nr 673 (27.09.87).

HISTORIA:

Jedyny wrocławski budynek szkoły usytuowany na wzór szkół berlińskich we wnętrzu kwartału zabudowy, na terenie tanim, a jednocześnie osłoniętym od hałasu i kurzu ulicy. Projekt szkoły rozpoczął przez R.Mende w 1884 roku. Prace projektowe kontynuował inspektor budowlany F.Kessler. Ingerencja R.Plüddemanna w ostateczny kształt elewacji widoczna jest w projekcie technicznym z 5.06.1886 roku.

OPIS:

Podobnie jak w budynku szkoły przy ulicy Swobodnej, R.Plüddemann nadał bryle szkoły średniowieczny charakter przez zwieńczenie jej mocniejszym gzymsem koronującym z wydatną arkaturą, naśladującą machikuły. Okna na elewacji zamiast równomiernie, zostały rozmieszczone w systemach czteroosiowych. Na czerwonych, ceglanych elewacjach wprowadzono dekorację z żółtej cegły w postaci pasów i ornamentu "tekstylnego" - tam, gdzie Plüddemann zazwyczaj stosował droższe wyroby glazurowane.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 13

4.SZKOŁA ELEMENTARNA

ul.Haukego Bosaka 30 / Brüderstr.3b

Projekt elewacji

fot.28-31

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkic - H.F.Steinbart, 30.01.1884

projekt koncepcyjny - H.F.Steinbart, spr. R.Plüddemann, 30.09.1885

projekt techniczny (projekt zrealizowany) - R.Plüddemann, 29.05.1886 (pozwolenie na budowę 24.06.86)

BUDOWA:

1885-1887

KOSZTY:

165 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-5

APWAW - sygn. 25483

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVIII/1886, nr 43 (19.01.1886), nr 52 (22.01.1886); LXIX/1887, nr 673 (27.09.1887).

IKONOGRAFIA:

Breslauer Schulbauten..., t.I.

HISTORIA:

Za zgodą Rady Miejskiej w styczniu 1886 roku wprowadzono w projekcie inspektora budowlanego H.F.Steinbarta zmiany konstrukcji schodów i stropów. Zmieniony został także projekt elewacji.

OPIS:

Projekt ceglanej fasady H.F.Steinbarta o uproszczonych, klasycznych formach (pilastry na ryzalicy w wielkim porządku, dwukondygnacyjny cokół o fakturze naśladującej boniowanie, regularne rozmieszczenie osi okiennych), został przekształcony w duchu architektury średniowiecznej. Ceglana

elewacja frontowa, zdobiona wyrobami glazurowanymi, otrzymała mocne zwieńczenie w postaci gzymsu z fryzem arkadkowym. Wprowadzono formę łuku ostrego (portale, pojedyncze otwory okienne) i trójliscia (wnęki). Otwory okienne zostały rozmieszczone w systemach czteroosiowych.

UŻYTKOWNIK:

XIII Liceum Ogólnokształcące im.J.Korczaka

5.SZKOŁA ELEMENTARNA

ul.Reja 1-3 / Fürstenstrasse 23-29

fot.32-37

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, 17.10.1885

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 26.04.1888 (elewacje), 26.06.1888

projekt techniczny - R.Plüddemann, 27.11.1889, 28.02.1890 (pozwolenie na budowę 14.03.1890), 13.06.1891 (projekt ogrodzenia - pozwolenie na budowę 24.06.1891)

BUDOWA:

wiosna 1890 - jesień 1891

KOSZTY:

350 000 marek (w stosunku do 240 000 marek we wstępnym kosztorysie)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-6, 1118, 343

APWAW - sygn. 16675-16680, 18374-18376, 18810-18811, 25516-25519

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVII/1885, nr 823 (24.11.1885); LXVIII/1886, nr 115 (16.02.1886), nr 148 (28.02.1886), nr 186 (14.03.1886); LXIX/1887, nr 304 (3.05.1887).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1157 - 1159

Breslauer Schulbauten..., t.I.

HISTORIA:

Projekt ten, prawdopodobnie pierwszej niemieckiej szkoły halowej, został wykonany w 1885 roku. Po gorącym przyjęciu przez Radę Miejską w lutym 1886 roku, która podkreślała oryginalność planu szkoły, doczekał się realizacji dopiero w 1891 roku. Do działki zakupionej od Priesemuth'a, już w czasie projektowania, dołączono teren nabyty od spadkobierców Zimmermanna. Zamiast 24 - klasowej szkoły powstał budynek mieszczący 30 izb lekcyjnych, a ponadto salę gimnastyczną, mieszkania służbowe i kuchnię ludową dla biednych. Budynek poważnie uszkodzony w 1945 roku utracił elementy decydujące o malowniczości bryły: wysokie dachy wież, kominy, ozdobne szyby wentylacyjne, jasne blendy.

OPIS:

Budynek o malowniczej bryle i pięknym arkadowym dziedzińcu krytym szklanym dachem, opartym na stalowych kratownicach. Gotycki wystrój architektoniczny - gzymsy koronujące w formie machikuł, wimpergi, ostrołukowe okna, portale, arkady i wnękowania. Wysokie, czterospadowe dachy wież charakterystyczne dla architektury francuskiego renesansu o gotyckiej proveniencji.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 54

6.HALA GIMNASTYCZNA

ul.Paulińska 14 / Paulinenstr.14

fot.38-39

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

projekty koncepcyjne I i II - R.Plüddemann, 10.01.1887

projekt techniczny - R.Plüddemann, 15.07.1887 (pozwolenie na budowę 17.08.1887)

rysunki powykonawcze - F.Kessler, 18.08.1890

BUDOWA:

jesień 1887 - 1888

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26b

APWAW - sygn. 17546

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXIX/1887, nr 430 (24.06.1887).

HISTORIA:

Przyjęcie projektu do realizacji nastąpiło w czerwcu 1887 roku. Z dwóch wersji wybrano halę z narożną wieżyczką zegarową. Wieża i przedsionek hali zostały rozebrane w czasie budowy łącznika między halą i szkołą prawdopodobnie po 1945 roku.

OPIS:

Budynek hali gimnastycznej o prostej bryle i skromnym detalu, nawiązującym do form zastosowanych w budynku szkoły. Przykryty płaskim dachem. Ozdobiony usytuowaną przekątniowo narożną wieżyczką zwieńczoną charakterystycznym dla architektury Plüddemanna ostrosłupowym, przerwany galeryjką hełmem.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 13

7.SZKOŁA ELEMENTARNA

ul.Gliniana 30 / Lehmgrubenstr.20-30, Malteserstr.1

fot.40-43

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 15.05.1887

projekt techniczny - R.Plüddemann, 12.07.1888, (pozwolenie na budowę 3.10.1888)

projekt techniczny ogrodzenia - R.Plüddemann, 14.03.1890 (pozwolenie na budowę 19.03.1890)

BUDOWA:

jesień 1888-1890

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4

APWAW - sygn. 16703-16705

HISTORIA:

Nowy gmach został dobudowany do starszego, niewielkiego ceglanego budynku szkoły, wzniesionego według projektu miejskiego radcy budowlanego J.C.Zimmermanna (1870r.).

OPIS:

Budynek z czerwonej cegły, bogato zdobiony glazurowanymi wyrobami ceramicznymi. Elewacje podzielono na wysokości parapetów okiennych pasami geometrycznego fryzu z połyskującej cegły. Strefa dachu została malowniczo ukształtowana dzięki zróżnicowaniu form i wysokości krytych łupkiem dachów, które zwieńczyły ryzality i wieżę. Neogotycka architektura nowego budynku, mimo bogatszej dekoracji współgra z niemal bezstylową architekturą budynku starszego.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 73, Dom Studencki Uniwersytetu Wrocławskiego "Kaktus"

8.SZKOŁA LUDOWA I

ul.Poznańska 16-20 / Posenerstrasse 16-20

Projekt budynków szkoły i hali gimnastycznej
fot.44-49

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, 5.07.1887, 10.02.1888, 10.06.1888

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 10.05.1889

projekt koncepcyjny hali gimn. - R.Plüddemann?, 1889

rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, H.Froböse, 3.05.1893, 4.06.1893

BUDOWA:

1890-1892

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-2c, I-2b, 3571

APWAW - sygn. 18307-18311, 25535-25540

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXIX/1887, nr 673 (27.09.1887).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1238 - 1239

HISTORIA:

Z powodu konieczności zapewnienia szkoły dla przedmieścia Mikołajskiego, miasto zakupiło w 1887 roku od kupca Kaergera działkę przy ulicy Poznańskiej. W 1892 roku wzniesiono tu 28 - klasowy budynek szkoły - pierwszy z zespołu szkół. Równocześnie powstała wolnostojąca hala gimnastyczna z mieszkalną dobudówką. W parterowej oficynie budynku szkoły zaprojektowano pierwsze we Wrocławiu pomieszczenia łaźni dla uczniów. Budynek został poważnie uszkodzony w czasie działań wojennych w 1945 roku. Nigdy nie odbudowano bogatego, ażurowego szczytu z zegarem i krytych łupkiem dachów.

OPIS:

Budynek szkoły wzniesiono w głębi działki, w bezpośrednim sąsiedztwie nieistniejącej dziś zabudowy przy ulicy Lubińskiej (Grünberger Str.). Elewacja tylna miała więc charakter gospodarczy i nie posiadała dekoracji. Kompozycja fasady była projektowana początkowo jako symetryczna (5.07.1887), po uwzględnieniu położenia drugiego budynku szkoły, dominanta elewacji frontowej - ryzalit zwieńczony potężnym szczytem sterczynowym, został umieszczony asymetrycznie, na osi wejścia do wnętrza zespołu zabudowy. Architektura o przeważających formach średniowiecznych. Wysokie dachy wieńczyły jedynie ryzality, a pozostałą część budynku - klasyczna balustrada dachowa! Fasada została ozdobiona kolorowymi, glazurowanymi ceglami w kolorze brązowym i zielonym. Hala gimnastyczna kryta płaskim dachem. Tylko część mieszkalna otrzymała wysoki dach. Filary międzyokienne ściany hali gimnastycznej zostały wzmocnione przyporami.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Mechanicznych nr 1

9.SZKOŁA LUDOWA "KANONENHOF"

ul.P.Skargi 29 / Taschenstrasse 29/31

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej
fot.50-57

AUTOR:

R.Plüddemann, współpraca K.Klimm

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, III, IV - 22.10.1887, V - 10.02.1887?; R.Plüddemann, K.Klimm, VII - 26.05.1889 (zrealizowany)

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.05.1890

projekt techniczny - R.Plüddemann, 12.05.1891 (pozwolenie na budowę 27.06.1891)
rysunki powykonawcze - grudzień 1893, 1.04.1894 (hala gimnastyczna)

BUDOWA:

czerwiec 1891-1893

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-2, I-2c

APWAW - sygn. 16695-16702, 18816-18817

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXIX/1887, nr 352 (24.05.1887), nr 403 (14.06.1887), nr 448 (1.07.1887); LXXIV/1892, nr ? (23.10.1892).

General Anzeiger - V/1892, (23.10.1892).

Breslauer Gemeinde - Blatt - V/1906, nr 7 (18.02.1906), s.96.

BIBLIOGRAFIA:

Habel, Paul, *Führer durch Breslau*. Breslau 1913, s.96.

Małachowicz, Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu*. Warszawa, Wrocław 1985, s.334.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, t.I, s.743; t.II, s.1722-1723.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1155, 1179 - 1184

Breslauer Schulbauten..., t.I.

HISTORIA:

Budynek wzniesiony w miejscu jednej z najstarszych odlewni dział i dzwonów we Wrocławiu (*Kanonenhof*) przy ulicy P.Skargi 29. Liczne szkice wykonane od 1887 do 1889 roku ukazują proces nabywania kolejnych, sąsiednich działek, między innymi od radcy Cohna. Szkoła, która początkowo miała liczyć jedynie 18 izb lekcyjnych, otrzymała 43 sale, łaźnię, czytelnię ludową, muzeum szkolne, mieszkanie służbowe i sklepy na parterze z powierzchnią magazynową w piwnicach. Był to największy zbudowany dotychczas we Wrocławiu budynek szkolny. Bogate szczyty elewacji frontowej zostały prawdopodobnie po 1945 roku przebudowane. Otrzymały one uproszczoną, trójkątną formę. Zamurowano również witryny sklepowe.

OPIS:

Budynek ten, wzniesiony w linii zabudowy wąskiej ulicy w centrum miasta, został zaprojektowany tak, by zapewnić izbom lekcyjnym dopływ wystarczającej ilości światła. Służyło temu podwyższenie do 4,70m wysokości drugiej kondygnacji i jej otworów okiennych. Na najgorzej oświetlonym parterze urządzono sklepy. (Umieszczenie dochodowych sklepów umożliwiała również szybszą amortyzację kosztów budowy). Gmach ten, z powodu braku światła w ciasnej zabudowie ulicy, otrzymał lico elewacji frontowej z jasnej, żółtej cegły, bogato zdobionej glazurowanymi kształtkami w kolorze zielonym i brązowym. Lico elewacji tylnej oraz budynku hali gimnastycznej wykonano z cegły czerwonej, również zdobionej wyrobami glazurowanymi. Architektura budynku neogotycka. Portale z wimpergami i sterczynami ozdobiono regularnymi pasami z brązowej cegły, przypominającymi architekturę Lubeki, a symetrycznie umieszczone sterczynowe szczyty nawiązywały do wzorców szkoły hanowerskiej.

UŻYTKOWNIK:

IX Liceum Ogólnokształcące

10.HALA GIMNASTYCZNA SZKOŁY "AUF DEN HÄLTERÄCKERN"

ul.Ślężna 22-24 / Lohestr.22-24

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, 10.03.1888

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 12.11.1888

projekt techniczny - R.Plüddemann, H.F.Steinbart, 22.11.1889 (pozwolenie na budowę 4.01.1890)

BUDOWA:

styczeń - grudzień 1890

ŹRÓDŁA:

ABmW - I-7a, I-7b, 2714

APWAW - 16688

HISTORIA:

Hala gimnastyczna wzniesiona dla szkoły elementarnej zwanej "Auf den Hälteräckern", której budynek powstał według projektu R.Mende z 1881 roku. Zburzona prawdopodobnie w czasie działań wojennych w 1945 roku.

OPIS:

Budynek o nieregularnej formie rzutu i bryły. Nad salą gimnastyczną kryty płaskim, a nad dobudówką mieszczącą pokój nauczyciela i pomieszczenie na sprzęt, stromym dachem. Skromna architektura o średniowiecznych formach (gzyms główny z wydatną arkaturą, portal zwieńczony wimpergą, geometryczny ornament z glazurowanej cegły). Architekt nawiązał do zbudowanego wcześniej budynku szkoły tylko ceglanym licem ścian.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

11.SZKOŁA LUDOWA**ul.Jedności Narodowej 50a / Matthiasstr.50a**

Rozbudowa szkoły i budowa hali gimnastycznej.

fot.58-59

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKT:

szkic - R.Plüddemann, 30.04.1888

BUDOWA:

Projekt nie zrealizowany (z adnotacją "nie ważny!")

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26b

OPIS:

Szkicowa propozycja rozbudowy istniejącej szkoły elementarnej, zbudowanej prawdopodobnie na przełomie lat 1860/1870, polegała na dostawieniu do niej prostopadle skrzydła o podobnej bryle z płaskim dachem, o uproszczonych formach średniowiecznych (pojedyncze otwory okienne zamknięte łukiem ostrym). Architekt zaproponował również budowę hali gimnastycznej.

12.SZKOŁA LUDOWA**ul.Tęczowa 60 /Siebenhufenerstr.60**

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fot.60-62

AUTOR:

R.Plüddemann, współpraca - K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, 12.12.1888

projekt techniczny - R.Plüddemann, K.Klimm, 23.01.1890 (pozwolenie na budowę 19.02.90)

rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, H.Froböse, 30.04.1893

BUDOWA:

jesień 1891- wiosna 1893

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-7, 4120

APWAW - sygn. 18326-18330

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1310 - 1313, 1315

Breslauer Schulbauten..., t.I.**HISTORIA:**

W 1945 roku uległ uszkodzeniu trójkątny szczyt ryzalitu i sygnaturka z cebulastym hełmem. Po wojnie budynek został nieznacznie przebudowany. Obudowano fragment elewacji z oknami korytarza i wymieniono pokrycie dachu.

OPIS:

Budynek o zwartej bryle, zróżnicowanej w obrębie dachu. Na niemal gładkich elewacjach zrównoważone zostały podziały poziome gzymsami międzykondygnacyjnymi nad parterem i II piętrzem z podziałami pionowymi, wyznaczonymi przez krawędzie pozornych ryzalitów. Budynek o przewadze skromnych form gotyckich (motyw łuku ostrego i w formie trójliścia, trójkątny szczyt, wysokie dachy wieńczące ryzality), licowany czerwoną cegłą i dekorowany elementami glazurowanymi. Hala gimnastyczna połączona ze szkołą łącznikiem, została przykryta płaskim dachem. W budynku szkoły, oprócz 31 izb lekcyjnych znalazły się mieszkania rektora i woźnego, łaźnia, magazyny pomocy naukowych i aula.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Zawodowych nr 6

13.SZKOŁA LUDOWA II**ul.Poznańska 16-20 /Posenerstr.16-20**

fot.63-67

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic I - R.Plüddemann, 10.06.1888

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, 9.10.1892

projekt techniczny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.05.1893

projekt wstępny II (zrealizowany) - R.Plüddemann, K.Klimm, 24.03.1893, 31.05.1893

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, K.Klimm, 13.10.1893

projekt techniczny II - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.09.1894 (pozwolenie na budowę 5.11.94)

rysunki powykonawcze - F.Friese, marzec 1897

BUDOWA:

1895-1896

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-2a, I-2b, 3571

APWAW - sygn. 25724-25728

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1238 - 1247

Breslauer Schulbauten..., t.I.**HISTORIA:**

Budynek wzniesiono jako drugi w zespole szkół ludowych na podstawie drugiej wersji projektu z lat 1893-1894. W czasie budowy, w 1895 roku, przeniesiono na ścianę szczytową budynku szkoły, kamienny, barokowy portal. Pochodził on z domu przy placu Bohaterów Getta 2 (Karlsplatz 2), rozebranego w 1887 roku pod budowę gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej.

OPIS:

Kompozycja bryły i elewacji przypomina budynek szkoły przy ulicy Tęczowej. Elewacje o przewadze skromnych form gotyckich, licowane czerwoną cegłą i dekorowane kolorowymi elementami glazurowanymi.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Mechanicznych nr 1

14.SZKOŁA LUDOWA**ul.Roosevelta 15 /Waterloostr.15-17**

fot.68-69

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice I, II - R.Plüddemann, K.Klimm, 3.09.1890

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 4.03.1891

projekt techniczny - R.Plüddemann, 3.03.1892 (pozwolenie na budowę 3.05.92)

rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, H.Froböse, 27.02.1894

BUDOWA:

sierpień 1892- wiosna 1893

KOSZTY:

169 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. III-26b, 1450, 4718

APWAW - sygn. 18334, 25557

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXII/1891, nr 790 (11.11.1891), nr 796 (13.11.1891), nr 802 (15.11.1891).

HISTORIA:

Budynek niewielkiej, zaledwie 15 - klasowej szkoły, wzniesiony w linii zabudowy ulicy Roosevelta, na posesji, na której istniał już budynek szkoły elementarnej zaprojektowany przez J.C.Zimmermanna w 1866 roku.

OPIS:

Budynek o prostej bryle, kryty płaskim dachem, zwieńczony mocnym, przerwanym sterczynami gzymsem arkadowym. Ceglana fasada szkoły otrzymała skromne formy gotyckie i została zaprojektowana w ten sposób, by nie wyróżniać się zbytnią monumentalnością w ciasnej zabudowie ulicy. Na elewacjach, w przeciwieństwie do poprzednio projektowanych budynków szkół, nie wykonano dekoracji z kolorowych, glazurowanych cegieł. Osobliwością są okna I i II piętra, tworzące szerokie, horyzontalne przeszklenia, poprawiające warunki oświetlenia izb lekcyjnych. Przekrój stalowych i ceglanych filarów międzyokiennych został sprowadzony do minimalnej wielkości, wymaganej ze względów konstrukcyjnych. Ze względu na złe oświetlenie parteru usytuowano tam mieszkanie woźnego, pokoje nauczycielskie i salę gimnastyczną. Podobnie jak w szkole przy ulicy Reja, sala gimnastyczna została tu umieszczona we wnętrzu budynku. Zajmuje ona przestrzeń o wysokości kondygnacji piwnic i parteru. Konstrukcja stropu Kleina została oparta na stalowych podciągach.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 35 im.W.Nehringa

15.SZKOŁA LUDOWA**ul.Składowa 2-4 / Magazinstr. 2-4**

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fot.71-73

AUTOR:

R.Plüddemann?

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - ?, 7.11.1893 (nie zachował się)

projekt techniczny - R.Plüddemann, 6.08.1894 (pozwolenie na budowę 19.03.1895)

aneks do projektu - R.Plüddemann, 23.03.1896 (pozwolenie na budowę 4.04.1896)

rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, H.Froböse, 31.07.1897, 31.12.1898,

BUDOWA:

kwiecień 1895-1897

ŹRÓDŁA:

ABmW - I-9a, I-9b

APWAW - sygn. 18286-18289

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXVIII/1897, nr 187 (16.03.1897)**IKONOGRAFIA:**

BUGZG - sygn. 1251 - 1253

Breslauer Schulbauten..., t.I.**HISTORIA:**

W czasie budowy szkoły powstała idea nadania jej imienia słynnego pedagoga szwajcarskiego J.H.Pestalozziego. Miejska administracja szkolna w 1896 roku zaproponowała wyposażenie szkoły w jego popiersie i dekorację ścian hasłami jego autorstwa. Nie zgodził się na to R.Plüddemann, który uznał, że budynek nie jest tego godny, w przeciwieństwie do szkoły, która ma powstać na Gajowicach (przy ulicy Jemiołowej). Ostatecznie Miejska Deputacja Szkolna w kwietniu 1899 roku postanowiła nazwać imieniem Pestalozziego szkołę przy ulicy Nowowiejskiej. W 1945 roku budynek został nieznacznie uszkodzony od strony południowej.

OPIS:

Gmach o prostej, symetrycznej bryle, wzniesiony jako wolnostojący w głębi trójkątnej posesji nad brzegiem Odry. Budynek licowany czerwoną cegłą i dekorowany zielonymi, glazurowanymi kształtkami (obramienia otworów okiennych, nierównomiernie rozmieszczone na elewacji delikatne pasy). Ostrołukowe wnęki łączące okna klatek schodowych i portale z prostymi wimpergami to jedyne elementy gotyckie, jakie zostały wykorzystane w tej skromnej architekturze oddziałującej przede wszystkim masą potężnej bryły. Budynek przykryty płaskim dachem z mocno wysuniętym, opartym na drewnianych krokwistach okapem, a nie jak zazwyczaj zwieńczony mocnym gzymsem. Hala gimnastyczna połączona z budynkiem mieszkalnym, ustawionym skośnie w stosunku do jej osi, również przykryta płaskim dachem z szerokim okapem. 42 - klasowy budynek szkolny był jednym z największych na przełomie XIX i XX wieku we Wrocławiu. Zgodnie z nowymi zaleceniami sanitarnymi i w odróżnieniu od dotychczas wzniesionych we Wrocławiu budynków szkół, gdzie ubikacje znajdowały się w ich wnętrzu, otrzymał on parterowe dobudówki z sanitariatami.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 58

16.SZKOŁA ELEMENTARNA "AUF DEN HÄLTERÄCKERN"**ul.Ślężna 22-24 / Lohestr. 22-24**

Rozbudowa

fot.74

AUTORZY:

R.Plüddemann, H.Froböse, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - H.Froböse, 9.01.1894

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.05.1894

projekt techniczny - R.Plüddemann, 31.12.1894 (pozwolenie na budowę 29.01.1895)

BUDOWA:

1895

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.I-7a, I-7b

OPIS:

Podobnie jak w starszym budynku zaprojektowanym przez R.Mende, zastosowano czerwoną cegłę licówkę, płaski dach i gzyms działowy nad parterem. Zrezygnowano z dekoracji, jedynie w ograniczonym zakresie zostały użyte ceramiczne kształtki w kolorze lica ściany. Dla uzyskania lepszych warunków oświetlenia wnętrza, w stosunku do starszego budynku, nieznacznie

powiększono otwory okienne.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 59

17.SZKOŁA LUDOWA I

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 / Yorkstr.57

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej
fot.75-80

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice - ?, kwiecień 1897 (nie zachowały się)

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 29.09.1897

projekt koncepcyjny II hali gimnastycznej - R.Plüddemann, K.Klimm, listopad 1897

projekt techniczny - R.Plüddemann, 31.03.1898 (pozwolenie na budowę 28.06.1898)

aneks do projektu - H.Froböse, 3.08.1899 (pozwolenie na budowę 22.08.1899)

rysunki powykonawcze - grudzień 1900

BUDOWA:

1898 - 1900

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4a, I-4c, 4898

APWAW - sygn. 18244-18252, 25603, 18335 (k.128-129)

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXVIII/1897, nr 187 (16.03.1897), *Breslaus Steuerfragen*, nr 193 (18.03.1897), nr 280 (23.04.1897).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1137 - 1154

Breslauer Schulbauten..., t.II.

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. Wrocław 1993, s.34.

HISTORIA:

Budynek szkoły, połączony z halą gimnastyczną i łącznikiem mieszczącym sanitariaty, został wzniesiony u zbiegu ulic Jemiołowej i Kruczej jako pierwszy etap budowy dużego kompleksu szkół na Gajowicach. Był to pierwszy budynek szkoły wzniesiony po kilkuletniej przerwie, spowodowanej brakiem nowych terenów uzbrojonych pod budowę szkół. Nieznacznie uszkodzony w 1945 roku od strony południowej.

OPIS:

Wysoka wieża zegarowa, dostawiona do ryzalitu środkowego, akcentuje główne wejście do budynku, burzy symetrię fasady i stanowi malowniczą dominantę całej bryły. Niewielkie nadwieszenie w jej górnej części naśladuje średniowieczne machikuły. Budynek o formach charakterystycznych dla drugiej fazy budowy wrocławskich szkół projektowanych przez R.Plüddemanna. Nastąpiło wówczas zgeometryzowanie i uproszczenie gotyckiego detalu, zastąpienie dekoracji z kolorowej, glazurowanej cegły większymi płaszczyznami jasnego tynku oraz zastosowanie dużych, gładkich, krytych dachówką dachów.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 57 im.gen.K.Świerczewskiego

18.SZKOŁA LUDOWA im.J.H.PESTALOZZIEGO "AM WASCHTEICH"

ul.Nowowiejska 78 / Michaelisstr.72-74

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i domu rektora
fot.81-85

AUTORZY:

R.Plüddemann?, H.Froböse?

PROJEKTY:

szkice i projekt koncepcyjny - nie zachowały się

projekt techniczny - ?, 1898 (pozwolenie na budowę wrzesień - październik 1898), dom -1899 (pozwolenie na budowę 24.06.1899) - nie zachowały się

rysunki powykonawcze (rysunki instalacji) - R.Plüddemann, H.Froböse, 31.08.1900, 18.12.1900, 30.12.1900

BUDOWA:

jesień 1898 - 1.04.1900

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-6a, 2973

APWAW - sygn. 18335-18342, 25657-25658, 18335 (k.130)

Bericht über die gesamten Volksschulen der Stadt Breslau für das Schuljahr 1908/1909. [...], s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - Schiller, *Kunsterziehung und künstlerischer Wandschmuck für die Schulen*, II/1903, nr 24 (15.03.1903), s.356-364.

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXVIII/1897, nr 427 (22.06.1897).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1216

Breslauer Schulbauten..., t.II.

BIBLIOGRAFIA:

Dobesz, Janusz L., *Wymuszona reinkarnacja*, Informator, 1992, nr 10, s.23.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.36.

HISTORIA:

Budynek zaprojektowany jako wzorcowy. Wysokie koszty budowy i najbogatszy detal, jaki dotychczas zastosowano w budynku szkoły ludowej we Wrocławiu, wiązały się z nadaniem mu imienia słynnego pedagoga szwajcarskiego J.H.Pestalozziego. (Z powodu skomplikowanych prac murarskich nastąpiło przekroczenie przewidywanego budżetu budowy). Obok budynku szkoły stanęła hala gimnastyczna połączona z ubikacjami, a także pierwszy we Wrocławiu wolnostojący dom mieszkalny dla nauczycieli i rektora szkoły. Na parterze budynku szkoły urządzono bibliotekę ludową, a w piwnicy domu mieszkalnego - kuchnię ludową dla przedmieścia Piaskowego. W 1903 roku minister kultury przeznaczył środki finansowe na dekorację ścian, która miała służyć jako przykład dla innych szkół wrocławskich. Po ukończeniu drugiego budynku zespołu w 1904 roku, w pierwszym budynku umieszczono szkoły dla chłopców, a w drugim - dla dziewcząt.

OPIS:

Na elewacjach zastosowano swobodnie interpretowane formy gotyckie. Ceglane płaszczyzny ścian zostały rozrzeźbione jasnymi blendami w górnej partii bryły (na wieży zegarowej i szczytach) oraz płycinami umieszczonymi pod i między oknami. Efekt malowniczości podkreślały sterczyny umieszczone na zwieńczeniu szczytów, potężnej wieży narożnej oraz na mocnym gzymsie koronującym. Na ozdobnym portalu elewacji frontowej ustawiono kamienne popiersie J.H.Pestalozziego. Flankujące portal ceglane skarpy zostały spięte nad nim kamiennym łukiem odcinkowym (podstawą płytkiego wykusza), na którym umieszczono secesyjny ornament roślinny i napis "Pestalozzischule". Budynek należy do najlepszych na terenie Wrocławia przykładów stylu gotyku ceglanego. Architektura hali gimnastycznej i domu mieszkalnego skromniejsza, utrzymana w charakterze architektury budynku szkoły. Naczółkowe dachy domu mieszkalnego ozdobiono przy kalenicy geometrycznym fryzem, a na krawędzi okapu profilowanymi, drewnianymi listwami. Nawiązują one do form architektury ludowej.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 1 im.M.Dąbrowskiej

19.SZKOŁA LUDOWA I

ul.Dawida 5-7 / Arletiusstr.5-7

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji

fot.86-88

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 10.05.1897

projekt koncepcyjny I szkoły - R.Plüddemann?, K.Klimm, 30.07.1898

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.11.1899 (budynek szkoły), 1.12.1899 (ubikacje), 30.12.99 (hala)

projekt techniczny - J.Nathansohn, sierpień 1900, 16.08.1901 (pozwolenie na budowę 4.10.00, 21.09.00)

BUDOWA:

1901- wiosna 1903

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4, I-4a, I-4b, I-4c, I-4d, 183, 183a, 184

APWAW - sygn. 16726-16734, 25644, 25677

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, s.48 (11.01.1902).

Das Schulhaus - I/1899, s.170; II/1900, nr 2, s.156; IV/1902, nr 9, s.454.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1277 - 1279, 1281

HISTORIA:

Budynki szkoły ludowej i hali gimnastycznej z częścią mieszkalną zostały wzniesione równocześnie z zespołem budynków gimnazjum św.Elżbiety na wspólnej działce usytuowanej u zbiegu ulic Joannitów i Dawida.

OPIS:

Elewacje zaprojektowane w 1898 roku w stylu neogotyckim (z ażurowymi szczytami ryzalitów, otworami okiennymi zamkniętymi łukiem odcinkowym, osiami okiennymi podkreślonymi wnękami na przestrzeni I i II piętra), zostały w 1899 roku w znacznym stopniu uproszczone. Wynikało to prawdopodobnie z decyzji nadania całemu zespołowi jednolitego wystroju architektonicznego z białej, glazurowanej cegły licówki i zastąpienia profilowanych wyrobów ceramicznych droższymi elementami z piaskowca. Nowy materiał narzucił konieczność uproszczenia detalu architektonicznego. Zastosowano trójkątną formę szczytów o poziomo odgiętych narożach i proste nadproża otworów okiennych z łukiem odciażającym. Zamiast gzymsów działowych wykonano w licu ścian pasy z piaskowca. Średniowieczny detal został tu zredukowany do sporadycznie występującego łuku ostrego i łuku w formie trójliscia, trójkątnych wimperg portali, potężnych kamiennych kroksztynów i przypór wzmacniających ścianę hali gimnastycznej. Szyszki na zwieńczeniu szczytów i forma pełnego łuku nadproży okien mogły nawiązywać w swej prostej formie do renesansowego detalu sąsiedniego budynku Gimnazjum św.Elżbiety. Budynki zespołu szkół otrzymały wysokie, proste dachy z czerwonej dachówki. Po raz pierwszy w architekturze Plüddemanna widać tak zdecydowane uproszczenie form historyzujących.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Zawodowych nr 5

20.SZKOŁA LUDOWA I

ul.Kleckowska 2a, Dębickiego 1 / Kletschkauerstr.2a

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i domu rektora

fot.89-94

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 19.01.1899, 20.02.1899, 8.03.1899

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.10.1899, 1.11.1899

rysunki powykonawcze - 28.07.02

BUDOWA:

maj 1900 - 1.04.1902

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-9b, 2259-2261

APWAW - sygn. 18724-18732, 25643

Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXIX/1887, nr 240 (7.04.1902).

Das Schulhaus - I/1899, s.139; II/1900, nr 2, s.156, nr 12, s.605.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1185 - 1187, 1190 - 1191, 1193

HISTORIA:

Zespół budynków: szkoły, hali gimnastycznej z przybudówką ubikacji oraz wolnostojącego domu mieszkalnego powstał między ulicami Kleczkowską, Trzebnicką i Dębickiego jako pierwszy etap większego kompleksu szkolnego. Prawdopodobnie w czasie jego rozbudowy w latach 1905-1908 przebudowano wejście do hali gimnastycznej. Po zbudowaniu drugiego budynku szkolnego w 1908 roku, w pierwszym umieszczono jedynie szkoły dla chłopców. Prawdopodobnie w 1945 roku zburzono budynek mieszkalny ozdobiony malowniczą, ośmioboczną wieżyczką. Hala gimnastyczna, współcześnie przebudowana, została otynkowana i pozbawiona wysokiego dachu.

OPIS:

Budynek wzniesiony w stylu neogotyku ceglanego o uproszczonych, zgeometryzowanych formach. Boczne ryzality zwieńczone szczytami sterczynowymi ozdobionymi ostrołukowymi blendami. Okna II i III kondygnacji, podobnie jak na elewacjach szkół przy ulicy P.Skargi i Jemiółowej, połączono wspólnymi wnękami, podkreślając w ten sposób kierunek pionowy na elewacji. Program funkcjonalny budynku został wzbogacony w stosunku do wcześniej zbudowanych szkół. Na parterze usytuowano 2 pracownie prac ręcznych i kuchnię szkolną.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 74

21.SZKOŁA LUDOWA I

ul.Młodych Techników 58 / Leuthenstr.61

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fol.95-100

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, marzec 1899

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 1.11.1899

projekt techniczny - H.Froböse, 22.06.1900 (pozwolenie na budowę 27.07.00, 13.08.00)

rysunki do przedmiarów - styczeń 1901; H.Froböse, 19.08.1902

BUDOWA:

lato 1900 - 1902?

KOSZTY:

442 200 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-9b, 2667

APWAW - sygn.18269-18277, 25628, 25680-25681

wybrane artykuły z czasopism:

Das Schulhaus - II/1900, nr 2, s.156, nr 7, s.357.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 861

HISTORIA:

32 - klasowy budynek szkoły, pierwszy z zespołu dwóch szkół, które zbudowano na działce między

ulicami Młodych Techników i Litomską w latach 1900-1908. W latach 1902 - 1909 wzniesiono obok budynki nieistniejącej dziś komendy straży pożarnej (1902-1904) i szkoły średniej dla chłopców (1907-1909), projektowane również przy współudziale R.Plüddemanna. W 1945 roku budynek został poważnie uszkodzony (stropy, dach, lico ścian). Odbudowany w latach sześćdziesiątych, dziś nie przypomina pierwotnego projektu. Nie odtworzono wysokiego dachu, a elewacje zostały otynkowane. Wykonano stolarkę okienną o asymetrycznych podziałach. Nie odtworzono pierwotnego wystroju wnętrza. Rozebrany został przedsionek hali gimnastycznej, jednocześnie powstał parterowy łącznik między szkołą i halą.

OPIS:

Budynek szkoły wzniesiony z czerwonej cegły o skromnych formach neogotyckich (sterczyny, ostrołukowe portale, motyw blank), dekorowany jasnymi blendami w obrębie niskich, trójkątnych szczytów i wnęk okiennych. Na elewacjach, podobnie jak w projekcie szkoły przy ulicy Kleczkowskiej, połączone zostały okna I i II piętra pionowymi wnękami. (Oba projekty koncepcyjne powstały równocześnie, stąd pewne podobieństwa w wystroju architektonicznym elewacji). Hala gimnastyczna została otynkowana za wyjątkiem licowanych czerwoną cegłą przypór i opasek okiennych. W projekcie tej szkoły powrócono do idei budowy pomieszczeń sanitarnych we wnętrzu głównego budynku. Umieszczono je na każdym piętrze, w oddzielnym skrzydle wentylowanym przez otwarty świetlik.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Mechaniczno - Elektrycznych

22.SZKOŁA LUDOWA II im.J.H.PESTALOZZIEGO

ul.Nowowiejska 80 / Michaelisstr.80

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fot.101-104

AUTORZY:

R.Plüddemann, H.Froböse

PROJEKTY:

szkice - nie zachowały się

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, H.Froböse, 31.12.1900

projekt techniczny - H.Froböse, 17.03.1902 (pozwolenie na budowę 5.04.1902, 12.04.1902)

aneks do projektu technicznego - H.Froböse, 23.04.1903 (pozwolenie na budowę 7.05.03, 14.05.03)

BUDOWA:

lato 1902 - kwiecień 1904

KOSZTY:

551 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-6b, 2973

APWAW - sygn. 18312-18320

Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 10, s.130 (8.12.1902); II/1903, nr 24 (15.03.1903), s.356-364; s.1040.

Das Schulhaus - IV/1902, nr 1, s.51; nr 6, s.311.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1149, 1219, 1221 - 1222, 1225

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.46.

BIBLIOGRAFIA:

Habel, [P.], *Forschungs- Unterrichts-...*, s.77-84.

Bińkowska, Iwona, *op. cit.*, s.36.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, t.II, s.1223.

HISTORIA:

W czasie działań wojennych w 1945 roku zburzono całe południowe skrzydło budynku, które nie zostało później odbudowane. Ucierpiała także wieżyczka wznosząca się ponad kalenicą dachu oraz

elewacja północna, którą odtworzono w uproszczonych formach. Nie istnieje też budynek sanitariatów.

OPIS:

Architektura szkoły utrzymana w charakterze pierwszej fazy budowy, o malowniczej bryle, niezwykle bogatych, wybujałych, swobodnie interpretowanych w duchu secesji formach neogotyckich. Był to pierwszy budynek szkoły ludowej we Wrocławiu, w którym zaprojektowano gabinet lekarski. W parterowej dobudówce urządzona została sala zabaw dla dzieci.

UŻYTKOWNIK:

Przedszkole nr 109

23.SZKOŁA LUDOWA

Wrocław - Popowice

fot.105-108

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

projekt wstępny I - K.K.Klimm, 15.10.1901 (projekt trzech szkół i hali gimnastycznej między I i II szkołą)

projekt hali gimnastycznej - R.Plüddemann, K.Klimm, 28.02.1902 (nie zrealizowany)

projekt wstępny II - R.Plüddemann, K.Klimm, 1.03.1902

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 19.11.1902

projekt techniczny (zawiera projekt nowej elewacji) - K.Klimm, 30.01.1904 (pozwolenie na budowę 2.07.1904)

aneksy do projektu - H.Froböse, październik 1904

rysunki instalacji i powykonawcze - 12.11.1910

BUDOWA:

lato 1904 - 1.07.1906

KOSZTY:

411 200 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - I-8

APWAW - 18321-18325, 25686

Bericht über... für das Schuljahr 1906/1907..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Kalksandsteinbau, Ostdeutsche Bau - Zeitung, V/1907, nr 50, s.291.

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 29, s.437 (17.07.1904); IV/1905 nr 4, s.52 (22.01.1905), nr 29, s.450 (16.07.1905); V/1906, s.151; nr 18, s.302; nr 447.

Das Schulhaus - II/1900, nr 10, s.550; IV/1902, nr 8, s.359; VII/1905, nr 7/8, s.309; VIII/1906, nr 2, s.93.

IKONOGRAFIA:

Kalksandsteinbau, Ostdeutsche Bau - Zeitung, V, 1907, s.291.

HISTORIA:

Popowice, dzielnica wcielona do miasta w 1897 roku, szybko rozwijająca się dzięki budowie miejskiej rzeźni i targu bydłem (1893-1896), musiała mieć zapewnione nowe budynki szkół. Pierwszy z nich wzniesiono na wydłużonej działce między dzisiejszymi ulicami Popowicką, Starograniczną, Niedźwiedzią i Jelenią, zakupionej 12.09.1901 roku od Lemor'a. Szkoła ta miała być jedną z trzech na tym terenie. Projekt z lutego 1902 roku przewidywał również budowę wolnostojącej hali gimnastycznej, którą wzniesiono ostatecznie w drugiej fazie budowy. W drodze wyjątku, ze względu na odsunięcie budynku od linii zabudowy, policja budowlana dopuściła 7.11.1902 roku niezgodną z prawem budowlanym z 5.12.1892 roku wysokość budynku (21 m), przekraczającą obliczoną według szerokości ulicy wysokość 16 m. W projekcie technicznym wykonanym przez K.Klimma 30.01.1904 roku wprowadzone zostały zmiany na elewacjach. Zamiast gotyckiego szczytu z wnękami i sterczynami zaprojektowano ozdobny szczyt o obrysie w formie łuku trójlistnego, a zamiast ceglanego lica ścian - duże płaszczyzny tynku. W trakcie budowy zrezygnowano z wykonania

szczytów. Budynek zburzony prawdopodobnie w czasie działań wojennych w 1945 roku.

OPIS:

Budynek szkoły otrzymał boczne skrzydła wysunięte przed korpus główny o 5,5m. Stworzony w ten sposób dziedziniec miał zapewnić lepsze warunki oświetlenia izb lekcyjnych. Taki projekt umożliwił budowę wyższego, więc bardziej ekonomicznego budynku szkoły. Architektura o zredukowanym detalu średniowiecznym (ostry łuk portali, ceglane "ząbki" naśladujące blanki). Dekoracja rzeźbiarska portalu i drewniana stolarka płycinowych drzwi o płynnych, "wijących" się secesyjnych formach. Takie cechy architektury jak wysokie, czerwone dachy, połączenie dużych płaszczyzn tynku z ceglanym licem ścian, nietypowe dla dotychczas budowanych przez Plüddemanna szkół, nawiązywały prawdopodobnie do motywów rodzimej sztuki ludowej. Mury wykonano z cegły silikatowej, którą użyto również w drugim budynku szkoły ludowej przy ulicy Młodych Techników. Po raz pierwszy w budynku szkolnym we Wrocławiu szeroko zastosowano konstrukcję żelbetową do wykonania sklepień.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

24.SZKOŁA ELEMENTARNA II

ul.Świętokrzyska 17/27 / Kreuzstrasse 17/27, Sternstrasse 19

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fol.109-112

AUTORZY:

R.Plüddemann, C.Cabanis

PROJEKTY:

projekty wstępne - R.Plüddemann, C.Cabanis, 10.12.1901 (nie zachowany), 11.12.1902, lipiec 1903, 10.03.1904

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, C.Cabanis, 21.02.1905

projekt techniczny - C.Cabanis, 24.07.1905

projekty instalacji - 2.11.1905, 22.01.1907

aneksy do projektu - C.Cabanis, 9.10.1906

miarowe rysunki powykonawcze - C.Cabanis, 2.12.1907, 20.02.1908

BUDOWA:

budowa budynku szkoły - październik 1905 - 1907

budowa hali gimnastycznej - kwiecień 1907 - grudzień 1907

KOSZTY:

386 930 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - I-5, 241

APWAW - 16691, 16692, 18736, 18753, 18872-18874, 25687

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXXV/1904, nr 16 (8.01.1904), nr 43 (19.01.1904), nr ? (29.01.1904), nr 298 (29.04.1904), nr 373 (31.05.1904).

Breslauer Gemeinde - Blatt - II/1903, nr 64 (13.12.1903), s.1040-1041; III/1904, nr 5 (31.01.1904), s.69, nr 23 (5.06.1904), s.347, nr 29 (17.07.1904), s.437; IV/1905, nr 19 (7.05.1905), s.298; V/1906, s.62, nr7 (18.02.1906), s.96, 650, 730, 752.

Das Schulhaus - VII/1905, nr 5, s.212, nr 10, s.393; VIII/1906, nr 5, s.233.

BIBLIOGRAFIA:

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.857.

IKONOLOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1289-1297

HISTORIA:

Do budowy szkoły wybrano narożną działkę u zbiegu ulic Sienkiewicza i Świętokrzyskiej, poszerzoną wcześniej przez zakup 15 metrów pasa terenu po dawnej piekarni garnizonowej. Stary budynek szkoły "Segen des Herrn" rozebrano w 1904 roku. Inny, istniejący na tej działce budynek szkoły, zbudowany w 1881 roku prawdopodobnie przez R.Mende, miał być przeznaczony dla dziewcząt, a

nowy - dla chłopców. Wstępny etap projektowania (1901-1904) utrudniały negocjacje R.Plüddemanna prowadzone z autorem projektu budynku Instytutu Zoologicznego, wznoszonego na sąsiedniej działce, królewskim radcą budowlanym L.Burgemeistrem. Spór dotyczył lokalizacji i kształtu dachu budynku szkolnego. Budynek obu szkół zostały zburzone w 1945 roku.

OPIS:

C.Cabanis w opisie do projektu pisał: "Konstrukcja budynku, architektura, wewnętrzne wykończenie jak i ogrzewanie oraz wentylacja, będą wykonane zgodnie z istniejącymi przykładami". Elewacje wykonano z czerwonej cegły i ozdobiono drobnymi, jasnymi płaszczyznami tynkowanymi wewnątrz (ostrołukowe blendy na szczycie, pasy fryzu w miejscu gzymsów działowych, płyciny na słupkach międzyokiennych). Detal elewacji otrzymał zgeometryzowane formy inspirowane gotykiem (arkadkowy fryz, wnekowy szczyt ozdobiony "grzebieniem" wysokich sterczyn) i renesansem (wielokondygnacyjny, cebulasty hełm sygnaturki, geometryczna dekoracja słupków międzyokiennych przypominająca ornament okuciowy).

Ze względu na niewielkie wymiary terenu pod zabudowę, projekt zakładał minimalną powierzchnię wszystkich pomieszczeń. Izby lekcyjne dla 60 dzieci otrzymały wymiar 9,4x6 m. Izby przeznaczone dla 80 dzieci miały wymiar 10,14x8,26 m. Z powodu złych warunków oświetlenia sal, przyjęto większą niż zazwyczaj wysokość kondygnacji 4,38 - 4,8 m. Staranny wystrój otrzymało wnętrze holu wejściowego. Płyciny na ceglanej lamperii zostały ozdobione dekoracją malarską w formie rozet i herbów.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

25.SZKOŁA LUDOWA II

ul.Młodych Techników 58 / Anderssenstr.58-62

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fot.113-117

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, H.Froböse

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, K.Klimm, 16.12.1901

projekt koncepcyjny budynku szkoły - R.Plüddemann, H.Froböse, 1.04.1904

projekt koncepcyjny budynku hali gimnastycznej - R.Plüddemann, H.Froböse, 6.05.1903

projekt techniczny hali gimnastycznej - H.Froböse, 15.12.1904 (pozwolenie na budowę styczeń 1905)

rysunki hali gimnastycznej do przedmiarów - listopad 1905

aneks do projektu - R.Plüddemann, 15.04.1907

rysunki powykonawcze (instalacje wod.-kan.) - H.Froböse, marzec 1908

projekt instalacji ciepłej w hali gimnastycznej - 22.02.1904

BUDOWA:

budowa budynku szkoły - czerwiec 1905 - 1.04.1908

budowa hali gimnastycznej - 1906-1907

KOSZTY:

801 600 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-9c, 156

APWAW - sygn. 18224-18230, 25628

wybrane artykuły z czasopism:

Kalksandsteinbau...

Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909..., s.2.

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 10 (8.12.1902), s.130; IV/1905, nr 29 (16.07.1905), s.450, nr 51 (17.12.1905), s.756; V/1906, s.110, 172, 378, 469; VI/1907, s.58 (15.01.1907), s.830-831 (listopad 1907).

Ostdeutsche Bau - Zeitung - Breslau. Anderssenstrasse. Neubau Schulhaus und Turnhalle, III/1905, s.608 (16.05.05).

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*. LXXXIII/1902, nr 219 (28.03.1902); LXXXV/1904, nr 16 (8.01.1904), nr 407 (13.06.1904), nr 436 (24.06.1904).

Das Schulhaus - IV/1902, nr 6, s.311; VII/1905, nr 6, s.250; VIII/1906, nr 4, s.185.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1207 - 1209

HISTORIA:

Był to największy (49 - izbowy) i najdroższy budynek szkoły ludowej, jaki wzniesiono do tego czasu we Wrocławiu. Koszty budowy na skutek rozszerzenia programu użytkowego wzrosły o ponad 50% w stosunku do wstępnego kosztorysu. R.Plüddemann w czasie konsultowania projektu przez komisję budowlaną Rady Miejskiej spotkał się z zarzutami "zbytecznej elegancji i zbytku pomocniczych pomieszczeń" (zbyt wielu pokoi administracyjnych). Radny Biller podkreślił, że "drożyzna naszych szkół działa denerwująco na szeroki krąg naszego mieszczaństwa". Skarżono się również na przesadną wielkość budynku. Plüddemann uważał natomiast, że większe szkoły posiadają więcej zalet z technicznego i ekonomicznego punktu widzenia. Budynek uszkodzony w 1945 roku. Zniszczeniu uległy szczyty, których nigdy nie odbudowano i dachy. Zburzona została również hala gimnastyczna.

OPIS:

Budynek wzniesiony w oddaleniu około 20 metrów od ulicy, z potężnym dziedzińcem "honorowym" ograniczonym bocznymi skrzydłami (mieszkalnym i gospodarczym). Gmach zbudowany w stylu ceglanego neogotyku. Symetrię bryły, zaakcentowaną dwoma identycznymi, wysokimi szczytami schodkowymi, burzyły jedynie różne formy bocznych skrzydeł. Elewacje gładkie, dekorowane tylko drobnymi blendami płycin podokiennych. Największy nacisk położony na dekorację górnej partii elewacji - wysokich szczytów zdobionych sterczynami i prostokątnymi, tynkowanymi wnękami oraz gzymsu z jasnym fryzem arkadkowym. Na uwagę zasługuje konstrukcja głównej, trójbiegowej klatki schodowej oparta na stalowych, nitowanych blachownicach. Klatkę schodową otwarto w kierunku korytarza arkadami zamkniętymi łukiem odcinkowym, opartymi na rzeźbionych, kamiennych kolumnach. Hala gimnastyczna przykryta wysokim, dwuspadowym dachem. Na elewacjach powtórzono formy zastosowane w budynku szkoły.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Mechaniczno - Elektrycznych

Hala gimnastyczna nie istnieje.

26.SZKOŁA LUDOWA II

Wrocław-Gajowice, ul.Krucza 49, Jemiołowa 59 / Charlottenstr.49

fot.118-124

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkice - I - ?, grudzień 1900 (nie zachowany), R.Plüddemann, II - 1.02.1902, III - luty 1902

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 13.03.1900 (projekt z domem rektora - 25.10.1900 - styczeń 1901

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, H.Froböse, wrzesień 1902

projekt wstępny III (zrealizowany) - R.Plüddemann, ?, 9.01. 1903

projekt koncepcyjny III - R.Plüddemann, 15.08.1903

aneks do projektu technicznego - H.Froböse, 28.04.1906 (pozwolenie na budowę maj 1906)

rysunki powykonawcze (projekty instalacji) - H.Froböse, 10.06.1907, 1.03.1908, 10.03.1909

BUDOWA:

prace przygotowawcze - 1902

1905-1907

KOSZTY:

660 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4a, I-4b, I-4c, I-9

APWAW - sygn. 18253-18265

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXXV/1904, nr 96 (8.02.1904), nr 124 (19.02.1904), nr 160 (4.03.1904), nr 280 (22.04.04).

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 6, s.86-87 (7.02.1904); nr 17, s.256 (24.04.1904); IV/1905, nr 51, s.756 (17.12.1905); V/1906, s.67, 285, 712.

Das Schulhaus - II/1900, nr 10, s.550; IV/1902, nr 2, s.109.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1139, 1141 - 1142, 1145 - 1146, 1151

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., fot.XLII.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.47.

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.34.

HISTORIA:

Projekt koncepcyjny drugiej szkoły na Gajowicach wykonywany był trzykrotnie w: 1900 (wersja z wolnostojącym budynkiem mieszkalnym), 1902 i 1903 roku. Prawdopodobnie trudności związane z ustaleniem wielkości i programu użytkowego szkoły dla tej rozwijającej się dopiero dzielnicy spowodowały to, że komisja budowlana Rady Miejskiej zaopiniowała pozytywnie dopiero trzecią wersję projektu w kwietniu 1904 roku. Poszczególne projekty różniły się formą rzutu i programem użytkowym, natomiast przewidywały podobne ukształtowanie elewacji w stylu neogotyku ceglanego. Już w 1902 roku wykonano na terenie budowy prace przygotowawcze. Budynek uszkodzony w 1945 roku (dach, szczyty, ceglane lico ścian). Odbudowany pod koniec lat pięćdziesiątych, otrzymał szczyty pozbawione sterczyn.

OPIS:

Ukształtowaną malowniczo bryłę budynku szkoły urozmaicały różnej wysokości dachy, liczne ażurowe szczyty ozdobione jasnymi blendami, pozorny wykusz, wieżyczka szybu wentylacyjnego. Elewacje gładkie, dekorowane jedynie drobnymi tynkowanymi płycinami podokiennymi. Szczególny nacisk położono na dekorację zwieńczenia budynku. Na elewacji frontowej, zamiast zegara mechanicznego, wykonano w technice sgraffita zegar słoneczny. Detal architektoniczny utrzymany w charakterze pierwszego budynku zespołu. Wykonanie więźby dachowej z nitowanej stali umożliwiło przeszklenie części dachu i umieszczenie na poddaszu sali gimnastycznej.

UŻYTKOWNIK:

VII Liceum Ogólnokształcące im.K.K.Baczyńskiego

27.SZKOŁA LUDOWA II

ul.Trzebnicka 42 / Kletschkauerstr.42

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji
fot.125-129

AUTORZY:

R.Plüddemann, C.Cabanis

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 19.01.1899, 8.03.1899; R.Plüddemann, C.Cabanis, grudzień 1902
projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, C.Cabanis, czerwiec 1904

projekt techniczny - kwiecień 1905 (nie zachował się)

projekty instalacji - 17.01.1908

rysunki powykonawcze - J.Nathansohn, C.Cabanis, 3.07.1908

BUDOWA:

lipiec 1905 - 1.04.1908

KOSZTY:

575 600 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-9b

APWAW - sygn. 18733-18734, 25643

Bericht über... für das Schuljahr 1908/1909..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Gemeinde - Blatt - II/1903, nr 33 (17.05.1903), s.518-519; IV/1905, nr 6 (5.02.1905), s.86, nr 14 (2.04.1905), s.216; V/1906, s.51, 785; VI/1907, nr 26 (23.06.1907), s.516, s.116, 249, 545, 819.
Das Schulhaus - VII/1905, nr 3, s.130, nr 7/8, s.309; IX/1907, nr 1, s.53.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1192, 1186 - 1188

HISTORIA:

Drugi budynek zespołu szkół na przedmieściu Odrzańskim. Zbudowany w miejscu dawnych rogatek miejskich, na styku z istniejącą halą gimnastyczną pierwszej szkoły.

OPIS:

Budynek wzniesiony w stylu neogotyku o zgeometryzowanych, prostych formach (szerokie, trójkątne szczyty zdobione jasnymi blendami i prostokątnymi sterczynami; ostrołukowe, tynkowane wnęki okienne; geometryczny fryz z cegły i jasnego tynku u podstawy szczytów; blanki nad portalami). Jasne, geometryczne ornamenty fryzów i płycin są także charakterystyczne dla projektu szkoły przy ulicy Świętokrzyskiej, wykonanego również przy udziale inspektora budowlanego C.Cabanis. Wyjątkowo przestronne i jasne wnętrza szkoły otrzymały tradycyjny wystrój z cegły. Salę gimnastyczną usytuowano na I piętrze dwukondygnacyjnej przybudówki, nad pomieszczeniami sanitarnymi.

UŻYTKOWNIK:

Studium Nauczycielskie

28. HALA GIMNASTYCZNA

ul. Joannitów 1 / Malteserstr.1

fot.130-131

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.11.1905

projekt techniczny (nie zachował się) - 1906 (pozwolenie na budowę 2.08.1906)

rysunki powykonawcze (z instalacjami) - H.Froböse, 31.01.1908

BUDOWA:

listopad 1906 - 1907

KOSZTY:

54 700 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4

APWAW - sygn. 18294-18296

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - V/1906, nr 41 (14.10.1906), s.718.

Das Schulhaus - VIII/1906, nr 6, s.284; IX/1907, nr 1, s.53, nr 3, s.139.

HISTORIA:

Hala gimnastyczna należy do szkoły elementarnej przy ulicy Glinianej 30, zbudowanej w latach 1888-1890.

OPIS:

Halę gimnastyczną wzniesiono w bezpośrednim sąsiedztwie gmachu Gimnazjum św.Elżbiety, dlatego jej architektura nawiązuje do kompleksu szkół przy ulicach Dawida i Joannitów. Elewacje wykonano z białej, glazurowanej cegły i ozdobiono płaszczyznami tynkowanych blend. Wysoki, dwuspadowy dach pokryto czerwoną dachówką. Budynek otrzymał skromne, gotyckie formy takie jak zdwojone, trójkątne szczyty z ostrołukowymi oknami, przypory. Kształt trójkątnych ścian szczytowych o poziomo odgiętych krawędziach, zwieńczenie ich formą komina, przypomina podobne detale zastosowane na elewacjach budynków szkół przy ulicy Dawida.

UŻYTKOWNIK:

Szkoła Podstawowa nr 73

29.SZKOŁA LUDOWA II

ul.Dawida 9-11 / Arletiusstr.9-11

fot.132-135

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 4.05.1905

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.05.1906

projekt techniczny - H.Froböse, 30.06.1907 (pozwolenie na budowę listopad 1907)

rysunki do przedmiarów - sierpień 1907, czerwiec 1909

projekty instalacji - czerwiec - wrzesień 1909

rysunki powykonawcze - H.Froböse, czerwiec - 13.10.1909

BUDOWA:

listopad 1907 - lipiec 1909

KOSZTY:

425 600 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4, I-4a, I-4c, 183, 183a, 184

APWAW - sygn. 18231-18233, 25644, 25657

Bericht über... für das Schuljahr 1909/1910..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - IV/1905, nr 43 (22.10.1905), s.640; IV/1906, nr 41 (14.10.06), s.718;

VI/1907, nr 49 (27.10.07), s.793, s.692, 693, 758, 871.

Ostdeutsche Bau - Zeitung - *Breslau Magistrat. Bau einer zweiten Volksschule auf den Teichäckern*, III/1905, s.717 (30.09.05).

Das Schulhaus - VII/1905, nr 7/8, s.309; IX/1907, nr 1, s.53, nr 11, s.515; XI/1909, nr 3, s.140.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1227 - 1228

HISTORIA:

Rada Miejska wydała zgodę na budowę drugiego budynku szkoły ludowej przy ulicy Dawida w październiku 1905 roku.

OPIS:

Oba budynki szkół przy ulicy Dawida różnią się nieznacznie ukształtowaniem rzutu i bryły. Identyczne są natomiast materiały i zastosowane formy architektoniczne. We wnętrzu zastosowano zamiast cegły skromne formy z piaskowica, jak konsole, fragmenty obramień otworów drzwiowych.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Kolejowych

30.SZKOŁA LUDOWA II

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3/5 / Krischkestrasse 3/5

Projekty budynków szkoły i hali gimnastycznej

fot.136-140

AUTORZY:

R.Plüddemann, H.Froböse

PROJEKTY:

szkic II - R.Plüddemann, marzec 1906 (zrealizowany)

projekt koncepcyjny - H.Froböse, 10.05.1907

projekt techniczny (nie zachowany) - ?, 1907 (pozwolenie na budowę 25.09.1907)

projekt konstrukcji żelbetowych - 18.04.1908
 obliczenia statyczne - firma "C.Brandt", czerwiec 1908

BUDOWA:

listopad 1907 - 18.09.1909

KOSZTY:

466 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - I-1a, 2483

APWAW - 18266-18268, 18691, 25686

Bericht über... für das Schuljahr 1909/1910..., s.2.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - V/1906, nr 18 (6.05.1906), s.302; VI/1907, nr 26 (23.06.1907), s.516, s.736, 758, 776, 831, 871, 914, 934, 946.

Das Schulhaus - VII/1905, nr 7/8, s.309; VIII/1906, nr 6, s.284, nr 8, s.382; IX/1907, nr 8, s.372; X/1908, nr 1, s.44.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1204, 1206

BIBLIOGRAFIA:

Oebbecke, *Schulbauten in hygienischer Hinsicht*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.300.

HISTORIA:

Budynek szkoły wzniesiony wraz z wolnostojącą halą gimnastyczną jako druga faza budowy zespołu szkół na Popowicach. Trzeci, projektowany na tej samej działce budynek nigdy nie powstał. Po zbudowaniu drugiej szkoły, pierwsza została przeznaczona wyłącznie dla chłopców. Budynek zburzony prawdopodobnie w czasie działań wojennych w 1945 roku.

OPIS:

Ciekawe ukształtowanie rzutu złożonego z trzech trapezów układających się w formę wachlarza. Budynek trójkondygnacyjny, niższy niż budowane zazwyczaj szkoły, lecz z użytkowym poddaszem. Żelbetowa konstrukcja trapezowych wiązarów nad salą rysunkową, wykonana przez firmę "Carl Brandt, Breslau. Betonbau. Eisenbetonbau", umożliwiła umieszczenie okien poddasza w płaszczyźnie dachu, co pozwoliło na dogodne oświetlenie sali od góry. Zespół budynków szkół na Popowicach charakteryzował jednolity wystrój architektoniczny. Zachowano jasne, tynkowane elewacje, a wysoki cokół, ryzalitty klatek schodowych i nadproża okien, zostały wykonane z cegły. Elewacje otrzymały zgeometryzowane formy gotyckie (wnękowe szczyty, ostrołukowe portale i blendy, sterczyny na szczytach, wimpergi portali). Symetria bryły została nieznacznie zachwiana przez zróżnicowanie wysokości ceglanego cokołu oraz zaprojektowanie w różnych płaszczyznach, symetrycznie rozmieszczonych na fasadzie, ryzalitów klatek schodowych, stanowiących mocne, wertykalne akcenty.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

31.SZKOŁA LUDOWA

ul.Krakowska 56-58 / Ohlauer Chaussee 56-58

Projekty rzutu budynków szkoły i hali gimnastycznej

fol.141-142

AUTORZY:

R.Plüddemann (projekt rzutu)

G.Oelsner (projekt elewacji)

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 15.02.1907 (z adnotacją "do przerobienia" architekt rządowy G.Oelsner); R.Plüddemann, G.Oelsner, 15.03.1907 (hala gimnastyczna)

projekt techniczny - G.Oelsner, 14.05.1908 (pozwolenie na budowę 8.09.1908)

aneks do projektu - zmiany elewacji - G.Oelsner, 11.09.1908

rysunki powykonawcze (instalacje wod. - kan., gaz.) - G.Oelsner, marzec 1910

BUDOWA:

1908- wiosna 1910

KOSZTY:

802 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-9

APWAW - sygn. 25693

Bericht über... für das Schuljahr 1909/1910..., s.1.*Bericht über... für das Schuljahr 1910/1911...*

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 6 (7.02.04), s.85-86; IV/1905, nr 28 (9.07.05), s.438.

Das Schulhaus - VII/1905, nr 7/8, s.309; IX/1907, nr 8, s.372; X/1908, nr 9, s.427, nr 10, s.475.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1199

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., fot.XLII.**BIBLIOGRAFIA:**Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*. W: Halama, G., *op.cit.*, s.20-27.**HISTORIA:**

Projekt budynku szkoły wykonał Plüddemann prawdopodobnie przy współudziale G.Oelsnera. We wrześniu 1908 roku, na krótko przed ustąpieniem Plüddemanna z urzędu, G.Oelsner sporządził aneks do zatwierdzonego już przez policję budowlaną projektu technicznego, korygując detal elewacji szkoły, bez zmiany formy rzutu i bryły budynku. Budowę szkoły ukończono już po śmierci Plüddemanna. Budynek w znacznym stopniu uszkodzony w 1945 roku. Nie została zachowana pierwotna bryła ani detal architektoniczny.

OPIS:

Pierwsza wersja projektu elewacji (sygnowana przez Plüddemanna) ukazuje nowe formy nie stosowane dotychczas w jego projektach, lecz znane z prac G.Oelsnera (projekt elewacji szkoły średniej dla chłopców przy ulicy Litomskiej), jak symetryczne ukształtowanie elewacji, duże płaszczyzny jasnego tynku, otwory okienne o niewielkich węgarach, zamknięte pełnym łukiem, nadbudówki wykonane ponad gzymsem koronującym. Należy wnioskować, że G.Oelsner miał duży wkład w jej powstanie. Wykonany przez niego aneks do projektu przewidywał rezygnację z dużych płaszczyzn tynku i wysokiej wieży zegarowej akcentującej oś symetrii. Widać tu zdecydowane odejście od historycznych form detalu i użycie motywów rodzimej architektury, przy zachowaniu dotychczas stosowanych w budownictwie szkolnym Plüddemanna materiałów i proporcji. Użyty tu po raz pierwszy polski układ cegieł i materiał o niejednorodnym kolorze i połysku, ożywiły fakturę elewacji. Na uwagę zasługuje dwukondygnacyjny budynek mieszczący 2 hale gimnastyczne.

UŻYTKOWNIK:

?

Ib.SZKOŁY ŚREDNIE I WYŻSZE**1.KATOLICKA SZKOŁA ŚREDNIA NR I DLA DZIEWCZĄT**

ul.Kraińskiego 7-9 / Münzstr.7-9, Kirchstr.17-19

Rozbudowa

fot.145-146

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, 28.05.1886

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 31.12.1886

projekt techniczny - R.Plüddemann, 29.06.1887 (pozwolenie na budowę sierpień 1887)

BUDOWA:

wrzesień 1887 - 1.10.1888 (odbiór techniczny)

KOSZTY:

65 600 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-3c

APWAW - sygn. 16693, 16708-16710

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXIX/1887, nr 310 (6.05.1887).**HISTORIA:**

Budynek szkoły średniej został zbudowany od listopada 1883 do 1 października 1885 roku według projektu R.Mende. Pracami budowlanymi przy obu etapach budowy kierował inspektor H.F.Steinbart. Plüddemann rozbudował istniejący budynek, dodając klatkę schodową i po dwie izby lekcyjne na każdym piętrze. Budynek zburzony w 1945 roku.

OPIS:

Na elewacji frontowej architekt zaprojektował detal i podziały dostosowane do istniejącego budynku R.Mende. Na elewacji tylnej, ze względu na złe warunki oświetlenia, wprowadził po raz pierwszy we wrocławskiej szkole tak zwane *Atelierfenster*, okna o dużych powierzchniach szyb, ze stalowym nadprożem i filarami międzyokiennymi o niewielkim przekroju.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

2.HALA GIMNASTYCZNA SZKOŁY ŚREDNIEJ DLA DZIEWCZĄT NR II**Trinitasstr.8-10** (ulica nie istnieje)

fot.147

AUTOR:

R.Plüddemann, F.Kessler

PROJEKTY:

projekty wstępne - F.Kessler, 30.04.1886; R.Plüddemann, 23.06.1886, ? wrzesień 1886

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Kessler, 25.05.1887

BUDOWA:

jesień 1887- 1888

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-26a

APWAW - sygn. 17547

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXIX/1887, nr157 (4.03.1887).**OPIS:**

Hala kryta płaskim dachem z szerokim okapem, opartym na drewnianych kroksztynach. Elewacje licowane cegłą, zdobione pasami i geometrycznym ornamentem w formie rozet z cegły glazurowanej.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje. Zburzona prawdopodobnie w 1945 roku.

3.HALA GIMNASTYCZNA SZKOŁY ŚREDNIEJ DLA DZIEWCZĄT NR I**ul.Kraińskiego 7-9 / Münzstr.7-9**

fot.148-149

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkice, projekt koncepcyjny - nie zachowały się

projekt techniczny - R.Plüddemann, 8.03.1888 (pozwolenie na budowę 20.03.1888)

BUDOWA:

kwiecień - wrzesień 1888

KOSZTY:

28 700 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-3c

APWAW - sygn. 16694

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVIII/1886, nr 207 (23.03.1886).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1198

HISTORIA:

Hala gimnastyczna szkół średnich dla dziewcząt przy ulicy Kraińskiego ukończona równocześnie z rozbudową budynku szkoły. Zburzona w 1945 roku.

OPIS:

Hala zwieńczona wysokim gzymsem, kryta płaskim dachem. Dobudówka od strony podwórza szkoły przykryta dachem pulpitowym, a wieloboczna wieżyczka narożna, mieszcząca prawdopodobnie schody prowadzące na galerię, charakterystycznym dla architektury Plüddemanna dachem ostrosłupowym o szerokim okapie. Skromny wystrój architektoniczny ceglanej hali wykonano w stylu neogotyckim.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

4. HALA GIMNASTYCZNA GIMNAZJUM ŚW.JANA

ul.Worcella 3 / Paradiesstr.3

fot.150-151

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, grudzień 1888, styczeń 1889 (nie zachowały się)

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 12.02.1889

projekt techniczny - H.F.Steinbart, 16.12.1889 (pozwolenie na budowę 4.01.1890)

BUDOWA:

wiosna 1890 - kwiecień 1891

KOSZTY:

34 700 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-3b, I-3c, 3494, 3495, 5095

APWAW - sygn. 16718

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXIX/1887, nr 709 (11.10.1887). nr 808 (18.11.1887).

HISTORIA:

Rada Miejska podjęła decyzję o budowie hali gimnastycznej Gimnazjum św.Jana (założonego w 1872 roku) w październiku 1887 roku. Pod budowę hali miasto pozyskało tylną część posesji przy ulicy Worcella 5. W związku z budową przez Behrendta po 1910 roku nowego budynku szkoły, przylegającego do ściany hali, rozebrano wieżę zegarową. Współcześnie pomalowano ceglane lico budynku.

OPIS:

Halę, krytą płaskim dachem o mocno wysuniętym okapie, zdobiła czworoboczna wieżyczka zegarowa, nieznacznie wysunięta przed lico fasady i zwieńczona czterospadowym dachem namiotowym.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Ekonomiczno - Administracyjnych im.M.Dąbrowskiej

5.EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA DZIEWCZĄT NR III (MARGARETHENSCHULE)

ul.Kościuszki 82 / Tauenzienstr.82

fot.152-154

AUTOR:

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, 26.09.1888

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 30.04.1889, 20.03.1890, 17.01.1890

projekt techniczny - R.Plüddemann, 27.02.1890 (pozwolenie na budowę 4.07.1890)

rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, H.Froböse, 30.01.1893

BUDOWA:

1891-1892

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-5

wybrane artykuły z czasopism:

Brelauer Zeitung - LXXII/1891, nr 802 (15.11.1891).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1196

Breslauer Schulbauten..., t.I.

HISTORIA:

Był to pierwszy samodzielny projekt szkoły średniej R.Plüddemanna. W 1945 roku uszkodzone zostały duże fragmenty ozdobnych szczytów.

OPIS:

Ceglany budynek z wysokim dachem krytym łupkiem, bogato zdobiony glazurowanymi wyrobami ceramicznymi w kolorze brązowym i zielonym oraz niewielkimi płaszczyznami jasnego tynku, jest jednym z najlepszych wrocławskich przykładów architektury wzorowanej na dziełach neogotyku szkoły hanowerskiej. Konstrukcja ścian zewnętrznych, dla uzyskania dużych wymiarów otworów okiennych, została wykonana częściowo jako szkielet z piaskowca. Elewację frontową i pierwszy segment elewacji bocznej wieńczyły wysokie, ażurowe szczyty schodkowe, ozdobione jasnymi płaszczyznami tynku, zakończone blankami.

Budynek o niewielkim rzucie poziomym mieścił: 8 izb lekcyjnych, aulę (na ostatnim piętrze), pracownię fizyczną, bibliotekę, mieszkanie woźnego (na parterze) oraz pomieszczenia sanitarne, dostępne z podestu klatki schodowej.

UŻYTKOWNIK:

Bursa Szkolnictwa Zawodowego nr 3

6.GIMNAZJUM ŚW.ELŻBIETY (GYMNASIUM ZU ST.ELISABET)

ul.Dawida 1-3 / Arletiusstr.1-3

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji oraz domu rektora

fot.155-161

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, współpraca - J.Nathansohn

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 10.05.1897

projekt wstępny hali gimnastycznej - R.Plüddemann, K.Klimm, 12.02.1898

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 11.10.1898, luty 1899

aneks - projekt elewacji zach. II - J.Nathansohn, 31.01.1900

projekt techniczny - R.Plüddemann, J.Nathansohn, 16.02.1901 (pozwolenie na budowę - marzec 1901)

rysunki do przedmiarów - 1901

projekt ogrodzenia - J.Nathansohn, 12.02.1902

rysunki powykonawcze - J.Nathansohn, listopad 1904

BUDOWA:

wiosna 1901 - 16.11.1903

KOSZTY:

592 500 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-4a, I-4b, I-4c, 183, 183A, 184, 5079

APWAW - sygn. 16607-16608, 16655-16673

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXVII/1896, nr 916 (31.12.1896); LXXVIII/1897, nr 400 (11.06.1897); LXXXV/1904, nr 298 (29.04.1904); LXXXIII/1902, nr 702 (6.10.1902).

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 10, s.130 (8.12.1901).

Das Schulhaus - I/1899, s.211; II/1900, nr 6, s.308; IV/1902, nr 6, s.311, nr 9, s.454.

Schobel, Karl, *Das Schulgebäude zu St.Elisabet in Breslau und seine Geschichte*. W: *Beiträge zur Geschichte des Gymnasiums zu St.Elisabet. Festschrift zur Einweihung des neuen Schulgebäudes*. Breslau 1903.

Gymnasium zu St.Elisabet. Breslau, Festschrift zu Feier des dreihundertfünfzigjährigen Bestehens. Breslau 1912.

Lokales. Breslau, 1.Februar. Geheimer Baurat Plüddemann +, Schlesische Zeitung, CLXVIX/1909, nr 79 (2.02.1910).

Geheimrat Plüddemann, Schlesische Heimatblätter, III/1909-1910, nr 11, s.300.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1282 - 12888

BIBLIOGRAFIA:

Fuchs, Emil, *Das städtische evangelische Gymnasium zu St.Elisabet in Breslau 1293-1945*. Enger 1967.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.41, 264.

HISTORIA:

Gimnazjum św.Elżbiety było pierwszym wrocławskim gimnazjum. Założone w 1293 roku jako szkoła miejska, status gimnazjum otrzymało 29.01.1562 roku. Poprzednią siedzibą szkoły był budynek przy kościele św.Elżbiety (an der Elisabethkirche 3/5), przekształcony później na siedzibę policji budowlanej. W czasie uroczystości otwarcia nowego budynku gimnazjum 16 listopada 1903 roku, Richard Plüddemann otrzymał zaszczytny tytuł Królewskiego Tajnego Radcy Budowlanego. Budynek rozszerzony w kierunku południowym według projektu inspektora J.Nathansohna w 1913 roku.

OPIS:

Zastosowany do wystroju elewacji budynku gimnazjum materiał - biała, glazurowana cegła i piaskowiec, został narzucony architekturze całego zespołu szkół przy ulicach Dawida i Joannitów. Średniowieczna, malownicza bryła gmachu, zdobiona szczytami, narożną wieżą i wysokimi dachami o zróżnicowanej formie, otrzymała bogaty, rzeźbiony w piaskowcu renesansowy ornament, między innymi arabeski stylizowanej w duchu secesji (bogate fryzy u podstawy szczytów). Architekci nawiązali w ten sposób do historii gimnazjum sięgającej epoki renesansu. Detal elewacji przedstawiał różne dziedziny sztuki (we wnętrzu zaprojektowano sale do nauki śpiewu i rysunku) oraz motywy związane z symboliką miasta. Trójkątne szczyty ozdobiono na narożach i zwieńczeniu potężnymi kwiatonami - szyszkami. Herb miasta na zakończeniu głównego szczytu został zwieńczony trójkątnym frontonem (co przypomina formę szczytów gmachu banku przy ulicy Gepperta, zbudowanego w stylu niemieckiego renesansu). Naroże balkonu nad portalem głównego wejścia miała zdobić rzeźba Świętej Elżbiety. Prace kamieniarskie w budynku szkoły wykonał Carl Schilling z Berlina - królewski dostawca dworu. Na uwagę zasługują starannie opracowane wnętrza korytarzy i auli szkoły. Konstrukcja sklepień korytarzy opiera się na ciężkich, kamiennych, romanizujących kolumnach z kielichowymi kapitelami zdobionymi stylizowaną roślinnością, motywami liści dębu i winorośli. Aula otrzymała bogaty, secesyjny wystrój malarski i snycerski. Budynek gimnazjum był jednym z najbardziej okazałych i najpiękniejszych gmachów szkół zbudowanych przez R.Plüddemanna. Cieszył się też opinią jednego z najbardziej udanych jego dzieł.

UŻYTKOWNIK:

Instytuty Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego

7.EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA DZIEWCZĄT NR IV "KATHARINENSCHULE"

ul.Niemcewicza 2 / Rosenstr.2, Matthiasstr.70

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i ubikacji
fot.162-166

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, współpraca - H.Froböse

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 17.01.1898, 28.01.1898, 17.02.1898

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, H.Froböse, 26.09.1898, 30.11.1898, 2.03.1899

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, H.Froböse, 19.04.1899

projekt koncepcyjny III - R.Plüddemann, H.Froböse, 22.04.1899

rysunki powykonawcze - sierpień 1901

BUDOWA:

1898 - 22.03.1901 (odbiór techniczny)

początek budowy hali gimnastycznej - 8.06.1899

KOSZTY:

172 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-2b

APWAW - sygn. 18290-18292

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXXXIII/1902, nr 612 (1.09.1902)

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1210 - 1213

Breslauer Schulbauten..., t.II.

BIBLIOGRAFIA:

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.763.

HISTORIA:

Szkoła zbudowana na posesji zakupionej za 16 000 marek od Friedricha Lange. Budowa szkoły dała administracji budowlanej możliwość regulacji linii zabudowy ulicy Niemcewicza. Na polecenie Rady Miejskiej zostały wykonane dodatkowe dwie wersje projektu koncepcyjnego, mające na celu ograniczenie kosztów budowy szkoły - II projekt z mniejszymi izbami lekcyjnymi (z 19.04.1899) i III projekt budynku z płaskim, pokrytym cementem drzewnym dachem (z 22.04.1899). Ostatecznie zrealizowano pierwszą, najbardziej kosztowną wersję projektu.

OPIS:

Budynek wzniesiony z czerwonej cegły, zdobiony drobnymi, jasnymi, tynkowanymi płycinami podokiennymi oraz blendami w obrębie szczytów wieńczących ryzality. Na parterze elewacji wykonano delikatne pasy z cegły glazurowanej, naśladujące boniowanie. Wysoki, dwuspadowy, kryty dachówką dach otrzymał przy kalenicy geometryczny fryz. Obok tych gotyckich elementów, wokół trójkątnego łuku głównego portalu, został wykonany w technice sgrafitta delikatny, secesyjny, kwiatowy fryz. Wnętrze budynku hali gimnastycznej zostało oświetlone przez niemal całkowite przeszklenie ściany szczytowej o drewnianej konstrukcji.

UŻYTKOWNIK:

Dzielnicy Zespół Ekonomiczno - Administracyjny Szkół Wrocław - Śródmieście

8.HALA GIMNASTYCZNA SZKOŁY ŚREDNIEJ DLA DZIEWCZĄT NR III

ul.Kościuszki 82 / Tauenzienstr.82

fot.167-168

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 16.06.1899

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.12.1899

BUDOWA:

kwiecień - wrzesień 1900

KOSZTY:

12 488 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-5

APWAW - sygn. 18293

HISTORIA:

Hala gimnastyczna została zbudowana 8 lat po oddaniu do użytku ewangelickiej szkoły średniej dla dziewcząt.

OPIS:

Niewielki, kryty płaskim dachem budynek hali gimnastycznej, mieszczący salę o wymiarach 9x12 m, otrzymał skromny i tani wystrój architektoniczny elewacji z cegły i jasnych, tynkowanych blend.

UŻYTKOWNIK:

Bursa Szkolnictwa Zawodowego nr 3

9.SZKOŁA RZEMIOSŁA BUDOWLANEGO I WYŻSZA SZKOŁA BUDOWY MASZYN

ul.Prusa 53/55 / Lehmdamm 53/55

Projekty budynku głównego, laboratorium maszynowego i domu mieszkalnego

fot.169-171

AUTOR:

K.Klimm, współpraca przy projekcie koncepcyjnym - R.Plüddemann (główna idea projektu)

Kierownictwo budowy K.Klimm.

PROJEKTY:

szkice - Klimm, spr. R.Plüddemann, 6.11.1899 (wcześniejsze szkice z 1897r. nie zachowały się)

projekt koncepcyjny - budynek główny - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.10.1900; budynek mieszkalny - 18.01.1902

projekt techniczny - 26.07.1901 (pozwolenie na budowę 19.11.1901)

BUDOWA:

1902 - 12.04.1904

KOSZTY:

1 560 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.I-6a, I-6b

APWAW - sygn.18815

Baugewerkschule in Breslau, Schweizerische Bauzeitung, XLIII/1904, s.196.

Habel, Paul, *Neuer Führer...*, s.22, 117.

Hirsch, *Baugewerkschulbauten*, Deutsche Bauzeitung, XL/1906, s.264-265.

Plüddemann, Richard, *Baugewerkschulbauten*, Deutsche Bauzeitung, XL/1906, s.367.

Habel, Paul, *Führer...*, s.24.

Markgraf, H., op.cit., s.87.

Habel, Paul, *Forschungs-, Unterrichts...*, s.82.

Tote. Magistratsoberbaurat Karl Klimm, Deutsche Bauzeitung, LVIII/1924, s.176.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 4 (24.01.1904), nr 48 (27.11.1904); IV/1905, nr 7 (12.02.1905).

Breslauer Zeitung - LXXXIX/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 24 (21.01.1897); XCVI/1904 - *Provinzial - Zeitung*, *Breslauer Streifzug*. (*Die neue Baugewerk- und Maschinenbauschule*), nr 250 (10.04.1904),

nr 255 (12.04.1904); *Zur Einweihung der kgl. Baugewerk- und Maschinenbauschule*, nr 256 (13.04.1904); *Lokale Nachrichten*, nr 259 (14.04.1904).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1167 - 1170, 1172

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.45.

BIBLIOGRAFIA:

Allgemeine Lexikon... Pod red.Thieme - Becker, T.XX, s.499.

Antkowiak, Zygmunt, *Wrocław od A do Z*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1991, s.258.

Breslau von A bis Z. Pod red.Fritz Marx, Recklinghausen, s.18.

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas...*, fot.95.

Łagiewski, Maciej, *Herb Wrocławia w architekturze miasta*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1992, s.70, 72.

Niemczyk, Ernest, *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XXw. W: Z dziejów sztuki śląskiej*. Pod red. Z.Świechowskiego, Warszawa 1978, s.419-467.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.36.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.70.

HISTORIA:

Budynek mieszczący dwie szkoły, rzemiosła budowlanego i budowy maszyn, powstał z inicjatywy doktora Heinricha Fiedlera - dyrektora wrocławskiej Szkoły Przemysłowej (*Gewerbeschule*) i został sfinansowany ze środków budżetu miasta. 12 kwietnia 1904 roku odbyła się inauguracja nowych szkół i jednocześnie przekazanie ich skarbowi państwa.

OPIS:

Budynek szkoły wzniesiono pod hasłem "solidność bez przepychu". Już w fazie projektu, przed 1900 rokiem, Plüddemann narzucił ideę uczynienia kompleksu szkół ucieleśnieniem "wielkiej pomocy naukowej do budowania". Przy budowie użyto różnorodne: pokrycie dachów (z dachówki, z papy, cementu drzewnego, miedzi i szkła), konstrukcje muru (tynkowanego z detalem z granitu i piaskowca, z cegły i fachuwerku), sklepienia (beczkowe z lunetami i bez lunet, "pruska kapa", "czeska kapa", krzyżowe, gwiazdziste, żaglowe z cegieł, kamienia, żelbetu), stropy (płaski strop żelbetowy, tynkowany strop belkowy i widoczne belki drewniane), filary (granitowe filary wiązkowe, filary z czerwonego i białego piaskowca z wezłowiec i bez, drewniane i stalowe podpory) i schody (z żelbetu, z granitu, ze stali z dębową wykładziną) oraz materiały wykończeniowe. Zamierzeniem Plüddemanna było uniknięcie w architekturze "w miarę możliwości jakiegokolwiek archaicznego naśladownictwa jakiejkolwiek przeszłej epoki". Dekoracja rzeźbiarska wykorzystywała motywy związane z państwem, miastem, rzemiosłem oraz przedmiotami wykładowymi. Przy dużej różnorodności zastosowanych materiałów i metod konstrukcyjnych udało się architektom zachować jednolitość dzieła o średniowiecznej, malowniczej bryle i secesyjnej dekoracji rzeźbiarskiej elewacji i wnętrza. Obiekt ten należy do najwybitniejszych przykładów wrocławskiej architektury secesyjnej.

UŻYTKOWNIK:

Politechnika Wrocławska

10.EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA CHŁOPCÓW NR I im.G.FREYTAGA

ul.Joannitów 26-28 / Malteserstr.26-28

fot.172-174

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice - ?, maj 1899, R.Plüddemann, 20.11.1899 (nie zachowały się)

projekt wstępny - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.09.1900

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 28.03.1901

projekt techniczny - J.Nathansohn, 20.07.1901 (pozwolenie na budowę 12.02.1902)

aneks do projektu - Schöbel, J.Nathansohn, sierpień 1902

BUDOWA:

listopad 1901 - kwiecień 1903

KOSZTY:

241 250 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.I-4a

APWAW - sygn.16735-16740

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - II/1903, s.28, 352, 419, 492.

Das Schulhaus - II/1900, nr 6, s.308.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1280, 1284, 1285

BIBLIOGRAFIA:*Komm, ich zeige Dir Breslau.* t.II. Breslau 1929, s.50.Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.457.**HISTORIA:**

Już po rozpoczęciu prac ziemnych w listopadzie 1901 roku, 9.10.1902 roku Rada Miejska zgodziła się z propozycją administracji budowlanej, by podwyższyć wieżę zegarową o 4,3 metra, ożywić ją czterema wieżyczkami i umieścić na niej 4 tarcze zegarowe. W ten sposób zegary byłyby widoczne z nowego tunelu dworca i parku Teichäcker (Pola Stawowego). Budynek szkoły wraz z parterową dobudówką mieszczącą sanitariaty wzniesiono na parceli wytyczonej przy wschodniej granicy tego parku. Szkole nadano imię znanego śląskiego pisarza Gustawa Freytaga. Budynek uszkodzony prawdopodobnie w 1945 roku. Dziś nie istnieje.

OPIS:

Malownicza, narożna wieża zdominowała wysoką, zwartą bryłę o klarownej strukturze. Stanowiła również element równoważący dwa identyczne, trójkątne szczyty, wieńczące ryzalit środkowy fasady. W listopadzie 1899 roku Plüddemann określił w opisie projektu szkoły wystrój zewnętrzny budynku jako identyczny z wystrojem sąsiedniego zespołu szkół przy ulicy Dawida - "z cegły licówki ze skromnym użyciem kamieni ciosowych". Elewacje wykonano ostatecznie z żółtej lub czerwonej cegły, dekorowanej tynkowanymi blendami (wnęgowanie szczytów i ścian, płyciny podokienne) i piaskowcem (gzymsy: cokołowy i główny, słupki międzyokienne, portal głównego wejścia, obramienie i dekoracja rzeźbiarska szczytów). W architekturze budynku połączono smukłą, gotycką bryłę i typowy dla gotyku materiał (cegła, tynkowane blendy) z secesyjną, roślinną dekoracją kamieniarki szczytów i stolarki drzwiowej. Mimo zamiaru upodobnienia tej szkoły do budowanego równocześnie Gimnazjum św.Elżbiety, udało się tu odejść od wzorców historycznych i otrzymać architekturę bardziej powściągliwą i elegancką.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

11.HALA GIMNASTYCZNA**ul.Prusa 3/5 / Lehmdamm 3**

fot.175-177

AUTORZY:

R.Plüddemann, współpraca - R.Perrey, C.Cabanis

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, czerwiec 1901

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, R.Perrey, 9.01.1902

projekt techniczny - C.Cabanis, 21.10.1902 (pozwolenie na budowę 10.11.1902)

aneks do projektu - C.Cabanis, 18.02.1903 (w zbiorach APWAW, sygn.18750, k.22)

projekt instalacji - oświetlenia gazowego, 12.08.1903 (w zbiorach APWAW, sygn.18751, k.66)

BUDOWA:

styczeń - 30.12.1903 (odbior techniczny budynku)

KOSZTY:

60 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.I-6,

APWAW - sygn.18750-18752

Breslauer Bauten - Nachweis. Breslau 1.09.1903.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 37, s.561 (15.06.02); III/1904, nr 1, s.21 (3.01.04), nr 23, s.347 (5.06.04).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1165, 1173, 1248, 1249

HISTORIA:

Postanowienie o budowie hali gimnastycznej Wyższej Szkoły Realnej zapadło na posiedzeniu Rady Miejskiej 29.05.1890 roku. Następnie wstrzymano prace na 13 lat z powodu braku środków na budowę, które ostatecznie pobrano z funduszy pożyczki miejskiej na 1900 rok. Budynki szkoły i hali gimnastycznej zostały zburzone w 1945 roku.

OPIS:

Struktura budynku (duże płaszczyzny okien, przypory) oraz skromny detal elewacji (szczyty dekorowane blendami i sterczynami, arkadowy fryz) o średniowiecznym pochodzeniu. Kształt okien zamkniętych pełnym łukiem prawdopodobnie nawiązywał do klasycystycznego detalu elewacji sąsiedniej szkoły. Uproszczenie form historycznych, wprowadzenie dużych, tynkowanych płaszczyzn, wysoki dach kryty dachówką, to elementy charakterystyczne dla architektury szkół R.Plüddemanna po 1900 roku. Fundament hali z powodu złych właściwości gruntu wykonano z żelbetowej płyty o grubości około 50 cm.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

11.SZKOŁA UZUPEŁNIAJĄCA

ul.Piłsudskiego 27-29 / Gartenstr. 27-29

fot.178-181

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese, J.Nathansohn

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, marzec 1901, kwiecień 1902

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, F.Friese, wrzesień 1904

projekt koncepcyjny II - Plüddemann, J.Nathansohn, lipiec 1905

projekt techniczny - J.Nathansohn, sierpień 1906 (pozwolenie na budowę 24.09.1906)

projekt konstrukcji żelbetowej - R.Heim (firma "Carl Brandt"), 22.09.1906

BUDOWA:

1906-1908

KOSZTY:

570 000 marek

ŹRÓDŁA I BIBLIOGRAFIA:

(Źródła i literatura jak dla II Hali Targowej przy ulicy Kolejowej 43/45)

ABmW - sygn. I-3, I-3a

IKONOGRAFIA:

BUGZG - 876

Zentralblatt der Bauverwaltung - XXIX/1909, s.77.

Die städtische Markthallen..., s.29, 54.

HISTORIA:

Budynek oddany do użytku wraz z II Halą Targową przy ulicy Kolejowej. Uszkodzony prawdopodobnie w 1945 roku szczyt elewacji frontowej został nieudolnie odbudowany w uproszczonej formie.

OPIS:

Parter budynku zajmowały sklepy i oddział Miejskiej Kasy Oszczędności. Na kondygnacji mezzanina usytuowano mieszkania służbowe, a na górnych piętrach pomieszczenia szkoły. Budynek murowany,

stropy i fundamenty zostały wykonane z żelbetu przez firmę "Carl Brandt". Detal pokrytej kamienną okładziną elewacji frontowej został uproszczony przez J.Nathansohna w projekcie technicznym. Dekorację rzeźbiarską rozmieszczono w obrębie usytuowanej asymetrycznie na elewacji osi wyznaczonej bramą przejazdową i przejściem w kierunku hali targowej. Szeroki szczyt o falistym, secesyjnym wykończeniu ozdobiono herbem miasta i napisem u jego podstawy - "Fortbildungsschule". Wejście do hali targowej zostało oznaczone płaskorzeźbą o motywach roślinno - zwierzęcych i napisem "Markthalle". Secesyjne były także nieistniejące dziś stalowe witryny. Tynkowana elewacja tylna, z ceglany cokołem i pionowymi pasami akcentującymi położenie klatek schodowych, otrzymała wystrój w charakterze architektury całego dziedzińca hali targowej.

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Elektronicznych

12.VICTORIASCHULE

ul.Poniatowskiego 9 / Blücherstr. 9-13

Projekty budynków szkoły, hali gimnastycznej i domu rektora

fot.182-184

AUTORZY:

R.Plüddemann, C.Cabanis

PROJEKTY:

szkice - ?, nie zachowały się

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, C.Cabanis, 28.11.1905, 22.01.1906

projekt techniczny - C.Cabanis, 30.05.1906 (pozwolenie na budowę lipiec 1906); 9.10.1906 (pozwolenie na budowę listopad 1906)

BUDOWA:

1906- 16.04.1909

KOSZTY:

651 200 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. I-7, 476

APWAW - sygn. 16644-16645

Städtische Viktoriaschule Blücherstrasse 9/13. Breslau 1909.

Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens 1863 - 1913 der Breslauer Viktoriaschule. Breslau 1913.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXXV/1904, nr 126 (19.02.1904).

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 13, s.196 (27.03.1904), nr 50, s.713-714 (11.12.1904); IV/1905, nr 7, s.103 (12.02.1905); V/1906, nr 7, s.97-98 (18.02.1906), nr 14, s.232 (8.04.1906), s.378, 542.

Das Schulhaus - VIII/1906, nr 3, s.139, nr 9, s.428, nr 10, s.477; IX/1907, nr 3, s.139; X/1908, nr 4, s.196.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1230 - 1237

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., fot. XLIII.

BIBLIOGRAFIA:

Habel, [P.], *Forschungs-, Unterrichts- und...*, s.77-84.

Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*. W: Halama, G., *op.cit.*, s.20-27.

Konwiarz, Richard, *Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer*. Breslau 1926, s.137.

Komm, ich zeige Dir Breslau. t.I, Breslau 1926, s.85.

Oebbecke, *Schulbauten in hygienischer Hinsicht*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.301.

HISTORIA:

W 1902 roku miasto zakupiło od ogrodnika Jungera parcelę przy dzisiejszej ulicy Poniatowskiego pod budowę gmachu Wyższej Szkoły dla Dziewcząt imienia Wiktorii (szkoła rangi gimnazjum realnego), której siedziba znajdowała się wcześniej przy placu Nankiera. Prace budowlane były rozpoczęte w 1906 roku. W 1907 roku ukończono stan surowy. Inauguracja nowej szkoły odbyła się na Wielkanoc 1909 roku, już po odejściu R.Plüddemanna na emeryturę. Pracami budowlanymi

kierował wówczas miejski inspektor budowlany Charlot Cabanis, którego R.Konwiarz podaje jako autora projektu (Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild und Bauten...*).

OPIS:

Zespół budynków szkoły, hali gimnastycznej i szkoły gospodarstwa domowego oraz domu mieszkalnego dyrektora został zaplanowany wokół rozległego, otwartego od strony ulicy, zielonego dziedzińca. Na wzór ówczesnych szkół berlińskich, budynek szkoły został usytuowany w głębi terenu, z dala od hałasu ulicznego. Architektura zespołu odbiega znacznie od stylu innych budynków szkół projektowanych przez Plüddemanna. Prosta, zwarta bryła budynku przykrytego dwuspadowym dachem została urozmaicona nie istniejącą dziś wieżą - sygnaturką. Płaskie, tynkowane elewacje ozdobiono skromną, kamienną dekoracją rzeźbiarską (nadproża i ślēmiona okien, zworniki łuków). Ideą architektów, podobnie jak przy budowie Szkoły Rzemiosła Budowlanego, było prawdopodobnie odcięcie się od jakichkolwiek wzorców historycznych. Widoczny jest natomiast wpływ architektury ruchu Heimatschutzu, szczególnie w przypadku budynków hali gimnastycznej i mieszkalnego. Na uwagę zasługują bogate polichromie ścian i sufitu auli, wykonane jeszcze w duchu secesji "geometrycznej", a szczególnie rysunek postaci dwóch kobiet na ścianie szczytowej auli, trzymających herb miasta.

W szkole urządzono między innymi: bibliotekę, gabinety do nauki chemii i fizyki, salę na zbiory przyrodnicze, salę do nauki krawiectwa, gabinet lekarski, salę rysunkową, aulę.

UŻYTKOWNIK:

I Liceum Ogólnokształcące

13.EWANGELICKA SZKOŁA ŚREDNIA DLA CHŁOPCÓW (HOLTEISCHULE)

ul.Litomska 61/63 / Leuthenstrasse 61/63

fot.186-188

AUTOR:

R.Plüddemann, G.Oelsner? (elewacje)

Nie zachowały się szkice i projekty koncepcyjne. Autorstwo R.Plüddemanna jest wzmiankowane w artykule, który ukazał się z okazji oddania szkoły do użytku 11.04.1909 roku w *Breslauer Zeitung*. Nadzór architektoniczny przy realizacji - miejski inspektor budowlany G.Oelsner.

PROJEKTY:

szkic - luty 1905 - nie zachował się

projekt wstępny - maj 1905 - nie zachował się

projekt techniczny I - H.Froböse, 31.05.1907

projekt techniczny II (elewacje zrealizowane) - maj 1908

aneksy do projektu - G.Oelsner, 12.12.1908

rysunki powykonawcze (rysunki instalacji) - G.Oelsner, 1.07.1909 - 18.09.1909

BUDOWA:

wrzesień 1907 - kwiecień 1909

KOSZTY:

257 150 marek

ZRÓDŁA:

ABmW - I-9

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXXVI/1907, nr 140 (25.02.1907); LXXXVIII/1909, *Der Neubau der Knabenmittelschule*, nr 253 (11.04.1909).

Breslauer Gemeinde - Blatt - IV/1905, nr 7, s.102-103 (12.02.05), nr 21, s.338 (21.05.05); VI/1907, nr 9, s.147-148 (24.02.07), nr 17, s.326 (21.04.07), nr 21, s.415 (19.05.07), nr 37, s.650-651 (8.09.07).

Ostdeutsche Bau - Zeitung - Nachrichten. Breslau, Magistrat. Bau einer evangelischen Knabenmittelschule, III/1905, s.233.

Das Schulhaus - VII/1905, nr 5, s.212; IX/1907, nr 6, s.276, nr 11, s.515; X/1908, nr 12, s.571.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 1280?. 1285?, 1160, 1161

HISTORIA:

Budynek szkoły wzniesiono na działce zakupionej przez miasto od Zwicklitz'a, w sąsiedztwie zbudowanej w 1904 roku komendy straży pożarnej. Szkole nadano imię śląskiego poety Karla von Holtei (zm.1880). Budynek zburzony w 1945 roku.

OPIS:

Wystrój elewacji, zaprojektowany prawdopodobnie przez Plüddemanna, zmieniono w stosunku do projektu technicznego z 1907 roku już w trakcie budowy. Jego autorem lub współautorem (wraz z R.Plüddemannem) mógł być inspektor budowlany G.Oelsner, który nadzorował budowę. Zrezygnowano z wertykalizmu elewacji i ich historyzującego detalu (tynkowanych płycin podokiennych, wysokich, wklęsło - wypukłych szczytów ryzalitów, ostrołukowych portali) na rzecz gładkich elewacji z mocnym gzymsem koronującym, niemal pozbawionych dekoracji. Zdaniem wrocławskiej prasy szkoła dla chłopców wraz ze wzniesionym wcześniej budynkiem straży pożarnej "tworzyła zespół budowli o delikatnym piętnie (tutejszego) regionalnego budownictwa" (Breslauer Zeitung, nr 253, 11.04.1909). Otwory okienne i drzwiowe o zróżnicowanych formach były zamknięte prostym nadprożem, łukiem odcinkowym, koszowym lub pełnym. Na elewacjach połączono duże płaszczyzny tynku i ceglanego lica o zróżnicowanym kolorze. Nad głównym wejściem wmurowano cztery putta spięte festonami. Dwa spośród nich trzymały napis "Knabenmittelschule", jedno (symbolizujące naukę) - kałamarz, inne (przedstawiające przerwę) - złożone jabłko. W zworniku portalu umieszczono rzeźbioną głowę patrona szkoły. Na osi elewacji, poniżej gzymsu koronującego znajdował się zegar słoneczny obramiony dekoracją roślinną i girlandami.

Wnętrze szkoły otrzymało skromny wystrój z barwnej cegły licówki. Na filarach zostały umieszczone kolorowe reliefy z kwiatami oznaczającymi poszczególne miesiące roku. W sali rysunkowej wykonano fryz z postaciami dzieci. 12 izb lekcyjnych usytuowano tylko od strony podwórza i ponad parterem, ze względu na lepsze oświetlenie. Na parterze urządzono pokój lekarza, mieszkanie służbowe i salę prac ręcznych oraz stację pogotowia ratunkowego z garażem, obsługiwaną przez komendę straży pożarnej.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

II. BUDYNKI OCHRONY ZDROWIA I OPIEKI SPOŁECZNEJ

Rozszerzenie obszaru gminy miejskiej z końcem XIX wieku i ogromny wzrost zaludnienia Wrocławia spowodowały, że stała się konieczna niemal we wszystkich dziedzinach publicznej opieki społecznej i zdrowotnej, budowa nowych i rozbudowa istniejących zakładów.

W 1895 roku F. Sulimierski pisał o wrocławskiej opiece zdrowotnej i społecznej: "Wrocław posiada liczne zakłady dobroczynne, których zasoby przedstawiają wartość 20 milionów marek bez wliczenia tu fundacji żydowskich. Szczególnie ważne są: dom sierot "ad matrem dolorosam", trzy ewangelickie domy sierot, liczne szpitale dla chorych i zakłady opieki dla starców, a szczególnie szpital powszechny Wszystkich Świętych, mieszczący rocznie do 9000 chorych, szpital św. Ducha, szpital Braci Miłosiernych, dwa szpitale siostr Elżbietanek dla chorych płci żeńskiej, szpitalik im. Augusty dla dzieci ubogich, szpital im. Wacława Hanckiego (...)"²⁵.

W 1888 roku ukończono budowę Miejskiego Zakładu dla Nerwowo i Umysłowo Chorych²⁶. W latach 1887-1892 zbudowano nowe kliniki uniwersyteckie przy dzisiejszej ulicy Chałubińskiego i przeniesiono je z dotychczasowej siedziby w szpitalu Wszystkich Świętych, następnie rozbudowano w latach 1895-1901 i 1906-1909. Szpital Wszystkich Świętych, pełniący rolę szpitala centralnego, zyskał w 1902 roku nowy oddział internistyczny fundacji Friebe - Agath. Wszystkie istniejące budynki szpitala miały być po 1900 roku sukcesywnie zastępowane²⁷. Szpital im. Wenzel - Hancke, otwarty w 1878 roku, zyskał nowe budynki w roku 1896, a następnie w 1909. W latach 1893-1894 rozbudowano szpital Świętego Hieronima i Jedenastu Tysięcy Dziewic. Nową siedzibę otrzymał w 1892 roku istniejący od 1820 roku szpital dla służby²⁸. W 1893 roku wprowadzono nowe zasady administrowania zakładami dobroczynnymi i zakładami opieki dla biednych, wprowadzając ścisłą współpracę i centralizację zakładów publicznych i prywatnych (system Elberfeldera)²⁹. W 1898 roku rozbudowano ze środków miejskich przytułek dla kalek fundacji Claassena³⁰. W 1902 roku został oddany do użytku miejski ośrodek opieki społecznej w Praczach Odrzańskich, gdzie biedni otrzymali schronienie, możliwość pracy i opiekę lekarską³¹. Osoby wyleczone w szpitalach miejskich, niezdolne do pracy, były kierowane od 1897 roku do miejskiego sanatorium - "schroniska dla rekonwalescentów" fundacji Friedländera w Świnarach, mieszczącego się w przebudowanym pałacu i parku³².

Podobnie jak w innych miastach o dużym przyroście ludności, wrocławskie budynki szpitalne budowano jako piętrowe. Duże, przestronne sale chorych zajmowały przeważnie cały trakt budynku (budynki szpitala im. Wenzel - Hancke i ośrodka w Praczach Odrzańskich), co umożliwiało lepszą cyrkulację powietrza i nasłonecznienie³³. Loggie usytuowane od strony południowej dawały pacjentom możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu, a wieloboczne ryzality wprowadzały do wnętrza szpitalnych światło słoneczne (budynki przytułku dla kalek przy ulicy Trzebnickiej i ośrodka w Praczach Odrzańskich).

Na początku XX wieku panował pogląd, że pielęgnowanie zdrowia w głównej mierze polega na

²⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego, t.14, Warszawa 1977 (przedruk z 1895r.), s.24.

²⁶ Ahlborn, Helmut, *Irrenanstalten. Historische Dokumente zur Theorie und Praxis der Irrenhaus - Architektur und des Irrenwesens im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1983.

W 1885 roku choroby umysłowe zostały uznane przez kasy chorych, i dlatego ośrodki dla umysłowo chorych stały się szpitalami. W latach 1877-1904 liczba takich szpitali w Niemczech podwoiła się.

²⁷ *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege*..., s.388.

²⁸ *Ibidem*, s.248.

²⁹ Markgraf, H., *op.cit.*, s.75.

³⁰ *Breslau von A...*, s.32.

³¹ Markgraf, H., *op.cit.*, s.84.

³² *Ibidem*, s.79.

³³ Cullen, Michael, S., *Bauwerke der Gründerzeit*. [...], s.87; Murken, Axel, *Vom Armenhospital zum Grossklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses von 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Köln 1988, s.170, 184, 188, 339-340.

System budowy szpitalnych pawilonów z dużą salą chorych, zajmującą cały trakt budynku, na której końcu znajdowały się pomieszczenia sanitarne, był popularny w Niemczech w latach 1868-1914 (pawilony parterowe, po 1888 roku - wielopiętrowe, wolnostojące). Forma parterowego pawilonu świadczy o tym, że starano się zwalczać infekcję przenoszoną drogą powietrzną, a nie kontaktową. Osiągnięcia niemieckich naukowców w dziedzinie bakteriologii (prace Roberta Kocha) sprawiły, że zabudowa pawilonowa utraciła swe znaczenie.

pielęgnowaniu ciała, a kąpiel jest niezbędna dla jego wzmocnienia i wypoczynku³⁴. Wrocław na początku XX wieku posiadał obok otwartych kąpielisk i kąpielisk rzecznych także łaźnie miejskie, utrzymywane z gminnych funduszy. Najstarsza łaźnia była wzniesiona w 1894 roku przy moście Uniwersyteckim (Werderstrasse 2/4) ze środków fundacji radcy ekonomicznego Korna (1828-1891), pozostawionych miastu na budowę łaźni, "z których mogli korzystać ubożsi mieszkańcy miasta za nieznaczną opłatą"³⁵. Pozostałe środki fundacji przy udziale funduszy Miejskiej Kasy Oszczędności przeznaczono na budowę drugiej łaźni wrocławskiej w pobliżu dworca Świebodzkiego (Berliner Platz), którą oddano do użytku w 1898 roku³⁶. Następne wrocławskie łaźnie miejskie powstały w tak zwanych domach opieki społecznej (*Wohlfahrtshäuser*) przy ulicach Suchej (1907-1909) i Legnickiej (1910), łączących funkcje: łaźni miejskich, czytelni ludowych, miejsc opieki nad dziećmi, miejsc pracy dla kobiet, kas oszczędności a nawet stanowisk opłat celnych³⁷.

Budynki łaźni wznoszono przeważnie z surowej cegły z dachem o drewnianej konstrukcji, odpornej na obecność pary wodnej, z deskowaniem z drewna sosny kanadyjskiej. We wnętrzu ściany otrzymywały okładzinę z tynku cementowego na bitumicznym podkładzie, płytki porcelanowe lub białe cegły glazurowane. Jako najlepszy środek do ogrzewania wody uznano parę wysoko i niskoprężną oraz parę wylotową. Oświetlenie mogło być: gazowe, naftowe lub elektryczne³⁸.

Richard Plüddemann z ramienia administracji budowlanej uczestniczył w realizacji miejskich inwestycji opieki zdrowotnej i społecznej od 1885 do 1908 roku, wykonując projekty obiektów szpitalnych, łaźni i przytułków. W pracach projektowych współpracował z architektem magistrackim K.Klimmem.

Z problematyką wrocławskiej opieki społecznej i zdrowotnej na przełomie XIX i XX wieku spotykamy się w okolicznościowych wydawnictwach Magistratu, zarządzeniach, regulaminach, instrukcjach służbowych, księgach pamiątkowych z okazji przekazania miastu ukończonych inwestycji³⁹, gdzie znajdują się opisy architektury, jej programu użytkowego. Bogaty zbiór projektów z tego okresu znajduje się w Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia.

³⁴*Das Arbeiter - Brausebad*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VI/1908, s.121-124.

³⁵*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.133.

Opłata za kąpiel wynosiła 5-10 fenigów, za co otrzymywano ręcznik i mydło. Czas kąpieli wynosił 20 minut. Osoby niepełnosprawne mogły otrzymać 2 karty wstępu. Z łaźni mogli korzystać mężczyźni, kobiety, a dzieci do lat 10 tylko pod opieką dorosłych.

³⁶*Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.131.

³⁷Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*. W: Breslau. Pod red. Georg Halama, s.25.

³⁸*Das Arbeiter...*

³⁹*Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung und Betrieb des Wenzel-Hancke-Krankenhauses*. Breslau 1912.

1.SZPITAL DLA UMYSŁOWO CHORYCH

Wyb.Korzeniowskiego 18 / Einbaumstr.23-25

Zmiany w projekcie budynku głównego, projekty budynku gospodarczego, domu lekarza
fot.189-190

PROJEKTY:

budynek główny:

projekt wstępny - R.Mende, 15.12.1881

Projekt koncepcyjny uwzględniający zmiany na elewacji nie zachował się. O autorstwie R.Plüddemanna świadczą zastosowane formy stylowe.

budynek gospodarczy:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Kessler, czerwiec 1891

rysunki powykonawcze - C.Cabanis, 10.08.1905

dom lekarzy:

projekt wstępny - R.Plüddemann, K.Klimm, 29.11.1895, grudzień 1895

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 11.01.1897

projekt techniczny - R.Plüddemann, 25.06.1897 (pozwolenie na budowę 10.07.1897)

aneks do projektu technicznego - J.Nathansohn, 9.05.1898

kostnica:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, podpis nieczyt., 1.08.1888

BUDOWA:

kwiecień 1885 - listopad 1888 (budynek główny)

1897-1898 (dom lekarzy)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.V-42, VIII-11

APWAW - sygn.17390-17391, 17401-17405, 17406 (dom lekarza), 18767-18768

Hahn, *Die städtische Heilanstalt für Nerven- und Gemütskranke*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.402-407.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.72.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVII/1886, nr 43 (19.01.1886), nr 289 (25.04.1886), nr 364 (27.05.1886), nr 400 (11.06.1886), nr 451 (2.07.1886); LXVIII/1887, nr 193 (18.03.1887), nr 403 (14.06.1887), nr 430 (24.06.1887), nr 457 (5.06.1887).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.802, 1053, 1055, 1057-1059

BIBLIOGRAFIA:

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas...*, fot.80.

HISTORIA:

Na wiosnę 1885 roku rozpoczęto prace ziemne. Ze względu na wysoki poziom wód guntowych, fundamenty musiały być pogłębione w stosunku do projektu. Zmiana na stanowisku miejskiego radcy budowlanego nastąpiła już w czasie budowy szpitala, który realizowano na podstawie projektu R.Mende. R.Plüddemann po objęciu urzędu wprowadził niewielkie zmiany w architekturze budynku, jakie były możliwe ze względu na zawansowanie prac budowlanych (w 1885 roku doprowadzono ściany do wysokości 2,5m nad poziom I piętra). Na skutek postanowienia Rady Miejskiej o budowie dodatkowych pomieszczeń (dla dodatkowych 100 pacjentów), podwyższono o jedną kondygnację część środkową budynku. Już w czasie budowy unowocześniono opiekę nad chorymi do tego stopnia, że trzeba było wprowadzić zmiany w planie szpitala. Przewidziane w projekcie R.Mende liczne pojedyncze pokoje połączono w duże sale i ograniczono liczbę izolatek. W środkowej części budynku usytuowano pomieszczenia administracyjne, laboratoryjne, mieszkania lekarzy. W suterenie znalazły się pomieszczenia do pracy dla chorych (szewców, krawców, introligatorów, malarzy, stolarzy). Po zbadaniu gruntu postanowiono zmienić planowane usytuowanie budynku gospodarczego, co wiązało się z wykonaniem nowego projektu. W 1886 roku, zgodnie z intencją naczelnego lekarza, przewidywano połączenie zakładu z przytułkiem dla ubogich, który miał powstać na sąsiedniej działce, przez budowę wspólnych budynków gospodarczych. R.Plüddemann wykazał, że nie spowoduje to żadnych oszczędności, a przesunie termin oddania budynków o 1/2 roku. Około 1889 roku zbudowano wspólną kostnicę dla obu zakładów. Budowa szpitala w stosunku do planowanego terminu ukończenia prac opóźniła się o rok.

OPIS:

Kompozycja bryły, wzorowanej na nowożytnym pałacu z bocznymi skrzydłami i osią podkreśloną ryzalitem środkowym, zastosowany materiał (żółta cegła z dekoracją z czerwonej cegły i kształtek) oraz elewacja I i II kondygnacji pochodzą z projektu R.Mende. R.Plüddemann przekształcił ryzalit środkowy nadając mu formę dwuwieżowej fasady kościelnej przez dodanie jednej kondygnacji zakończonej ostrosłupowymi hełmami. Okna III kondygnacji zostały zamknięte łukiem ostrym. Całość bryły zwieńczono wydatnym gzymsem. R.Plüddemann nadał w ten sposób architekturze charakter średniowieczny.

UŻYTKOWNIK:

Klinika Psychiatryczna Akademii Medycznej. Specjalistyczny Zespół Psychiatryczny Opieki Zdrowotnej we Wrocławiu

2.PRZYTUŁEK DLA UBOGICH

A - pl.Staszica / Roßsplatz

B - ul.Kraszewskiego / Einbaumstr.

fot.192-200

AUTORZY:

R.Plüddemann, Hennicke?

PROJEKTY:

A.szkiec - R.Plüddemann, wrzesień 1885, 19.03.1886

projekty konkursowe, bez daty

B.projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, Hennicke?, 31.01.1887

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, Hennicke?, 20.05.1887

projekt koncepcyjny III - R.Plüddemann, Hennicke?, 1.08.1888

BUDOWA:

Projekt nie zrealizowany.

KOSZTY:

przewidywane - 1 169 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-28a, V-42, VIII-11

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVII/1886, nr 364 (27.05.1886), nr 400 (11.06.1886); LXVIII/1887, nr 193 (18.03.1887), nr 403 (14.06.1887), nr 412 (17.06.1887), nr 457 (5.07.1887); LXXVIII/1897, nr 289 (27.04.1897).

HISTORIA:

Pierwsze szkice nowego przytułku dla ubogich we Wrocławiu powstały latach 1885-1886. Działkę pod budowę tego ośrodka wybrano na południe od dworca Nadodrże, między ulicami Trzebnicką i Osobowicką (dzisiejszy plac Staszica). Szczegółowe opracowanie architektury poszczególnych budynków stało się prawdopodobnie tematem konkursu, którego plansze, opatrzone jedynie hasłami, zachowały się we wrocławskim Archiwum Budowlanym. 26 maja 1887 roku Magistrat zgłosił na obradach Rady Miejskiej wniosek, aby pod budowę przytułku wykorzystać teren sąsiadujący z przyszłym miejskim zakładem dla umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego, pozyskany od właściciela Guido von Drabiziusa przez zamianę na miejskie łąki na przedmieściu Odrzańskim. Położenie nowej działki wydawało się bardziej dogodne. Bliskość Odry i szerokie wybrzeże porośnięte krzewami gwarantowały dostęp świeżego powietrza. Istniała tu ponadto możliwość późniejszej rozbudowy ośrodka przez przedłużenie pawilonów oraz uzyskania dodatkowej przestrzeni na ogród, co nie było możliwe na niewielkiej działce na placu Staszica. Jeszcze w czasie negocjacji prowadzonych w celu zakupu terenu nad Odrą w czerwcu 1886 roku, na posiedzeniu Rady Miejskiej padła propozycja budowy wspólnych budynków gospodarczych dla przytułku i zakładu dla umysłowo chorych. Propozycji tej, jako jedynie pozornie bardziej ekonomicznej, sprzeciwił się R.Plüddemann. W 1887 roku powstał projekt wspólnej dla obu zakładów kostnicy, którą zbudowano w 1888 roku. W pierwszym etapie budowy przytułku miały być wzniesione budynki szpitala dla 220 i domu mieszkalnego dla 160 mężczyzn. Koszt ich budowy miał wynieść 286 987 marek. W styczniu i maju 1887 roku powstały kolejne wersje projektu koncepcyjnego nowego przytułku, które wydały się radnym zbyt drogie między innymi z powodu zastosowania masywnych stropów i zbyt dużych

wysokości kondygnacji. Rada Miejska zaproponowała Magistratowi wykonanie nowego, tańszego projektu. Nowy projekt koncepcyjny autorstwa R.Plüddemanna i architekta rządowego (podpis nieczytelny) powstał w 1888 roku. W 1889 roku Rada Miejska zrezygnowała z budowy na tej parceli ze względu na brak możliwości rozbudowy ośrodka w przyszłości. Ośrodek opieki społecznej powstał w latach 1900-1902 w Praczech Odrzańskich.

OPIS:

Projekt A:

Założenie urbanistyczne symetryczne, z umieszczonym na osi budynkiem administracyjnym, "flankowanym" kaplicami o identycznej bryle (katolicką i ewangelicką). Były to obiekty o najbogatszej architekturze (kryte wysokimi dachami, ozdobione ryzalitami, szczytami, rozetami, ostrołukowymi oknami). Budynki mieszkalne i szpitalne zaprojektowano jako prostopadłościennę, wydłużoną bryłę przykrytą spłaszczonymi dachami. Ceglane budowle nosiły cechy architektury neogotyckiej wywodzącej się ze szkoły hanowerskiej.

Projekt B:

Plan symetryczny. Na osi założenia umieszczono budynki o najbogatszej formie: administracyjny, gospodarczy i kaplicę. Budynki szpitalne (dla 230 kobiet i 220 mężczyzn) oraz mieszkalne (dla 80 kobiet i 80 dzieci oraz 130 mężczyzn) rozmieszczono symetrycznie względem osi, po obu stronach działki. Swobodnie, malowniczo została zaprojektowana zieleni.

Budynki szpitalne i mieszkalne o spłaszczonych dachach z szerokimi okapami, urozmaicone ryzalitami, wieżyczkami. Budynek administracyjny, przykryty wysokim dachem, otrzymał gotycki szczyt nad ryzalitem środkowym. Budynek gospodarczy ozdobiono wieżą w konstrukcji "muru pruskiego" z zegarem i dzwonnica zwieńczoną wysokim, ostrosłupowym hełmem. Architektura o formach typowych dla ceglanego neogotyku szkoły hanowerskiej, zdobiona dekoracją z glazury, nawiązywała do stylu, w jakim zbudowano sąsiedni zakład dla umysłowo chorych.

3.SZPITAL DLA SŁUŻBY

ul.Rydygiera 46 / Mehlgasse 46-48

fot.201-202

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, 26.09.1889

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 7.08.1890, 16.08.1890; K.Klimm, 20.10.1890

projekt techniczny - R.Plüddemann, K.Klimm, 4.03.1891 (pozwolenie na budowę 25.04.1891)

rysunki wykonawcze - 1893

BUDOWA:

1891-1892

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-8

APW - sygn.2209

APWAW - sygn.19310

Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege. Altersversorgungsanstalten. W: Gesundheits- und Wohlfahrtspflege... s.246-248.

HISTORIA:

Szpital - przytułek dla starych, samotnych służących otwarto we Wrocławiu w 1820 roku przy ul.Garnarskiej 1, w 1872 roku przeniesiono na ulicę Pomorską (Rosenthalerstr.). Na przełomie lat 1891 i 1892 powstał jego nowy oddział przy ulicy Rydygiera z pokojami jedno lub dwuosobowymi dla 47 osób.

R.Plüddemann pisał w 1891 roku, że projekt ten z powodu braku czasu urzędników administracji budowlanej, został wykonany przez mistrza murarskiego (prawdopodobnie C.Schlawitza), co nie zostało odnotowane na rysunkach. Można przypuszczać, że chodziło o ostatnią fazę projektu technicznego.

wysokości kondygnacji. Rada Miejska zaproponowała Magistratowi wykonanie nowego, tańszego projektu. Nowy projekt koncepcyjny autorstwa R.Plüddemanna i architekta rządowego (podpis nieczytelny) powstał w 1888 roku. W 1889 roku Rada Miejska zrezygnowała z budowy na tej parceli ze względu na brak możliwości rozbudowy ośrodka w przyszłości. Ośrodek opieki społecznej powstał w latach 1900-1902 w Praczech Odrzańskich.

OPIS:

Projekt A:

Założenie urbanistyczne symetryczne, z umieszczonym na osi budynkiem administracyjnym, "flankowanym" kaplicami o identycznej bryle (katolicką i ewangelicką). Były to obiekty o najbogatszej architekturze (kryte wysokimi dachami, ozdobione ryzalitami, szczytami, rozetami, ostrołukowymi oknami). Budynki mieszkalne i szpitalne zaprojektowano jako prostopadłościennne, wydłużone bryły przykryte spłaszczonymi dachami. Ceglane budowle nosiły cechy architektury neogotyckiej wywodzącej się ze szkoły hanowerskiej.

Projekt B:

Plan symetryczny. Na osi założenia umieszczono budynki o najbogatszej formie: administracyjny, gospodarczy i kaplicę. Budynki szpitalne (dla 230 kobiet i 220 mężczyzn) oraz mieszkalne (dla 80 kobiet i 80 dzieci oraz 130 mężczyzn) rozmieszczono symetrycznie względem osi, po obu stronach działki. Swobodnie, malowniczo została zaprojektowana zieleń.

Budynki szpitalne i mieszkalne o spłaszczonych dachach z szerokimi okapami, urozmaicone ryzalitami, wieżyczkami. Budynek administracyjny, przykryty wysokim dachem, otrzymał gotycki szczyt nad ryzalitem środkowym. Budynek gospodarczy ozdobiono wieżą w konstrukcji "muru pruskiego" z zegarem i dzwonnica zwieńczoną wysokim, ostrosłupowym hełmem. Architektura o formach typowych dla ceglanego neogotyku szkoły hanowerskiej, zdobiona dekoracją z glazury, nawiązywała do stylu, w jakim zbudowano sąsiedni zakład dla umysłowo chorych.

3.SZPITAL DLA SŁUŻBY

ul.Rydygiera 46 / Mehlgasse 46-48

fot.201-202

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, 26.09.1889

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 7.08.1890, 16.08.1890; K.Klimm, 20.10.1890

projekt techniczny - R.Plüddemann, K.Klimm, 4.03.1891 (pozwolenie na budowę 25.04.1891)

rysunki powykonawcze - 1893

BUDOWA:

1891-1892

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-8

APW - sygn.2209

APWAW - sygn.19310

Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege. Altersversorgungsanstalten. W: Gesundheits- und Wohlfahrtspflege... s.246-248.

HISTORIA:

Szpital - przytułek dla starych, samotnych służących otwarto we Wrocławiu w 1820 roku przy ul.Garncarskiej 1, w 1872 roku przeniesiono na ulicę Pomorską (Rosenthalerstr.). Na przełomie lat 1891 i 1892 powstał jego nowy oddział przy ulicy Rydygiera z pokojami jedno lub dwuosobowymi dla 47 osób.

R.Plüddemann pisał w 1891 roku, że projekt ten z powodu braku czasu urzędników administracji budowlanej, został wykonany przez mistrza murarskiego (prawdopodobnie C.Schlawitz), co nie zostało odnotowane na rysunkach. Można przypuszczać, że chodziło o ostatnią fazę projektu technicznego.

OPIS:

Skromna architektura o formach neogotyckich. Budynek licowany czerwoną cegłą, delikatnie zdobiony glazurowanymi kształtkami, przykryty wysokim dachem. Bryła zwarta, ciężka, detal pozbawiony finezji.

UŻYTKOWNIK:

Komenda Rejonowa Policji dz.Śródmieście. Komisariat

4.SZPITAL IM.WENZEL - HANCKE

ul.Komandorska 118-120 / Neudorfstr.118-120

HISTORIA:

Szpital powstał z fundacji Liny Hancke, wdowy po miejskim radcy medycznym. Pierwsze budynki szpitalne wzniesiono w latach 1875 - 1878 na działce o powierzchni 37,75 arów, przekazanej fundacji nieodpłatnie przez miasto (ul.Komandorska 120). W 1890 roku teren zakładu rozszerzono przez zakup sąsiedniej działki przy ulicy Komandorskiej 116 (25a, 23m² z fundacji Schiffke). Dzięki powiększeniu terenu szpitala, możliwa była jego pierwsza, kompleksowa rozbudowa.

W latach 1890-1895, w projektowaniu obiektów szpitalnych uczestniczyli R.Plüddemann i K.Klimm. W 1892 roku zaprojektowali oni 2 parterowe, murowane pawilony dla zakaźnie chorych (jeden z nich istnieje do dziś). Inwestycja ta była zrealizowana w dużym pośpiechu, na wieść o epidemii cholery w Hamburgu. W 1895 roku zbudowano małą kostnicę w południowej części działki, rozebraną na przełomie lat 1907 i 1908 z powodu kolejnej rozbudowy szpitala (1906-1909). W latach 1894-1895 w środkowej części nowej działki wzniesiono budynek gospodarczy. W 1896 roku powstał budynek szpitalny przy ulicy Komandorskiej, później kilkakrotnie przebudowywany. Obok znajdowała się portiernia i brama, w którą wbudowano za zgodą konserwatora zabytków bramę bastionu Sakwowego (*Poternenpforte*), przeniesioną tu z ulicy Nowej przy Wzgórzu Liebicha (*Breslau von A...*, s.245.). Stało się to prawdopodobnie z inicjatywy R.Plüddemanna.

4.1.BUDYNEK GOSPODARCZY

fot.203-204

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, 31.03.1891

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 22.03.1893, 31.03.1893, 14.04.1893, 14.04.1893

projekt instalacji - R.Plüddemann, O.Wieprecht, 24.03.1893

projekt techniczny - J.Nathansohn, 23.08.1894 (pozwolenie na budowę 15.10.1894), 11.10.1895 (pozwolenie na budowę 9.11.1895)

rysunki powykonawcze - grudzień 1896

BUDOWA:

1894-1895

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.V-44, 3133-3135

APWAW - sygn.2126, 16742-16768

Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung... op.cit.

Oebbecke, *op.cit.*, s.393-402.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, s.559-560; IV/1905, s.438.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1087, 1089, 1096?

HISTORIA:

Wielkość budynku gospodarczego była pierwotnie obliczona do obsługi 150 chorych, i wkrótce stała się niewystarczająca. Rozbudowa nastąpiła w latach 1906-1909 według projektu miejskiego inspektora budowlanego Juliusa Nathansohna. Obiekt zyskał nowe przybudówki, które niemal w

całości zasłoniły "starą" część. Wszystkie pomieszczenia gospodarcze zostały powiększone.

OPIS:

Architektura tania, skromna, funkcjonalna, niemal bezstylowa. Budynek otynkowany, kryty płaskim dachem. Cegłę licówkę zastosowano tylko do wykonania cokołu, opasek okiennych i gzymsu. Mocny gzyms ze sterczynami na narożach budynku, okna zamknięte łukiem odcinkowym, to repertuar form charakterystyczny dla projektów Plüddemanna.

UŻYTKOWNIK:

Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego

4.2.KOSTNICA

fot.205-106

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny I i projekt instalacji - R.Plüddemann, O.Wieprecht, 14.04.1993

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, K.Klimm, 8.01.1995

BUDOWA:

1895

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-8, 3133-3135

APWAW - sygn.16742-16748

Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung... op.cit.

Oebbecke, *Das Wenzel - Hancke - Krankenhaus. W: Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.393-402.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - VI/1907, s.793 (22.10.07).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1138?, 1085, 1091?

HISTORIA:

Kostnica połączona z kaplicą została rozebrana w latach 1907/1908 ze względu na niewystarczającą wielkość dla wciąż rozwijającego się kompleksu szpitalnego oraz położenie uniemożliwiające jego rozbudowę. Nową kostnicę dla zakładu anatomii patologicznej wzniesiono w 1907 roku.

OPIS:

Skromna architektura łącząca detal gotycki (ostrołukowe okna i portal) z elementami budownictwa ludowego (wysoki dach z szerokim okapem, drewniana konstrukcja werandy). Elewacje tynkowane, ze skromnym użyciem cegły na cokole, narożach ścian i obramieniach otworów okiennych i drzwiowych.

STAN ZACHOWANIA:

Rozebrana na przełomie 1907 i 1908 roku.

4.3.BUDYNEK SZPITALNY

fot.207-208

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.08.1891

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.03.1894

pomiarowe rysunki powykonawcze - 3.01.1897

BUDOWA:

1895-1896

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-8, 3133-3135

APWAW - sygn.16742-16768

*Denkschrift über Entstehung, Bau, Einrichtung... op.cit.*Oebbecke, *op.cit.*, s.393-402.**IKONOGRAFIA:**

BUGZG - sygn.1073, 1094

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.48.**BIBLIOGRAFIA:**Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.42.**HISTORIA:**

Pawilon oddziału internistycznego szpitala został w latach 1906 - 1909 przebudowany z przeznaczeniem na oddział chirurgiczny. Urządzono w nim gabinet rentgenowski i ortopedyczny oraz salę operacyjną. Całkowicie przekształcony prawdopodobnie po 1918 roku.

OPIS:

Przeznaczony na 60 łóżek pawilon mieścił na dwóch kondygnacjach między innymi dwie duże sale chorych dla 24 osób. Okna umieszczone na przeciwległych ścianach umożliwiały dokładną wentylację sal i nasłonecznienie. Elewacje tynkowane z ceglanymi opaskami okien, gzymsem i cokołem. Architektura tania, niemal bezstylowa. Jedyne elementy dekoracyjne to ceglane kroksztyny pod gzymsem i fantazyjne kotwy stalowych belek stropowych.

STAN ZACHOWANIA:

Po I wojnie światowej całkowicie przebudowany.

5.ŁAŹNIA LUDOWA**ul.Księcia Witolda 2-4 / Werderstr.2-4**

fot.209-211

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkice I,II,III - K.Klimm, 1.02.1892, maj 1892

szkic IV (zrealizowany) - R.Plüddemann, K.Klimm, 2.06.1892

projekt techniczny - R.Plüddemann, 28.07.1893

pomiarowe rysunki powykonawcze - K.Klimm, 21.02.1895

BUDOWA:

wrzesień 1893 - 1.07.1894

30.06.1894 - odbiór budowlany

KOSZT:

54 500 marek (ze środków fundacji radcy ekonomicznego Korna)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-3/53, 4788

APWAW - sygn.334-335, 1730-1731, 12604-12607, 12618, 17031, 18834-18836

Plüddemann, R., *Volks- Brausebad in Breslau*, Centralblatt der Bauverwaltung, XV/1895, s.194-196.Probst, F.Otto, *Breslaus malerische Architecturen*, Breslau 1900, s.LII.Schönwälder, *Badeanstalten. W: Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.131-134.Markgraf, H., *op.cit.*, s.76.**IKONOGRAFIA:**

BUGZG - sygn.788-790

Centralblatt der Bauverwaltung - XV/1895, s.194, 195.

Probst, F.Otto, *op.cit.*, fot.LX.Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.53.

HISTORIA:

Na wschodniej elewacji administracja budowlana umieściła barokowy portal pochodzący z domu przy dzisiejszym placu Bohaterów Getta 2, rozebranego w związku z budową gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej. Łaźnia obsługiwała średnio 10 tysięcy kąpiących się w ciągu miesiąca.

OPIS:

Architektura łaźni o średniowiecznym rodowodzie, lecz zredukowanych, skromnych formach detalu. Dominantę rozczłonkowanej bryły stanowiła czworoboczna wieża zegarowa, pełniąca też funkcję wieży wodnej, zbudowana nad klatką schodową w narożu głównego korpusu budynku. Nadwieszenie jej górnej partii naśladowało średniowieczne hurdyce. Zwieńczenie wieży wykonano w formie cebulastego dachu z szerokim okapem, natomiast pozostałe części budynku przykryto wysokimi, czterospadowymi dachami. Boczne ściany łaźni otrzymały przypory. Elewacje oblicowano żółtą cegłą, którą stosowano później także w innych budynkach łaźni i zakładów kąpielowych (przy placu Orłąt Lwowskich i przy ulicy Teatralnej w 1898 roku). Górną partię elewacji bocznych skrzydeł i wieży wykonano z drewnianej konstrukcji szkieletowej z jasnymi płaszczyznami tynku, natomiast dachy pokryto brązowo - czerwoną dachówką.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

6.SZPITAL JEDENASTU TYSIĘCY DZIEWIC I ŚW.HIERONIMA

ul.Kręta 1-3 / Wörterstr.1-5

fot.212-214

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 25.08.1892

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 30.12.1892

projekt techniczny - R.Plüddemann, 3.07.1893 (pozwolenie na budowę 11.08.1893, 25.08.1893)

projekt ogrodzenia - R.Plüddemann, 18.06.1894 (23.06.1894)

rysunki powykonawcze - H.Froböse, 1.12.1894

BUDOWA:

1893-1894

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-25a, 4876

APWAW - sygn.16689-16690, 17186

Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege..., W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...* s.246-248.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.76.

Komm, ich zeige..., s.87.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1046, 1047

BIBLIOGRAFIA:

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.22, 259, 597-598.

Breslau von A..., s.44.

HISTORIA:

Szpital św.Hieronima powstał w 1410 roku. Na ulicę Krętą został przeniesiony w 1821 roku z posesji przy ulicy Świdnickiej 28. Pełnił rolę jednego z miejskich domów starców. Przyjmowano tu pod warunkiem pokrycia kosztów pobytu osoby, które ukończyły 50 lat. Miały one zapewnioną opiekę lekarską i pielęgniarską.

OPIS:

Budynek z czerwonej cegły zdobionej glazurą, kryty wysokim dachem, posiada skromny, gotycki detal - ryzalit na osi wejścia zwieńczony trójkątnym szczytem z wnęką w formie trójliscia, ścianę szczytową ozdobioną tynkowanymi wnękami. Stylem nawiązuje do sąsiedniego, wcześniej ukończonego budynku dzisiejszej plebanii kościoła pod wezwaniem Jedenastu Tysięcy Dziewic.

UŻYTKOWNIK:

Uniwersytet Wrocławski - dom studencki "Wagant"

7.PRZYTUŁEK DLA KALEK IM.CLAASSENA

ul.Ołbińska 32 / Trebnitzerstr.25

fot.215-217

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 7.12.1894, 22.04.1895

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, grudzień 1895

projekt techniczny - J.Nathansohn, 31.08.1896 (pozwolenie na budowę 27.10.1896)

rysunki powykonawcze - 29.01.1900, lipiec 1901

BUDOWA:

1896-grudzień 1898

KOSZTY:

281 300 marek (z funduszy miejskich)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IV-41, 4535

APWAW - sygn.17070, 18762-63

Probst, Otto F., *op.cit.*, s.LX.

Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege..., W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.246-248.

Laube, *Claassensches Siechenhaus*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.224-229.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.80.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1062, 1066, 1068-1072

Probst, Otto.F., *Breslaus...*, fot.LX.

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s.225.

BIBLIOGRAFIA:

Breslau von A..., s.32.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.22,181.

HISTORIA:

Budynek został zbudowany jako część planowanej i nie zrealizowanej w całości szerszej rozbudowy przytułku fundacji rentiera J.H.Theodora Claassena (zm.1845). Wzniesiony w ogrodzie starego ośrodka z 1852 roku, był przeznaczony dla 220 osób nieuleczalnie chorych i starców, biednych i kalekich bez względu na wyznanie, płeć i pochodzenie. Pensjonariusze otrzymywali pełne utrzymanie: mieszkanie, ogrzewanie, ubranie, środki czystości, niewielkie kieszonkowe i pogrzeb na koszt przytułku. Opieka nad nimi spoczęła w rękach 3 lekarzy, 3 siostr zakonnych, 26 pielęgniarek i 2 księży. Model i plany przytułku były eksponowane na wystawie w Dreźnie w 1901 roku, w dziale dotyczącym opieki nad biednymi.

OPIS:

Bryłę budynku tworzy główny korpus budowli założony na rzucie prostokąta i kryty trójspadowym dachem oraz część boczna - wyższa, na planie kwadratu, z wysokim, rozczłonkowanym dachem, który zdobią bogate szczyty, kominy i wieża - sygnaturka, zakończona iglicą. Ta część otrzymała mocny gzyms koronujący z fryzem arkadkowym i tynkowanymi blendami. Charakterystyczne elementy budowli to słoneczne loggie i taras, dające możliwość wypoczynku na świeżym powietrzu oraz wieloboczne ryzality - werandy wprowadzające światło słoneczne i powietrze do pokoi. Budynek bogato zdobiony elementami z kolorowej glazury jest dobrym przykładem ceglanego neogotyku opartego na wzorcach hanowerskich.

UŻYTKOWNIK:

Szpital Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

8. ŁAŹNIA MIEJSKA

pl.Orląt Lwowskich 7 / Berlinerpl.7 , pl.Kirowa
fot.218-219

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, czerwiec 1896

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 25.11.1896

projekt techniczny - F.Friese, 14.07.1897 (pozwolenie na budowę 6.09.1897)

aneksy do projektu - R.Plüddemann, 30.04.1898 (pozwolenie na budowę 27.05.1898)

rysunki powykonawcze - F.Friese, 1.03.1899

BUDOWA:

styczeń 1898 - 15.09.1898

KOSZTY:

89 500 marek (43 768 marek z fundacji radcy ekonomicznego Korna i ze środków kasy miejskiej - kredytu nadzwyczajnego i funduszu dyspozycyjnego na miejskie szalety z 1897/98)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-3/53, 806

APWAW - sygn.12608, 12618, 17005, 17284-17285, 17304, 18834, 18837-18838

Probst, F.Otto, *op.cit.*, s.LX.

Schönwälder, *Badeanstalten. W: Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.131-134.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.76.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXVIII/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 114 (15.02.1897), nr 124 (19.02.1897), nr 280 (23.04.1897).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.786

Probst, F.Otto, *op.cit.*, fot.LX.

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s.133.

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.42.

HISTORIA:

Na parterze urządzono pomieszczenia związane z otaczającym łaźnię placem zabaw (dawny cmentarz): halę dającą schronienie dzieciom w razie niepogody, pomieszczenie na zabawki, ubikacje dla dzieci i toalety publiczne.

OPIS:

Architektura tego budynku, podobnie jak starszej łaźni zbudowanej przy moście Uniwersyteckim, reprezentowała historyzm o średniowiecznym rodowodzie (wieża "obronna", ostrołukowe otwory okienne) o zredukowanych, skromnych, gotyckich formach. Elewacje gładkie, wykonane z żółtej cegły z oszczędnym użyciem piaskowca (nadproża, parapety okienne, słupki międzyokienne). Wysokie dachy kryte dachówką.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje. Rozebrana prawdopodobnie w latach dwudziestych XX wieku.

9. OŚRODEK OPIEKI SPOŁECZNEJ

Wrocław - Pracze Odrzańskie, ul.Stabłowicka 147-149 / Herrnpotsch

Projekty budynku administracyjno - gospodarczego, 2 pawilonów dla zdolnych do pracy, 2 pawilonów dla chorych, domu mieszkalnego dla urzędnika, stajni, magazynu z lodownią, kostnicy, gazowni, zakładu wodnego

fot.220-226

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, F.Friese

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, grudzień 1896, luty 1897

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Friese, ? (podpis nieczyt.), 10.10.1898, 31.10.1898, 10.11.1898, 18.11.1898

aneks do projektu (koncepcja rozbudowy) - Friese, Brochmann, 25.02.1901

BUDOWA:

1900- sierpień 1902

KOSZTY:

1 817 644 marek (486 000 marek wydano w latach 1880 i 1891)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-54/1, VI-54/2

APWAW - sygn.2122, 18850-18856

Breslaus Armenhaus, Breslau [1910].

Strube, *Städtisches Pflegehaus zu Herrnprotsch*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.218 - 222.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.85.

Konwiarz, R., *Breslaus Stadtbild ...*, W: Breslau..., s.25.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXVIII/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 289 (27.04.1897), nr 400 (11.06.1897);

LXXXV/1904, *Vom städtischen Pflegehaus in Herrnprotsch*, nr 283 (23.04.1904).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1098-1111, 1114-1116, 1119-1123, 1125-1135

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., fot.XXXV - XXXVII.

BIBLIOGRAFIA:

Breslau von A..., s.78.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.42.

HISTORIA:

Już w 1880 roku była konieczna we Wrocławiu budowa przytułku dla około 1000 osób. Nowy zakład zaprojektowano w latach 1887-1888 w pobliżu szpitala dla nerwowo i umysłowo chorych przy ulicy Kraszewskiego. W 1889 roku Rada Miejska podjęła decyzję o przerwaniu procesu inwestycyjnego (por.2.), a w 1894 roku postanowiła ostatecznie, że przytułek powstanie w Praczach Odrzańskich, w odległości 12 kilometrów od Wrocławia. Projekt koncepcyjny przewidywał etapową budowę ośrodka, lecz w trakcie budowy (1901r.) podjęto decyzję o realizacji całego założenia. Wobec niewystarczającej liczby miejsc dla pensjonariuszy, jeszcze w 1905 roku wykonano adaptację poddaszy, a dalsza rozbudowa pod kierunkiem radcy budowlanego Georga Müllera nastąpiła około 1912 roku (2 pawilony dla epileptyków). W 1902 roku do zakładu można było przyjąć jednorazowo 293 osoby zdolne do pracy i 455 chorych. Naczelnny lekarz ośrodka pisał: "Próbujemy wychować mieszkańców dla pracy i zachęcać przez ofiarowywanie żywności, napojów i wynagrodzenia". Alkoholicy, epileptycy i umysłowo chorzy pracowali na roli, w stajniach i chlewniach. Rzemieślników (kowali, szewców, stolarzy, ślusarzy, introligatorów) zatrudniono w warsztatach. W piwnicach znalazły się pomieszczenia do wyplatania słomy i wikliny, darcia pierza, przebierania grochu. Kobiety pracowały przy szyciu i łataniu. Pracujący mieszkańcy co 2 tygodnie otrzymywali niedzielny urlop. Mogli oni też wypoczywać w bibliotece, korzystając z różnych gier, grając na instrumentach muzycznych.

Model i plany przytułku były eksponowane na wystawie w Dreźnie w 1901 roku, w dziale dotyczącym opieki nad biednymi. Zespół budynków wpisany do rejestru zabytków 12.08.1991 roku pod numerem 460/Wm.

OPIS:

Ośrodek powstał na obszarze o powierzchni 4 hektarów (w 1912 ponad 30 ha). Wszystkie budynki zostały wzniesione z czerwonej cegły, przykryte wysokimi dachami naczółkowymi, dwuspadowymi lub mansardowymi, o wysuniętych okapach opartych na ozdobnych, drewnianych kroksztynach. Architektura nawiązywała do motywów rodzimych, wiejskich. Świadczą o tym: drewniane loggie, wieloboczne werandy szpitali wzniesione w technice fachwerku, wysokie dachy. Jednocześnie inne detale o uproszczonych formach zapożyczonych ze średniowiecza, takie jak: portale z wimpergami, otwory okienne o wykroju ostrołukowym lub zamknięte łukiem odcinkowym, gzymsy w formie machikuł, fryzy ząbkowe, są charakterystyczne dla wrocławskiej architektury R.Plüddemanna. Zegarowa wieża wodna przykryta wysokim, namiotowym dachem z mocnym nadwieszeniem części

zawierającej zbiornik, nasuwa skojarzenia ze średniowieczną architekturą obronną. Stropy w zbiorowych sypialniach i salach chorych, zajmujących całą szerokość traktu, zostały oparte na stalowych, dwuteowych podciągach i żeliwnych kolumnach z kielichowymi głowicami

UŻYTKOWNIK:

Zespół Szkół Rolniczych. Zespół Szkół Ogrodniczych. XIX Liceum Ogólnokształcące

10.SZPITAL WSZYSTKICH ŚWIĘTYCH (ALLERHEILIGEN)

pl.1-go Maja 8 / Königsplatz

Projekt rozbudowy

fot.227-232

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, F.Friese

PROJEKTY:

szkice "Am Burgfeld" - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.05.1898; R.Plüddemann, 25.05.1898, 8.06.1898, 1.12.1898

szkic "Im Garten" - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.05.1898

szkice "Am Stadtgraben - Ufer" - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.05.1898, 18.11.1898

projekt techniczny szpitala im.Friebe - Agath ("Am Burgfeld") - F.Friese, 19.06.00

BUDOWA:

1901-1902 (szpital im.Friebe - Agath - projekt "Am Burgfeld")

Pozostałe projekty nie zostały zrealizowane.

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-3, III-25a, 323-325, 5091

APWAW - sygn.17218-17242 (*Erweiterungsbau des Allerheiligen Hospitals, 1899-1901, 1900-1908*), 18830-18831 (*Friebe - Agath - Stiftung der Allerheiligen Hospital 1901-1920*)

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s.388-393.

Durch Breslau in Eile. Breslau, Schweidnitz [1912], s.64.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.85.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXXIII/1902, M.W., *Der Erweiterungsbau des Allerheiligen - Hospitals*, nr 703 (7.10.1902).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.1036-1037

BIBLIOGRAFIA:

Berg, Max, *Zukünftige Baukunst in Breslau als Ausdruck zukünftiger Kultur*. W: *Breslau...*, Berlin 1921, s.28-41.

Breslau von A..., s.6.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.16.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.40.

HISTORIA:

Dawny miejski szpital Wszystkich Świętych usytuowany między Odrą, fosą miejską i placem 1-go Maja (Königsplatz) był najstarszym szpitalem miasta. (Jego nazwa *Domus omnium sanctorum* obowiązywała od 1526r.). W XIX i XX wieku spełniał on zadanie szpitala centralnego, skupiającego większość oddziałów specjalistycznych. Przyjmowano tu między innymi chorych psychicznie (do 1888r.) i zadżumionych. Chorzy mieli tu także zapewnioną opiekę chirurgiczną. Od założenia Uniwersytetu Wrocławskiego do 1891 roku znajdowały się w obiektach szpitala kliniki uniwersyteckie. W 1898 roku R.Plüddemann i K.Klimm wykonali kilka szkicowych propozycji budowy nowych, pojedynczych obiektów szpitala nazwanych przez autorów "Im Garten", "Am Stadtgraben - Ufer", "Am Burgfeld". Tylko jeden obiekt - "Am Burgfeld", nazwany później "Friebe - Agath - Haus" (dom fundacji Friebe - Agath) - został wykonany na podstawie tych szkiców. Nowy budynek szpitala ukończono na początku października 1902 roku. Budowla z czerwonej cegły, z wysokim, gotyckim szczytem, zaprojektowana przez miejskiego inspektora budowlanego F.Friese, ukazuje styl, w jakim miał być rozbudowany szpital według projektu R.Plüddemanna i K.Klimma. Na szczycie budynku umieszczono sceny z czasu założenia szpitala przez Johanna Hessa i Hieronymusa Horniga (położenie kamienia węgielnego), autorstwa malarza Otto Kaliny. W 1902 roku administracja miejska

ukończyła również przebudowę oddziału chirurgicznego w budynku "Pulvermacherhaus".

OPIS PROJEKTU:

Architektura projektowanych budynków jednorodna. Obiekty trójkondygnacyjne, podpiwniczone. Bryły wydłużone, przykryte dwuspadowymi dachami, z symetrycznie rozmieszczonymi ryzalitami. Parter oddzielony mocnym gzymsem od górnych kondygnacji. Okna zamknięte łukiem odcinkowym. W obrębie II i III kondygnacji osie okienne podkreślone wnękami. Ryzality zakończone trapezowymi szczytami, przykryte dachami naczółkowymi. W obrębie ryzalitów nieregularnie rozmieszczone osie okienne i zróżnicowana forma otworów okiennych (biforia, triforia). Na ścianach szczytowych budynków wolnostojących ("Im Garten", "Am Stadtgraben - Ufer") zaprojektowano loggie, których arkady opierały się na krótkich, krępych, kamiennych kolumnach. Budynek licowany cegłą z delikatnymi, poziomymi pasami projektowanymi prawdopodobnie z cegły glazurowanej. Architektura budynków o zredukowanych formach średniowiecznych, charakterystyczna dla większości obiektów opieki zdrowotnej projektowanych przez R.Plüddemanna. Sale chorych w budynkach miały być usytuowane wzdłuż lub w poprzek, na całą szerokość traktu, z loggiami na ścianach szczytowych lub w obrębie ryzalitu. Każdy z projektowanych budynków został przedstawiony przez autorów w kilku wersjach zróżnicowanych pod względem programu użytkowego i kosztów budowy.

UŻYTKOWNIK:

Wojewódzki Szpital Zespolony im.J.Babińskiego

11.DOM OPIEKI SPOŁECZNEJ "AN DEN TEICHÄCKERN"

ul.Sucha 1 / Sadowastr.1

fol.233-235

AUTORZY:

K.Klimm (projekt i kierownictwo budowy), R.Plüddemann (współpraca)
obliczenia konstrukcji żelbetowej - inż.Trauer

PROJEKTY:

szkice - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.10.1905, 5.05.1906

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 15.12.1906

rysunki powykonawcze - K.Klimm, maj 1909

BUDOWA:

16.10.1907 - 1.10.1909

KOSZTY:

378 700 marek (20 000 marek z funduszu fabrykanta doktora Franza Promnitza i pożyczka z kasy oszczędności)

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-3/53, 320

APWAW - sygn.18881-18891

Schönwälder, *Badeanstalten*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.131-134.

Städtische Armen- und Wohlfahrtspflege..., W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...* s.249-251.

Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild...*, W: *Breslau...*, s.25.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - VI/1906, nr 7, s.95-97 (18.02.1906), nr 14, s.232 (8.04.1906); VI/1907, nr 26, s.516 (23.06.1907), nr 50, s.887 (8.12.1907).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn. 781-782, 775-785, 1027

Zentralblatt der Bauverwaltung - 1910, s.662.

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s.132, 133.

HISTORIA:

Był to pierwszy we Wrocławiu miejski dom opieki społecznej, łączący różne instytucje społeczne i publiczne, jak czytelnia, księgarnię, łaźnię, stanowisko kasy oszczędności i mieszkania służbowe. Przechowywano tu również pisma patentowe Cesarskiego Urzędu Patentowego.

OPIS:

Budynek o nieregularnej bryle, której dominantę stanowiła wieża wodna. Wklęsło - wypukłe formy

szczytów, a także wystrój wnętrz nosiły cechy architektury późnej secesji. Tynkowane elewacje ze skromnym użyciem kamienia (wsporniki, parapety, krawędzie szczytów, okadzina strefy wejściowej) i cegły (cokół). Wejście główne dekorowane rzeźbą jaszczura strzegącego skrzyni ze skarbem. Konstrukcja budynku została wykonana z żelbetu (stropy, słupy, schody) przez firmę "Carl Brandt".

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

12.MIEJSKA OCHRONKA DLA NIEMOWLĄT "AM SCHWALBENDAMM"

ul.Wrońskiego 13c / Schulgasse 13b

fot.236-238

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, C.Cabanis, 2.11.1905

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 16.10.1907

projekt koncepcyjny II - K.Klimm, czerwiec 1909

BUDOWA:

Projekty nie zrealizowane

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-58

Gesundheits- und Wohlfahrtspflege..., s.258-262.

Konwiarz, Richard, *Breslaus Stadtbild...*, W: *Breslau...*, s.25.

HISTORIA:

Pierwsze projekty miejskiej ochronki dla niemowląt autorstwa R.Plüddemanna i C.Cabanis, a następnie K.Klimma, powstały w latach 1905 - 1909. Nie zostały one zrealizowane. Ostateczny projekt ochronki i żłobka wykonał miejski radca budowlany Max Berg (prawdopodobnie przy współpracy K.Klimma). Zbudowano ją w latach 1910 - 1911 częściowo z funduszy wysokości 500 tysięcy marek ofiarowanych przez parę cesarską. Budynek o zredukowanych formach historycznych (portyk wejściowy, mansardowy dach), zaliczany do architektury wczesnego modernizmu, powstał jako efekt ewolucji poprzednich projektów R.Plüddemanna i K.Klimma, czerpiąc z nich ogólną dyspozycję rzutu i proporcje bryły.

OPIS:

Projekty ukazują budynek o symetrycznym rzucie w formie litery "T", którego wydłużoną bryłę wieńczy wysoki czterospadowy dach, podwyższony nad ryzalitem środkowym. Elewacje tynkowane, cokół licowany cegłą, otwory okienne prostokątne, arkady loggi zamknięte łukami koszowymi. Architektura nawiązywała do stylu "rodzimego", czerpiącego z elementów architektury narodowej, ludowej.

III. BUDYNKI STRAŻY POŻARNEJ

Szybki rozwój przestrzenny Wrocławia rozpoczął w 1807 roku i nasilony na przełomie XIX i XX wieku⁴⁰ sprawił, że niezbędnym i pilnym zadaniem wrocławskiej administracji miejskiej stała się reorganizacja straży pożarnej, zaopatrzenie jej w nowoczesne budynki i sprzęt⁴¹. Poszczególne oddziały straży pożarnej musiały być rozmieszczone w mieście tak, aby obejmowały swym zasięgiem działania cały jego obszar. Na przestrzeni lat 1889 - 1910 nowe zespoły wrocławskiej straży pożarnej i stajni zostały usytuowane koncentrycznie na przedmieściach: Odrzańskim, Piaskowym, Oławskim, Mikołajskim, Grabiszyńskim i na Popowicach. Zapewniło to obsługę całego miasta przez każdy oddział straży pożarnej w promieniu nie przekraczającym 1250 m⁴². Takie rozmieszczenie zespołów straży pożarnej we Wrocławiu ułatwiło urządzenie w nich w 1902 roku sieci stacji pogotowia ratunkowego⁴³. Decentralizacja straży pożarnej i stajni miejskich dała okazję Richardowi Plüddemannowi do stworzenia w ciągu dwudziestu lat zasługujących na uwagę założeń budowlanych⁴⁴. W ich projektowaniu uczestniczyli również inspektorzy budowlani C.Cabanis i F.Friese oraz architekt magistracki K.Klimm.

Zawodowej straży pożarnej, powołanej w dużych miastach niemieckich w połowie XIX wieku (w Berlinie w 1851 roku)⁴⁵, nie wystarczały budynki wynajmowane lub przebudowywane w celu przechowania sprzętu gaśniczego⁴⁶. Strażakom pełniącym 48 - godzinną, potem 24 - godzinną służbę, należało zapewnić schronienie (pomieszczenia do pobytu dziennego połączone z zielonymi loggiami i werandami, umieszczone obok lub nad wozownią i połączone z nią za pomocą ześlizgów czy schodów) oraz sypialnie, a także wieże do ćwiczeń (wspinalnie służące także do suszenia węża), sale gimnastyczne, pomieszczenia sanitarne, mieszkania służbowe, hale na pojazdy i stajnie (z bramami przejazdowymi wychodzącymi bezpośrednio na ulicę i podwórko), pomieszczenia na sprzęt i warsztaty. Należało je zaprojektować funkcjonalnie, by umożliwić szybkie wyruszenie wszystkich drużyn do akcji gaszenia pożaru.

Podobnie jak przy okazji budowy wrocławskich szkół, czy hal targowych, w czerwcu 1903 roku (w trakcie budowy straży pożarnej przy ulicach Krakowskiej i Litomskiej) odbyła się na zlecenie Magistratu podróż studialna do Berlina, Wiednia, Budapesztu, Monachium, Lipska, Altony, Bremy, Hamburga, Kolonii i Szczecina, w celu zapoznania się z nowoczesnym wyposażeniem budynków straży pożarnych. W podróż wzięli udział między innymi radcy budowlani R.Plüddemann i M.Wirtz oraz inspektor budowlany C.Cabanis. W sprawozdaniu z podróży stwierdzono, że najnowsze wrocławskie budynki straży pożarnej odpowiadały wszystkim współczesnym wymaganiom za wyjątkiem parametrów sypialni i wozowni, które były mniejsze niż powszechnie stosowane. Zaletą ich było natomiast rzadko spotykane usytuowanie mieszkań służbowych w obrębie głównego budynku.

Zastosowane techniki budowlane były nieskomplikowane, miały zapewnić tanią, higieniczną eksploatację budynków. W wozowniach i stajniach wykonywano zazwyczaj stropy Kleina (Berlin - Charlottenburg, Altona, Wrocław - przy ulicach Gajowickiej i Krakowskiej)⁴⁷. Ściany malowano

⁴⁰W 1868 roku przyłączono wsie: Nowa Wieś, Gajowice, Dworek, Glinianki, Huby, Rybaki i Stare Szczytniki (30,8 km²). W 1897 roku w granicach miasta znalazły się Popowice i Borek (36,1 km²), a w 1904 roku: Gaj, Tarnogaj, Rakowiec i Zalesie.

⁴¹Straż pożarna zajmowała się wówczas, oprócz gaszenia pożarów, również oczyszczaniem ulic, wywozem śmieci. W projektach komend straży pożarnej uwzględniano też wiaty na sprzęt do czyszczenia ulic (ABmV).

⁴²*Berlin und seine Bauten. Anlagen und Bauten für Versorgung. Feuerwachen.* t.X. Berlin, München, Düsseldorf 1976, s.4.

Dla berlińskiej straży pożarnej przyjęto już w 1875 roku czas dojazdu do miejsca pożaru 5 minut, co odpowiadało promieniowi 1250 m.

⁴³Markgraf, H., *op.cit.*, s.85.

⁴⁴R.Plüddemann, *Zentralblatt der Bauverwaltung*, XXX/1910, s.77.

⁴⁵*Berlin und seine Bauten. Anlagen und Bauten...*, s.42.

⁴⁶APWAW, sygn.16714, s.61-61. *Neubau eines Feuerwehrdepots auf dem Grundstück Ohlauer Chaussee 40/42, [1902-1904].*

Dokumenty dotyczą wynajmu prywatnej działki przy ulicy Kościuszki (właściciel Websky) przez V Oddział Straży Pożarnej, który w 1904 roku przeniósł się do budynku przy ulicy Krakowskiej 40/42. W wynajmowanych budynkach mieszcili się też do przełomu XIX i XX wieku oddziały: II, III i VI straży pożarnej.

⁴⁷Plüddemann, Wirtz..., *Bericht über die im Auftrage des Magistrats in den Tagen von 3 bis 20.Juni 1903 zur Besichtigung von neuen Einrichtungen auf dem Gebiete des Feuerlöschwesens und der Gemüllbeseitigung unternommenen Studienreise.* W: *Breslau Feuerwehr.* Breslau 1904.

wapnem, służącym jednocześnie jako środek dezynfekcyjny, wykładano płytkami ceramicznymi lub klinkierem (Szczecin, Hamburg, Wrocław - przy ulicy Litomskiej), co pomagało w utrzymaniu czystości. Czterodzielne bramy wjazdowe otwierane do środka były praktyczne przy dużych opadach śniegu i wietrze (Wrocław - przy ulicy Gdańskiej, Brema, Hamburg)⁴⁸.

Forma detalu budynków straży pożarnej miała często znaczenie symboliczne i odzwierciedlała ich funkcję. Przykładem może być komenda straży pożarnej w Berlinie (według projektu L.Hoffmanna) z manierystycznym szczytem, ukazującym walkę żywiołów ognia - smoka i wody - delfina, czy budynek straży w Berlinie - Charlottenburgu, gdzie wykonano w formie płomieni głowice filarów⁴⁹. We Wrocławiu budynek komendy przy ulicy Gdańskiej otrzymał szczyty z czerwonej cegły przypominające płomienie, a na szczycie budynku przy ulicy Krakowskiej wykonano w technice sgraffita fantazyjny rysunek języków ognia. Wśród wrocławskich zespołów są budynki prezentujące poprawne budownictwo, także o pewnych walorach artystycznych.

Budynki wrocławskiej straży pożarnej, powstałe w większości na początku naszego wieku, zostały ukształtowane funkcjonalnie, zgodnie z przeznaczeniem, z myślą o przyszłości. Przetrwały one przebudowy związane z motoryzacją straży rozpoczętą w 1906 roku⁵⁰ (w Berlinie w 1908 roku)⁵¹. Te, które nie zostały zburzone w 1945 roku, nadal służą miastu. Zespoły straży pożarnej ukazują jakość inwestycji miejskich (budynków i wyposażenia), jakie władze miasta przedsięwzięły dla zapewnienia bezpieczeństwa mieszkańcom.

Obiekty straży pożarnej we Wrocławiu nie były wzmiankowane w literaturze. Zachowały się jedynie dokumenty o charakterze źródłowym: sprawozdanie z podróży studialnej, zawierające porównanie wrocławskich budowli z podobnymi z terenu Niemiec i Austrii, opisy projektów, kosztorysy, pełna dokumentacja projektowa, bogaty zbiór fotografii.

⁴⁸*Ibidem*.

⁴⁹*Berlin und seine Bauten. Anlagen und Bauten...*, s.15, 24.

⁵⁰Markgraf, H., *op.cit.*, s.89.

⁵¹*Berlin und seine Bauten. Anlagen und Bauten...*, s.23.

1.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 3**ul.Ołbińska 19 / Elbingstr.17-19**Projekty budynków: straży, mieszkalnego, stajni i wozowni, na sprzęt do czyszczenia ulic
fot.239-243**AUTOR:**

R.Plüddemann

PROJEKTY:

szkic sytuacyjny - R.Plüddemann, Hoffmann, 19.06.1886

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 28.04.1887

projekt techniczny - R.Plüddemann, 19.03.1889 (pozwolenie na budowę 3.05.1889)

BUDOWA:

1889 - 1894?

KOSZTY:

214 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b, V-48

APWAW - sygn.M 24b, 12366-12368, 17352-17353, 17565

BIBLIOGRAFIA:Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.48.**IKONOGRAFIA:**

BUGZG - sygn.858, 860

HISTORIA:

Budynek stajni prawdopodobnie po 1945 roku został przebudowany, pozbawiony wysokiego dachu, otynkowany.

OPIS:

Najstarszy zespół budynków straży pożarnej wzniesiony przez R.Plüddemanna, jednocześnie o najsłabszym programie użytkowym i niedoskonałym układzie funkcjonalnym. Zbudowany na ciasnej działce kompleks niewielkich budynków w stylu ceglanego neogotyku o bardzo skromnych formach. Elewacje zdobione jedynie pasami glazurowanej cegły. Dachy kryte łupkiem.

UŻYTKOWNIK:

Komenda Rejonowa Straży Pożarnych Wrocław - Śródmieście. Oddział VIII ZSP

2.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 6, STAJNIE MIEJSKIE**ul.Gajowicka 52-54 / Gabitzstr.52-54**

fot.244-246

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm (I nie zrealizowany projekt stajni i straży pożarnej)

R.Plüddemann, F.Friese (II projekt budynku administracji stajni miejskich i warsztatu)

PROJEKTY:

szkice I - R.Plüddemann, K.Klimm, 10.02.1896, 9.01.1900

projekt wstępny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 31.03.1900

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 23.05.1900

projekt wstępny II - R.Plüddemann, F.Friese, 21.06.1901

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, F.Friese, 31.10.1901

BUDOWA:

sierpień 1902 - 6.08.1903

KOSZTY:

210 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b

APWAW - sygn.11787, 12170-12188, 12426

Plüddemann, Wirtz, Goetz, Cabnis..., *Bericht über die im Auftrage...*, W: Breslau Feuerwehr. Breslau 1904.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.86.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 27, s.405 (6.04.1902); II/1903, *Die Marstallgebäude auf den Gabitzäckern*, nr 46, s.752 (16.08.1902); VIII/1909, s.222.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.838-839

HISTORIA:

Pierwszy projekt koncepcyjny rozległego kompleksu budynków straży pożarnej został przyjęty przez Radę Miejską do realizacji 15.11.1900, a następnie odrzucony jej postanowieniem w kwietniu 1902 roku. Nowy projekt zespołu o programie użytkowym ograniczonym do budynków stajni z mieszkaniami służbowymi, warsztatów oraz otwartej hali na pojazdy do czyszczenia ulic, został zatwierdzony przez Radę Miejską w kwietniu 1902 roku. Rada Miejska prosiła też o skrócenie czasu budowy do jednego roku. Budynki administracji miejskich stajni zbudowano na działce sąsiadującej z zespołem szkół przy ulicach Jemiołowej i Kruczej. Na wschodniej części parceli zaplanowano późniejszą rozbudowę kompleksu straży pożarnej, która nie doszła do skutku.

OPIS:

Architektura łączyła cechy budownictwa wiejskiego (wysokie dachy naczółkowe, szerokie okapy, szczyty ryzalitów wykonane z drewnianej konstrukcji szkieletowej) oraz wywodzące się z architektury średniowiecznej elementy, jak okna - biforia i jasne blendy kontrastujące z czerwienią cegły.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

3.PROWIZORYCZNA STRAŻ POŻARNA

Wrocław - Popowice, ul.Popowicka 95 / Pöpelwitzstr.

fot.247-248

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm, współpraca - F.Friese

PROJEKTY:

szkic I - R.Plüddemann, K.Klimm, 19.10.1897

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 24.01.1898

projekt koncepcyjny II - F.Friese, 29.07.1898

projekt techniczny - F.Friese, 16.11.1898 (pozwolenie na budowę 27.11.1898)

pomiarowe rysunki powykonawcze - F.Friese, 18.02.1900

BUDOWA:

1899

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b

APWAW - sygn.11787-11788, 12426

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXVIII/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 24 (11.01.1897).

HISTORIA:

Rada Miejska podjęła decyzję o budowie prowizorycznego budynku straży pożarnej w styczniu 1897 roku. Nie jest znane jego dokładne położenie, można przypuszczać, że znajdował się w pobliżu dzisiejszej ulicy Wejherowskiej.

OPIS:

Parterowy, murowany budynek kryty dwuspadowym, spłaszczonym dachem, opartym na drewnianej konstrukcji więźby o stolcu kozłowym. Elewacje pozbawione dekoracji. Architektura skromna, tania, niemal bezstylowa. Elementy wywodzące się z tradycji architektury wiejskiej takie jak: drewniana weranda, rzeźbione kroksztyny i listwy osłaniające krawędź okapu.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

4.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 5**ul.Krakowska 40-42 / Ofenerstr.40-42**Projekty budynku głównego, stajni, wozowni i wieży
fot.249-251**AUTORZY:**

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 15.03.1901

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 2.11.1901

rysunki do przedmiarów - czerwiec 1902

projekt techniczny - J.Nathansohn, 7.07.1902 (pozwolenie na budowę 15.08.1902, 23.08.1902)

rysunki powykonawcze - J.Nathansohn, Roth?, 14.09.1904

BUDOWA:

1903-1904

KOSZTY:

139 200 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.V-48

APWAW - sygn.M24b, 11787-11788, 12434-12436, 16714-16717

Breslauer Bauten - Nachweis. Breslau 1.09.1903.*Komm, ich zeige...*, t.II, Breslau 1929, s.47.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, nr 22, s.322 (2.03.1902); III/1904, nr 13, s.198 (27.03.1904); VIII/1909, s.222.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.857

Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku. Wrocław 1991, fot.6.**BIBLIOGRAFIA:**Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.48.**HISTORIA:**

Rada Miejska wyraziła zgodę na budowę na podstawie przedstawionego jej projektu koncepcyjnego, pod warunkiem uproszczenia elewacji. Budynek komendy zamknięty w 1916 roku, w 1926 roku przebudowany pod kierunkiem nadradcy budowlanego Schirmera. Rozbudowano wówczas parter od strony zachodniej, tworząc 5 stanowisk na samochody.

OPIS:

Budynek murowany z żelbetowymi stropami, opartymi na żeliwnych kolumnach. (Konstrukcję żelbetową wykonała firma "Gustav Lolat, Centr. Berlin"). W celu obniżenia kosztów wykonania elewacji przedstawionych w projekcie koncepcyjnym, zamiast drogiego, ceglanego lica ścian, wprowadzono na II i III kondygnacji większe płaszczyzny tynku oraz uproszczono gzymsy koronujące. Ze względu na niewielkie środki przeznaczone na budowę, skromna architektura została urozmaicona jedynie przez skonstrastowanie płaszczyzn tynku i cegły. Nieregularny układ otworów okiennych i drzwiowych o różnorodnym wykończeniu. W ograniczonym zakresie zastosowano formy gotyckie - ostrołukowe okna sali gimnastycznej, blendy i sterczyny na zwieńczeniu ryzalitu.

UŻYTKOWNIK:

Komenda Rejonowa Straży Pożarnych Wrocław - Krzyki. Zawodowa Straż Pożarna Oddział III

5.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 2**ul.Litomska 63-65 / Leuthenstr.63-65**Projekty budynku głównego, stajni, wozowni i wieży
fot.99, 252-256**AUTORZY:**

R.Plüddemann, K.Klimm

PROJEKTY:

szkic I - K.Klimm, lipiec 1901

szkic II - R.Plüddemann, K.Klimm, 9.09.1901

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, K.Klimm, 1.06.1902

projekt techniczny - K.Klimm, 14.08.1902

aneksy do projektu - C.Cabanis - 1904

pomiarowe rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, C.Cabanis, marzec 1905

BUDOWA:

wrzesień 1902 - 26.09.1904

30.12.1903 - odbiór stanu surowego budynków

KOSZTY:

493 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b, V-48

APWAW - sygn.11777-11778, 12416, 18736-18748

Plüddemann, Wirtz, Goetz, Cabnis..., *Bericht über die im Auftrage..., W: Breslau Feuerwehr. Breslau 1904.*

Breslauer Bauten - Nachweis. Breslau 1.09.1903.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, *Aus der Stadtverordneten - Versammlung*, nr 10, s.130 (8.12.1901), nr 37, s.564 (15.06.1902); III/1904, *Bauabnahme*, nr 1, s.21 (3.01.1904), *Verlegung einer Feuerwache*, nr 40, s.567 (2.10.1904); VIII/1909, s.222.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.855, 858-861, 863

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.50.

HISTORIA:

Budynki straży pożarnej zbudowano w północno - zachodniej części kwartału zabudowy, między dzisiejszymi ulicami Litomską, Łęczycką, Młodych Techników i Ścinawską. W latach 1900 - 1909 administracja budowlana wniosła na tym terenie również dwa budynki szkół ludowych i szkołę średnią. Komendę Straży Pożarnej nr 2 przeniesiono z wynajmowanych pomieszczeń przy ul.Łegnickiej 60/62 (Friedrich Wilhelm Strasse) na ulicę Litomską 26.09.1904. Zespół budynków straży pożarnej został poważnie uszkodzony w czasie działań wojennych w 1945 roku. Dowództwo powojennej, polskiej straży pożarnej nie było zainteresowane jego odbudową. Konstrukcję murów i dachów jedynie uzupełniono nie opierając się na dokumentacji projektowej.

OPIS:

Architektura zespołu łączyła motywy rodzimego budownictwa ludowego (wysokie dachy naczółkowe z szerokimi okapami, werandy) z elementami wywodzącymi się z architektury gotyku ceglanego (łączenie cegły z drobnymi, jasnymi, tynkowanymi wnękami, wertykalne akcenty na elewacjach, wykusze).

STAN ZACHOWANIA:

Ruina częściowo użytkowana przez Zespół Szkół Mechaniczno - Elektrycznych przy ulicy Młodych Techników 58.

6.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NR 3

ul.Ołbińska 19 / Elbingstr.17-19

Rozbudowa

fot.257-259

AUTORZY:

R.Plüddemann, K.Klimm (projekt I nie zrealizowany)

C.Cabanis ? (II projekt)

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny I (nie zrealizowany) - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.10.1902

projekt techniczny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 20.11.1903 (pozwolenie na budowę 30.09.1904,

11.12.1904); C.Cabanis, 30.09.1904 (pozwolenie na budowę 11.12.1904, 25.11.1904)
projekt techniczny II - C.Cabanis, 30.04.1905, 14.05.1906 (pozwolenie na budowę 5.06.1905,
15.09.1905)

aneks do projektu technicznego - H.Froböse, 27.06.1905 pozwolenie na budowę 8.08.1905,
12.08.1905)

projekty instalacji - 5.06.1906, 22.09.1907

rysunki powykonawcze - lipiec 1906; J.Nathansohn, C.Cabanis, 13.08.1908

BUDOWA:

1905-1908

KOSZTY:

344 400 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b, V-48

APWAW - sygn.M24b, 12366-12368, 17352-17353, 17565

Ein Rückblick dem alten Jahre, Ostdeutsche Bau - Zeitung, III/1905, s.903-905.

Ersatz einer schadhaften Granitsäule, Ostdeutsche Bau - Zeitung, V/1907, s.525, 528.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - III/1904, nr 17, s.257 (24.04.1904); IV/1905, nr 19, s.293 (7.05.1905),
nr 38, s.756 (17.09.1905); V/1906, s.55 (25.01.1906), nr 17, s.284 (29.04.1906), nr 23, s.401-402
(10.06.1906); VIII/1909, s.222.

Breslauer Zeitung - LXXXIV/1904, *Provinzial - Zeitung*, nr 43 (19.01.1904), nr 280 (22.04.1904).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.858, 860

HISTORIA:

Przyjęty przez Radę Miejską w kwietniu 1904 roku projekt R.Plüddemanna i K.Klimma, zakładający
budowę jednego budynku na planie litery "L" wzdłuż ulic Ołbińskiej i Krętej, nie został zrealizowany.
Nowy projekt (C.Cabanis), zmieniający układ przestrzenny zabudowy, zachowywał jej wystrój
architektoniczny zgodny z wcześniejszą wersją projektu.

OPIS:

Budynki kryte wysokimi dachami. Elewacje wykonane z czerwonej cegły, ozdobione drobnymi,
jasnymi płaszczyznami tynkowanych wnęk, otrzymały uproszczone, zgeometryzowane formy
inspirowane gotykiem, charakterystyczne też dla gmachów szkół ludowych zbudowanych przy
ulicach Świętokrzyskiej (1905-1907) i Trzebnickiej (1905-1908) przez R.Plüddemanna i C.Cabanis.

UŻYTKOWNIK:

Komenda Rejonowa Straży Pożarnych Wrocław - Śródmieście. Oddział VIII ZSP

7.KOMENDA STRAŻY POŻARNEJ NA PRZEDMIEŚCIU PIASKOWYM

ul.Gdańska 13-15 / Danzigerstr.11-15

Projekty: budynku głównego - wozowni, stajni i wozowni z mieszkaniami, budynku na sprzęt do
oczyszczania ulic, wieży - wspinalni
fot.260-262

AUTORZY:

R.Plüddemann, C.Cabanis

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, C.Cabanis, 22.02.1906

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, C.Cabanis, 17.09.1907

rysunki powykonawcze - M.Berg, C.Cabanis, kwiecień - lipiec 1911

BUDOWA:

1908-1911

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.V-48

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - V/1906, nr 23, s.401-402 (10.06.1906), nr 44, s.774 (4.11.1906); VI/1907, *Antrag des Magistrats betr. Bau einer Feuerwache in der Sandvorstadt*, s.622 (18.08.1907); VIII/1909, s.222.

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.865-866, 868-872

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.48.

HISTORIA:

Zespół budynków straży pożarnej ukończono już po odejściu R.Plüddemanna na emeryturę. Na niewielkie zmiany, jakie wprowadzono w stosunku do projektu koncepcyjnego (uproszczenie form detalu) mógł mieć wpływ piastujący od 1909 roku funkcję miejskiego radcy budowlanego Max Berg. W 1945 roku został zniszczony szczyt środkowy budynku głównego. W czasie remontu pomalowano ceglane elewacje.

OPIS:

Program użytkowy zespołu dostosowany do całonocowego pobytu strażaków. We wnętrzach znajdowały się pomieszczenia do pracy i wypoczynku. Projekt przewidywał nawet urządzenie na podwórzu ogródków dla strażaków. Rekreacji służyła drewniana weranda głównego budynku oraz sala gimnastyczna mieszcząca się w jego środkowym ryzalicie. Architektura nawiązuje do stylu domu wiejskiego, rodzimej, regionalnej sztuki ludowej. Budynki wykonane z czerwonej cegły, której nierównomierny kolor i połysk ożywiał gładkie płaszczyzny elewacji (podobny efekt zastosowano na elewacji szkoły przy ulicy Krakowskiej), z oszczędnym zastosowaniem piaskowca. Wysokie dachy kryte dachówką, dwuspadowe i mansardowe, z lukarnami powiekowymi, wysokie szczyty, małe, prostokątne otwory okienne, to elementy charakterystyczne dla stylu "rodzimego" propagowanego od około 1904 roku między innymi przez drezdeński "Deutscher Bund für Heimatschutz". Szczyty głównego budynku, ukształtowane w formie płomieni, ukazują funkcję zespołu architektonicznego. Zespół architektoniczny zachwycający prostotą i urokiem, wyjątkowy w mieście ze względu na wiejski charakter.

UŻYTKOWNIK:

Komenda Rejonowa Straży Pożarnych Wrocław - Śródmieście Oddział II oraz baza transportowa Politechniki Wrocławskiej

IV.BUDYNKI OPŁAT CELNYCH

W pobliżu nowych granic Wrocławia, powstałych po dokonanych w II połowie XIX wieku przyłączeniach terenów sąsiednich wsi, miejska administracja budowlana wzniosła w latach 1898 - 1902 nowe budynki opłat celnych. Budynki rogatek powstały przy drogach wjazdowych do miasta: przy mostach Osobowickim i Trzebnickim od strony północnej, przy ulicy Strzegomskiej na zachodzie i przy ulicy Krakowskiej na południu. W ich projektowaniu uczestniczyli oprócz R.Plüddemanna inspektorzy budowlani F.Friese i J.Nathansohn (projekt rogatek przy ul.Krakowskiej 154, 1901-1902).

Skromny program użytkowy tych budynków, przypominających architekturą domy mieszkalne, obejmował pokój biurowy, pomieszczenie na wagę połączone z werandą oraz dwa mieszkania służbowe.

1.ROGATKI

Wrocław - Popowice

fot.263-265

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese

Autorstwo tego projektu przyjęto na podstawie zachowanych rysunków bliźniaczego budynku rogatek przy ulicy Reymonta 13 z 30.04.1897 roku.

PROJEKTY:

projekt wstępny (nie zachował się) - R.Plüddemann, F.Friese, maj 1897

projekt koncepcyjny - F.Friese, 12.07.1897

projekt techniczny - F.Friese, 20.12.1897 (pozwolenie na budowę 8.01.1898)

pomiarowe rysunki powykonawcze - F.Friese, kwiecień 1899

BUDOWA:

1898

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-27b

APWAW - sygn.16135

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.803

OPIS:

Budynek o malowniczej, rozczłonkowanej bryle, urozmaiconej ryzalitami, szczytami, wysokimi dachami naczółkowymi. Powierzchnia lica elewacji z czerwonej cegły została urozmaicona elementami glazurowanymi. Cokół wykonano z kamienia, a ściany poddaszy - w technice fachwerku. Łączenie różnych materiałów na elewacji, wysokie dachy o wysuniętym okapie, drewniana weranda, wskazują na inspiracje architekturą wiejską.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

2.ROGATKI

ul.Reymonta 13 / Oswitzer Chaussee 1-2

fot.266-267

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, F.Friese, 30.04.1897

projekt koncepcyjny - F.Friese, 21.09.1897, 23.10.1897

projekt techniczny - F.Friese, 14.04.1898 (pozwolenie na budowę 12.05.1898), R.Plüddemann, 13.05.1898

rysunki powykonawcze - F.Friese, 1.06.1899

BUDOWA:

1898-1899

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-1, III-27b

APWAW - sygn.17164

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.802

HISTORIA:

Budowę rogatki rozpoczęto wkrótce po ukończeniu mostu Osobowickiego (grudzień 1897r.), którego wystrój architektoniczny zaprojektowali R.Plüddemann i K.Klimm. Budynek został wkrótce po ukończeniu przebudowany. Rozebrano werandę, poszerzając korpus główny budynku.

OPIS:

Budynek posadowiony na głębokich, kamiennych fundamentach z powodu złej nośności gruntu w pobliżu rzeki. Architektura tego budynku różni się od rogatki na Popowicach zaledwie kształtem dachu. Zastosowano również identyczne materiały wykończeniowe.

UŻYTKOWNIK:

Budynek mieszkalny Specjalistycznego Zespołu Psychiatrycznego Opieki Zdrowotnej

3.ROGATKI

ul.Trzebnicka 39 / Trebnitzerstr. 39

fot.268-269

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese

PROJEKTY:

szkic - R.Plüddemann, F.Friese, 28.04.1898

projekt koncepcyjny - F.Friese, 17.06.1898 (projekt instalacji), 18.07.1898

projekt techniczny - J.Nathansohn, 22.02.1899 (pozwolenie na budowę 4.04.1899)

rysunki powykonawcze - J.Nathansohn, 10.04.1900

BUDOWA:

1899-1900

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VIII-1

APWAW - sygn.16725, 17165

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.801

OPIS:

Architektura nawiązuje do stylu domu wiejskiego. Elewacje tynkowane, detal z czerwonej cegły (cokół, wieloboczna, parterowa dobudówka, opaski okien, lizeny, obramienia okien, gzyms działowy). Ściany poddasza wykonano w technice fachwerku. Dach wysoki, dwuspadowy, z szerokim okapem wspartym na drewnianych kroksztynach, kryty dachówką, przykrywający 2/3 wysokości budynku.

UŻYTKOWNIK:

Dom mieszkalny

4.ROGATKI

ul.Strzegomska 29 / Striegauer Chaussee 29

fot.270-271

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Friese, 31.07.1901

projekt techniczny - F.Friese, 20.02.1902 (pozwolenie na budowę 13.03.1902, 20.03.1902)

rysunki powykonawcze - F.Friese, 31.12.1904

BUDOWA:

kwiecień 1902-1903

KOSZTY:

37 100 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-1

APWAW - sygn.16135, 17163

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, s.73 (17.11.1901), s.495 (17.04.1902).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.800

HISTORIA:

W latach 1905-1907 budynek przebudowano.

OPIS:

Regularna bryła zbliżona do sześcianu, o jasnych, tynkowanych elewacjach, przykryta płaskim dachem z mocno wysuniętym okapem, była pozbawiona dekoracji. Eliptyczne okna poddaszy, glazurowane podokienniki, płynne linie przenikania się brył, pozwalają zaliczyć budynek do okresu secesji. Architektura ta zaskakuje odmiennością wśród dzieł Plüddemanna i wrocławskiej administracji budowlanej. Różniła się też zdecydowanie od innych budynków rogatek. Rozstrzygający wpływ na jej kształt mógł mieć inspektor Friese, jednak bez osobistej akceptacji Plüddemanna budynek ten nie mógłby powstać.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje.

V.PRZEBUDOWY I ROZBUDOWY ISTNIEJĄCYCH BUDYNKÓW

1.HEŁM WIEŻY KOŚCIOŁA ŚW.MARII MAGDALENY

ul.Szewska

Projekt nowego hełmu

fot.272

PROJEKT:

1888 - Richard Plüddemann

Projekt jest znany z publikacji autora w Zentralblatt der Bauverwaltung. Model gipsowy hełmu nie zachował się. W Archiwum Budowlanym miasta Wrocławia znajdują się nie sygnowane szkice do tego projektu.

BUDOWA:

Projekt nie zrealizowany

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.II-3/13b

Plüddemann, R., *Der Aufbau des durch Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.135-136.

Reimann, *Zum Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.178-179.

Plüddemann, R., *Weitere Begründungen des Vorschlags für die Gestaltung des Magdalenthurmes in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.237-239.

K.V., *Aus Breslau*, Kunstchronik (Zeischrift für Bildende Kunst), XXIV/1889, s.507.

Der Wiederaufbau des abgebrannten nördlichen Thurmes der Maria Magdalenenkirche in Breslau..., Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.122.

Das Preisausschreiben zur Erlangung von Skizzen für den Aufbau des Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau..., Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.242.

Programme des Preisausschreibens für den Aufbau des vom Nordthurme der Maria Magdalenen - Kirche in Breslau..., Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.253.

Zum Wettbewerb für den Wiederaufbau des Nordthurmes der Magdalenenkirche in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, IX/1889, s.425.

Die Frage des Wiederaufbaues vom Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, X/1890, s.198-199.

R., *Auf den Nordthurm der St.Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s.228.

Wybrane informacje z prasy codziennej:

Letzte Nachrichten, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 205, 23.03.1887.

Provinzial - Zeitung, Breslau 23.März, Brand des Maria - Magdalenen - Kirchthurmes, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 206, 23.03.1887.

Provinzial - Zeitung, Breslau 23.März, Der Brand des Maria - Magdalenen - Kirchthurmes, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 207, 23.03.1887.

K.V., *Zum Brande des Nordthurmes der Magdalenenkirche*, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 208, 24.03.1887.

Provinzial - Zeitung, Breslau 23.März, Zum Brande des Nordthurmes der Magdalenenkirche, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 211, 25.03.1887.

K.V., *Provinzial - Zeitung, Breslau 23.März, Von der Magdalenen - Kirche*, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887, nr 217, 27.03.1887.

IKONOGRAFIA:

Zentralblatt der Bauverwaltung - VIII/1888, s.135.

Jeden z projektów konkursowych hełmu kościoła został zamieszczony w pracy E.Małachowicza *Stare Miasto we Wrocławiu* (Warszawa, Wrocław 1985, s.74).

BIBLIOGRAFIA:

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.1002.

HISTORIA:

W nocy z 22 na 23 marca 1887 roku, w czasie uroczystości urodzinowych cesarza Wilhelma I, spłonął renesansowy, XVI - wieczny hełm północnej wieży kościoła św. Marii Magdaleny. Pod naciskiem opinii publicznej, władze miejskie postanowiły możliwie jak najszybszą odbudowę górnej części północnej wieży, hełmu i mostu między wieżami. Odpowiedzialny za prace budowlane był Magistrat, a z jego ramienia - architekt miejski Richard Plüddemann. Wśród wrocławskich mieszczan powszechna była opinia, by odtworzyć hełm w formie sprzed pożaru, a za wzór mógłby posłużyć istniejący hełm południowy.

W artykułach zamieszczonych na łamach czasopisma *Zentralblatt der Bauverwaltung* Richard Plüddemann przedstawił swoją opinię na temat kształtu nowego hełmu, proponując formę neogotycką o proporcjach istniejącego hełmu renesansowego. Jego stwierdzenie, że dwie różne formy wież kościoła wzbogacą panoramę miasta, wywołało polemikę na łamach tego pisma. Wypowiadano się za zachowaniem formy renesansowej obu hełmów, jako skończonego dzieła sztuki, lub za wykonaniem identycznego zwieńczenia obu wież w stylu gotyckim (Reimann, *Zum Aufbau des Helmes...*, s.178-179.) Richard Plüddemann był przeciwny odbudowie hełmu w renesansowej formie i w ten sposób stosowaniu imitacji w obiekcie zabytkowym. Szkice i gipsowy model hełmu według koncepcji Richarda Plüddemanna, zostały przedstawione do publicznej oceny we wrocławskim Muzeum Sztuk Pięknych. Wybór formy hełmu pozostawiono ostatecznie komitetowi ekspertów, do którego powołano radcę budowlanego prof. C.W.Hase z Hanoweru, radcę budowlanego i konserwatora zabytków R.Persiusa z Berlina, dyrektora Muzeum Sztuk Pięknych dr Janitscha i radcę budowlanego C.Lüdecke. Komitet wydał opinię, według której hełm nie powinien być odbudowany w formie sprzed zniszczenia, a raczej w duchu średniowiecza, biorąc pod uwagę proporcje zachowanego hełmu renesansowego. Doradzono ponadto, aby ogłosić konkurs na projekt. Komisja uznała propozycję Richarda Plüddemanna za "niezbyt szczęśliwe rozwiązanie problemu" (K.V., *Aus Breslau...*, s.507.), mimo że idea jego projektu zgadzała się z opinią ekspertów.

W 1889 roku Magistrat ogłosił konkurs, przeznaczając na nagrody 3000 marek. Warunki konkursowe nie narzucały projektantom stylu budowli. Należało wziąć pod uwagę proporcje i obrys istniejącego hełmu. Konkurs rozstrzygnięty w listopadzie 1889 roku przyniósł rozwiązania o formach średniowiecznych, a także średniowieczno - renesansowych. Wygrała neogotycka praca Ernsta Mehla z Wrocławia (*Im Geiste der Alten*). Drugie miejsce zajął projekt Mehla z Frankfurtu (*Ensemble*), a trzecie Grossmanna z Delitsch (*Variatio delectat*). W sędziach konkursowych wzięli udział: burmistrz F.J.E.Friedensburg, diecezjalny radca budowlany J.Ebers, miejski radca budowlany R.Plüddemann, radcy budowlani C.Lüdecke i R.Persius oraz duchowny z kościoła św. Marii Magdaleny. Prace konkursowe ostatecznie nie posłużyły jako wzór do odbudowy hełmu. W 1890 roku Magistrat zaproponował Radzie Miejskiej odtworzenie hełmu i mostu łączącego obie wieże, w formie sprzed pożaru i uzyskał jej zgodę na posiedzeniu, które odbyło się 1 maja 1890 roku. 23.05.1891 uroczystie zakończono budowę krytego miedzią hełmu północnej wieży w formie z 1565 roku. Równocześnie pod kierunkiem C.Lüdecke, ukończono renowację wnętrza kościoła.

OPIS PROJEKTU:

Zdaniem Richarda Plüddemanna forma hełmu powinna nawiązywać do stylu budowli, jednocześnie nie pozostawiając wątpliwości odnośnie czasu jej powstania, dzięki zastosowaniu współczesnego detalu. Uzasadniał on swój pogląd tym, że: "Każdy obiekt zabytkowy niesie swą historię na fasadzie, i my od dziesiątek lat możemy ją odczytać z pojedynczych form. (...) Mistrzowie szesnastowieczni, odbudowując hełmy w formie renesansowej, nie nawiązali do stylu całej budowli (...). Posłużyli się oni właśnie sobie współczesnym językiem form". (Plüddemann, R., *Der Aufbau...*, s.135-136.) Postępując w ten sam sposób, odbudowa hełmu powinna się odbyć zgodnie z formami obowiązującymi w ostatniej ćwierci XIX wieku. Plüddemann zaprojektował hełm ostrosłupowy, ośmioboczny, przecięty w środkowej części galerijką. Na czterech płaszczyznach dachu małe, czworoboczne, ostrosłupowe wieżyczki urozmaicały linię jego obrysu. Cztery narożne przypory wieży zwieńczono sterczynami. Stosując taką wzbogaconą formę, autor chciał nawiązać do sąsiedniego, renesansowego hełmu i w ten sposób zatrzeć wrażenie, że nowy hełm wzniesiono w XIV wieku. Całkowita wysokość nowego hełmu byłaby większa o 1/3 od wysokości istniejącego hełmu renesansowego. Strzelista forma hełmu wynikała z kontynuacji linii wieży, której wertykalizm podkreślały masywne przypory. Stromy dach z płaskimi połaciami był zdaniem autora charakterystyczny dla architektury niemieckiej w przeciwieństwie do słowiańskiego, cebulastego hełmu. Architekt nie uznał także kształtu ostrosłupa za ściśle związany ze stylem gotyckim. Ostrosłupowa forma, jego zdaniem, miała być bardziej funkcjonalna. Ułatwiłaby ona ochronę wieży

przed deszczem i śniegiem. Jednocześnie projektant miał zamiar nawiązać do istniejącego w tym miejscu gotyckiego hełmu, widocznego na planie Weinera z 1562 roku.

2. NOWY RATUSZ

Rynek, Sukiennice 9-15 / Elisabethstrasse

Projekty przebudowy wnętrz biurowych, sanitarnych i sali posiedzeń Rady Miejskiej
 fot. 273-276

AUTOR:

R. Plüddemann

PROJEKTY:

1. Projekt usytuowania biur Magistratu w budynku w Sukiennicach 9-15:
 projekt koncepcyjny - R. Plüddemann, 8.03.1888
2. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej w Nowym Ratuszu:
 projekt koncepcyjny - R. Plüddemann, luty 1889, kwiecień 1889
 projekt techniczny - R. Plüddemann, 30.12.1889
 projekt koncepcyjny II - J. Nathansohn, 21.05.1900
3. Projekt usytuowania biur Magistratu w Nowym Ratuszu:
 projekt koncepcyjny I - R. Plüddemann, Seiffert, 15.05.1891
 projekt koncepcyjny II - R. Plüddemann, Klimm, 9.09.1891
 projekt techniczny - R. Plüddemann, grudzień 1891
4. Projekt przebudowy pomieszczeń sanitarnych w Nowym Ratuszu:
 projekt koncepcyjny - R. Plüddemann, K. Klimm, październik 1895
 projekt techniczny - J. Nathansohn, 27.07.1896

BUDOWA:

1889-1894

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. IV-3/33

APWAW - sygn. 19310

Plüddemann, Richard, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909-1910, s. 117-123.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXVIII/1887, nr 184 (15.03.1887); LXXII/1891, nr 742 (23.10.1891).

BIBLIOGRAFIA:

Dobesz, Janusz, *Wrocław. Czas...*, fot. 58.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s. 1630-1632.

HISTORIA:

Nowy Ratusz wzniesiono w miejscu starego domu Płócienników w latach 1860-1863 według projektu Augusta Stülera. Otrzymał on wystrój neogotycki z elementami renesansowymi. Nowy Ratusz miał sprostać potrzebom rozrastającej się szybko administracji miejskiej, mieszczącej się wówczas w budynku Starego Ratusza. W latach siedemdziesiątych XIX wieku Magistrat zakupił także budynek przy ulicy Sukiennice 9-15, łączący oba ratusze. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku wykonano szereg prac budowlanych poprawiających warunki sanitarne i układ komunikacji w budynkach Nowego Ratusza i Sukiennic. Ukończenie w 1891 roku siedziby Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności oraz przeniesienie tam części instytucji miejskich, umożliwiło zmianę układu funkcjonalnego pomieszczeń biurowych Magistratu.

OPIS PROJEKTÓW:

Ad. 1, 3, 4. Projekty nie wprowadzały żadnych zmian w układzie konstrukcyjnym budynku. Autor jedynie zwiększył ilość pomieszczeń przez dostawienie nowych ścian działowych.

Ad. 2. Z powodu złej akustyki sali posiedzeń Rady Miejskiej w Nowym Ratuszu, Plüddemann wykonał projekt zmiany usytuowania widowni i poszerzenia jej o audytorium zaprojektowane w sąsiednim budynku (Sukiennice 9-15). Widownię sali posiedzeń zaprojektowano w formie półkola. Zamiast wyburzonej ściany konstrukcyjnej, autor zaproponował pozostawienie dwóch filarów, a między nimi zdwojonych kolumn, które połączono ostrymi łukami. Arkady miały być flankowane przez dwa posągi. Wystrój ażurowej ściany zaprojektowano w stylu całego budynku i istniejącego wnętrza. Usytuowanie części audytoryjnej sali posiedzeń w sąsiednim budynku, wymagało przebudowy jego dachu i

fragmentu elewacji, upodabniając ją do elewacji Nowego Ratusza (okna z gotyckimi wimpergami w formie "oślego grzbietu" oraz płyciny podokienne z rozetami). Projektu tego nie zrealizowano.

3.ROZBUDOWA BASTIONU SAKWOWEGO (LIEBICHSHÖHE)

ul.Nowa/Neue Gasse

Projekty restauracji i kuchni, wejścia do lodowni, odbudowy muru miejskiego i wieży
fot.277-284

AUTORZY:

R.Plüddemann, współpraca J.Nathansohn, K.Klimm

PROJEKTY:

1.Projekty restauracji i kuchni (nie zrealizowane):

szkice - R.Plüddemann, maj 1892, listopad 1892

2.Projekt odbudowy muru miejskiego (nie zrealizowany):

szkic - R.Plüddemann, 3.02.1893

inwentaryzacja resztek muru miejskiego - K.Klimm, ? podpis nieczytelny, styczeń 1893;

R.Plüddemann, K.Klimm, Winck, kwiecień 1893

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, 10.06.1893

3.Projekt odbudowy starej wieży:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, J.Nathansohn, 24.01.1894 - projekt zrealizowany

projekt techniczny - J.Nathansohn, 18.07.1894

4.Projekt wejścia do lodowni:

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, J.Nathansohn, 5.04.1894 - projekt zrealizowany

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, 30.11.1894

5.Projekt zabudowy północnego stoku wzgórza:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, J.Nathansohn, 15.05.1894

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IV- 8/38

APPAW - *Bauten an der Liebichshöhe*, 1895, sygn.18842

APWZAI - Liebich, Kurt, *65 Jahre Architekten- und Ingenieur - Verein zu Breslau*, sygn.26.

Plüddemann, R., *Erläuterungs - Bericht betreffend die Erweiterung der Liebichshöhe*. Rękopis w ABmW, Breslau 1892.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.74.

BIBLIOGRAFIA:

Dobesz, Janusz, *Wrocław. Czas...*, fot.63.

Małachowicz, Edmund, *op.cit.*, s.334.

HISTORIA:

Bastion Sakwowy, obecnie Wzgórze Partyzantów, otrzymał w latach 1866-1867 zaprojektowaną przez Carla Schmidta neorenesansową kolumnadę, widokową glorię oraz budynek restauracji i kawiarni. Zabudowania wzniesione z inicjatywy kupców Eduarda i Adolpha Liebichów na pamiątkę po poecie Gustawie Liebichu, służyły mieszkańcom miasta jako miejsce wypoczynku i spotkań. W 1892 roku wytyczono ulicę Nową wzdłuż północnego zbocza wzgórza, łącząc ją z dzisiejszą ulicą Piotra Skargi. W czasie prowadzonych prac drogowych przecięto podstawę wzgórza w płaszczyźnie o wysokości 0-4 m. Powstał problem architektonicznego opracowania stoku. Mur oporowy na tym odcinku wydał się miejskiemu radcy budowlanemu rozwiązaniem niezadowalającym. Strumą, północną skarpę byłoby także trudno zadźwieć. Uporządkowanie tej części wzgórza wymagało wyburzenia istniejącego w tym miejscu warsztatu i szopy oraz skrócenia istniejących ścieżek spacerowych. R.Plüddemann zaprojektował nowy budynek stanowiący jednocześnie reprezentacyjną klatkę schodową, restaurację i zaplecze kuchenne oraz rozszerzenie powierzchni górnej płaszczyzny wzgórza. W maju i listopadzie 1892 roku powstały dwie szkicowe propozycje ukazujące kierunek, w jakim zdaniem Plüddemanna powinna rozwijać się zabudowa wzgórza po utworzeniu ulicy Nowej. Prawdopodobnie w końcu 1892 roku R.Plüddemann zaprezentował je na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów, gdzie wygłosił wykład pt. *Propozycja rozbudowy Wzgórza Liebicha (Ein Vorschlag zur Erweiterung der Liebichshöhe)*.

Na przełomie lat 1892 i 1893, podczas prowadzenia prac ziemnych przy ulicy Nowej, odkryto resztki murów miejskich oraz portal wejścia w murach obronnych zwany "Poternenpforte" z 1649 roku.

Plüddemann wykonał szkice ukazujące różne zastosowania bramy, jako elementu odbudowanych w stylu średniowiecznym murów z wieżą lub jako bramy podziemnej lodowni od strony ulicy Nowej (luty 1893 - listopad 1894). W 1896 roku wbudowano portal do nowego budynku szpitala im. Wenzel - Hancke. Na północnym stoku Wzgórza Liebicha wzniesiono natomiast w latach 1894 - 1899 budynek kuchni (według projektu K.Klimma i J.Nathansohna, 1897-1898), uzupełniono zwieńczenie małej, ceglanej baszty i wykonano kamienny portal wejścia do lodowni w starych kazamatach.

OPIS PROJEKTU:

Pierwszy szkic zagospodarowania północnego stoku wzgórza Liebicha autorstwa R.Plüddemanna powstał w maju 1892 roku. Ukazuje on trójkątną, dwukondygnacyjną loggię z tarasem na dachu, będącym rozszerzeniem górnego poziomu kompleksu budowli (o 560m²). Budynek, w którym miała się znajdować restauracja i kuchnia, został równocześnie ukształtowany jako reprezentacyjna klatka schodowa. Schody terenowe prowadziły od ulicy Nowej na I piętro budowli i stąd na poziom górnego tarasu. Pomieszczenia kuchni zaprojektowano w wydłużonej, parterowej przybudówce. Architektura utrzymana w formach dojrzałego renesansu, nawiązywała do stylu całego zespołu. Dolna kondygnacja budowli została zaprojektowana jako loggia z prostym belkowaniem opartym na kolumnach, górna kondygnacja - jako loggia arkadowa. Budynek miała wieńczyć balustrada.

Drugi projekt, z listopada 1892 roku, pozwalał na uzyskanie większej o 1400m² powierzchni górnego tarasu wzgórza. Ta propozycja przedstawiała rozległy, dwukondygnacyjny budynek restauracji z zapleczem i pomieszczeniami do wynajęcia. Został on zaprojektowany na półkolistym rzucie z umieszczonym na osi ryzalitem reprezentacyjnej klatki schodowej. Neorenesansowa architektura budynku według autora: "(...) miała być zharmonizowana z efektowną architekturą wzgórza i (...) miała mieć wielkomiejski charakter" (Plüddemann, *Erläuterungs - Bericht...*). Na masywnym, boniowanym cokole parteru umieścił on arkadową loggię zwieńczoną balustradą. Oś budynku podkreślała szklana kopuła nad klatką schodową. Architekt oszacował koszty budowy przy wyborze najmniej kosztownych materiałów budowlanych (bez użycia piaskowca) na około 500 tysięcy marek.

Kolejna wersja zabudowy północnej strony wzgórza Liebicha autorstwa R.Plüddemanna powstała w lutym 1893 roku, po wydobyciu kamiennej bramy w czasie prowadzonych tu prac ziemnych. Architekt zaproponował budowę czworobocznej wieży obronnej i fragmentu muru z hurdycjami, naśladującego średniowieczne mury obronne. W mur miał być wbudowany zabytkowy portal.

4.ZAMEK W ŚWINIARACH / WEIDENHOF

Projekt przebudowy na sanatorium
fot.285

AUTORZY:

R.Plüddemann, F.Friese

PROJEKTY:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Friese, 20.09.1896

rysunki powykonawcze - F.Friese, maj 1897

BUDOWA:

marzec 1897 - 15.05.1897

KOSZTY:

17 500 marek (koszty budowy poniesione przez budżet miasta)

Koszty wyposażenia sanatorium zostały pokryte z funduszy Viktora i Juliusa Friedländerów.

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-23b

APWAW - sygn.17557

APW - *Schronisko dla ozdrowieńców im. dr Viktora Friedländera w Świnarach [1887-1934]*, sekcja 54

Markgraf, H., *op.cit.*, s.77, 79.

Weber, Viktor *Friedländersches Zufluchtshaus für Genesende und städtisches Heim für Genesende in Weidenhof*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.409-412.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXVIII/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 24 (11.01.1897), nr 34 (15.01.1897),

Uebergabe von Schloss Weidenhof an das Kuratorium des Friedlaenderschen

Rekonvalescentenheims, nr 340 (16.05.1897).

HISTORIA:

Zamek w Świniarach został zbudowany przez hrabiego Stollberga w latach czterdziestych XIX wieku, stanowił potem własność barona Muschwitz, a następnie hrabiego Artuhra Henckel von Donnersmarck, który dobudował wschodnie skrzydło. W 1895 roku dobra szlacheckie w Świniarach zakupiło miasto. W styczniu 1897 roku Magistrat przedstawił Radzie Miejskiej projekt adaptacji pomieszczeń zamku na dom dla rekonwalescentów. Mimo, że znalazły się głosy opowiadające się za zachowaniem zamku w postaci ruiny, projekt adaptacji został przyjęty przez Radę Miejską do realizacji.

OPIS:

Budynek flankowany niskimi wieżami, zwieńczonymi krenelażem na wzór zamku, "symbolizował dobrobyt, przytulność i wygodę" (*Uebergabe von Schloss...*). Architekci miejskiej administracji budowlanej wprowadzili nieznaczne zmiany, mające na celu poprawę warunków sanitarnych, bez poważnej ingerencji w architekturę zamku. Przebudowali oni pomieszczenia sanitarne i wymienili system ogrzewania budynku na powietrzny. W zamku urządzono: kuchnię, 4 pokoje dla 20 mężczyzn w suterenie, 5 pokoi dla mężczyzn (35 łóżek), 5 pokoi dla kobiet (23 łóżka), pomieszczenia dla służby i salon z widokiem na ogród na piętrze.

5.GMACH STANÓW ŚLĄSKICH

ul.Krupnicza 16 / Graupenstrasse 14

Projekt przebudowy na Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności

AUTOR:

R.Plüddemann, współpraca - F.Friese

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, ok.1897 (nie zachował się)

projekt techniczny - miejska administracja budowlana, 1897 (nie zachował się)

BUDOWA:

1.07.1897 - 1899

KOSZTY:

180 000 marek

ŹRÓDŁA:

F.H., *Mittheilungen aus Vereinen*, Deutsche Bauzeitung, XXXII/1898, s.234-235.

Habel, Paul, *Neuer Führer...*, s.83, 87.

Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.188-195.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXVIII/1897, *Provinzial - Zeitung*, nr 207 (23.03.1897), nr 250 (9.04.1897),

Breslauer Museumsorgen, nr 340 (16.05.1897), nr 385 (4.06.1897).

HISTORIA:

Gmach Stanów Śląskich wzniesiono w 1843 roku według projektu Petera Rosenbauma w stylu łączącym surowy klasycyzm Schinkla z renesansową dekoracją. Stał on na terenie wrocławskich plant, skupiających reprezentacyjne gmachy miasta między placem Wolności (Schlossplatz) i ulicą Krupniczą. W 1897 roku miasto zakupiło budynek, by urządzić w nim Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności. Na jego zakup przeznaczono środki pozostawione na ten cel przez radnego doktora Heinricha von Korna w wysokości 500 tysięcy marek oraz zyski z wystawy przemysłowej z 1881 roku. Wyposażenie wnętrz opłacono z funduszy Centralnego Związku Rzemiosł (*Zentral Gewerbeverein*). Trzonem muzeum stały się bogate zbiory sztuki śląskiej będące własnością miasta, wspierane dotacjami państwa i prowincji.

O wyborze gmachu parlamentu na muzeum zadecydowało dogodne położenie w centrum miasta, przy głównych traktach komunikacyjnych, w pobliżu Muzeum Sztuk Pięknych przy placu Muzealnym. Przed opracowaniem projektu Magistrat zorganizował podróż studialną w celu obejrzenia nowych muzeów rzemiosł artystycznych. Projekt był prezentowany przez inspektora budowlanego F.Friese 20 kwietnia 1898 roku na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów. Muzeum otwarto w 1899 roku.

Budynek dziś nie istnieje. Został zburzony w czasie działań wojennych w 1945 roku.

OPIS PROJEKTU:

Autorzy projektu zdawali sobie sprawę z tego, że w budynku przebudowanym nie mogą być zaspokojone wszystkie wymagania, jakie stawia się tego rodzaju muzeum, które byłyby spełnione w obiekcie budowanym od podstaw. Przebudowa polegała więc na zlikwidowaniu małych pomieszczeń przez wyburzenie ścian działowych i na wykorzystaniu wewnątrz dotąd nie użytkowanych, takich jak: piwnice, podwórze, wschodnia brama wjazdowa, ogród. Przebudowa nie spowodowała prawdopodobnie zmian elewacji gmachu. Powiększenie okien, wzmiankowane w opisie projektu, dotyczyło prawdopodobnie elewacji dziedzińca. Pierwsze i drugie piętro przeznaczono dla Muzeum Rzemiosł Artystycznych. Parter, piwnice i mały przedogródek, zostały przydzielone Muzeum Śląskich Starożytności. Na dziedzińcu urządzono ekspozycję detali architektonicznych, rzeźby kamiennej i drewnianej. W piwnicy usytuowano kotłownię i pomieszczenia pomocnicze. Oprócz głównej, okazałej klatki schodowej zbudowano jeszcze dwie boczne. W budynku wykonano instalacje centralnego ogrzewania - w piwnicy wodnego, w pozostałych pomieszczeniach - parowego, niskociśnieniowego. Nowy wystrój wewnątrz został utrzymany w charakterze architektury budynku.

6.STARA GIEŁDA

pl.Solny 16 / Blücherplatz 15/16

Projekt przebudowy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej
fot.286-288

AUTORZY:

R.Plüddemann, współpraca - K.Klimm, F.Friese

PROJEKTY:

1.Projekt przebudowy Starej Giełdy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej:

szkic - R.Plüddemann, K.Klimm, 24.11.1898

projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, K.Klimm, 14.02.1899, marzec 1899

projekt koncepcyjny II - R.Plüddemann, 30.08.1899

projekt techniczny - F.Friese, 19.06.00,

rysunki powykonawcze - H.Küster, 1.03.1906

2.Projekt Banku Miejskiego:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, F.Friese, 4.01.1900

3.Projekt Głównej Kasy Miejskiej:

projekt koncepcyjny - R.Plüddemann, ? podpis nieczyt., styczeń 1902

rysunki powykonawcze - maj 1903

BUDOWA:

1900 - 1903

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-6/66

APWAW - sygn.17272-17273, 18240-18243, 18331-18333, 18698

BIBLIOGRAFIA:

Breslau von A..., s.8.

Dobesz, Janusz, *Studium historyczno - konserwatorskie do budynku Starej Giełdy we Wrocławiu przy pl.Solnym 16*. Raport IHASzIT Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1980.

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas...*, fot.50.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.20.

HISTORIA:

Gmach Starej Giełdy był zbudowany w latach 1822-1824 przez Karla Ferdynanda Langhansa. Po wzniesieniu przez Karla Lüdecke Nowej Giełdy w 1867 roku, budynek ten przestał pełnić swoją funkcję. Stara Giełda zakupiona w 1899 roku przez Magistrat Wrocławia, stała się od 1901 roku siedzibą Miejskiej Administracji Budowlanej, Miejskiego Urzędu Mierniczego (pierwszego niezależnego w Prusach) oraz Miejskiego Banku i Głównej Kasy Miejskiej (od 1903 roku). Budynek Starej Giełdy był do 1995 roku zachowany w niemal nie zmienionej formie po przebudowie z przełomu XIX i XX wieku. Od 1995 roku prowadzone są prace remontowe i adaptacyjne do celów handlowo - biurowych.

OPIS PROJEKTÓW:

Ad.1. Zmiana funkcji budynku i adaptacja na pomieszczenia biurowe Magistratu, spowodowały nieodwracalne zmiany w pierwotnym wystroju wnętrza i elewacji budowli K.F.Langhansa. Prace budowlane miały na celu poprawienie warunków sanitarnych i komunikacji oraz maksymalne wykorzystanie kubatury budynku na dużą ilość małych pokoi. Projekty z 24 listopada 1898 roku, lutego i marca 1899 roku oraz 30 sierpnia 1899 roku ukazują nową, reprezentacyjną klatkę schodową w miejscu dawnego holu i zmienione formy otworów okiennych jej ścian. Nowy detal klatki schodowej został wykonany w prostych formach utrzymanych w charakterze klasycystycznego wnętrza. Wszystkie istniejące klatki schodowe wyburzono. Zlikwidowano też wielką salę giełdową, zajmującą środek skrzydła od strony dzisiejszej ulicy Gepperta na III i IV kondygnacji. Z jej przestrzeni zostały wydzielone pomieszczenia sanitarne i oświetlające je dwa świetliki, biegnące przez całą wysokość budynku. Jej podział na trzy kondygnacje małych pokoi spowodował zmianę usytuowania otworów okiennych na elewacji wschodniej (dodatkowa kondygnacja okien przebija belkę pod gzymsem). Podwyższono także otwory okienne mezzanina i rozglifiono je od strony wnętrza, aby zapewnić lepsze oświetlenie pokojom biurowym. Okna te przerywają umieszczony nad nimi fryz z meandrem. Na wszystkich kondygnacjach zostały zbudowane dodatkowe ściany działowe. Zlikwidowano drugie wejście do budynku od strony dzisiejszej ulicy Szajnochy. Wnętrza mezzanina zostały przeznaczone dla Urzędu Mierniczego, na magazyn planów i mieszkanie służbowe. Na I piętrze zaprojektowano: pokoje Urzędu Mierniczego, salę posiedzeń Deputacji Budowlanej, bibliotekę, pracownię budownictwa lądowego, pokoje radcy budowlanego Plüddemanna, radcy budowlanego von Scholtza, radcy miejskiego Mühla, architekta magistrackiego Klimma, inżynierów budownictwa lądowego i podziemnego. Na II piętrze powstały pokoje inspekcji budowlanych - budownictwa lądowego i inżynierii miejskiej.

Ad.2. Projekt biur i sali operacyjnej banku z 4 stycznia 1900 roku dotyczył wschodniej części parteru i kondygnacji piwnic Starej Giełdy od strony ulicy Gepperta. Zakładał on: wyburzenie części ścian działowych, zmianę położenia otworów drzwiowych, budowę schodów prowadzących do pomieszczeń skarbcza w piwnicy. Zaprojektowano salę operacyjną, pokój biurowy i salę posiedzeń na parterze. Wystrój wnętrza pozbawiony jest dziś dekoracji. Nie zachowała się także jej dokumentacja projektowa.

Ad.3. Dziedziniec i pomieszczenia w zachodniej części parteru Starej Giełdy zostały przebudowane 1903 roku na siedzibę Głównej Kasy Miejskiej. W obrębie dziedzińca zaprojektowano salę operacyjną, którą przykryto oszklonym dachem o konstrukcji ze stalowych wiązarów kratowych opartych na czterech stalowych słupach. (Wewnątrz słupów były rury spustowe odprowadzające wodę deszczową). Pod konstrukcją dachu wykonano szklany strop podwieszony. Wystrój wnętrza sali operacyjnej wymagał likwidacji lub zmiany wymiarów części otworów okiennych w obrębie parteru dziedzińca. Wejście do sali operacyjnej zaprojektowano na jej osi, pod spocznikiem zbudowanej w 1900 roku reprezentacyjnej klatki schodowej. Dla celów kasy adaptowano również pomieszczenia w północnej i zachodniej części parteru budynku.

VI. INNE BUDYNKI UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

1. PLEBANIA KOŚCIOŁA ŚW. WOJCIECHA

ul. św. Katarzyny 13-14 / Catharinenstr. 13-14

fot. 291-295

AUTOR:

R. Plüddemann

PROJEKTY:

szkic - R. Plüddemann, 21.01.1886

projekt koncepcyjny I - R. Plüddemann, 9.03.1888

projekt koncepcyjny II (zrealizowany) - R. Plüddemann, 7.11.1888, 21.10.1889, 13.11.1889

projekt ogrodzenia - R. Plüddemann, 30.11.1889

pomiarowe rysunki powykonawcze - R. Plüddemann, F. Kessler, październik 1891

BUDOWA:

24.02.1890 - 4.07.1891

ZRÓDŁA:

ABmW - sygn. II-3/13a, II-3/13b

APWAW - sygn. 19310

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - *Provinzial - Zeitung*, LXVII/1886, nr 451 (2.07.1886).

IKONOGRAFIA:

Smolak Marzena, *Album zniszczeń. Wrocław 1945. Wrocław 1995*, fot. 31.

HISTORIA:

Plebanię wzniesiono na narożnej działce między ulicą św. Katarzyny i nie istniejącym dziś placem przylegającym do południowej elewacji gotyckiego kościoła św. Wojciecha. Posesję zajmowała wcześniej rozleglejsza plebania, zbudowana w linii zabudowy kościoła. Prawdopodobnie regulacja ulicy św. Katarzyny i budowa gmachu poczty przy ulicy Wita Stwosza (Albrechtstr.) były przyczyną budowy przez miejską administrację budowlaną nowej plebanii na koszt miasta. W latach 1886 - 1889 powstały dwie niemal kompletne wersje projektu. Budynek uszkodzony w 1945 roku, następnie rozebrany, podobnie jak znajdujący się naprzeciwko gmach poczty.

OPIS:

Wszystkie elewacje budynku plebanii otrzymały bogate szczyty sterczynowe ozdobione rozetami i trójkątnymi szczycikami, nawiązujące do architektury kościoła św. Wojciecha. W stosunku do pierwszej wersji projektu, znacznie uproszczono bryłę budynku przez podwyższenie dachu i rezygnację z narożnego wykusza, natomiast wzbogacono gotycki detal. Wersja zrealizowana przypomina projekty plebanii Johanna Otzena (m.in. Altona, Hamburg). Zdobienia ceglanych elewacji kolorową glazurą i jasnymi blendami były charakterystyczne dla północnoniemieckiego neogotyku ceglanego szkoły hanowerskiej. Wnętrza otrzymały skromne zdobienia z cegły (pilastry, gury, obramienia otworów) i bogaty wystrój stalowej klatki schodowej.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje

2. GMACH MIEJSKIEJ KASY OSZCZĘDNOŚCI I BIBLIOTEKI MIEJSKIEJ

ul. Szajnochy 10 / Rossmarkt 7-9

fot. 296-303

AUTOR:

R. Plüddemann

PROJEKTY:

szkice - R. Plüddemann, 20.10.1886, 2.11.1886

projekt koncepcyjny - R. Plüddemann, 20.05.1887

projekt instalacji - "Rietschel u. Henneberg", Berlin, 17.12.1887

rysunki do przedmiarów - R.Plüddemann, 17.02.1888, 3.08.1888
 projekt techniczny - 06.1888 (pozwolenie na budowę 7.07.1888)
 rysunki powykonawcze - R.Plüddemann, F.Kessler, 1892

BUDOWA:

1887 - kwiecień 1891

inauguracja - 22.07.1891

KOSZTY:

354 000 marek - cena gruntu

1 000 000 marek - z funduszy Miejskiej Kasy Oszczędności

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.IX-1, VI-53

APWAW - sygn.18874 - 18875, 18881 - 18882 (*Städtische Sparkasse u. die Städtische Bibliothek, 1889-1914*)

APWZAI - Liebich, Kurt, *op.cit.*, sygn.26.

E.M., *Sparkasse und Stadtbibliothek*, Breslauer Zeitung, LXVIII/1887 (6.02.1887, 27.03.1887).

Verwaltungsbericht des Magistrats der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Breslau 1886/1889. Breslau 1890.

Probst, Otto F., *op.cit.*, s.LVI.

Habel, P[aul], *Neuer Führer...*, s.91.

Lokales. Breslau 1.Februar. Geheimer Baurat Plüddemann +, Schlesische Zeitung, CLXIX/1910, nr 79 (2.02.1910).

Durch Breslau..., s.28.

Habel, P[aul], *Führer durch...*, s.84.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.73.

Habel, P., *Forschungs-, Unterrichts...*, s. 82.

Friedel, Georg, *100 Jahre Breslauer Sparkasse*. W: *Breslau*. Pod red.Georg Halama, Berlin 1921, s.86-92.

Schmude, A., *Breslau. Eine Heimatskunde*. Breslau 1921, s.177, 296-297.

Schmitt, E., *Handbuch der Architektur*. t.IV, Leipzig 1923. s.401- 402.

Konwiarz, Richard, *Die Baukunst Breslaus. Ein architektonischer Führer*. Breslau 1926, s.103.

Komm, ich zeige..., t.I, s.9.

Gelenau, Michael, *Aus der Breslauer Stadtbibliothek*, Schlesische Monatshefte, X/1933, s.420-425.

Wermke, Ernst, *Zur Entstehung der Breslauer Stadtbibliothek*. W: *Schlesische Geschichtsblätter*. Berlin 1938.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXVII/1886, nr 357 (24.05.1886), nr 493 (18.07.1886), nr 856 (7.12.1886); LXVIII/1887, nr 91 (6.02.1887), nr 139 (25.02.1887), nr 145 (27.02.1887), nr 217 (27.03.1887); LXXII/1891, nr 504 (22.07.1891).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.173, 336, 520-521, 766-771

Friedel, Georg, *100 Jahre Breslauer...*, fot.86, 88, 90.

Gelenau, Michael, *Aus der Breslauer*, fot.420, 423.

Probst, Otto F., *op.cit.*, fot.LVI.

BIBLIOGRAFIA:

Stadtbibliothek Breslau, Breslau 1933.

Sztuka Wrocławia. Pod red.T.Broniewskiego i M.Złata, Wrocław, Warszawa, Kraków 1967, s.412.

Allgemeines Lexikon der Bildenden..., s.161.

Wrocław. Jego dzieje i kultura. Pod red. Z.Świechowskiego, Warszawa 1978, s.389.

Breslau von A..., s.209, 212.

Stragierowicz, Beata, *Gmach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu. Dzieje budowy - charakter architektury*. Praca magisterska pod kier. prof. Z.Ostrowskiej - Kęłowskiej. Uniwersytet Wrocławski. Wrocław 1984.

Małachowicz, Edmund, *op.cit.*, s.62; 1985, s.334.

Scheuermann, *op.cit.*, s.74, 1400, 1625-1628, 1634, 1645, 1646-1647.

HISTORIA:

Gmach Miejskiej Kasy Oszczędności i Biblioteki Miejskiej został zbudowany na posesji "am Mühlhof",

sąsiadującej z pałacem Wallenberg - Pachally, w pobliżu dawnego targu końskiego. Budowa została sfinansowana z funduszy Miejskiej Kasy Oszczędności. (Prawdopodobnie z przyczyn finansowych połączono w jednym budynku tak różne instytucje miejskie). Na parterze budynku znajdowały się: sala operacyjna, biura, sala zebrań i skarbiec Miejskiej Kasy Oszczędności i Banku Miejskiego, a na pozostałych piętrach Biblioteka Miejska i archiwum z czytelnią, katalogami, pokojem bibliotekarza, wypożyczalnią i magazynami oraz 2 mieszkania służbowe.

Zbiory Biblioteki Miejskiej pochodziły z trzech bibliotek publicznych - św.Elżbiety, bernardyńskiej i kościoła św.Marii Magdaleny. W jej zasobach znalazły się 153 tysiące tomów i 3 tysiące cennych rękopisów (między innymi 4 tomy kroniki Froissarta z miniaturami z połowy XVI wieku, mapa świata Merkatora, rękopis Valeriusa Maximusa, zbiór listów uczonych XVI wieku). Archiwum posiadało około 7 tysięcy pism patentowych, 9 tysięcy rękopisów i 30 tysięcy dokumentów.

W 1906 roku przeniesiono archiwum do nowego budynku przy dzisiejszej ulicy Szczytnickiej, a Miejską Kasę Oszczędności w 1933 roku do budynku bankowego w Rynku 9-11. Budynek wpisany do rejestru zabytków 30.12.1982r., nr 420/Wm.

OPIS:

Ta monumentalna budowla "nowoczesnego gotyku" została zaprojektowana na planie zbliżonym do czworoboku. Wszystkie pomieszczenia usytuowano wokół wewnętrznego dziedzińca, którego część zajmował hol i reprezentacyjna klatka schodowa prowadząca na I piętro, przykryta szklanym dachem. Smukła i zwarta bryła budynku otrzymała malownicze zwieńczenie w postaci wież, szczytów i wykuszy. Potężna, czworoboczna wieża narożna zakończona smukłym, ostrosłupowym, przerwany galeryjką hełmem, wysunięta w kierunku osi ulicy Krupniczej, miała być jej *point de vue*. Malowniczość budowli podkreślało też zastosowanie na elewacji kontrastowych kolorów - intensywnej czerwieni cegły i jasnego piaskowca (cokół, obramienia szczytów, otworów okiennych, naroża, gzymsy, maswerki). Elewacje ukazywały na zewnątrz przeznaczenie wnętrza, jego strukturę. Masywna dolna kondygnacja z mniejszymi oknami mieściła sale bankowe, górne piętra z wysokimi oknami wypełnionymi maswerkami - magazyny biblioteki. Zastosowany materiał (cegła i piaskowiec) oraz formy (ostrosłupowe hełmy wież, szereg identycznych szczytów na zwieńczeniu elewacji, narożna figurka św.Parsimonii - symbolu oszczędności, umieszczona pod baldachimem), nawiązywały do wrocławskiej architektury gotyckiej. Prawdopodobnie autorem dekoracji rzeźbiarskiej gmachu biblioteki był rzeźbiarz Christian Behrens (1852-1905), autor między innymi pomnika cesarza Wilhelma przy ulicy Świdnickiej.

Odporna na ogień konstrukcja budynku została wykonana z cegły, kamienia i stali. Interesująca jest zastosowana we wnętrzu magazynów żeliwno - stalowa konstrukcja szkieletowa (tak zwany system magazynowy), pozwalająca na optymalne zagospodarowanie przestrzeni i jednocześnie umożliwiająca równomierny przepływ powietrza, ogrzewanie i oświetlenie wnętrza. Również dachy zostały oparte na stalowej konstrukcji kratownicowej.

We wnętrzu budynku na szczególną uwagę zasługuje główny hol i klatka schodowa, otoczone szeregiem bliźnich kolumn z kapitelami dekorowanymi motywami roślinnymi. Ściany były pierwotnie pokryte kolorową polichromią, a szklany sufit wypełniały witraże o prostych, geometrycznych podziałach. Również na kamiennych kolumnach dźwigających sklepienia krzyżowo - żebrowe parteru zachowały się do dziś ślady polichromii.

UŻYTKOWNIK:

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego

3.DEKORACJE ULIC

ul.Świdnicka, pl.Kościuszki, pl.Wolności

fol.304

PROJEKT:

R.Plüddemann - 1888 (rysunki nie zachowały się)

REALIZACJA:

listopad 1888

ŹRÓDŁA:

Plüddemann, [R.], *Vermischtes. Zum Festschmuck der Einzugsstrassen*, Deutsche Bauzeitung, XXIII/1889, s.303-304.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXVIII/1897, nr 202 (21.03.1897).

IKONOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.36.

HISTORIA:

R.Plüddemann był odpowiedzialny za dekorację miasta z okazji różnych świąt i uroczystości państwowych (na przykład 100 - lecia urodzin cesarza w 1897 roku). W związku z pierwszą wizytą we Wrocławiu cesarza Wilhelma II i jego małżonki Augusty Wiktorii w listopadzie 1888 roku, ulice miasta na trasie ich przejazdu zyskały odświętną dekorację.

OPIS:

Na środku placu Kościuszki, nad pomnikiem generała Tauenzena wzniesiono baldachim wysokości 20 metrów (drewniana konstrukcja pokryta kolorowymi tkaninami). Został on oświetlony od zewnątrz wieńcem lamp łukowych umieszczonych w odległości 25 metrów i na wysokości 12 metrów. Lampy łukowe, znajdujące się pod błękitnym baldachimem, oświetlały pomnik. Zastosowano tu również oświetlenie z kolorowych lampek. Dziesięcioma tysiącami podobnych lampek został otoczony plac ćwiczeń wojskowych - Exerzierplatz (pl.Wolności).

4.GMACH ŚLĄSKIEGO ZIEMSKIEGO BANKU KREDYTOWEGO

ul.Gepperta 4 / Schloßstr.2 (4)

fot.307-310

PROJEKT:

R.Plüddemann, 13.06.1889, 6.12.1889 (pozwolenie na budowę 2.07.1889, 16.12.1889)

BUDOWA:

1889- 1891

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.3942: 592/89, 1201/89

Allgemeines Lexikon der Bildenden ..., s.161.

HISTORIA:

Jedyny znany z literatury wrocławski projekt Plüddemanna wykonany dla prywatnego inwestora. Zrealizowany niemal równocześnie z położonym na sąsiedniej ulicy neogotyckim budynkiem Biblioteki Miejskiej i Miejskiej Kasy Oszczędności.

OPIS:

Plüddemann zaprojektował gmach Śląskiego Ziemskiego Banku Kredytowego w stylu niemieckiego renesansu. Bryła budynku została ukształtowana malowniczo dzięki zastosowaniu wykuszy, ostrosłupowych daszków lukarn, wysokich szczytów i dachów. Asymetrię kompozycji fasady flankowanej niemal identycznymi bocznymi pseudoryzalitami, architekt uzyskał przez zróżnicowanie form szczytów nad nimi i umieszczenie na jednym z nich wykusza. Licowany piaskowcem budynek otrzymał między innymi ornament okuciowy na fryzach, balustradzie balkonowej i tympanonie przybudówki, rauty i kaboszony na belkowaniu, wypełnienie naczółków formami muszli, spływy wolutowe i obeliski na krawędzi trójkątnych szczytów. Podobne formy trójkątnych frontonów z odgiętymi poziomo krawędziami na zwieńczeniu szczytów i nad oknami architekt zastosuje ponownie w wystroju architektonicznym mostu Zwierzynieckiego (Passbrücke) w 1897 roku. Na wybór stylu dla budynku bankowego mógł wpłynąć inwestor, którego inny gmach, jaki powstanie w 1897 roku według planów Karla Grossera przy ulicy Teatralnej (dziś nie istnieje), otrzyma również wykute w kamieniu formy niemieckiego i włoskiego renesansu. Mogło się to również wiązać z przekonaniem inwestora, że niemiecki renesans lepiej odpowiadał potrzebom reprezentacji niż neogotyck, styl jaki dominował w twórczości Plüddemanna.

UŻYTKOWNIK:

Bank PKO BP - IV Oddział Wrocław

5.PROJEKT NOWEGO RATUSZA

pl.Powstańców Warszawy / Lessingplatz

fot.312-313

PROJEKT:

R.Plüddemann, 1896-1909, 1902 - rysunek perspektywiczny (rysunki zamieszczone w artykule architekta - rzuty dwóch wersji przyziemia i widok perspektywiczny z lotu ptaka)

BUDOWA:

Projekt nie zrealizowany

ŹRÓDŁA:

Plüddemann, Richard, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909-1910, s.117-123.

Ein Rathaus auf dem Lessingplatz, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909 (5.12.1909).

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Zeitung - LXXVII/1896, *Breslauer Streifzug*, nr 823 (22.11.1896), *Provinzial - Zeitung*, nr 898 (22.12.1896).

IKONOGRAFIA:

Plüddemann, Richard, *Das neue...*, fot.1, 2a, 2b.

HISTORIA:

Ogromny rozwój miasta na przełomie XIX i XX wieku spowodował wzrost zadań Magistratu i rozrost administracji miejskiej, która potrzebowała dodatkowych pomieszczeń biurowych i reprezentacyjnych. W grudniu 1896 roku Richard Plüddemann na wykładzie dla Związku Architektów i Inżynierów pt. *Gedanken über den Bau eines neuen Rathauses in Breslau (Myśl o budowie nowego ratusza we Wrocławiu)* oraz w swoim artykule *Das neue Breslauer Rathaus* w 1909 roku na łamach pisma Schlesien, zaproponował budowę nowego ratusza. Pierwsze rysunki wykonał już w 1896 roku. Szkicowa propozycja budowy nowego, monumentalnego ratusza na dzisiejszym placu Powstańców Warszawy powstała w czasie, gdy władze miejskie podjęły decyzję o wyburzeniu znajdującej się na tym terenie starej gazowni, którą miała wkrótce zastąpić gazownia IV budowana na Tarnogaju (w 1906 roku). Postanowiono wtedy także o budowie mostu Cesarskiego (Kaiserbrücke), dzisiejszego mostu Grunwaldzkiego. Kompleks gmachów nowego ratusza miał uporządkować i upiększyć fragment nabrzeża Odry w bezpośrednim sąsiedztwie nowego mostu. Miasto jednak nie mogło sobie pozwolić w tym czasie na wydatek rzędu 5-7 milionów marek na budowę ratusza. Plüddemann w 1896 roku przewidywał budowę ratusza za dwadzieścia lat. Ideowy projekt potężnego budynku biurowego wykonał również na tym terenie późniejszy miejski radca budowlany Max Berg około 1912 roku. Budynek administracyjny na placu Postaciów Warszawy został ostatecznie zbudowany w 1937 roku dla potrzeb administracji hitlerowskiej (dzisiejszy gmach Urzędu Wojewódzkiego).

OPIS PROJEKTU:

R.Plüddemann w 1896 roku sugerował budowę przyszłego ratusza w stylu "nowoczesnego gotyku". Na rysunku perspektywnym z 1902 roku widać malowniczo zakomponowany zespół brył o sylwecie "poszarpanej" licznymi szczytami, wieżami, stromymi dachami. Jego zarys przypomina budowany w tym czasie w znacznie mniejszej skali gmach Szkoły Rzemiosła Budowlanego. Budowla widziana z mostów Lessinga (Pokoju) i Cesarskiego, od ulicy Purkyniego (Breitestr.) i z drugiej strony Odry, stanowiłaby potężną, monumentalną dominantę architektoniczną. Analogie do zastosowanych przez Plüddemanna form architektonicznych widzimy między innymi w architekturze nowego ratusza w Hanowerze (Hermann Eggert, proj.1898). W budowli Plüddemanna miałyby przenikać się elementy średniowieczne (wykusze, ostrołukowe okna, wimpergi, wysokie dachy) z renesansowymi (cebulaste hełmy) i secesyjnymi (wykrój szczytów i lukarn).

Architekt przedstawił dwie propozycje projektowe rzutu przyziemia. W pierwszym szkicu zaproponował rzut symetryczny, zbliżony do prostokąta, z wewnętrznymi dziedzińcami, zakończony od strony mostu Cesarskiego budowlą z tarasem widokowym i kawiarnią (powierzchnia zabudowy 10 400 m²). Drugi szkic ukazuje nieregularny rzut zespołu budynków zgromadzonych wokół dziedzińców o różnicowanej formie i wielkości. Między nimi przebiega przedłużona ulica Purkyniego, poprowadzona pod salą widowiskową i łącznikiem (powierzchnia zabudowy 14 400 - 16 600m²). Plüddemann pisał: "Nie należy ukrywać, że przekroczenie wnętrza podwórza ratuszowego może dać wspaniały widok (...)".

6. HALA TARGOWA I

ul. Piaskowa 17 / Ritterplatz 1

Projekty dwóch budynków mieszkalnych i hali

fot. 314-319

AUTORZY:

R. Plüddemann (projekt wstępny, I projekt koncepcyjny)

F. Friese (I projekt koncepcyjny i projekt konstrukcji stalowej)

H. Küster, firmy "Lolat - Eisenbeton, Breslau", "Carl Brandt, Düsseldorf" (projekt konstrukcji żelbetowej)

H. Küster (nadzór architektoniczny)

PROJEKT:

szkice - nie zachowały się

projekt koncepcyjny I - R. Plüddemann, F. Friese, czerwiec 1904

projekt techniczny I (z konstrukcją stalową!) - H. Küster, 30.03.1906 (pozwolenie na budowę 20.08.1906, 1.10.1906)

obliczenia statyczne fundamentów - "Theodor Hülssner, Leipzig Betonbaugeschäft", 4.10.1906

projekt konstrukcji - "Baugesellschaft für Lolat - Eisenbeton", 8.09.1906 (obliczenia statyczne łuków), 21.02.1907, 23.04.1907

projekt instalacji - H. Küster, luty 1908, 30.12.1908

rysunki powykonawcze - H. Küster, lipiec 1907 (przekrój poprzeczny, elewacja boczna), 30.12.1908, wrzesień 1909; G. Müller, styczeń 1910

BUDOWA:

26.06.1906 - 5.10.1908

budowa konstrukcji żelbetowej - 1.05 - 15.09.1907

firmy:

konstrukcja żelbetowa fundamentów - Theodor Hülssner

konstrukcja żelbetowa nadziemna - "Lolat - Eisenbeton, Breslau"

polichromie - malarz Georg Heintze

obraz w hali "Nowy Targ" - malarz Nöllner

rzeźba na elewacji - Carl Ulbrich

KOSZTY:

2 121 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. IV-36, 1706A

APWAW - sygn. 17424-17432, 17443-17457; Materiały kartograficzne, IV, sygn. 18 [1890-1904]

Lezius, Sternagel, Haase, Küster, *Bericht über die im Auftrage der Markthallenbaukommission unternommene Reise zur Besichtigung von Kühlanlagen*. Breslau 1906, W: Breslau. Handel. Markthallen. Breslau [...].

Die Markthallen in Breslau, Schlesien, II/1908-1909, s. 57-59.

Küster, [H.], *Die Markthallenbauten. Bauverlauf*. W: *Die städtischen Markthallen in Breslau. Denkschrift zur Eröffnung der Markthallen im Oktober 1908*. Breslau 1908, s. 39-57.

Küster, [H.], *Die städtische Markthalle am Ritterplatz in Breslau*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VII/1909, s. 98-102.

Küster, [H.], *Die städtischen Markthallen in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s. 74-78.

Küster, [H.], *Die Eisenbetonbauten der städtischen Markthallen in Breslau*, Architektonische Rundschau, XXV/1909, cz. 9.

Küster, H., *Die Verwendung des Eisenbetons bei den Breslauer Markthallen*, Deutsche Bauzeitung, Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen..., VI/1909, s. 34-36.

Städtische Markthallen in Breslau, Schweizerische Bauzeitung, LIV/1909, s. 310-314.

Spangenberg, *Zwei monumentale Hallenbauten in Eisenbeton*, Deutsche Bauzeitung, XLIV/1910, s. 160-162.

Mayer Martin, *Eisenbeton*, Der Profanbau, VI/1910, s. 54-64.

B., *Markthalle am Ritterplatz zu Breslau*, Der Industriebau, 1910, s. 281-285.

Resen, *Die städtischen Markthallen*. W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s. 184-189.

Przewodniki:

Durch Breslau..., s.23.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.90.

Konwiarz, Richard, *op.cit.*, s.79.

Komm, ich zeige..., t.I, s.26.

wybrane artykuły z czasopism:

Ostdeutsche Bau - Zeitung - III/1905, nr 32 (22.04.1905), s.280; VII/1909, nr 15 (20.02.1909), s.97-102, nr 16 (24.02.1909), s.93-96.

Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, *Antrag des Magistrats betr. den Bau von Markthallen*, s.560-561; II/1903, s.228, 232, 1011, 1033; IV/1905, *Antrag des Magistrats betr. Erbauung von Markthallen am Ritterplatz und an der Friedrichstrasse und eines Geschäftshauses an der Gartenstrasse*, s.54-55; V/1906, s.228, 262.

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXII/1891, nr 795 (12.11.1891), nr 841 (1.12.1891); LXXVIII/1897, nr 190 (17.03.1897); LXXXIII/1902, *Die Markthallen in deutschen Großstädten*, nr 676 (26.09.1902); LXXXV/1904, *Markthallen - Ueberschüsse*, nr 249 (9.04.1904), *Zwei Fragen*, nr 112 (14.02.1904); LXXXVIII/1907, nr 140 (25.02.1907).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.253, 332, 892-894, 896-915,

Zentralblatt der Bauverwaltung - XXIX/1909, s.74, 75, 77, 78.

Der Industriebau - 1910, s.281, 282, 283, 284, 285.

Deutsche Bauzeitung - XLIV/1910, s.162.

Deutsche Bauzeitung (Mitteilungen über Zement-, Beton- und Eisenbetonbau) - VI/1909, nr 8.

Schweizerische Bauzeitung - LIV/1909, s.311, 312, 313.

Schlesien - II/1908-1909, s.57.

Architektonische Rundschau - XXV/1909, cz.9.

Die städtischen Markthallen in Breslau..., s.40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49.

Neues Bauen in Eisenbeton..., s.40.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.42, 44.

BIBLIOGRAFIA:

Mehmel, U., *Eisenbetonhallenbauten. W: Neues Bauen in Eisenbeton*. Berlin - Charlottenburg 1937, s.40.

Sztuka Wrocławia..., s.418.

Wrocław. Jego dzieje..., s.397-398.

Breslau von A..., s.136.

Małachowicz, Edmund, *op.cit.*, s.71.

Niemczyk, Ernest, *Nowa forma...*, s.419-467.

Antkowiak, Zygmunt, *Wrocław od A do Z*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1991, s.90.

Kirschke, Paweł, *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrowa na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*. Praca doktorska pod kier.E.Niemczyka, Politechnika Wrocławska, Wrocław 1993, s.30-31.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.46,47.

Dobesz, Janusz L., *Wrocław. Czas...*, fot.101, 102.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.1008-1009.

HISTORIA:

O potrzebie budowy hal targowych we Wrocławiu zdecydowały względy zdrowotne (sprzedaż żywności odbywała się na otwartych targowiskach), ekonomiczne i kulturalne. Pierwsze propozycje Plüddemanna, dotyczące budowy hal we Wrocławiu, pochodzą z lat 1890 - 1891. Przystępując do ich projektowania, architekt czerpał wzory z Berlina, Lipska i Drezna. Uważał on, że hale powinny być wzniesione: "(...) jako budynki funkcjonalne, jak najprościej". Konstrukcja nośna hal miała być pierwotnie zbudowana ze stali. Na przełomie 1906 i 1907 roku, już po wykonaniu żelbetowego podpiwniczenia, nastąpiły zmiany w projekcie. O zastosowaniu żelbetowej konstrukcji nośnej hal przesądziły niższe koszty budowy (o 25%) i eksploatacji oraz przyczyny techniczne i sanitarne - żelbet nie wymagał częstej konserwacji.

W dniu oddania hal do użytku zlikwidowano wszystkie otwarte targowiska miejskie, poprawiając w ten sposób warunki sanitarne przy sprzedaży żywności. Hala targowa I została wpisana do rejestru zabytków 13.04.1979r. pod nr 401/Wm. Po remoncie wnętrza w latach osiemdziesiątych XX wieku,

wymieniono w hali posadzki i stoiska. Kolorowe polichromie nie zachowały się.

OPIS:

Hala targowa I powstała jako obiekt podpiwniczony, trójnawowy, z obiegającymi go na poziomie I piętra bocznymi galeriami. Wymiary rzutu 86x24m (powierzchnia zabudowy - 3776m², 542 stoiska), wysokość 20m (do szczytu świetlika). Komunikację w budynku zapewniało 5 wewnętrznych i 3 zewnętrzne klatki schodowe oraz 3 windy. Na parterze i galeriach budynku umieszczono stoiska do wynajęcia, w piwnicach - magazyny i chłodnie. We wzniesionych wraz z halą domach przy dzisiejszej ulicy Kraińskiego i placu Nankiera znajdowały się: stołówka dla pracowników, oddział kasy oszczędności, pomieszczenia administracji oraz mieszkania dla urzędników.

Zauważalny jest brak spójności stylowej wnętrza i elewacji. Elewacje o neogotyckim detalu wykonano z czerwonej cegły i piaskowca. Geometrycznie uproszczone formy historyczne inspirowane były istniejącym wcześniej w tym miejscu arsenałem Piaskowym i murami obronnymi (potężna wieża zegarowa zwieńczona pseudokrenelażem, sterczyny naśladujące blanki). Dekoracje rzeźbiarskie - secesyjne (motywy roślinno - zwierzęce). Na wieży płaskorzeźba przekupki pod parasolem autorstwa Karla Ulbricha. Natomiast wnętrze, stanowiące niezależną całość, potraktowane z dużym rozmachem, zapowiadało już epokę architektury funkcjonalizmu.

Konstrukcja hali z parabolicznych łuków żelbetonowych została ukształtowana ekonomicznie, zgodnie z właściwościami materiału i warunkami statycznymi, otrzymała udaną, harmonijną formę. Ukształtowanie wiązarów w formie paraboli pozwalało na uzyskanie najmniejszego przekroju poprzecznego ze względu na działające w nich minimalne momenty zginające. Łuki o rozpiętości 19 m zostały spięte w kierunku poprzecznym 12 - metrowymi dźwigarami kratowymi o podniesionym dolnym pasie dla nadania im lekkości. Do wylania łuków zastosowano szalunki z nowych desek równej szerokości, aby nie stosować tynków ani obróbki kamieniarskiej. Dla uzyskania wrażenia monolitu, połączenia poszczególnych elementów ścięto skośnie. Monolityczna konstrukcja hali została pomalowana farbą wapienną w kolorze betonu, następnie pokryta rysunkiem geometrycznym w kolorach czerwono-brązowym, żółtym, białym i czarnym, podkreślającym jej formę (spodnia część łuków i ich krawędzie, boki belek dźwigających płyty stropowe) i spryskana farbą w tonacji ciemniejszej od betonu. Okna hali oszklono żółtym, nieprzezroczystym szkłem. We wnętrzu hali zastosowano najnowocześniejsze wówczas urządzenia techniczne: chłodnie (na amoniak), windy, wentylację mechaniczną stoisk rybnych, nabiałowych i piwnic.

Ukończona w 1903 roku hala giełdy w Amsterdamie H.P.Berlage (1856-1934) łączyła średniowieczną bryłę z przestrzennym wnętrzem o widocznej konstrukcji stalowej. Architektura ceglanego budynku z narożną wieżą przypomina późniejszy wrocławski projekt. Bezpośrednie analogie dla pierwszego, nie zrealizowanego projektu wrocławskiej hali z cegły i stali możemy wiązać jednak przede wszystkim z halami H.Blankensteina, które powstały po 1883 roku w Berlinie. Obie wrocławskie budowle były pierwszymi w Niemczech halami żelbetonowymi o konstrukcji opartej na łukach parabolicznych. Była to druga w Niemczech konstrukcja o rozpiętości powyżej 16 m (po hali dworca Westerholz koło Dortmundu, również firmy Lolat - Eisenbeton, 1907r., 16,6 m rozpiętości). Inne europejskie hale o parabolicznych dźwigarach powstały dopiero około 1920 roku: hala pracowni odzieżowej w Paryżu (Auguste i Gustave Perret, 1919), Royal Horticultural Society Hall w Westminster w Anglii (Stanley Hall & Easton and Robertson, ok.1920), hangary lotnicze w Paryżu - Orly (Eugene Freyssinet, 1921 - 1923), hala wystawowa w Essen w Niemczech (J.Rings, 1928).

UŻYTKOWNIK:

PSS "Społem" - Oddział Północ, ul.Leszczyńskiego 4

7.HALA TARGOWA II

ul.Kolejowa 43-45, ul.Piłsudskiego 27/29 / Friedrichstr., Gartenstr.

Projekty domu mieszkalnego, szkoły uzupełniającej i hali
 fot.320-327

AUTORZY:

R.Plüddemann (projekt wstępny i I projekt koncepcyjny)

F.Friese (I projekt koncepcyjny i projekt konstrukcji stalowej)

H.Küster, firmy "Lolat - Eisenbeton, Breslau", "Carl Brandt, Düsseldorf" (projekt konstrukcji

żelbetowej)
H.Küster (nadzór architektoniczny)

PROJEKTY:

projekt wstępny - R.Plüddemann, marzec 1901, kwiecień 1902
projekt koncepcyjny I - R.Plüddemann, F.Friese, czerwiec 1904
projekt techniczny I - H.Küster, 23.03.1906 (pozwolenie na budowę 18.05.1906, 27.07.1906)
projekt konstrukcji żelbetowej piwnic - H.Küster, "Carl Brandt, Düsseldorf", 4.10.1906 (pozwolenie na budowę 22.11.1906, 5.12.1906), 3.11.1906, 15.11.1906
projekt konstrukcji (II - żelbetowej) - H.Küster, "Carl Brandt, Düsseldorf" (R.Heim), 3.01.1907 (pozwolenie na budowę 16.04.1907, 19.04.1907)
projekt instalacji - H.Küster, styczeń 1907, maj 1907, luty 1908; inż.Wieprecht, 05.1907
rysunki pomiarowe (z instalacjami)- H.Küster, styczeń 1907, maj 1907, luty 1908, 21.01.1909, wrzesień 1909

BUDOWA:

26.06.1906 - 5.10.1908

firmy:

konstrukcja żelbetowa fundamentów i nadziemna - "Carl Brandt, Düsseldorf"

polichromie - malarz Georg Heintze

rzeźba na elewacji - Kiunka - firma "Kiunka & Völkel"

KOSZTY:

1 250 000 marek (bez budynku szkoły przy ul.Piłsudskiego)

ZRÓDŁA:

ABmW - sygn.IV-36, I-3, I-3a, 1221,1222, 1223

APWWAW - sygn.17424-17432, 17443-17457, 19225-19229; Materiały kartograficzne, IV, sygn.18 (1890-1904)

Lezius, Sternagel, Haase, Küster, *Bericht über...*, W: *Breslau. Handel. Markthallen.*

Heim, Rudolf, *Die neue Markthalle in Breslau zwischen Garten- und Friedrich - Strasse*, Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen..., V/1908, s.49-52.

Die Markthallen in Breslau, Schlesien, II/1908-1909, s.57-59.

Küster, [H.], *Die Markthallenbauten...*, W: *Die städtischen Markthallen...*, s.39-57.

Küster, [H.], *Die städtische Markthalle...*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VII/1909, s.98-102.

Küster, [H.], *Die städtischen Markthallen...*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s.74-78.

Küster, [H.], *Die Eisenbetonbauten...*, Architektonische Rundschau, XXV/1909, cz.9.

Küster, H., *Die Verwendung des...*, Deutsche Bauzeitung, Mitteilungen..., VI/1909, s.34-36.

Städtische..., Schweizerische Bauzeitung, LIV/1909, s.310-314.

Spangenberg, *Zwei monumentale...*, Deutsche Bauzeitung, XLIV/1910, s.160-162.

B., *Markthalle am...*, Der Industriebau, 1910, s.281-285.

Resen, *Die städtischen...*, W: *Gesundheits- und Wohlfahrtspflege...*, s.184-189.

Przewodniki:

Durch Breslau..., s.23.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.90.

Komm, ich zeige..., t.I, s.112.

wybrane artykuły z czasopism:

Ostdeutsche Bau - Zeitung - III/1905, nr 32 (22.04.1905), s.280; VII/1909, nr 15 (20.02.1909), s.97-102, nr 16 (24.02.1909), s.93-96; Breslauer Gemeinde - Blatt - I/1902, *Antrag des Magistrats betr. den Bau von Markthallen*, s.560-561; II/1903, s.228, 232, 1011, 1033; IV/1905, *Antrag des Magistrats betr. Erbauung von Markthallen...*, s.54-55; V/1906, s.228, 262.

Breslauer Zeitung - Provinzial - Zeitung, LXXII/1891, nr 795 (12.11.1895), nr 811 (1.12.1891); LXXVIII/1897, nr 190 (17.03.1897); LXXXIII/1902, *Die Markthallen in deutschen Großstädten*, nr 676 (26.09.1902); LXXXV/1904, *Markthallen - Ueberschüsse*, nr 249 (9.04.1904), *Zwei Fragen*, nr 112 (14.02.1904).

IKONOGRAFIA:

BUGZG - sygn.876-886, 888-891, 873, 875, 895

Zentralblatt der Bauverwaltung - XXIX/1909, s.76.

Deutsche Bauzeitung (Mitteilungen über Zement-, Beton- und Eisenbetonbau) - V/1908, nr 7, s.49,

50, 51; VI/1909, s.35.

Schlesien - II/1908-1909, s.58, 59.

Architektonische Rundschau - XXV/1909, cz.9.

Deutsche Bauzeitung - XLIV/1910, s.162.

Die städtischen Markthallen in Breslau...., s.50.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.43.

BIBLIOGRAFIA:

Antkowiak, Zygmunt, *Wrocław od A...*, s.90.

Breslau von A..., s.136.

Niemczyk, Ernest, *Nowa forma...*, s.419-467.

Sztuka Wrocławia..., s.418.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.46, 47.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.1009.

Galantowicz, Bogna, Dariusz Turowski, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno - przestrzennego Gartenstrasse nr. 1-56*. W: *Architektura Wrocławia*. t.I. Dom. Wrocław 1995, s.251-163.

HISTORIA:

Jak w punkcie 6.

Parcela między ulicami Piłsudskiego i Kolejową należała przed 1884 rokiem do wytwórni mebli braci Bauer "Gebrüder Bauer", następnie "Bauer u. Rehorst" i "Breslauer Aktien - Gesellschaft". W 1890 roku została zakupiona przez miasto w celu zbudowania hali targowej. Budynek hali uszkodzony w 1945 roku, zburzony w 1973 roku.

OPIS:

Halę targową II zaprojektowano jako mniejszą i skromniejszą niż hala I (wymary rzutu 43 x 86 m, powierzchnia zabudowy 3500m², 513 stoisk). Na parterze hali umieszczono, oprócz powierzchni przeznaczonej na handel, stację pogotowia ratunkowego, a w budynku mieszkalnym przy ulicy Kolejowej - restaurację i gospodę, sklep, magazyn, maszynownię, pomieszczenia sanitarne, stanowisko opłat celnych oraz pomieszczenia administracyjne. Od strony dzisiejszej ulicy Piłsudskiego zbudowano także gmach szkoły uzupełniającej, którego parter zajmowały sklepy, a kondygnację mezzanina - mieszkania służbowe. Szeroka brama pod budynkiem szkoły prowadziła na podwórze hali targowej.

Wystrój elewacji i wnętrza zaprojektowano podobnie jak dla hali targowej I. Na elewacji frontowej umieszczono ozdobny kamienny portal z tympanonem pokrytym płaskorzeźbą przedstawiającą handlarke z dwoma mężczyznami dźwigającymi towar, otoczoną roślinną dekoracją. Konstrukcja żelbetowa o identycznych wymiarach i kształcie, także podobne wyposażenie techniczne.

STAN ZACHOWANIA:

Hala nie istnieje. Budynek dawnej zawodowej szkoły uzupełniającej przy ulicy Piłsudskiego 27/29, należący do kompleksu hali targowej, jest użytkowany przez Zespół Szkół Elektronicznych.

8.HALA FESTIWALOWA VII NIEMIECKIEGO ŚWIĘTA TOWARZYSTWA ŚPIEWACZEGO ul.Powstańców Śląskich 125-143 / Kaiser-Wilhelm-Strasse 125-143

fot.328-329

PROJEKTY:

projekty dyspozycji rzutu, konstrukcji, plan sytuacyjny - R.Plüddemann, 05.1905

projekt koncepcyjny elewacji, detalu architektonicznego - w wyniku konkursu arch.Hermann Wahlich, malarz Denner (I nagroda w konkursie, 21.01.1906)

projekt techniczny - H.Wahlich, 15.06.1906

BUDOWA:

1.11.1906 - 1.12.1907 - czas budowy i rozbiórki hali

ZRÓDŁA:

ABmW - sygn.VI-1/51, 4282-4284

APWAW - sygn.3647-3668, 23478, 24918-24919, 24922-24924

Aus der Stadtverordneten Versammlung. Antrag des Magistrats betr. Übernahme einer Gewähr für die Kosten des VII. Deutschen Sängerfestes, Breslauer Gemeinde - Blatt, IV/1905, s.42.

Kleine Nachrichten. Wettbewerb um die Festhalle zum 7. deutschen Sängerbundesfest, Ostdeutsche Bau - Zeitung, IV/1906, nr 8 (27.01.1906), s.49.

Zum Wettbewerb der Sängerbundeshalle, Ostdeutsche Bau - Zeitung, IV/1906, nr 9 (31.01.1906), s.57.

Der Aufbau, die Vorhaltung, der Abbruch und die Zurücknahme der großen, hölzernen Halle, Breslauer Gemeinde - Blatt, VI/1906, s.457, 477.

Biller, Kapuste, Gürtler, *Sängerbundeshalle*, Breslauer Gemeinde - Blatt, VI/1907, nr 44 (27.10.1907), s.807.

Festplatz - Gebäude, Ostdeutsche Bau - Zeitung, V/1907, s.341-342.

Plüddemann, *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s.669-672.

VII Deutsches Sängerbundesfest, Breslauer Zeitung - LXXXVIII/1907, nr46 (19.01.1907).

IKONOGRAFIA:

Zentralblatt der Bauverwaltung - XXVII/1907, s.670, 671, 672.

Schlesien - I/1907-1908, s.15.

Breslau. Ansichten aus sechs Jahrhunderten. Katalog ze zbiorów Ostdeutsche Galerie Regensburg. Regensburg 1983, s.238.

HISTORIA:

Pod budowę hali festiwalowej VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego wydzierżawiono należący do Augusty Agath teren znajdujący się na południe od placu Powstańców Śląskich (Kaiser - Wilhelm- Platz), między ulicami Sztabową i Hallera (Menzel- i Kürassierstr.). Przy wyborze brano pod uwagę również place Strzelecki i Staszica (Schiesswerder- i Rossplatz). Wzorcami do ustalenia wymiarów i programu użytkowego wrocławskiej hali były podobne budowle wzniesione w Wiedniu (Kremser, 1890) i Gruzji (1902) oraz wrocławska hala gimnastyczna projektowana przez K.Klimma na święto gimnastyczne w 1894 roku. Po wykonaniu przez R.Plüddemanna projektu wstępnego rzutu i konstrukcji hali, w 1906 roku ogłoszono konkurs na jej wystrój architektoniczny. Decydujący wpływ na wybór zwycięskiego projektu Wahlicha i Dennera miał Plüddemann, który był przewodniczącym sądu konkursowego. Drugą nagrodę otrzymał Karl Klimm, trzecią - Erich Grau i malarz Haertel. Przetarg na budowę, utrzymanie i rozbórkę drewnianej hali wygrał cieśla i radny miejski Hugo Baum (z 11 współpracownikami i 180 cieślami). Poniósł on koszty eksploatacji budynku, zapewnił ochronę przeciwpożarową, rozebrał halę i zużytkował materiały rozbórkowe. Oprócz hali zbudowano na terenie festiwalowym pawilony: straży pożarnej i sanitarnej, poczty, pawilony z wyszynkiem piwa i wina, kramy.

OPIS:

Plüddemann wybrał jako konstrukcję nośną hali festiwalowej drewniane dźwigary łukowe typu "Stephan" o rozpiętości 33 m i rozstawie 5m (wymary sali widowiskowej 46 x 124 m). Dla uniknięcia powstawania echa i poprawienia warunków akustycznych nie zastosowano koleby o przekroju w formie pełnego łuku, lecz o przekroju wysokiego łuku odcinkowego. Wszystkie narożniki hali zostały zaokrąglone. Uzyskano w ten sposób doskonałą akustykę sali. We Frankfurter Zeitung 2.08.1907 roku pisano: "(...) Nie zostanie zapomniane brzmienie hymnu, który rozległ się z 22 tysięcy gardeł i w sposób niewypowiedziane wspaniały odbił się echem w hali o cudownej akustyce. (...) Akustyka była wprost niespotykana, miało się poczucie, że hala jak żywa istota miała swój własny język o cudownej dźwięczności". Plüddemann nadał hali formę prostopadłościanu przykrytego walcowatym dachem czterosпадowym, otoczonego otwartym obejściem i galerią nakrytą dachem pulpitemowym. Bryłę zdominował portal wejściowy flankowany dwiema wieżami mieszczącymi klatki schodowe.

Elewacje hali zaprojektowali w duchu secesji H.Wahlich i Denner - zwycięzcy konkursu w styczniu 1906 roku. Halę ozdobił dekoracją malarską o motywach roślinnych, godła państwowych, herbów miast, przybrano sztandarami, girlandami z kwiatów. Podstawową barwą we wnętrzu był złocisty odcień świeżo pociętego drewna świerkowego i żywe kolory ornamentów.

STAN ZACHOWANIA:

Nie istnieje. Użytkowana w dniach 21-31.08.1907, rozebrana po festiwalu przed końcem 1907 roku.

9. HALA WYSTAWOWA

pl. Wolności / Schlossplatz

fot. 330-332

PROJEKT:

R. Plüddemann, 1908/1909

BUDOWA:

Projekt nie zrealizowany

KOSZTY:

Koszty budowy wyniosłyby około 1 miliona marek (nowy budynek z łącznikiem - 700 tys. marek, zasypywanie fosy i budowa kanału - 260 tys., przebudowa starego budynku - 30 tys.)

ŹRÓDŁA:

APWZAI - *Niederschriften an die Hauptversammlungen (1909-1919)*, sygn. 16.

Von Nah und Fern. Ausstellungshalle in Breslau, Schlesien, II/1908-1909, s. 211.

Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s. 188-195.

Eine Erweiterung des Kunstgewerbemuseums, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 28, 13.01.1909.

Erweiterung des Kunstgewerbemuseums und Ausstellungshalle, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 40, 17.01.1909.

Wolf, Carl Wilhelm, *Museumserweiterung und Ausstellungshalle*, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 43, 19.01.1909.

Lokales. Breslau, 21. Januar, Ausstellungsgebäude, Schlesische Zeitung, CLXVIII/1909, nr 52, 22.01.1909.

IKONOGRAFIA

Rysunki zamieszczone w artykule R. Plüddemanna (plan sytuacyjny, rzuty dwóch kondygnacji, widok perspektywiczny).

HISTORIA:

Przyczyną powstania projektu hali wystawowej było odwołanie Wystawy Ogrodnictwa i Sadownictwa we Wrocławiu w 1910 roku z powodu braku właściwej przestrzeni ekspozycyjnej. Richard Plüddemann, jako emerytowany radca budowlany, na przełomie 1908 i 1909 roku, opracował i dzięki publikacji w piśmie Schlesien przedstawił do publicznej dyskusji projekt hali wystawowej - rozszerzenia istniejącego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności. Po dziesięciu latach po przebudowie muzeum utworzone w dawnym budynku Stanów Śląskich miało zbyt małą przestrzeń ekspozycyjną. Radą przy opracowaniu projektu służył architektowi profesor K. Masner - dyrektor tego muzeum. Plüddemann wygłosił na zebraniu Związku Architektów i Inżynierów we Wrocławiu wykład pod tytułem *Ein Vorschlag für die Schaffung einer Ausstellungshalle in Verbindung mit einer Erweiterung der Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer in Breslau (Propozycja utworzenia hali wystawowej w połączeniu z rozbudową Śląskiego Muzeum Rzemiosł Artystycznych i Starożytności)*. Wykład spotkał się z aprobatą słuchaczy. W prasie lokalnej ze stycznia 1909 roku uznano propozycję Plüddemanna za interesującą. Wątpliwości budziła sala wystawowa, która wydawała się zbyt mała i nie przystosowana do ekspozycji zmiennych, oraz wysokość sumy (1 mln marek), którą należałoby wyasygnować dla potrzeb budowy. Właściwa wydawała się lokalizacja hali w pobliżu centrum miasta, na terenie powstałym z zasypywania fragmentu fosy miejskiej przy ulicy Krupniczej. 19 stycznia 1909 roku Carl Wilhelm Wolf na łamach Schlesische Zeitung stwierdził, że Wrocław potrzebuje większej hali wystawowej usytuowanej na skraju miasta, w krajobrazie. W takiej hali byłoby możliwe urządzenie wystaw o zasięgu regionalnym, na przykład zainicjowanej przez profesora K. Masnera Wystawy Stulecia planowanej na 1913 rok. Wielka hala wystawowa projektu Maxa Berga została wzniesiona z tej okazji w Szczytnikach w 1913 roku.

OPIS:

Projekt przewidywał budowę: hali wystawowej (500-1000 m²), sal wystawowych do ekspozycji sztuki średniowiecznej (500 m²), sali wykładowej dla 300 osób, biblioteki z czytelnią i księgarnią, pakowni, warsztatów, mieszkań służbowych. Ustalony przez Plüddemanna skromny program użytkowy przyszłej hali wystawowej wynikał z jego przekonania, że Wrocław leży w nieuczęszczanym zakątku Niemiec i organizowanie dużych wystaw mogłoby miastu przynieść jedynie straty. Mimo naglącej potrzeby budowy takiej hali, miasto nie dysponowało także funduszami na jej budowę. Stąd wynikała

propozycja budowy małego obiektu o charakterze prowincjonalnym, podporządkowanego zadaniom muzeum.

Hala wystawowa miała być wzniesiona na osi dawnej fosy, jako budowla o rzucie zbliżonym do czworoboku, z wewnętrznym dziedzińcem i zakończeniem od strony wschodu w formie wielobocznej absydy flankowanej dwiema wieżami. Wysokość nowego budynku miała być dostosowana do wielkości istniejącego muzeum. Oba budynki byłyby połączone na wysokości I piętra łącznikiem. W ten sposób nowa zabudowa nie przecinałaby istniejącej promenady. Przesunięcie linii zabudowy obu budynków względem siebie miało uniemożliwić zacinienie wnętrza gmachu muzeum. Architektura części wschodniej, mieszczącej zbiory średniowieczne, została zaprojektowana w charakterze gotyckiego kościoła - bazyliki, z górnym oświetleniem nawy głównej, chórem i emporami. Podobna idea przyswiecała L.Hoffmannowi, który w latach 1901-1907 wznosił w Berlinie neogotycki gmach Muzeum Marchijskiego, którego styl miał określać charakter zbiorów. Projekt Plüddemanna wydaje się niespójny stylistycznie, gdyż każda z elewacji miała ukazywać funkcje mieszczących się za nią pomieszczeń. Na elewacjach zostały przemieszane ostre, wertykalne formy gotyckiej bryły, mieszczącej salę wystawową (przypory, ostre łuki, strome dachy, potężna wieża przykryta uskokowym, namiotowym dachem), i obłe, wywodzące się z secesji kształty miętko zarysowanego ryzalitu od strony frontu, szczytów lukarni, szklanej kopuły wieńczącej niższą wieżę.

WYBRANE BUDOWLE TECHNICZNE:

10.MOST ZWIERZYŃECKI / PASSBRÜCKE

fot.333

PROJEKTY:

projekt wystroju architektonicznego - K.Klimm pod kierunkiem R.Plüddemanna

projekt konstrukcji - miejski radca budowlany A. von Scholtz

obliczenia statyczne - inż.Frühwirth

Projekty nie zachowały się.

BUDOWA:

listopad 1895 - lipiec 1897

inauguracja - 21.04.1897

KOSZTY:

576 200 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.4989

I.M., *Die Kaiserbrücke*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, III/1905, s.223-224.

Schrader, E., H.Bussmann, *Die Kaiserbrücke in Breslau*, III/1905, s.277-279.

Hafenanlagen zu Breslau. Breslau 1901, s.88 - 89.

Probst, Otto F., *op.cit.*, fot.LVII, LIV.

Habel, Paul, *Neuer Führer...*, s.47, 126.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.79.

Komm, ich zeige..., s.94.

IKONOGRAFIA:

Hafenanlagen zu Breslau. Breslau 1901, s.88, 90.

Probst, Otto F., *op.cit.*, fot.LVII, LIV.

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, fot.56.

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.58.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.724, 1210-1211.

HISTORIA:

Obiekt wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976r. pod nr 334/Wm.

OPIS:

Konstrukcja nośna mostu została wykonana ze stali, gdyż ze względu na wymagania żeglugi rzecznej, musiała ona być zaprojektowana powyżej poziomu jezdni i bez pośrednich podpór. Rolę dźwigarów pełniły kratownice w formie łuków o rozpiętości 60,63 m i wysokości 12,4 m ponad jezdnią. Pas jezdni zawieszono na cięgnach pod kratownicą. Na zakończeniu łuków, na przyczółkach mostu

zaprojektowano pylony z czerwonego piaskowca dekorowane trójkątnymi frontonami, stylizowanymi wolutami, akroteriami. (Zastosowane tu formy wystąpiły już w wystroju elewacji projektowanego przez Plüddemanna neorenesansowego gmachu banku przy ulicy Gepperta.) Kamienne pylony zostały ocenione w prasie wrocławskiej w 1905 roku jako *zbyteczne* (Schrader, E., H.Bussmann, *Die Kaiserbrücke...*), czy *jedynie od parady* (I.M., *Die Kaiserbrücke...*). Przyczółki wymurowano z granitu, posadowiono na fundamentach w formie studni. Most ten, obok Grunwaldzkiego, może być uznany za jeden z najpiękniejszych mostów na Odrze.

11.MOST OSOBOWICKI / GROSCHELBRÜCKE

fot.334

PROJEKTY:

projekt wystroju architektonicznego - K.Klimm pod kierunkiem R.Plüddemanna

projekt konstrukcji - miejski radca budowlany A. von Scholtz

obliczenia statyczne - inż.Frühwirth

Projekty nie zachowały się.

BUDOWA:

listopad 1895- grudzień 1897

inauguracja - 29.11.1897

KOSZTY:

1 073 900 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn.III-22

Hafenanlagen..., s.90 - 92.

Probst, Otto F., *op.cit.*, fot.LVII, LIV.

Habel, Paul, *Neuer Führer...*, s.47.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.79.

I.M.,*Die Kaiserbrücke...*, s.223-224.

IKONOGRAFIA:

Hafenanlagen..., s.90,91,92.

Probst, Otto F., *op.cit.*, fot.LVII, LIV.

BIBLIOGRAFIA:

Bińkowska, Iwona, *op.cit.*, s.58.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.724.

HISTORIA:

Most Osobowicki przekroczył całą szerokość starej Odry o 900 m powyżej starego mostu. Jego położenie zostało uwarunkowane lokalizacją portu miejskiego. Prace budowlane trwały 2 lata i ukończono je równocześnie z oddaniem do użytku portu 29 listopada 1897 roku. Most wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976r. pod nr 337/Wm.

OPIS:

Murowana konstrukcja składa się z 8 przęseł o rozpiętości od 18 do 32,3m (razem 197,5m). Każdy filar spoczął na 3 studniach z klinkieru, wypełnionych betonem i stalowymi wieńcami. Filary wymurowano z granitu, sklepienia i ściany nadłucza - z żółtego i czerwonego klinkieru, z zastosowaniem pojedynczych warstw z glazurowanej cegły. Nad sklepieniami wykonano warstwę z cegły dziurawki wentylującą beton. Sklepienia mostu otrzymały przekrój łuku koszwowego. Na osiach filarów, ponad poziomem jezdni, umieszczono małe kamienne przybudówki, przerywające długą, jednostajną linię balustrad. Służyły one do przechowywania urządzeń do czyszczenia ulic.

STAN ZACHOWANIA:

Most został oszpecony przez zawieszenie na nim magistrali ciepłowniczej i rozebranie wieżyczek.

12.MOST GRUNWALDZKI / KAISERBRÜCKE

fot.335

PROJEKTY:

szkic (projekt konkursowy) - M.Mayer, E.Weyrauch

projekt wystroju architektonicznego - R.Plüddemann, po 1908 roku - K.Klimm
projekt konstrukcji - A.von Scholtz, Günthel, Brugsch

BUDOWA:

luty 1908 - 10.10.1910

firmy budowlane:

konstrukcje stalowe - Beuchelt u. Co z Zielonej Góry

fundamenty - F.Engert

dostawy granitu - Werkstein - Industrie C.Paeschke (Karkonosze)

płyty chodnikowe - Lolat -Eisenbeton A.G. we Wrocławiu

KOSZTY:

2 810 000 marek

ŹRÓDŁA:

ABmW - sygn. 4984-4986

Vermischtes. Ein Wettbewerb um Entwurfskizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s.22, 203.

Wettbewerb für die künstlerische Ausgestaltung der zu errichtenden Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s. 28.

In dem Wettbewerb um Skizzen für die künstlerische Ausgestaltung der Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXV/1905, s.203.

I.M., *Die Kaiserbrücke*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, III/1905, s.223-224.

Schrader, E., H.Bussmann, *Die Kaiserbrücke in Breslau*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, III/1905, s.277-279.

Die Kaiserbrücke in Breslau, Ostdeutsche Bau - Zeitung, VIII/1910, s.277, 597-599.

Die Kaiserbrücke in Breslau. Breslau, Oktober 1910.

Neubauten und bauliche Veränderungen von October 1907 bis Dezember 1910. Schlesische Zeitung (wycinki), t.I, s.14.

Die Kaiserbrücke in Breslau, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXX/1910, s.597-599.

Trauer, G., *Die Kaiserbrücke zu Breslau*, Der Eisenbau, II/1911, s.45-49, 118-131.

wybrane artykuły z czasopism:

Breslauer Gemeinde - Blatt - II/1903, s.1024-1026; III/1904, nr 48 (27.11.1904), s.694-695; IV/1905, nr 2 (8.01.1905), s.13, s.241, s.338 (21.05.1905); V/1906, nr 11, s.180-181 (18.03.1906), nr 14, s.232 (18.04.1906).

Habel, Paul, *Neuer Führer...*, s.47, 124.

Konwiarz, Richard, *Breslaus...*, s.27.

Markgraf, H., *op.cit.*, s.92.

IKONOGRAFIA:

Die Kaiserbrücke in Breslau. Breslau, Oktober 1910.s.6, 7, 8, 9.

Zentralblatt der Bauverwaltung - XXX/1910, s.598, 599.

Der Eisenbau - II/1911, s.45, 46, 47, 48, 49, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130.

Ostdeutsche Bau - Zeitung - VIII/1910, s.277, 552, 651,653.

Drogownictwo - 1948, s.199, 200, 201, 202, 203, 228, 229, 230.

BIBLIOGRAFIA:

Przewirski, F., J.Francos, *Odbudowa wiszącego Mostu Grunwaldzkiego na Odrze we Wrocławiu*, Drogownictwo, 1948, nr5, s.152-156, nr6, s.197-204, nr7, s.228-230.

Sztuka Wrocławia..., s.425.

Niemczyk, E., *Nowa forma w architekturze...*, s.419-467.

Wrocław. Jego dzieje..., s.387-388.

Niemczyk, E., *Architektura elektrowni wodnych i innych budowli technicznych nad Odrą we Wrocławiu w XXw*. W: *Odra we Wrocławiu*. Pod red. O.Czernera, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1984, s.57-68.

Scheuermann, Gerhard, *op.cit.*, s.724.

HISTORIA:

Budowa mostu w tym miejscu była planowana już na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku i odroczone ze względu na brak odpowiednich funduszy. Autorem propozycji budowy osi ulicy

Grunwaldzkiej i *zarliwym szermierzem idei budowy mostu (Neubauten und bauliche..., s.14.)* był Richard Plüddemann. Most i ulica Grunwaldzka (Kaiserstasse) miały prowadzić do nowej, pięknej i intensywnie rozwijającej się dzielnicy na północnym wschodzie miasta.

Konkurs na opracowanie projektu ideowego mostu (szkiców dotyczących artystycznego ukształtowania mostu) zorganizowano na wniosek Magistratu i ogłoszono w grudniu 1904 roku. Prace dostarczono do 2 kwietnia 1905 roku. I nagroda wyniosła 2 000 marek. W sędzie konkursowym zasiedli między innymi: R.Plüddemann, A.v.Scholtz i L.Hoffmann z Darmstadt. Warunki konkursowe narzucały rodzaj konstrukcji - stalowej, na kamiennych filarach, o jednym lub trzech przęsłach. Chodniki dla pieszych miały być umieszczone na zewnątrz konstrukcji. Preferowana była konstrukcja wisząca. Konkurs nie uwzględniał obliczeń statycznych. Pierwszą nagrodę w konkursie za projekt mostu wiszącego bez filarów (motto "Gespannt") otrzymał architekt rządowy Martin Mayer z Hamburga z inżynierem E.Weyrauchem z Berlina. Było to rozwiązanie o najprostszej konstrukcji i najlepsze pod względem architektonicznego ukształtowania, które umożliwiało zachowanie panoramy Ostrowia Tumskiego. Projekt był jednak bardzo kosztowny.

Most oddano do użytku 10 października 1910 roku, równocześnie z Politechniką Wrocławską. Był to wówczas największy most wiszący w Niemczech (rozpiętość w osi pylonów 126,6m, niektóre źródła podają, że drugi pod względem rozpiętości). Zburzony w 1945 roku, został odbudowany w 1948 roku. Był to wówczas jedyny most wiszący w Polsce, największy na świecie most o pasach z blach ułożonych na płasko (w widoku dawało to dużą lekkość konstrukcji). Nadzwyczajna była zgodność obliczeń statycznych z wynikami prób i pomiarów po wykonaniu (Przewirski, F., J.Francos, *Odbudowa wiszącego...*). Most wpisany do rejestru zabytków 15.10.1976r. pod nr 326/Wm.

OPIS:

Most, który powstał, był wypadkową koncepcji nagrodzonego projektu konkursowego i wcześniejszego projektu miejskiej administracji budowlanej (znanego z rysunku Plüddemanna z 1902 roku, Schlesien, III/1909-1910, s.117-123). Autorzy projektu realizacyjnego, architekci i inżynierowie Magistratu, postanowili uwzględnić w projekcie następujące warunki:

- wykonanie mostu bez pośrednich podpór ze względu na bezpieczeństwo żeglugi,
- estetyczne ukształtowanie konstrukcji z powodu lokalizacji i dużych wymiarów mostu, jego wpływu na wygląd miasta.

Zrealizowany projekt różnił się od wersji konkursowej sposobem ukształtowania portali (wykonane w całości z kamienia zamiast połączenia wież stalowym łukiem) i kątem pochylenia łańcuchów. W architektonicznym ukształtowaniu mostu zwrócono uwagę na oddziaływanie jego wielkości, monumentalność bryły, na ładną formę linii, prostotę bez bogatych ozdób. Filary nośne proponowano wykonać najpierw z wapienia muszlowego, który ma cieplejszy szary odcień niż granit śląski, lecz ostatecznie otrzymały one okładzinę z różowego granitu. Konstrukcja pylonów wysokości 25,5m została wykonana z cegły klinkierowej. Konstrukcję stalową pomalowano w kolorze niebiesko - zielonym.

Most Grunwaldzki był wartościowym przykładem monumentalnego nurtu w architekturze niemieckiej przełomu XIX i XX stulecia. Stanowił on połączenie lekkiej, efektownej konstrukcji wiszącej, z ciężkimi, "romanizującymi" łukami triumfalnymi pylonów wjazdowych. Te ciężkie formy przestrzenne zostały ozdobione orłami stylizowanymi w duchu secesyjno - romańskim i herbami miasta Wrocławia.

STAN ZACHOWANIA:

Po zniszczeniach wojennych odbudowany w uproszczonej formie według projektu D.Czajki, bez zwieńczenia pylonów i większości płaskorzeźb.

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI

111/112/4021

A.

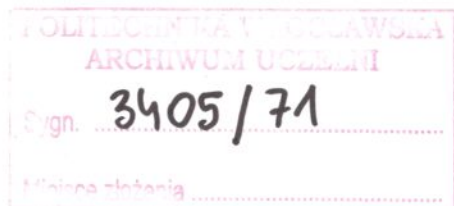
PRACA DOKTORSKA.

**RICHARD PLÜDDEMANN -
ARCHITEKT WROCŁAWSKI (1846-1910)**

Agnieszka Gryglewska

* * *

ILUSTRACJE

Praca doktorska napisana
pod kierunkiem
Prof.dr hab.Jerzego Rozpędowskiego

WROCŁAW

MAJ 1996

[1996]
s. n/b. 5.195

SPIS TREŚCI

Spis fotografii	2
<i>Fotografie</i>	

Fotografie współczesne wykonała autorka w latach 1991-1995. Fot.12 - C.Haese, Greifswald.

Reprodukcje zdjęć archiwalnych: 5-7, 13-17 - Plansammlung TU Berlin; 48, 57, 93, 99, 103, 104, 111, 112, 116, 117, 122-124, 127, 139, 140, 142, 149, 154, 157, 158, 165, 171, 174, 176, 177, 184, 188, 204, 206, 208, 225, 226, 235, 246, 251, 255, 262, 265, 267, 271, 326, 327 - Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. (Przedruk fotografii tylko za zgodą tych instytucji). Pozostałe reprodukcje wykonane w pracowniach fotograficznych Politechniki Wrocławskiej. Negatywy fotografii współczesnych i dokumentacji projektowej znajdują się w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.

Wykaz skrótów:

TU - Technische Universität, Berlin

ABmW - Archiwum Budowlane m. Wrocławia

BUGZG - Gabinet Zbiorów Graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu

SPIS FOTOGRAFII:

Fot.1

Richard Plüddemann (1846-1910). Wg Masner, K., *Richard Plüddemann. Ein Nachruf*, Schlesien, III/1909-1910, s.281.

Fot.2

Wrocław, pl.Muzealny 11 (Museumplatz), budynek Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu. Projekt J.Promnitz z lipca 1873r. Elewacja frontowa. Oryg. ABmW, sygn.3076.

Fot.3

Projekt szkoły ludowej według zasad dr J.D.Georgensa z 1874r. Elewacja frontowa, przekrój, rzuty piwnic i piętra. Wg *Das Volksschulhaus nach den Grundsätzen des Dr J.D.Georgens entworfen von Richard Plüddemann*, Baugewerks - Zeitung, VI/1874, s.452.

Fot.4

Wrocław, pl.Wolności 10 (Schlossplatz). Budynek Banku Rzeszy projektu J.E.Jacobstahla (1875), dziś Bank Zachodni. Elewacja frontowa. Stan z 1994r.

Fot.5

Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Przekrój podłużny przez teren, skala 1:300. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876, k.IV2-IV4.

Fot.6

Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Elewacja boczna kaplicy cmentarnej, skala 1:75. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876, k.VI.

Fot.7

Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Widok perspektywiczny kaplicy cmentarnej, skala 1:75. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Schinkelbew., 1876, k.XX.

Fot.8

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Rzut parteru, skala 1:800. Wg *Geschäftsgebäude und Gefängnis für das Landgericht und die Amtsgerichte in Flensburg*, Centralblatt der Bauverwaltung, II/1882, s.336.

Fot.9

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Elewacja frontowa. Wg *Geschäftsgebäude und Gefängnis...*, s.337.

Fot.10

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Projekt przedsiönka budynku administracyjnego. Wg *Architektonisches Skizzenbuch*, 1884, ryc.1.

Fot.11

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego (1879-1882). Fragment elewacji frontowej. Stan z 1991r.

Fot.12

Greifswald, kaplica cmentarna. Projekt konkursowy z 1883r. Elewacja boczna, skala 1:100. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Monats - Konkurrenzen, 1883, k.54.

Fot.13

Greifswald, kaplica cmentarna. Projekt konkursowy z 1883r. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Monats - Konkurrenzen, 1883, k.53.

Fot.14

Lüdenscheid, willa. Projekt konkursowy z 1883r. Elewacje: pld.-zach., ptn.-zach. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Monats - Konkurrenzen, 1883, k.90, 91.

Fot.15

Cochem, willa. Projekt konkursowy z 1884r. Elewacje: pld., wsch., skala 1:100. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Monats - Konkurrenzen, 1884, k.46.

Fot.16

Cochem, willa. Projekt konkursowy z 1884r. Widok perspektywiczny. Oryg. Plansammlung TU, Berlin, Monats - Konkurrenzen, 1884, k.49.

Fot.17

Wrocław, ul.Drobnera 5a (Matthiasstr.50a). Szkoła ludowa (projekt ok.1865r.), dziś Zespół Szkół Zawodowych nr10. Elewacja frontowa. Stan z 1994r.

Fot.18

Wrocław, ul.Gliniana 30 (Malteserstr.). Szkoła elementarna (projekt K.J.C.Zimmermanna

z 1870r.). Dziś część budynku Szkoły Podstawowej nr73. Elewacja frontowa. Stan z 1994r.

Fot.19

Wrocław, ul.Ślężna 22-24 (Lohestr.). Szkoła elementarna (projekt R.Mende z 1881r.). Dziś Szkoła Podstawowa nr59. Elewacja frontowa. Stan z 1994r.

Fot.20

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt R.Mende z 30.05.1885r. Rzut parteru. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.21

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt R.Mende z 30.05.1885r. Elewacja południowa. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.22

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 25.09.1885r. Widok perspektywiczny. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.23

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej (1885-1887). Wg *Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1885-1892*, t.I, Breslau [...].

Fot.24

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Projekt z 24.10.1885r.? Elewacje południowa i wschodnia, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.25

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Projekt "b" z 10.06.1886r. Widok perspektywiczny. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.26

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej (1887-1888). Widok od południowego wschodu. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.27

Wrocław, ul.Paulińska 14 (Paulinenstr.). Budynek szkoły elementarnej (1886-1887), dziś Szkoła Podstawowa nr 13. Widok elewacji zachodniej. Stan z 1994r.

Fot.28

Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej. Projekt H.F.Steinbarta z 30.01.1884r. Elewacja frontowa. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.29

Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej. Projekt dyspozycji rzutu H.F.Steinbarta z 30.09.1885r. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.30

Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej. Projekt zmiany elewacji z 29.05.1886r. Przekrój poprzeczny, fragment elewacji, skala 1:100; przekrój przez klatkę schodową, skala 1:50. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.31

Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej (1885-1887), dziś XIII Liceum Ogólnokształcące. Widok elewacji frontowej. Stan z 1994r.

Fot.32

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 17.10.1885r. Widok perspektywiczny od strony północnej. Oryg. ABmW, sygn.I-6.

Fot.33

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 26.06.1888r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6.

Fot.34

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 26.06.1888r. Przekrój podłużny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6.

Fot.35

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej (1890-1891). Widok od północy ok.1892r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.36

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Portal nad bocznym wejściem ok.1892r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.37

Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Widok dziedzińca ok.1892r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.38

Wrocław, ul.Paulińska 14 (Paulinenstr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Projekt z 10.01.1887r. Rzut, elewacja północna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-26b.

Fot.39

Wrocław, ul.Paulińska 14. Hala gimnastyczna szkoły elementarnej (1887-1888), dziś Szkoły Podstawowej nr13. Widok od podwórza. Stan z 1994r.

Fot.40

Wrocław, ul.Gliniana 30 (Lehmgrubenstr.20-30). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 15.05.1887r. Elewacja południowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4.

Fot.41

Wrocław, ul.Gliniana 30 (Lehmgrubenstr.20-30). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 15.05.1887r. Rzut I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4.

Fot.42

Wrocław, ul.Gliniana 30. Budynek szkoły elementarnej. Fragment elewacji południowej. Stan z 1994r.

Fot.43

Wrocław, ul.Gliniana 30. Budynek szkoły elementarnej. Wnętrze korytarza. Stan z 1994r.

Fot.44

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 5.07.1887r. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2b.

Fot.45

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Projekt z 10.06.1888r. Rzuty przyziemia zespołu szkół ludowych, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2a.

Fot.46

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 10.06.1888r. Elewacja frontowa, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2b.

Fot.47

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Hala gimnastyczna I szkoły ludowej. Projekt z 1889r. Elewacje, rzut parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2c.

Fot.48

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Zespół szkół ludowych (1890-1892). Widok od ulicy Poznańskiej ok.1896r. Oryg. BUGZG, sygn.1238.

Fot.49

Wrocław, ul.Poznańska 16-20. Budynek I zespołu szkół ludowych, dziś Zespół Szkół Mechanicznych nr1. Widok wnętrza. Stan z 1992r.

Fot.50

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt VII z 26.05.1889r. Rzuty: parteru, I, II, III piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2.

Fot.51

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt VII z 26.05.1889r. Elewacja frontowa, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2.

Fot.52

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt z 31.05.1890r. Elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-2.

Fot.53

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt z 31.05.1890r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-2.

Fot.54

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof" (1891-1893). Elewacja frontowa ok.1893r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.55

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Widok wnętrza ok.1893r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.56

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Hala gimnastyczna Szkoły Ludowej "Kanonenhof". Projekt z 31.05.1890r. Elewacje, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-2c.

Fot.57

Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Hala gimnastyczna Szkoły Ludowej "Kanonenhof". Widok od strony podwórza ok.1894r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1179.

Fot.58

Wrocław, ul.Jedności Narodowej 50a (Matthiasstr.). Rozbudowa szkoły ludowej. Projekt z 30.04.1888r. Plan sytuacyjny. Oryg. ABmW, sygn.III-26b.

Fot.59

Wrocław, ul.Jedności Narodowej 50a (Matthiasstr.). Rozbudowa szkoły ludowej. Projekt z 30.04.1888r. Fasada szkoły, rzut hali gimnastycznej, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-26b.

Fot.60

Wrocław, ul.Tęczowa 60 (Siebenhufenerstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 12.12.1888r. Widok perspektywiczny i plan sytuacyjny. Oryg. ABmW, sygn.I-7.

Fot.61

Wrocław, ul.Tęczowa 60 (Siebenhufenerstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 12.12.1888r. Rzuty: parteru, I, II piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-7.

Fot.62

Wrocław, ul.Tęczowa 60 (Siebenhufenerstr.). Budynek szkoły ludowej (1891-1893). Elewacja frontowa ok.1893r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.63

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt II z 24.03.1893r. Elewacja frontowa, boczna, przekrój poprzeczny, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2a.

Fot.64

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt II z 24.03.1893r. Rzuty: parteru, I,II, III piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2a.

Fot.65

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wykres warunków oświetlenia izb lekcyjnych z 31.05.1893r. Oryg. ABmW, sygn.I-2a.

Fot.66

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1895-1896). Widok od strony podwórza ok.1896r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.67

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok korytarza ok.1896r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.68

Wrocław, ul.Roosevelta 15 (Waterloostr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 4.03.1891r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-26b.

Fot.69

Wrocław, ul.Roosevelta 15. Budynek szkoły ludowej (1892-1893), dziś Szkoła Podstawowa nr35. Stan z 1994r.

Fot.70

Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9a.

Fot.71

Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9a.

Fot.72

Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Hala gimnastyczna szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r. Elewacje, przekrój, rzuty parteru i piwnic, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9a.

Fot.73

Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej (1895-1897). Elewacja frontowa po 1897r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.I.

Fot.74

Wrocław, ul.Ślężna 22-24. Rozbudowa budynku szkoły elementarnej "Auf den Hälteräckern" (1895), dziś Szkoła Podstawowa nr59. Stan z 1992r.

Fot.75

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 29.09.1897r. Widok perspektywiczny, elewacja wschodnia, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4c.

Fot.76

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 29.09.1897r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4c.

Fot.77

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Hala gimnastyczna I szkoły ludowej. Projekt z 29.09.1897r. Elewacje płn. i pld., przekrój poprzeczny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4c.

Fot.78

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek szkoły ludowej i hali gimnastycznej (1898-1900). Widok od północnego wschodu ok.1900r. Wg *Breslauer Schulbauten errichtet in den Jahren 1895-1900/01*. t.II, Breslau [...].

Fot.79

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Fragment elewacji wschodniej ok.1900r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.II.

Fot.80

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Widok wnętrza ok.1900r. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.II.

Fot.81

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek I Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego. Rysunki powykonawcze z 30.12.1900r. Rzuty: parteru, I, II piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6a.

Fot.82

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek I Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego i dom rektora. Widok od południowego zachodu. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.II.

Fot.83

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Hala gimnastyczna I Szkoły Ludowej im.J.H.Pestalozziego. Rysunki powykonawcze z 18.12.1900r. Rzut, przekroje poprzeczne, elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6a.

Fot.84

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Dom rektora I Szkoły Ludowej im.J.H.Pestalozziego. Rysunki powykonawcze z 31.08.1900r. Rzuty: piwnic, parteru, I piętra; elewacje: pld., zach., wsch., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6a.

Fot.85

Wrocław, ul.Nowowiejska 78. Budynek I Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego (1898-1900), dziś Szkoła Podstawowa nr1. Fragment portalu na elewacji frontowej. Popiersie J.H.Pestalozziego. Stan z 1994r.

Fot.86

Wrocław, ul.Dawida 5-7 (Arletiusstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 30.07.1898r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4.

Fot.87

Wrocław, ul.Dawida 5-7 (Arletiusstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 30.11.1899r. Elewacja zachodnia, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4.

Fot.88

Wrocław, ul.Dawida 5-7. Budynek I zespołu szkół ludowych (1901-1903), dziś Zespół Szkół Zawodowych nr5. Stan z 1994r.

Fot.89

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 20.02.1899r. Rzuty parteru i piętra, skala 1:250. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.90

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.11.1899r. Elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.91

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Hala gimnastyczna I szkoły ludowej. Projekt z 1.11.1899r. Elewacja frontowa i tylna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.92

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Dom rektora I szkoły ludowej. Projekt z 1.11.1899r. Elewacje północna i wschodnia, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.93

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych (1900-1902). Widok od południowego wschodu na halę gimnastyczną, dom rektora i budynek szkoły ok.1902r. Oryg. BUGZG, sygn.1185.

Fot.94

Wrocław, ul.Kleczkowska 2a. Budynek I zespołu szkół ludowych, dziś Szkoła Podstawowa nr74. Wnętrze korytarza. Stan z 1994r.

Fot.95

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z

marca 1899r. Rzuty parteru i piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.96

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.11.1899r. Elewacja wschodnia, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.97

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 22.06.1900r. Detal architektoniczny. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.98

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61). Hala gimnastyczna I szkoły ludowej. Projekt z 1.11.1899r. Elewacje: pñ., zach., wsch.; przekrój poprzeczny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.99

Wrocław, ul.Litomska 63-65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2. Budynki stajni i warsztatów, w głębi widoczny budynek I zespołu szkół ludowych ok.1905r. Oryg. BUGZG, sygn.861.

Fot.100

Wrocław, ul.Młodych Techników 58. Budynek I zespołu szkół ludowych (1900-1902?), dziś Zespół Szkół Mechaniczno - Elektrycznych. Stan w 1992r.

Fot.101

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego. Projekt z 31.12.1900. Elewacje wsch. i pñ., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6b.

Fot.102

Wrocław, ul.Nowowiejska 80 (Michaelisstr.). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego. Projekt z 31.12.1900. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6b.

Fot.103

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego (1902-1904). Widok od północy ok.1904r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1219.

Fot.104

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego. Wnętrze izby lekcyjnej w czasie zajęć z gospodarstwa domowego ok.1904r.

Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1225.

Fot.105

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.03.1902r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-8.

Fot.106

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.03.1902r. Elewacja frontowa, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-8.

Fot.107

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt elewacji frontowej z 30.01.1904r., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-8.

Fot.108

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.). Budynek zespołu szkół ludowych I (1904-1906). Elewacja frontowa. Wg *Kalksandsteinbau*, Ostdeutsche Bau - Zeitung, V/1907, s.291.

Fot.109

Wrocław, ul.Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z lipca 1903r. Rzuty: parteru, I i II piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.110

Wrocław, ul.Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z lipca 1903r. Widok perspektywiczny od strony skrzyżowania ulic Świętokrzyskiej i Sienkiewicza. Oryg. ABmW, sygn. I-5.

Fot.111

Wrocław, ul.Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej (1905-1907). Widok od ulicy Świętokrzyskiej po 1907r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn. 1291, 1292.

Fot.112

Wrocław, ul.Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Wnętrze izby lekcyjnej po 1907r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn. 1293.

Fot.113

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 17.12.1901r. Elewacja frontowa, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9c.

Fot.114

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 16.12.1901r. Rzuty parteru i piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9c.

Fot.115

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Hala gimnastyczna II szkoły ludowej. Projekt z 6.05.1903r. Elewacje frontowa i boczna, przekrój poprzeczny, skala 1:200; plan sytuacyjny, skala 1:1000. Oryg. ABmW, sygn.I-9c.

Fot.116

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1908). Elewacja frontowa ok.1908r. Fot. P.Fischer. Oryg. BUGZG, sygn.1207.

Fot.117

Wrocław, ul.Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze klatki schodowej. Fot. P.Fischer. Oryg. BUGZG, sygn.1209.

Fot.118

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt I z 13.03.1900r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4b.

Fot.119

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt I z 25.10.1900r. Elewacja południowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4b.

Fot.120

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt II z 1.02.1902r. Elewacje, rzut parteru, skala 1:500. Oryg. ABmW, sygn.I-4b.

Fot.121

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt III z 9.01.1903r. Elewacja pld., rzut parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9.

Fot.122

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1907). Widok od południowego wschodu po 1907r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1139.

Fot.123

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok od północnego zachodu po 1907r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1141.

Fot.124

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze sali gimnastycznej na poddaszu w czasie lekcji gimnastyki po 1907r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1146.

Fot.125

Wrocław, ul.Trzebnicka 42 (Kletschkauerstr.42). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z grudnia 1902r. Rzuty, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.126

Wrocław, ul.Trzebnicka 42 (Kletschkauerstr.42). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z grudnia 1902r. Elewacje, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-9b.

Fot.127

Wrocław, ul.Trzebnicka 42 (Kletschkauerstr.42). Hala gimnastyczna II szkoły ludowej. Widok wnętrza ok.1908r. Oryg. BUGZG, sygn.1192.

Fot.128

Wrocław, ul.Trzebnicka 42. Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1908), dziś siedziba Studium Nauczycielskiego. Widok elewacji frontowej. Stan z 1994r.

Fot.129

Wrocław, ul.Trzebnicka 42. Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze korytarza. Stan z 1994r.

Fot.130

Wrocław, ul.Joannitów 1 (Malteserstr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej przy ul.Glinianej 30. Projekt z 30.11.1905r. Elewacja wschodnia, przekrój podłużny, przekroje poprzeczne, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4.

Fot.131

Wrocław, ul.Joannitów 1. Hala gimnastyczna szkoły elementarnej przy ul.Glinianej 30 (1906-1907). Widok od strony południowej. Stan z 1994r.

Fot.132

Wrocław, ul.Dawida 9-11 (Arletiusstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 4.05.1905r. Elewacje wsch. i zach., przekrój poprzeczny, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-4a.

Fot.133

Wrocław, ul.Dawida 9-11 (Arletiusstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 4.05.1905r. Rzuty, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-4a.

Fot.134

Wrocław, ul.Dawida 5-11 (Arletiusstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 4.05.1905r. Elewacje północne, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-4a.

Fot.135

Wrocław, ul.Dawida 9-11. Budynek II zespołu szkół ludowych (1907-1909) i hala gimnastyczna I szkoły ludowej (1901-1903). Dziś Zespół Szkół Kolejowych. Widok od północnego zachodu. Stan z 1994r.

Fot.136

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z marca 1906r. Rzuty: parteru, I, II piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-1a.

Fot.137

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z marca 1906r. Elewacje, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-1a.

Fot.138

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt konstrukcji żelbetowych wiązarów z 18.04.1908r., skala 1:100, 1:20. Oryg. ABmW, sygn.I-1a.

Fot.139

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1907-1909). Widok od południowego zachodu 6.08.1909r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1204.

Fot.140

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok wnętrza hali gimnastycznej 6.08.1909r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1206.

Fot.141

Wrocław, ul.Krakowska 56-58 (Ohlauer Chaussee). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 15.02.1907r. Rzuty piwnic i parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9.

Fot.142

Wrocław, ul.Krakowska 56-58 (Ohlauer Chaussee). Budynek szkoły ludowej (1908-1910). Widok hali gimnastycznej i fragmentu elewacji budynku szkoły ok.1910r. Oryg. BUGZG, sygn.1199.

Fot.143

Wrocław, ul.Jedności Narodowej 117 (Matthiasstr.). Królewskie Gimnazjum im.Fryderyka. Elewacja frontowa. Wg Centralblatt der Bauverwaltung, XVI/1896, 227.

Fot.144

Wrocław, ul.Jedności Narodowej 117 (Matthiasstr.). Królewskie Gimnazjum im.Fryderyka, 1893-1896 (projekt Brinkmanna). Rzuty parteru i II piętra. Wg Centralblatt der Bauverwaltung, XVI/1896, 226.

Fot.145

Wrocław, ul.Kraińskiego 7-9 (Münzstr.). Rozbudowa Szkoły Średniej nr1 dla Dziewcząt. Projekt z 31.12.1886r. Elewacje, przekrój poprzeczny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3c.

Fot.146

Wrocław, ul.Kraińskiego 7-9 (Münzstr.). Rozbudowa Szkoły Średniej nr1 dla Dziewcząt. Projekt z 31.12.1886r. Rzuty, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3c.

Fot.147

Wrocław, dawna Trinitasstr.8-10. Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr2 dla Dziewcząt. Projekt z 23.06.1887r. Przekroje, elewacje, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-26a.

Fot.148

Wrocław, ul.Kraińskiego 7-9 (Münzstr.). Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr1 dla Dziewcząt. Projekt z 8.03.1888r. Elewacja frontowa, rzut, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3c.

Fot.149

Wrocław, ul.Kraińskiego 7-9 (Münzstr.). Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr1 dla Dziewcząt (1888). Widok od strony podwórza. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1198.

Fot.150

Wrocław, ul.Worcella 3 (Paradiesstr.). Hala gimnastyczna Gimnazjum św.Jana. Projekt z 12.02.1889r. Elewacja frontowa, przekrój podłużny, rzut, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3b.

Fot.151

Wrocław, ul.Worcella 3. Hala gimnastyczna Gimnazjum św.Jana (1890-1891), dziś Zespołu Szkół

Ekonomiczno - Administracyjnych. Widok od strony podwórza. Stan z 1992r.

Fot.152

Wrocław, ul.Kościuszki 82 (Tauenzienstr.). Budynek Szkoły Średniej nr3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt. Projekt z 26.09.1888r. Widok perspektywiczny, plan sytuacyjny. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.153

Wrocław, ul.Kościuszki 82 (Tauenzienstr.). Budynek Szkoły Średniej nr3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt. Projekt z 30.04.1889r. Rzuty piwnic i parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.154

Wrocław, ul.Kościuszki 82 (Tauenzienstr.). Budynek Szkoły Średniej nr3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt (1891-1892). Elewacja frontowa. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1196.

Fot.155

Wrocław, ul.Dawida 1-3 (Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św.Elżbiety. Projekt z 11.10.1898r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4c.

Fot.156

Wrocław, ul.Dawida 1-3 (Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św.Elżbiety i domu rektora. Projekt z 11.10.1898r. Elewacje północne, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4c.

Fot.157

Wrocław, ul.Dawida 1-3 (Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św.Elżbiety (1901-1903). Widok od północnego wschodu. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1283.

Fot.158

Wrocław, ul.Dawida 1-3 (Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św.Elżbiety. Wnętrze auli. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1288.

Fot.159

Wrocław, ul.Dawida 1-3. Budynek Gimnazjum św.Elżbiety, dziś siedziba Instytutów Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Szczegół podcienia nad głównym wejściem. Stan z 1994r.

Fot.160

Wrocław, ul.Dawida 1-3. Budynek Gimnazjum św.Elżbiety. Szczyt północno - wschodni. Stan z 1994r.

Fot.161

Wrocław, ul.Dawida 1-3. Budynek Gimnazjum św.Elżbiety. Wnętrze holu na parterze. Stan z 1994r.

Fot.162

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Projekt z 28.01.1898r. Elewacje, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2b.

Fot.163

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Projekt z 28.01.1898r. Rzuty, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-2b.

Fot.164

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Projekt budynku z płaskim dachem z 22.04.1899r. Elewacje, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-2b.

Fot.165

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt (1898-1901). Fasada. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1210.

Fot.166

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Wnętrze korytarza i klatki schodowej. Wg *Breslauer Schulbauten...*, t.II.

Fot.167

Wrocław, ul.Kościuszki 82 (Tauenzienstr.). Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr3 dla Dziewcząt. Projekt z 20.12.1899r. Elewacja frontowa, przekroje, rzuty, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-5.

Fot.168

Wrocław, ul.Kościuszki 82. Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr3 dla Dziewcząt (1900), dziś Bursy Szkolnictwa Zawodowego nr3. Elewacja frontowa. Stan z 1992r.

Fot.169

Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn. Projekt K.Klimma z 6.11.1899r. Widok perspektywiczny. Oryg. ABmW, sygn.I-6a.

Fot.170

Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn. Projekt z 30.10.1900r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-6a.

Fot.171

Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn (1902-1904). Fragment fasady. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1168.

Fot.172

Wrocław, ul.Joannitów 26-28 (Malteserstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia nr1 dla Chłopców. Projekt z 28.03.1901r. Elewacje północna i wschodnia, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4a.

Fot.173

Wrocław, ul.Joannitów 26-28 (Malteserstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia nr1 dla Chłopców. Projekt z 28.03.1901r. Rzuty II i III piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-4a.

Fot.174

Wrocław, ul.Joannitów 26-28 (Malteserstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia nr1 dla Chłopców (1901-1903). Widok od południowego wschodu po 1903r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1280.

Fot.175

Wrocław, ul.Prusa 3-5 (Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej. Projekt z czerwca 1901r. Rzut, przekrój poprzeczny, elewacje, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.I-6.

Fot.176

Wrocław, ul.Prusa 3-5 (Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej (1903). Widok od strony ulicy Prusa ok.1903r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1165.

Fot.177

Wrocław, ul.Prusa 3-5 (Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej. Wnętrze hali ok.1903r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1173.

Fot.178

Wrocław, ul.Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3b.

Fot.179

Wrocław, ul.Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Rzuty: piwnic, parteru, mezzanina, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3b.

Fot.180

Wrocław, ul.Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Elewacja tylna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-3b.

Fot.181

Wrocław, ul.Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca (1906-1908). Wg Küster, H., *Die städtischen Markthallen in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXIX/1909, s.77.

Fot.182

Wrocław, ul.Poniatowskiego 9 (Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii. Projekt z 28.11.1905r. Elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-7.

Fot.183

Wrocław, ul.Poniatowskiego 9 (Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii. Projekt z 28.11.1905r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-7.

Fot.184

Wrocław, ul.Poniatowskiego 9 (Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii (1906-1909). Budynek główny od strony zachodniej. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1230.

Fot.185

Wrocław, ul.Poniatowskiego 9. Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii, dziś XIII Liceum Ogólnokształcące. Kamienna płaskorzeźba z zabawą w "przeciąganie liny" nad oknem hali gimnastycznej. Stan z 1992r.

Fot.186

Wrocław, ul.Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im.Karla von Holtei dla Chłopców. Projekt z 31.05.1907r. Rzuty: fundamentów, piwnicy, parteru, I piętra; przekroje poprzeczne, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9.

Fot.187

Wrocław, ul.Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im.Karla von Holtei dla Chłopców. Projekt z 31.05.1907r. Elewacje wsch. i zach., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-9.

Fot.188

Wrocław, ul.Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im.Karla von Holtei dla Chłopców (1907-1909). Fragment fasady w 1909r. Fot. Anton Pichler. Oryg. BUGZG, sygn.1161.

Fot.189

Wrocław, wyb.Korzeniowskiego 18 (Göppert Str.23-25). Szpital dla nerwowo i umysłowo chorych. Projekt R.Mende z 15.12.1881r. Widok z lotu ptaka. Oryg. ABmW, sygn.V-42.

Fot.190

Wrocław, wyb.Korzeniowskiego 18 (Göppert Str.23-25). Szpital dla nerwowo i umysłowo chorych (1885-1888). Dziś Klinika Psychiatryczna Akademii Medycznej. Widok od ulicy Kraszewskiego. Stan z 1994r.

Fot.191

Wrocław, pl.Staszica (Rossplatz). Nowy przytułek dla ubogich. Projekt z września 1885r. Plan sytuacyjny, skala 1:1000. Oryg. ABmW, sygn.V-42.

Fot.192

Wrocław, pl.Staszica (Rossplatz). Nowy przytułek dla ubogich. Projekt z września 1885r. Rzut parteru i I piętra budynku administracyjnego i kaplic, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.V-42.

Fot.193

Wrocław, pl.Staszica (Rossplatz). Nowy przytułek dla ubogich. Projekt z września 1885r. Widok perspektywiczny budynku administracyjnego i kaplic. Oryg. ABmW, sygn.V-42.

Fot.194

Wrocław, pl.Staszica (Rossplatz). Nowy przytułek dla ubogich. Projekt z 19.03.1886r. Widok perspektywiczny od strony południowej. Oryg. ABmW, sygn.III-28a.

Fot.195

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Plan sytuacyjny. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.196

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Elewacja południowa budynku administracyjnego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.197

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Elewacje: półn., wsch., zach. budynku gospodarczego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.198

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Rzut parteru piwnicy budynku gospodarczego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.199

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Elewacje pawilonu dla 80 kobiet i 80 dzieci, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.200

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Rzuty parteru i I piętra szpitala dla 220 osób, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-11.

Fot.201

Wrocław, ul.Rydygiera 46 (Mehlgasse. 46-48). Szpital dla służby. Projekt z 26.09.1889r. Elewacje, rzuty, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.IX-8.

Fot.202

Wrocław, ul.Rydygiera 46. Szpital dla służby (1891-1892), dziś Komenda Policji. Stan z 1994r.

Fot.203

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek gospodarczy Szpitala im.Wenzel - Hancke. Projekt z 31.03.1894r. Rzuty, elewacja zachodnia, przekroje poprzeczne, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn. V-44.

Fot.204

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek gospodarczy Szpitala im.Wenzel - Hancke (1894-1895). Widok od zachodu ok.1900r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1087.

Fot.205

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Kostnica Szpitala im.Wenzel - Hancke. Projekt z 8.01.1895r. Przekroje poprzeczne, rzuty piwnic i parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IX-8.

Fot.206

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Kostnica Szpitala im.Wenzel - Hancke (1895). Widok od strony południowej na przełomie XIX i XXw. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1085.

Fot.207

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek Szpitala im.Wenzel - Hancke. Projekt z 31.03.1894r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IX-8.

Fot.208

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek Szpitala im.Wenzel - Hancke (1896). Widok od strony ulicy Komandorskiej w kierunku głównego wejścia na przełomie XIX i XXw. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1073.

Fot.209

Wrocław, ul.Księcia Witolda 2-4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa. Projekt z 2.06.1892r. Rzuty, elewacje, przekrój poprzeczny, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-3/53.

Fot.210

Wrocław, ul.Księcia Witolda 2-4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa. Projekt z 2.06.1892r. Widok

perspektywiczny. Oryg. ABmW, sygn.VI-3/53.

Fot.211

Wrocław, ul.Księcia Witolda 2-4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa (1893-1894). Widok od zachodu. Wg Probst, F.Otto, *Breslaus malerische Architekturen*, Breslau 1900, fot.LII.

Fot.212

Wrocław, ul.Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima. Projekt z 30.12.1892r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.213

Wrocław, ul.Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima. Projekt z 30.12.1892r. Elewacje frontowa i boczna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.214

Wrocław, ul.Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima (1893-1894), dziś dom studencki Uniwersytetu Wrocławskiego "Wagant". Widok od południa. Stan z 1992r.

Fot.215

Wrocław, ul.Ółbińska 32 (Trebnitzerstr.25). Przytułek dla Kalek im.J.H.T.Claassena. Projekt z 7.12.1894r. Elewacje frontowa i boczna, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.IV-41.

Fot.216

Wrocław, ul.Ółbińska 32 (Trebnitzerstr.25). Przytułek dla Kalek im.J.H.T.Classena. Projekt z 7.12.1894r. Rzuty, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.IV-41.

Fot.217

Wrocław, ul.Ółbińska 32 (Trebnitzerstr.25). Przytułek dla Kalek im.J.H.T.Claassena (1896-1898). Widok od północy. Wg Probst, F.Otto, *Breslaus malerische...*, fot.LX.

Fot.218

Wrocław, pl.Orląt Lwowskich 7 (Berliner Str.). Łaźnia miejska. Projekt z czerwca 1896r. Rzuty, elewacje, przekrój poprzeczny, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-3/53.

Fot.219

Wrocław, pl.Orląt Lwowskich 7 (Berliner Str.). Łaźnia miejska (1898). Widok od strony południowo - zachodniej. Wg Probst, F.Otto, *Breslaus malerische...*, fot.LX.

Fot.220

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 18.11.1898r. Plan sytuacyjny, skala 1:500. Oryg. ABmW, sygn.VI-54.

Fot.221

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 10.11.1898r. Elewacja południowa, przekroje budynku gospodarczo - administracyjnego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-54.

Fot.222

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 10.11.1898r. Rzut parteru budynku gospodarczo - administracyjnego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-54.

Fot.223

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 31.10.1898r. Elewacje pawilonu szpitalnego "C" dla 215 mężczyzn, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-54.

Fot.224

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 31.10.1898r. Rzuty parteru i I piętra pawilonu szpitalnego "C" dla 215 mężczyzn, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-54.

Fot.225

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej (1900-1902). Widok od południa ok.1902r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1104.

Fot.226

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej (1900-1902). Widok pawilonu szpitalnego ok.1902r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1110.

Fot.227

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Stadtgraben - Ufer" z 20.05.1898r. Elewacja, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.228

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Stadtgraben - Ufer" z 20.05.1898r.

Rzut, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.229

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 25.05.1898r. Dwie wersje rzutu, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.230

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 3.06.1898r. Rzut, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.231

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 21.12.1898r. Rzut parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-25a.

Fot.232

Wrocław, pl.1-go Maja 8. Szpital Wszystkich Świętych, budynek "Am Burgfeld" fundacji "Friebe - Agath", 1898-1902 (projekt F.Friese). Dziś Wojewódzki Szpital Zespolony. Widok od strony fosy miejskiej. Stan z 1994r.

Fot.233

Wrocław, ul.Sucha 1 (Sadowastr.). Dom opieki społecznej. Projekt z 31.10.1905r. Rzuty piwnic i parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-3/53.

Fot.234

Wrocław, ul.Sucha 1 (Sadowastr.). Dom opieki społecznej. Projekt z 5.05.1906r. Widok perspektywiczny od strony północno - zachodniej. Oryg. ABmW, sygn.VI-3/53.

Fot.235

Wrocław, ul.Sucha 1 (Sadowastr.). Dom opieki społecznej (1907-1909). Widok od strony północno - zachodniej w 1909r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.1027.

Fot.236

Wrocław, ul.Wrońskiego 13a (Schulgasse 13a). Miejska ochronka dla niemowląt. Projekt z 2.11.1905r. Rzut piwnic, przekroje, elewacja frontowa, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-58.

Fot.237

Wrocław, ul.Wrońskiego 13a (Schulgasse 13a). Miejska ochronka dla niemowląt. Projekt z 16.10.1905r. Rzuty piwnic i parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-58.

Fot.238

Wrocław, ul.Wrońskiego 13a (Schulgasse 13a). Miejska ochronka dla niemowląt. Projekt z 16.10.1905r. Widok perspektywiczny od strony ul.Wybrzeże Wyspiańskiego (Schwalbendamm). Oryg. ABmW, sygn.VI-58.

Fot.239

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Projekt z 28.04.1887r. Elewacje, przekrój poprzeczny budynku wozowni i stajni, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.240

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Projekt z 28.04.1887r. Rzuty parteru i poddasza budynku wozowni i stajni, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.241

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Projekt z 28.04.1887r. Elewacje, przekroje, rzuty budynku mieszkalno - biurowego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.242

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3 (1889-1894?), dziś siedziba Komendy Rejonowej Straży Pożarnych Wrocław - Śródmieście. Stan z 1992r.

Fot.243

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Straż pożarna. Projekt z 10.02.1896r. Elewacje wsch. i pñ., przekrój poprzeczny, skala 1:200, plan sytuacyjny, skala 1:500. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.244

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Straż pożarna. Projekt z 31.10.1901r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.245

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Stajnie miejskie i straż pożarna. Projekt z 31.10.1901r. Widok perspektywiczny. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.246

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Stajnie miejskie i straż pożarna (1902-1903). Widok od strony podwórza ok.1904r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.838.

Fot.247

Wrocław, ul.Popowicka 95 (Pöpelwitz Str.). Prowizoryczna straż pożarna. Projekt z 24.01.1898r. Elewacje i przekroje, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.248

Wrocław, ul.Popowicka 95 (Pöpelwitz Str.). Prowizoryczna straż pożarna. Projekt z 24.01.1898r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.249

Wrocław, ul.Krakowska 40-42 (Ofenerstr.). Komenda Straży Pożarnej nr5. Projekt z 21.11.1901r. Rzuty parteru, I i II piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.250

Wrocław, ul.Krakowska 40-42 (Ofenerstr.). Komenda Straży Pożarnej nr5. Projekt z 21.11.1901r. Elewacja północna, rzut poddasza, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.251

Wrocław, ul.Krakowska 40-42 (Ofenerstr.). Komenda Straży Pożarnej nr5 (1903-1904). Elewacja frontowa ok.1904r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.856.

Fot.252

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2. Projekt z 9.09.1901r. Rzut parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.253

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2. Rysunki powykonawcze z marca 1905r. Elewacje budynku głównego, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.254

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2. Rysunki powykonawcze z marca 1905r. Elewacje budynków stajni i warsztatów, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.255

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2 (1902-1904). Fasada budynku komendy ok.1905r. Fot.Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.855.

Fot.256

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2 (1902-1904). Wnętrze wozowni w budynku głównym po 1910r. Fot. Ed van Delden. Wg *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. t.IV. *Budowle miejskie*. Toruń 1992, fot.7.

Fot.257

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Pierwszy projekt rozbudowy z 20.10.1903r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.258

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Pierwszy projekt rozbudowy z 20.10.1902r. Widok od ulicy Ółbińskiej, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.259

Wrocław, ul.Ółbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3 (1905-1907). Widok od północy. Stan z 1992r.

Fot.260

Wrocław, ul.Gdańska 13-15 (Danzigerstr.). Komenda straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Projekt z 22.02.1906r. Elewacje budynku głównego, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.261

Wrocław, ul.Gdańska 13-15 (Danzigerstr.). Komenda straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym. Projekt z 22.02.1906r. Rzuty parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.V-48.

Fot.262

Wrocław, ul.Gdańska 13-15 (Danzigerstr.). Komenda straży pożarnej na przedmieściu Piaskowym (1908-1911). Fragment fasady budynku głównego po 1910r. Fot. Ed van Delden. Oryg.BUGZG, sygn.868.

Fot.263

Wrocław - Popowice. Budynek opłat celnych. Projekt z 12.06.1897r. Rzuty, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.264

Wrocław - Popowice. Budynek opłat celnych. Projekt z 12.06.1897r. Elewacje, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.265

Wrocław - Popowice. Budynek opłat celnych (1898). Elewacja frontowa po 1898r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.803.

Fot.266

Wrocław, ul.Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1-2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim. Projekt z 30.04.1897r. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, rzuty piwnic i piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.III-27b.

Fot.267

Wrocław ul.Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1-2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim (1898-1899). Elewacja frontowa po 1898r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.802.

Fot.268

Wrocław, ul.Trzebnicka 39 (Trebnitzerstr.). Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim. Projekt z 2.04.1898r. Elewacje frontowa i boczna, rzuty parteru i piętra, przekrój poprzeczny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VIII-1.

Fot.269

Wrocław, ul.Trzebnicka 39. Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim (1899-1900), dziś budynek mieszkalny. Stan z 1994r.

Fot.270

Wrocław, ul.Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych. Projekt z 31.07.1901r. Rzuty, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IX-1.

Fot.271

Wrocław, ul.Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych (1902-1903). Widok od południa ok.1903r. Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.800.

Fot.272

Wrocław, kościół św.Marii Magdaleny. Projekt odbudowy hełmu północnej wieży z 1888r. Wg Plüddemann, R., *Der Aufbau des durch Feuer zerstörten Helmes auf dem Nordthurme der Maria Magdalenenkirche in Breslau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, VIII/1888, s.135.

Fot.273

Wrocław, Sukiennice 9-15 (Elisabethstr.). Projekt urządzenia pomieszczeń biurowych z 8.03.1888r. Rzuty I i II piętra. Oryg. ABmW, sygn.IV-3/33.

Fot.274

Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z lutego 1889r. Widoki wnętrza. Oryg. ABmW, sygn.IV-3/33.

Fot.275

Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z lutego 1889r. Elewacja południowa. Projektowany fragment a-b-c-d. Oryg. ABmW, sygn.IV-3/33.

Fot.276

Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z kwietnia 1889r. Rzut III piętra. Oryg. ABmW, sygn.IV-3/33.

Fot.277

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ul.Nowej z maja 1892r. Plan sytuacyjny, skala 1:400. Oryg. ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.278

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ul.Nowej z maja 1892r. Widok wzgórza, rzuty parteru i I piętra, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.279

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ul.Nowej z listopada 1892r. Plan sytuacyjny, skala 1:400. Oryg. ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.280

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ul.Nowej z listopada 1892r. Rzuty dolnej i górnej kondygnacji, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.281

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt odbudowy starej wieży u stóp wzgórza z 24.01.1894r. Widok, przekrój, rzuty, skala 1:50. Oryg.ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.282

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Odbudowana wieża przy ul.Nowej (ok.1894r.). Stan z 1992r.

Fot.283

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt wejścia do lodowni pod wzgórzem z 5.04.1894r. Widok, przekrój, rzut, skala 1:50. Oryg.ABmW, sygn.IV-8/38.

Fot.284

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Wejście do dawnej lodowni (ok.1894r.). Stan z 1992r.

Fot.285

Świniary (Weidenhof). Przebudowa zamku na sanatorium (1897). Projekt z 20.09.1896r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.III-23b.

Fot.286

Wrocław, pl.Solny 16 (Blücherplatz 15-16). Stara Giełda. Projekt przebudowy na siedzibę Miejskiej

- Administracji Budowlanej z 30.08.1899r. Rzut I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI - 6/56.
Fot.287
- Wrocław, pl.Solny 16 (Blücherplatz 15-16). Stara Giełda. Projekt przebudowy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej z 14.02.1899r. Przekrój pionowy, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI - 6/56.
Fot.288
- Wrocław, pl.Solny 16 (Blücherplatz 15-16). Projekt Głównej Kasy Miejskiej ze stycznia 1902r. Przekroje i widok perspektywiczny sali operacyjnej, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI - 6/56.
Fot.289
- Wrocław, ul.Marii Magdaleny 1-3 (An der Magdalenenkirche). Gimnazjum św.Magdaleny. Projekt przebudowy otworów okiennych z 10.10.1902r. Rzut III piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.I-5b.
Fot.290
- Wrocław, ul.Marii Magdaleny 1-3 (An der Magdalenenkirche). Gimnazjum św.Magdaleny. Rysunki inwentaryzacyjne z 20.04.1914r., skala 1:100. Elewacja frontowa. Oryg. ABmW, sygn.I-5b.
Fot.291
- Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt z 9.03.1888r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.II3/13b.
Fot.292
- Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt z 9.03.1888r. Elewacje płn. i zach., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.II3/13b.
Fot.293
- Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt II z 7.11.1888r. Elewacje płn. i zach., skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.II3/13b.
Fot.294
- Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt II z 7.11.1888r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.II3/13b.
Fot.295
- Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt II z 13.11.1889r. Detal wschodniego szczytu. Oryg. ABmW, sygn.II3/13a.
Fot.296
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Projekt z 2.11.1886r. Widok perspektywiczny od północy. Oryg. ABmW, sygn. IX-1.
Fot.297
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Projekt z 17.02.1888r. Rzut parteru, skala 1:75. Oryg. ABmW, sygn.V-53.
Fot.298
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Projekt z 17.02.1888r. Przekrój podłużny, skala 1:75. Oryg. ABmW, sygn.V-53.
Fot.299
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Projekt z 17.02.1888r. Elewacja południowa. Oryg. ABmW, sygn.V-53.
Fot.300
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Widok wnętrza magazynu książek. Wg Gelenau, Michael, *Aus der Breslauer Stadtbibliothek*, Schlesische Monatshefte, X/1933, fot.423.
Fot.301
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Widok wnętrza Miejskiej Kasy Oszczędności na parterze. Wg Gelenau, Michael, *op.cit.*, fot.420.
Fot.302
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9. Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska, dziś Biblioteka Uniwersytecka (1887-1891). Widok od ulicy Krupniczej. Stan z 1994r.
Fot.303
- Wrocław, ul.Szajnochy 7-9. Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska, dziś Biblioteka Uniwersytecka. Widok wnętrza klatki schodowej. Stan z 1994r.
Fot.304
- Wrocław, pl.Kościuszki. Dekoracje z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II (listopad 1888). Wg Bińkowska, Iwona, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX wieku*. Wrocław 1993, fot.36.
Fot.305
- Szklarska Poręba, kaplica. Rysunek perspektywiczny. Wg Plüddemann, R. *Die Marienthaler Capelle in Schreiberhau*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XI/1891, s.245.

Fot.306

Szklarska Poręba, kaplica (1888-1889). Widok wnętrza. Stan z 1991r.

Fot.307

Wrocław, ul.Gepperta 4 (Schloßstr.). Śląski Ziemski Bank Kredytowy. Projekt z 13.06.1889r. Elewacja frontowa, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.3942, 592/89.

Fot.308

Wrocław, ul.Gepperta 4 (Schloßstr.). Śląski Ziemski Bank Kredytowy. Projekt z 13.06.1889r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.3942, 592/89.

Fot.309

Wrocław, ul.Gepperta 4. Śląski Ziemski Bank Kredytowy (1889-1891), dziś siedziba Banku Powszechnej Kasy Oszczędności. Widok od ulicy Kazimierza Wielkiego. Stan z 1995r.

Fot.310

Wrocław, ul.Gepperta 4. Śląski Ziemski Bank Kredytowy, dziś siedziba Banku Powszechnej Kasy Oszczędności. Szczegół parterowej przybudówki. Stan z 1995r.

Fot.311

Wrocław, ul.Teatralna (Zwingerstr.). Śląski Bank Ziemski, 1896-1897 (projekt K.Grossera). Wg Centralblatt der Bauverwaltung, XIX/1899, s.407.

Fot.312

Wrocław, pl.Powstańców Warszawy (Lessingpl.). Projekt nowego ratusza. Widok od wschodu. Wg Plüddemann, Richard, *Das neue Breslauer Rathaus*, Schlesien, III/1909-1910, ryc.3.

Fot.313

Wrocław, pl.Powstańców Warszawy (Lessingpl.). Projekt nowego ratusza. Dwie wersje rzutów przyziemia, skala 1:1000. Wg Plüddemann, Richard, *Das neue...*, s.121.

Fot.314

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Projekt z czerwca 1904r. Przekrój podłużny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.315

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Projekt z 30.03.1906r. Widok od ulicy św.Ducha, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.316

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Projekt z 30.03.1906r. Przekrój podłużny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.317

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.318

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I (1906-1908). Wnętrze w 1909r. Wg B., *Markthalle am Ritterplatz zu Breslau*, Der Industriebau, II/1910, s.282, 283.

Fot.319

Wrocław, ul.Piaskowa 17. Hala targowa. Widok od zachodu. Stan z 1994r.

Fot.320

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt z marca 1901r. Elewacje, przekroje, skala 1:500. Oryg. ABmW, sygn.I-3.

Fot.321

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt z kwietnia 1902r. Rzut parteru, skala 1:500. Oryg. ABmW, sygn.I-3.

Fot.322

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt z czerwca 1904r. Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-36.

Fot.323

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt z czerwca 1904r. Przekrój poprzeczny przez halę, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.VI-36.

Fot.324

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Rzut parteru, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.325

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Przekrój poprzeczny, skala 1:100. Oryg. ABmW, sygn.IV-36.

Fot.326

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Wnętrze hali w stanie surowym w 1907r.

Fot. Ed van Delden. Oryg. BUGZG, sygn.888.

Fot.327

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II (1906-1908). Elewacja frontowa z głównym wejściem w 1909r. Fot.Anton Pichler. Oryg. BUGZG, sygn.873.

Fot.328

Wrocław, ul.Powstańców Śląskich 125-143 (Kaiser - Wilhelm Str.). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Projekt z maja 1905r. Rzut parteru, skala 1:200. Oryg. ABmW, sygn.VI-1/51.

Fot.329

Wrocław, ul.Powstańców Śląskich 125-143 (Kaiser - Wilhelm Str.). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Wnętrze hali w 1907r. Wg Plüddemann, R., *Die Festbauten für das siebente deutsche Sängerbundesfest in Breslau 1907*, Zentralblatt der Bauverwaltung, XXVII/1907, s.670.

Fot.330

Wrocław, ul.Krupnicza (Graupenstr.). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności z 1909r. Plan sytuacyjny, skala 1:1000. Wg Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, Schlesien, II/1908-1909, s.191.

Fot.331

Wrocław, ul.Krupnicza (Graupenstr.). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności z 1909r. Rzut parteru. Wg Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung...*, s.192.

Fot.332

Wrocław, ul.Krupnicza (Graupenstr.). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności z 1909r. Widok perspektywiczny od strony południowej. Wg Plüddemann, Richard, *Ein Vorschlag zur Erweiterung...*, s.188.

Fot.333

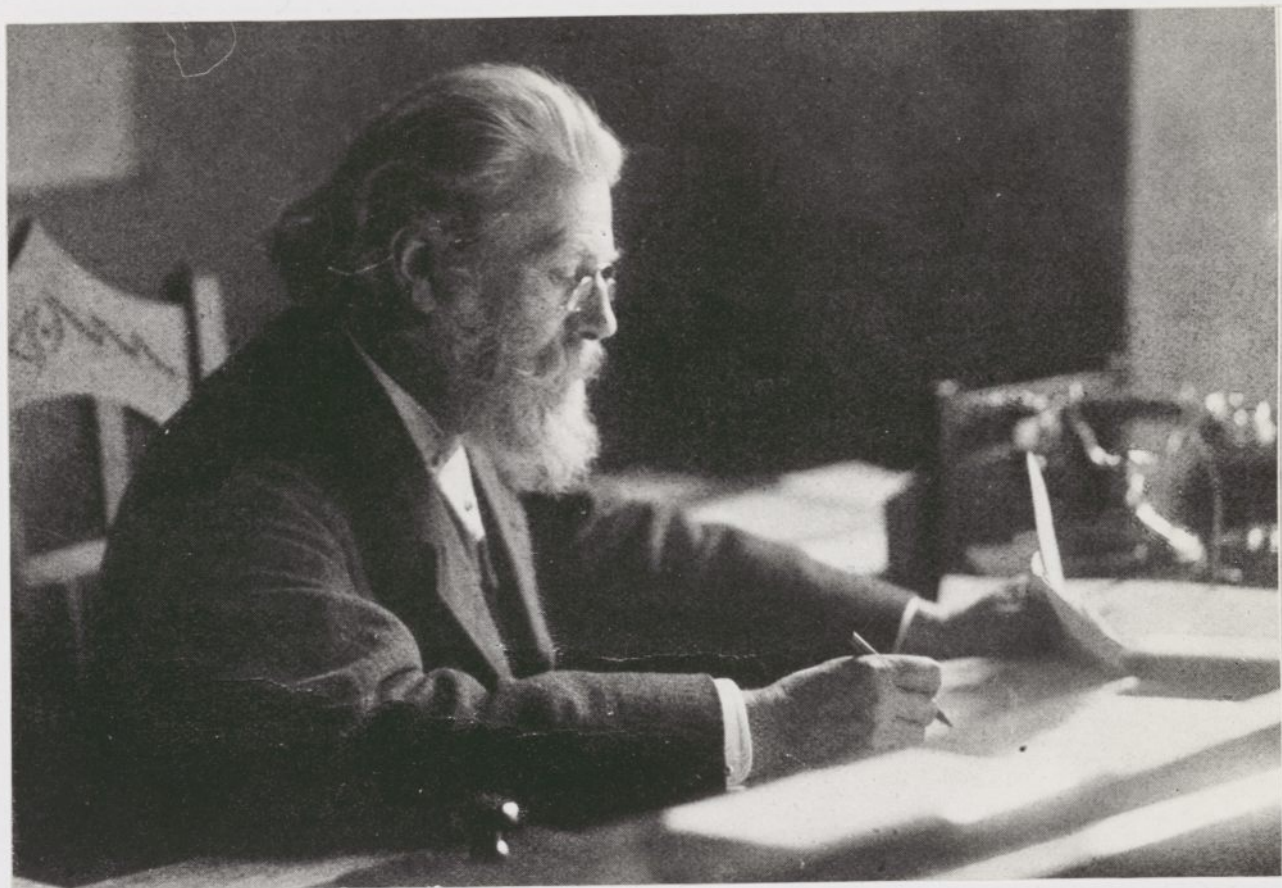
Wrocław, most Zwierzyński (Passbrücke), 1895-1897. Wg Probst, Otto, *Breslaus malerische...*, fot.LVII, LIV.

Fot.334

Wrocław, most Osobowicki (Groschelbrücke), 1895-1897. Wg Probst, Otto, *Breslaus malerische...*, fot.LVII, LIV.

Fot.335

Wrocław, most Grunwaldzki (Kaiserbrücke), 1908-1910. Wg Trauer, *Die Kaiserbrücke in Breslau*, Der Eisenbau, II/1911, s.46.

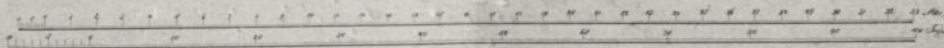
Fot. 1
Richard Plüddemann (1846-1910).

SV 5973/1

Cyclical
St II

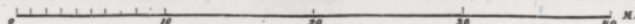

KAISERL. TELEGRAPHEN-GEBÄUDE ZU BRESLAU

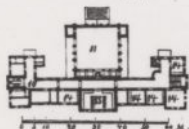
Fot.2
Wrocław, pl. Muzealny 11 (Museumplatz), budynek Cesarskiej Dyrekcji Telegrafu. Projekt J. Promnitz z lipca 1873r. Elewacja frontowa.

Das Volksschulhaus.

Ansicht.

Grundriß
des oberen Geschosses.

Erklärung.

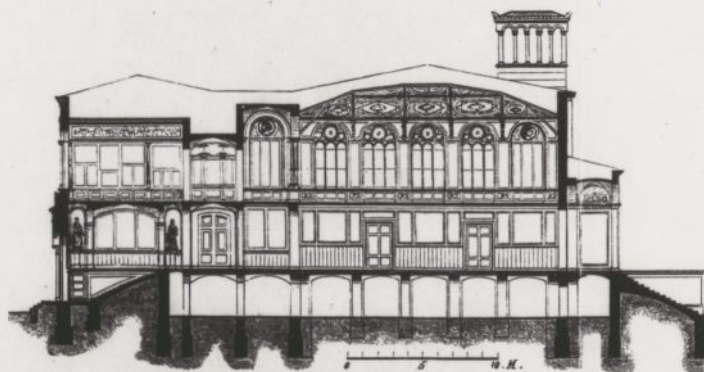
11. Spiel- und Versammlungssaal.
12. Gallerie.
13. Lehrmittel-Sammlung.
14. Klassenzimmer.
15. Lehrerzimmer.
16. Wohnung des Directors (Studiumszimmer, Wohnzimmer, Kinder- u. Schlafzimmer, Küche, Speise- und Wäschkammer, Kloset, Toilette).

Grundriß
des Kellergeschosses.

Erklärung.

1. Arbeitsaal.
2. Raum für Geräthbehälter.
3. Raum für Gartenprodukte.
4. Wohnung des Schuldieners.
5. Räume für Heizung und Ventilation.
6. Waschküche.
7. Kellerraum.
8. Treppenraum.
9. Bad für den Director.
10. Keller " " "

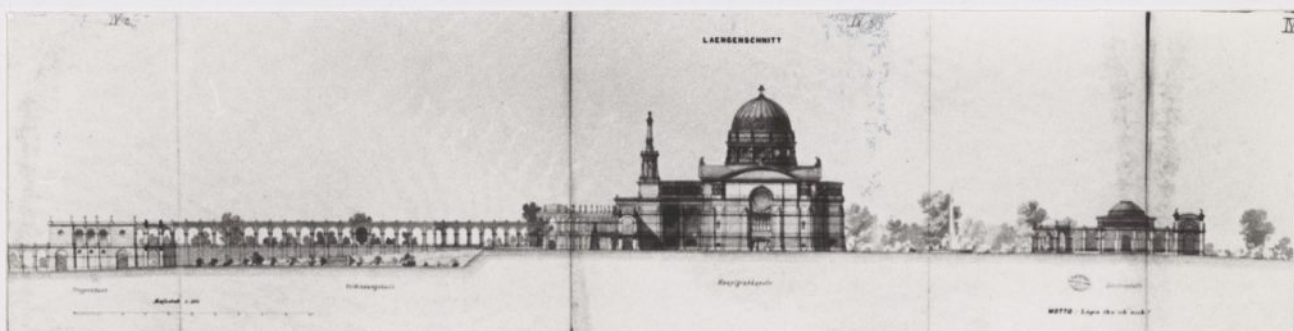

Schnitt durch den Spielaal.

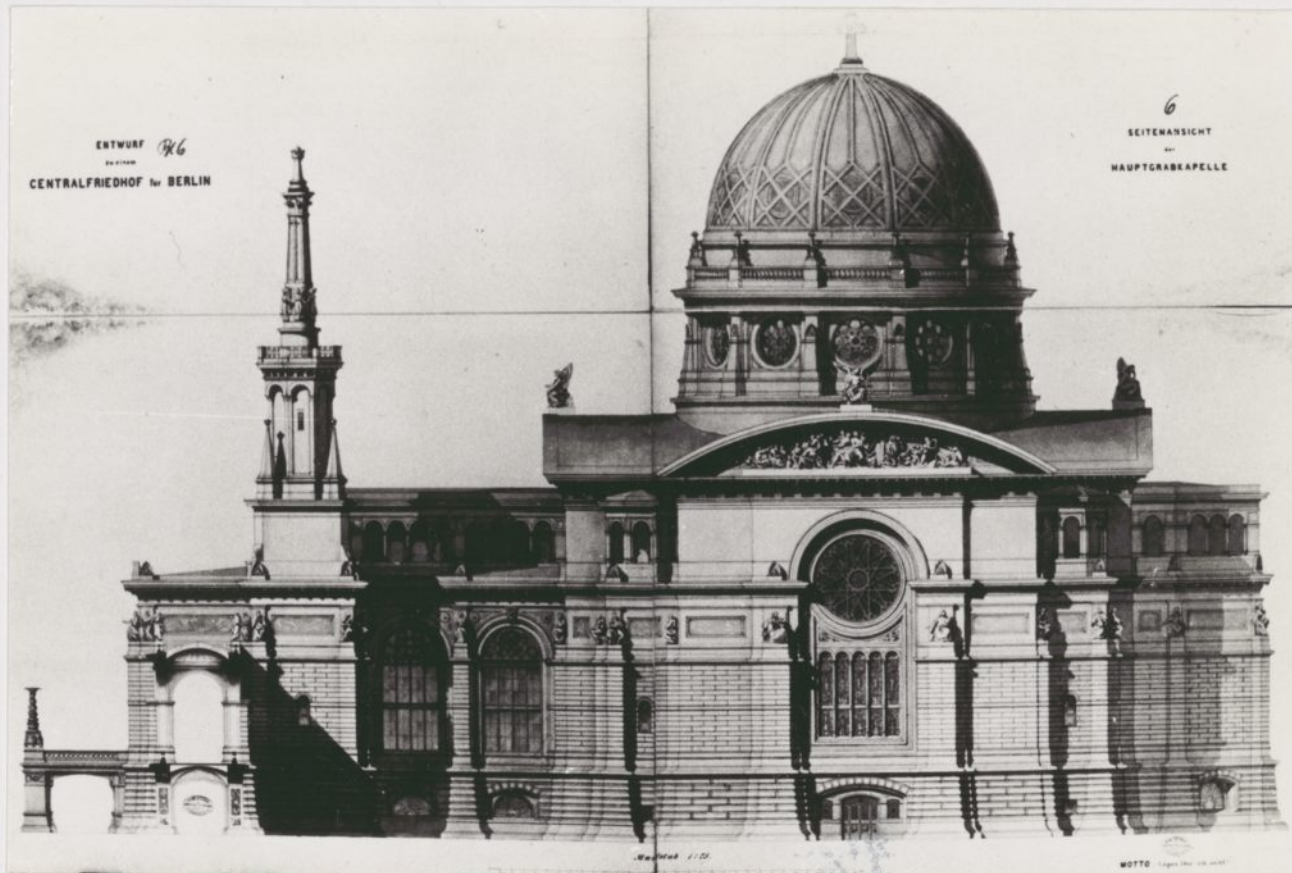
Fot.3
Projekt szkoły ludowej według zasad dr J.D.Georgensa z 1874r. Elewacja frontowa, przekrój, rzuty piwnic i piętra.

Fot.4
Wrocław, pl. Wolności 10 (Schlossplatz). Budynek Sądu Rzeszy projektu J.E.Jacobstahla (1875),
dziś Bank Zachodni. Elewacja frontowa.

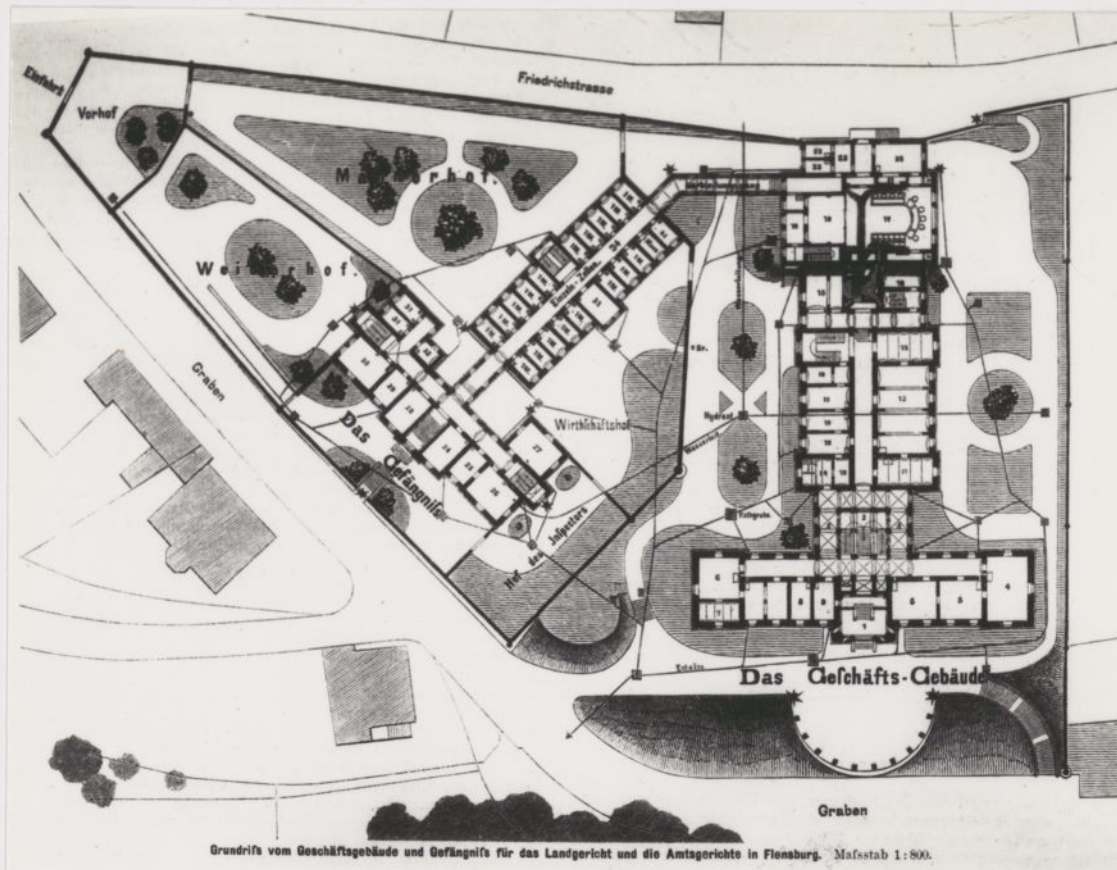
Fot.5
Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Przekrój podłużny przez
teren, skala 1:300.

Fot.6
Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Elewacja boczna kaplicy cmentarnej, skala 1:75.

Fot.7
Berlin - Spandau, cmentarz centralny. Projekt konkursowy z 1876r. Widok perspektywiczny kaplicy cmentarnej, skala 1:75.

Fot.8

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Rzut parteru, skala 1:800.

Fot.9

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Elewacja frontowa.

Fot.10

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego. Projekt przedsiönka budynku administracyjnego.

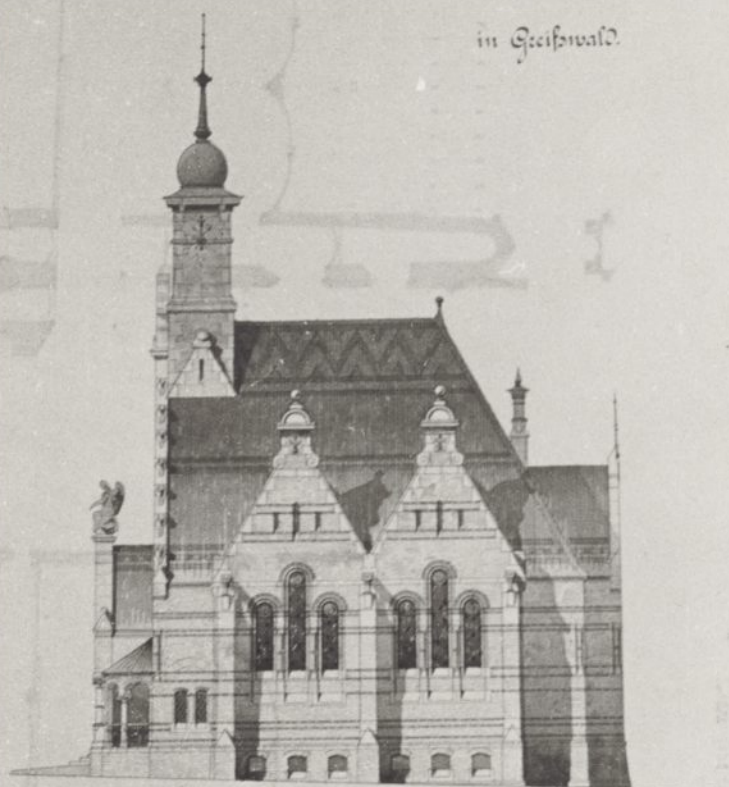

Fot.11

Flensburg, więzienie i budynek administracyjny Sądu Ziemskiego i Okręgowego (1879 - 1882). Fragment elewacji frontowej.

Entwurf zu einer Friedhofskapelle
in Greifswald.

Wien 1883, Bd. 59
Heldmann, H. G.

Seiten-Ansicht.

Not. Aufstellung

Fot.12

Greifswald, kaplica cmentarna.
Projekt konkursowy z 1883r.
Elewacja boczna, skala 1:100.

Fot.13

Greifswald, kaplica cmentarna.
Projekt konkursowy z 1883r.
Elewacje frontowa i tylna,
skala 1:100.

Entwurf zu einer Friedhofskapelle
in Greifswald.

Wien 1883, Bd. 59
Heldmann, H. G.

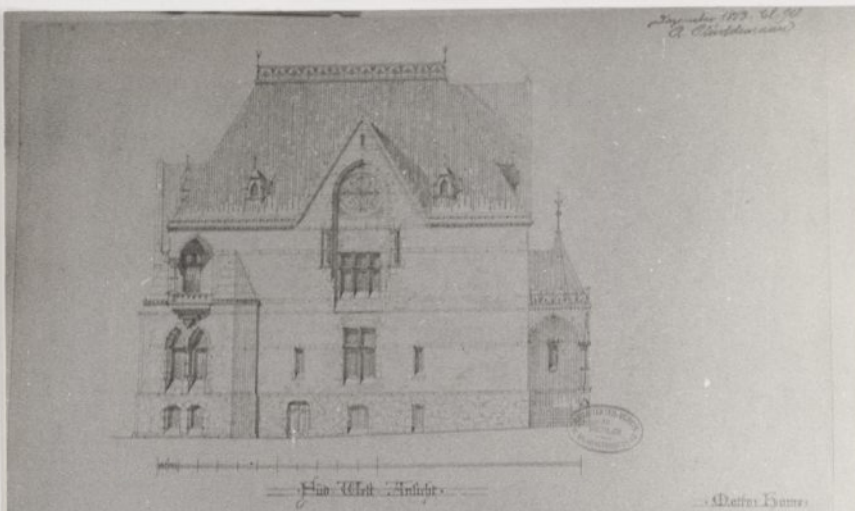

Vorder-Ansicht.

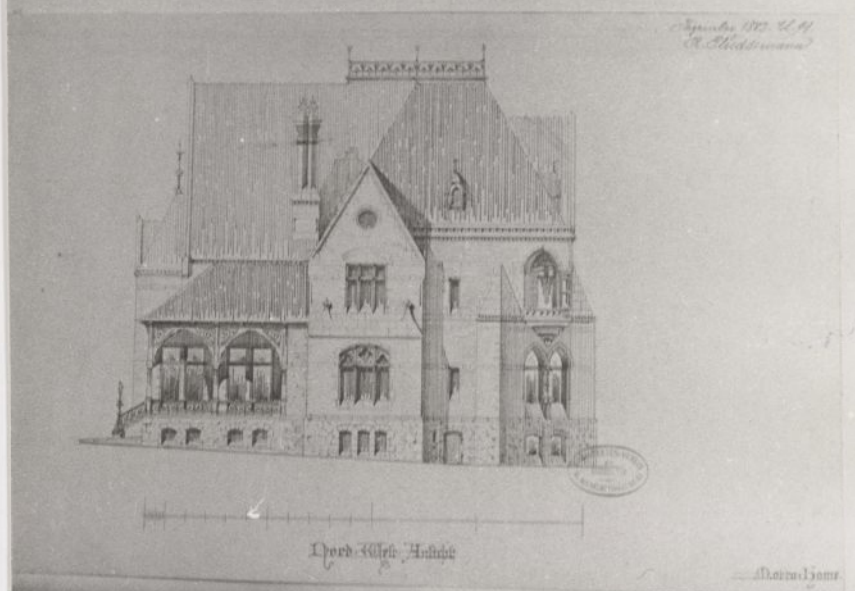
Hinter-Ansicht.

Not. Aufstellung

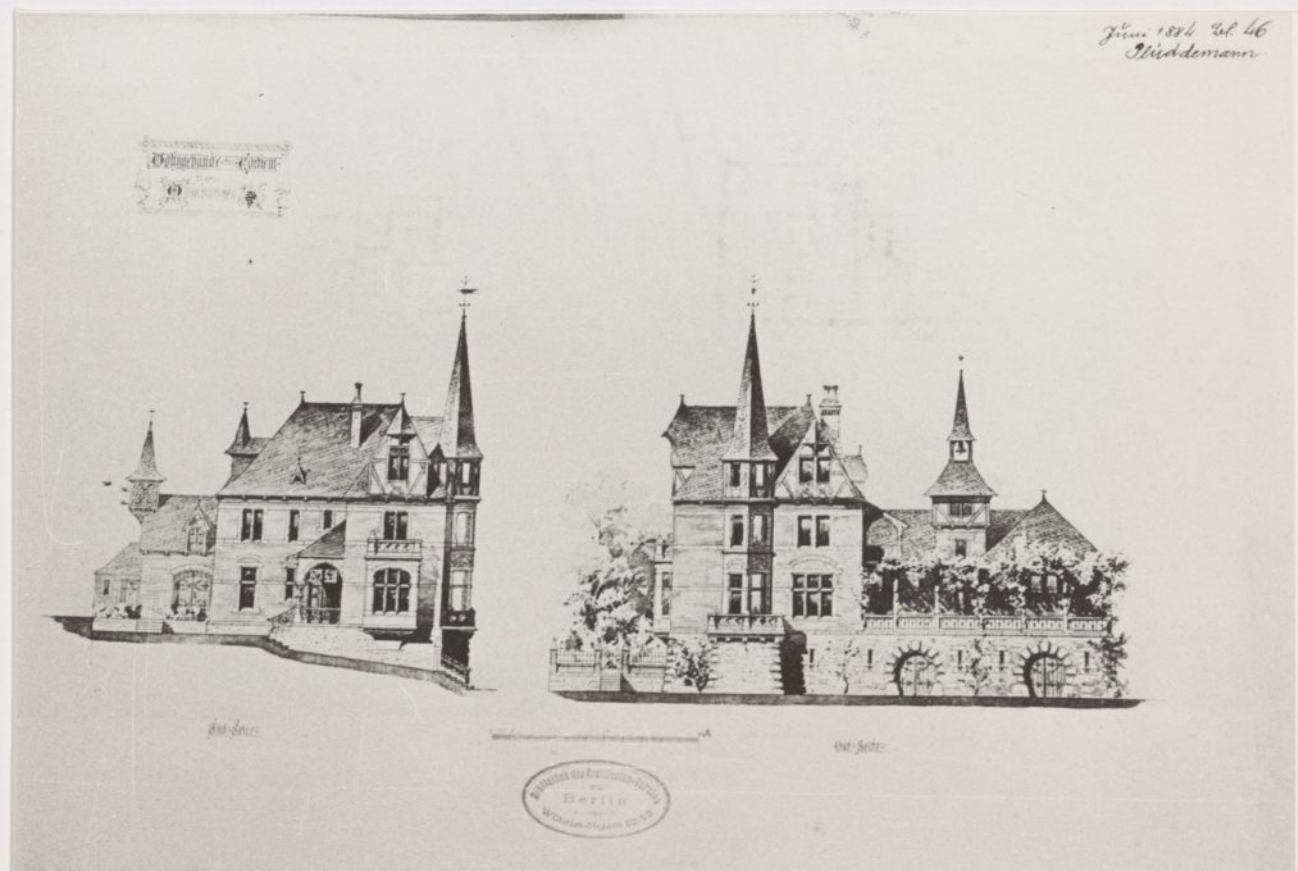
Fot.14

Lüdenscheid, willa. Projekt konkursowy z 1883r. Elewacje: płd.-zach., płn.-zach.

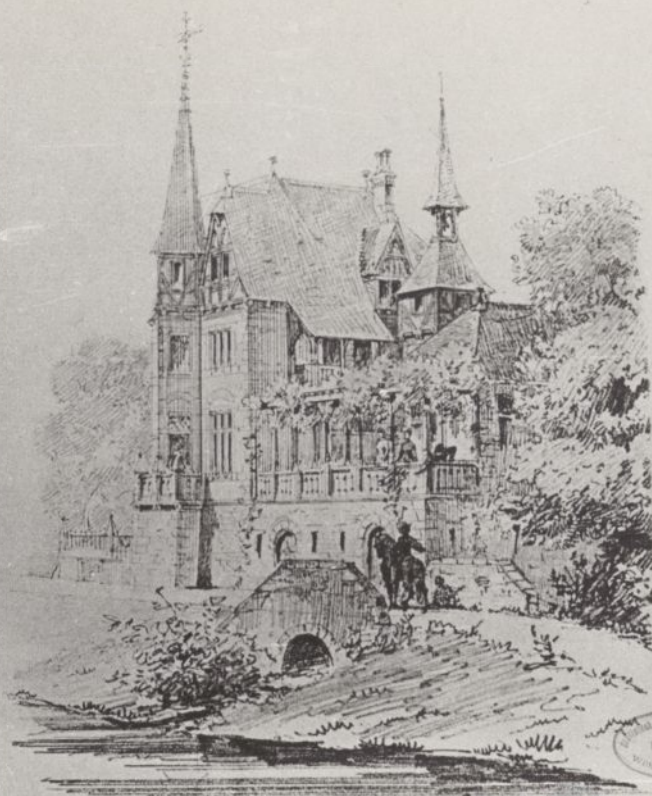

Fot.15

Cochem, willa. Projekt konkursowy z 1884r. Elewacje: płd., wsch., skala 1:100.

Febr. 1884. 21. 69.
Hiddemann

Fot.16

Cochem, willa. Projekt konkursowy z 1884r. Widok perspektywiczny.

Fot.17

Wrocław, ul.Drobnera 5a (Matthiasstr.50a). Szkoła ludowa (projekt ok.1865r., arch. nieznany), dziś Zespół Szkół Zawodowych nr10. Elewacja frontowa.

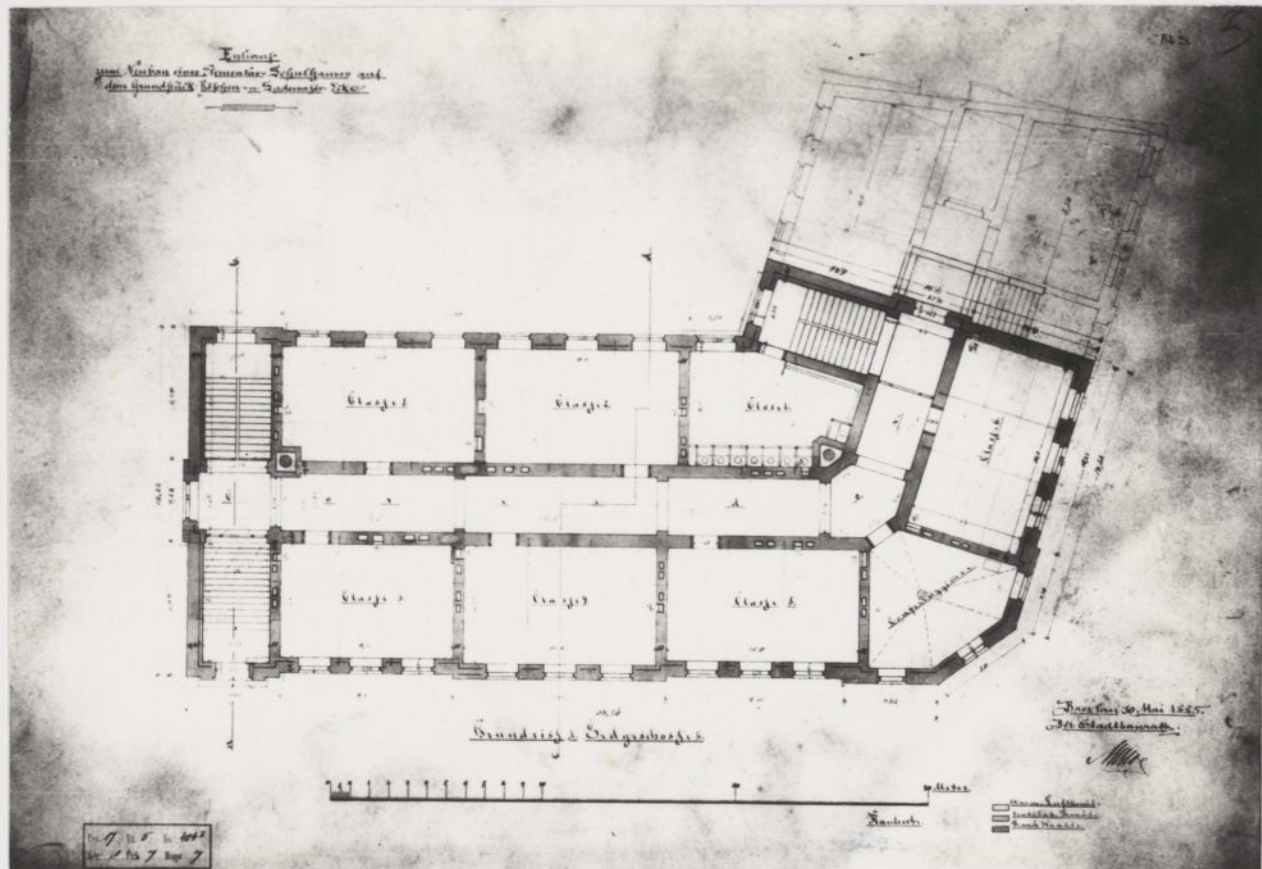
Fot.18

Wrocław, ul.Gliniana 30 (Malteserstr.). Szkoła elementarna (projekt K.J.C.Zimmermanna z 1870r.). Dziś część budynku Szkoły Podstawowej nr73. Elewacja frontowa.

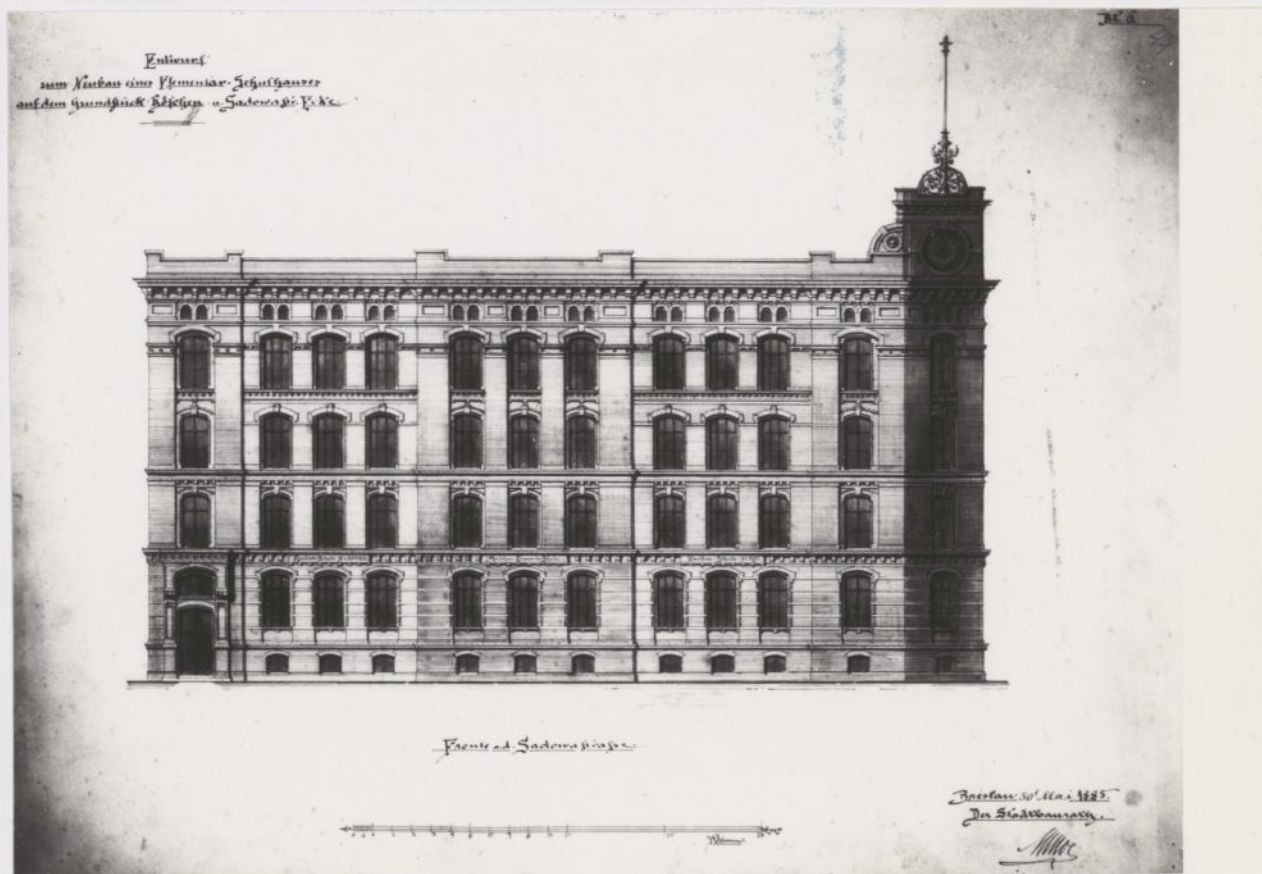

Fot.19

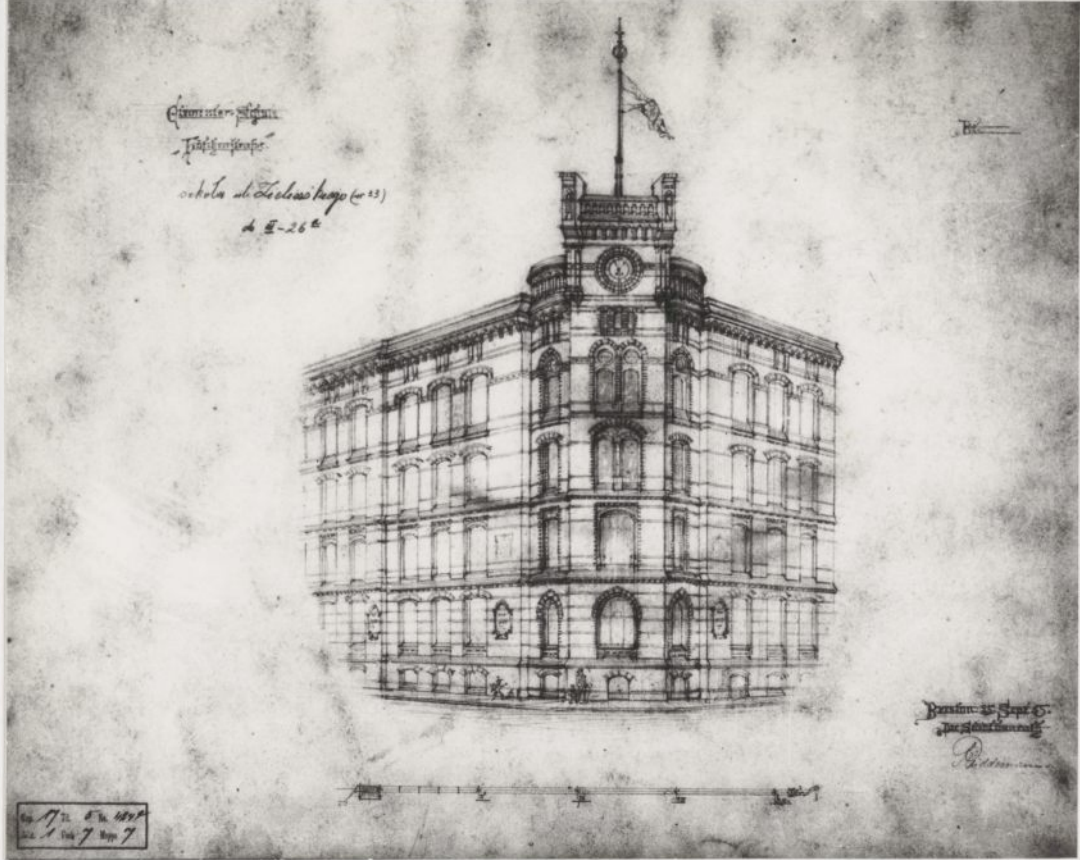
Wrocław, ul.Ślężna 22-24 (Lohestr.). Szkoła elementarna (projekt R.Mende z 1881r.). Dziś Szkoła Podstawowa nr59. Elewacja frontowa.

Fot.20
Wrocław, ul.Swoboda 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt R.Mende z 30.05.1885r. Rzut parteru.

Fot.21
Wrocław, ul.Swoboda 71-73 (Sadowastr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt R.Mende z 30.05.1885r. Elewacja południowa.

Fot.22
Wrocław, ul.Swobodna 71-73
(Sadowastr.). Budynek szkoły
elementarnej. Projekt z
25.09.1885r. Widok perspek-
tywiczny.

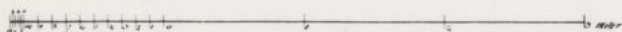
Fot.23
Wrocław, ul.Swobodna 71-73
(Sadowastr.). Budynek szkoły
elementarnej (1885-1887).

Elementarschule - Turnhalle
Hochschule und Turnhalle

Südseite

Ostseite

Kap. 17. Bl. 5. St. 144.
Gedr. 1. Folia 7. Blätter 7

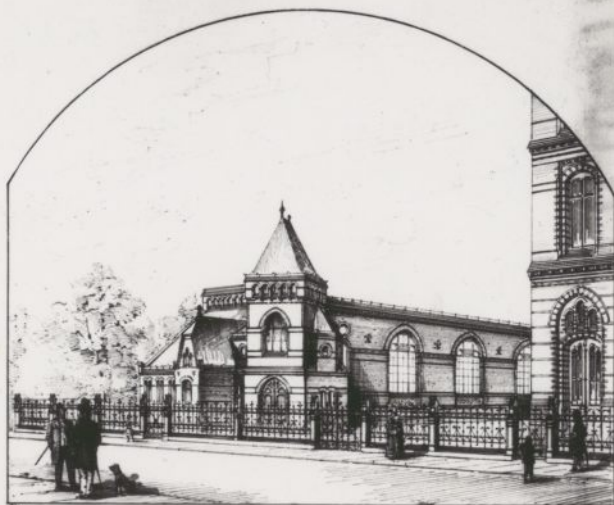
Preis der Druckerei
Dr. Stöckert
Hildesheim.
Nach dem Original des Herrn Architekten

Fot.24

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Projekt z 24.10.1885r.? Elewacje południowa i wschodnia, skala 1:200.

Arch. J. Sze

Turnhalle
Hochschule und Turnhalle
in der
Sadowastr.

Kap. 17. Bl. 5. St. 144.
Gedr. 1. Folia 7. Blätter 7

Preis der Druckerei
Dr. Stöckert
Hildesheim.

Fot.25

Wrocław, ul.Swobodna 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej. Projekt "b" z 10.06.1886r. Widok perspektywiczny.

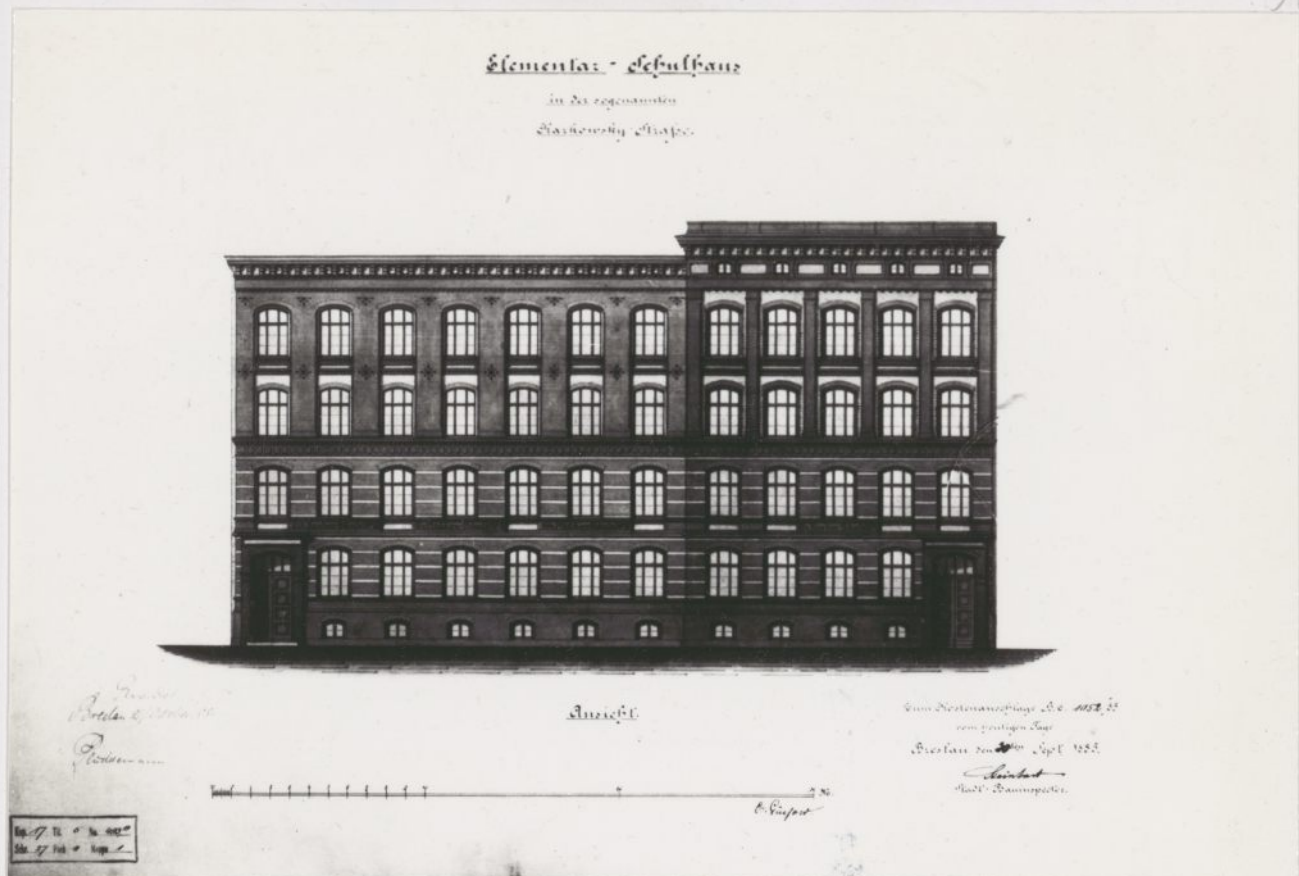
Fot.26

Wrocław, ul.Swoboda 71-73 (Sadowastr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej (1887-1888). Widok od południowego wschodu.

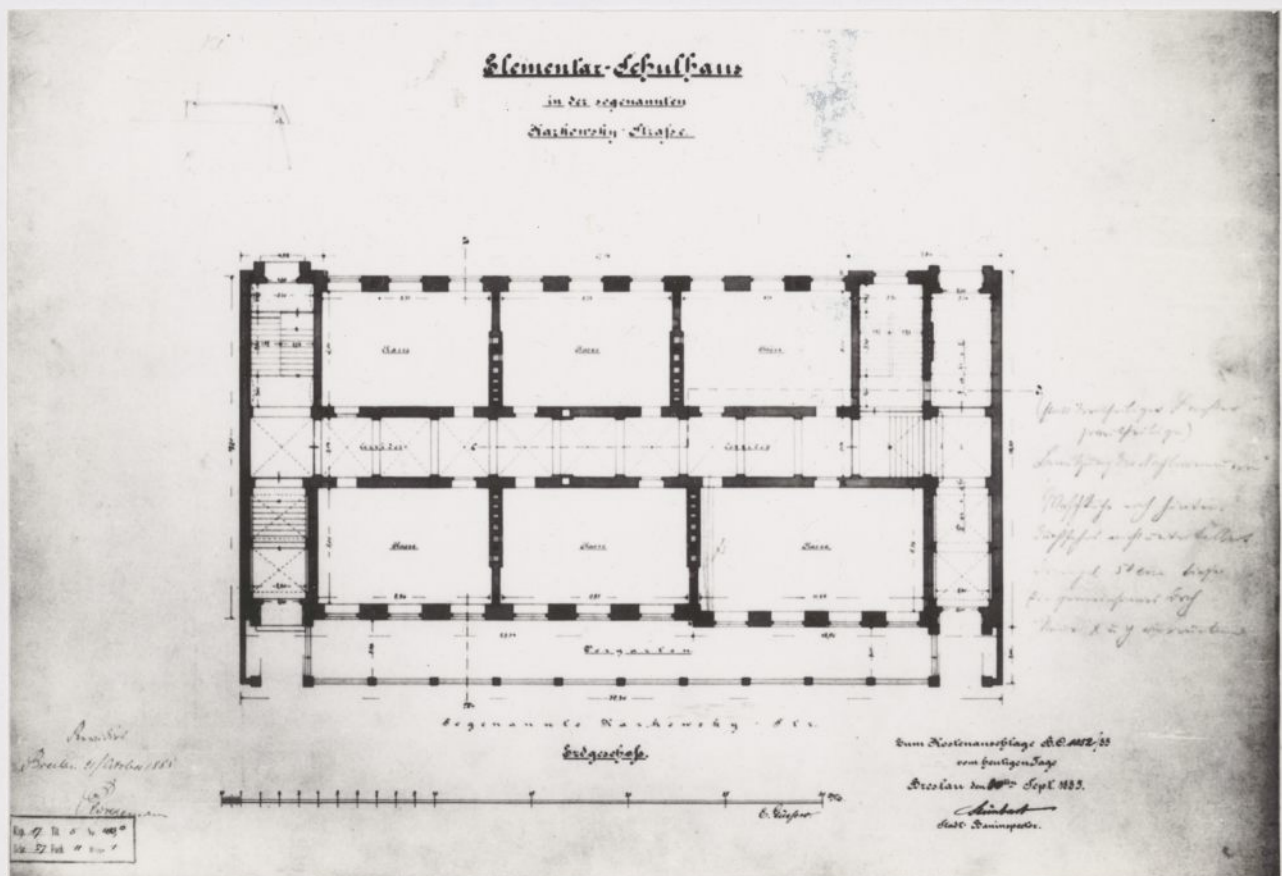
Fot.27

Wrocław, ul.Paulińska 14 (Paulinenstr.). Budynek szkoły elementarnej (1886-1887), dziś Szkoła Podstawowa nr 13. Widok elewacji zachodniej.

Fot.28

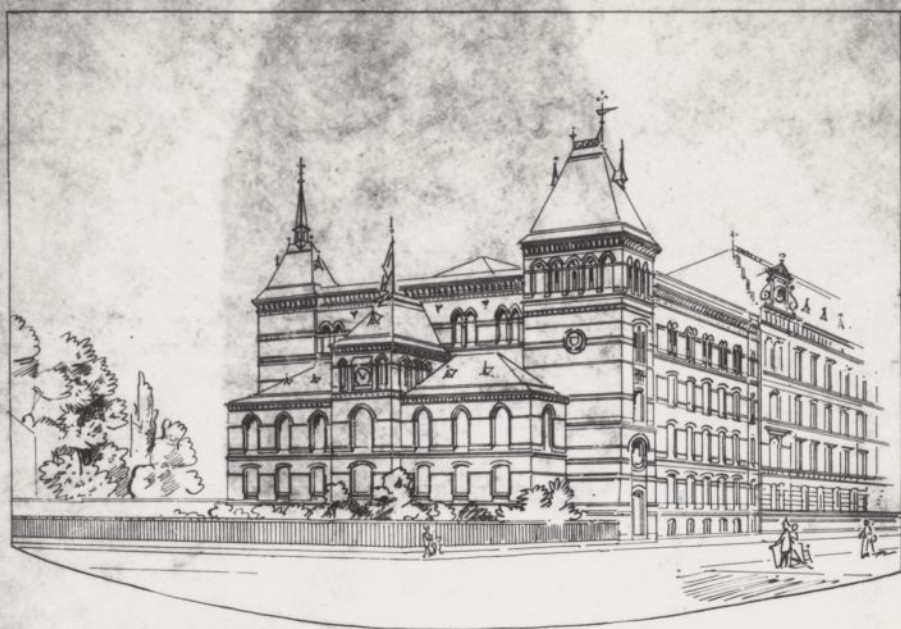
Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej. Projekt H.F.Steinbarta z 30.01.1884r. Elewacja frontowa.

Fot.29

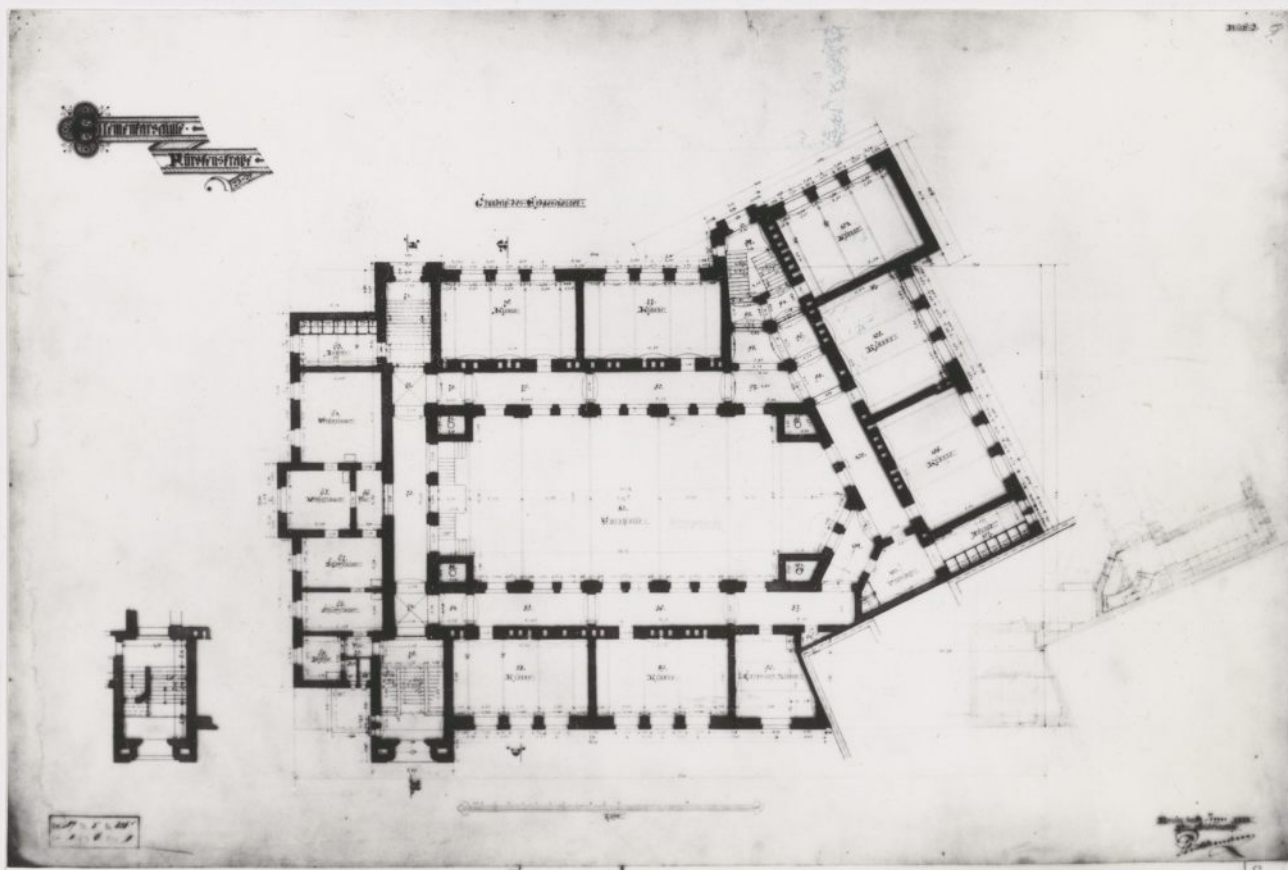
Wrocław, ul.Haukego Bosaka 33 (Brüderstr.3b). Budynek szkoły elementarnej. Projekt dyspozycji rzutu H.F.Steinbarta z 30.09.1885r.

Elementarzowa Fürstenstr. 23.

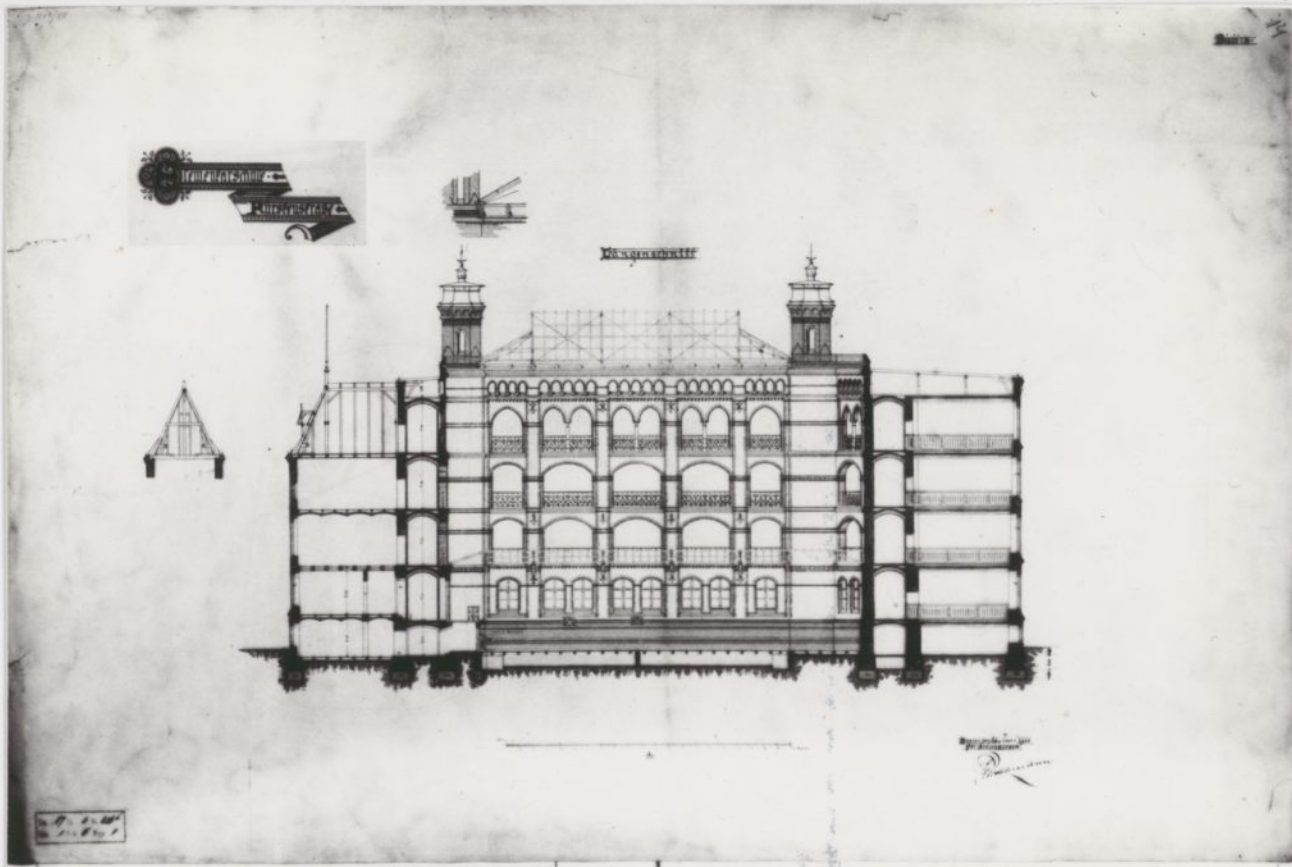

Wrocław 17.10.85.

Fot.32
Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 17.10.1885r.
Widok perspektywiczny od strony północnej.

Fot.33
Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 26.06.1888r.
Rzut parteru, skala 1:100.

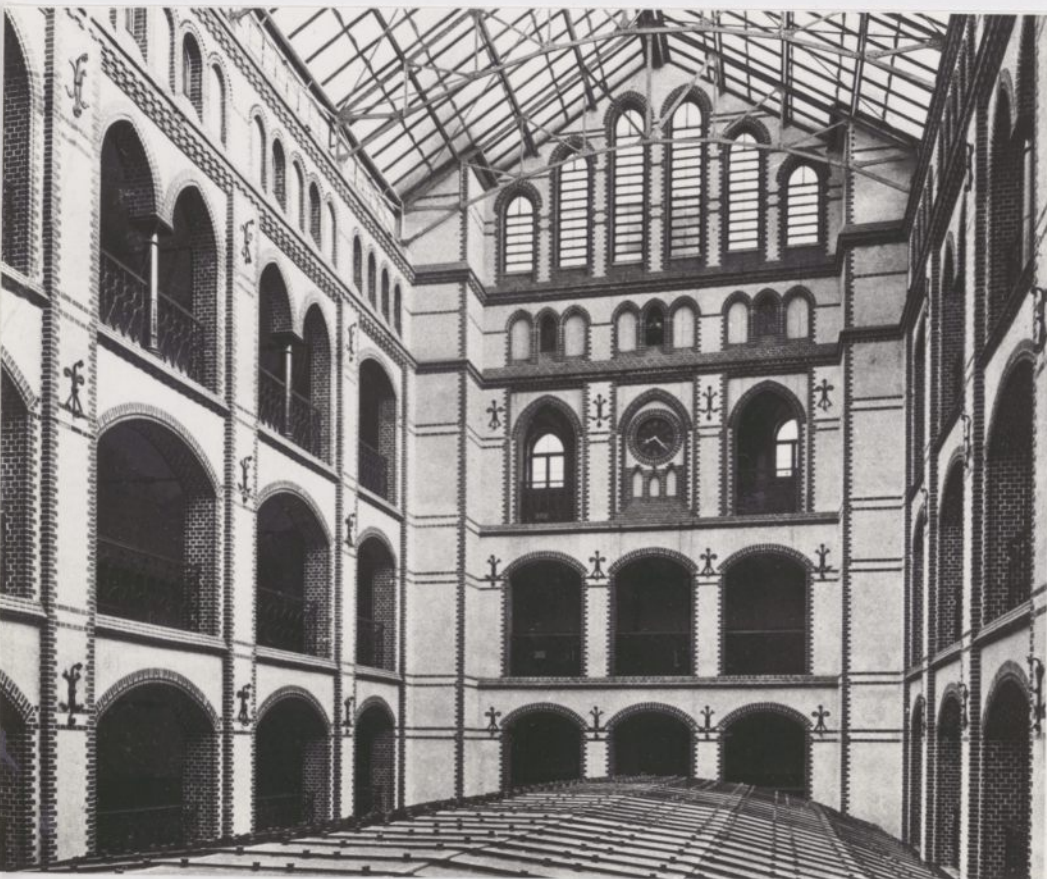
Fot.34
Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 26.06.1888r.
Przekrój podłużny, skala 1:100.

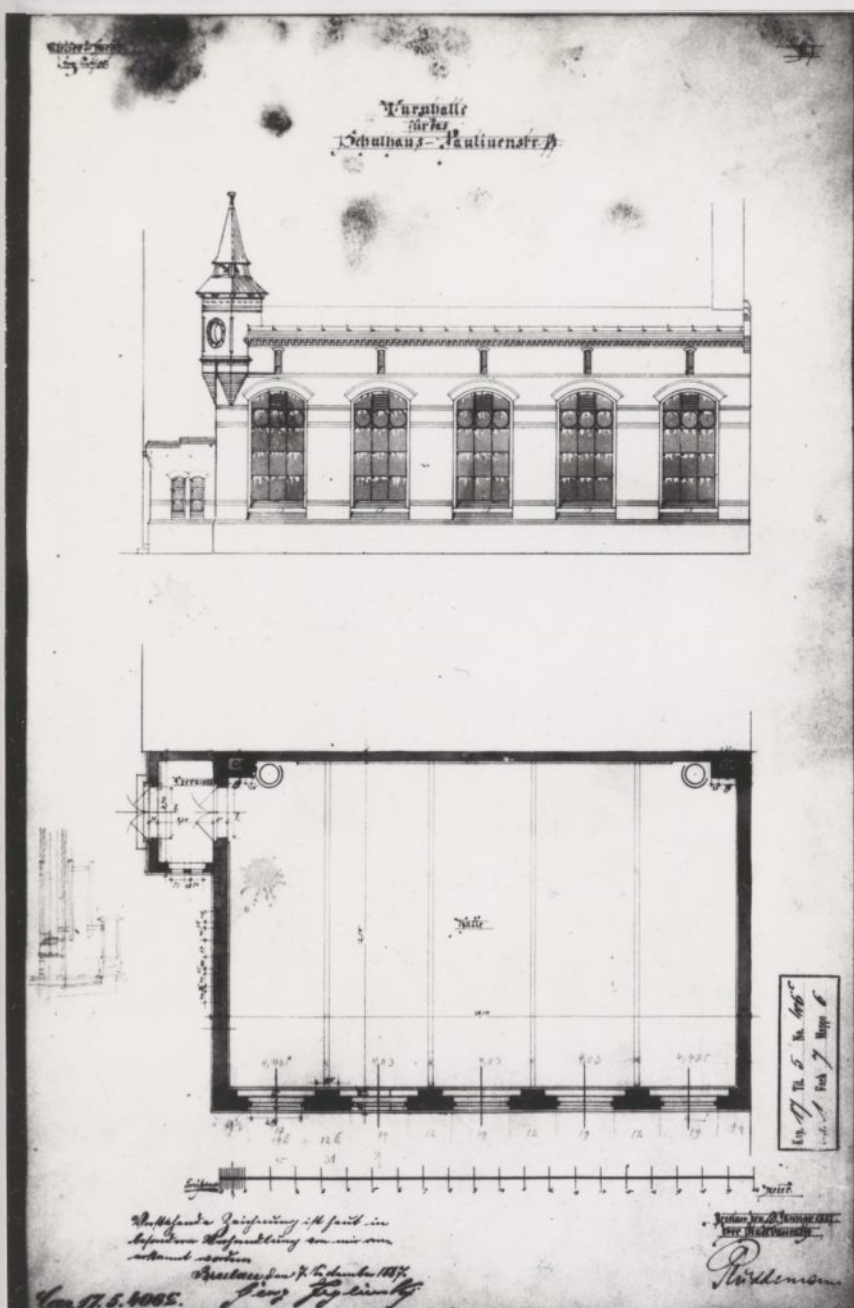
Fot.35
Wrocław, ul.Reja 1-3 (Fürstenstr.23-29). Budynek szkoły elementarnej (1890-1891). Widok od północy ok.1892r.

Fot.36
Wrocław, ul.Reja 1-3
(Fürstenstr. 23-29). Budynek
szkoły elementarnej. Portal nad
bocznym wejściem ok.1892r.

Fot.37
Wrocław, ul.Reja 1-3
(Fürstenstr. 23-29). Budynek
szkoły elementarnej. Widok
dziedzińca ok.1892r.

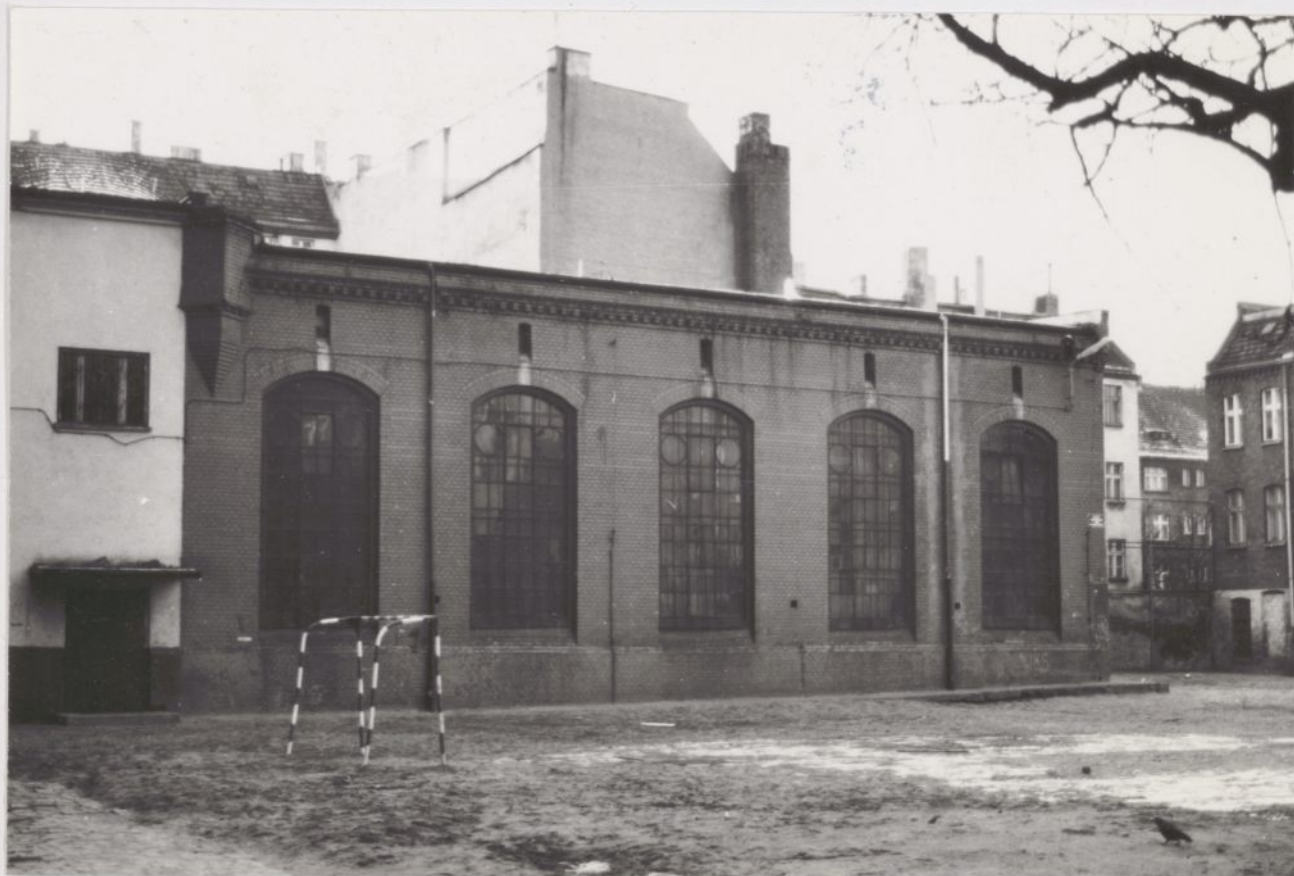

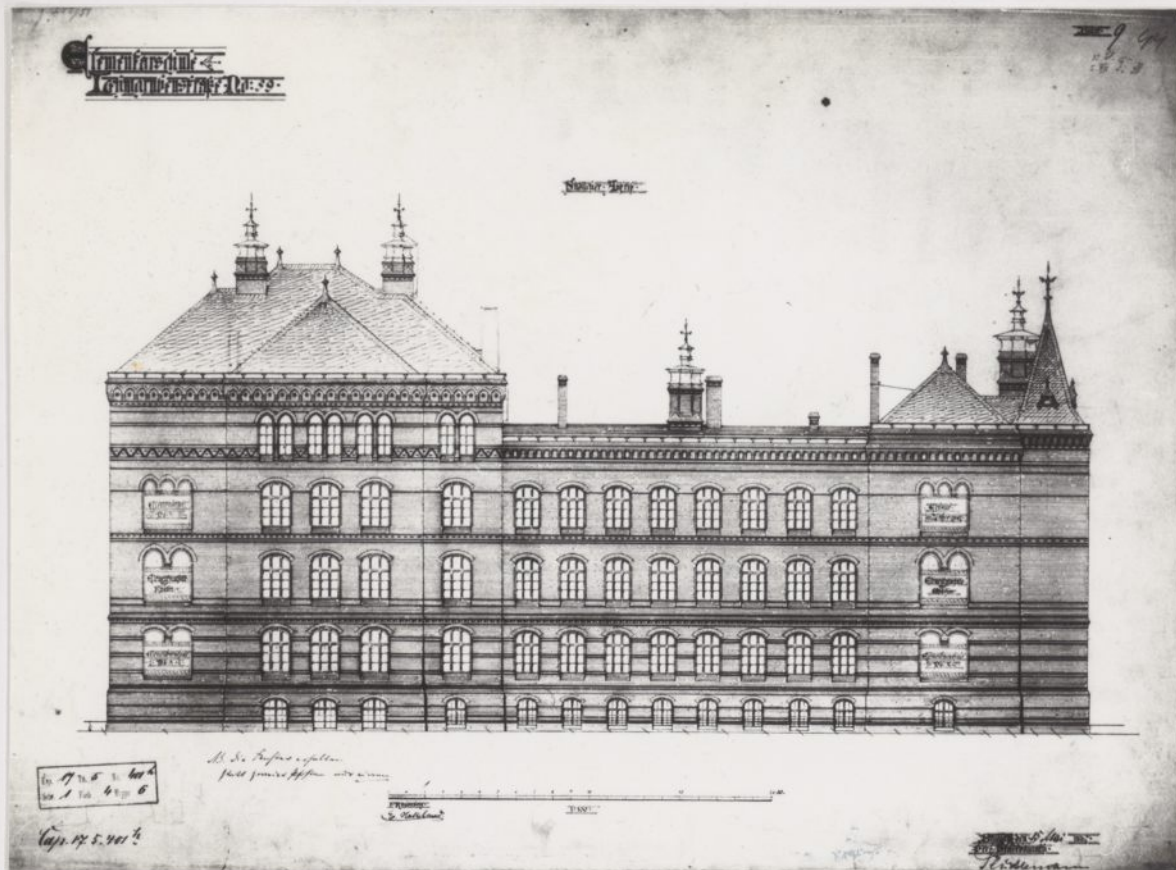
Fot.38

Wrocław, ul. Paulińska 14
(Paulinenstr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej.
Projekt z 10.01.1887r. Rzut,
elewacja północna, skala
1:100.

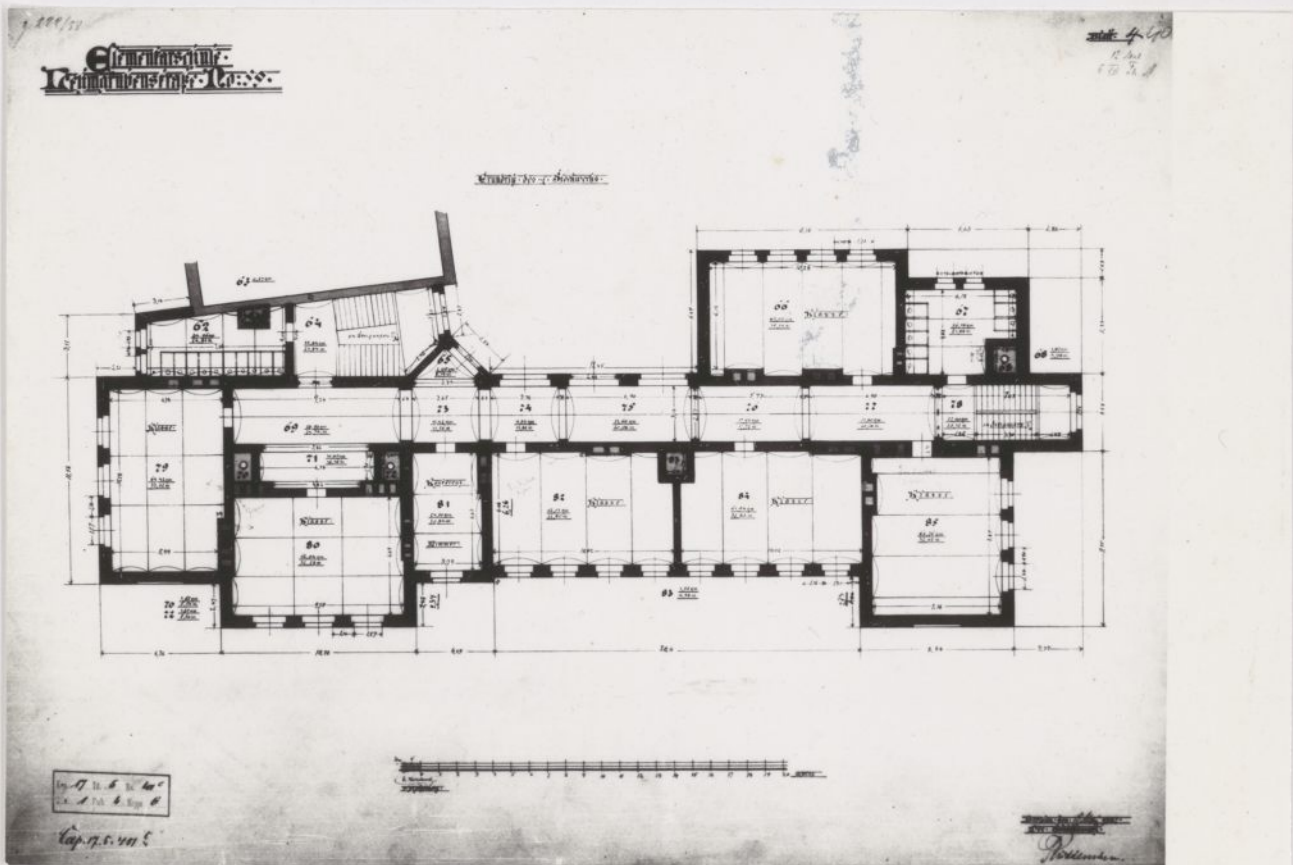
Fot.39

Wrocław, ul. Paulińska 14.
Hala gimnastyczna szkoły
elementarnej (1887 - 1888),
dziś Szkoły Podstawowej
nr13. Widok od podwórza.

Fot.40
Wrocław, ul.Gliniana 30 (Lehmgrubenstr.20-30). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 15.05.1887r. Elewacja południowa, skala 1:100.

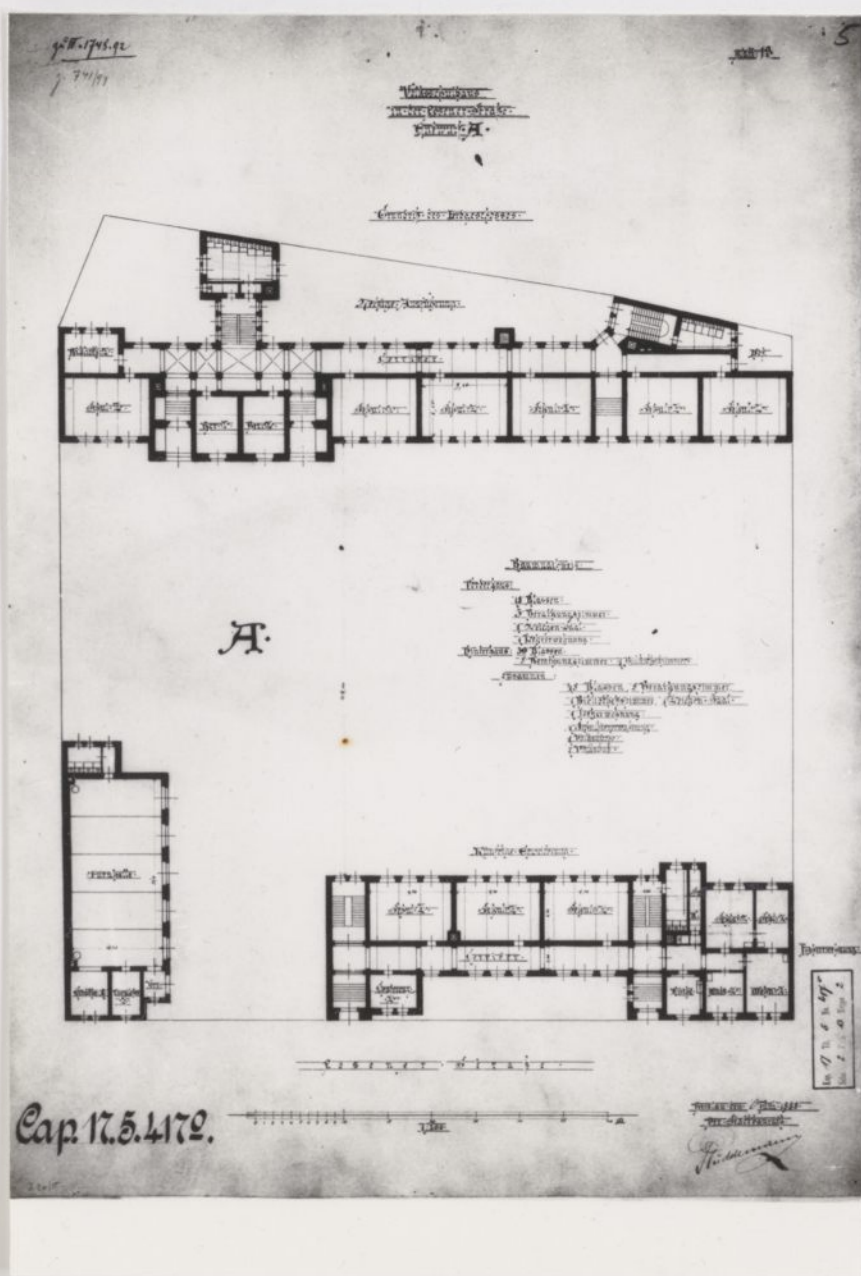
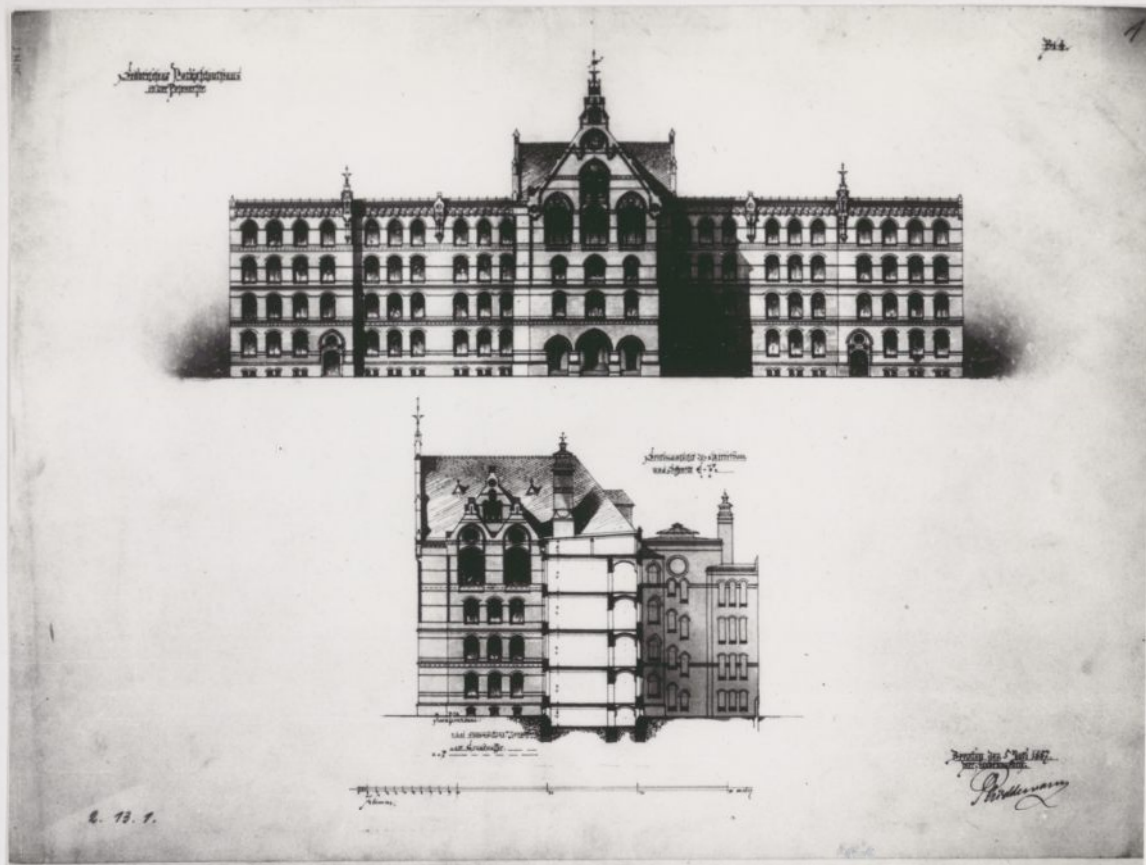
Fot.41
Wrocław, ul.Gliniana 30 (Lehmgrubenstr.20-30). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z 15.05.1887r. Rzut I piętra, skala 1:100.

Fot.42
Wrocław, ul.Gliniana 30. Budynek szkoły elementarnej. Fragment elewacji południowej.

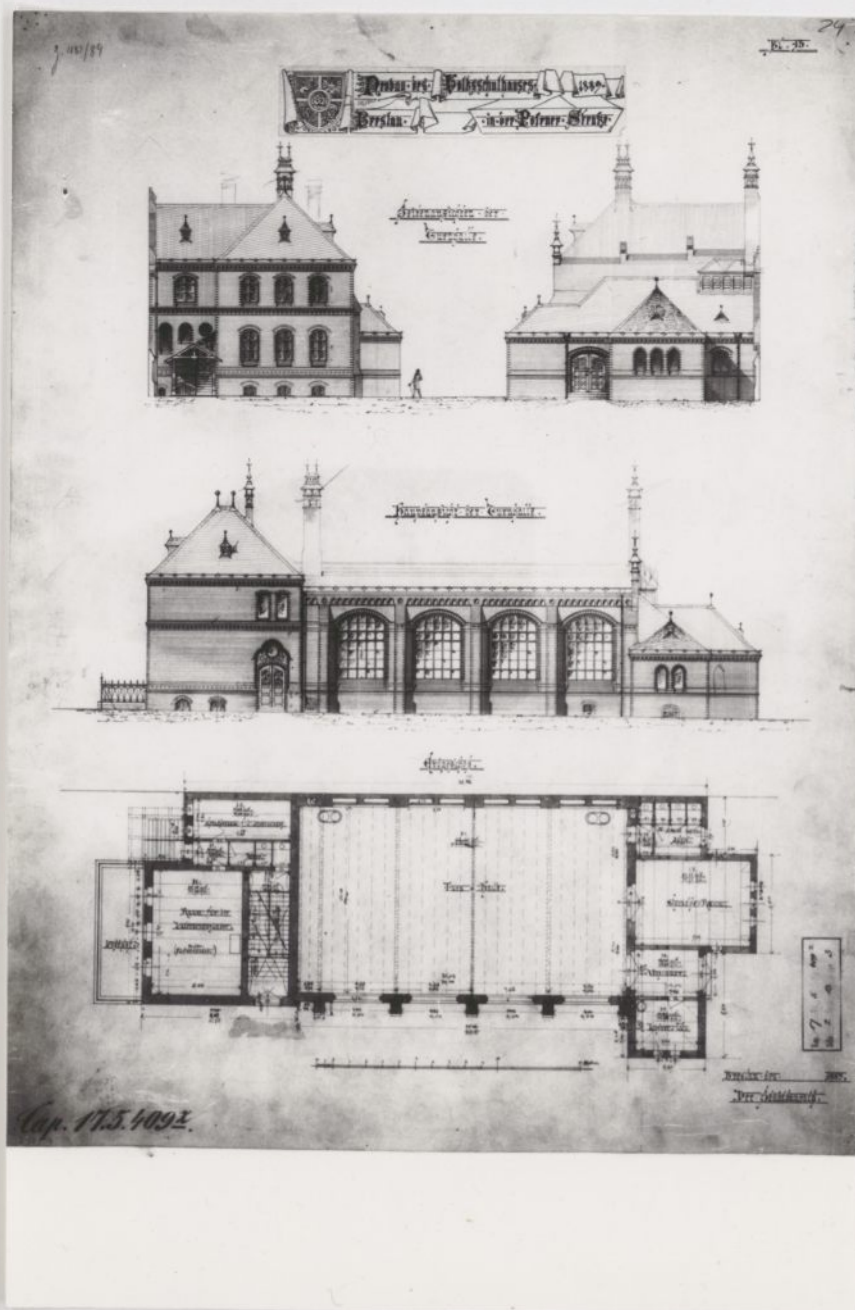
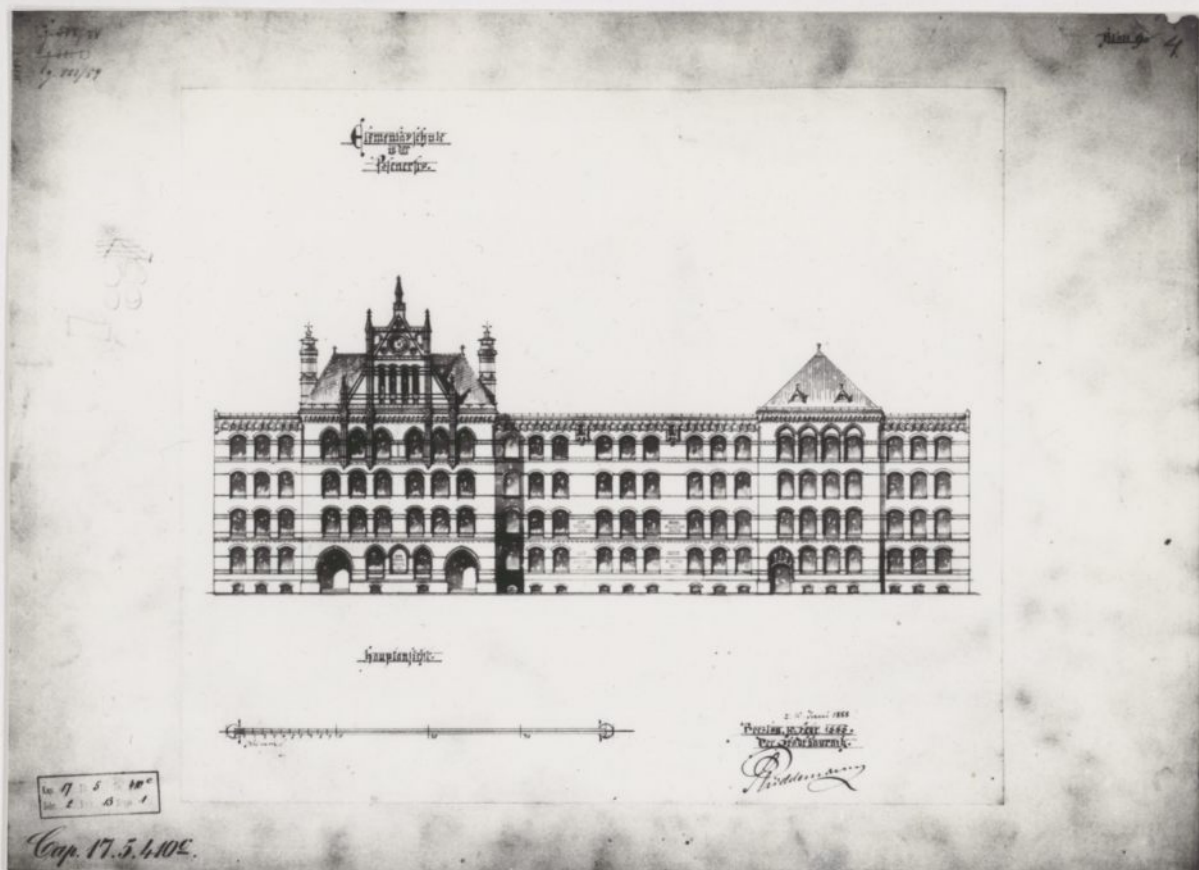

Fot.43
Wrocław, ul.Gliniana 30. Budynek szkoły elementarnej. Wnętrze korytarza.

Fot.44
Wrocław, ul.Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Budynek I
zespołu szkół ludowych.
Projekt z 5.07.1887r. Elewacja
frontowa, przekrój poprzeczny,
skala 1:200.

Fot.45
Wrocław, ul.Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Projekt z
10.06.1888r. Rzuty przyziemia
zespółu szkół ludowych, skala
1:200.

Fot.46
Wrocław, ul.Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Budynek I
zespołu szkół ludowych.
Projekt z 10.06.1888r. Elewa-
cja frontowa, skala 1:200.

Fot.47
Wrocław, ul.Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Hala gimnas-
tyczna I szkoły ludowej.
Projekt z 1889r. Elewacje, rzut
parteru, skala 1:200.

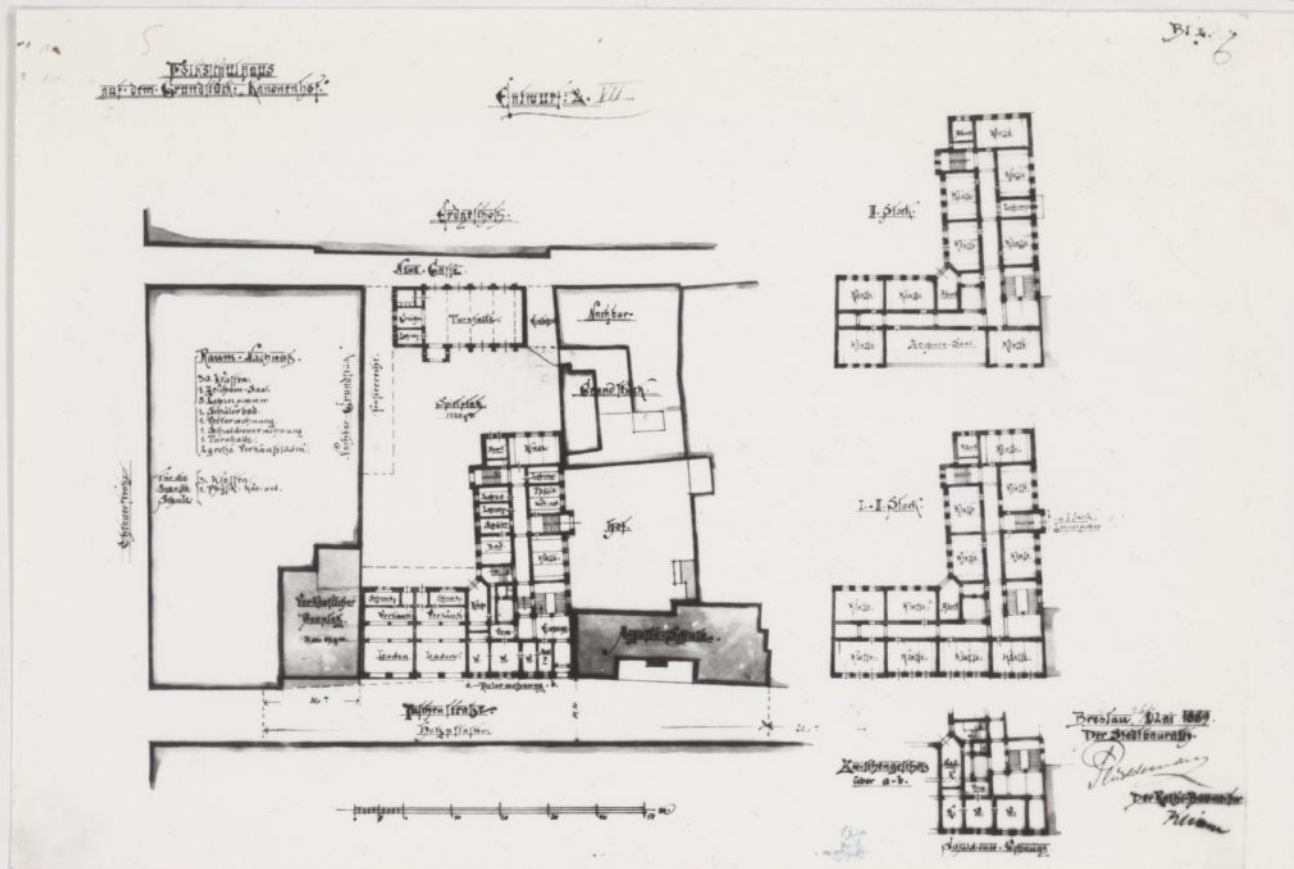
Fot.48

Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Zespół szkół ludowych (1890-1892). Widok od ulicy Poznańskiej ok.1896r.

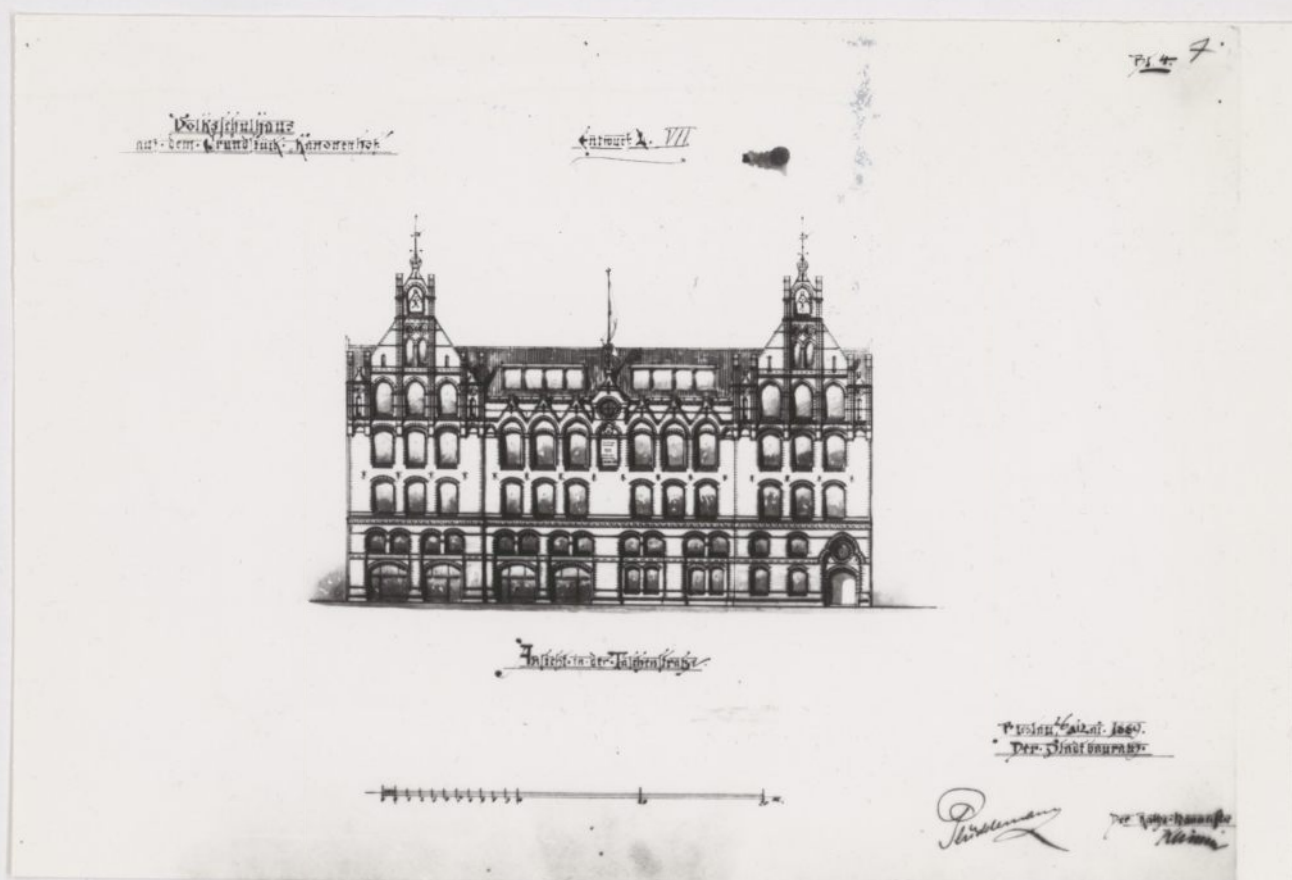

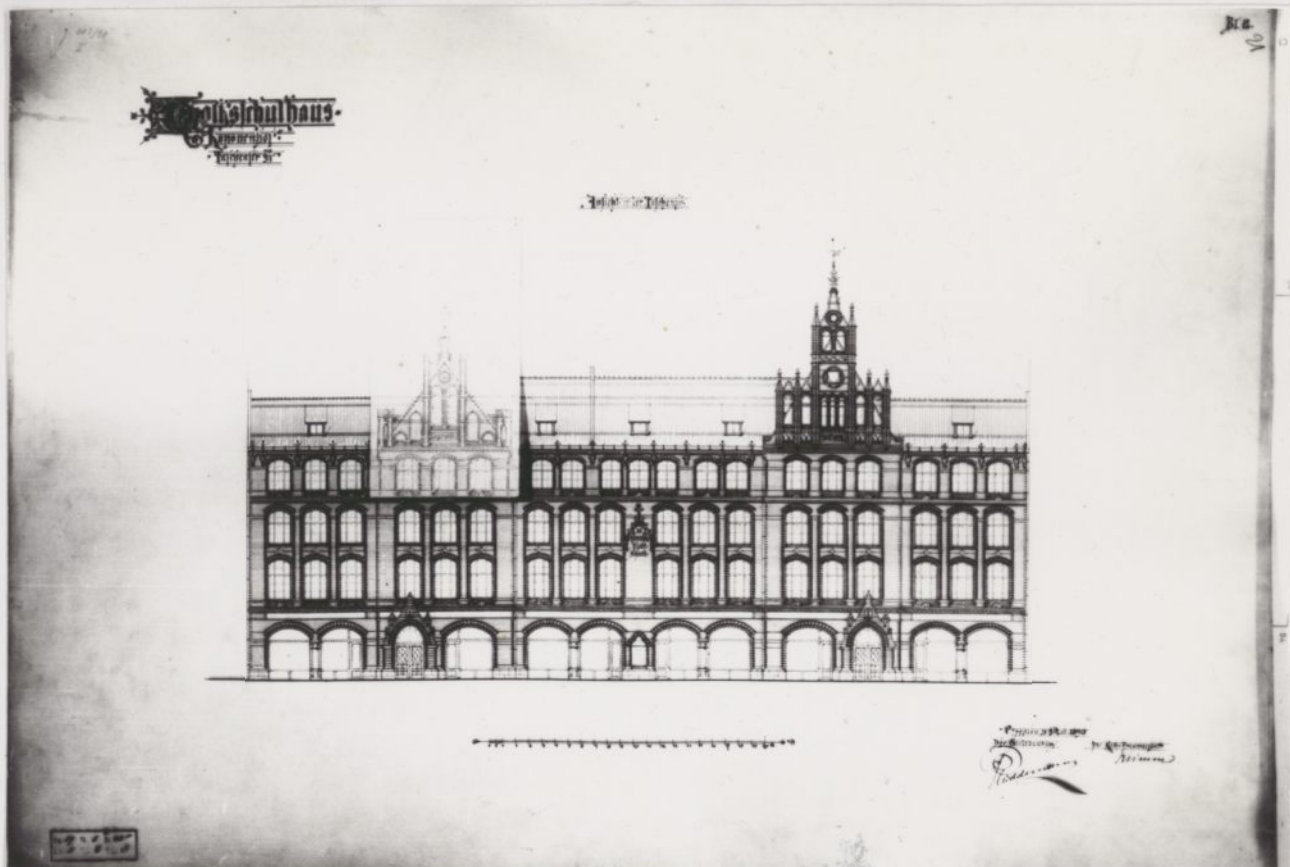
Fot.49

Wrocław, ul.Poznańska 16-20. Budynek I zespołu szkół ludowych, dziś Zespół Szkół Mechanicznych nr1. Widok wnętrza.

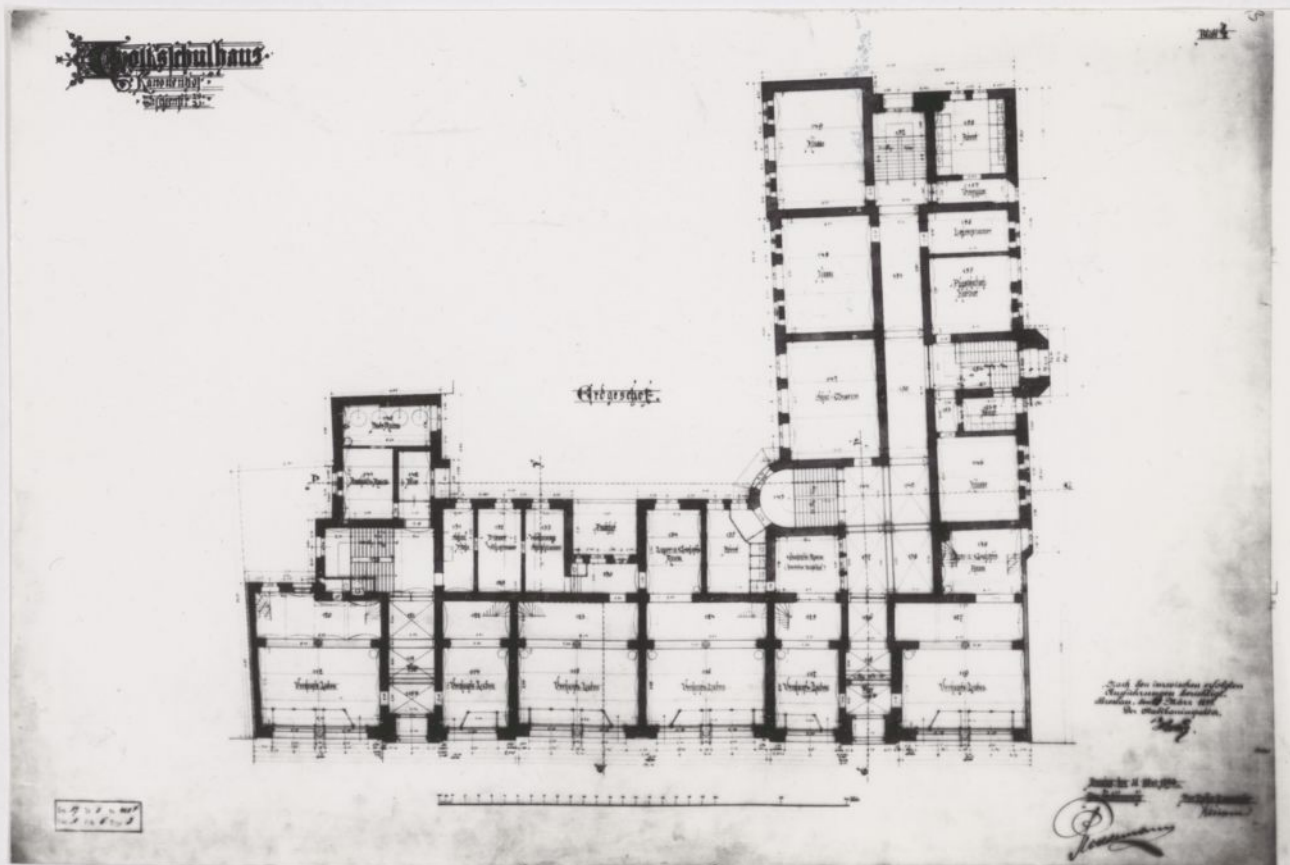

Fot.50
Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonnenhof". Projekt VII z 26.05.1889r.
Rzuty: parteru, I, II, III piętra, skala 1:200.

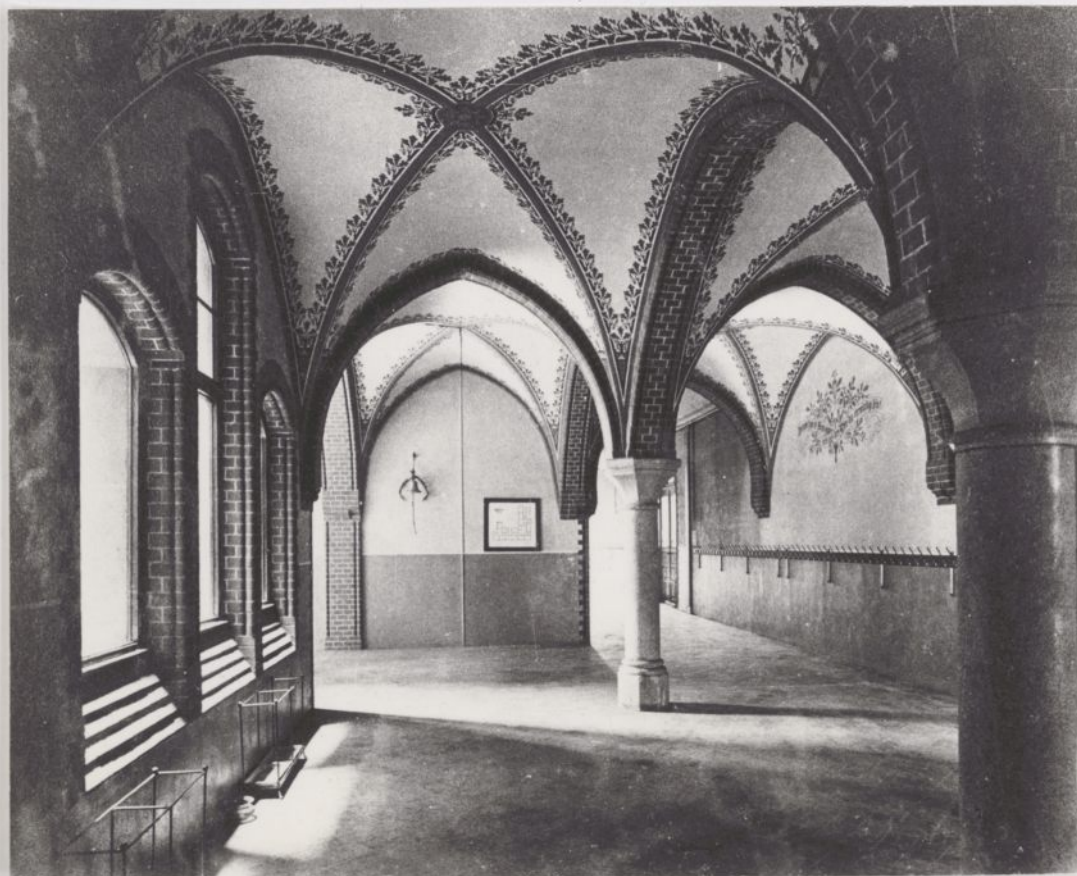
Fot.52
Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt z 31.05.1890r.
Elewacja frontowa, skala 1:100.

Fot.53
Wrocław, ul.P.Skargi 29 (Taschenstr.). Szkoła Ludowa "Kanonenhof". Projekt z 31.05.1890r.
Rzut parteru, skala 1:100.

Fot.54
Wrocław, ul. P.Skargi 29
(Taschenstr.). Szkoła Ludowa
"Kanonenhof" (1891 - 1893).
Elewacja frontowa ok.1893r.

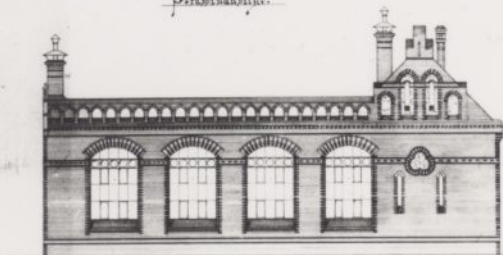

Fot.55
Wrocław, ul. P.Skargi 29
(Taschenstr.). Szkoła Ludowa
"Kanonenhof". Widok wnętrza
ok.1893r.

Architekt: P. Skargi
 Projekt: 31.05.1890r.

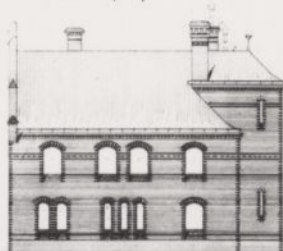
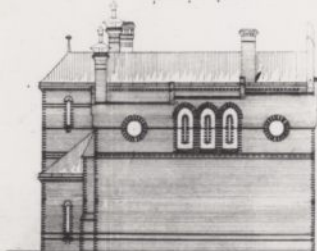

Strasenfassade

Südlicher Giebel

Nördlicher Giebel

1:100

Wrocław, im Mai 1890.
 P. Skargi

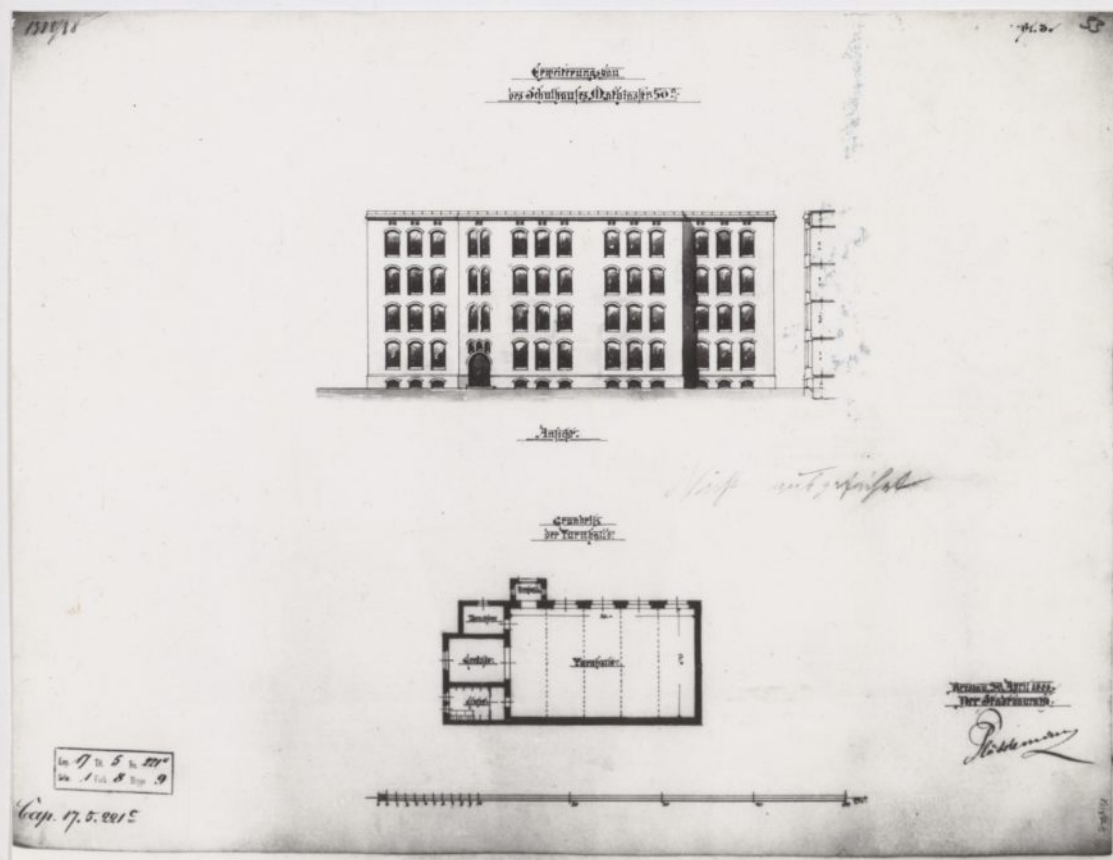
Fot.56
 Wrocław, ul. P.Skargi 29
 (Taschenstr.). Hala gimnas-
 tyczna Szkoły Ludowej
 "Kanonenhof". Projekt z
 31.05.1890r. Elewacje, skala
 1:100.

Fot.57
 Wrocław, ul. P.Skargi 29
 (Taschenstr.). Hala gimnas-
 tyczna Szkoły Ludowej
 "Kanonenhof". Widok od
 strony podwórza ok.1894r.

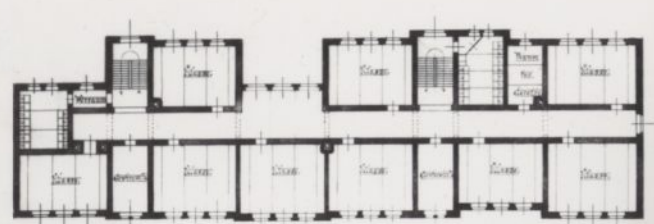

Fot.58
Wrocław, ul.Jedności Narodowej 50a (Matthiasstr.). Rozbudowa szkoły ludowej. Projekt z
30.04.1888r. Plan sytuacyjny.

Projekt
Schulhaus
Siebenhufenerstr.

Pl. 1.

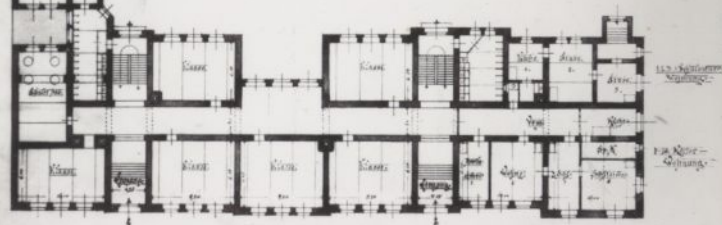
Grundriss des Parterres.

I. Stockwerk.

II. Stockwerk.

III. Stockwerk.

1:200

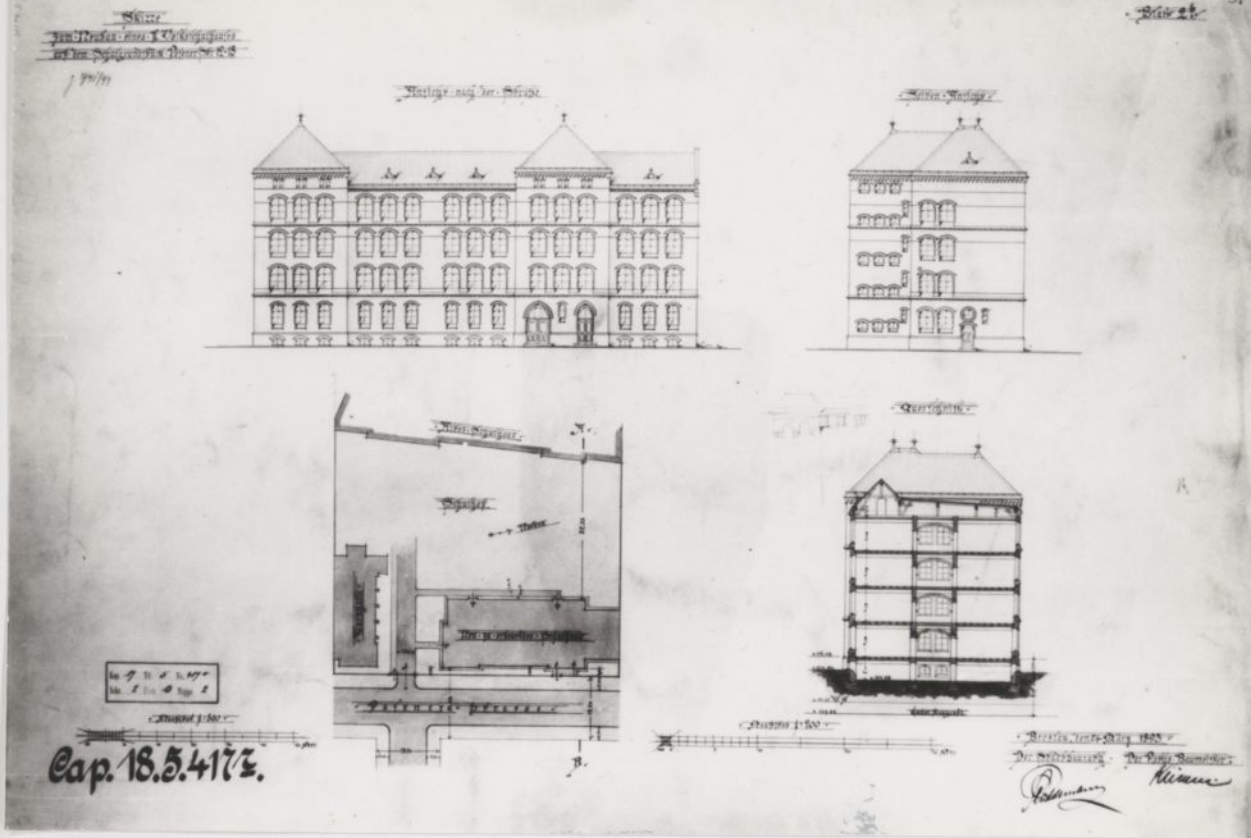
Projekt
Schulhaus
Siebenhufenerstr.

Wrocław, 1888

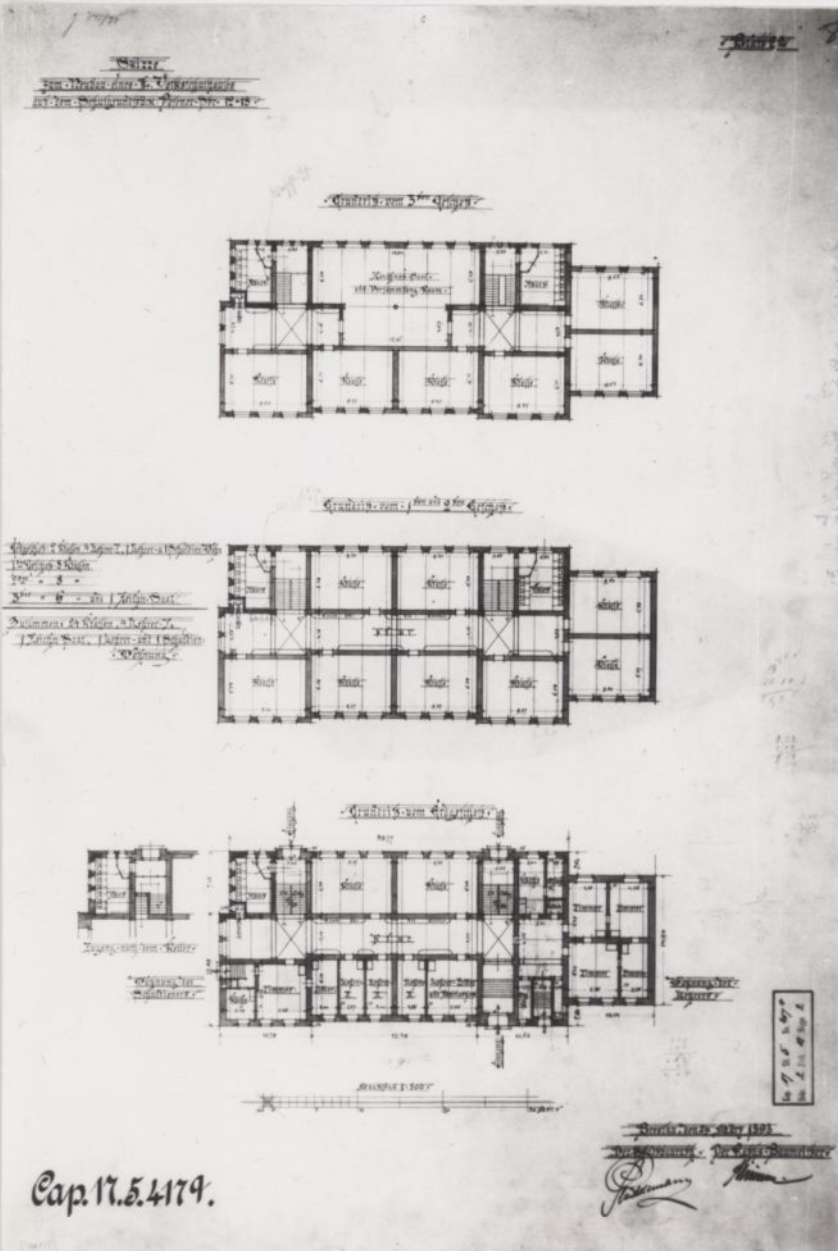
Fot.61
Wrocław, ul. Tęczowa 60
(Siebenhufenerstr.). Budynek
szkoły ludowej. Projekt z
12.12.1888r. Rzuty: parteru, I,
II piętra, skala 1:200.

Fot.62
Wrocław, ul. Tęczowa 60
(Siebenhufenerstr.). Budynek
szkoły ludowej (1891-1893).
Elewacja frontowa ok.1893r.

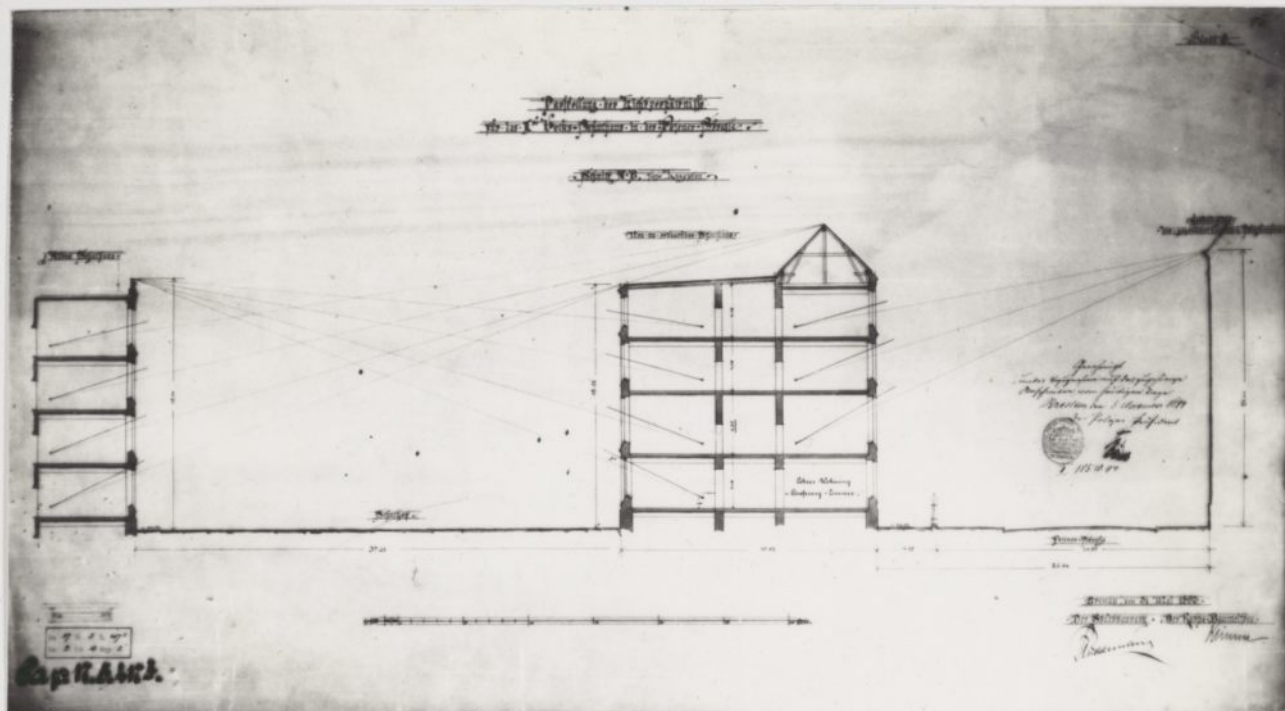

Fot.63
Wrocław, ul. Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Budynek II
zespołu szkół ludowych.
Projekt II z 24.03.1893r. Ele-
wacja frontowa, boczna,
przekrój poprzeczny, skala
1:200.

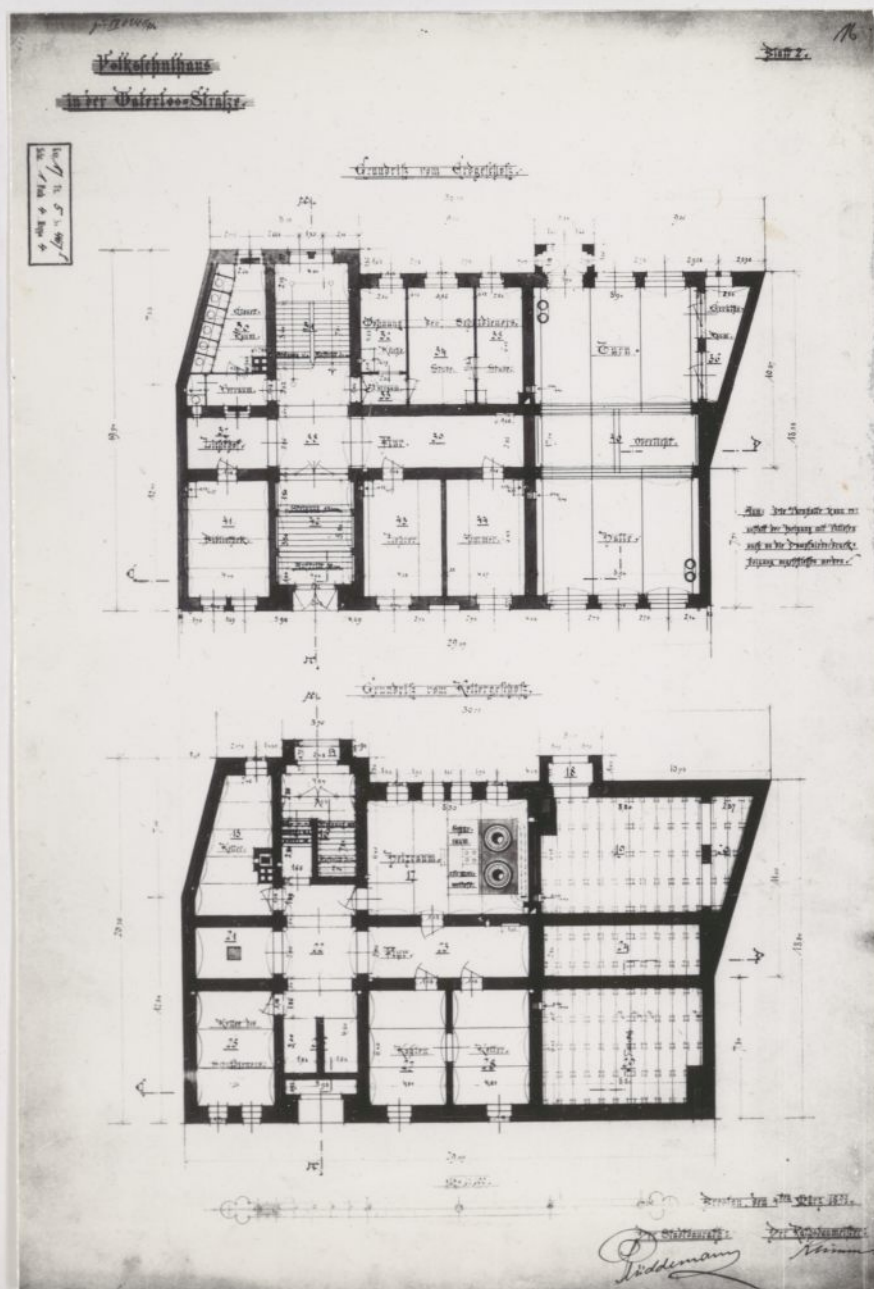
Fot.64
Wrocław, ul. Poznańska 16-20
(Posenerstr.). Budynek II
zespołu szkół ludowych.
Projekt II z 24.03.1893r.
Rzuty: parteru, I, II, III piętra,
skala 1:200.

Fot.65
Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wykres warunków oświetlenia izb lekcyjnych z 31.05.1893r.

Fot.66
Wrocław, ul.Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1895-1896). Widok od strony podwórza ok.1896r.

Fot.67

Wrocław, ul. Poznańska 16-20 (Posenerstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok korytarza ok.1896r.

Fot.68

Wrocław, ul. Roosevelta 15 (Waterloostr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 4.03.1891r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100.

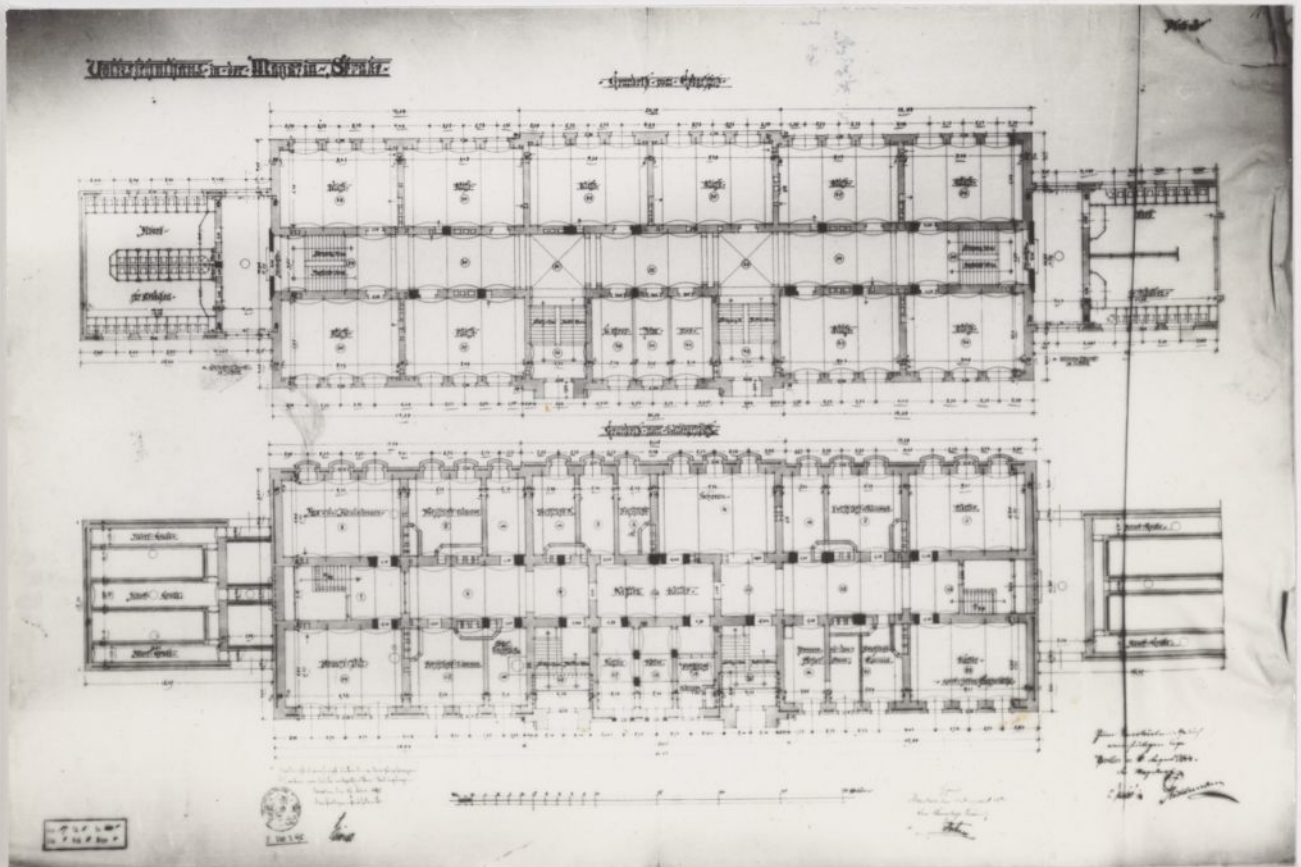

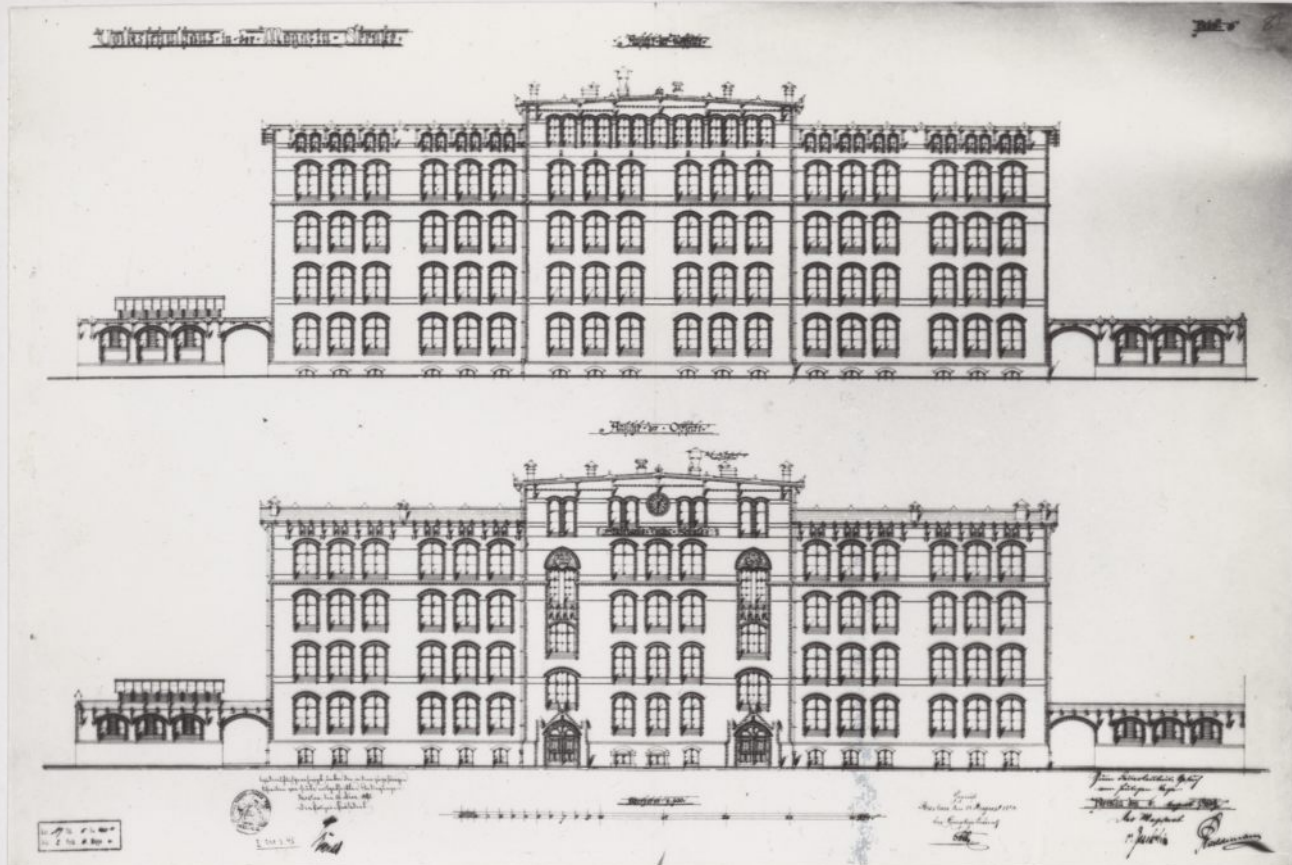
Fot.69

Wrocław, ul. Roosevelta 15.
Budynek szkoły ludowej (1892 - 1893), dziś Szkoła Podstawowa nr35.

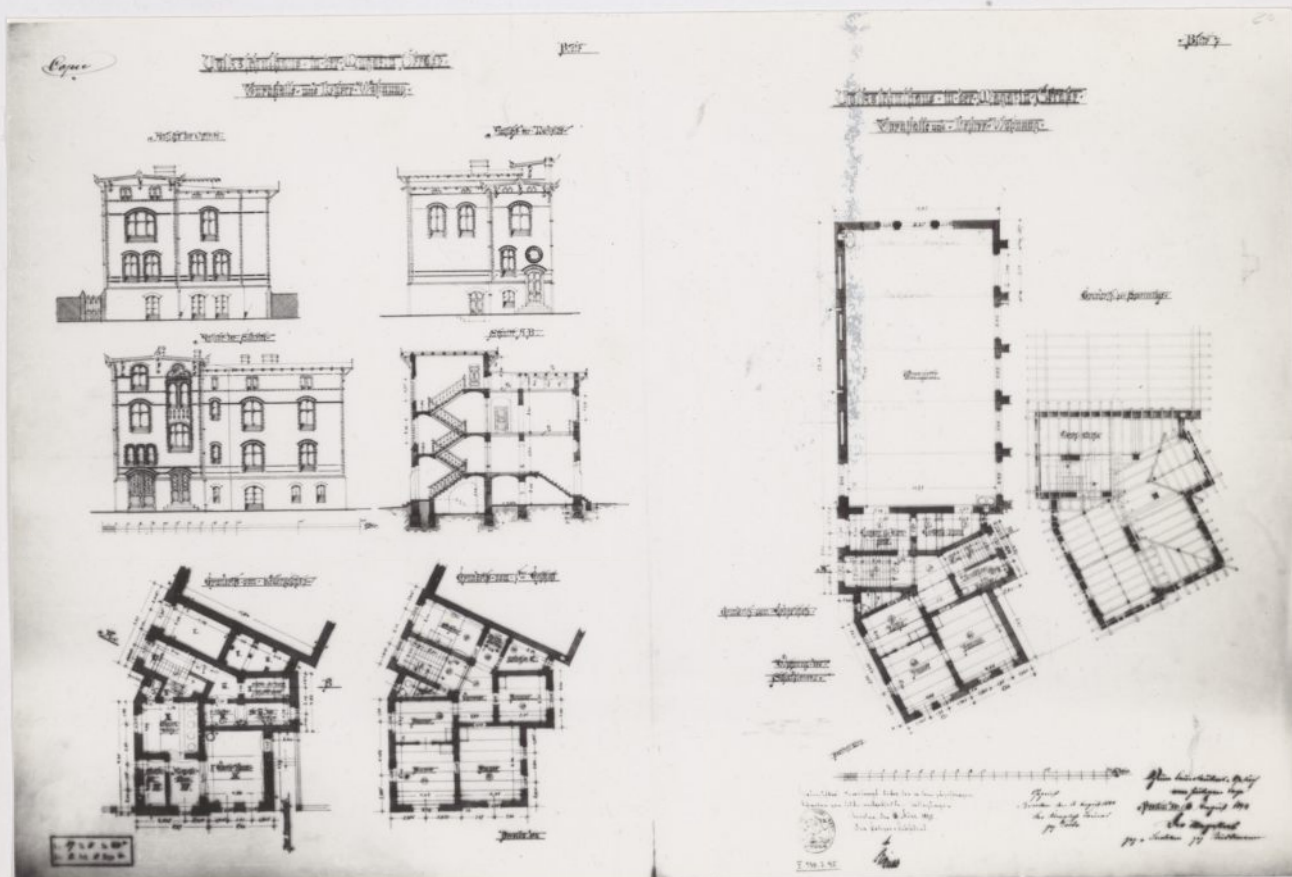
Fot.70

Wrocław, ul. Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100.

Fot.71
Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r.
Elewacje frontowa i tylna, skala 1:100.

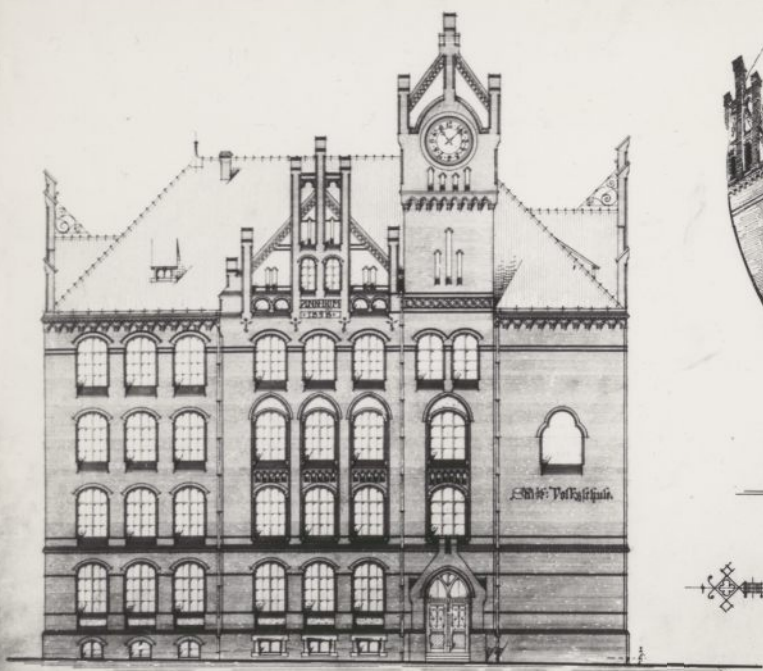
Fot.72
Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Hala gimnastyczna szkoły ludowej. Projekt z 6.08.1894r. Elewacje, przekrój, rzuty parteru i piwnic, skala 1:100.

Fot.73
Wrocław, ul.Składowa 2-4 (Magazinstr.). Budynek szkoły ludowej (1895-1897). Elewacja frontowa po 1897r.

Fot.74
Wrocław, ul.Ślężna 22-24. Rozbudowa budynku szkoły elementarnej "Auf den Hälteräckern" (1895), dziś Szkoła Podstawowa nr59.

Folk-Schulhaus auf den Gajowitzschern

Aufsicht der Ostseite

Breslau den 20. September 1897

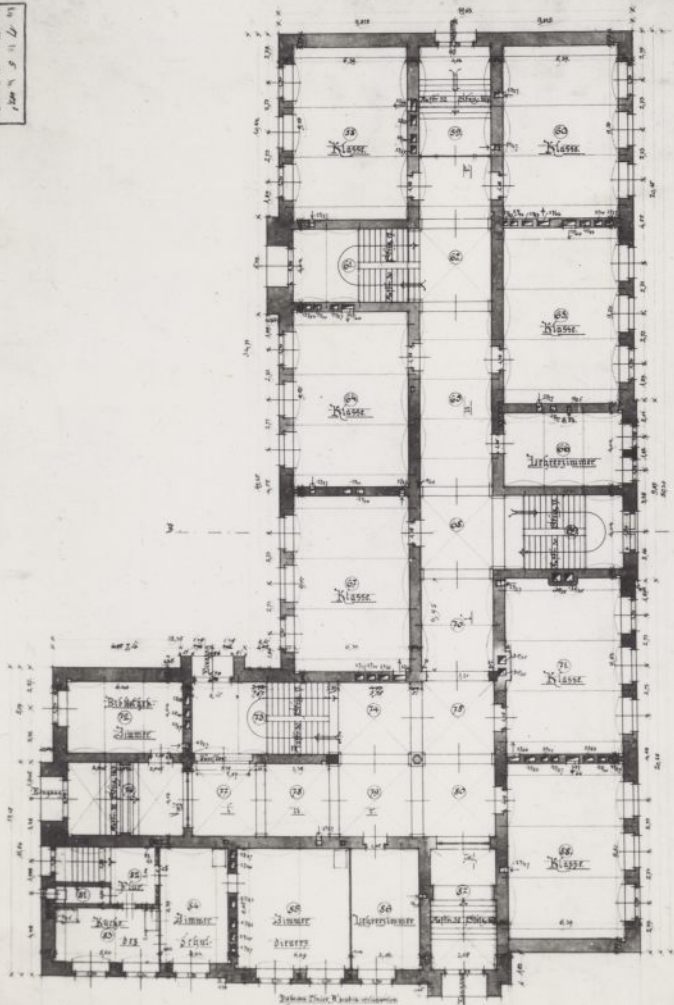
Dr. Gajowitzsch, Dr. Gajowitzsch

Handwritten signatures and notes.

de I-4 ad finitum
ad 2

Folksschulhaus
auf den Gajowitzschern

Grundriss vom Erdgeschoss

Blatt 17 3

Fot.75
Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 29.09.1897r. Widok perspektywiczny, elewacja wschodnia, skala 1:100.

Fot.76
Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 29.09.1897r. Rzut parteru, skala 1:100.

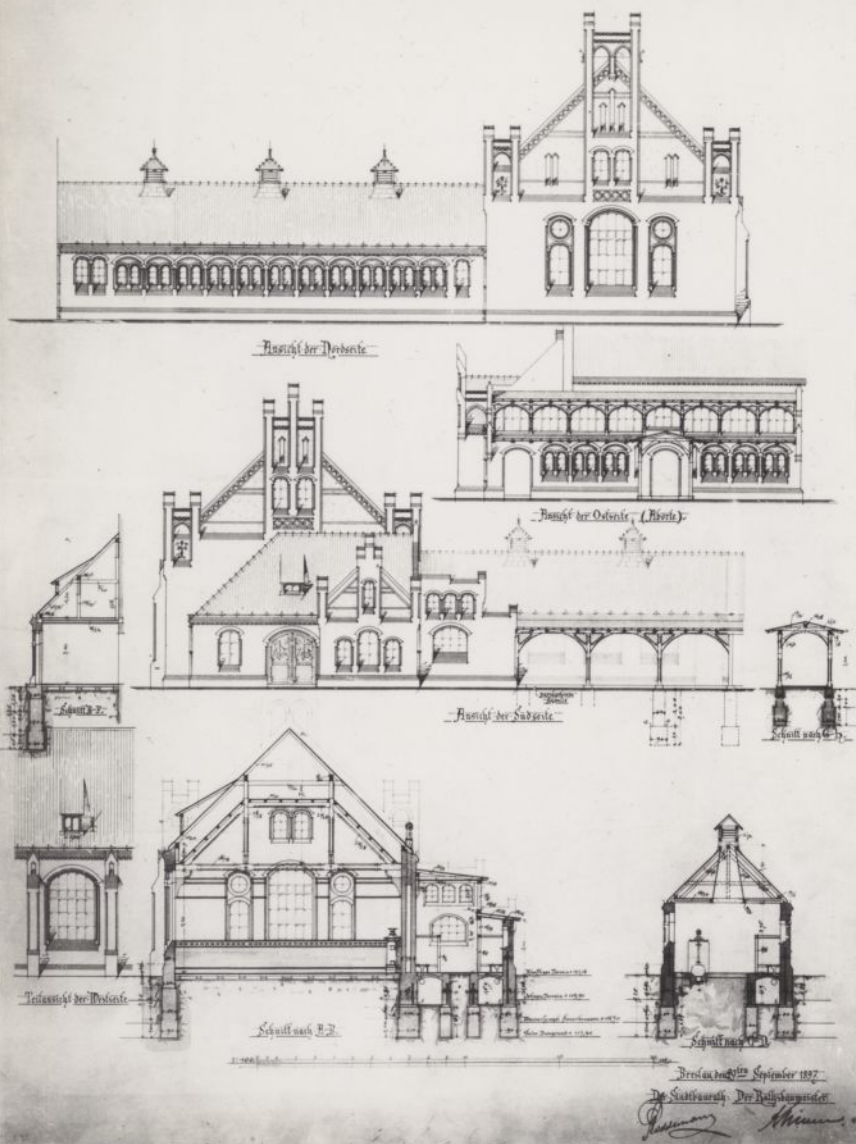
Breslau den 20. September 1897

Dr. Gajowitzsch, Dr. Gajowitzsch

Handwritten signatures and notes.

Volksschulhaus
auf den Gabitzäckern
Turnhalle und Aborte

Blatt 16

Fot. 77

Wrocław - Gajowice, ul. Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Hala gimnastyczna i szkoły ludowej. Projekt z 29.09.1897r. Elewacje płn. i pld., przekrój poprzeczny, skala 1:100.

Fot. 78

Wrocław - Gajowice, ul. Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek szkoły ludowej i hali gimnastycznej (1898-1900). Widok od północnego wschodu ok. 1900r.

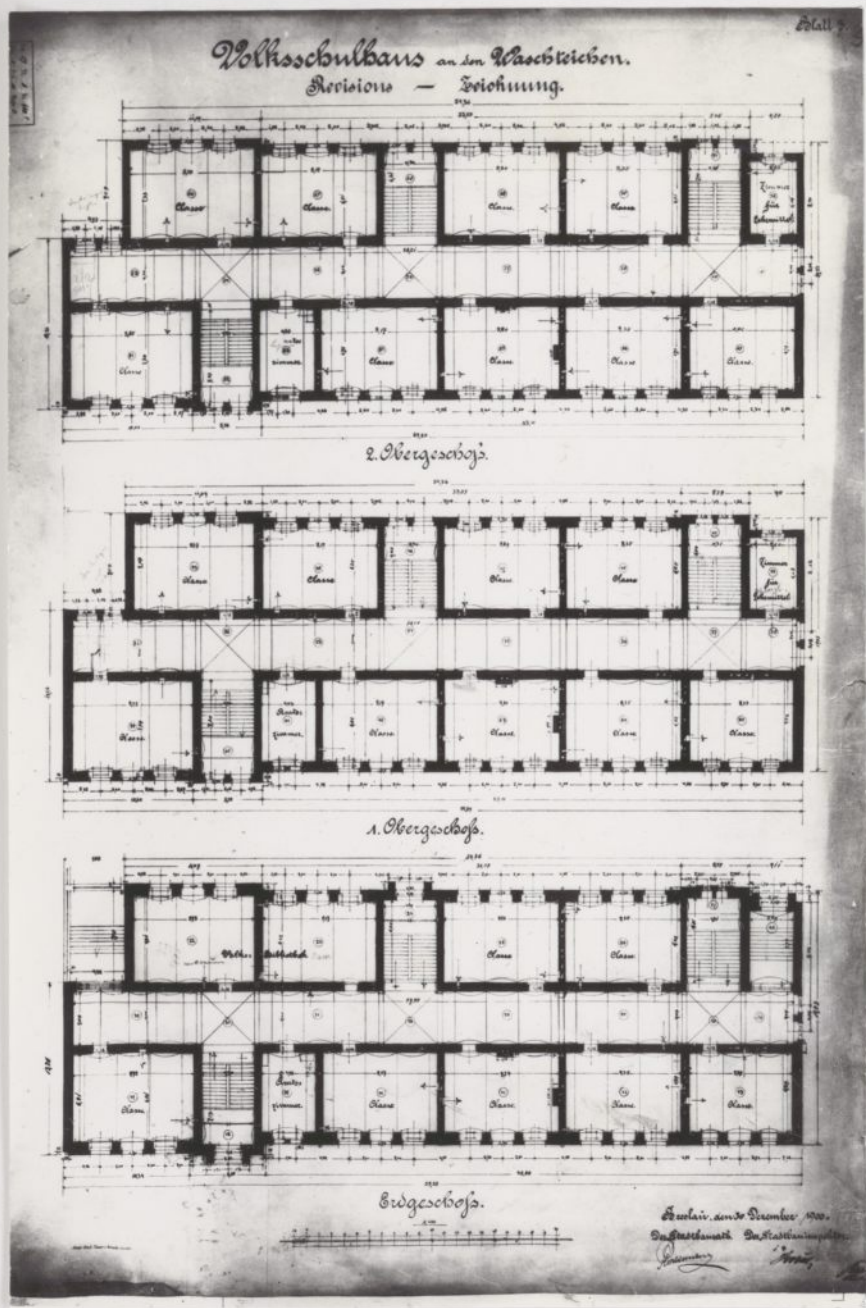
Fot.79

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Fragment elewacji wschodniej ok.1900r.

Fot.80

Wrocław - Gajowice, ul.Jemiołowa 57 (Yorkstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Widok wnętrza ok.1900r.

Fot.81
Wrocław, ul. Nowowiejska 78
(Michaelisstr.72-74). Budynek
I Zespołu Szkół Ludowych
im.J.H.Pestalozziego. Rysunki
powykonawcze z 30 grudnia
1900r. Rzuty: parteru, I, II
piętra, skala 1:100.

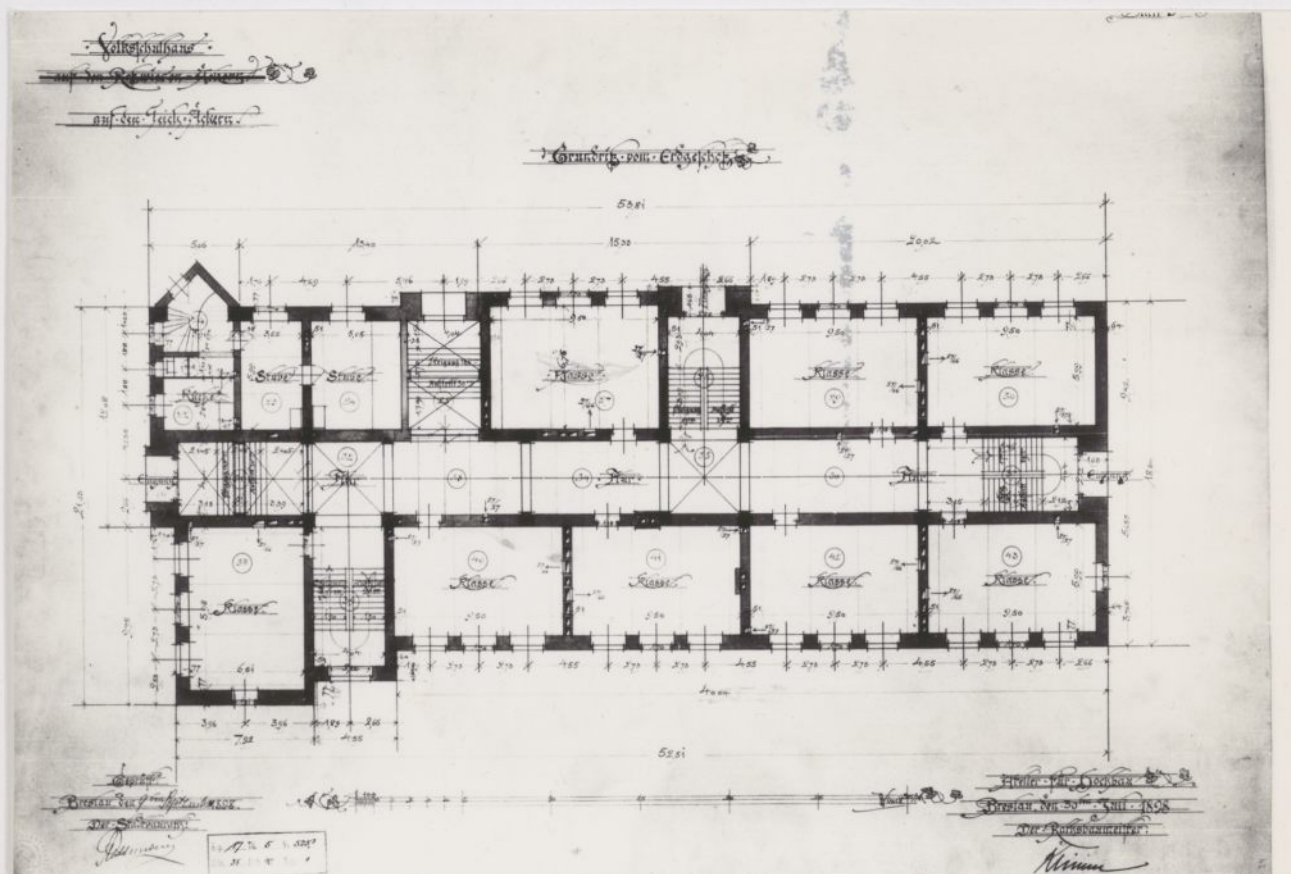
Fot.82
Wrocław, ul. Nowowiejska 78
(Michaelisstr.72-74). Budynek
I Zespołu Szkół Ludowych
im.J.H.Pestalozziego i dom
rektora. Widok od południo-
wego zachodu.

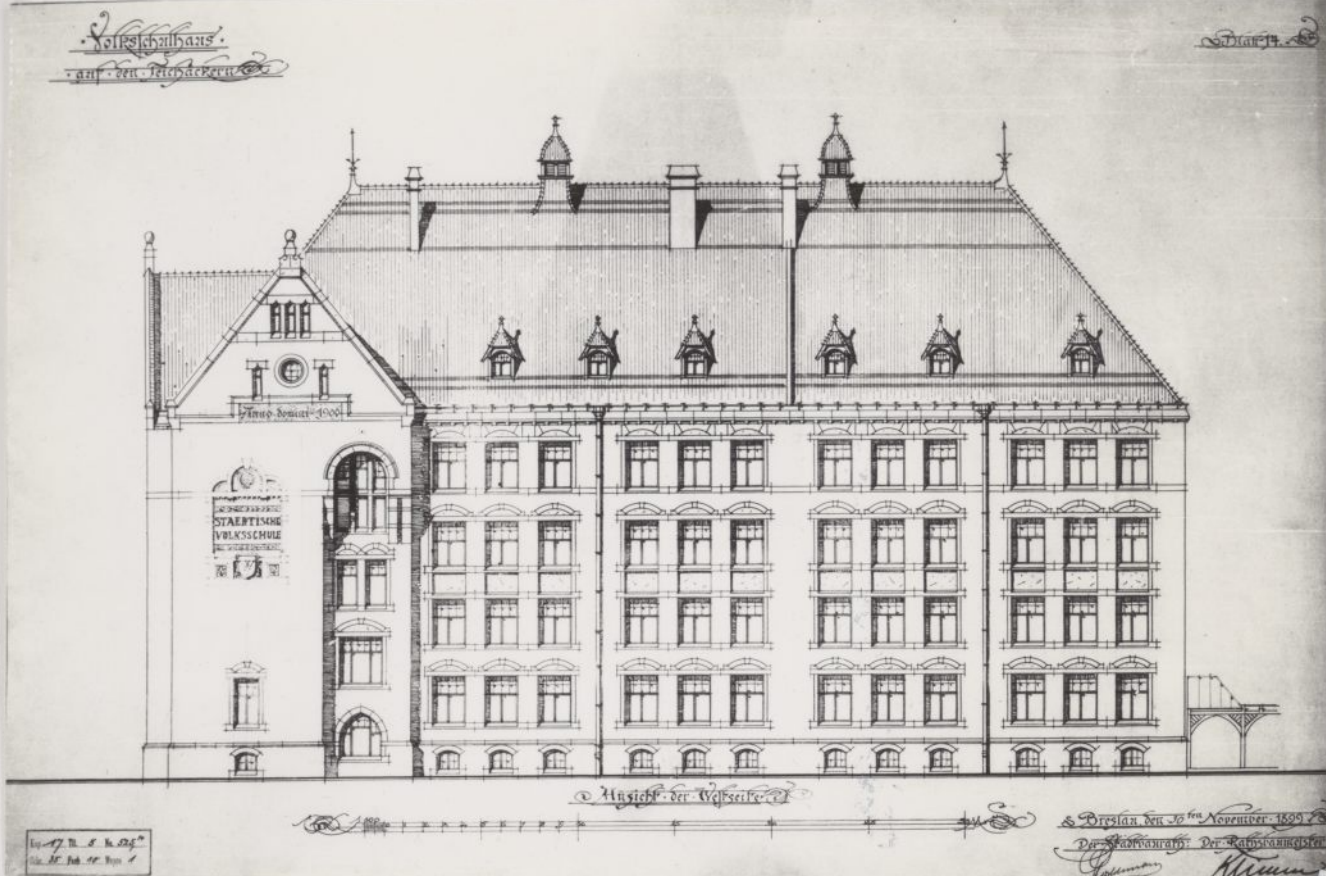
Fot.85

Wrocław, ul. Nowowiejska 78. Budynek I Zespołu Szkół Ludowych im. J.H. Pestalozzkiego (1898-1900), dziś Szkoła Podstawowa nr1. Fragment portalu na elewacji frontowej. Popiersie J.H. Pestalozziego.

Fot.86

Wrocław, ul. Dawida 5-7 (Arletiusstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 30.07.1898r. Rzut parteru, skala 1:100.

Fot.87

Wrocław, ul. Dawida 5-7
(Arletiusstr.). Budynek I
zespołu szkół ludowych.
Projekt z 30.11.1899r. Elewa-
cja zachodnia, skala 1:100.

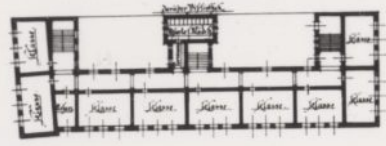
Fot.88

Wrocław, ul. Dawida 5-7.
Budynek I zespołu szkół
ludowych (1901 - 1903), dziś
Zespół Szkół Zawodowych nr5.

Neubau eines Schulhauses
an der Trebitscher-Chaussee.

Blatt 8.

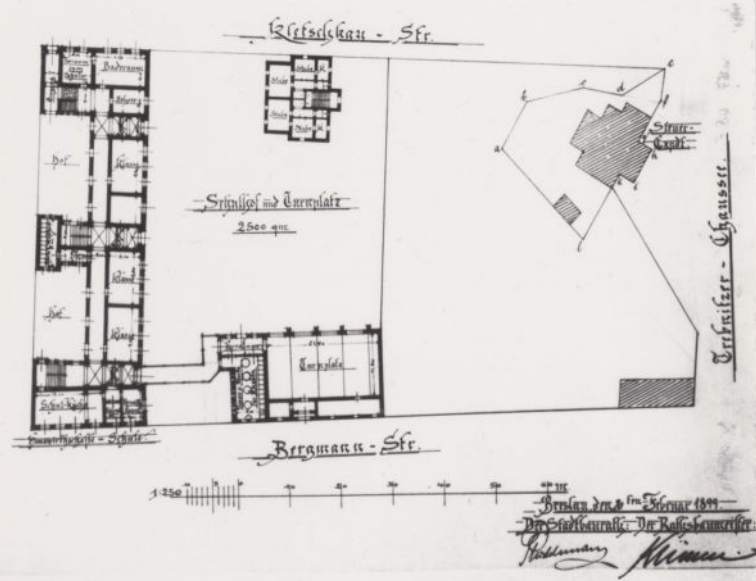
Verdichtungs

- 28 Klassen
1 Pausen- und Spielplatz
1 Schülerkaf.
5 Lehrerzimmer
1 Lehrerzimmer

- Wohlräume
Niedererzgeb. 1 Suppenküche
Erzgeb. 2 Schuldenverrechnung
Verdichtungs 1 Lehrerzimmer

Verdichtungs

Fot.89
Wrocław, ul. Kleczkowska 2a
(Kletschkauerstr.). Budynek I
zespołu szkół ludowych.
Projekt z 20.02.1899r. Rzuty
parteru i piętra, skala 1:250.

Fot.90
Wrocław, ul. Kleczkowska 2a
(Kletschkauerstr.). Budynek I
zespołu szkół ludowych.
Projekt z 1.11.1899r. Elewacja
frontowa, skala 1:100.

Volkschulhaus

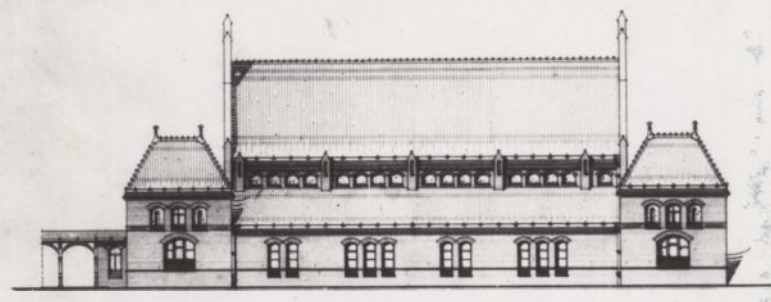
an der

Kletschkauer- und Bergmann-Strasse.

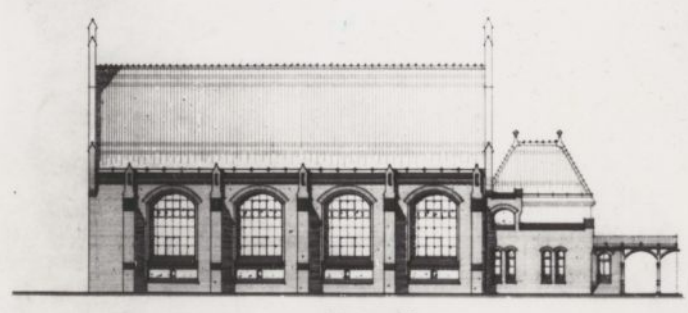
H. Müller
M. Müller

Volkschulhaus
an der Kleitschkau- und Bergmann-Strasse.
Turnhalle und Abtritt.

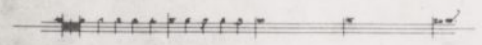

Vorderansicht.

Fot.91
Wroclaw, ul. Kleczkowska 2a
(Kletschkauerstr.). Hala
gimnastyczna I szkoły ludowej.
Projekt z 1.11.1899r. Elewacja
frontowa i tylna, skala 1:100.

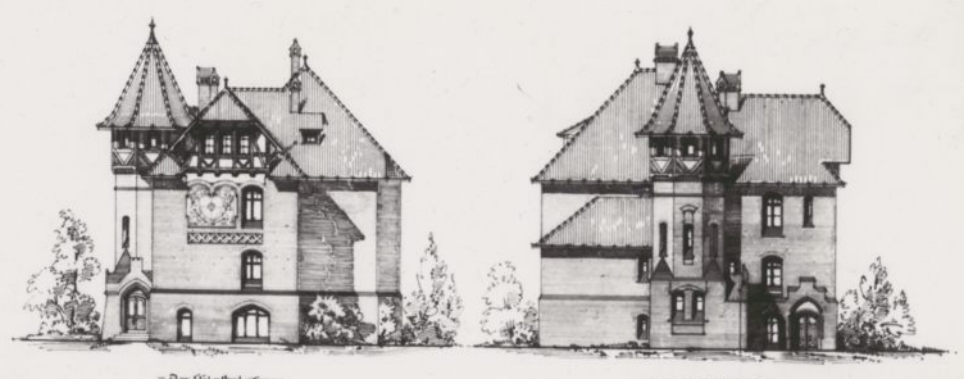
Hinterrückansicht.

Gezeichnet von J. J. J. 1899
Der Stadtbaumeister Der Rektorenmeister
Reimer Wimmer

Fot.92
Wroclaw, ul. Kleczkowska 2a
(Kletschkauerstr.). Dom rektora
I szkoły ludowej. Projekt z
1.11.1899r. Elewacje północna
i wschodnia, skala 1:100.

Volkschulhaus
an der Kleitschkau- und Bergmann-Strasse.
Rektor- und Lehrerhaus.

Ansicht von Westen.

Ansicht von Osten.

Gezeichnet von J. J. J. 1899
Der Stadtbaumeister Der Rektorenmeister
Reimer Wimmer

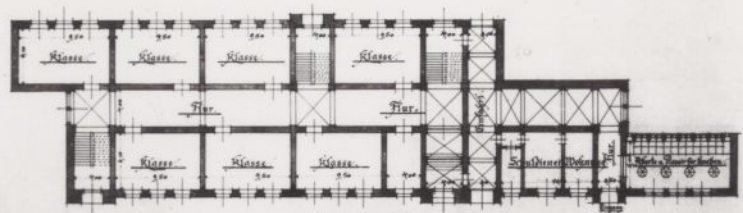
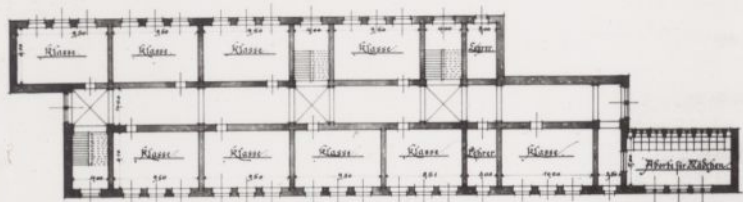
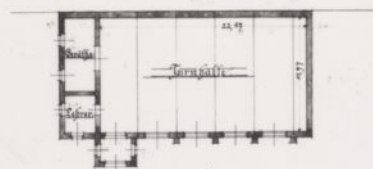
Fot.93
Wrocław, ul.Kleczkowska 2a (Kletschkauerstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych (1900-1902).
Widok od południowego wschodu na halę gimnastyczną, dom rektora i budynek szkoły
ok.1902r.

Fot.94
Wrocław, ul.Kleczkowska 2a. Budynek I zespołu szkół ludowych, dziś Szkoła Podstawowa nr74.
Wnętrze korytarza.

Plt 14

Schulhaus von I
auf dem Grundstück
zwischen Anderssöh'n- u. Leutken-Strasse.

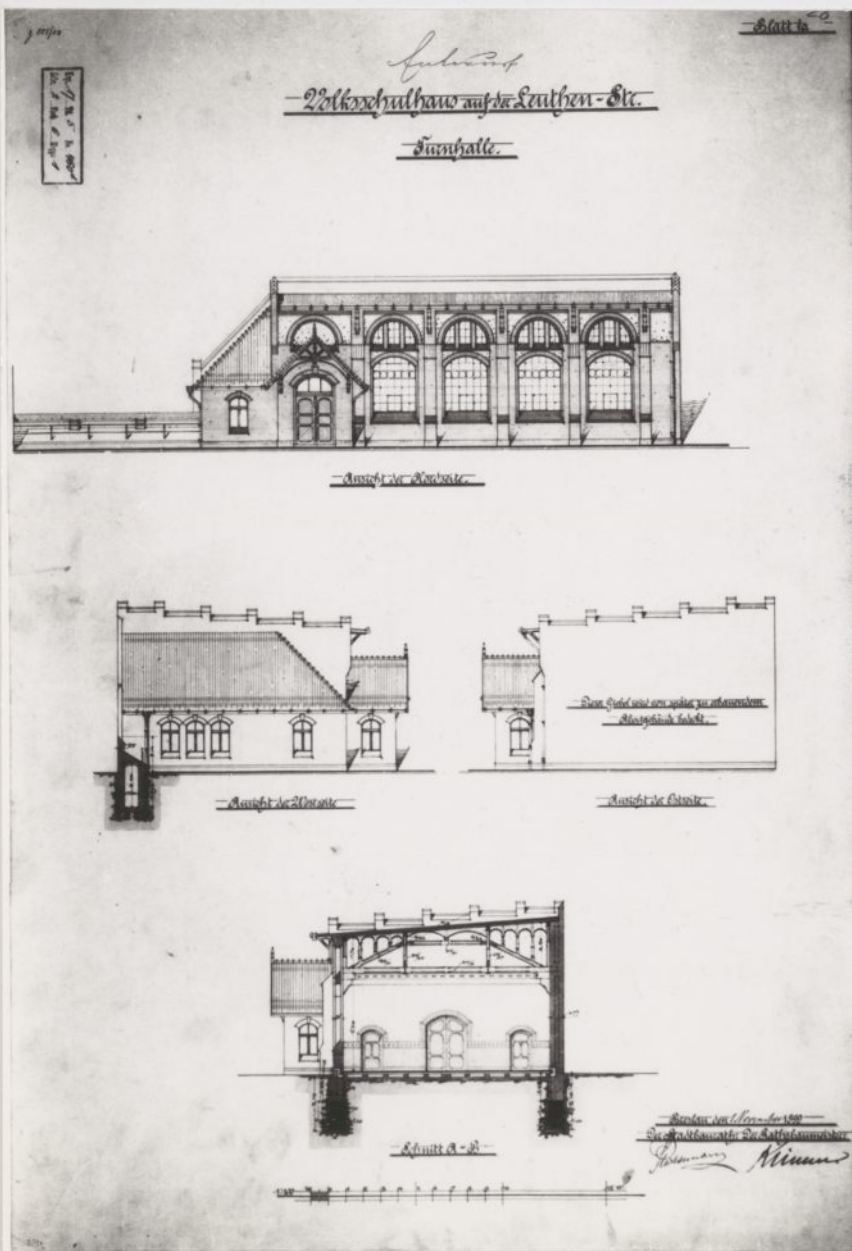
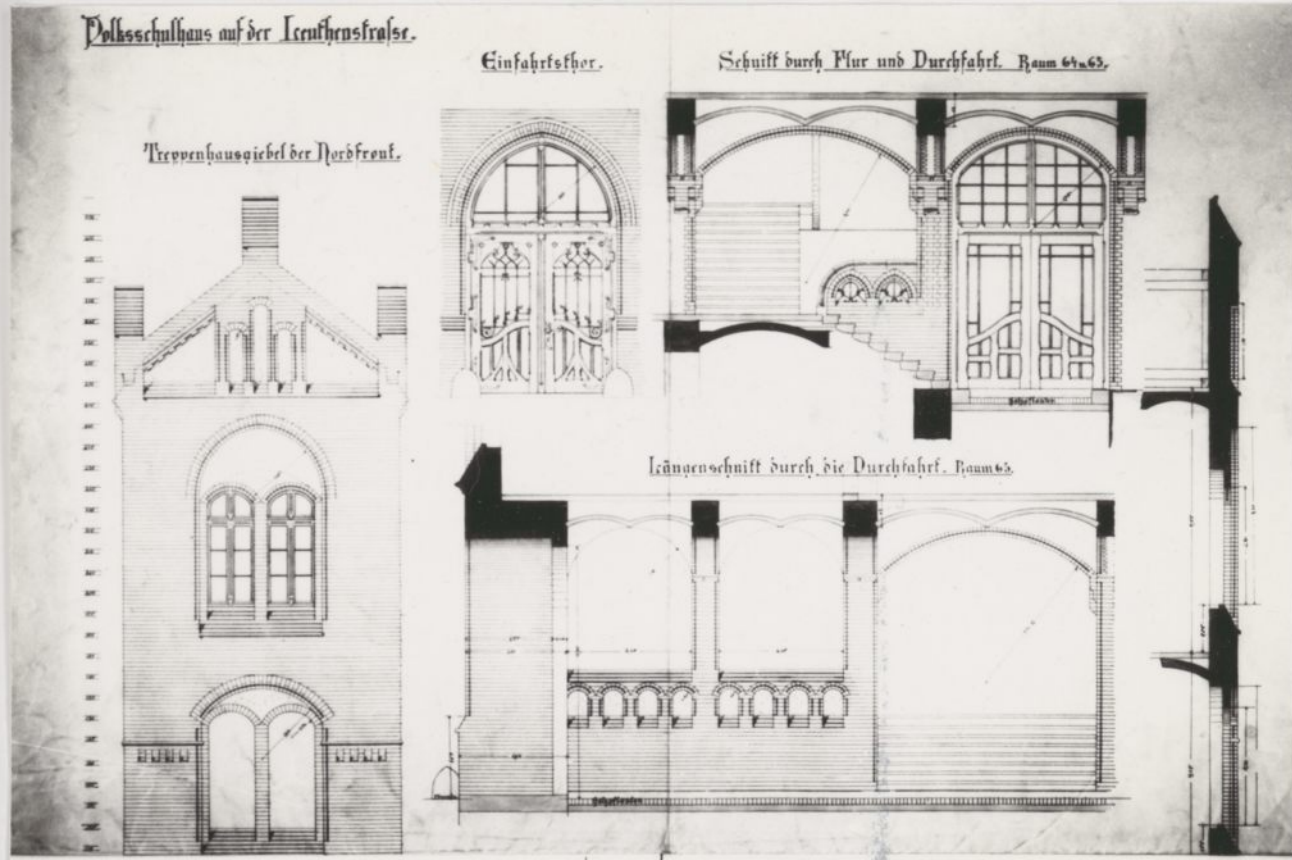
Fot.95
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61).
Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z marca 1899r. Rzuty parteru i piętra, skala 1:200.

Fot.96
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61).
Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.11.1899r. Elewacja wschodnia, skala 1:100.

Wickelbuchhandlung auf der Lützen-Strasse.

Erhalten von L. Born der 1890
Dr. Karlmann Dr. Carlmann
Karlmann *Karlmann*

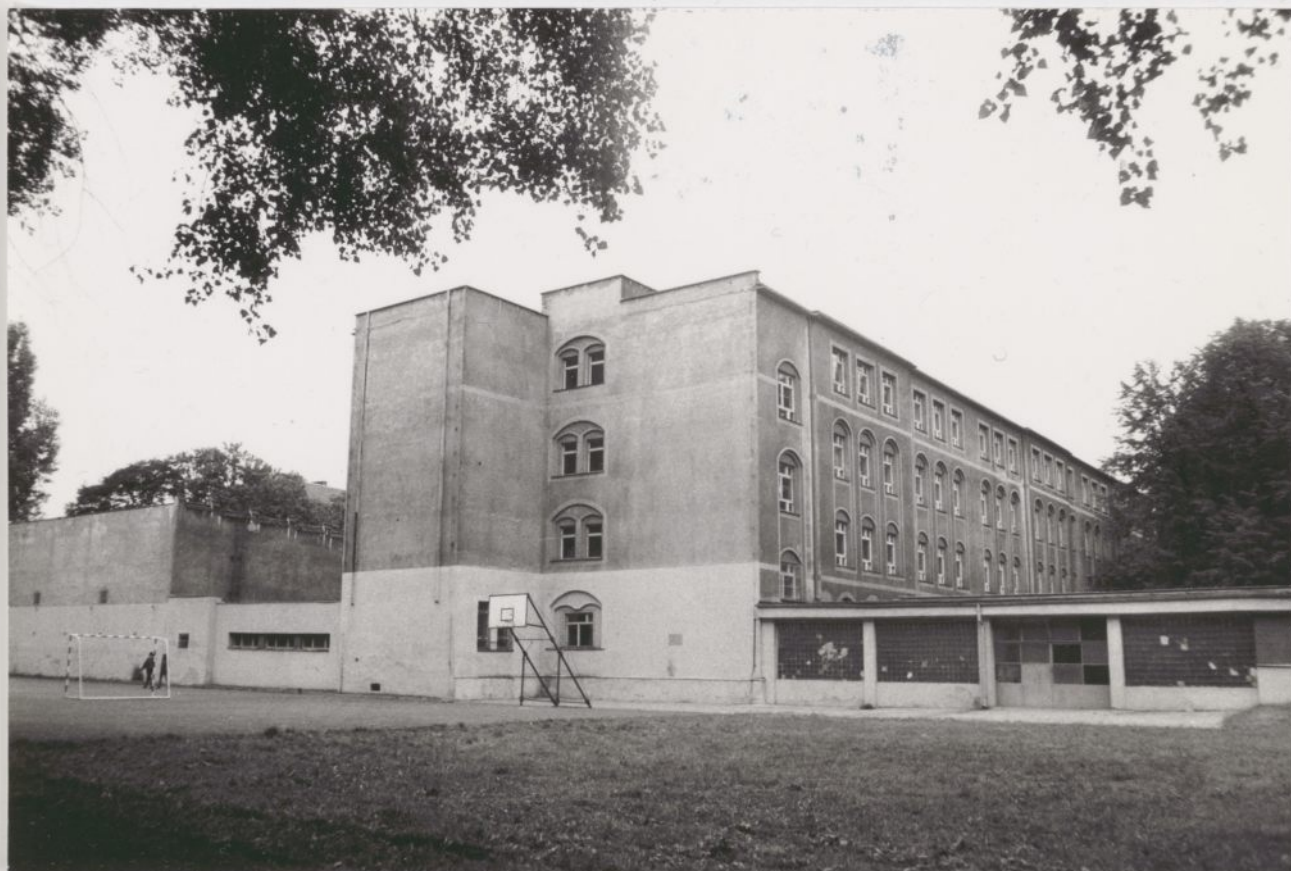
Fot.97
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61).
Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 22.06.1900r. Detal architektoniczny.

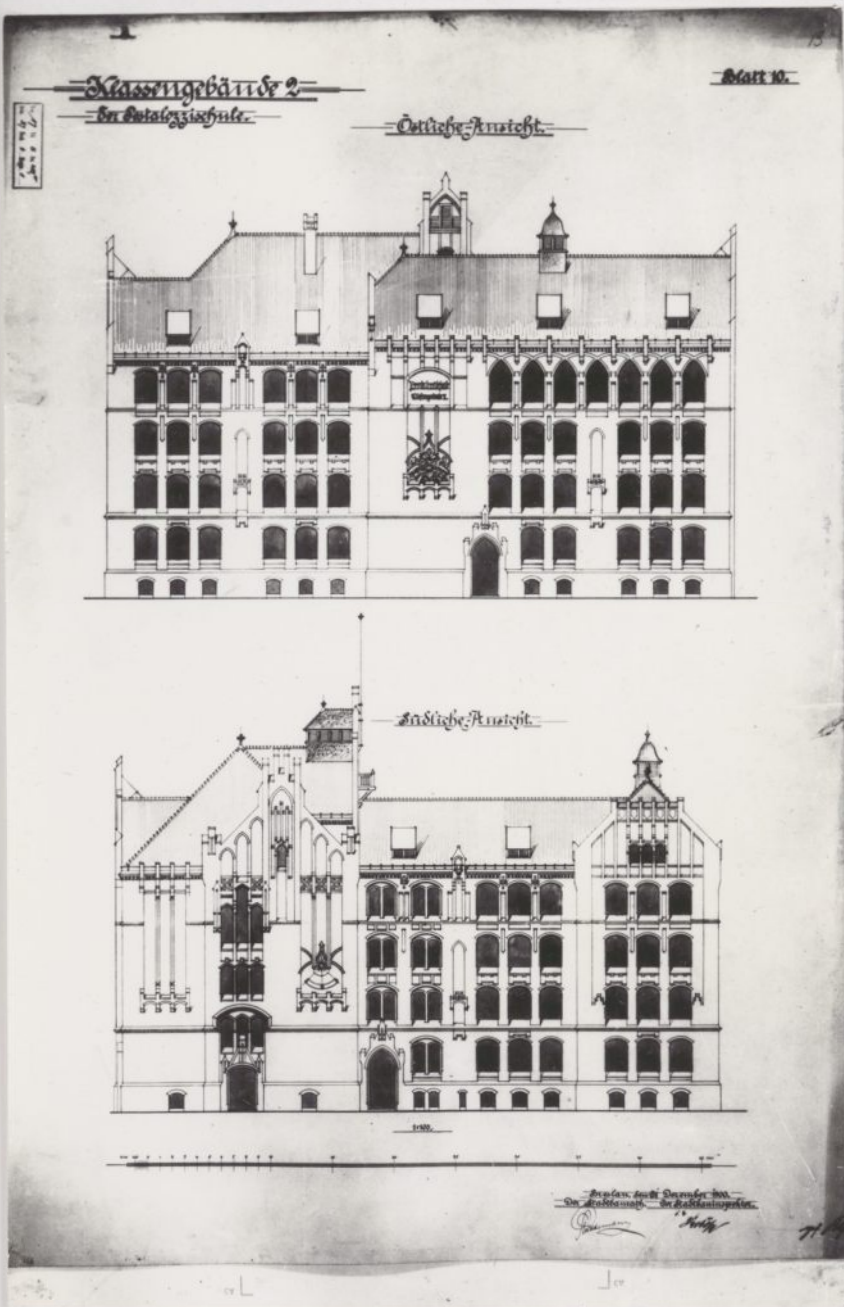
Fot.98
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Leuthenstr.61). Hala gimnastyczna I szkoły ludowej. Projekt z 1.11.1899r. Elewacje: płn., zach., wsch.; przekrój poprzeczny, skala 1:100.

Fot.99
Wrocław, ul. Litomska 63-65
(Leuthenstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr2. Budynki stajni i
warsztatów, w głębi widoczny
budynek I zespołu szkół
ludowych ok.1905r.

Fot.100
Wrocław, ul. Młodych
Techników - 58. Budynek I
zespołu szkół ludowych (1900-
1902?), dziś Zespół Szkół
Mechaniczno - Elektrycznych.

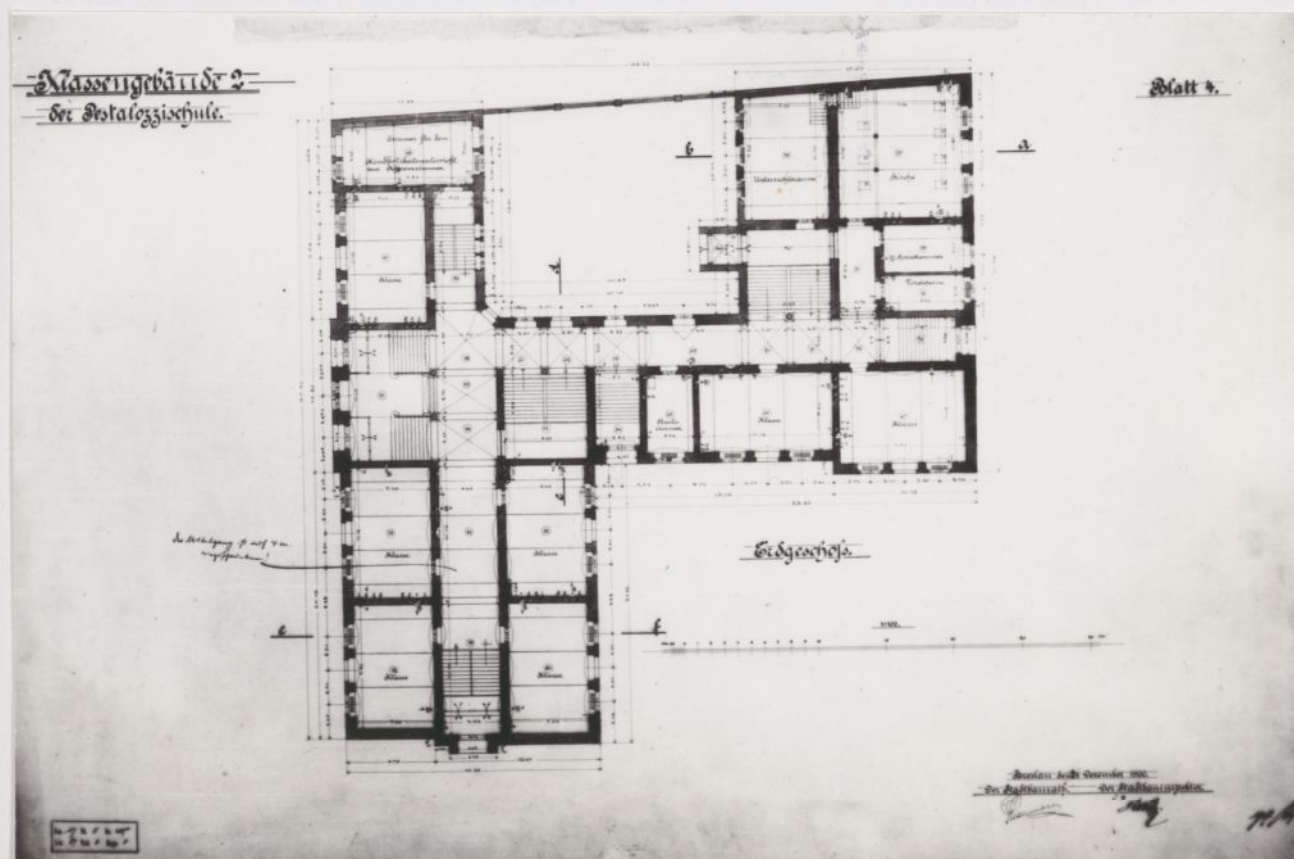

Fot.101

Wrocław, ul. Nowowiejska 78
(Michaelisstr.72-74). Budynek
II Zespołu Szkół Ludowych
im.J.H.Pestalozziego. Projekt z
31.12.1900. Elewacje wsch. i
płd., skala 1:100.

Fot.102

Wrocław, ul. Nowowiejska 80
(Michaelisstr.). Budynek
II Zespołu Szkół Ludowych
im.J.H.Pestalozziego. Projekt z
31.12.1900. Rzut parteru,
skala 1:100.

Fot.103

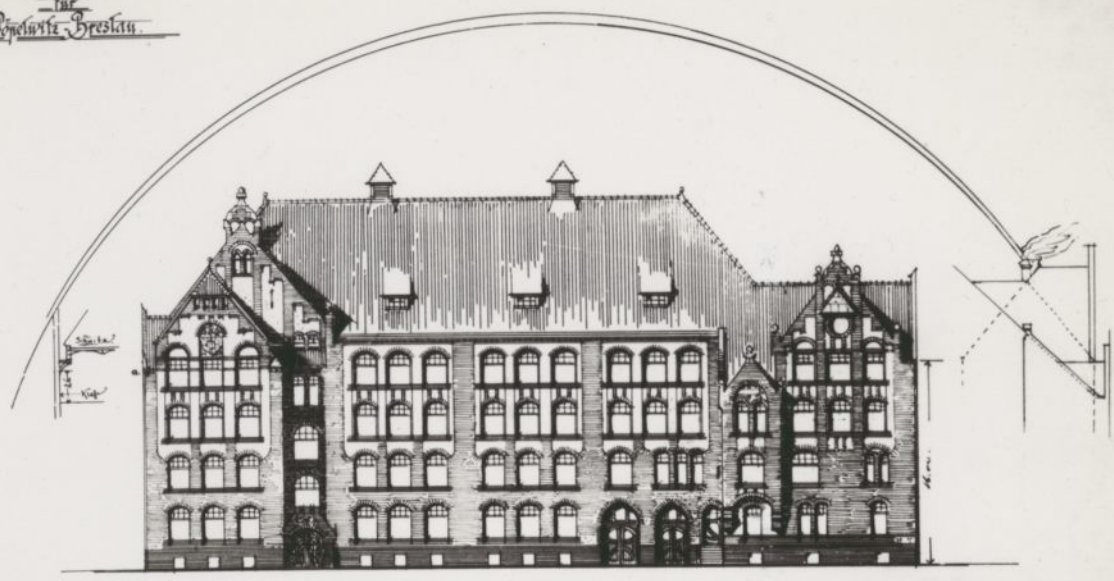
Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego (1902-1904). Widok od północy ok.1904r.

Fot.104

Wrocław, ul.Nowowiejska 78 (Michaelisstr.72-74). Budynek II Zespołu Szkół Ludowych im.J.H.Pestalozziego. Wnętrze izby lekcyjnej w czasie zajęć z gospodarstwa domowego ok.1904r.

Volks-Schulhaus
für
Popowitz-Breslau

Straßen-Ansicht

Breslau, den 1. März 1902
Der Stadtmayor: Der Rathsherr:

Handwritten signatures

Kp. 7 Bl. 5 Nr. 400
Sta. 7 Pkt. 2 Bsp. 2

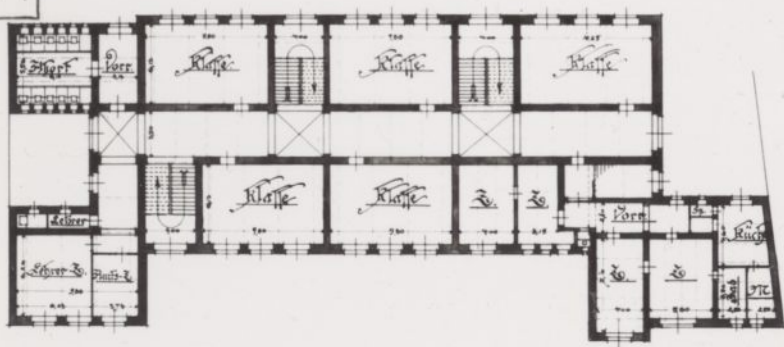

Projekt I für ein Volks-Schulhaus nebst
Rektorwohnung u. Turnhalle für
Popowitz-Breslau

Blatt 2

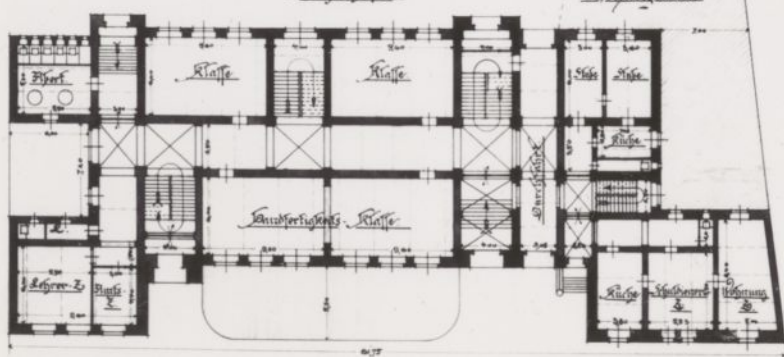
Kp. 7 Bl. 5 Nr. 400
Sta. 7 Pkt. 2 Bsp. 2

1. Obergeschoss

0. Gesch.

Schulgarten

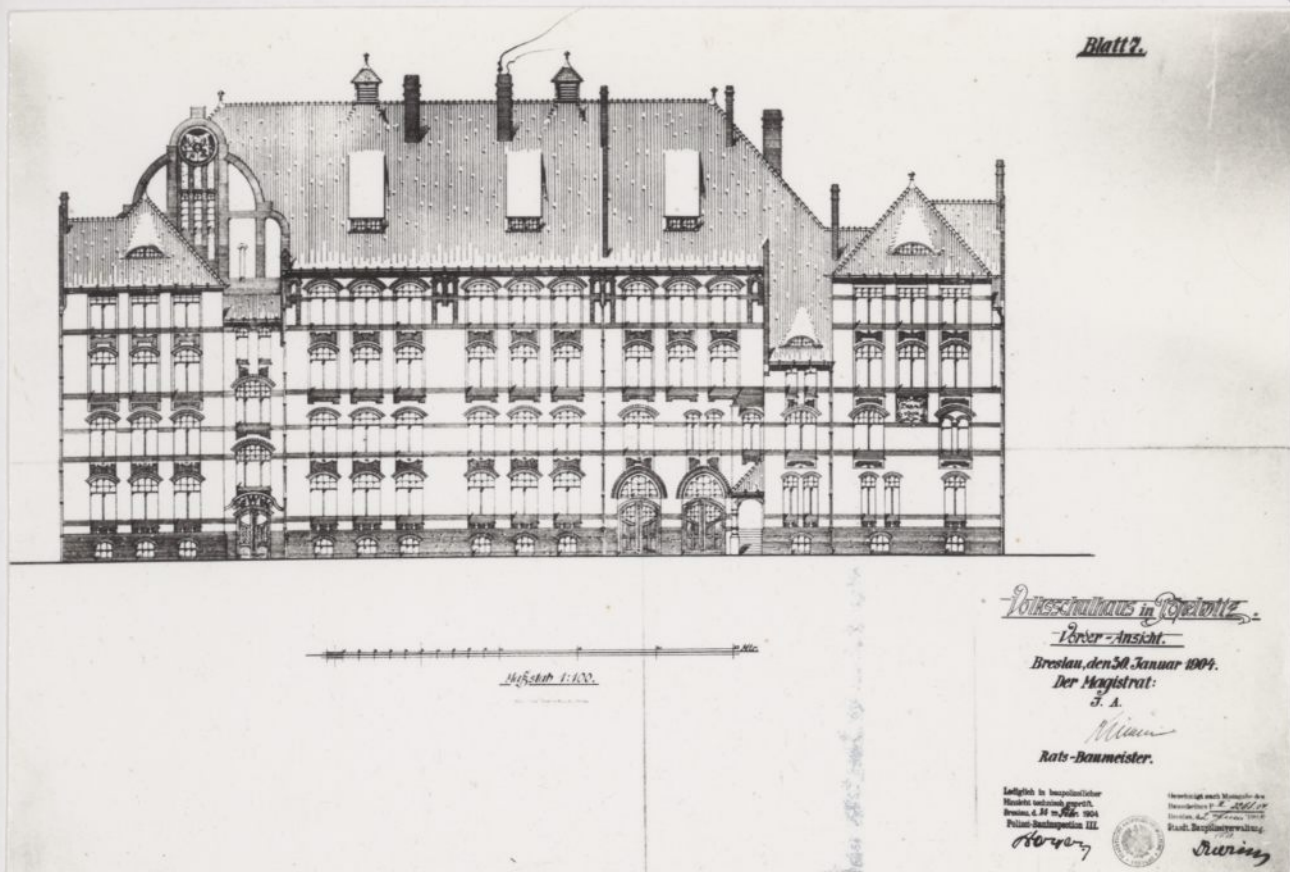

Breslau, den 1. März 1902
Der Stadtmayor: Der Rathsherr:

Handwritten signatures

Fot.105
Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären - Str., Grenzstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.03.1902r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:200.

Fot.106
Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären - Str., Grenzstr.). Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt z 1.03.1902r. Elewacja frontowa, skala 1:200.

Fot.107

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.).
 Budynek I zespołu szkół ludowych. Projekt elewacji frontowej z 30.01.1904r., skala 1:100.

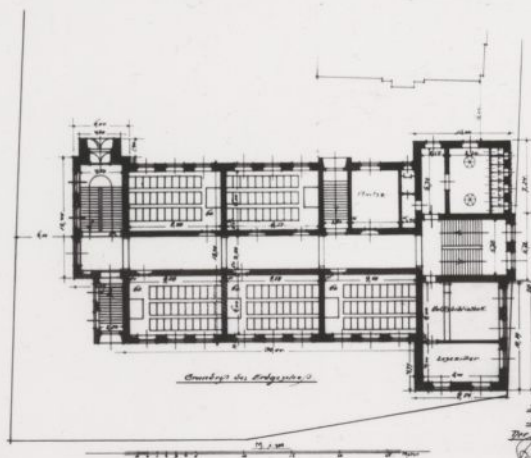
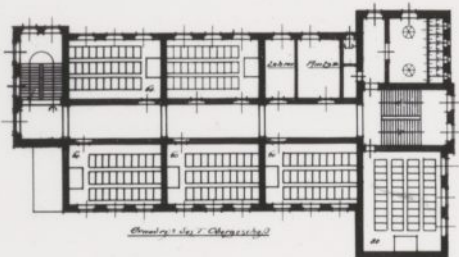
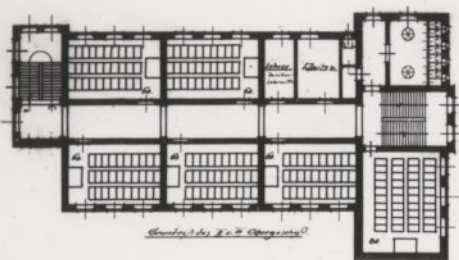

Fot.108

Wrocław - Popowice, między ulicami Niedźwiedzią i Starograniczną (Bären-Str., Grenzstr.).
 Budynek zespołu szkół ludowych I (1904-1906). Elewacja frontowa.

•SCHULE AN DER STERNSTRASSE.
SKIZZE II.

Blatt II.

Fot.109

Wrocław, ul. Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z lipca 1903r. Rzuty: parteru, I i II piętra, skala 1:200.

Fot.110

Wrocław, ul. Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Projekt z lipca 1903r. Widok perspektywiczny od strony skrzyżowania ulic Świętokrzyskiej i Sienkiewicza.

Schule an der Sternstrasse.

Skizze II

Blatt 4.

Kg. 17. Th. 5. Nr. 512.
Betr. 27. 1. 18. 1. 1.

Dreslau im Juli 1903.

Der Architekt

Rabanis

Fot.111

Wrocław, ul. Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej (1905-1907). Widok od ulicy Świętokrzyskiej po 1907r.

Fot.112

Wrocław, ul. Świętokrzyska 17-25 (Kreuzstr.). Budynek szkoły elementarnej. Wnętrze izby lekcyjnej po 1907r.

Vosseschlushaus
an der
Anderssen-Strasse.

Blatt 2

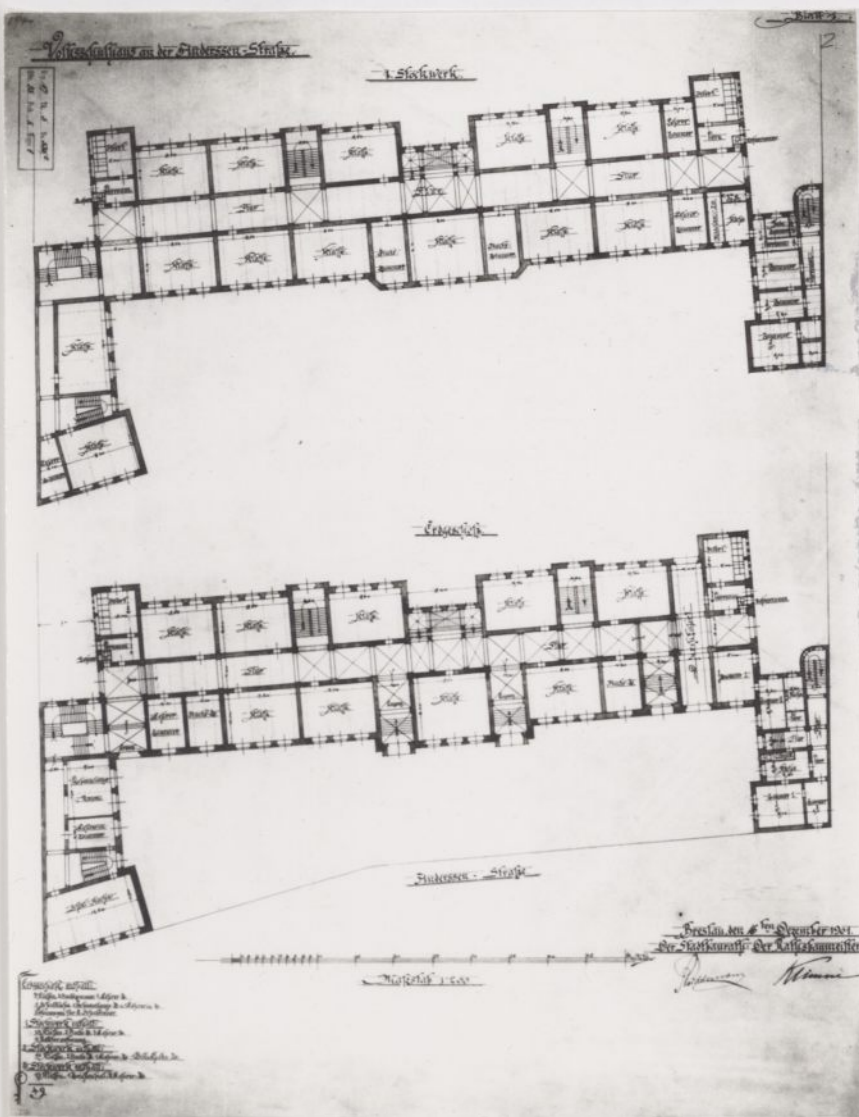
Sicht in der Anderssen-Str.

1:200

Dresden, den 17. Dezember 1901
Der Stadtkommissar Der Rathskammerherr

[Signatures]

14. 7. 11. 5. 1. 48. 2
14. 8. 11. 5. 1. 48. 2

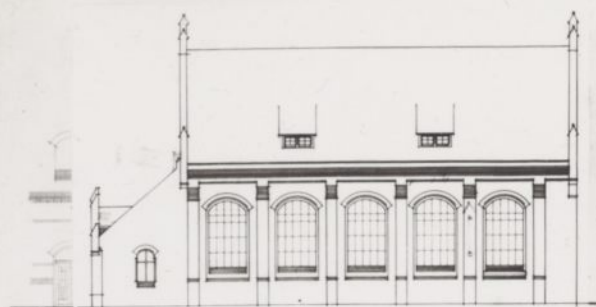
Fot.113
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 17.12.1901r. Elewacja frontowa, skala 1:200.

Fot.114
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 16.12.1901r. Rzuty parteru i piętra, skala 1:200.

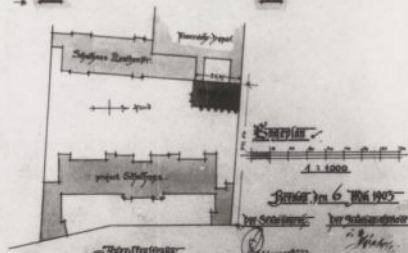
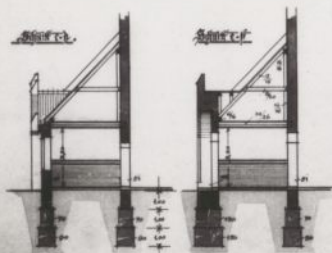
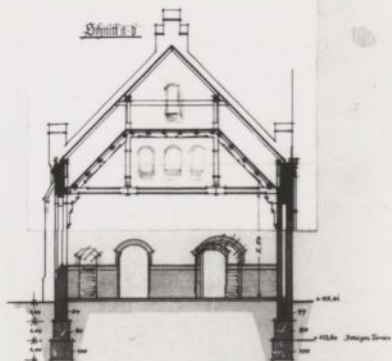
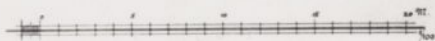
1:1000
1:200
1:500
1:1000

Entwurf zu einer Turnhalle
auf dem Schulgrundstück
Auderssenstrasse

Blatt 2

Rückseite

Fot.115
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Hala gimnastyczna II szkoły ludowej. Projekt z 6.05.1903r. Elewacje frontowa i boczna, przekrój poprzeczny, skala 1:200; plan sytuacyjny, skala 1:1000.

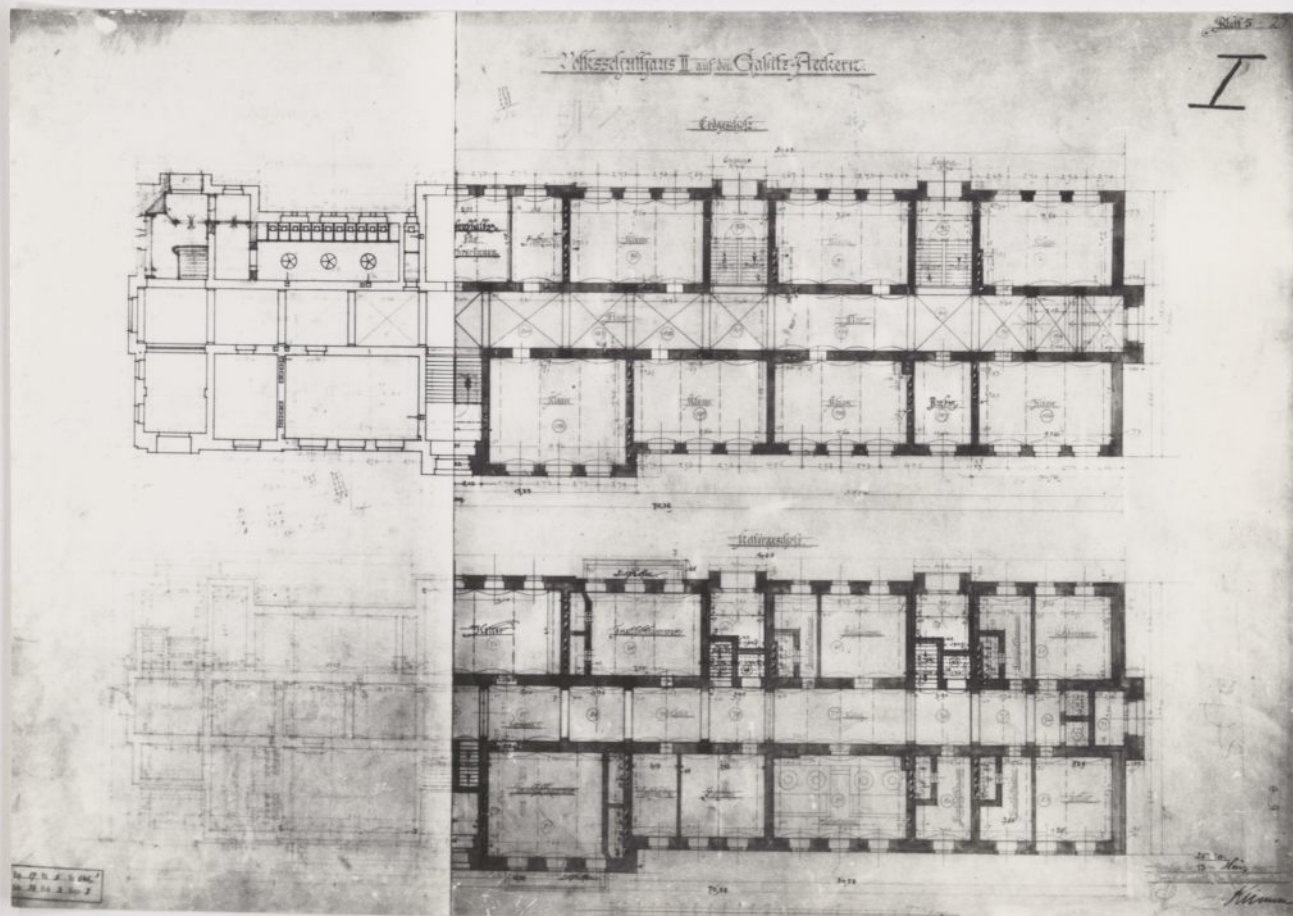
Fot.116
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Anderssenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1908). Elewacja frontowa ok.1908r.

Fot.117
Wrocław, ul. Młodych Techników 58 (Andersenstr.58-62). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze klatki schodowej.

Fot.118
Wrocław - Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt I z 13.03.1900r. Rzuty parteru i piwnic, skala 1:100.

Volksschulhaus 2. auf der Galtz, Fleckerie.

Auschnitt der Stadt (Vorderansicht)

Grundriss

Grundriss im ersten Stock
der Volksschule der Fleckerie
Nimm

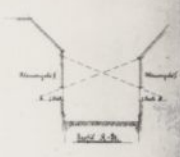
Fot.119
Wrocław - Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt I z 25.10.1900r. Elewacja południowa, skala 1:100.

Gemeinschaft

21.

Zeichnung

mit abgeänderten Lageplan für das Klassengebäude II und das
Lehrerwohnhaus auf den Galtzäckchen.

Vorder Ansicht

Seiten Ansicht

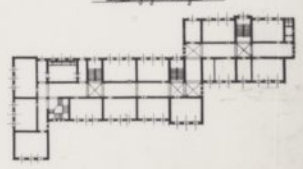
Aufguss

Klassenplan 1. Stock

- 1. Klasse
- 2. Klasse
- 3. Klasse
- 4. Klasse
- 5. Klasse
- 6. Klasse
- 7. Klasse
- 8. Klasse
- 9. Klasse
- 10. Klasse
- 11. Klasse
- 12. Klasse
- 13. Klasse
- 14. Klasse
- 15. Klasse
- 16. Klasse
- 17. Klasse
- 18. Klasse
- 19. Klasse
- 20. Klasse
- 21. Klasse
- 22. Klasse
- 23. Klasse
- 24. Klasse
- 25. Klasse
- 26. Klasse
- 27. Klasse
- 28. Klasse
- 29. Klasse
- 30. Klasse
- 31. Klasse
- 32. Klasse
- 33. Klasse
- 34. Klasse
- 35. Klasse
- 36. Klasse
- 37. Klasse
- 38. Klasse
- 39. Klasse
- 40. Klasse
- 41. Klasse
- 42. Klasse
- 43. Klasse
- 44. Klasse
- 45. Klasse
- 46. Klasse
- 47. Klasse
- 48. Klasse
- 49. Klasse
- 50. Klasse
- 51. Klasse
- 52. Klasse
- 53. Klasse
- 54. Klasse
- 55. Klasse
- 56. Klasse
- 57. Klasse
- 58. Klasse
- 59. Klasse
- 60. Klasse
- 61. Klasse
- 62. Klasse
- 63. Klasse
- 64. Klasse
- 65. Klasse
- 66. Klasse
- 67. Klasse
- 68. Klasse
- 69. Klasse
- 70. Klasse
- 71. Klasse
- 72. Klasse
- 73. Klasse
- 74. Klasse
- 75. Klasse
- 76. Klasse
- 77. Klasse
- 78. Klasse
- 79. Klasse
- 80. Klasse
- 81. Klasse
- 82. Klasse
- 83. Klasse
- 84. Klasse
- 85. Klasse
- 86. Klasse
- 87. Klasse
- 88. Klasse
- 89. Klasse
- 90. Klasse
- 91. Klasse
- 92. Klasse
- 93. Klasse
- 94. Klasse
- 95. Klasse
- 96. Klasse
- 97. Klasse
- 98. Klasse
- 99. Klasse
- 100. Klasse

Die Klassenräume sind in 2 Gruppen unterteilt
1. Gruppe mit 50 Klassen
2. Gruppe mit 50 Klassen

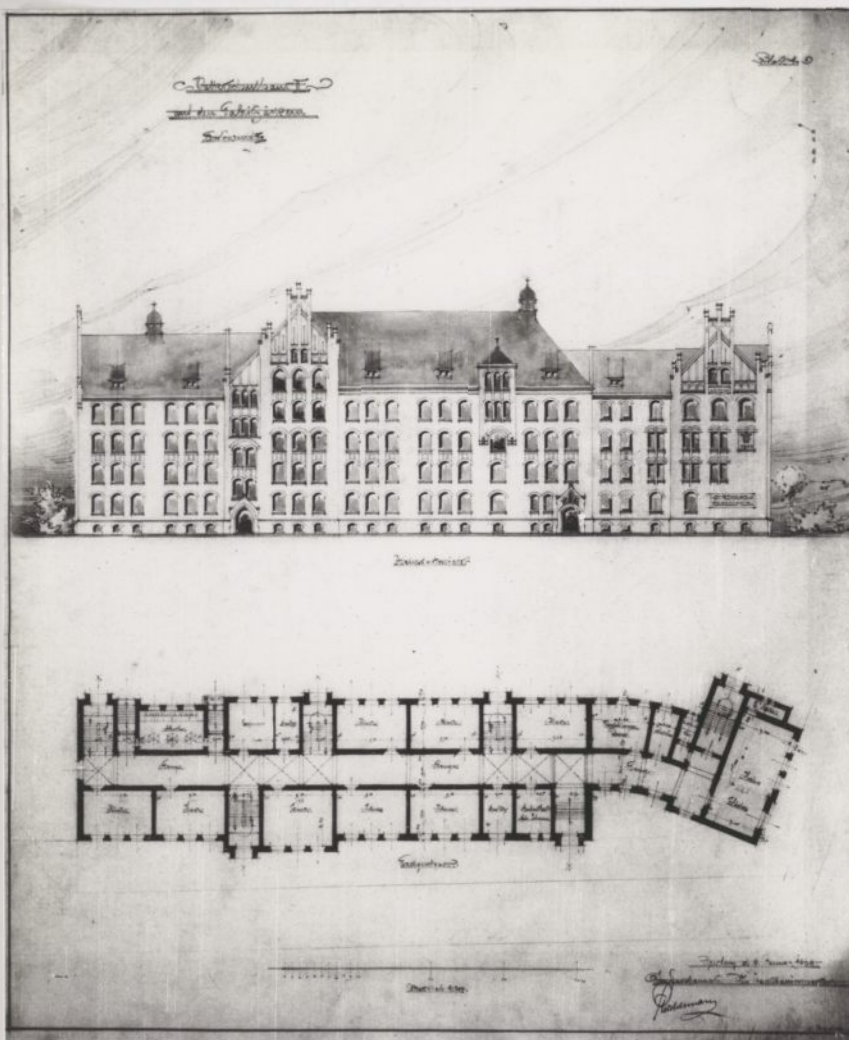
Grundrissplan

Grundrissplan 1. Stock
der Lehrerswohnhaus

Nimm

Fot.120
Wrocław - Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt II z 1.02.1902r. Elewacje, rzut parteru, skala 1:500.

Fot.121

Wrocław - Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt III z 9.01.1903r. Elewacja pld., rzut parteru, skala 1:200.

Fot.122

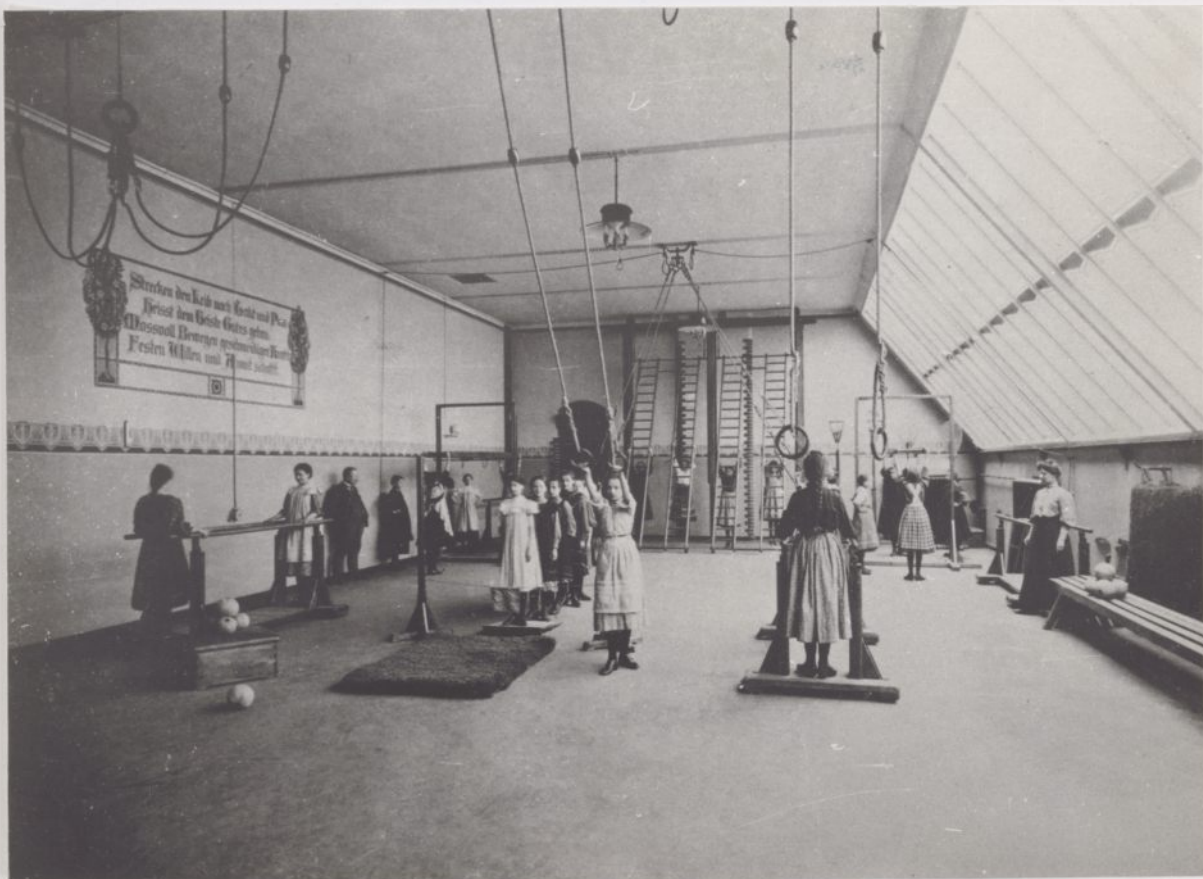
Wrocław - Gajowice, ul. Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1907). Widok od południowego wschodu po 1907r.

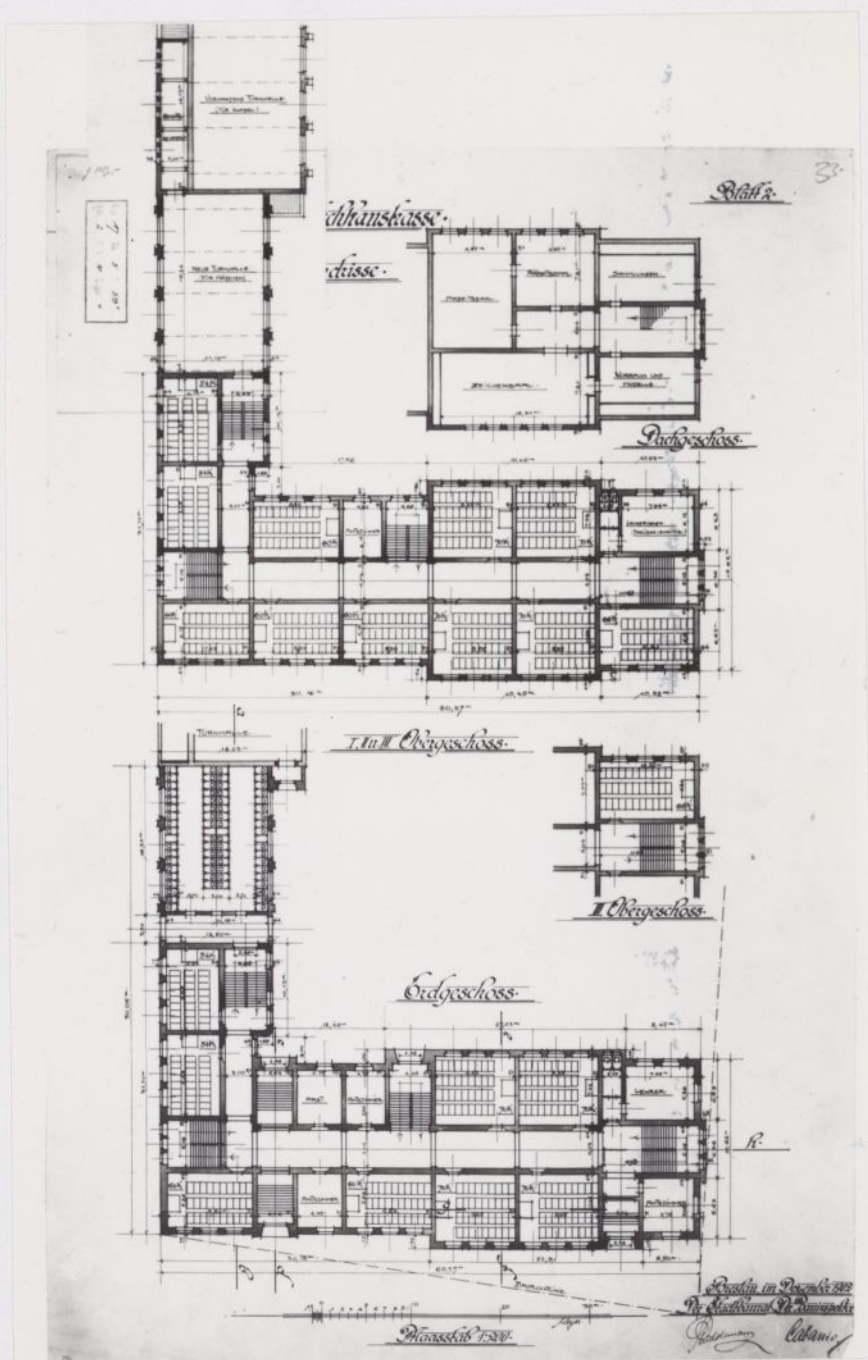
Fot.123

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok od północnego zachodu po 1907r.

Fot.124

Wrocław - Gajowice, ul.Krucza 49 (Charlottenstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze sali gimnastycznej na poddaszu w czasie lekcji gimnastyki po 1907r.

Fot.125
Wrocław, ul.Trzebnicka 42 (Kletschkauerstr.42). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z grudnia 1902r. Rzuty, skala 1:200.

Blatt 4.

Ansicht nach der Altschikanstrasse.

Kreslau im December 1818.
Der Stadtkämmer. Hr. Röningshoff
Geldm. Geben.

Maassfab 1877.

Fot. 126

Wrocław, ul. Trzebnicka 42
(Kletschkauerstr. 42). Budynek
II zespołu szkół ludowych.
Projekt z grudnia 1902r.
Elewacje, skala 1:200.

Fot. 127

Wrocław, ul. Trzebnicka 42
(Kletschkauerstr. 42). Hala
gimnastyczna II szkoły
ludowej. Widok wnętrza
ok.1908r.

Fot.128

Wrocław, ul.Trzebnicka 42. Budynek II zespołu szkół ludowych (1905-1908), dziś siedziba Studium Nauczycielskiego. Widok elewacji frontowej.

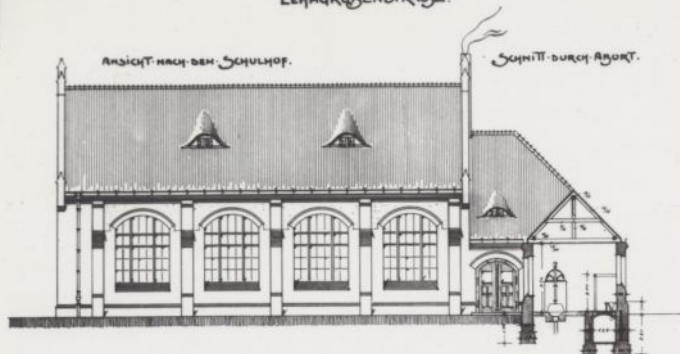

Fot.129

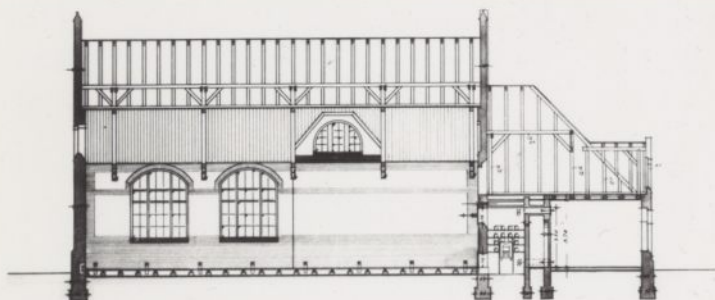
Wrocław, ul.Trzebnicka 42. Budynek II zespołu szkół ludowych. Wnętrze korytarza.

log of M. of S. 1000
M. of S. 1000

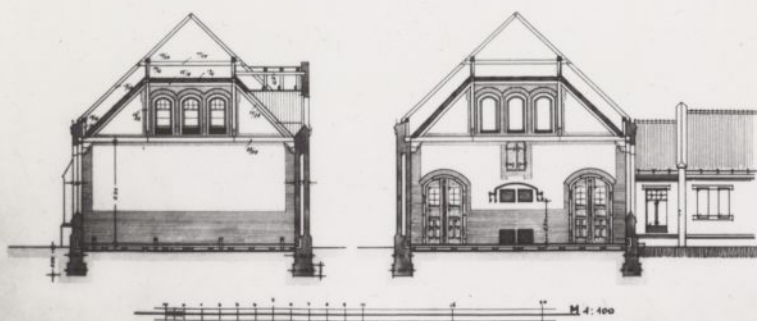
SCHNITT-DURCH-ABORT.

LÄNGENSCHNITT.

QUERSCHNITTE.

M 4: 400

ബ്രൈഡറു, മാർച്ച് നവംബർ 1905

STADTBURGER
GEMEINSCHAFT

DAN RUTENFRUM/STAR

Kinn

Fot.130

Wrocław, ul. Joannitów 1
(Malteserstr.). Hala gimnastyczna szkoły elementarnej przy ul. Glinianej 30. Projekt z 30.11.1905r. Elewacja wsch., przekrój podłużny, przekroje poprzeczne, skala 1:100.

Fot. 131

Wrocław, ul. Joannitów 1.
Hala gimnastyczna szkoły ele-
mentarnej przy ul.Glinianej 30
(1906-1907). Widok od strony
południowej.

WESTSEITE.

Fot. 132

Wrocław, ul. Dawida 9-11 (Arletiusstr.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z 4.05.1905r. Elewacje wsch. i zach., przekrój poprzeczny, skala 1:200.

SCHNITT.

OSTSEITE.

BRESLAU, DEN 7. MAI 1905.

DER STADTBAURAT
Hildesheim
GEM. BAURAT.

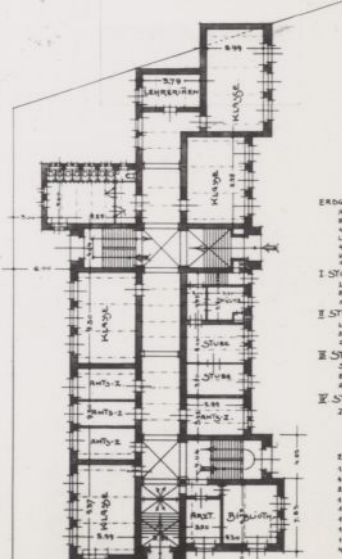
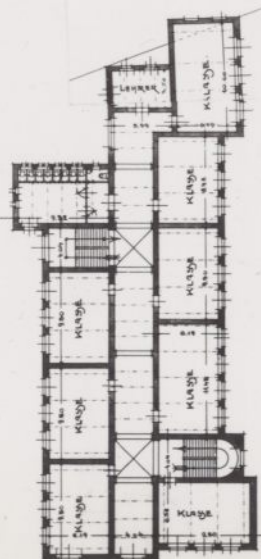
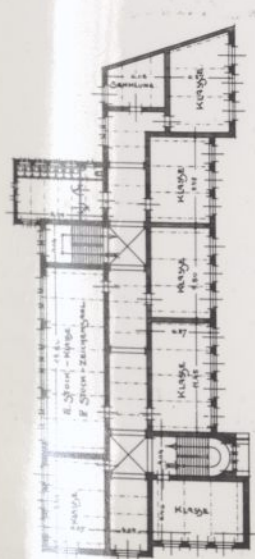
DER RATS-BAUMEISTER,
Kimm.

VOLKSSCHULHAUS:
AUF DEN TEICHÄCKERN.

III u. IV. STOCKWERK.

I. I. STOCKWERK

ERDGESCHOß

ERDSCHOCKS :
地震
KLEINER ERDSCHOCK
小地震
GRÖßERER ERDSCHOCK
大地震
ERDSCHÜTTUNG
地震
I STOCKWERK
1 层
II STOCKWERK
2 层
III STOCKWERK
3 层
IV STOCKWERK
4 层
V STOCKWERK
5 层
ZWEIÖBERSTOCK
顶层

25 KLAUSEN
1 ZELIHEPNDRA
4 AMT52IMHME
2 LERREKATIM
1 LERREKATIM
1 KATITZIMHME
1 BILLOTHERN
1 SAMMLUNG
1 WOHNUMG
4 ABOTE

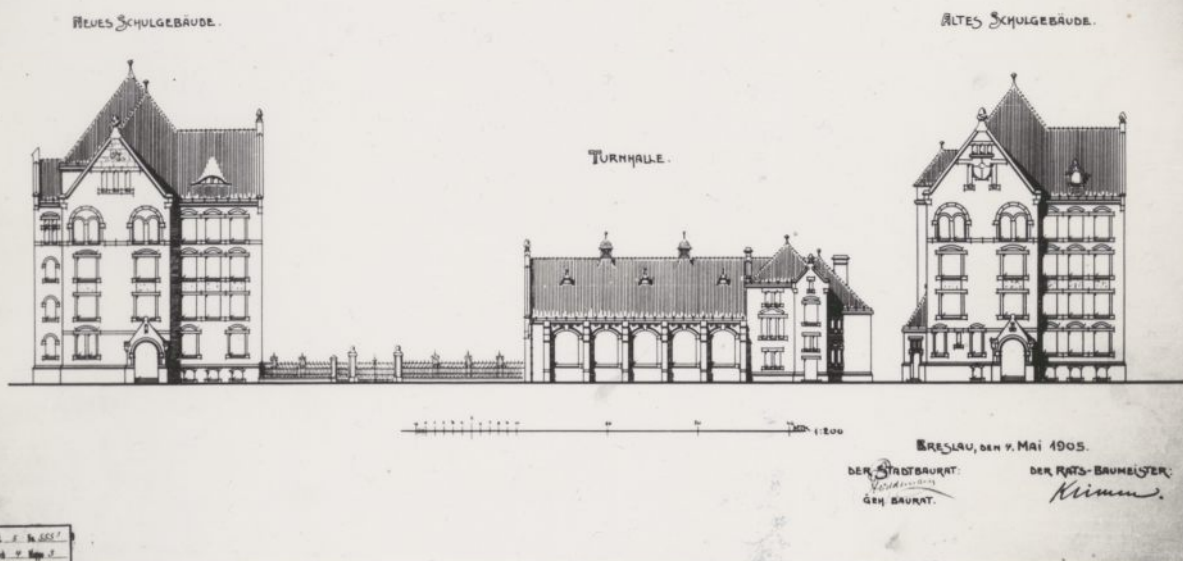
ARLETIUS-STRASSE.

BRISLAU, DEN 4. MAI 1903

DER STADTBORAT:
GEH. BORAT.

DER RATS-BAUMEISTER:
Krimm

VOLKSSCHULHÄUSER: AUF DEN TEICHKERN.

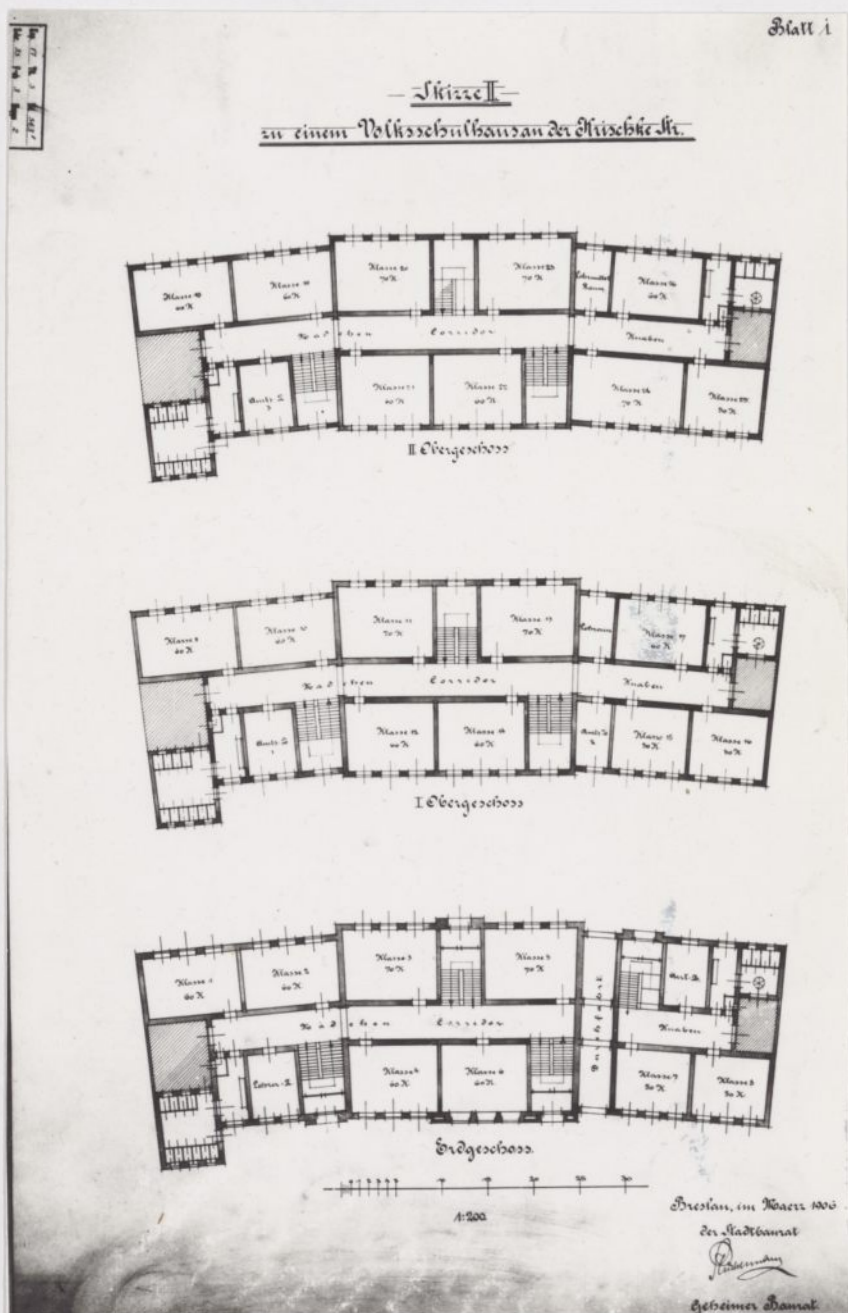
Fot.134

Wrocław, ul.Dawida 5-11 (Arletiusstr.). Budynek zespołu szkół ludowych. Projekt z 4.05.1905r.
Elewacje północne, skala 1:200.

Fot.135

Wrocław, ul.Dawida 9-11. Budynek II zespołu szkół ludowych (1907-1909) i hala gimnastyczna I szkoły ludowej (1901-1903). Dziś Zespół Szkół Kolejowych. Widok od północnego zachodu.

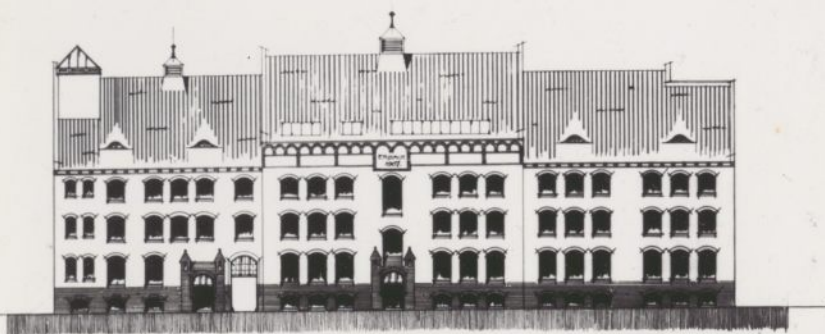

Fot. 136

Wrocław - Popowice, ul. Jelenia 3-5 (Krishke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Projekt z marca 1906r. Rzuty: parteru, I, II piętra, skala 1:200.

Skizze I

zu einem Volksschulhaus an der Muzelske Str.

A:200.

Breslau, im März 1906.
Der Stadtkamrat

Der Stadtkanal

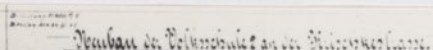
Geheimer Rammal.

Fot.137

Wrocław - Popowice, ul. Jelenia
3-5 (Krischke Str.). Budynek II
zespołu szkół ludowych.
Projekt z marca 1906r.
Elewacje, skala 1:200.

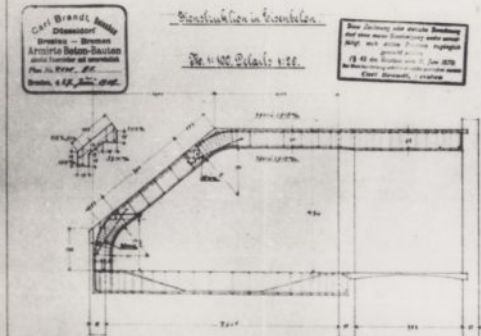
Fot. 138

Wrocław - Popowice, ul. Jelenia
3-5 (Krischke Str.). Budynek II
zespołu szkół ludowych.
Projekt konstrukcji żelbe-
towych wiązarów z
18.04.1908r., skala 1:100,
1:20.

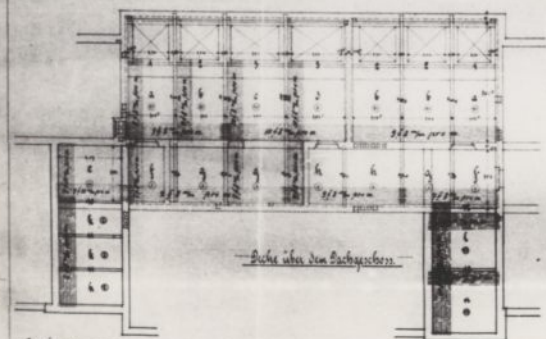

Stenobothrus in Eisenbahn

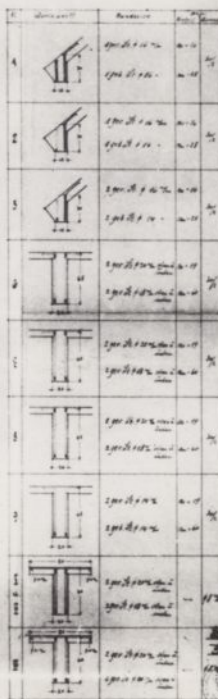
No. 400, Delmar, N. J.

[illegible]

classmate 20.05.2019 10:19

—Dichte über dem Bachaarsborn.

De la Cruz, M.

Salmon 11

Balken 43.

...the ...

Prüfungsort: Köln

100

10

1890

12/10/2011

of Henry

1. En Garde!
 2. En Garde!
 3. En Garde!
 4. En Garde!
 5. En Garde!
 6. En Garde!
 7. En Garde!
 8. En Garde!
 9. En Garde!
 10. En Garde!
 11. En Garde!
 12. En Garde!
 13. En Garde!
 14. En Garde!
 15. En Garde!
 16. En Garde!
 17. En Garde!
 18. En Garde!
 19. En Garde!
 20. En Garde!
 21. En Garde!
 22. En Garde!
 23. En Garde!
 24. En Garde!
 25. En Garde!
 26. En Garde!
 27. En Garde!
 28. En Garde!
 29. En Garde!
 30. En Garde!
 31. En Garde!
 32. En Garde!
 33. En Garde!
 34. En Garde!
 35. En Garde!
 36. En Garde!
 37. En Garde!
 38. En Garde!
 39. En Garde!
 40. En Garde!
 41. En Garde!
 42. En Garde!
 43. En Garde!
 44. En Garde!
 45. En Garde!
 46. En Garde!
 47. En Garde!
 48. En Garde!
 49. En Garde!
 50. En Garde!
 51. En Garde!
 52. En Garde!
 53. En Garde!
 54. En Garde!
 55. En Garde!
 56. En Garde!
 57. En Garde!
 58. En Garde!
 59. En Garde!
 60. En Garde!
 61. En Garde!
 62. En Garde!
 63. En Garde!
 64. En Garde!
 65. En Garde!
 66. En Garde!
 67. En Garde!
 68. En Garde!
 69. En Garde!
 70. En Garde!
 71. En Garde!
 72. En Garde!
 73. En Garde!
 74. En Garde!
 75. En Garde!
 76. En Garde!
 77. En Garde!
 78. En Garde!
 79. En Garde!
 80. En Garde!
 81. En Garde!
 82. En Garde!
 83. En Garde!
 84. En Garde!
 85. En Garde!
 86. En Garde!
 87. En Garde!
 88. En Garde!
 89. En Garde!
 90. En Garde!
 91. En Garde!
 92. En Garde!
 93. En Garde!
 94. En Garde!
 95. En Garde!
 96. En Garde!
 97. En Garde!
 98. En Garde!
 99. En Garde!
 100. En Garde!

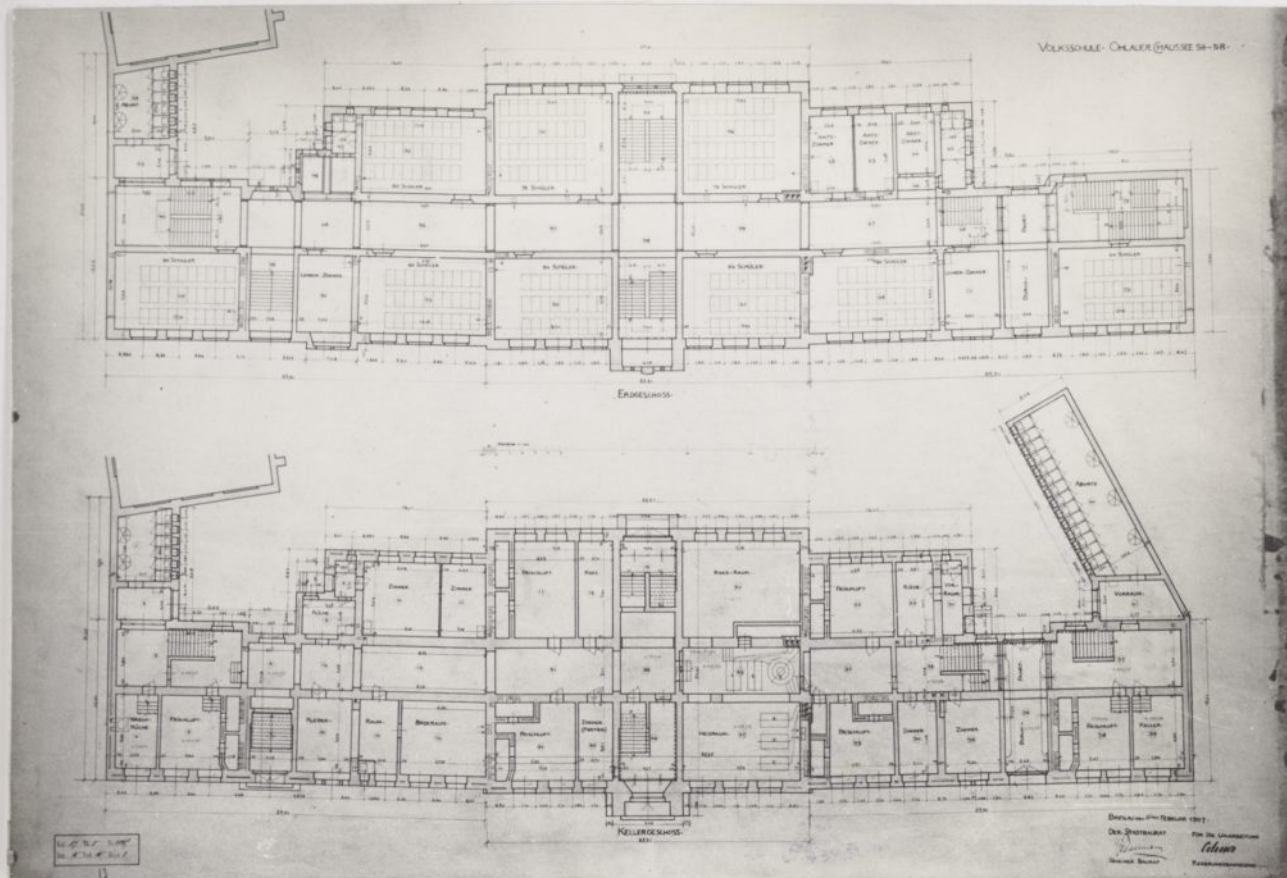
Fot.139

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych (1907-1909). Widok od południowego zachodu 6.08.1909r.

Fot.140

Wrocław - Popowice, ul.Jelenia 3-5 (Krischke Str.). Budynek II zespołu szkół ludowych. Widok wnętrza hali gimnastycznej 6.08.1909r.

Fot.141

Wrocław, ul.Krakowska 56-58 (Ohlauer Chaussee). Budynek szkoły ludowej. Projekt z 15.02.1907r. Rzuty piwnic i parteru, skala 1:100.

Fot.142

Wrocław, ul.Krakowska 56-58 (Ohlauer Chaussee). Budynek szkoły ludowej (1908-1910). Widok hali gimnastycznej i fragmentu elewacji budynku szkoły ok.1910r.

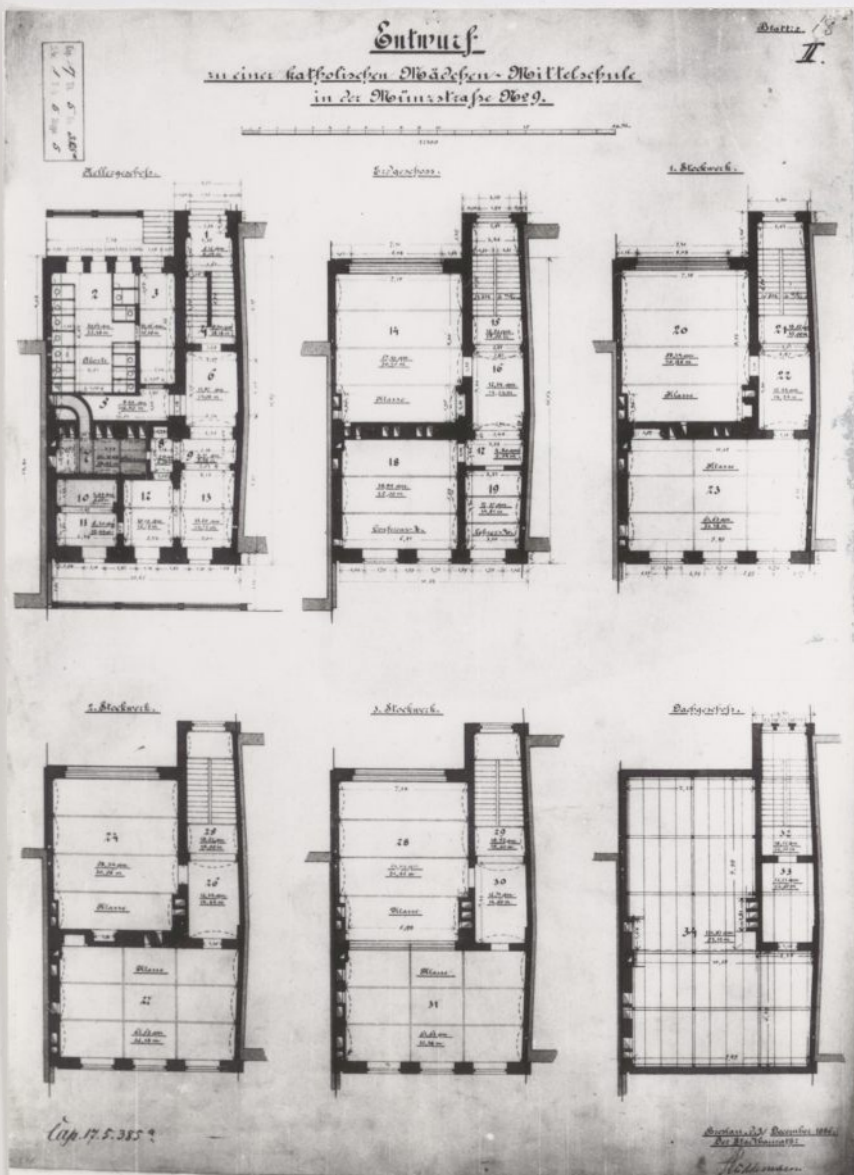
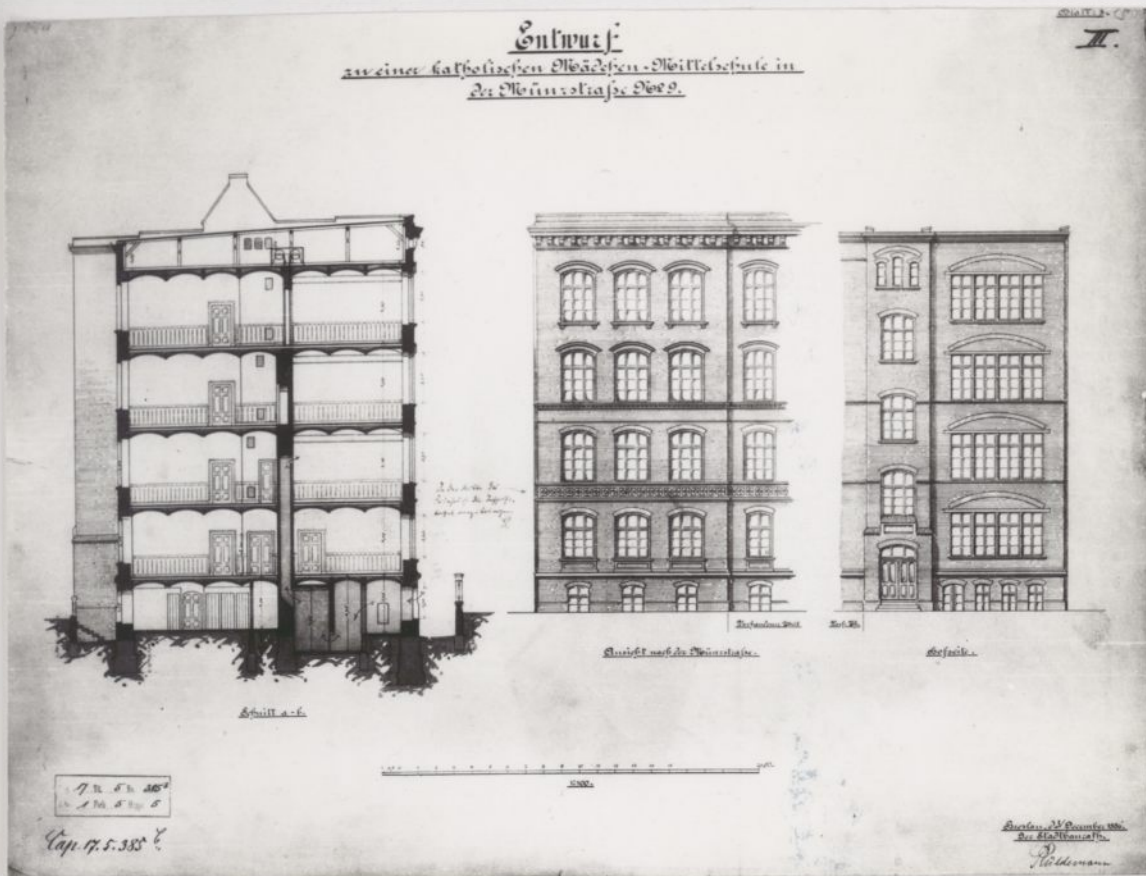
Fot.143

Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117 (Matthiasstr.). Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka.
Elewacja frontowa.

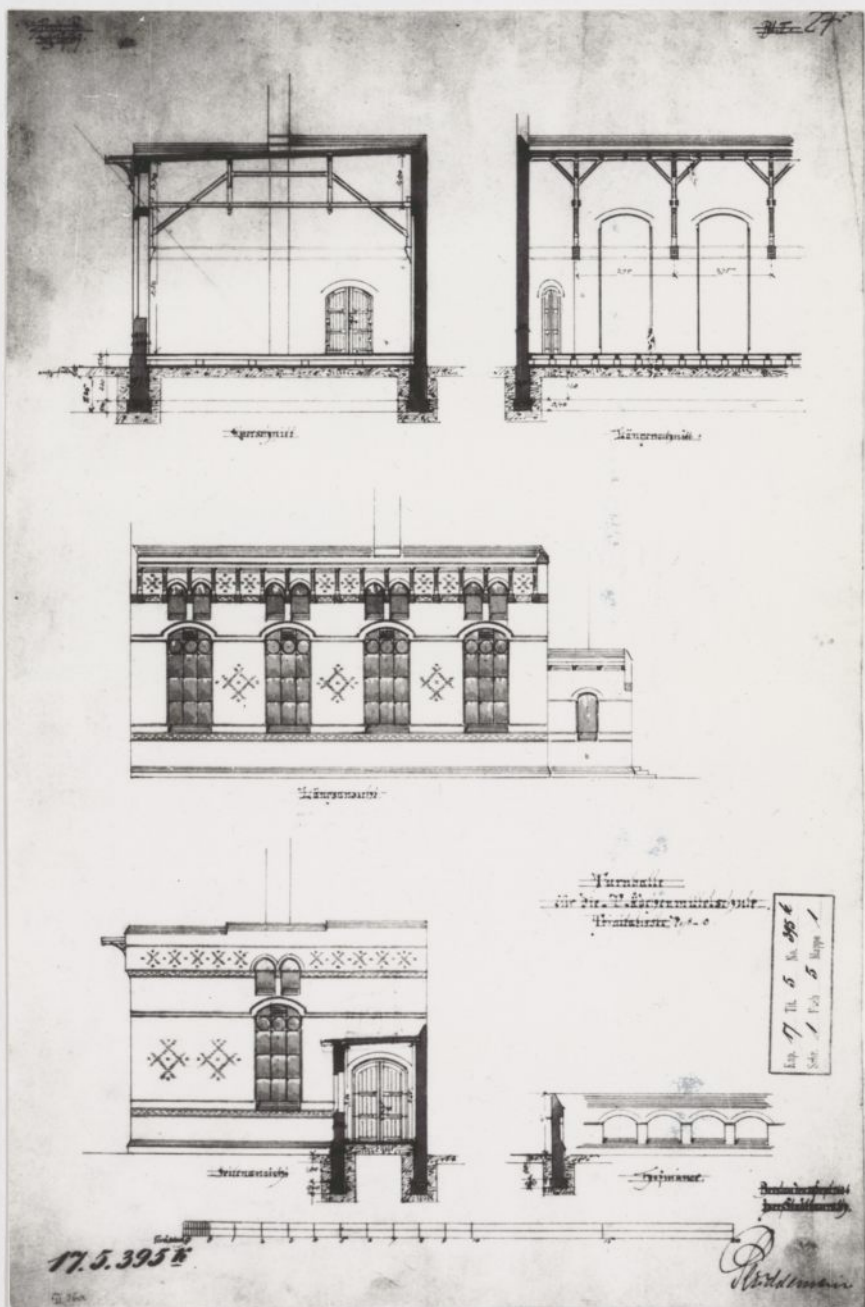
Fot.144

Wrocław, ul. Jedności Narodowej 117 (Matthiasstr.). Królewskie Gimnazjum im. Fryderyka, 1893-1896 (projekt Brinkmanna). Rzuty parteru i II piętra.

Fot.145
Wrocław, ul. Kraińskiego 7-9
(Münzstr.). Rozbudowa Szkoły
Średniej nr1 dla Dziewcząt.
Projekt z 31.12.1886r.
Elewacje, przekrój poprzeczny,
skala 1:100.

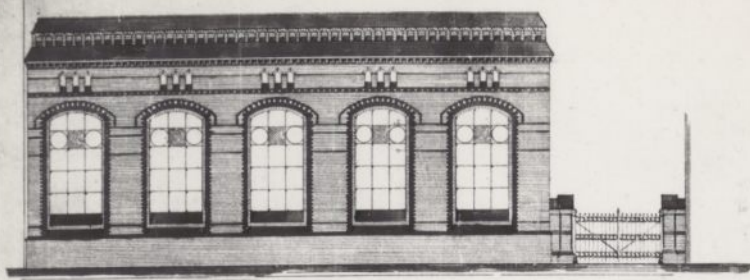
Fot.146
Wrocław, ul.Kraińskiego 7-9
(Münzstr.). Rozbudowa Szkoły
Średniej nr1 dla Dziewcząt.
Projekt z 31.12.1886r. Rzuty,
skala 1:100.

Fot.147

Wrocław, dawna Trinitasstr.8-10. Hala gimnastyczna Szkoły Średniej nr2 dla Dziewcząt. Projekt z 23.06.1887r. Przekroje, elewacje, skala 1:100.

Turnhalle für die Mädchen-Mittelschulen
auf dem Grundstück Kirchstraße 17, 18, 19.

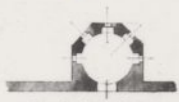

Straßenfront.

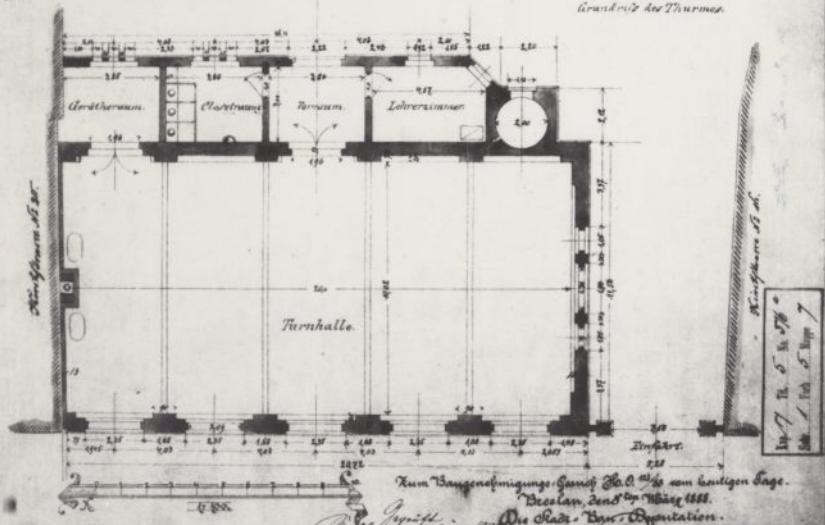
Genehmigt unter No. 12 in der
angehörigen Verfügung von
heut gestellter Bedingung.
Breslau, den 22. März 1888
Der Polizei-Präsident

Reich

Grundriss des Thurmes.

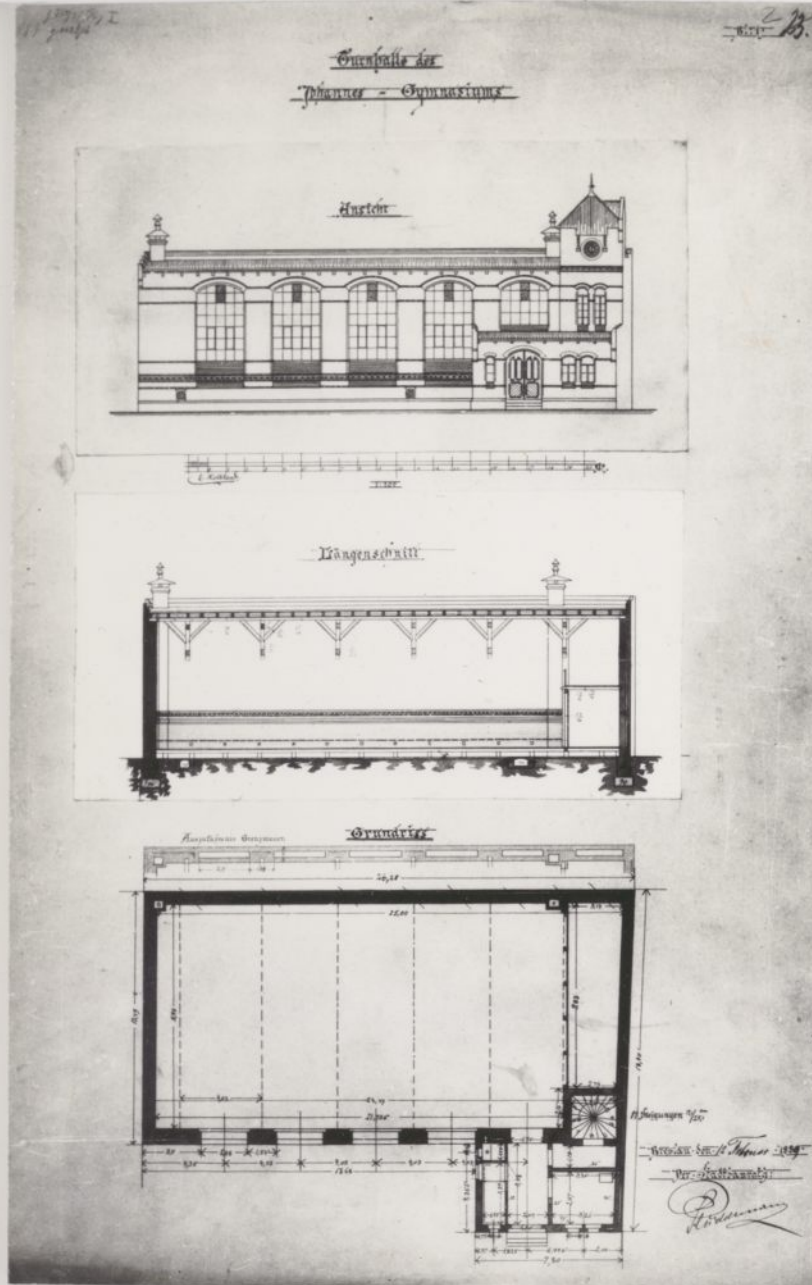
Typ 17. 5. 376

Kum Baugenehmigungs-Gesetz No. 12 vom heutigen Tage.
Breslau, den 22. März 1888.
Der Stadt-Bau-Inspektor.
Reich

Fot.148
Wrocław, ul. Kraińskiego 7-9
(Münzstr.). Hala gimnastyczna
Szkoły Średniej nr1 dla Dzien-
cząt. Projekt z 8.03.1888r.
Elewacja frontowa, rzut, skala
1:100.

Fot.149
Wrocław, ul. Kraińskiego 7-9
(Münzstr.). Hala gimnastyczna
Szkoły Średniej nr1 dla
Dzienecząt (1888). Widok od
strony podwórza.

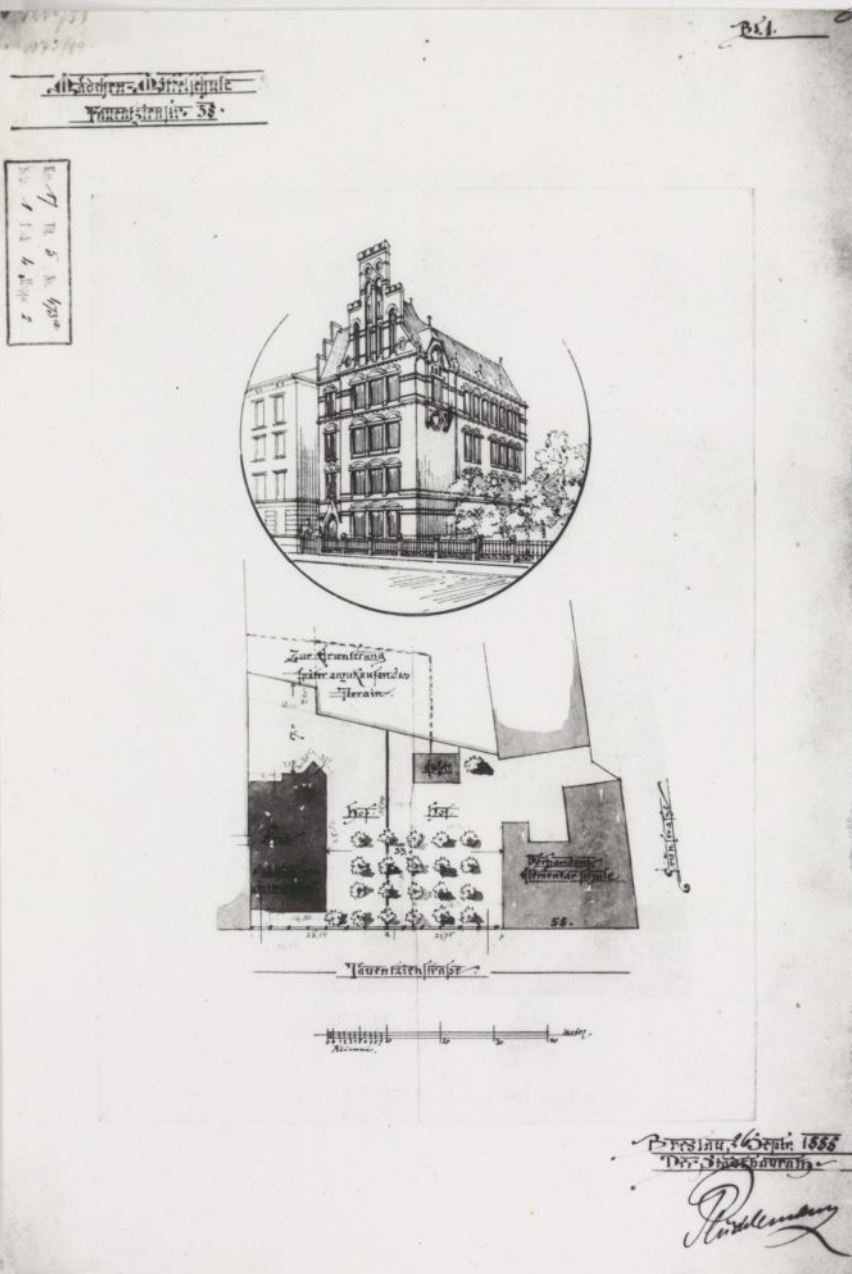
Fot.150

Wrocław, ul. Worcella 3 (Paradiesstr.). Hala gimnastyczna Gimnazjum św. Jana. Projekt z 12.02.1889r. Elewacja frontowa, przekrój podłużny, rzut, skala 1:100.

Fot.151

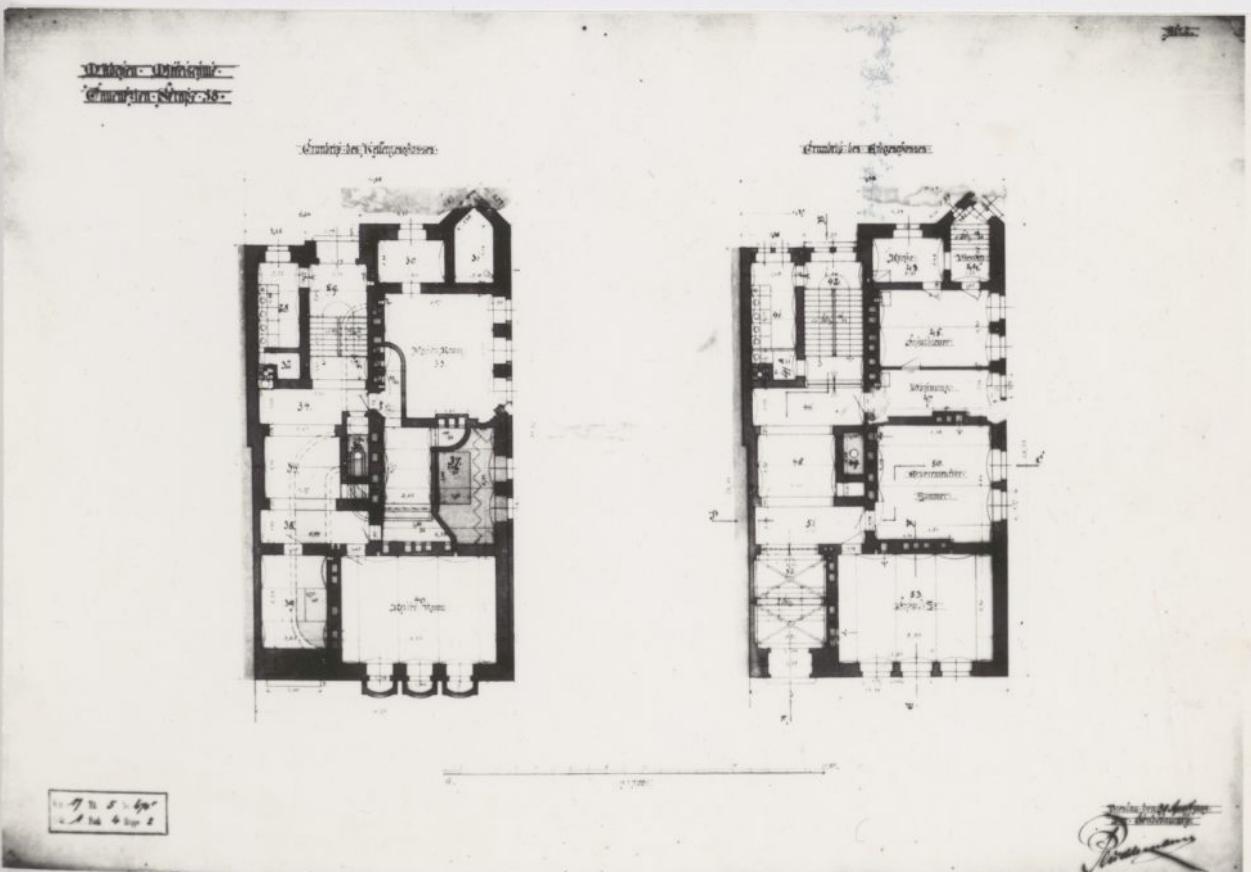
Wrocław, ul. Worcella 3. Hala gimnastyczna Gimnazjum św. Jana (1890-1891), dziś Zespół Szkół Ekonomiczno - Administracyjnych. Widok od strony podwórza.

Fot.152
Wrocław, ul. Kościuszki 82
(Tauenzienstr.). Budynek
Szkoły Średniej nr3 "Margare-
thenschule" dla Dziewcząt.
Projekt z 26.09.1888r. Widok
perspektywiczny, plan sytua-
cyjny.

Fot.153
Wrocław, ul. Kościuszki 82
(Tauenzienstr.). Budynek
Szkoły Średniej nr3 "Margare-
thenschule" dla Dziewcząt.
Projekt z 30.04.1889r. Rzuty
piwnic i parteru, skala 1:100.

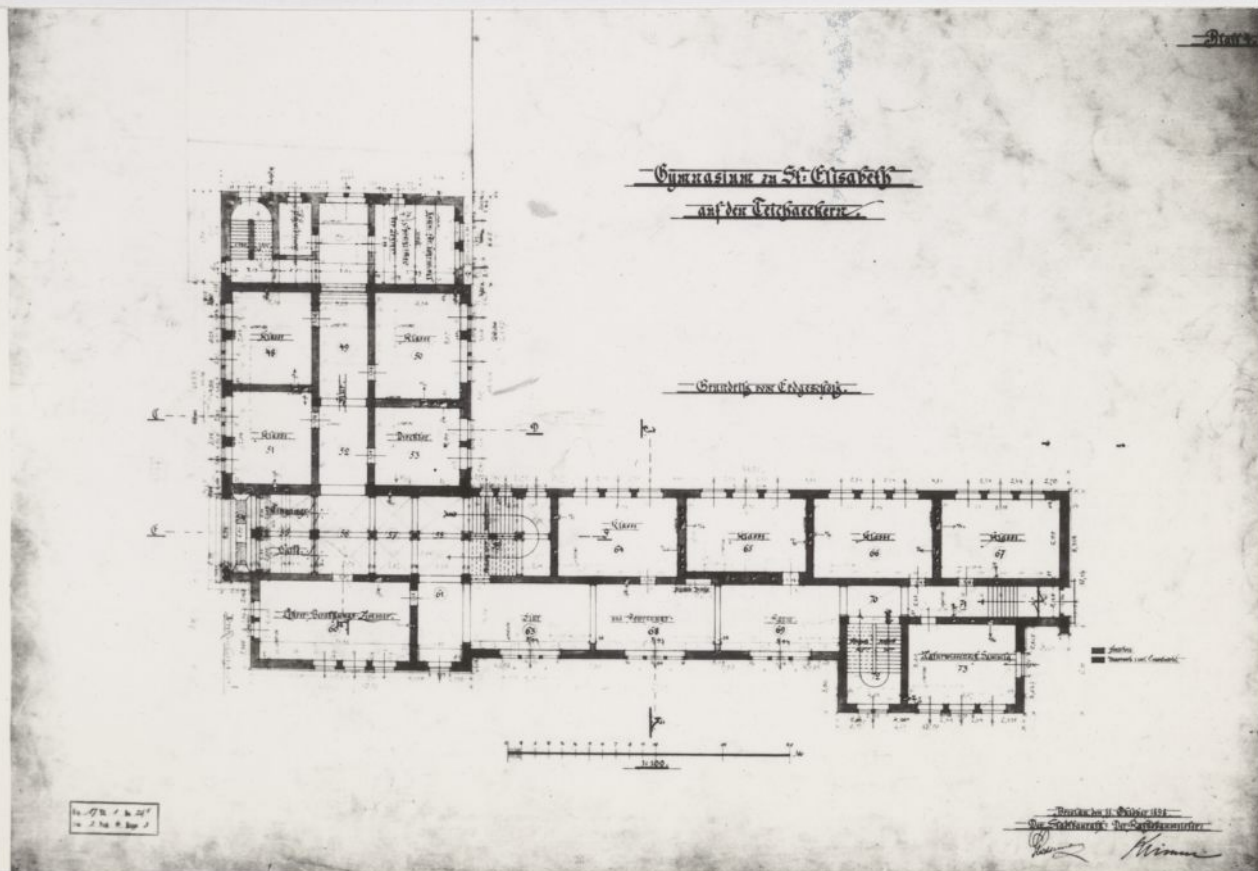

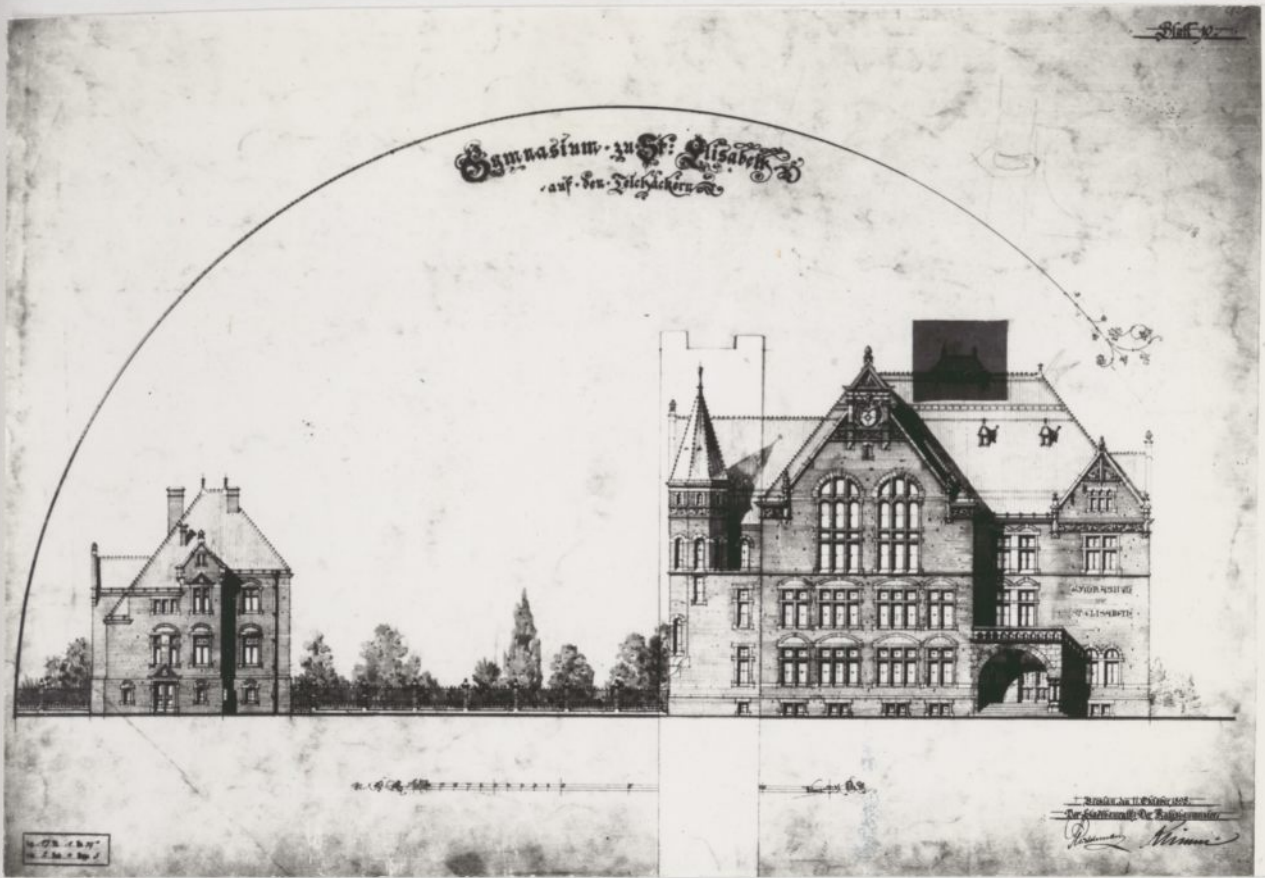
Fot.154

Wrocław, ul. Kościuszki 82 (Tauenzienstr.). Budynek Szkoły Średniej nr3 "Margarethenschule" dla Dziewcząt (1891 - 1892). Elewacja frontowa.

Fot.155

Wrocław, ul. Dawida 1-3 (Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św. Elżbiety. Projekt z 11.10.1898r. Rzut parteru, skala 1:100.

Fot.156
Wrocław, ul. Dawida 1-3
(Arletiusstr.). Budynek Gimna-
zjum św. Elżbiety i domu
rektora. Projekt z 11.10.1898r.
Elewacje północne, skala
1:100.

Fot.157
Wrocław, ul. Dawida 1-3
(Arletiusstr.). Budynek Gimna-
zjum św. Elżbiety (1901 -
1903). Widok od północnego
wschodu.

Fot.158
Wrocław, ul. Dawida 1-3
(Arletiusstr.). Budynek Gimnazjum św. Elżbiety. Wnętrze auli.

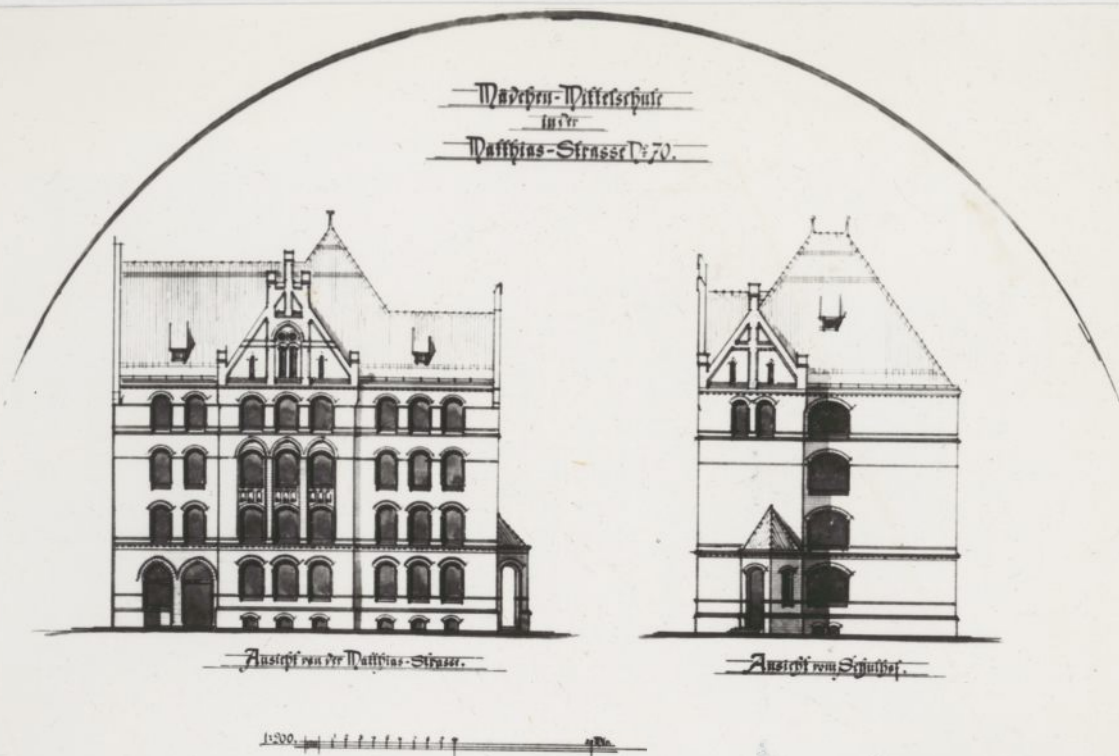
Fot.159
Wrocław, ul. Dawida 1-3.
Budynek Gimnazjum św. Elżbiety, dziś siedziba Instytutów Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Szczegół podcienia nad głównym wejściem.

Fot.160
Wrocław, ul. Dawida 1-3.
Budynek Gimnazjum św.
Elżbiety. Szczyt północno -
wschodni.

Fot.161
Wrocław, ul. Dawida 1-3.
Budynek Gimnazjum św.
Elżbiety. Wnętrze holu na
parterze.

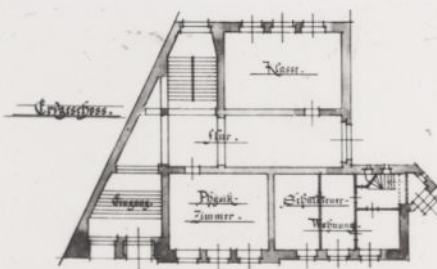
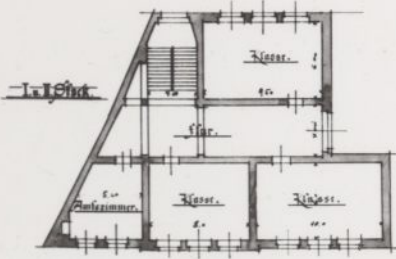
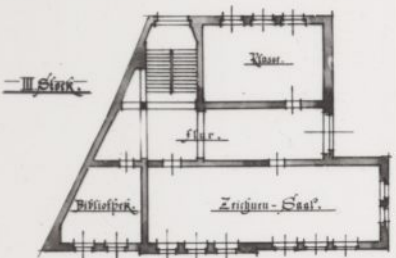

Top 17 Th. 6 N. 462°
Skala 1:200

Breslau den 28. Januar 1898.
Der Stadtbaurath, Dr. Rathenauer
H. M. M. M.

Madefen-Wittelschule
Matthias-Strasse Nr. 70.

Top 17 Th. 6 N. 462°
Skala 1:200

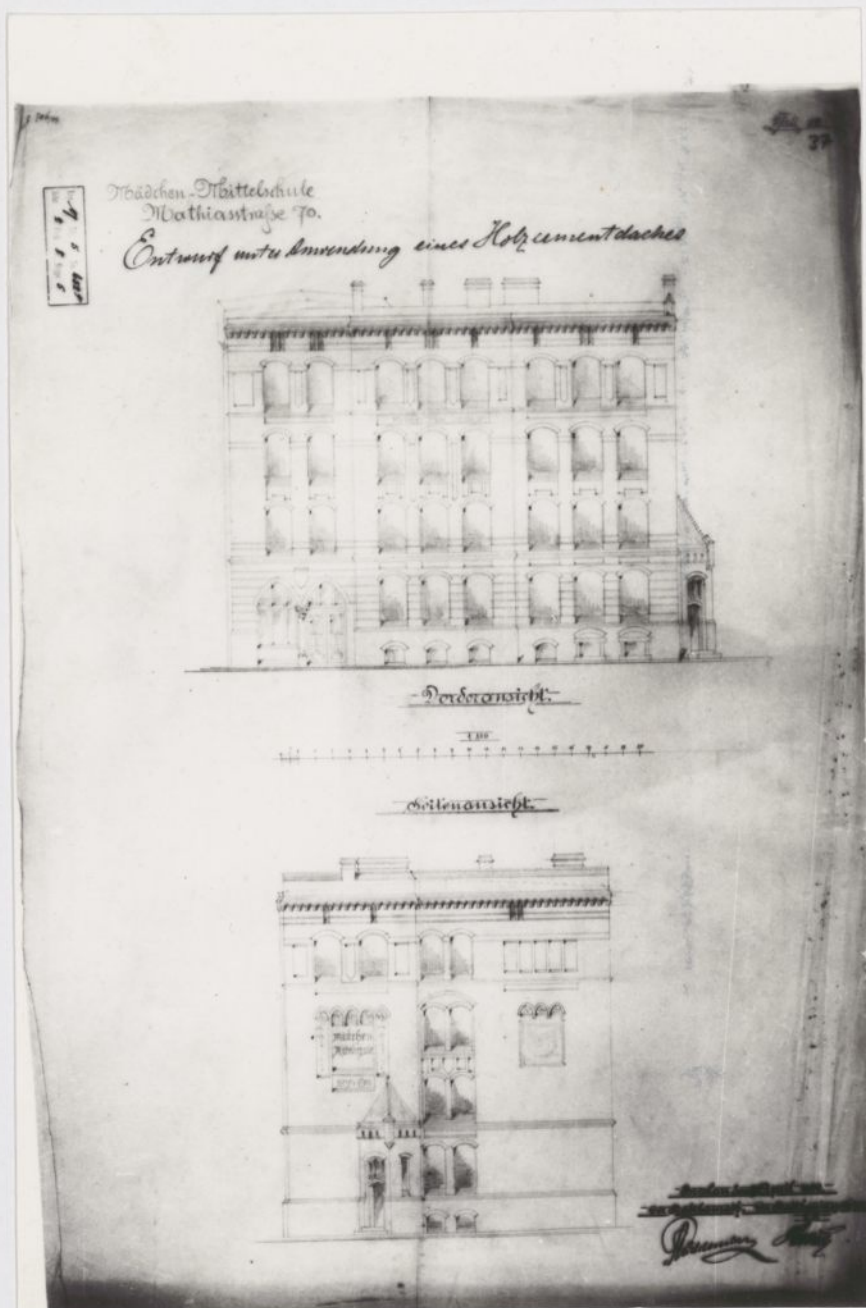

Breslau den 28. Januar 1898.
Der Stadtbaurath, Dr. Rathenauer
H. M. M. M.

2.
32.

Fot.162
Wrocław, ul. Niemcewicz 2
(Rosenstr.). Budynek Szkoły
Średniej nr4 "Katharinen-
schule" dla Dziewcząt. Projekt
z 28.01.1898r. Elewacje, skala
1:200.

Fot.163
Wrocław, ul. Niemcewicz 2
(Rosenstr.). Budynek Szkoły
Średniej nr4 "Katharinen-
schule" dla Dziewcząt. Projekt
z 28.01.1898r. Rzuty, skala
1:200.

Fot.164

Wrocław, ul.Niemcewicza 2 (Rosenstr.). Budynek Szkoły Średniej nr4 "Katharinenschule" dla Dziewcząt. Projekt budynku z płaskim dachem z 22.04.1899r. Elewacje, skala 1:100.

Fot.165

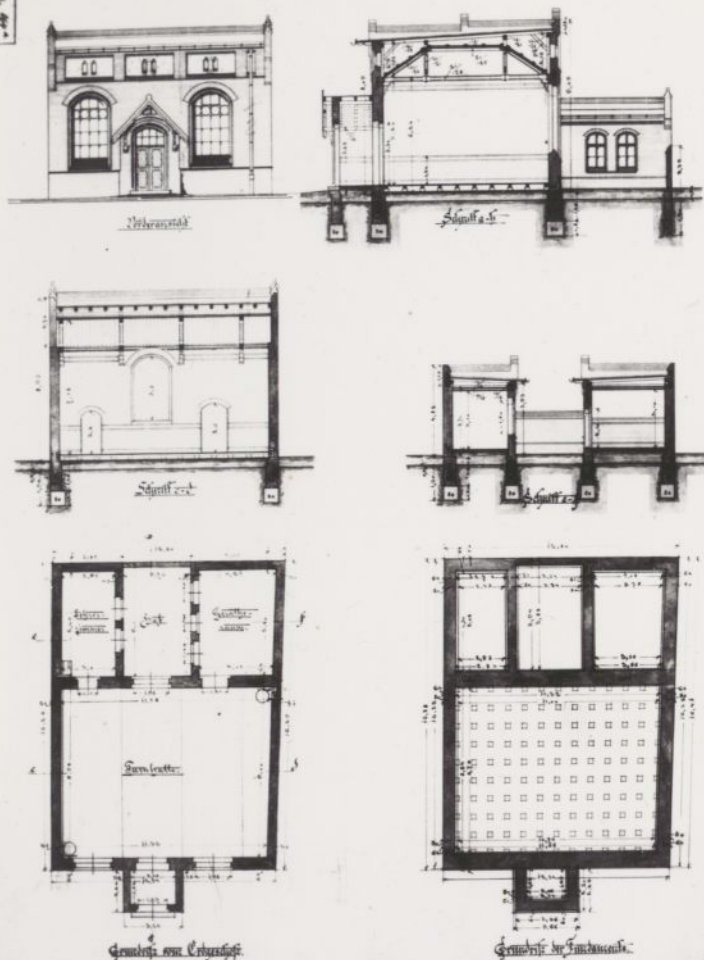
Wrocław, ul. Niemcewicza 2
(Rosenstr.). Budynek Szkoły
Średniej nr4 "Katharinen-
schule" dla Dziewcząt (1898-
1901). Fasada.

Fot.166

Wrocław, ul. Niemcewicza 2
(Rosenstr.). Budynek Szkoły
Średniej nr4 "Katharinen-
schule" dla Dziewcząt.
Wnętrze korytarza i klatki
schodowej.

Zeichnung
zur Errichtung einer Turnhalle für die
Mädchen-Mittelschule & angrenzende Teile

Fot.167

Wrocław, ul. Kościuszki 82
(Tauenzienstr.). Hala gimnastyczna
Szkoły Średniej nr3 dla
Dziewcząt. Projekt z
20.12.1899r. Elewacja fron-
towa, przekroje, rzuty, skala
1:100.

Fot.168

Wrocław, ul. Kościuszki 82.
Hala gimnastyczna Szkoły
Średniej nr3 dla Dziewcząt
(1900), dziś Bursy Szkol-
nictwa Zawodowego nr3.
Elewacja frontowa.

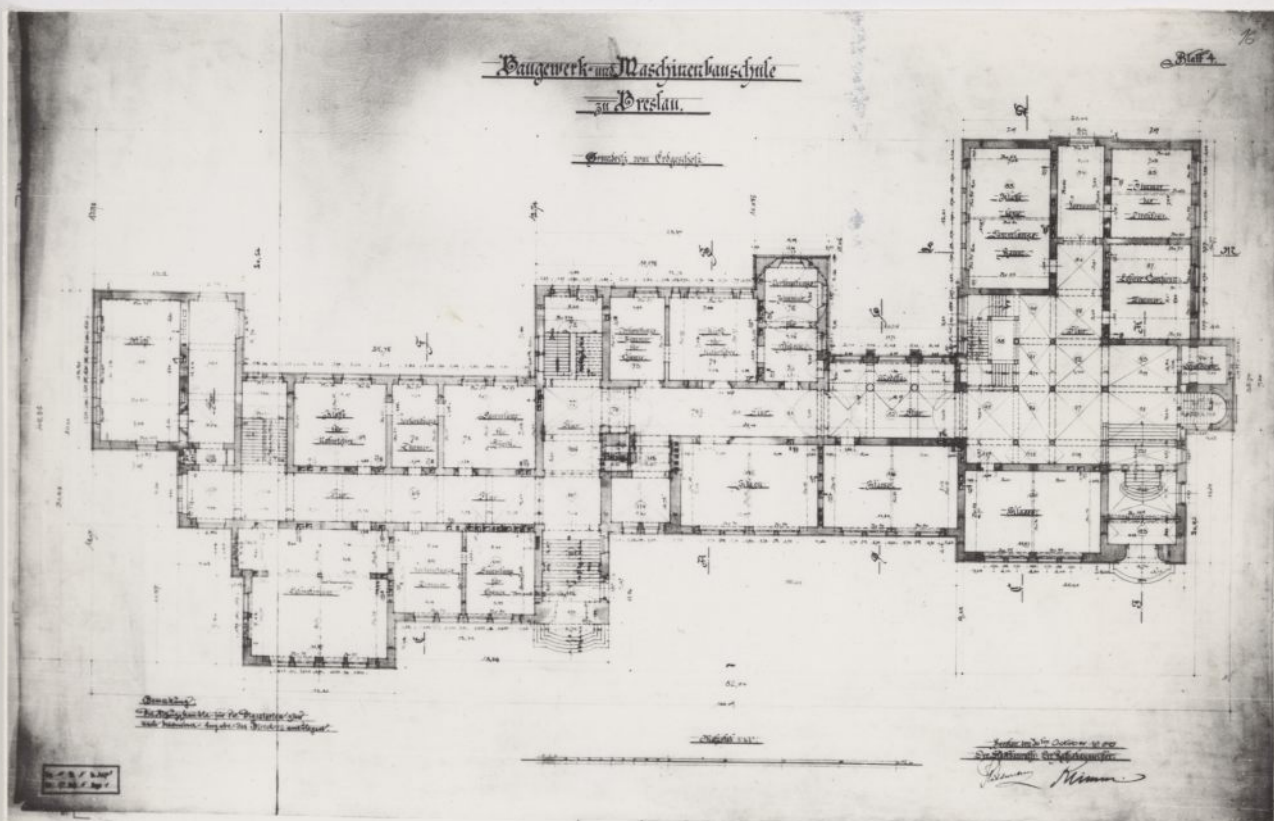

Gezeichnet von K. Klimma am 6. November 1899.
Der Architekt
K. Klimma
am 7. Juli 1900

Gezeichnet von K. Klimma am 6. November 1899.
Der Architekt
Klimma

Fot.169
Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn. Projekt K.Klimma z 6.11.1899r. Widok perspektywiczny.

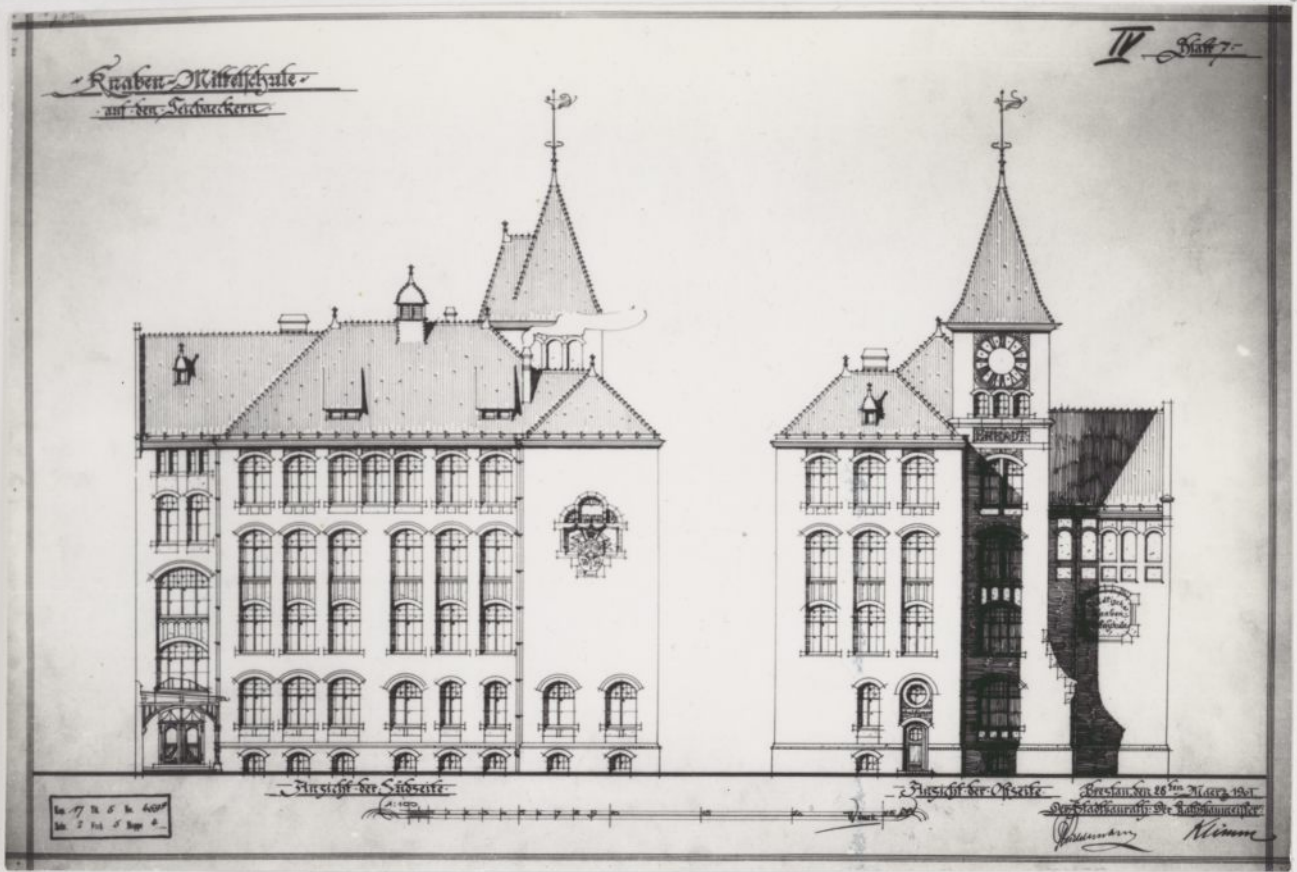

Fot.170
Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn. Projekt z 30.10.1900r. Rzut parteru, skala 1:100.

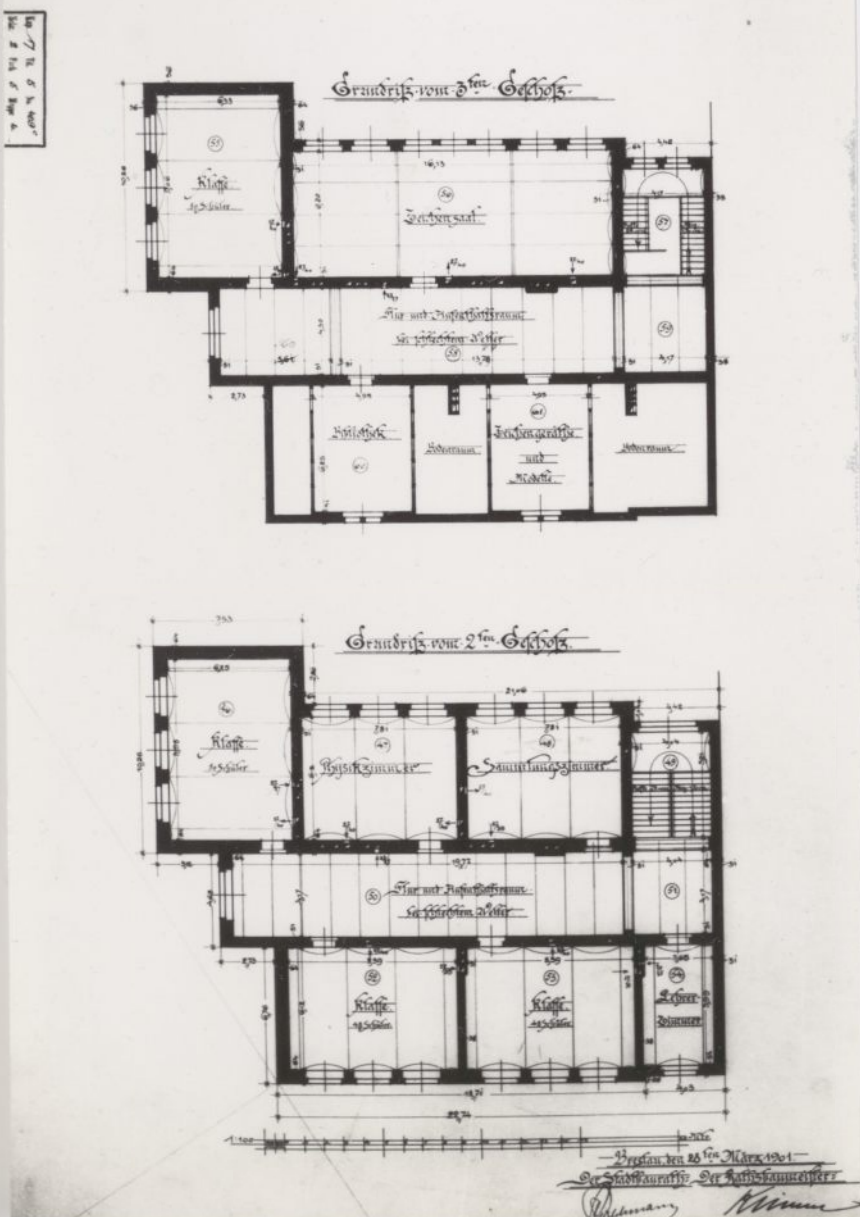

Fot.171

Wrocław, ul.Prusa 53-55 (Lehmdamm). Szkoła Rzemiosła Budowlanego i Wyższa Szkoła Budowy Maszyn (1902-1904). Fragment fasady.

Kraben-Mittelschule
auf der Seebuckert

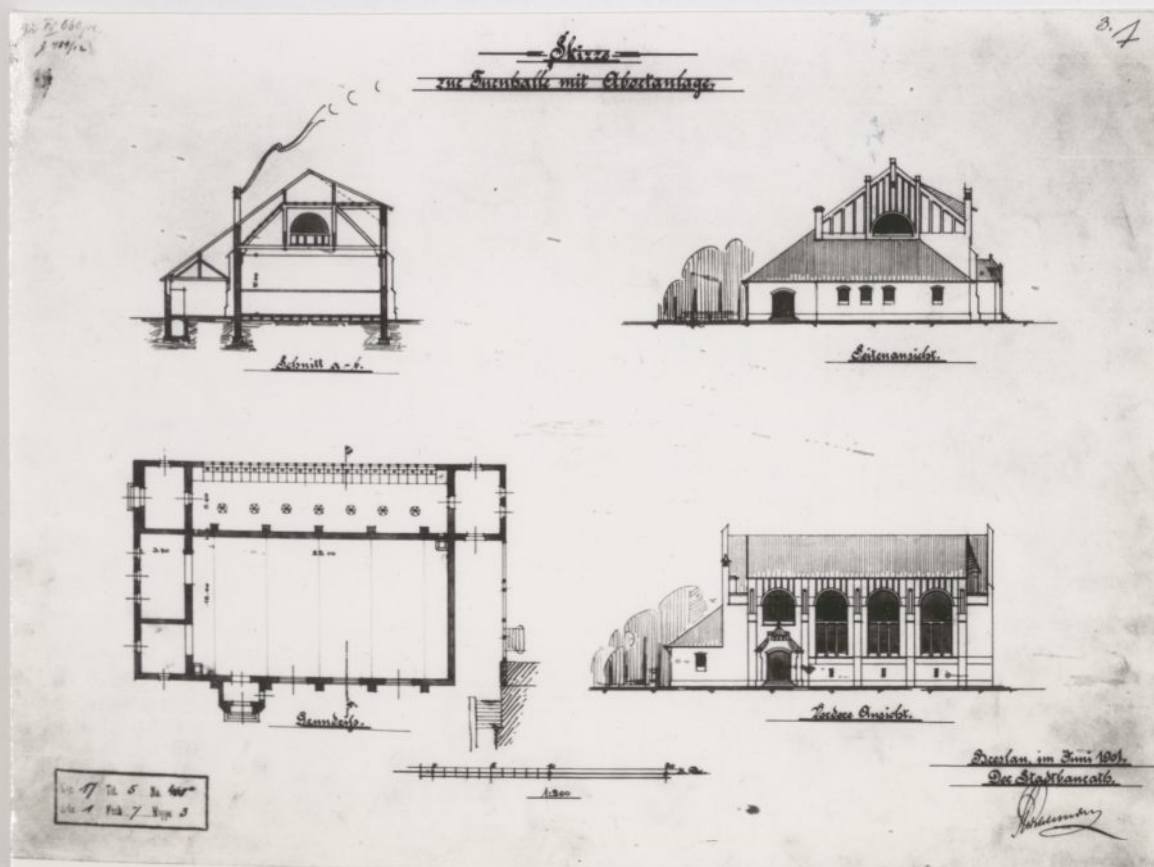

Fot.172
Wrocław, ul. Joannitów 26-28
(Malteserstr.). Ewangelicka
Szkoła Średnia nr1 dla
Chłopców. Projekt z
28.03.1901r. Elewacje pół-
nocna i wschodnia, skala
1:100.

Fot.173
Wrocław, ul. Joannitów 26-28
(Malteserstr.). Ewangelicka
Szkoła Średnia nr1 dla
Chłopców. Projekt z
28.03.1901r. Rzuty II i III
piętra, skala 1:100.

Fot. 175
Wrocław, ul. Prusa 3-5
(Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej. Projekt z czerwca 1901r. Rzut, przekrój poprzeczny, elewacje, skala 1:200.

Fot.176

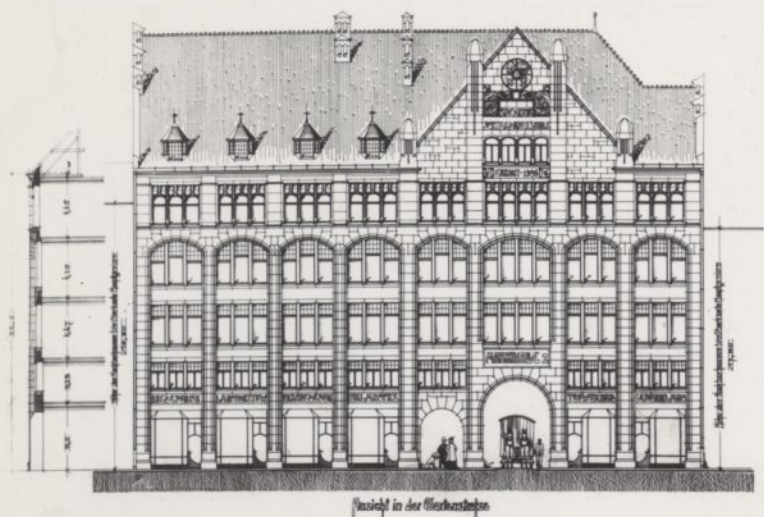
Wrocław, ul.Prusa 3-5 (Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej (1903). Widok od strony ulicy Prusa ok.1903r.

Fot.177

Wrocław, ul.Prusa 3-5 (Lehmdamm). Hala gimnastyczna Wyższej Szkoły Realnej. Wnętrze hali ok.1903r.

Entwurf
für die
Städtische Fortbildungsschule
Gartenstraße 27-29.

Schnitt in der Gartenstraße

Prozent in September 1904

Der Verfasser
H. H. H. H.

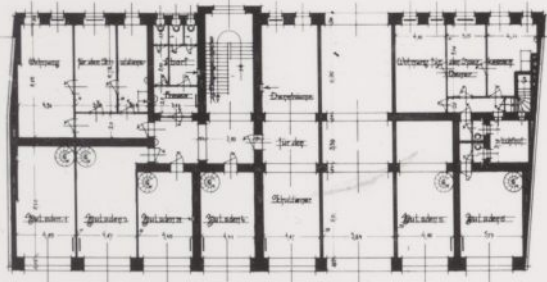
Der Verleger
F. H. H.

Fot.178
Wrocław, ul. Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Elewacja frontowa, skala 1:100.

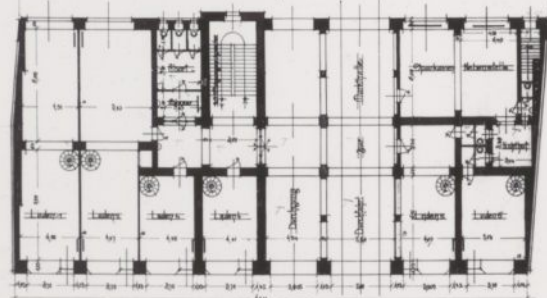
Entwurf
für die
Städtische Fortbildungsschule
Gartenstraße 27-29.

Blatt 1

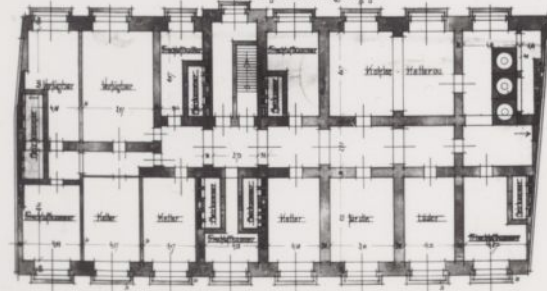
Gesamte des Zweigeschosses

Gesamte des Erdgeschosses

Gesamte des Untergeschosses

Legende:
1. Stille
2. Stille
3. Stille

Prozent in September 1904

Der Verfasser
H. H. H. H.

Der Verleger
F. H. H.

Fot.179
Wrocław, ul. Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Rzuty: piwnic, parteru, mezzanina, skala 1:100.

Entwurf
für die Mittelschule-Verwaltungsschule
Gartenstraße 27-29

„H. J. 1904“

Druck, 10. September 1904

Druck, 10. September 1904

Druck, 10. September 1904

1:100
M. 1:100
S. 1:100

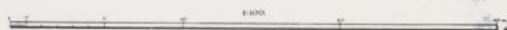
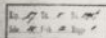

Fot.180
Wrocław, ul. Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca. Projekt z września 1904r. Elewacja tylna, skala 1:100.

Fot.181
Wrocław, ul. Piłsudskiego 27-29 (Gartenstr.). Szkoła Uzupełniająca (1906-1908).

VICTORIA - SCHULE.

VORDERANSICHT.

 BRESLAU, DEN 14. XI. 1905
 DER STADTBURAT DER STADTBAUINSPEKTOR

GEN. SAURAT.

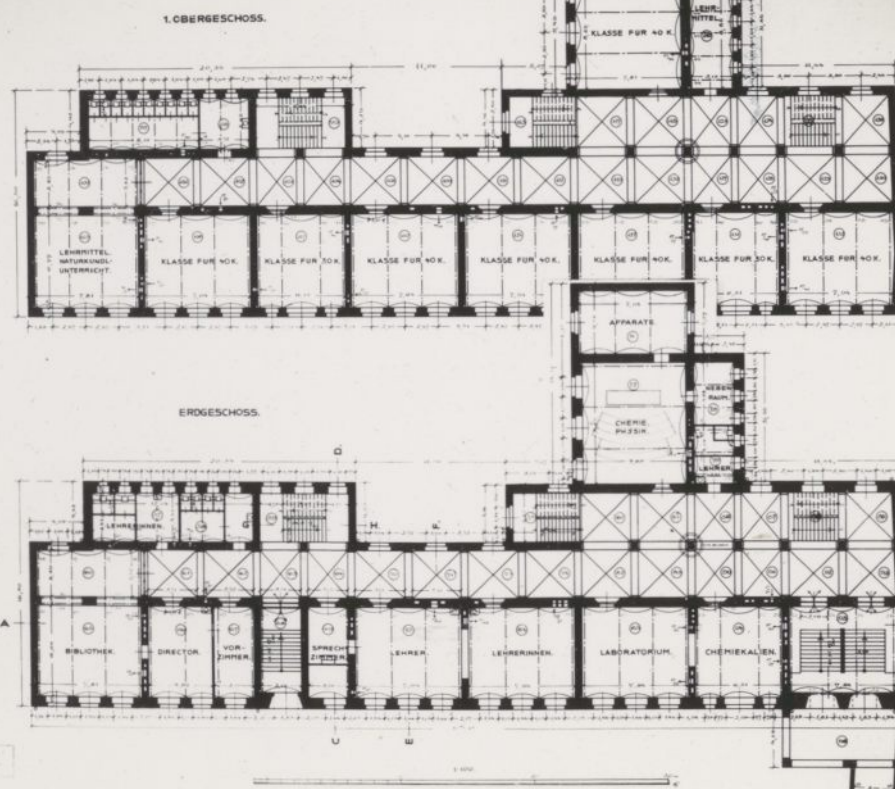
Libania.

Fot.182

Wrocław, ul.Poniatowskiego 9 (Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii.
 Projekt z 28.11.1905r. Elewacja frontowa, skala 1:100.

VICTORIA - SCHULE.

BLATT 2.

 BRESLAU, DEN 14. XI. 1905
 DER STADTBURAT
 GEN. SAURAT.
 DER STADTBAUINSPEKTOR

Libania.

Fot.183

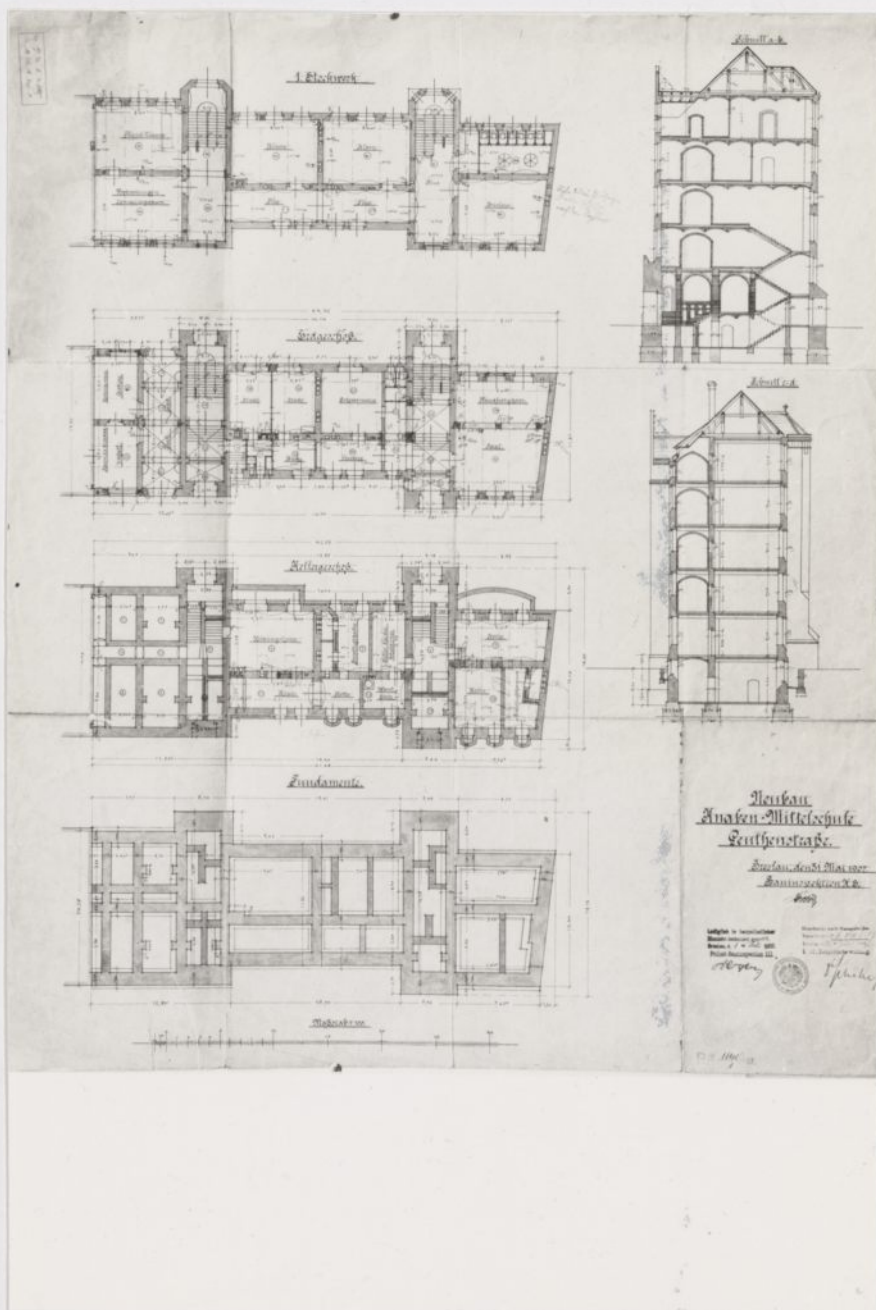
Wrocław, ul.Poniatowskiego 9 (Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im.Wiktorii.
 Projekt z 28.11.1905r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100.

Fot.184
Wrocław, ul. Poniatowskiego 9
(Blücherstr.9-13). Szkoła Wyższa dla Dziewcząt im. Wiktorii
(1906-1909). Budynek główny
od strony zachodniej.

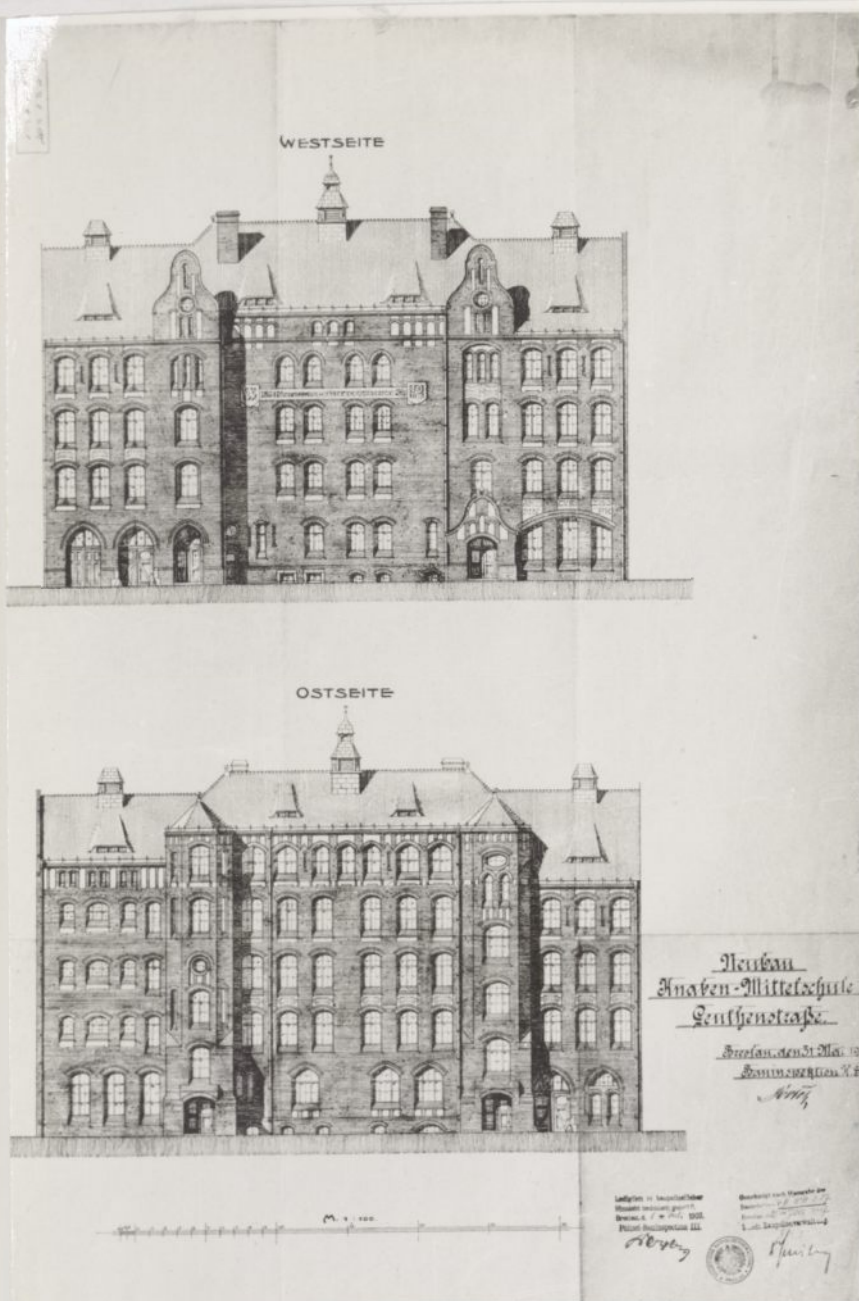

Fot.185
Wrocław, ul. Poniatowskiego 9.
Szkoła Wyższa dla Dziewcząt
im. Wiktorii, dziś XIII Liceum
Ogólnokształcące. Kamienna
płaskorzeźba z zabawą w
"przeciąganie liny" nad oknem
hali gimnastycznej.

Fot. 186

Wrocław, ul. Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im. Karla von Holtei dla Chłopców. Projekt z 31.05.1907r. Rzuty: fundamentów, piwnicy, parteru, I piętra; przekroje poprzeczne, skala 1:100.

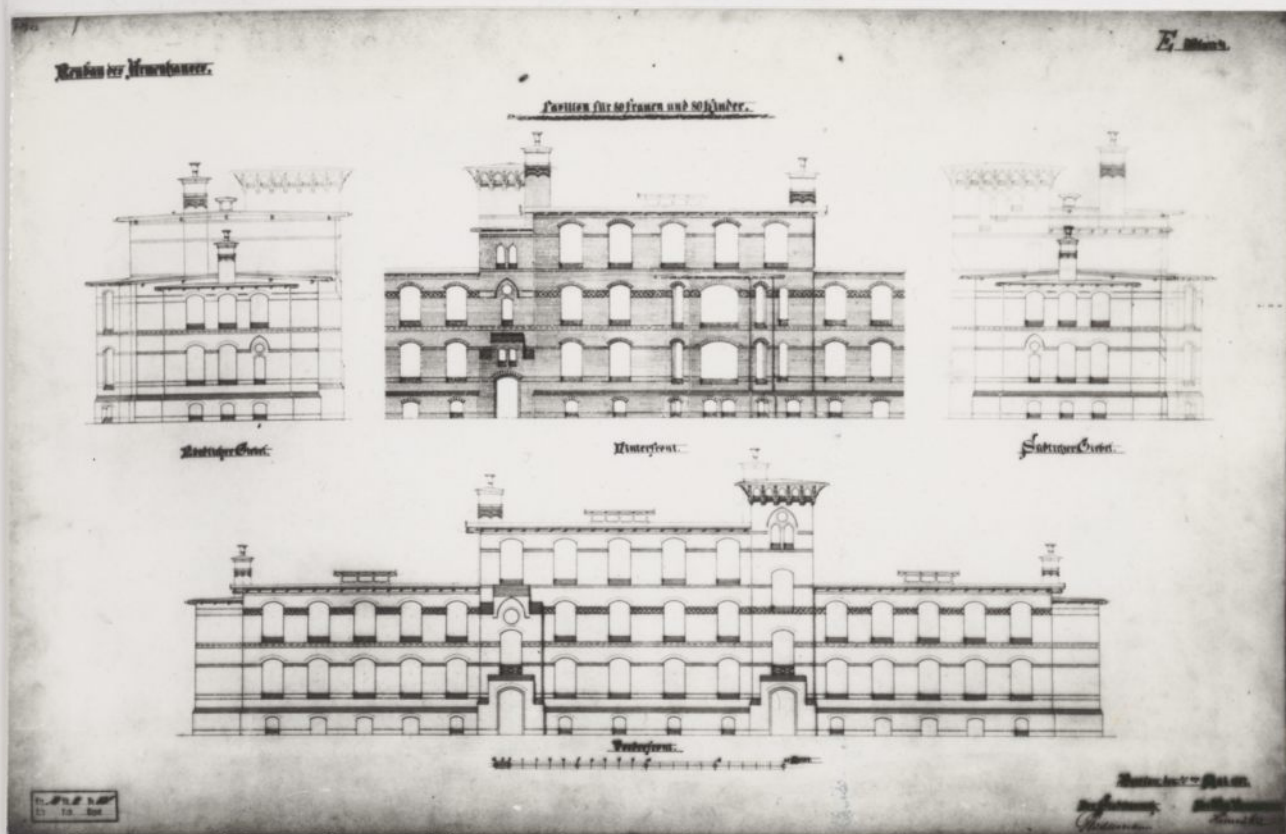
Fot.187

Wrocław, ul. Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im. Karla von Holtei dla Chłopców. Projekt z 31.05.1907r. Elewacje wsch. i zach., skala 1:100.

Fot.188

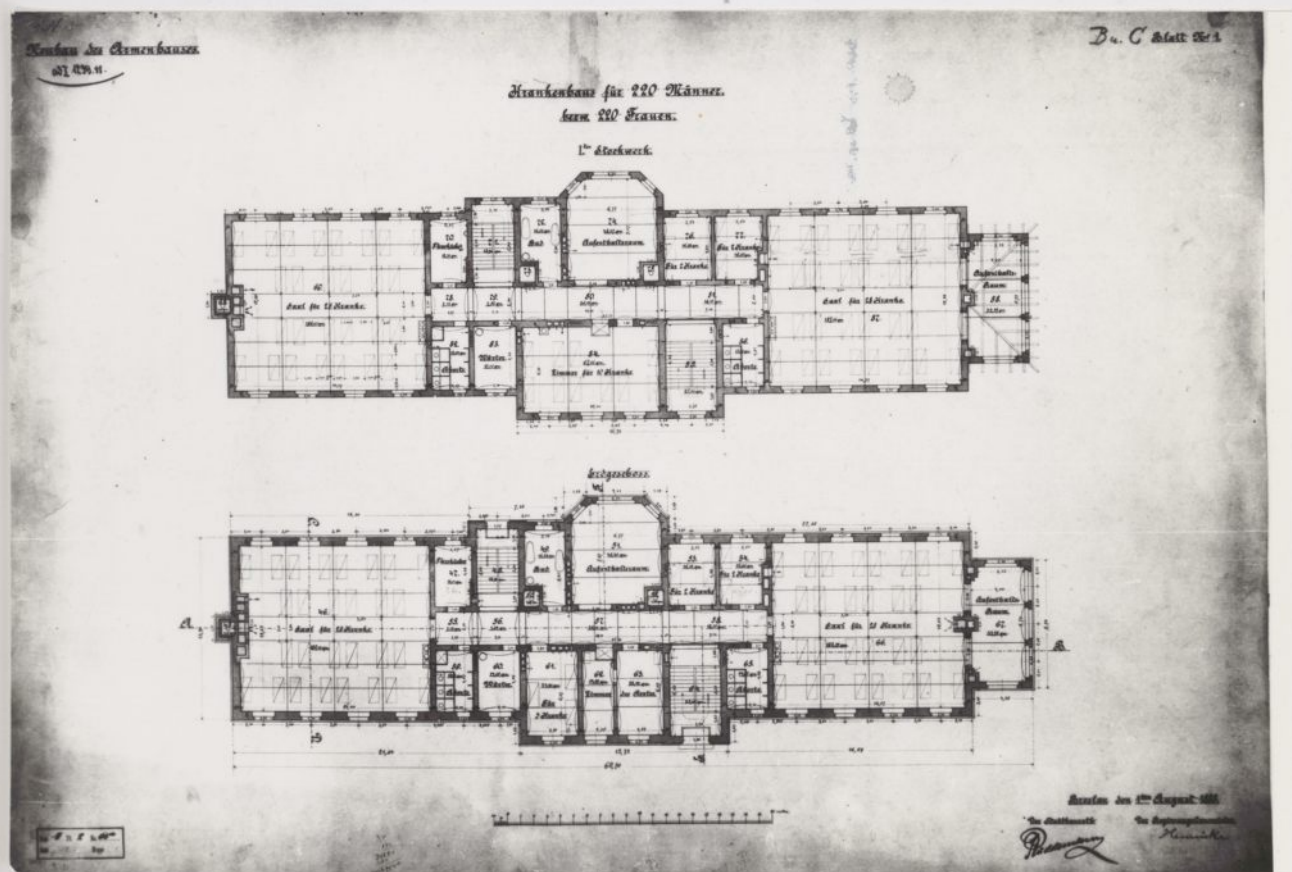
Wrocław, ul. Litomska 61 (Leuthenstr.). Ewangelicka Szkoła Średnia im. Karla von Holtei dla Chłopców (1907-1909). Fragment fasady w 1909r.

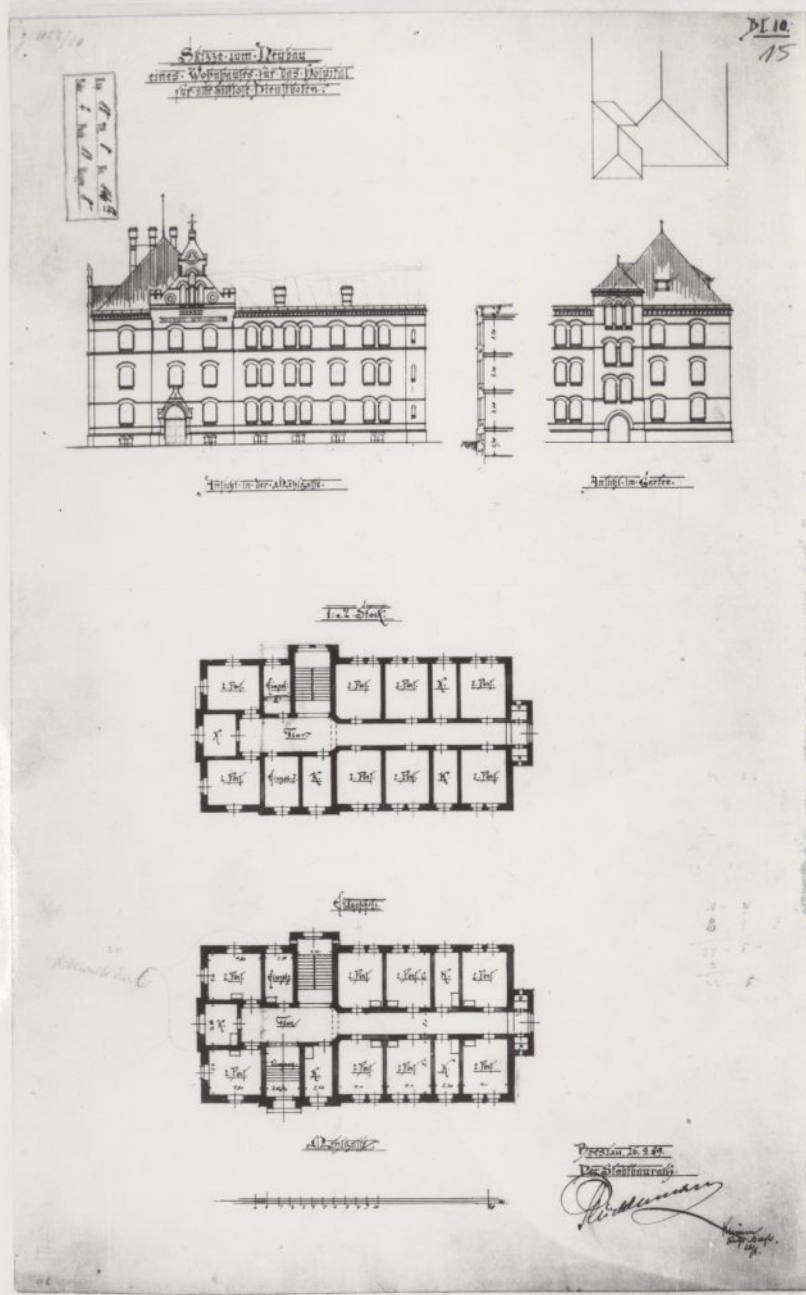
Fot.199

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Elewacje pawilonu dla 80 kobiet i 80 dzieci, skala 1:100.

Fot.200

Wrocław, ul.Kraszewskiego (Göppert Str.). Przytułek dla ubogich. Projekt z 1.08.1888r. Rzuty parteru i I piętra szpitala dla 220 osób, skala 1:100.

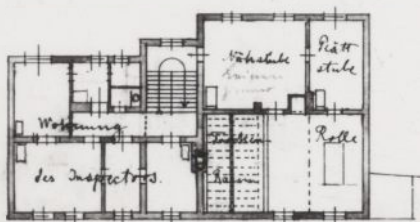
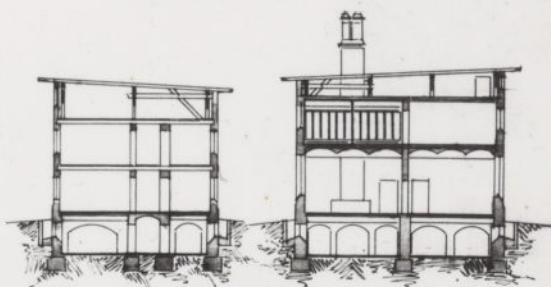
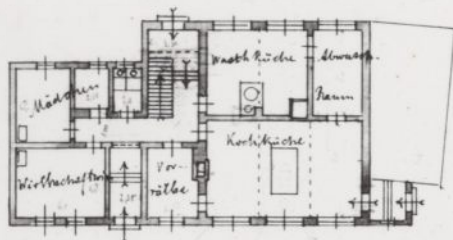
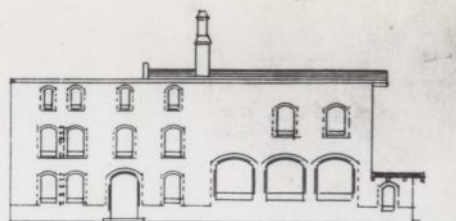
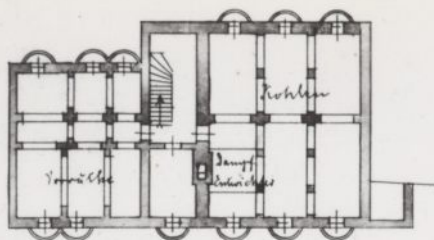

Fot.201
Wrocław, ul. Rydygiera 46
(Mehlgasse. 46-48). Szpital dla
służby. Projekt z 26.09.1889r.
Elewacje, rzuty, skala 1:200.

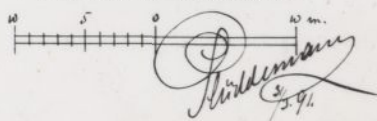
Fot.202
Wrocław, ul. Rydygiera 46.
Szpital dla służby (1891-
1892), dziś Komenda Policji.

Skizze III

Wirtschafts Gebäude
für das Wengel-Hauschescher Krankenhaus

$$4500 \text{ cm}^3 \text{ a } 13 \text{ M} = 58500 \text{ M}.$$

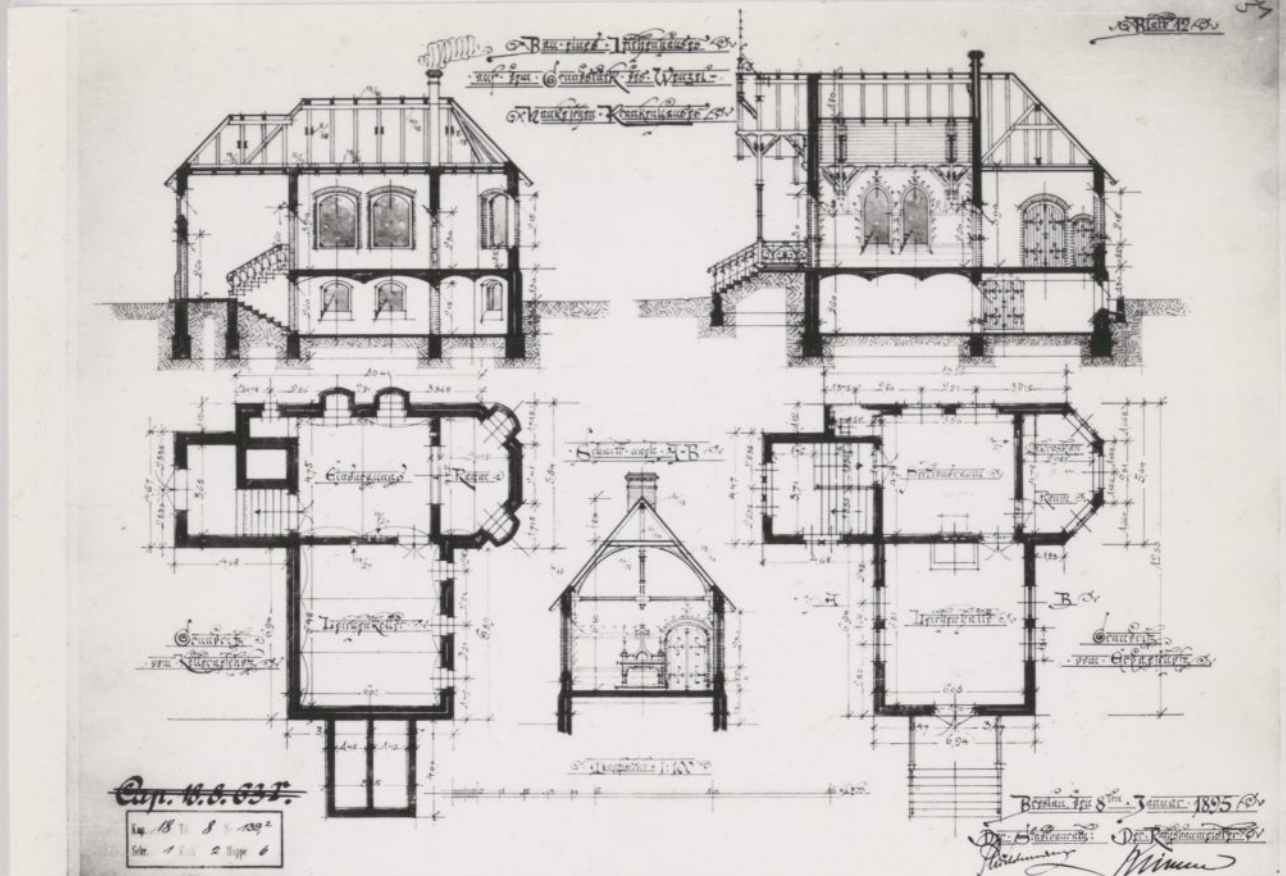
Fot.203

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek gospodarczy Szpitala im.Wenzel - Hancke. Projekt z 31.03.1894r. Rzuty, elewacja zachodnia, przekroje poprzeczne, skala 1:200.

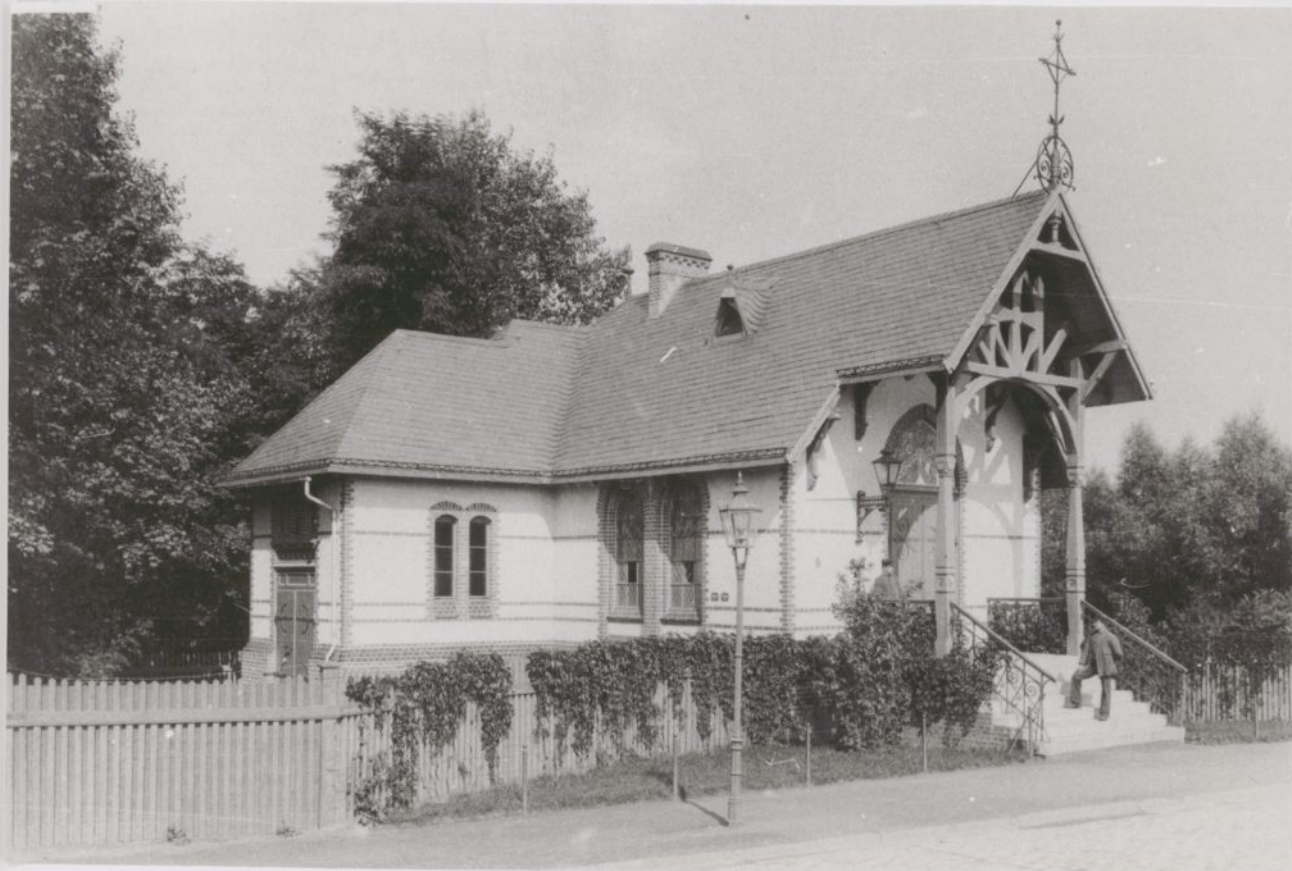

Fot.204

Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek gospodarczy Szpitala im.Wenzel - Hancke (1894-1895). Widok od zachodu ok.1900r.

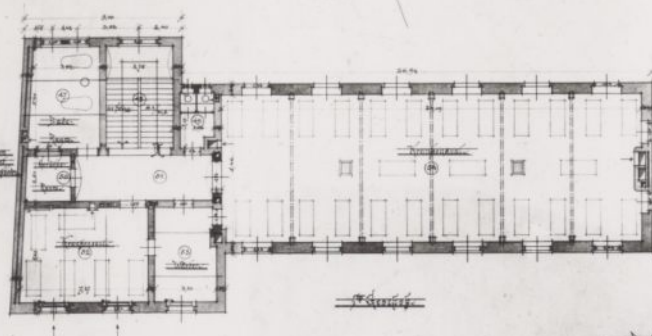

Fot.205
Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Kostnica Szpitala im.Wenzel - Hancke. Projekt z 8.01.1895r. Przekroje poprzeczne, rzuty piwnic i parteru, skala 1:100.

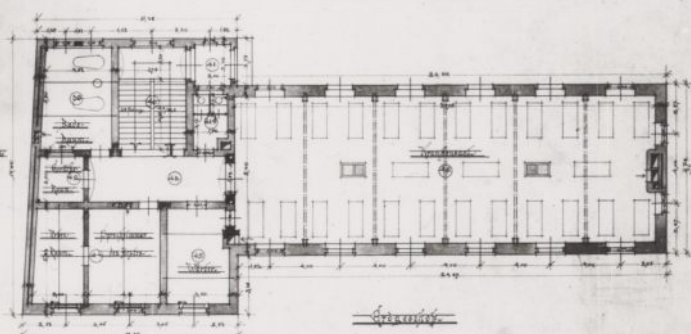

Fot.206
Wrocław, ul.Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Kostnica Szpitala im.Wenzel - Hancke (1895). Widok od strony południowej na przełomie XIX i XXw.

Plan
des (Wenzel-) hirschen-Krankenhaus.

Stiegen
Stiegen
Stiegen

Cap. 18.8.639

Architekt
Architekt
Architekt

Fot.207

Wrocław, ul. Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek Szpitala im. Wenzel - Hancke. Projekt z 31.03.1894r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100.

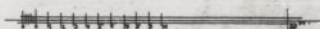
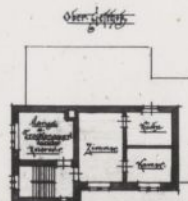
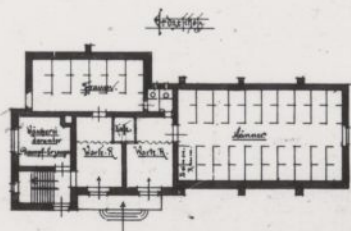
Fot.208

Wrocław, ul. Komandorska 118-120 (Neudorfstr.). Budynek Szpitala im. Wenzel - Hancke (1896). Widok od strony ulicy Komandorskiej w kierunku głównego wejścia na przełomie XIX i XXw.

42. 42. 3. 58/93
42. 42. 3. 58/93
42. 42. 3. 58/93

IV.
Volk-Promis-Bau
für Breslau

Breslau, 2. Juni 1892.
Dr. Raths-Baumgarten
König

42. 42. 3.

42. 42. 3. 58/93
42. 42. 3. 58/93
42. 42. 3. 58/93

IV. V.

Volk-Promis-Bau
für Breslau

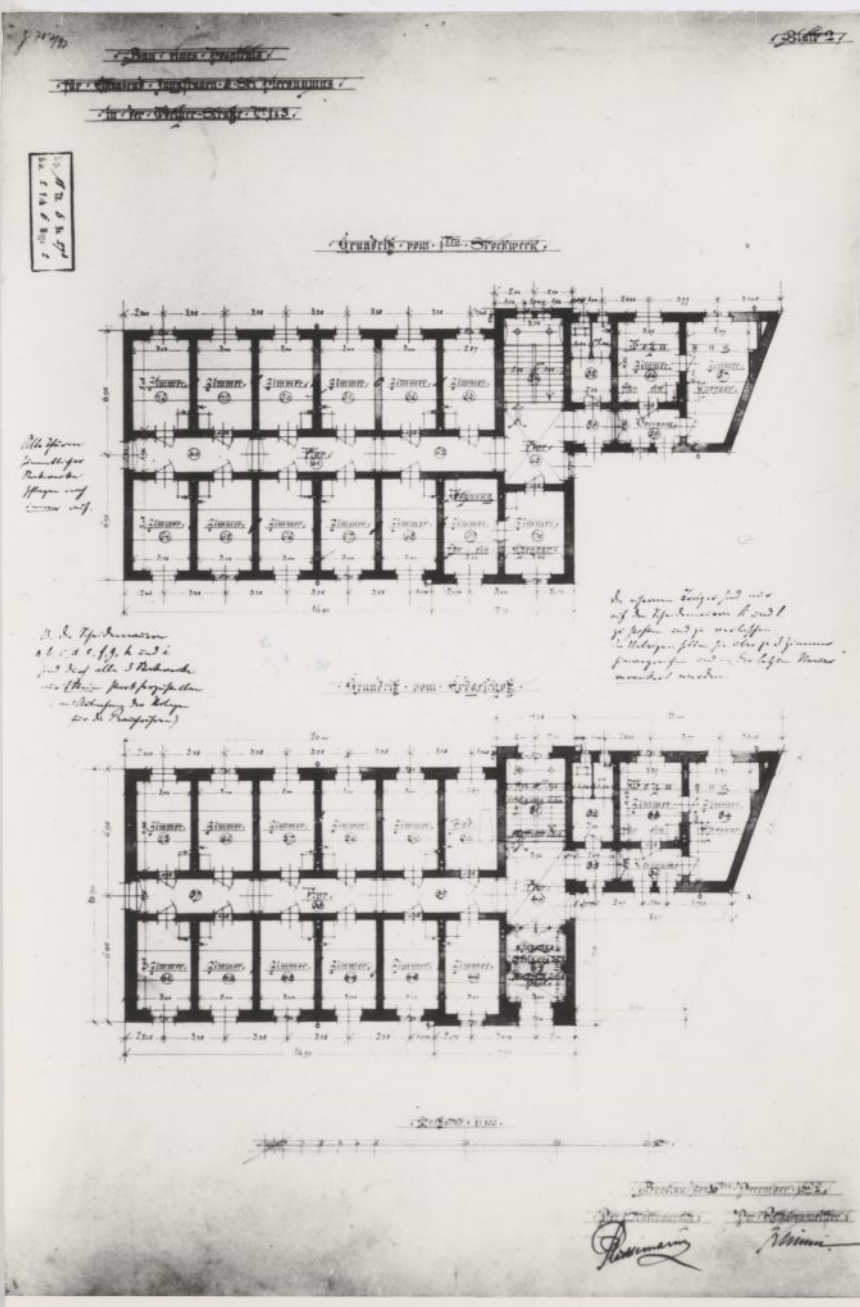
Breslau, 2. Juni 1892.
Dr. Raths-Baumgarten
König

Fot.209
Wrocław, ul. Księcia Witolda 2/4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa. Projekt z 2.06.1892r. Rzuty, elewacje, przekrój poprzeczny, skala 1:200.

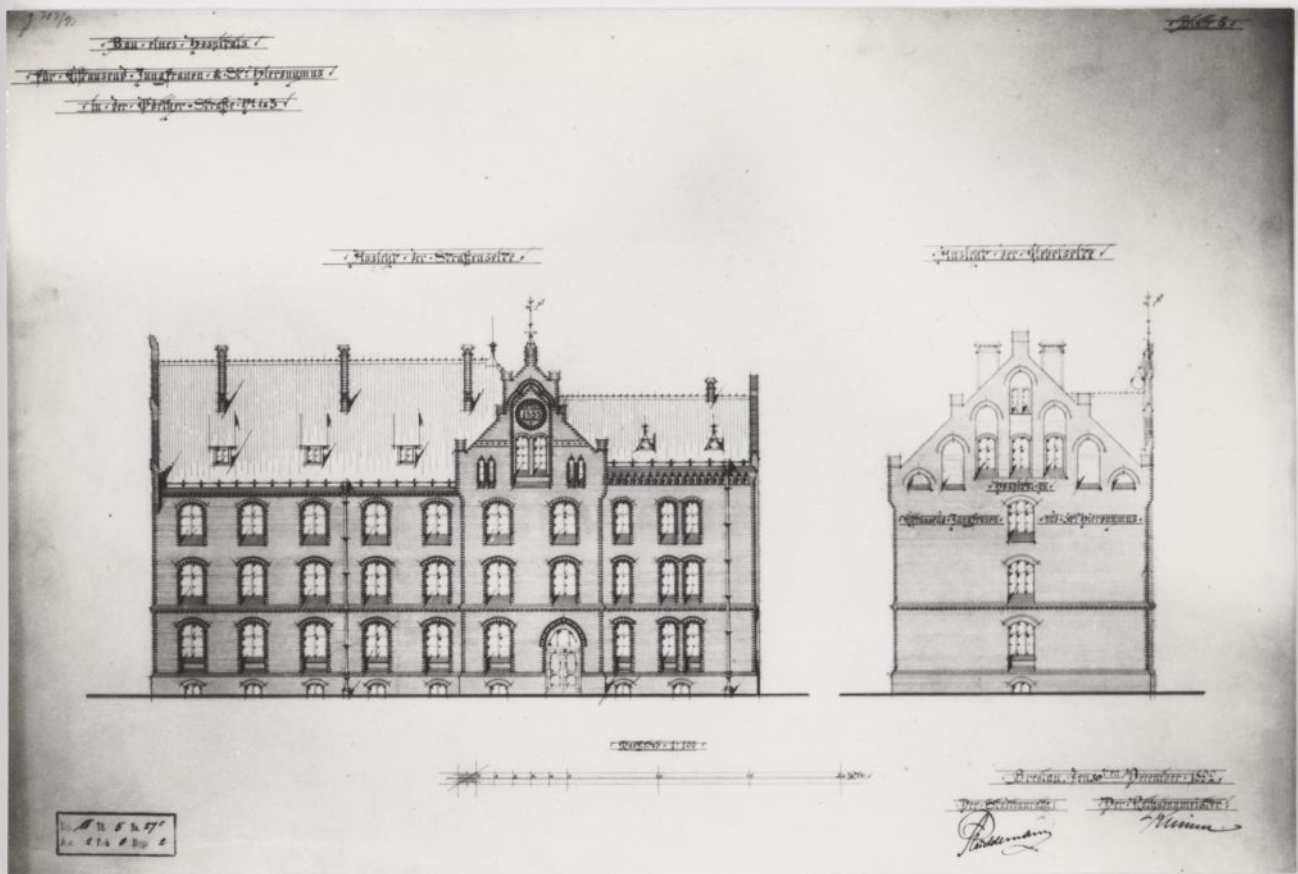
Fot.210
Wrocław, ul. Księcia Witolda 2/4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa. Projekt z 2.06.1892r. Widok perspektywiczny.

Fot.211
Wrocław, ul. Księcia Witolda 2/4 (Werderstr.). Łaźnia ludowa (1893-1894). Widok od zachodu.

Fot.212
Wrocław, ul. Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jednastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima. Projekt z 30.12.1892r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100.

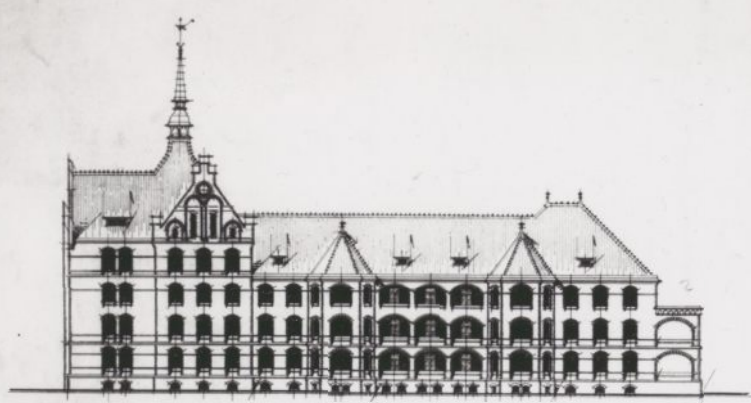
Fot.213
Wrocław, ul.Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima.
Projekt z 30.12.1892r. Elewacje frontowa i boczna, skala 1:100.

Fot.214
Wrocław, ul.Kręta 1-3 (Wörterstr.1-5). Szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic i św.Hieronima (1893-1894), dziś dom studencki Uniwersytetu Wrocławskiego "Wagant". Widok od południa.

Stadthaus in der Fyrburg-Strasse

Blatt 2

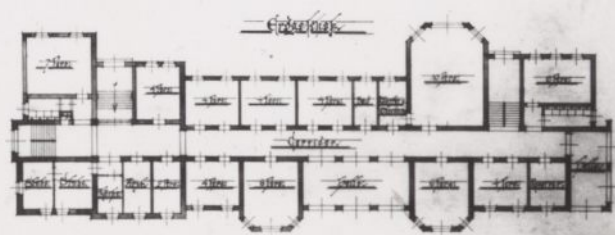
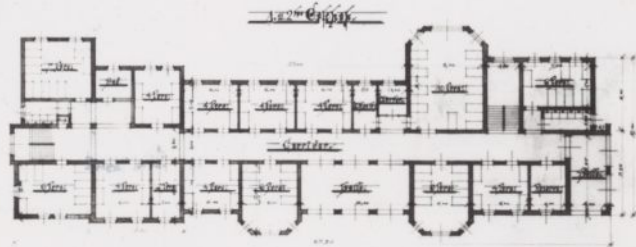
Ing. A. T. J. B. A. A.
Arch. d. Fyrburg-Strasse

Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse

Stadthaus in der Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse

Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse

Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse
Arch. d. Fyrburg-Strasse

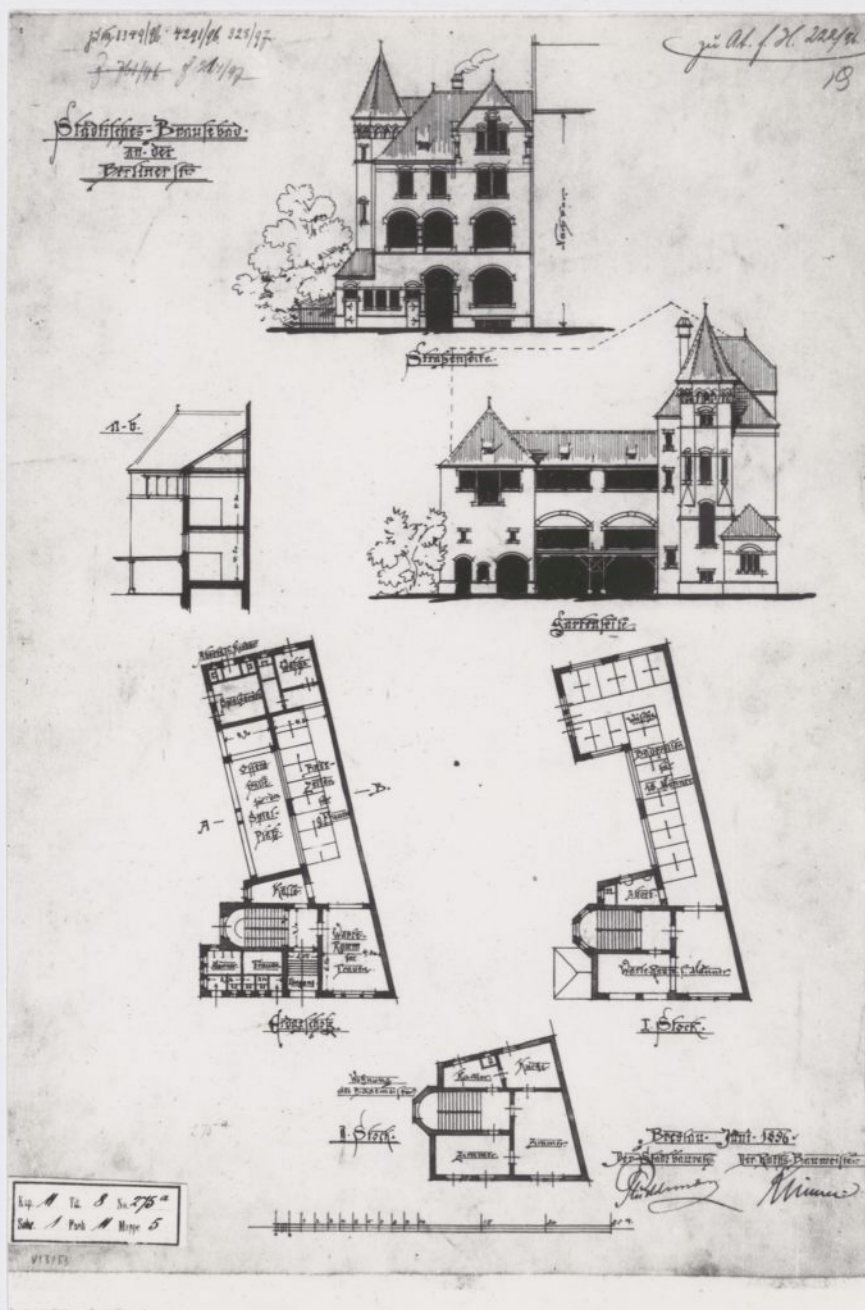
Fot.215
Wrocław, ul. Olbińska 32
(Trebnitzerstr.25). Przytułek
dla Kalek im. J.H.T.Claassena.
Projekt z 7.12.1894r. Elewacje
frontowa i boczna, skala
1:200.

Fot.216
Wrocław, ul. Olbińska 32
(Trebnitzerstr.25). Przytułek
dla Kalek im. J.H.T.Claassena.
Projekt z 7.12.1894r. Rzuty,
skala 1:200.

Fot.217

Wrocław, ul.Ołbińska 32 (Trebnitzerstr.25). Przytułek dla Kalek im.J.H.T.Claassena (1896-1898). Widok od północy.

Fot.218
Wrocław, pl.Orląt Lwowskich 7 (Berliner Str.). Łaźnia miejska.
Projekt z czerwca 1896r. Rzuty, elewacje, przekrój poprzeczny,
skala 1:200.

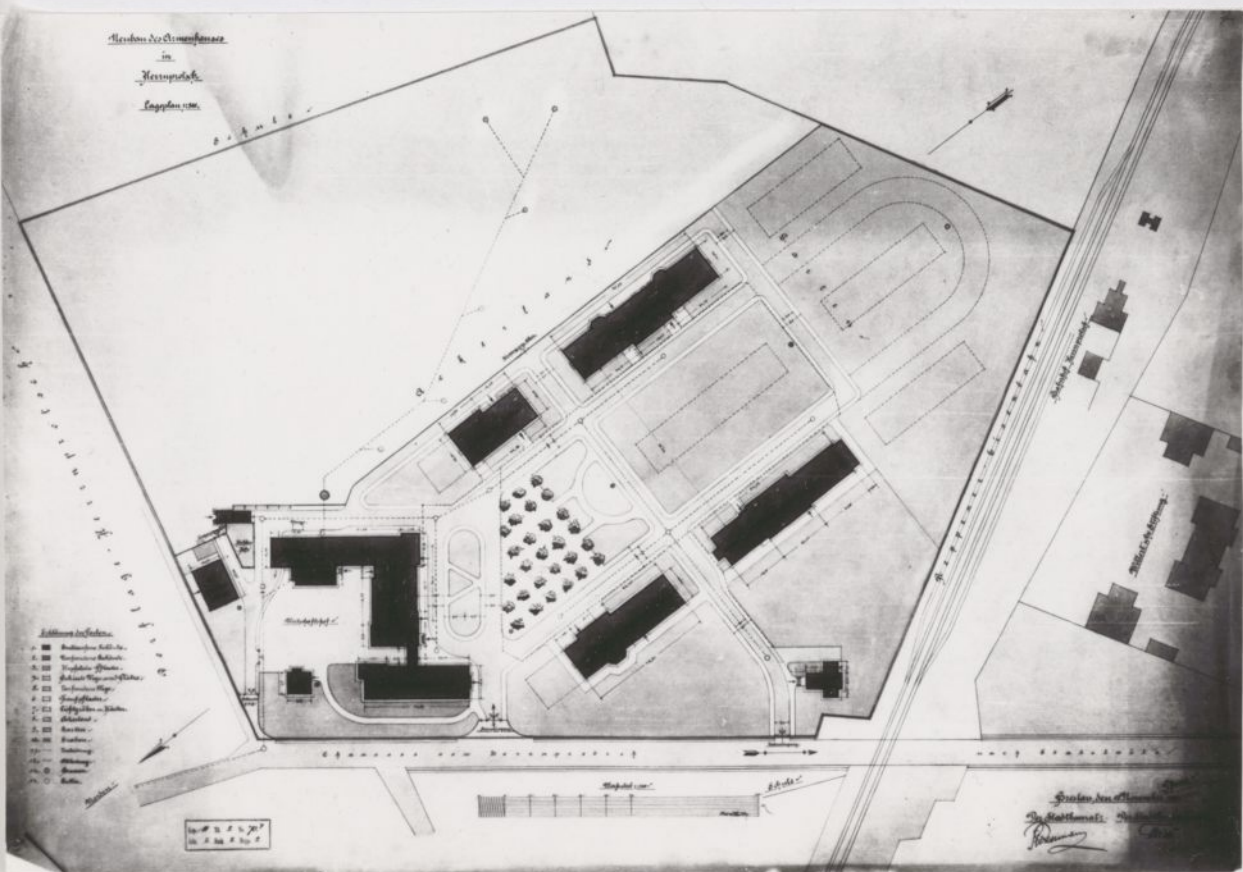

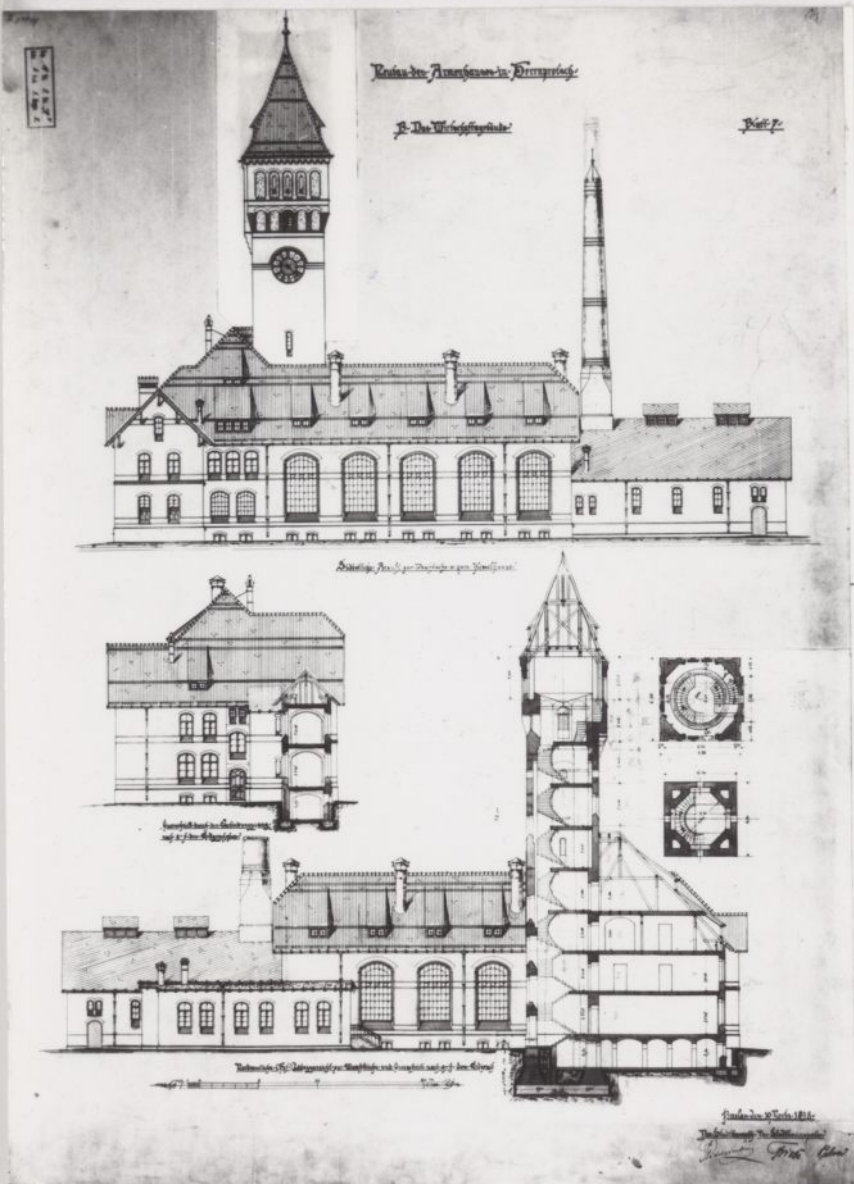
Fot.219

Wrocław, pl. Orłąt Lwowskich 7
(Berliner Str.). Łaźnia miejska
(1898). Widok od strony
południowo - zachodniej.

Fot.220

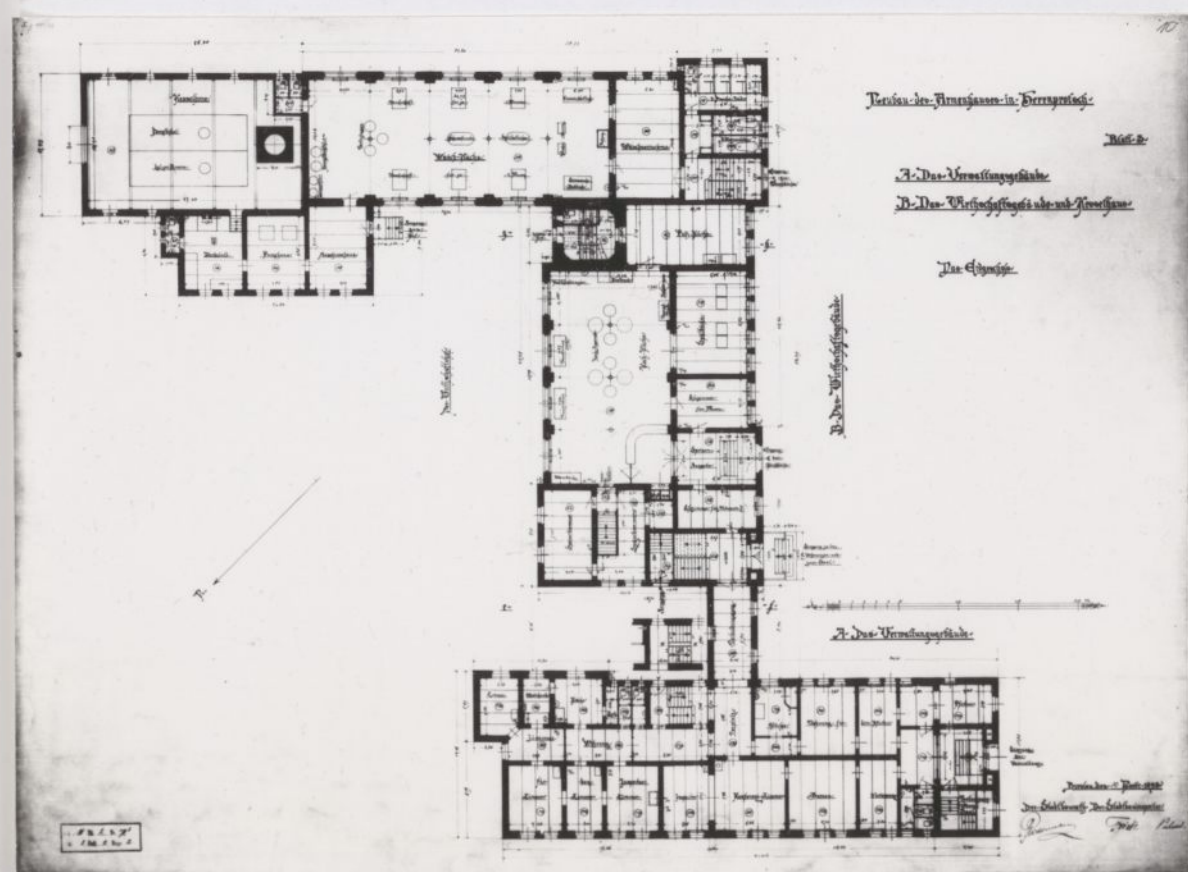
Wrocław - Prace Odrzańskie
(Herrnprotsch), ul. Stabłowicka
147-149 (Stabelwitzer Str.).
Ośrodek opieki społecznej.
Projekt z 18.11.1898r. Plan
sytuacyjny, skala 1:500.

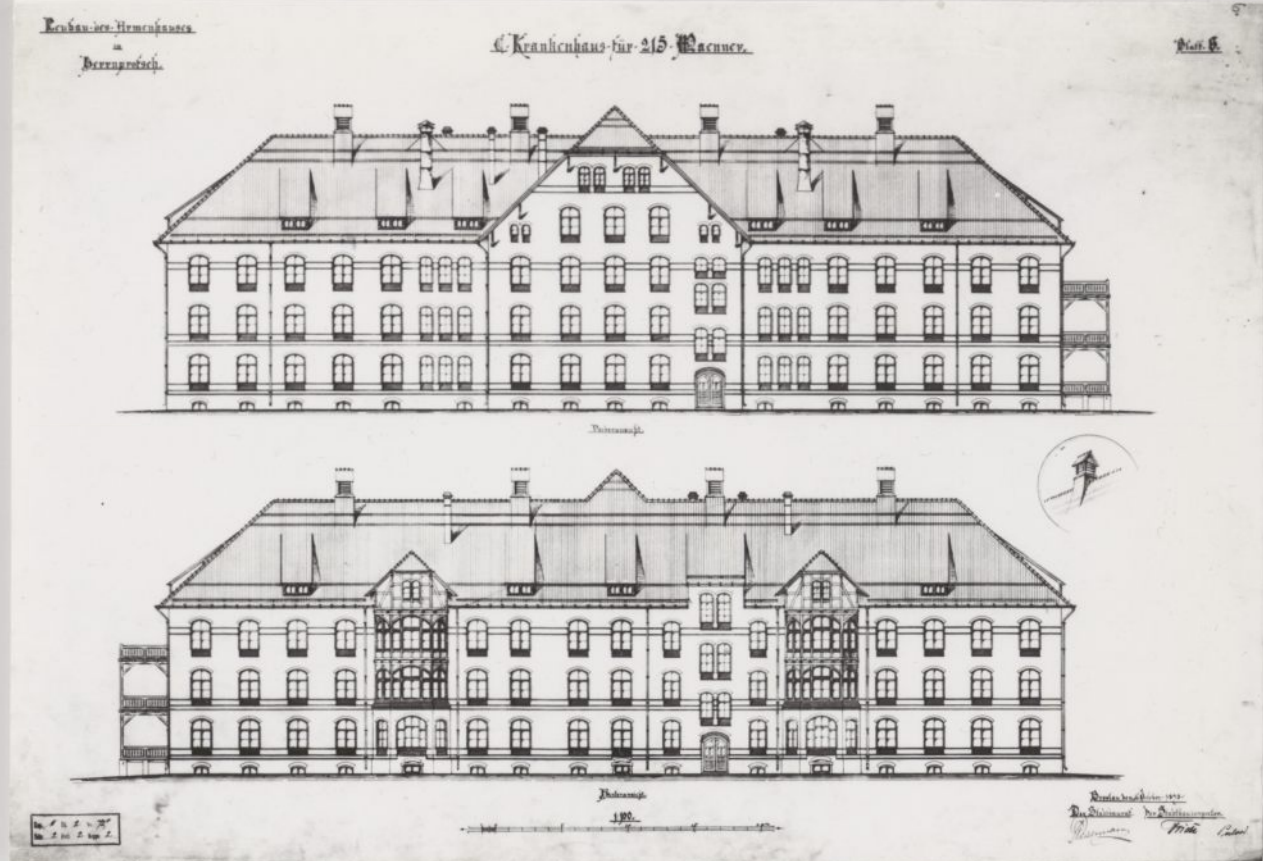
Fot.221

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul. Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 10.11.1898r. Elewacja południowa, przekroje budynku gospodarczo - administracyjnego, skala 1:100.

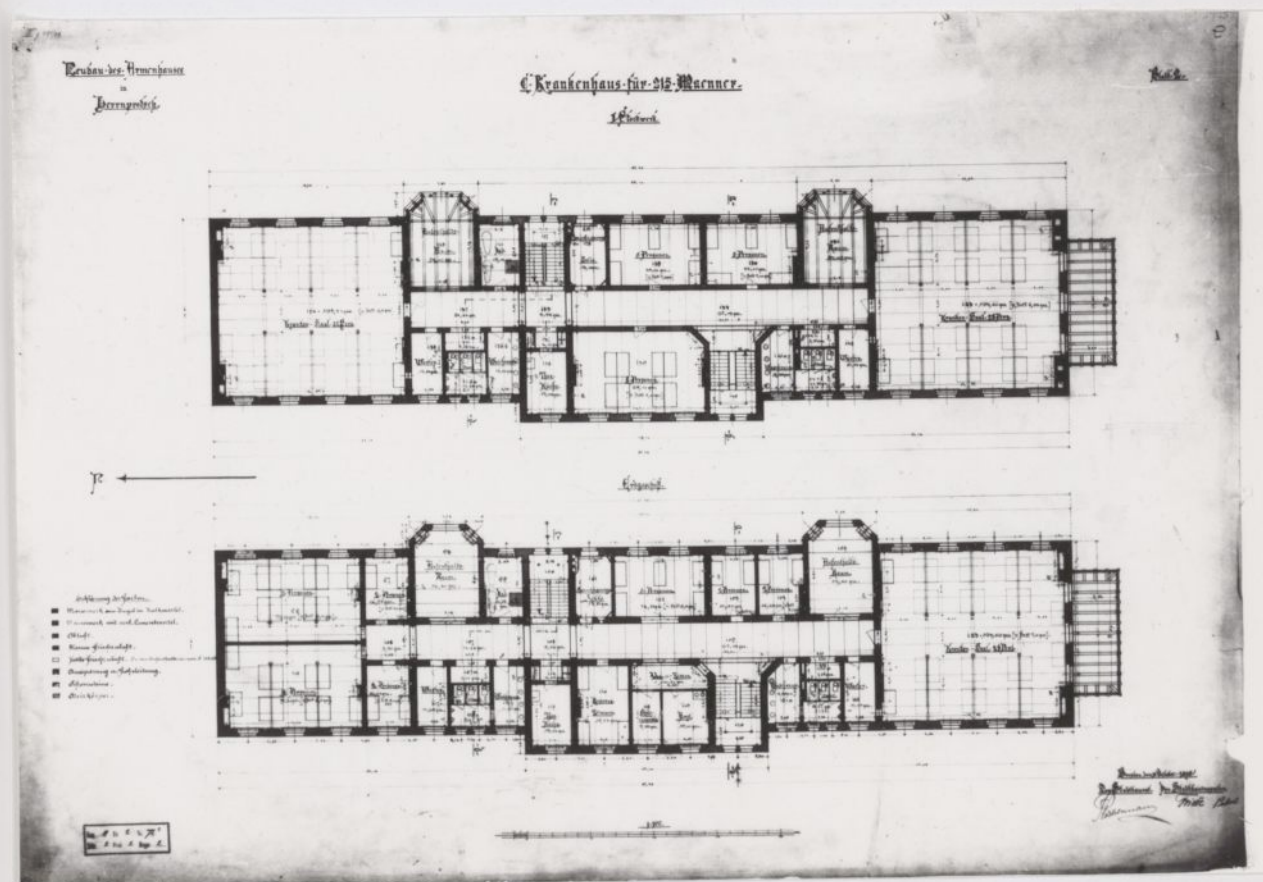

Fot.222

Wrocław - Pracze Odrzańskie (Herrnprotsch), ul. Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.). Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 10.11.1898r. Rzut parteru budynku gospodarczo - administracyjnego, skala 1:100.

Fot.223
Wrocław - Prace Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.).
Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 31.10.1898r. Elewacje pawilonu szpitalnego "C" dla 215
mężczyzn, skala 1:100.

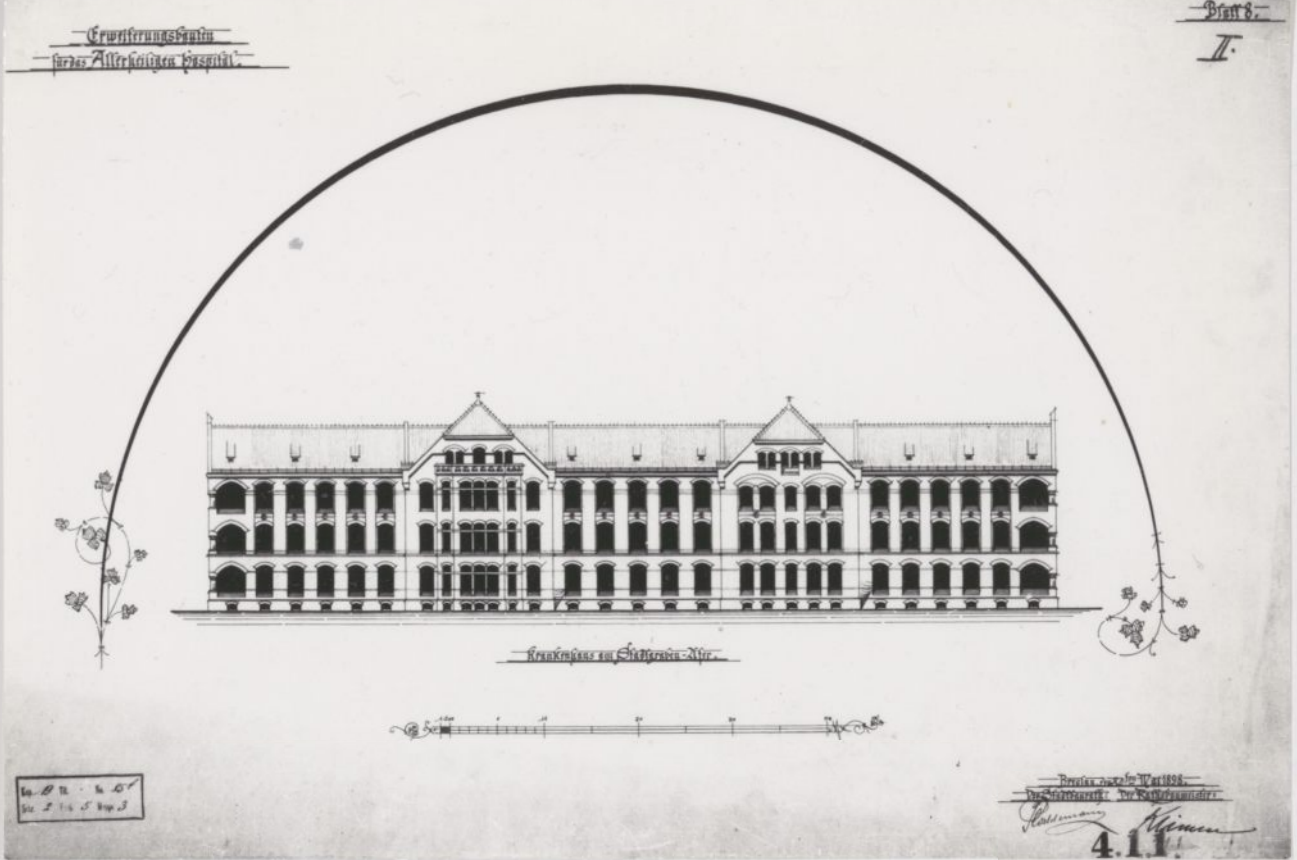
Fot.224
Wrocław - Prace Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.).
Ośrodek opieki społecznej. Projekt z 31.10.1898r. Rzuty parteru i I piętra pawilonu szpitalnego
"C" dla 215 mężczyzn, skala 1:100.

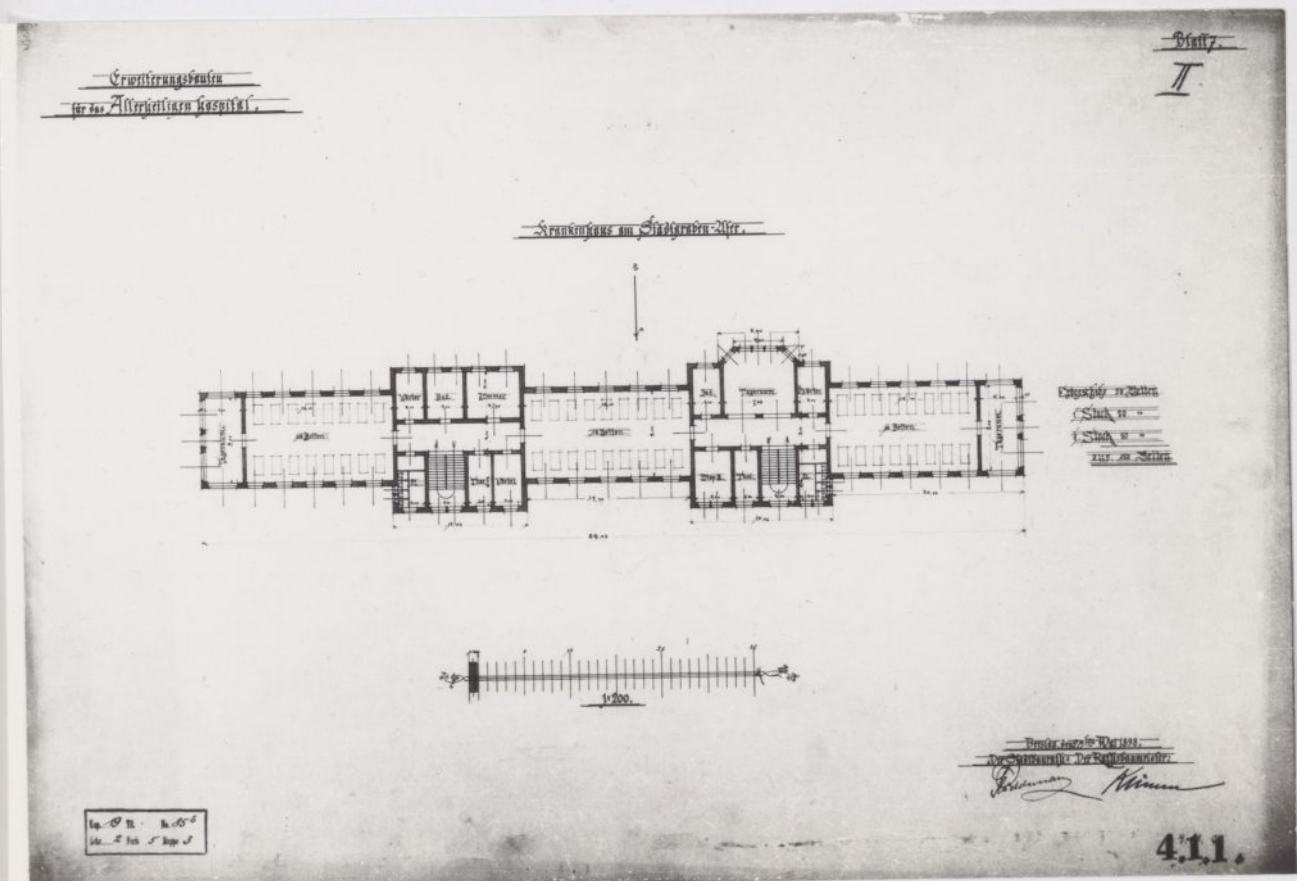
Fot.225
Wrocław - Prace Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.).
Ośrodek opieki społecznej (1900-1902). Widok od południa ok.1902r.

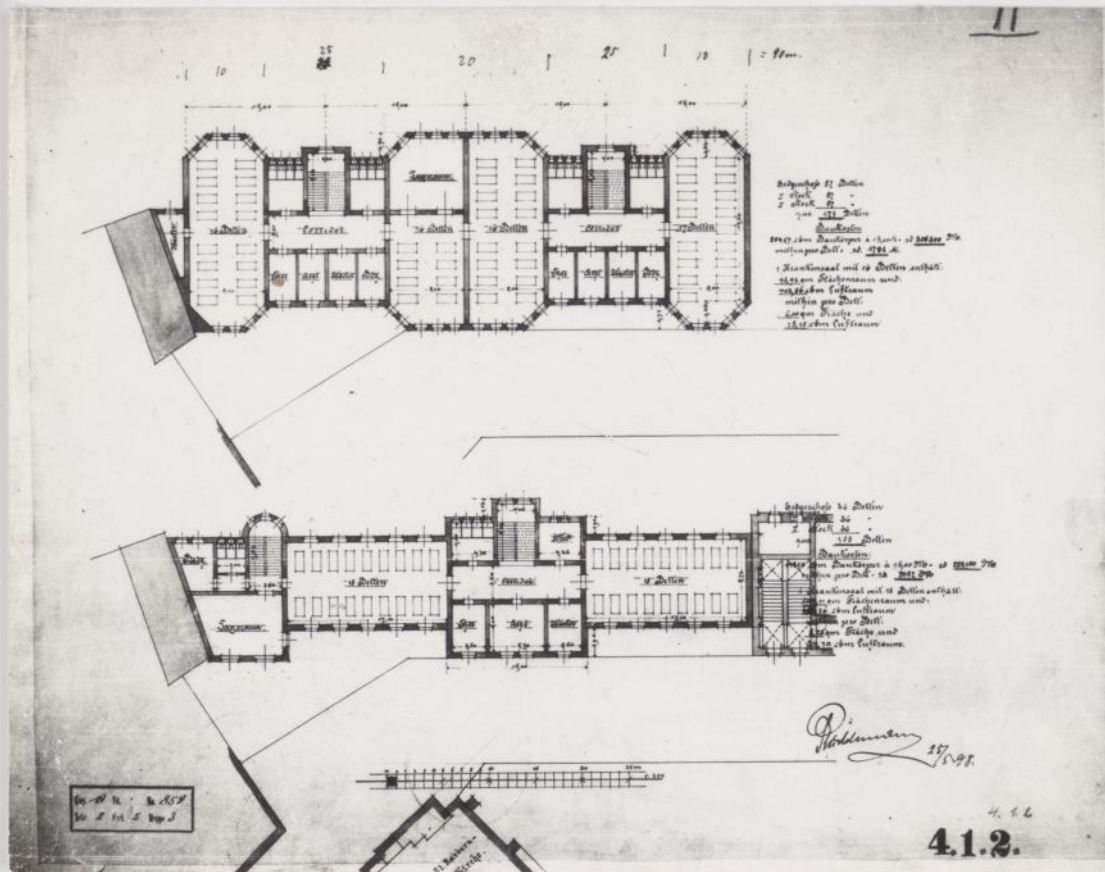
Fot.226
Wrocław - Prace Odrzańskie (Herrnprotsch), ul.Stabłowicka 147-149 (Stabelwitzer Str.).
Ośrodek opieki społecznej (1900-1902). Widok pawilonu szpitalnego ok.1902r.

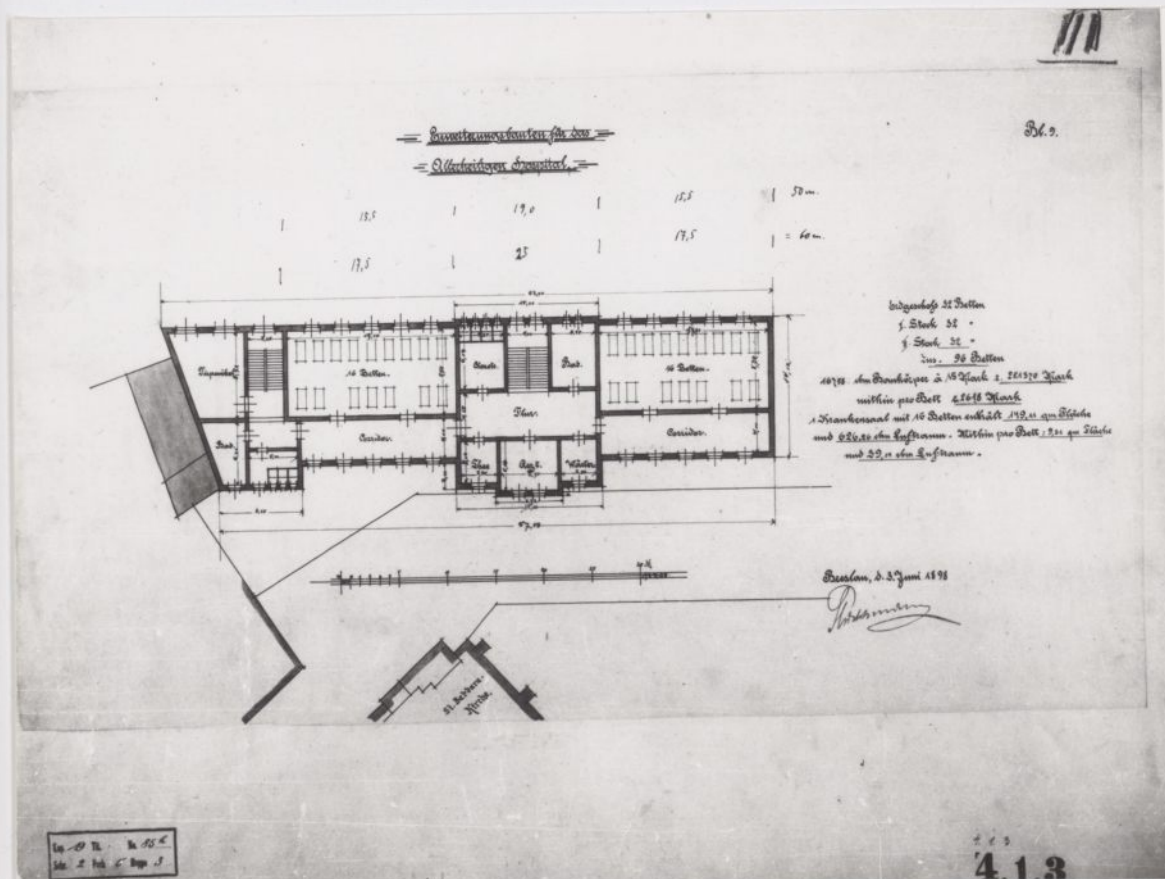
Fot.227
Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Stadtgraben - Ufer" z 20.05.1898r. Elewacja, skala 1:200.

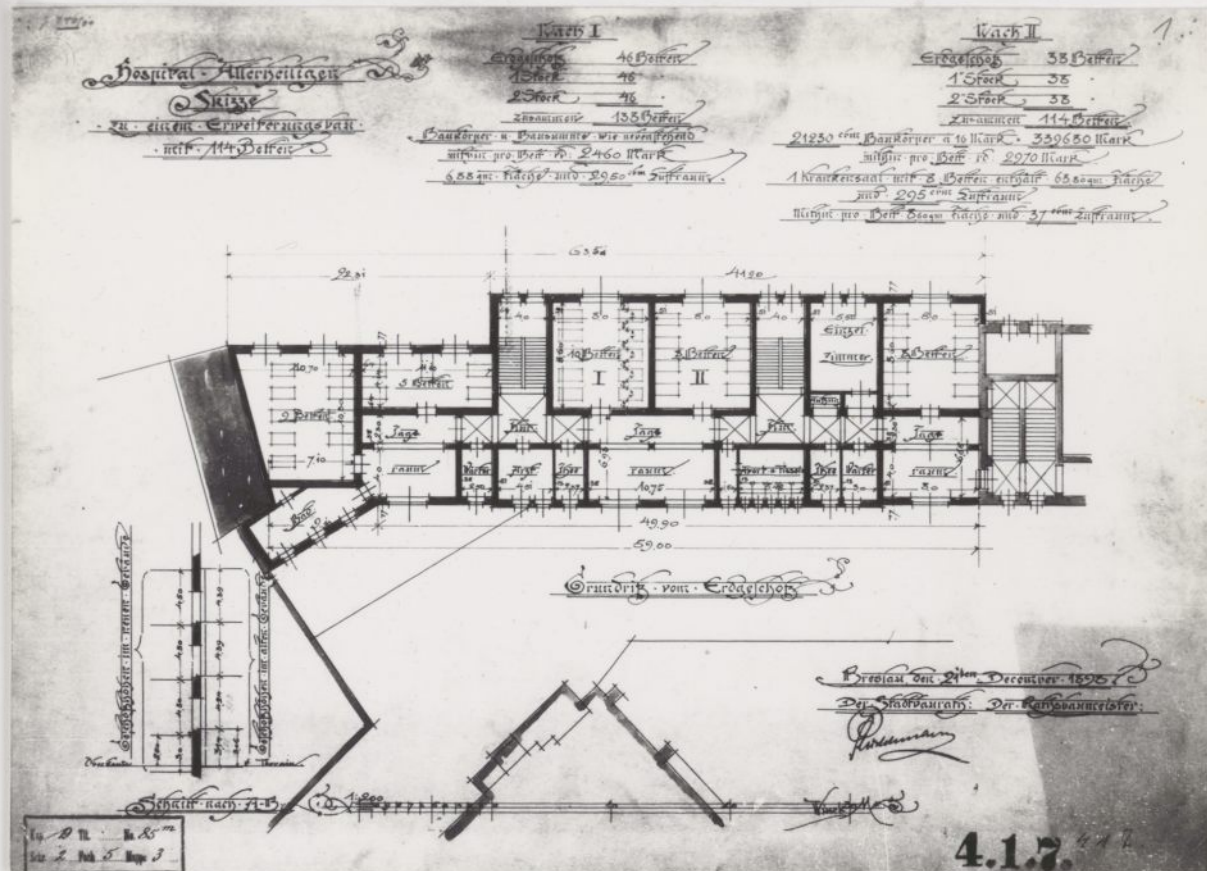
Fot.228
Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Stadtgraben - Ufer" z 20.05.1898r. Rzut, skala 1:200.

Fot.229
Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 25.05.1898r. Dwie wersje rzutu, skala 1:200.

Fot.230
Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 3.06.1898r. Rzut, skala 1:200.

Fot.231

Wrocław, Szpital Wszystkich Świętych. Projekt budynku "Am Burgfeld" z 21.12.1898r. Rzut parteru, skala 1:200.

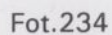

Fot.232

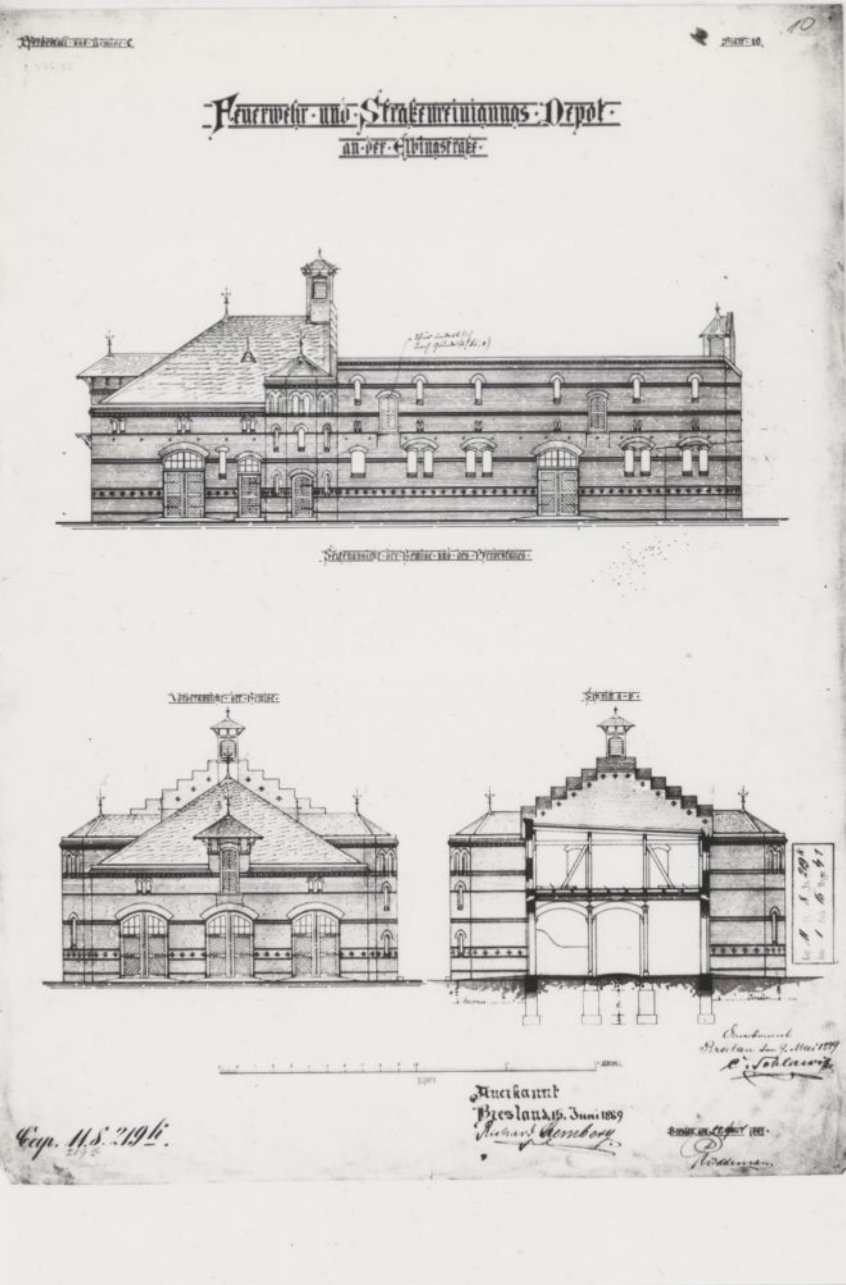
Wrocław, pl.1-go Maja 8. Szpital Wszystkich Świętych, budynek "Am Burgfeld" fundacji "Friebe - Agath", 1898-1902 (projekt F.Friebe). Dziś Wojewódzki Szpital Zespolony. Widok od strony fosy miejskiej.

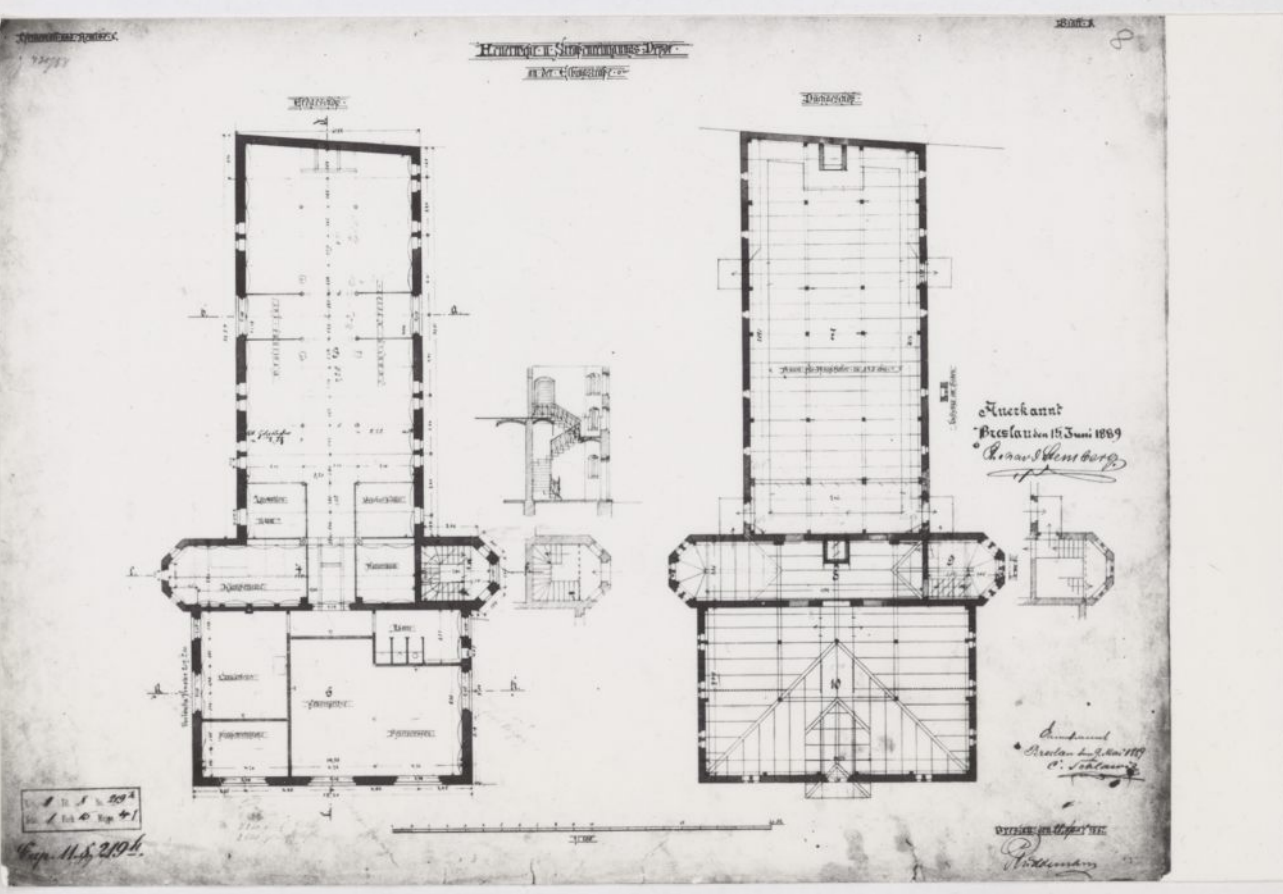
Wrocław, ul. Sucha 1
(Sadowastr.). Dom opieki spo-
łecznej. Projekt z 31.10.1905r.
Rzuty piwnic i parteru, skala
1:200.

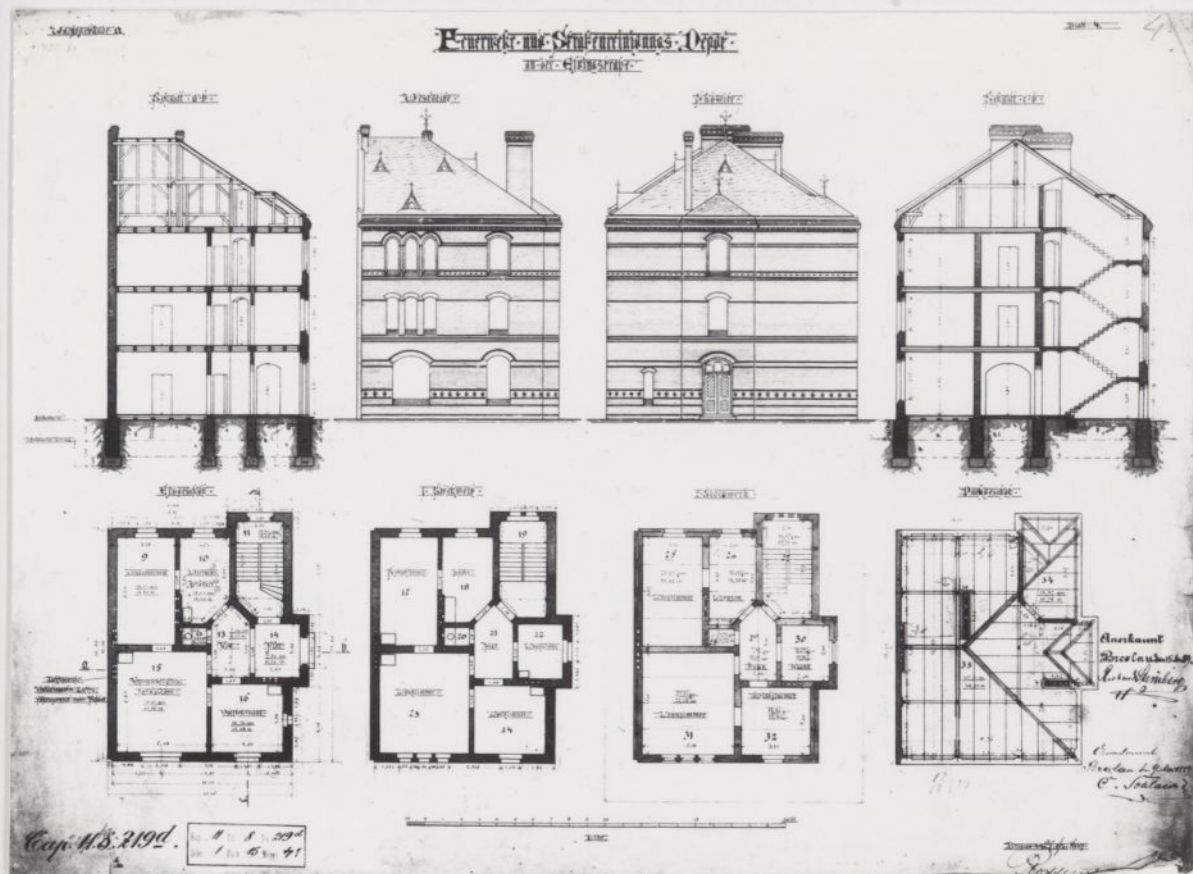
Wrocław, ul. Sucha 1
(Sadowastr.). Dom opieki spo-
łecznej. Projekt z 5.05.1906r.
Widok perspektywiczny od
strony północno - zachodniej.

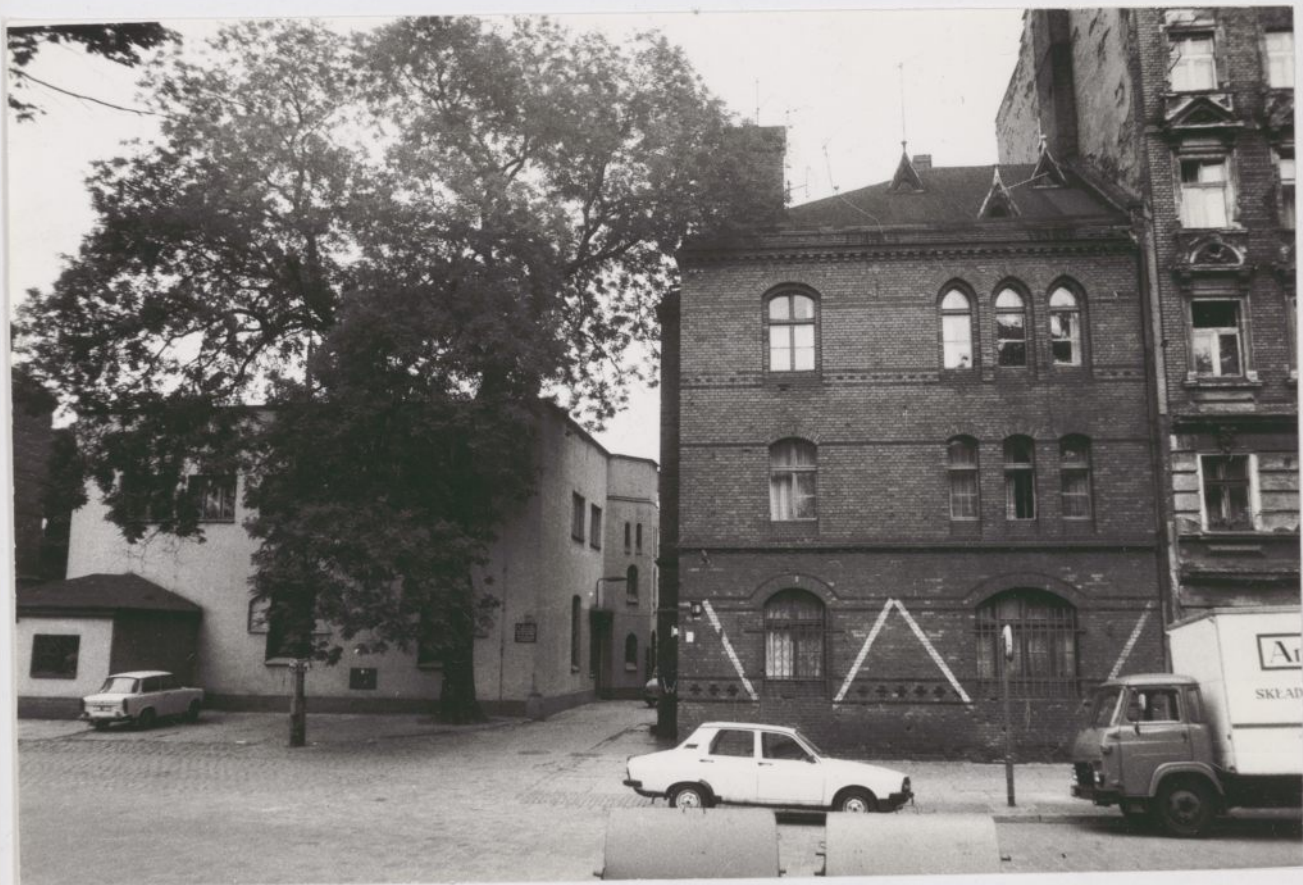
Fot.239
Wrocław, ul. Olbińska 19
(Elbingstr.17-19). Komenda
Straży Pożarnej nr3. Projekt z
28.04.1887r. Elewacje, przek-
rój poprzeczny budynku
wozowni i stajni, skala 1:100.

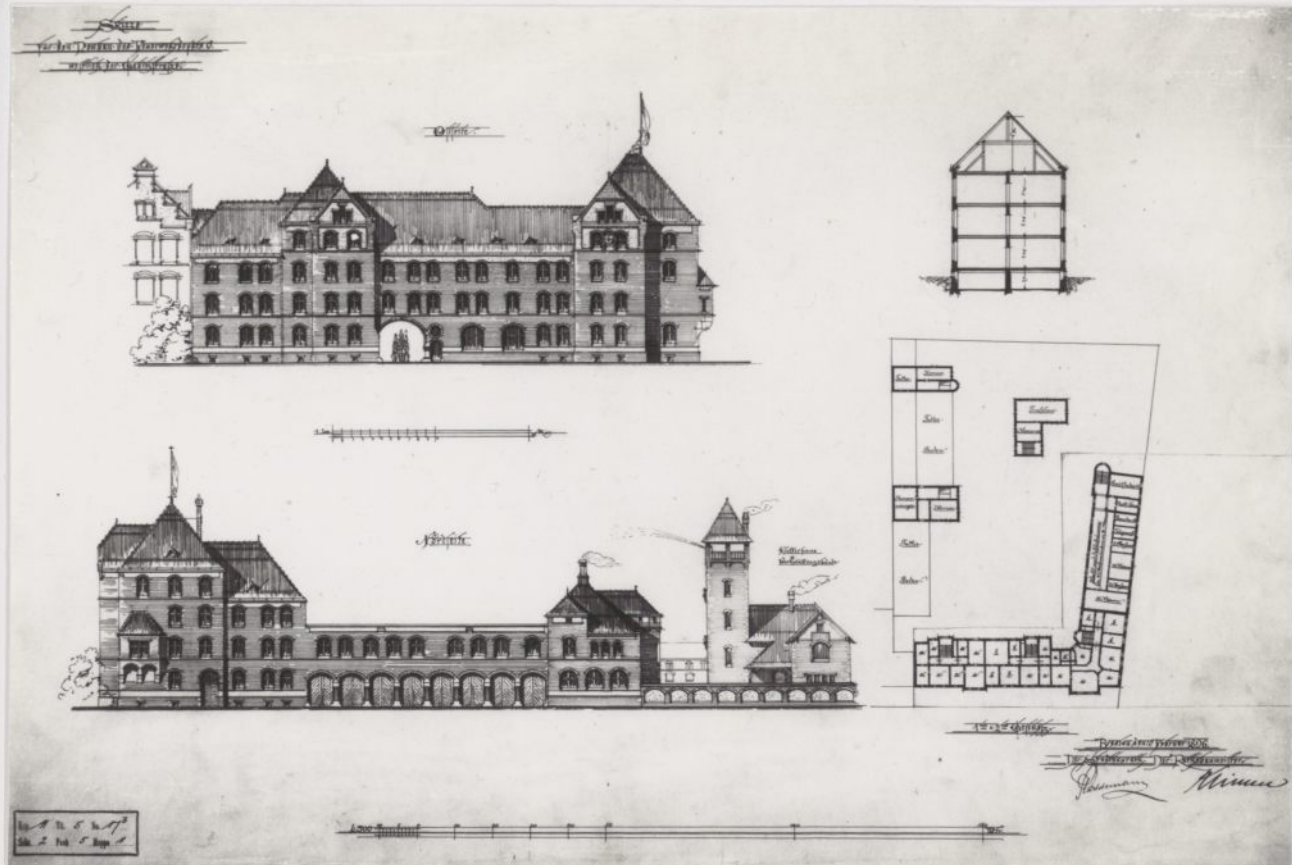
Fot.240
Wrocław, ul. Olbińska 19
(Elbingstr.17-19). Komenda
Straży Pożarnej nr3. Projekt z
28.04.1887r. Rzuty parteru i
poddasza budynku wozowni i
stajni, skala 1:100.

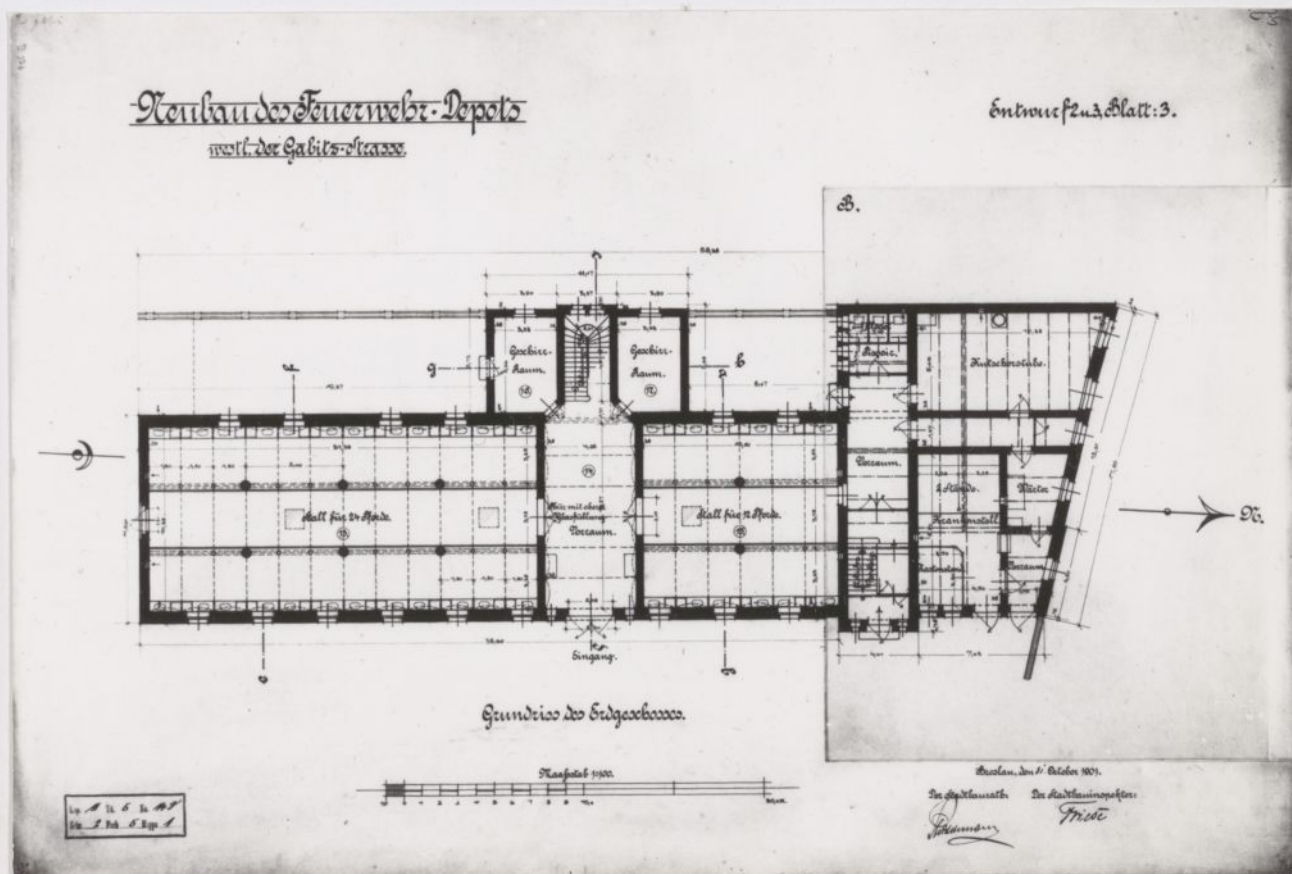
Fot.241
Wrocław, ul.Olbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Projekt z 28.04.1887r. Elewacje, przekroje, rzuty budynku mieszkalno - biurowego, skala 1:100.

Fot.242
Wrocław, ul.Olbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3 (1889-1894?), dziś siedziba Komendy Rejonowej Straży Pożarnych Wrocław - Śródmieście.

Fot.243
Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Straż pożarna. Projekt z 10.02.1896r. Elewacje wsch. i płn., przekrój poprzeczny, skala 1:200, plan sytuacyjny, skala 1:500.

Fot.244
Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Straż pożarna. Projekt z 31.10.1901r. Rzut parteru, skala 1:100.

Breslau, im 2. Juli 1901.
 Auftraggeber: Der Stadtkommissar
 M. M. M. M.

Im A. B. 5. 1901
 Nr. 5. 1901. 1. 1901

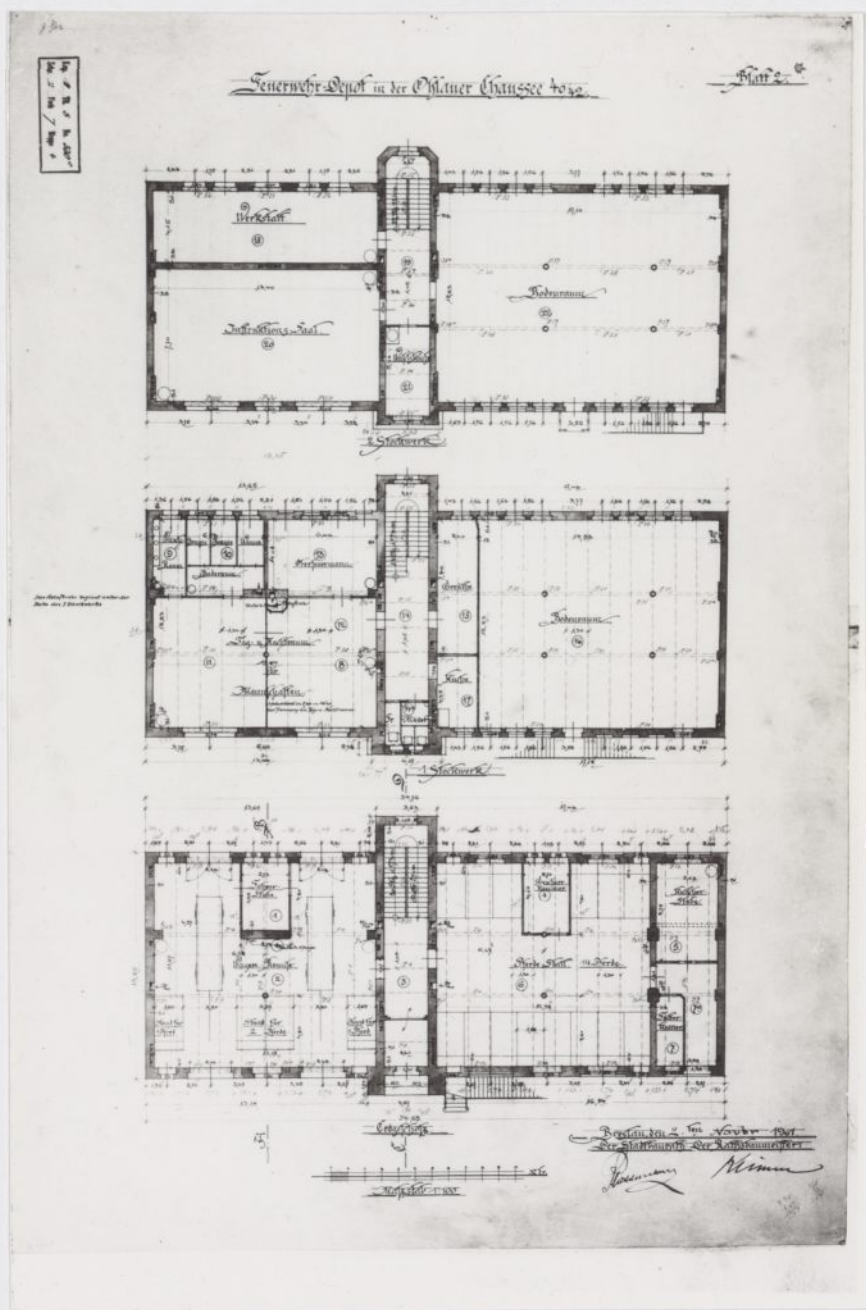
Fot.245

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Stajnie miejskie i straż pożarna. Projekt z 31.10.1901r. Widok perspektywiczny.

Fot.246

Wrocław, ul.Gajowicka 52/54 (Gabitz Str.). Stajnie miejskie i straż pożarna (1902-1903). Widok od strony podwórza ok.1904r.

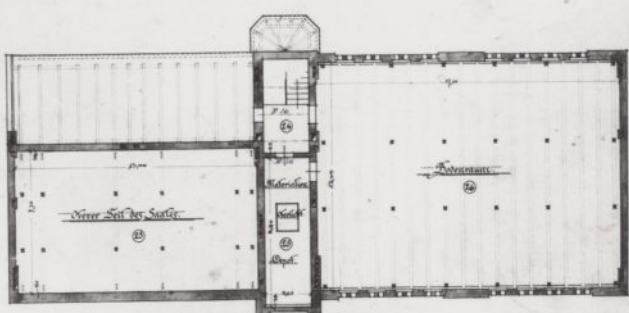

Fot.249
Wrocław, ul.Krakowska 40-42 (Ofenerstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr5. Projekt z 21.11.1901r. Rzuty parteru, I i II piętra,
skala 1:100.

Feuerwehr-Depot in der Obblauer Chaussee 40/42.

Aussicht der Nordseite

Verheulst

Allegretto 1:300

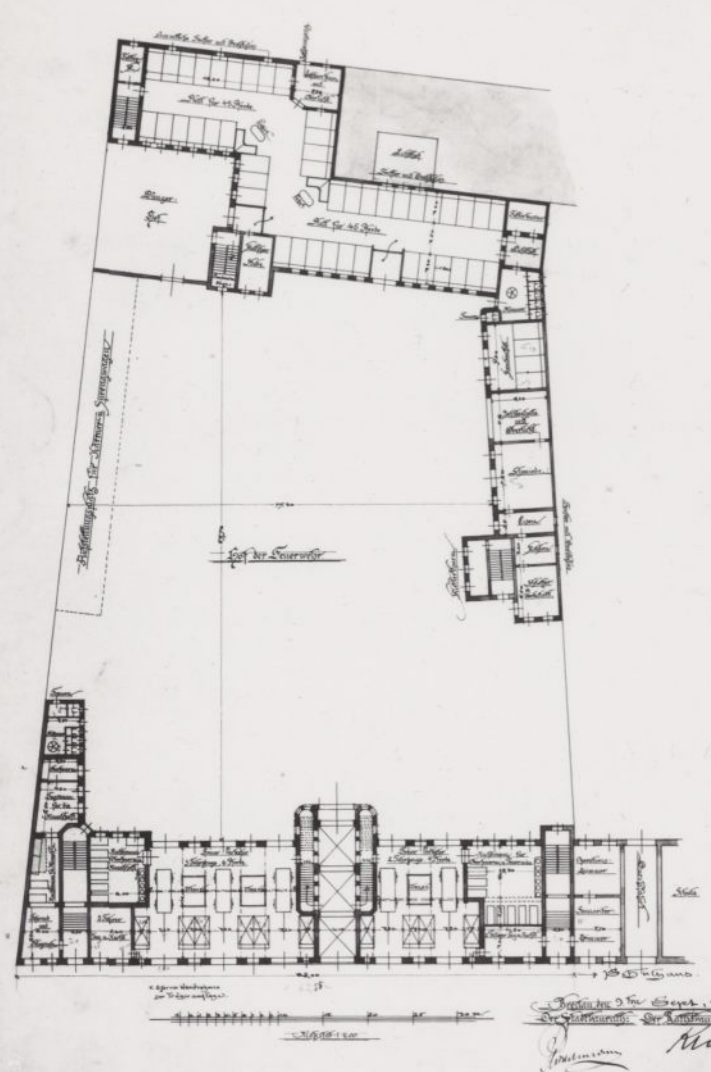
Freitag den 2. Nov. 1894.
Der Naturforsch. Der Katholikentag
H. Müller

Fot.250
Wrocław, ul. Krakowska 40-42
(Ofenerstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr5. Projekt z
21.11.1901r. Elewacja pół-
nocna, rzut poddasza, skala
1:100.

Fot.251
Wrocław, ul. Krakowska 40-42
(Ofenerstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr5 (1903-1904). Ele-
wacja frontowa ok.1904r.

III
Fest 4
Feuerwache
zur Errichtung einer Feuerwache mit Magazin
in der Leuthen-Str.

Fot.252
Wrocław, ul. Litomska 63/65
(Leuthenstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr2. Projekt z
9.09.1901r. Rzut parteru,
skala 1:200.

Fot.253
Wrocław, ul. Litomska 63/65
(Leuthenstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr2. Rysunki powyko-
nawcze z marca 1905r.
Elewacje budynku głównego,
skala 1:100.

Feuerwache a. d. Leuthenstrasse.
A. Remisengebäude.

Vorderansicht.

Hofansicht.
M. 1:100.

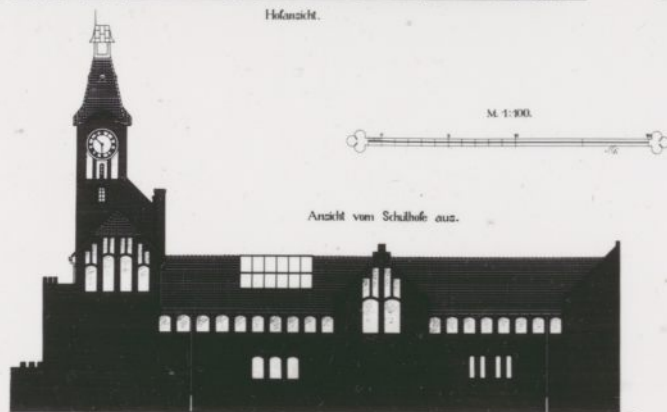
Breslau, im März 1905.
Der Stadtbaumeister.
Oehm. Baum.

Feuerwache a. d. Leuthenstrasse.
C. Nebengebäude.

Hörsicht.

Seitenansicht.

Ansicht vom Schulhofe aus.

Breslau, im März 1905.
Der Stadtrat. Der Stadtbauinspektor.
Gehm. Bauref.

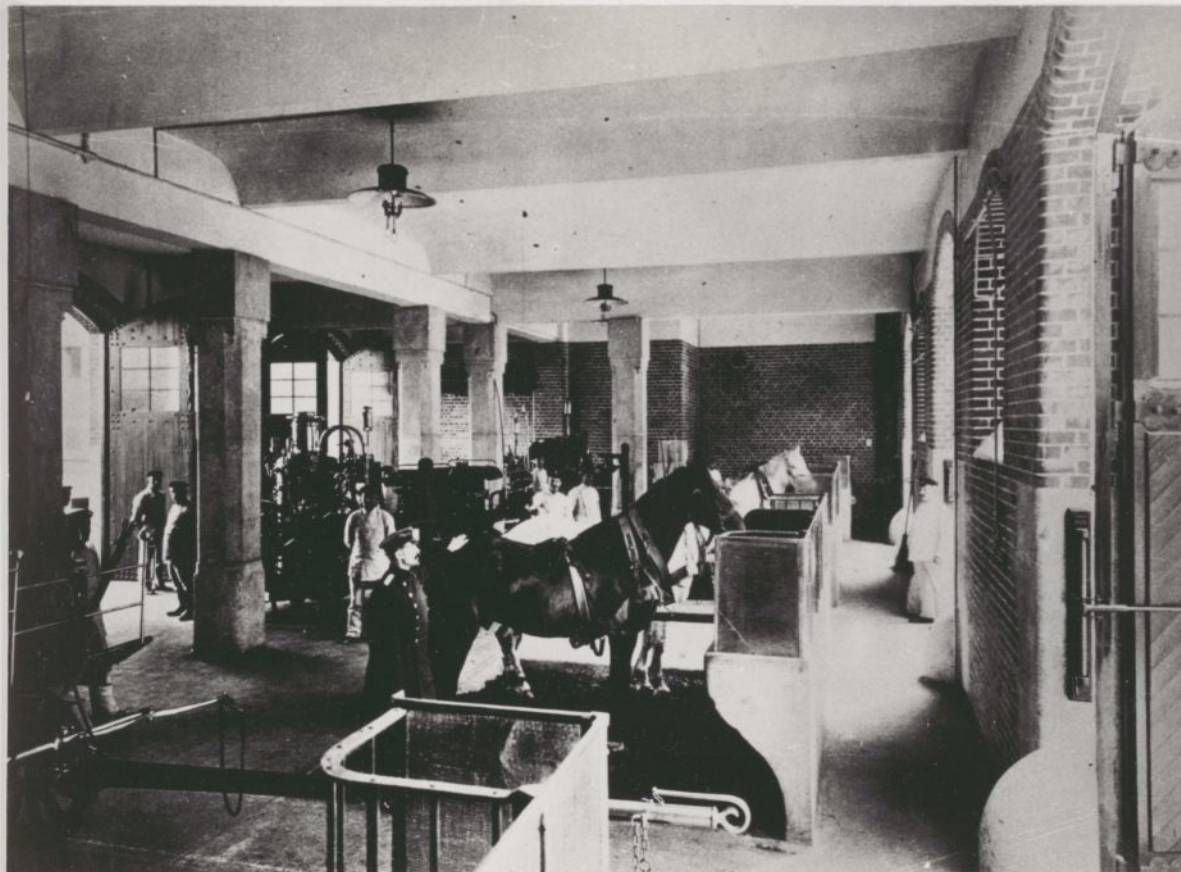
Fot.254

Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2. Rysunki
powykonawcze z marca 1905r. Elewacje budynków stajni i warsztatów, skala 1:100.

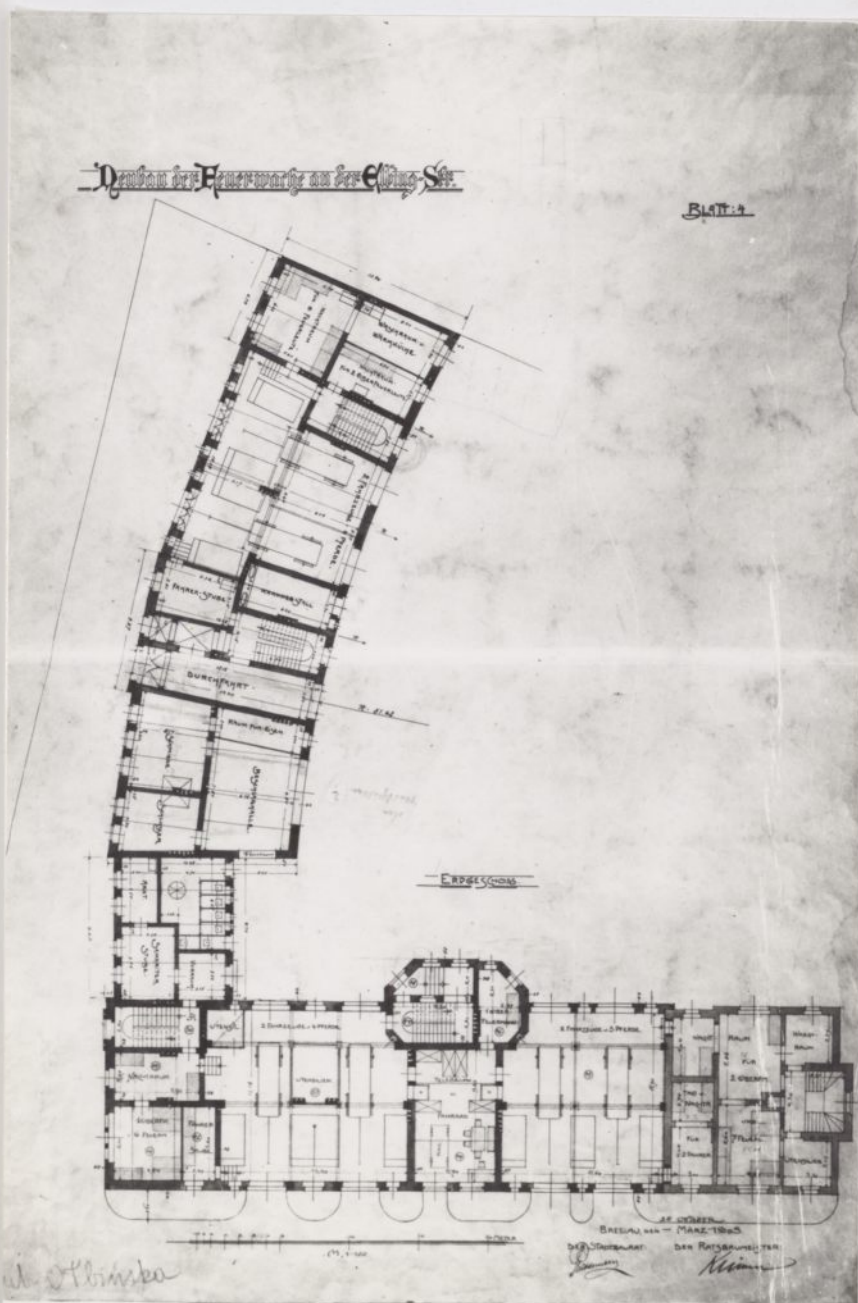

Fot.255

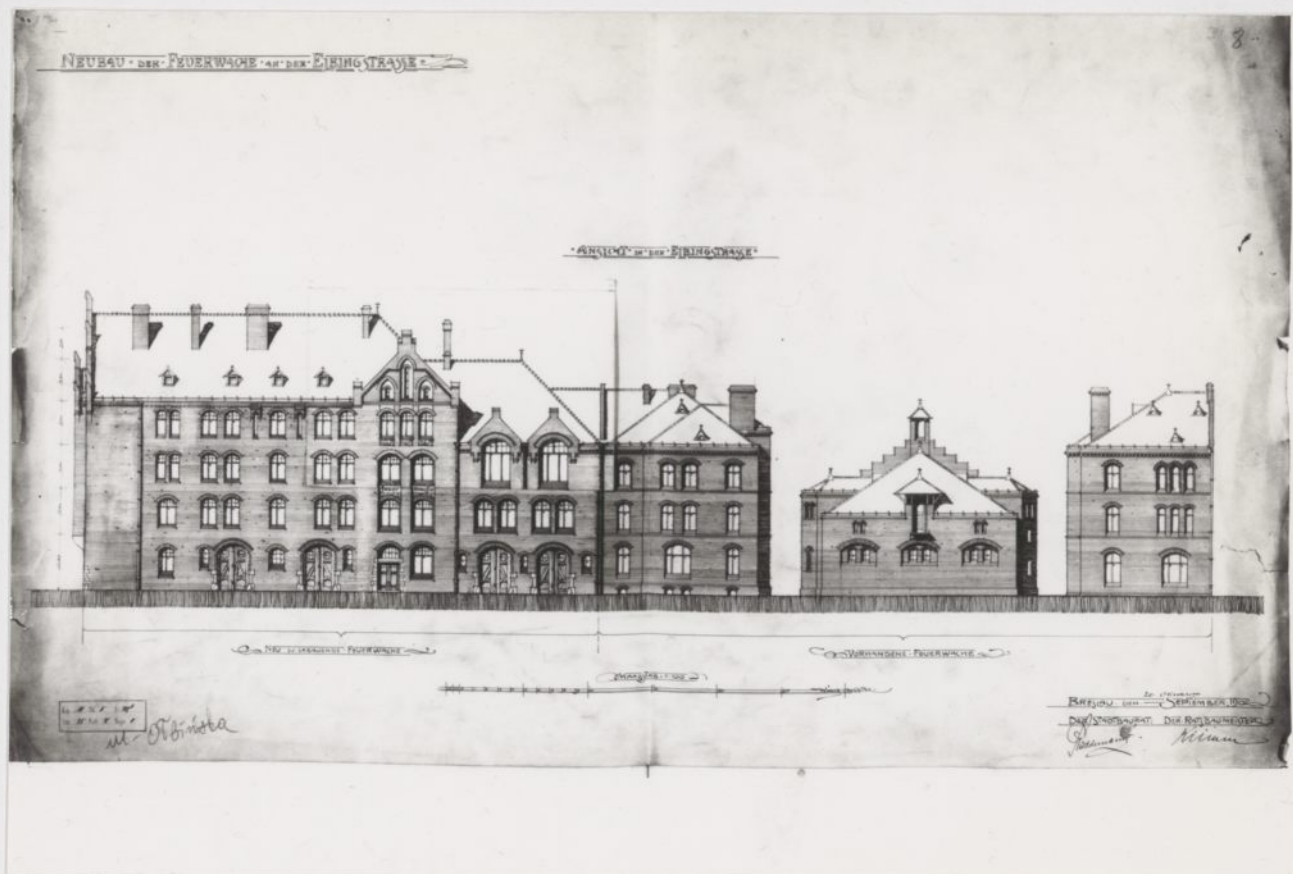
Wrocław, ul.Litomska 63/65 (Leuthenstr.). Komenda Straży Pożarnej nr2 (1902-1904). Fasada
budynku komendy ok.1905r. Fot.Ed van Delden.

Fot.256
Wrocław, ul. Litomska 63/65
(Leuthenstr.). Komenda Straży
Pożarnej nr2 (1902-1904).
Wnętrze wozowni w budynku
głównym po 1910r.

Fot.257
Wrocław, ul. Olbińska 19
(Elbingstr.17-19). Komenda
Straży Pożarnej nr3. Pierwszy
projekt rozbudowy z
20.10.1903r. Rzut parteru,
skala 1:100.

Fot.258

Wrocław, ul.Olbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3. Pierwszy projekt rozbudowy z 20.10.1902r. Widok od ulicy Olbińskiej, skala 1:100.

Fot.259

Wrocław, ul.Olbińska 19 (Elbingstr.17-19). Komenda Straży Pożarnej nr3 (1905-1907). Widok od północy.

FEUERWACHE IN DER SANDVORSTADT.

REMISENGEBÄUDE.
STRASSENANSICHT.

HOFANSICHT.

SÜDSEITE.

NORDSEITE.

SCHUPPEN FÜR REINIGUNGSGERÄTE.

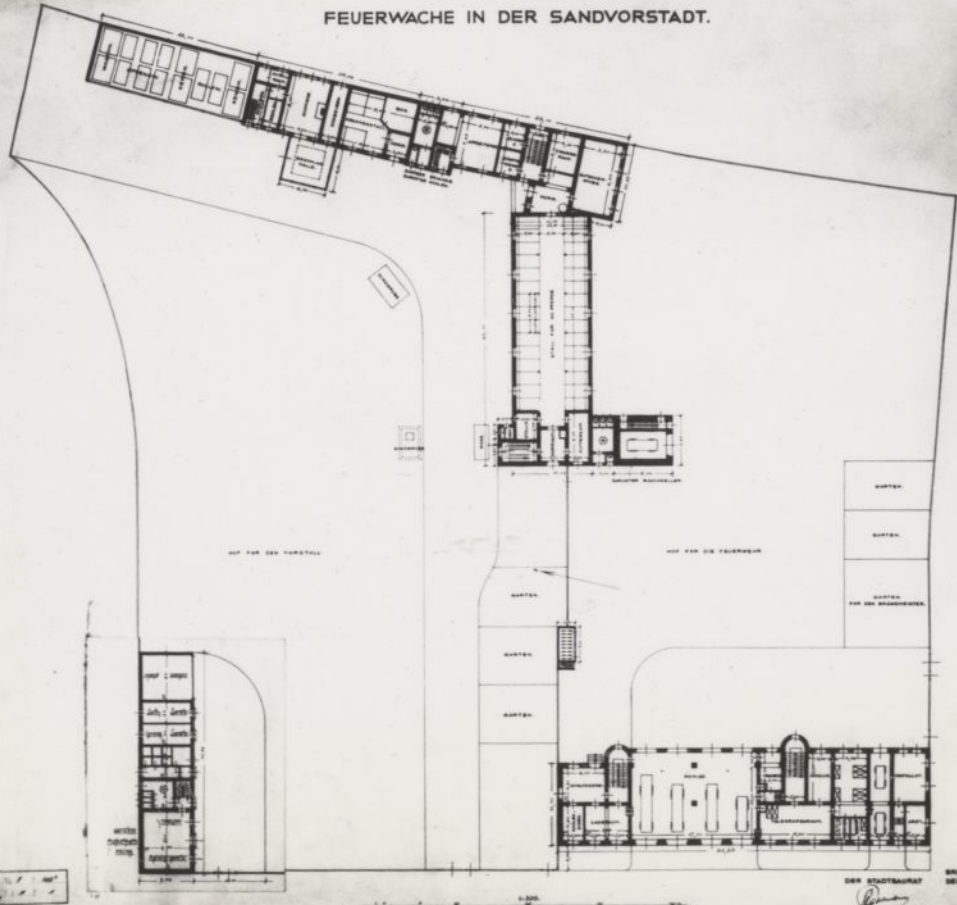
St. 417 u. 2.

BRESLAW, DEN 22. II. 1906
DER STADTBURAT DER STADTBÄUINSPEKTOR
GEN. SAURAT. *Rehner.*

Fot.260
Wrocław, ul. Gdańska 13-15
(Danzigerstr.). Komenda straży
pożarnej na przedmieściu
Piaszkowym. Projekt z
22.02.1906r. Elewacje budyn-
ku głównego, skala 1:200.

Fot.261
Wrocław, ul. Gdańska 13-15
(Danzigerstr.). Komenda straży
pożarnej na przedmieściu
Piaszkowym. Projekt z
22.02.1906r. Rzuty parteru,
skala 1:200.

FEUERWACHE IN DER SANDVORSTADT.

BRESLAW, DEN 22. II. 1906
DER STADTBURAT DER STADTBÄUINSPEKTOR
GEN. SAURAT. *Rehner.*

Entwurf
für den Neubau eines Steuerexpeditions-Gebäudes in
Popelwitz.

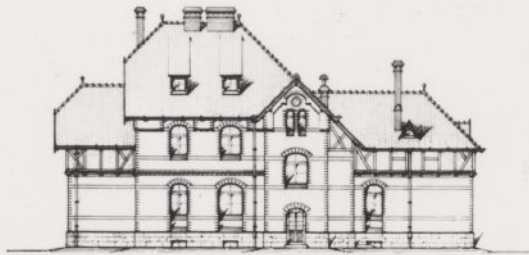
Blatt 3.

Ansicht der Vorderseite.

Seitliche Giebel-Ansicht.

Ansicht der Rückseite.

Seitliche Giebel-Ansicht.

Maßstab: 1:100.

Architekturbüro des Architekten
Karl Schuchmann in Leipzig

Karl Schuchmann
Architekt

Gezeichnet
Karl Schuchmann
Architekt

Fot.264

Wrocław - Popowice. Budynek opłat celnych. Projekt z 12.06.1897r. Elewacje, skala 1:100.

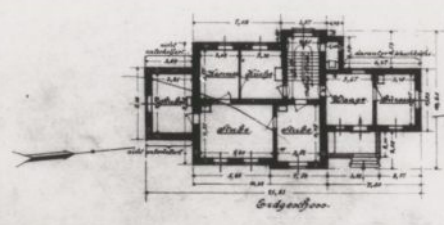
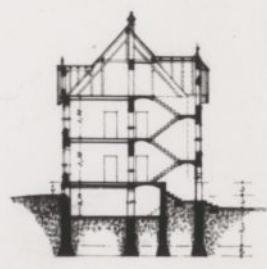
Fot.265

Wrocław - Popowice. Budynek opłat celnych (1898). Elewacja frontowa po 1898r.

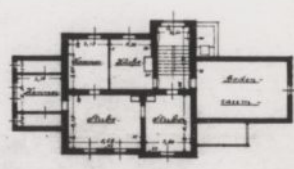
Entwurf
zu einem Steuer-Expeditions-Gebäude an der
Oswitzer-Chaussee.

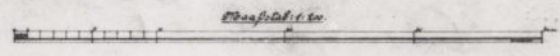
Ansicht von der Straße.

Bekanntmachung
Hiesiger Bauzeitung
Königliche Bauzeitung
1897/1898

Obergeschoss.

Basementplan.

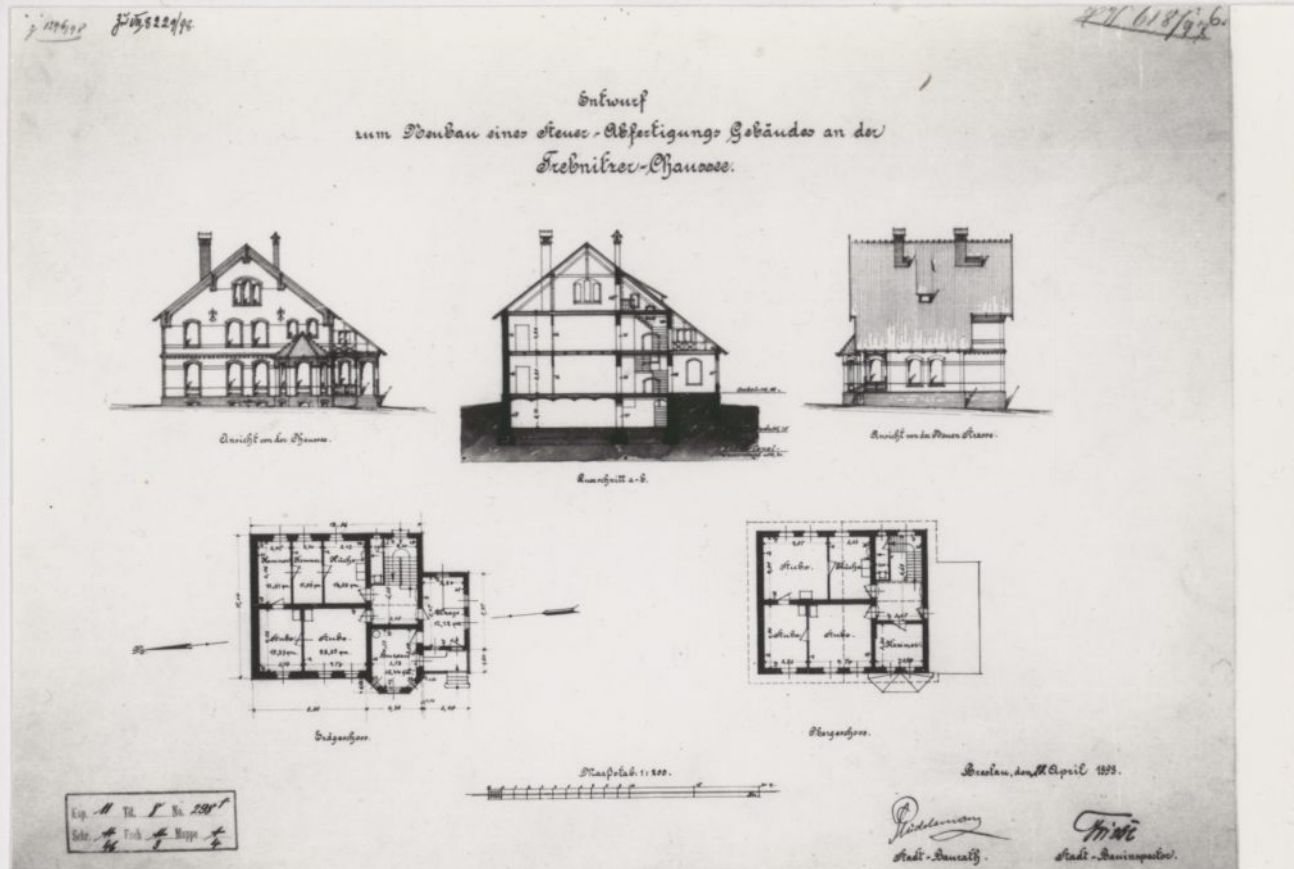
Arch. Nr. 1188, 98
Bl. 1. Fol. 11. 12. 13. 14. 15.

Köln, den 11. April 1897.
Der Stadt-Bauinspektor
Friede

Fot.266
Wrocław, ul.Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1-2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim. Projekt z 30.04.1897r. Elewacja frontowa, przekrój poprzeczny, rzuty piwnic i piętra, skala 1:200.

Fot.267
Wrocław ul.Reymonta 13 (Oswitzer Chaussee 1-2). Budynek opłat celnych przy moście Osobowickim (1898-1899). Elewacja frontowa po 1898r.

Fot.268

Wrocław, ul.Trzebnicka 39 (Trebnitzerstr.). Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim.
Projekt z 2.04.1898r. Elewacje frontowa i boczna, rzuty parteru i piętra, przekrój poprzeczny,
skala 1:100.

Fot.269

Wrocław, ul.Trzebnicka 39. Budynek opłat celnych przy moście Trzebnickim (1899-1900), dziś
budynek mieszkalny.

Neubau des steuer-Erfertigungsgebäudes
an der Striegauer Chaussee.

Grundriss

Blatt 1

Fot.270

Wrocław, ul.Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych. Projekt z 31.07.1901r. Rzuty, skala 1:100.

Fot.271

Wrocław, ul.Strzegomska 29 (Striegauer Chaussee). Budynek opłat celnych (1902-1903). Widok od południa ok.1903r.

Fot.272

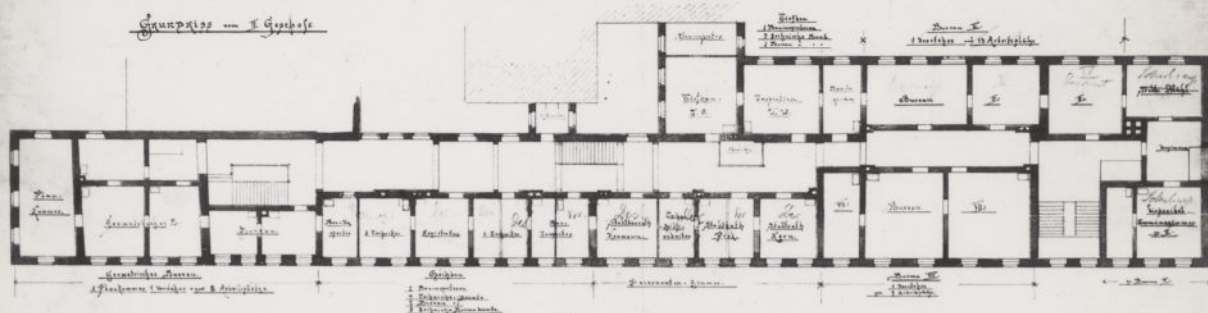
Wrocław, kościół św. Marii Magdaleny. Projekt odbudowy hełmu północnej wieży z 1888r.

Fot.273

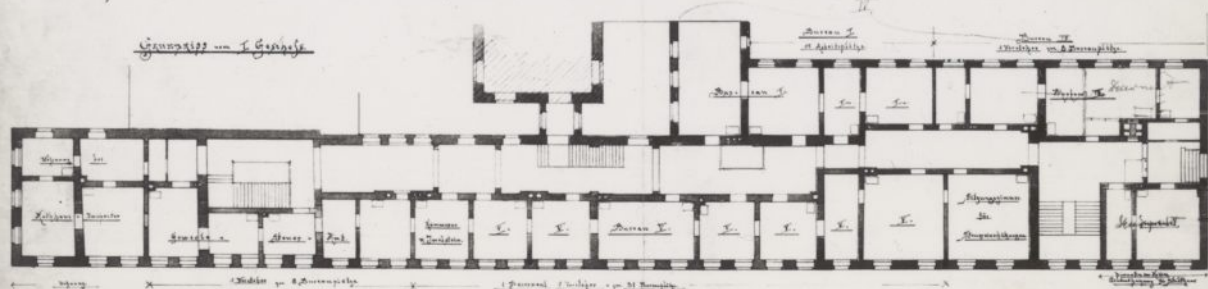
Wrocław, Sukiennice 9-15 (Elisabethstr.). Projekt urządzenia pomieszczeń biurowych z 8.03.1888r. Rzuty I i II piętra.

Umbau des Bureau-Hauses in St. Elisabethstr.

Grundriss des I. Geschos

Grundriss des II. Geschos

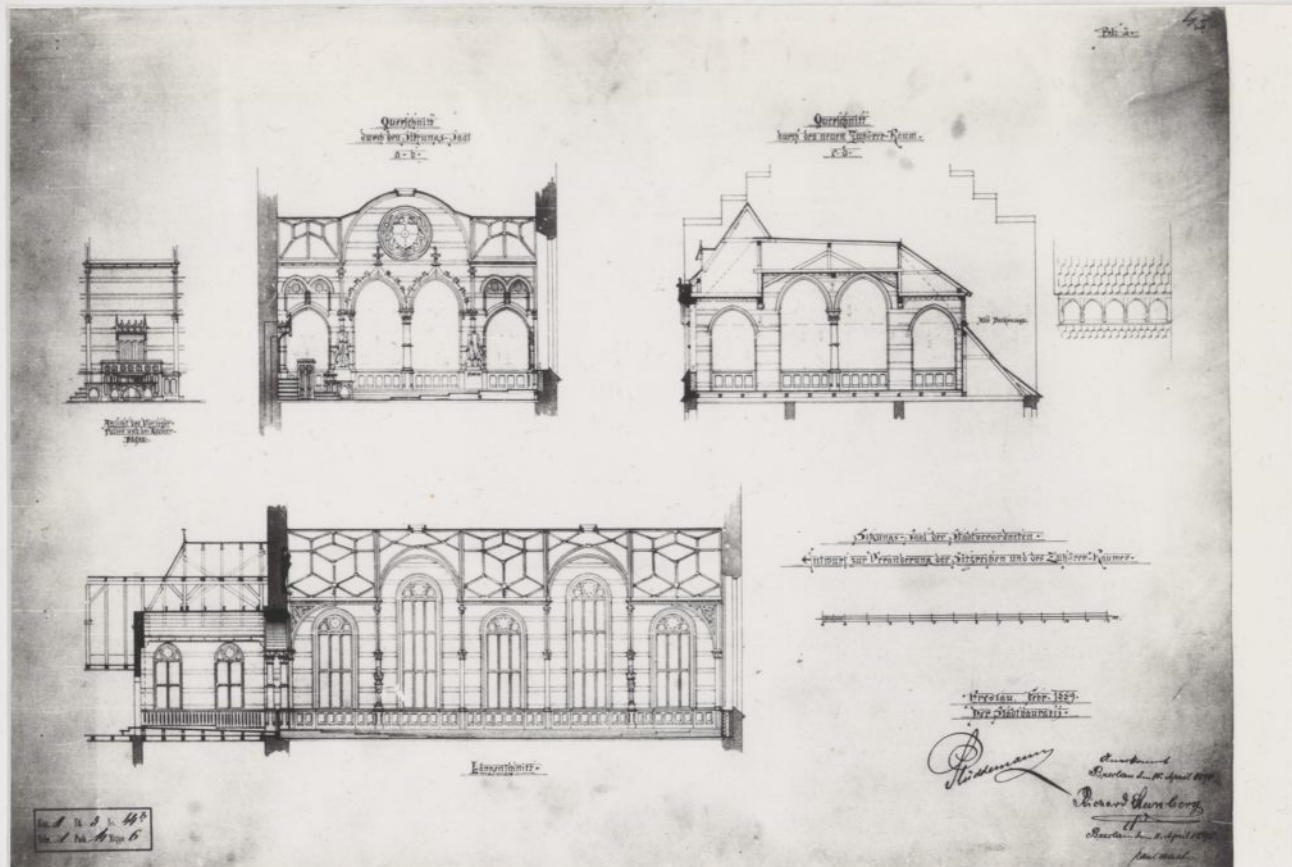

Wrocław, 1. März 1888.

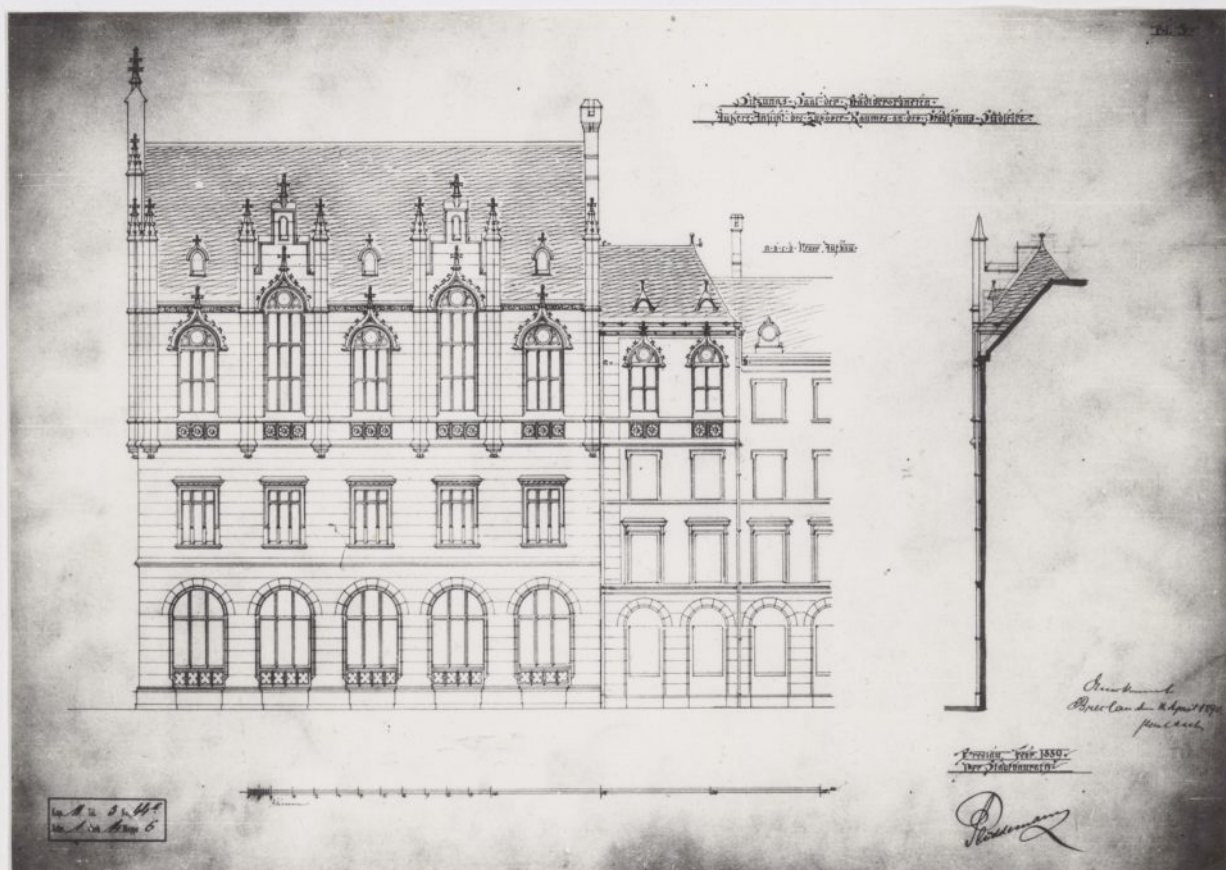
Modellmeyer

in 1/2 3 u. 4
in 1/4 5 u. 6

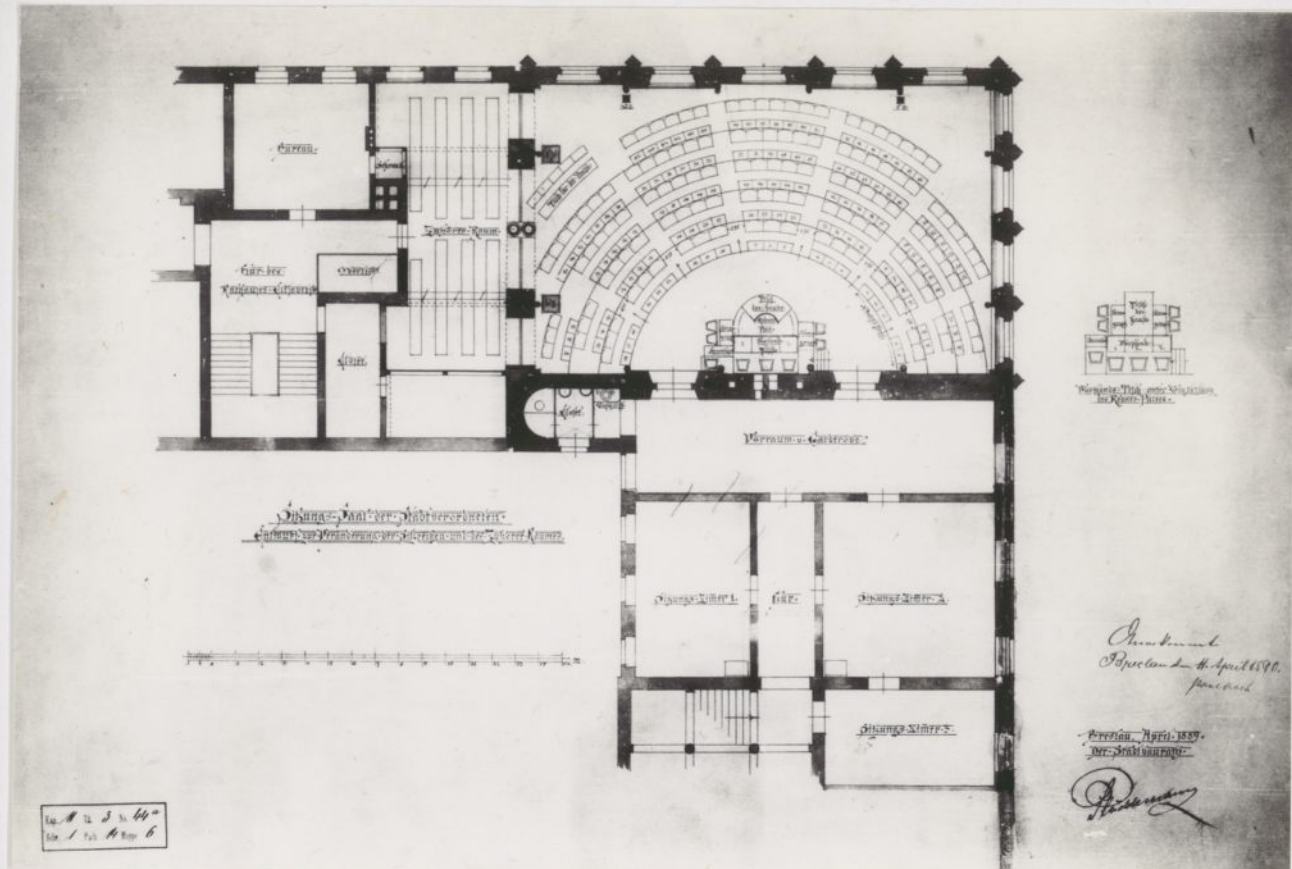
Cap. H. 2.34

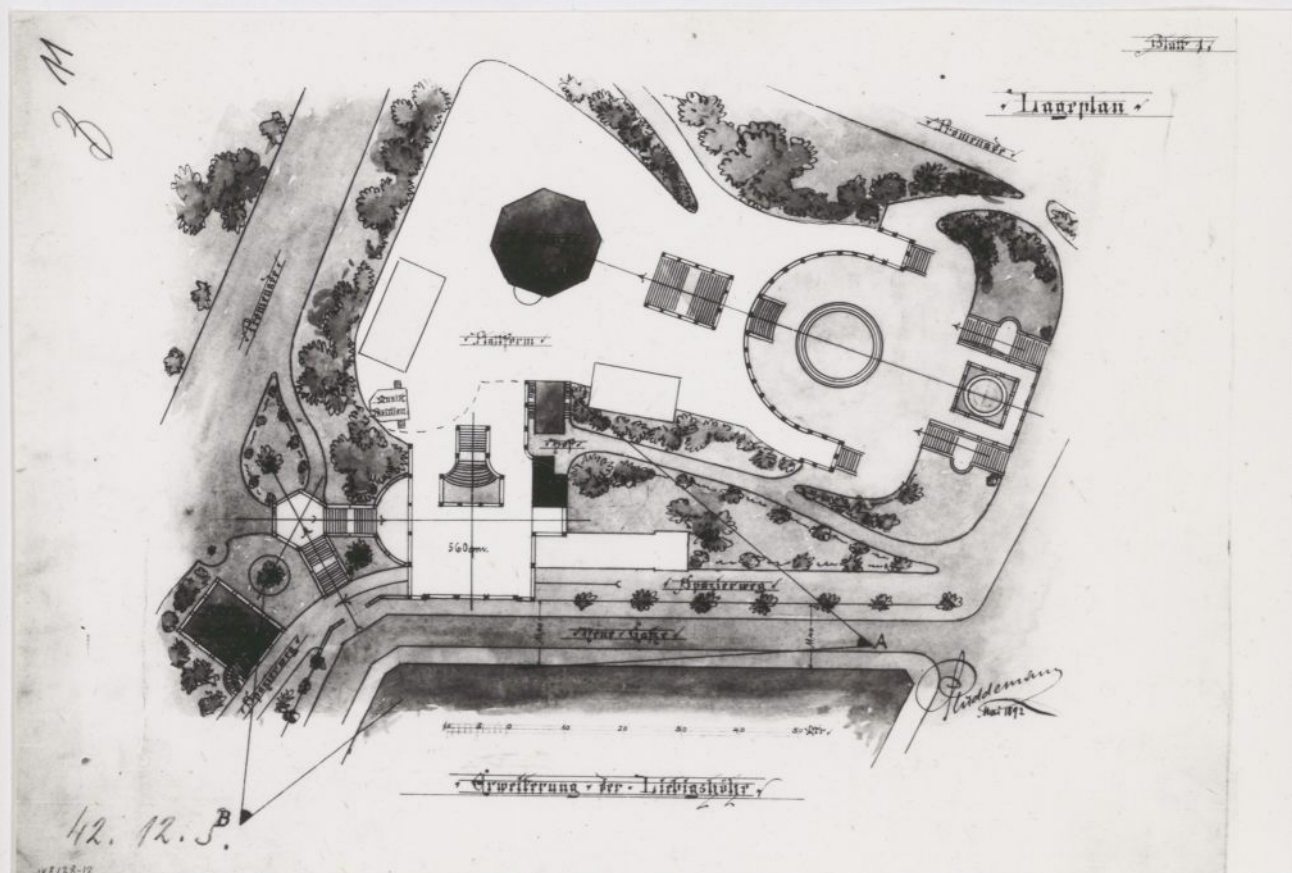
Fot.274
Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z lutego 1889r. Widoki wnętrza.

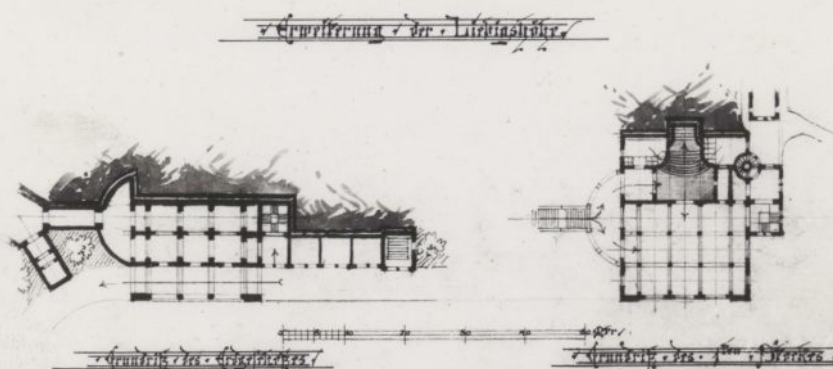
Fot.275
Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z lutego 1889r. Elewacja południowa. Projektowany fragment a-b-c-d.

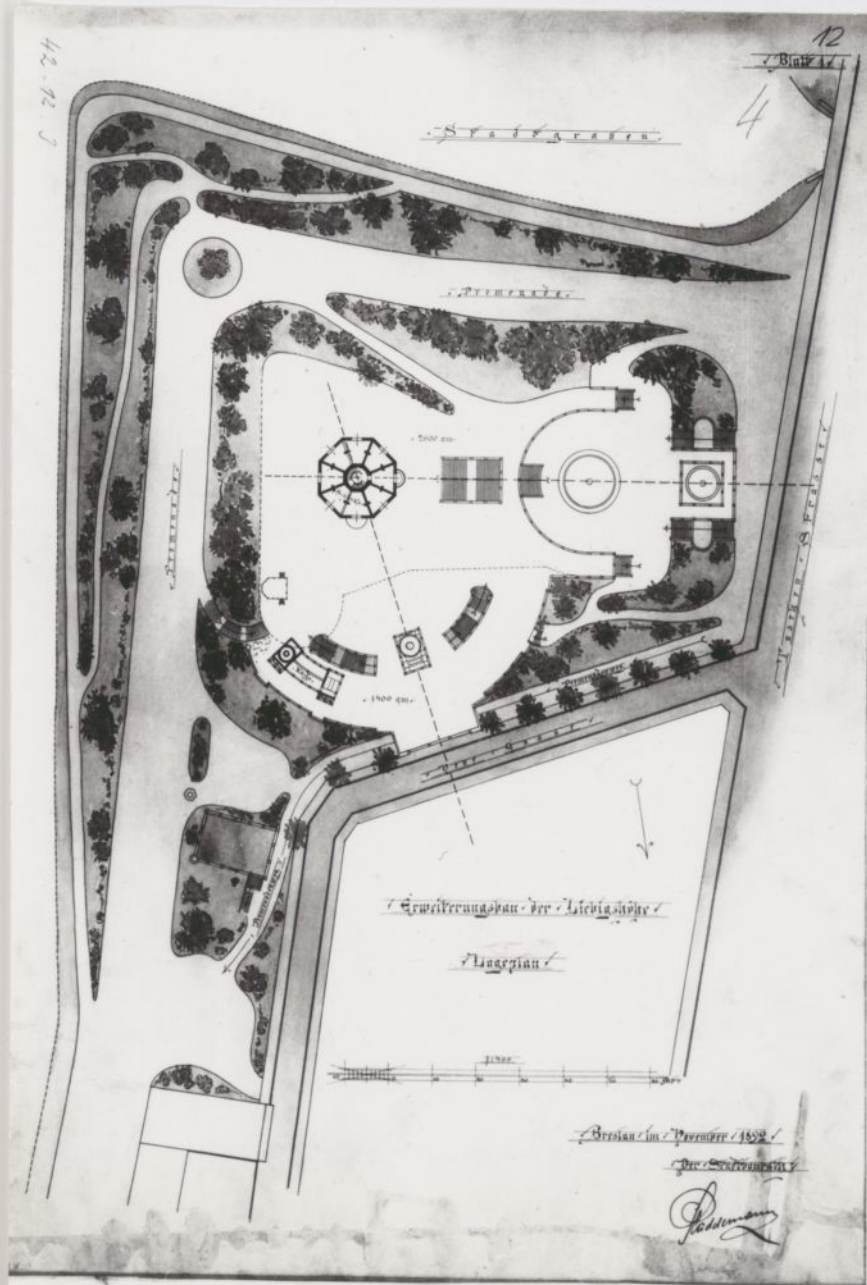
Fot.276
Wrocław, Rynek. Nowy Ratusz. Projekt przebudowy sali posiedzeń Rady Miejskiej z kwietnia 1889r. Rzut III piętra.

Fot.277
Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy wzgórza od strony ul.Nowej z
maja 1892r. Plan sytuacyjny, skala 1:400.

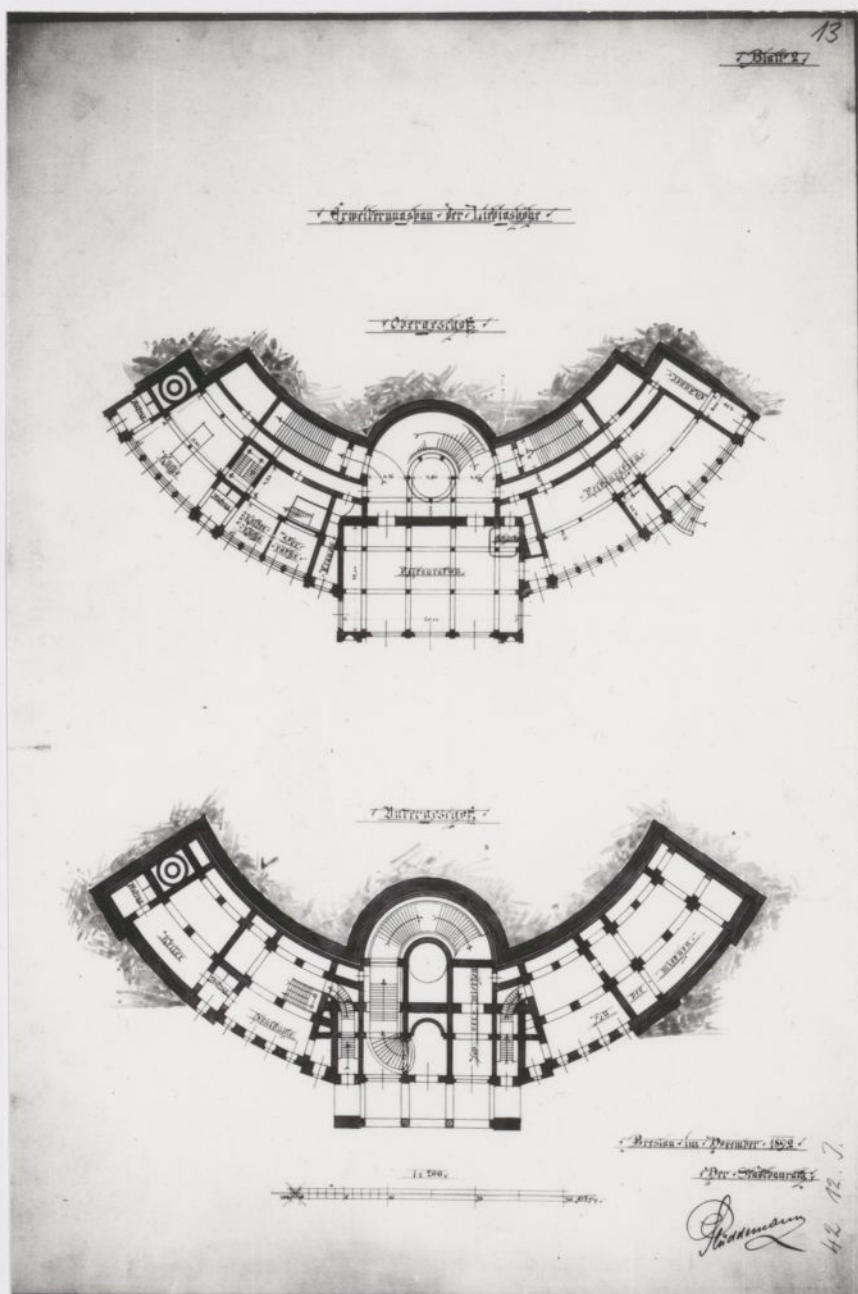

42. 12. 3

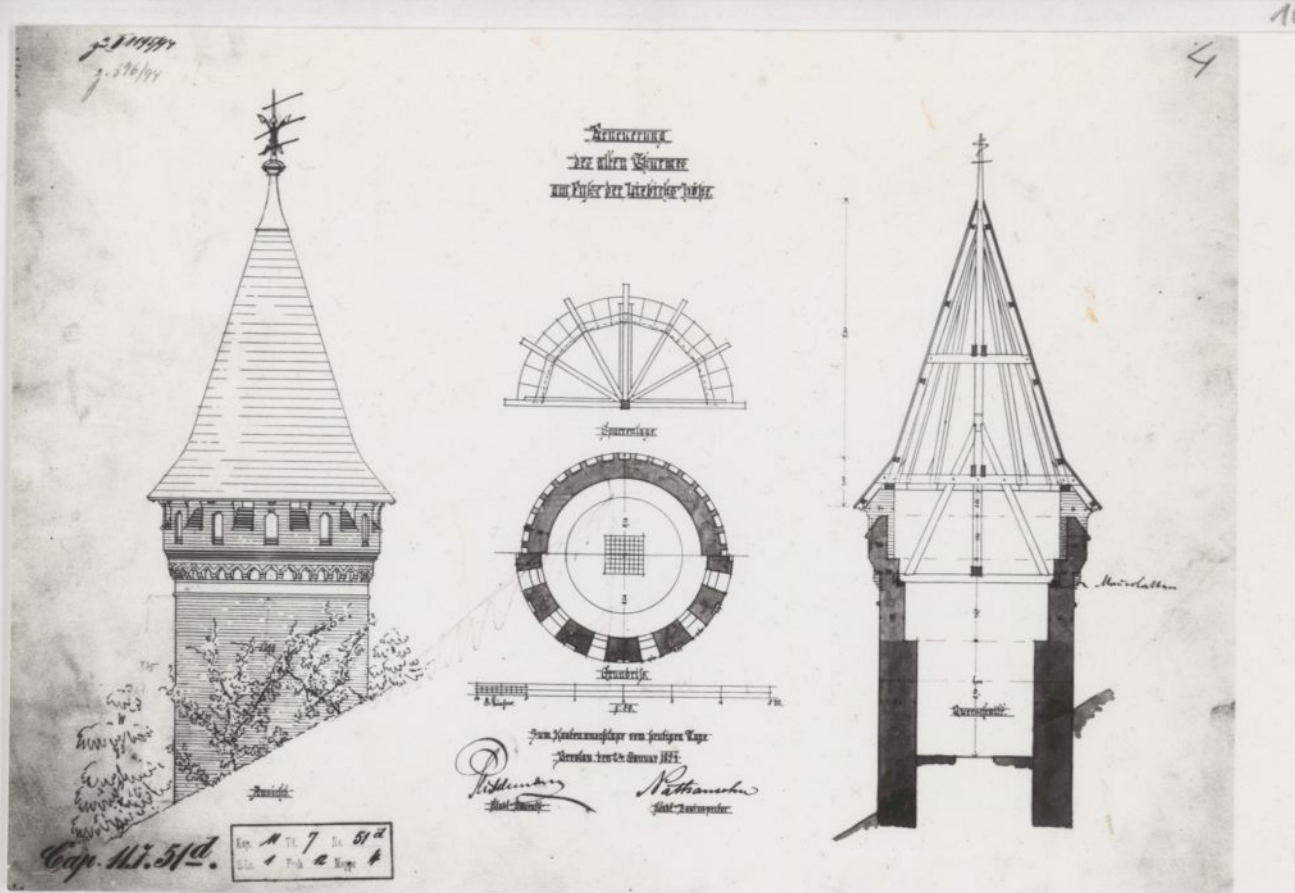
Fot.278
Wrocław, Bastion Sakwowy
(Liebichshöhe). Projekt roz-
budowy wzgórza od strony
ul.Nowej z maja 1892r. Widok
wzgórza, rzuty parteru i I
piętra, skala 1:200.

Fot.279
Wrocław, Bastion Sakwowy
(Liebichshöhe). Projekt roz-
budowy wzgórza od strony
ul.Nowej z listopada 1892r.
Plan sytuacyjny, skala 1:400.

Fot.280

Wrocław, Bastion Sakwowy (Liebichshöhe). Projekt rozbudowy
wzgórza od strony ul. Nowej z listopada 1892r. Rzuty dolnej i górnej
kondygnacji, skala 1:200.

Fot.281
Wrocław, Bastion Sakwowy
(Liebichshöhe). Projekt odbu-
dowy starej wieży u stóp
wzgórza z 24.01.1894r.
Widok, przekrój, rzuty, skala
1:50.

Fot.282
Wrocław, Bastion Sakwowy
(Liebichshöhe). Odbudowana
wieża przy ulicy Nowej
(ok.1894r.).

Schloß Weidenhof

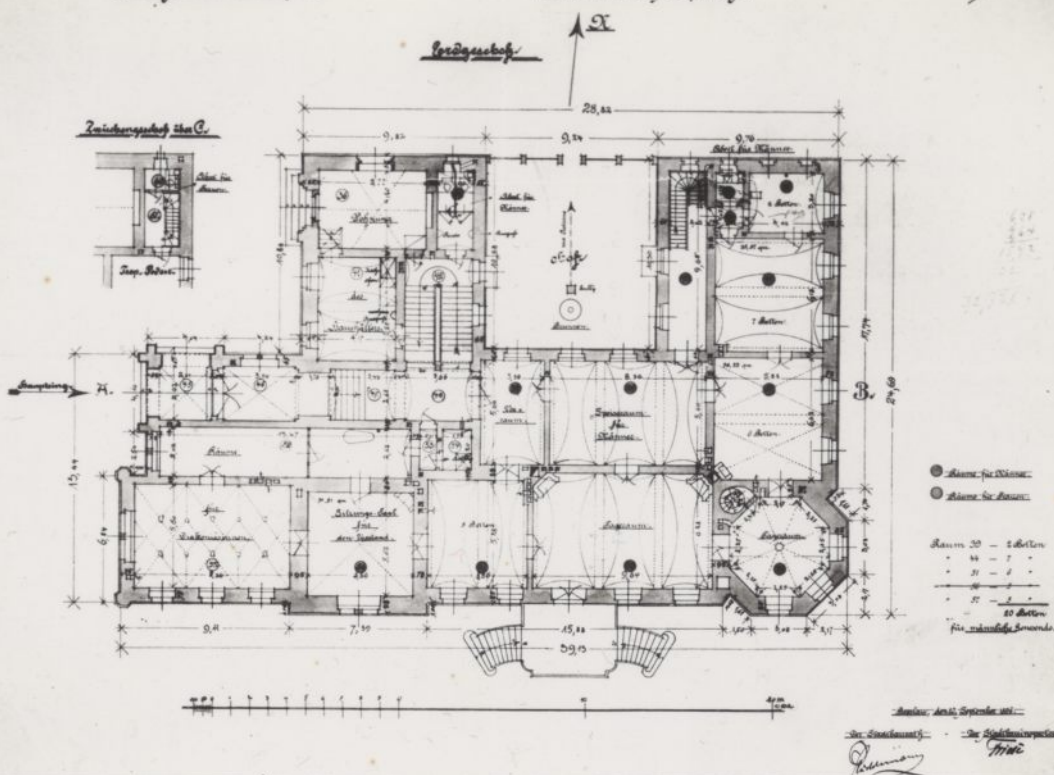
Einrichtung des Saalens für Sonnentische
(Friedländer als Stiftung.)

Fortsetzung

Alt.

Freigeheide

Zeichnung des C.

Fot.285

Świniary (Weidenhof). Przebudowa zamku na sanatorium (1897). Projekt z 20.09.1896r. Rzut parteru, skala 1:100.

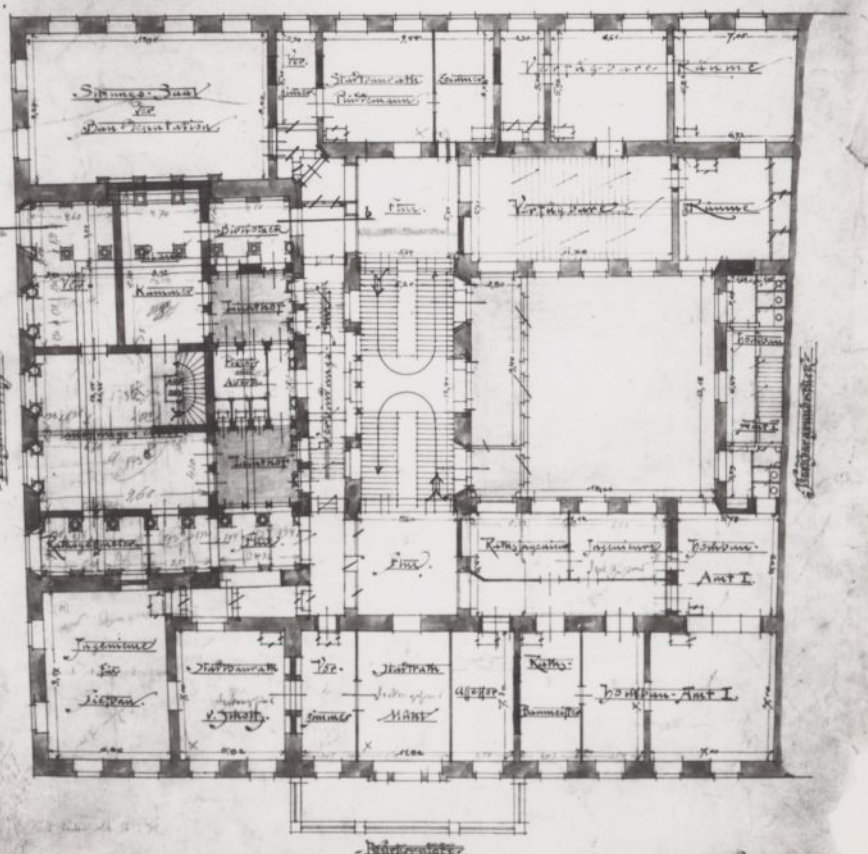
Entwurf II

Die alte Hofstadt

Grundriss von Hauptstadt

Kreisstadt

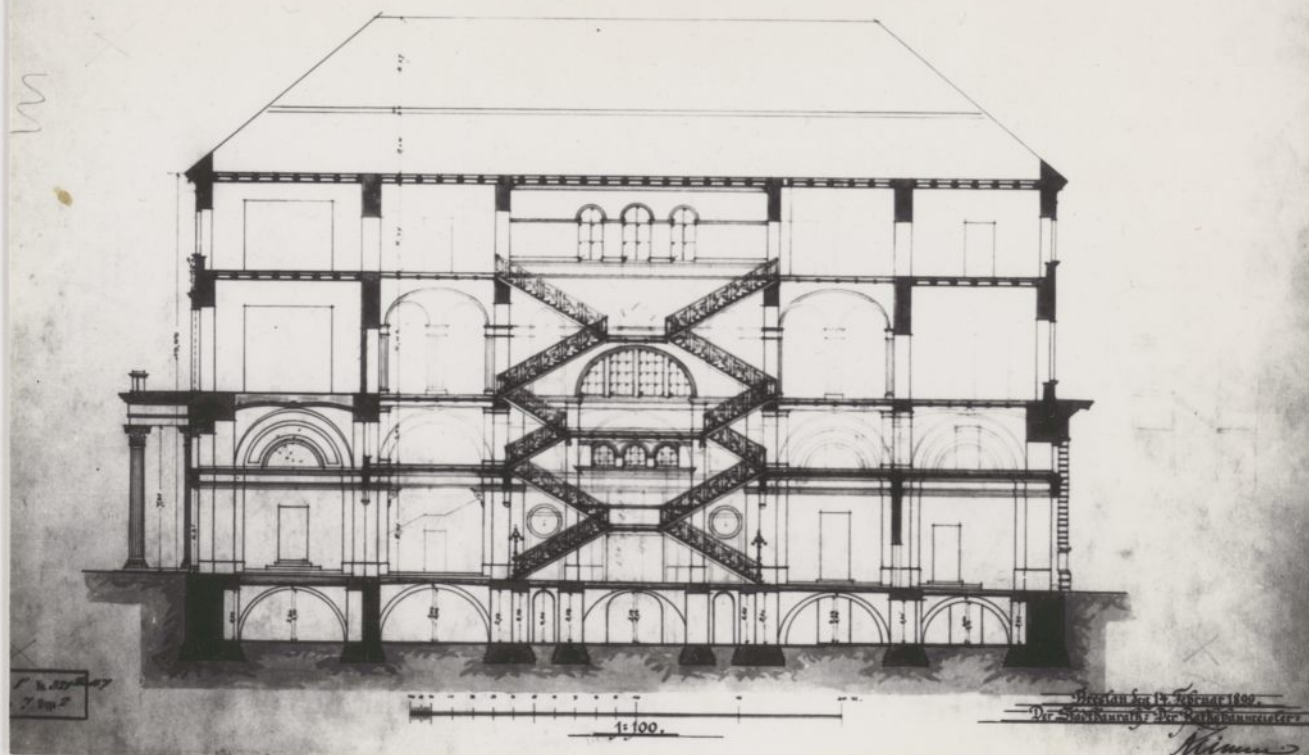
Alt.

Fot.286

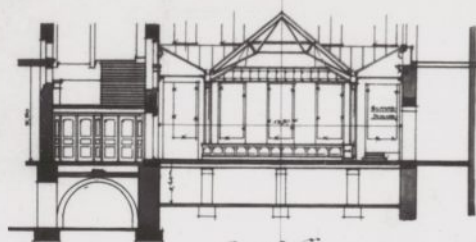
Wrocław, pl. Solny 16 (Blücherplatz 15-16). Stara Gielda. Projekt przebudowy na siedzibę Miejskiej Administracji Budowlanej z 30.08.1899r. Rzut I piętra, skala 1:100.

Schnitt durch die Haupttreppenhalle.

Fot.287

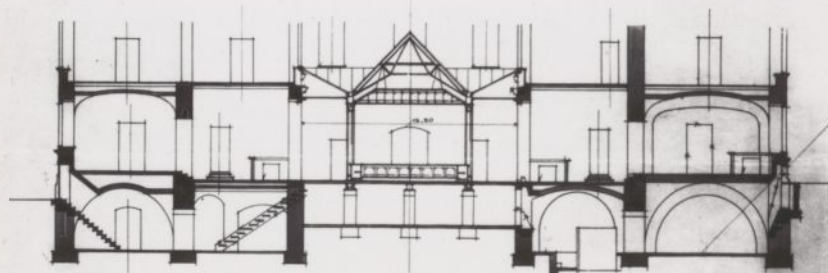
Wrocław, pl. Solny 16
(Blücherplatz 15-16). Stara
Gielda. Projekt przebudowy na
siedzibę Miejskiej Administracji
Budowlanej z 14.02.1899r.
Przekrój pionowy, skala 1:100.

Entwurf zur Vorkörperung der Stockhauschasse
in der alten Börse.

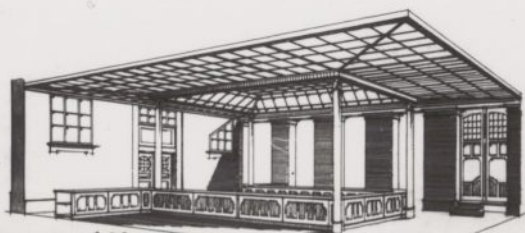
Querschnitt.

Stiege im Treppenhause.

Längenschnitt.

Innenansicht der Kassenhalle.

Skizze 1:100

Fot.288

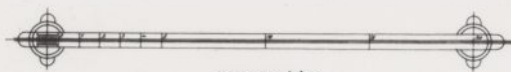
Wrocław, pl. Solny 16
(Blücherplatz 15/16). Projekt
Główniej Kasy Miejskiej ze
stycznia 1902r. Przekroje i
widok perspektywiczny sali
operacyjnej, skala 1:100.

MAGDALENEN - GYMNASIUM

170

36

ANSICHT.

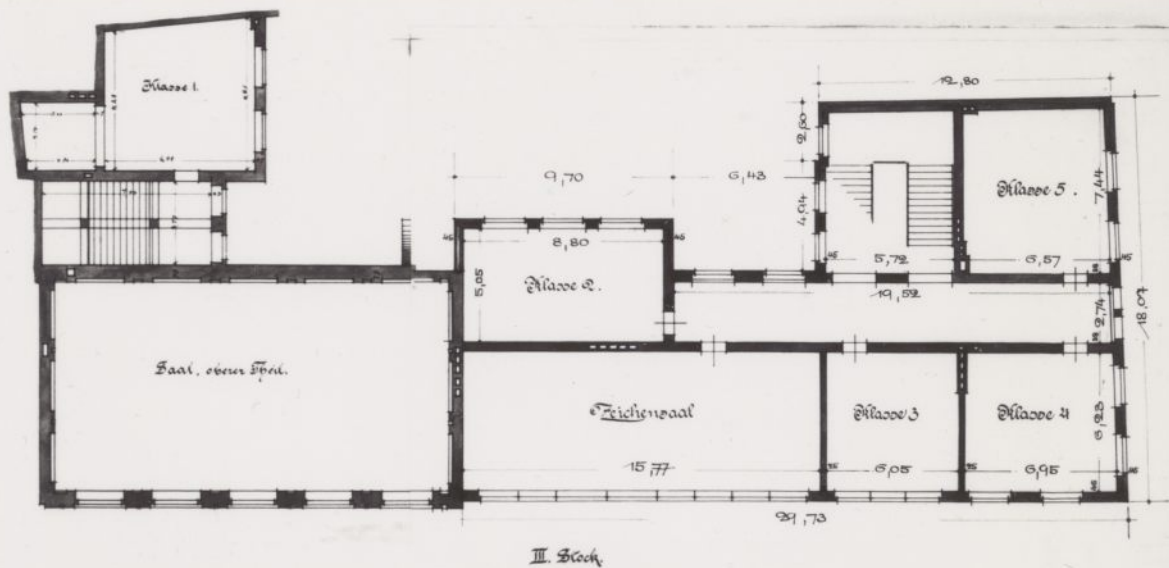

BRESLAU DEN 20 April 1914
STADTBAUAMT H.O.1.
Rumcuf

Fot.289

Wrocław, ul.Marii Magdaleny 1-3 (An der Magdalenenkirche). Gimnazjum św.Magdaleny. Projekt przebudowy otworów okiennych z 10.10.1902r. Rzut III piętra, skala 1:100.

26 Um- u. Erweiterungsbau
des
Magdalenen - Gymnasiums.

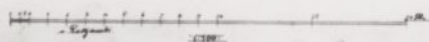
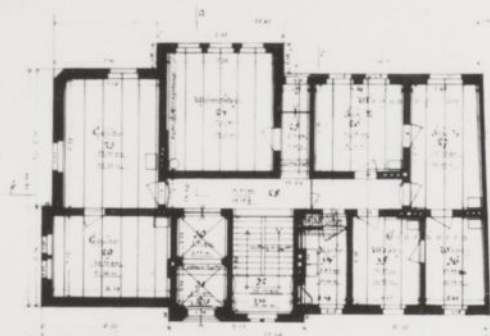
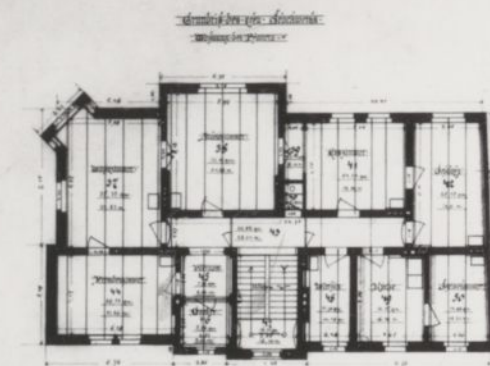

Breslau, den 10. Oktober 1902

Der Architekt.
H. Rumcuf

Fot.290

Wrocław, ul.Marii Magdaleny 1-3 (An der Magdalenenkirche). Gimnazjum św.Magdaleny. Rysunki inwentaryzacyjne z 20.04.1914r., skala 1:100. Elewacja frontowa.

Fot.291

Wrocław, ul. św. Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św. Wojciecha. Projekt z 9.03.1888r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100.

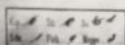
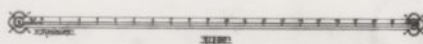
Fot.292

Wrocław, ul. św. Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św. Wojciecha. Projekt z 9.03.1888r. Elewacje pln. i zach., skala 1:100.

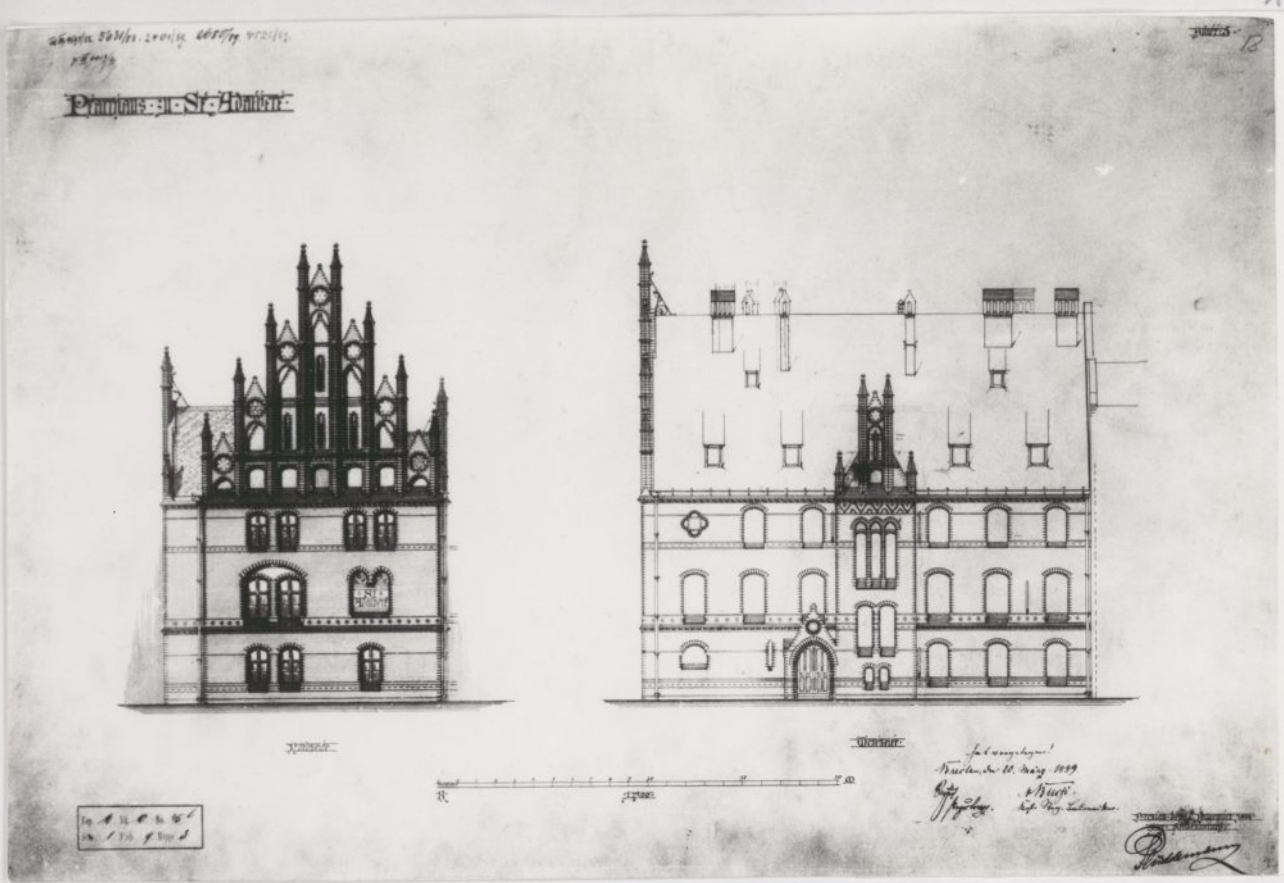
Elewacja południowa.

Elewacja zachodnia.

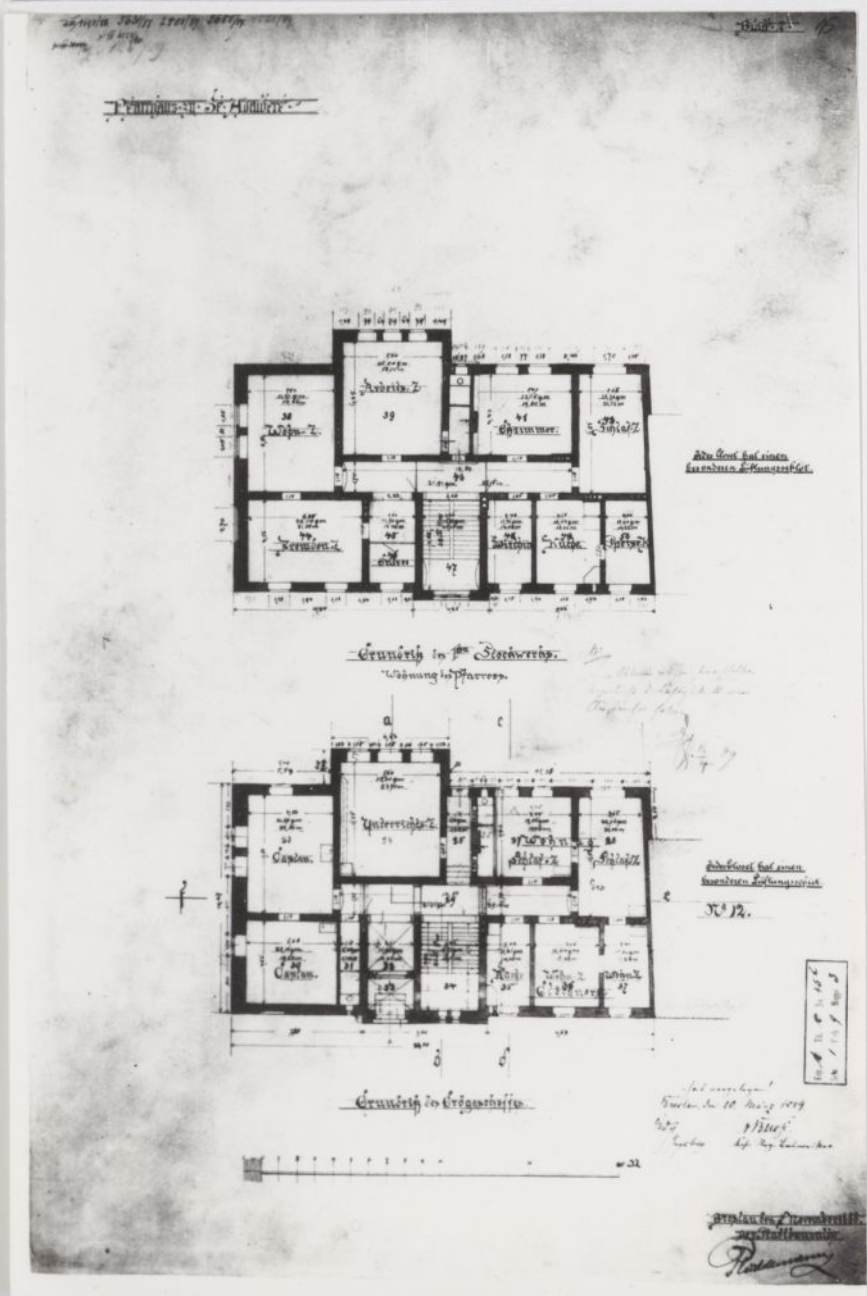

Projekt
Wrocław dnia 13.03.1888
dr. inż. J. P. P. P.

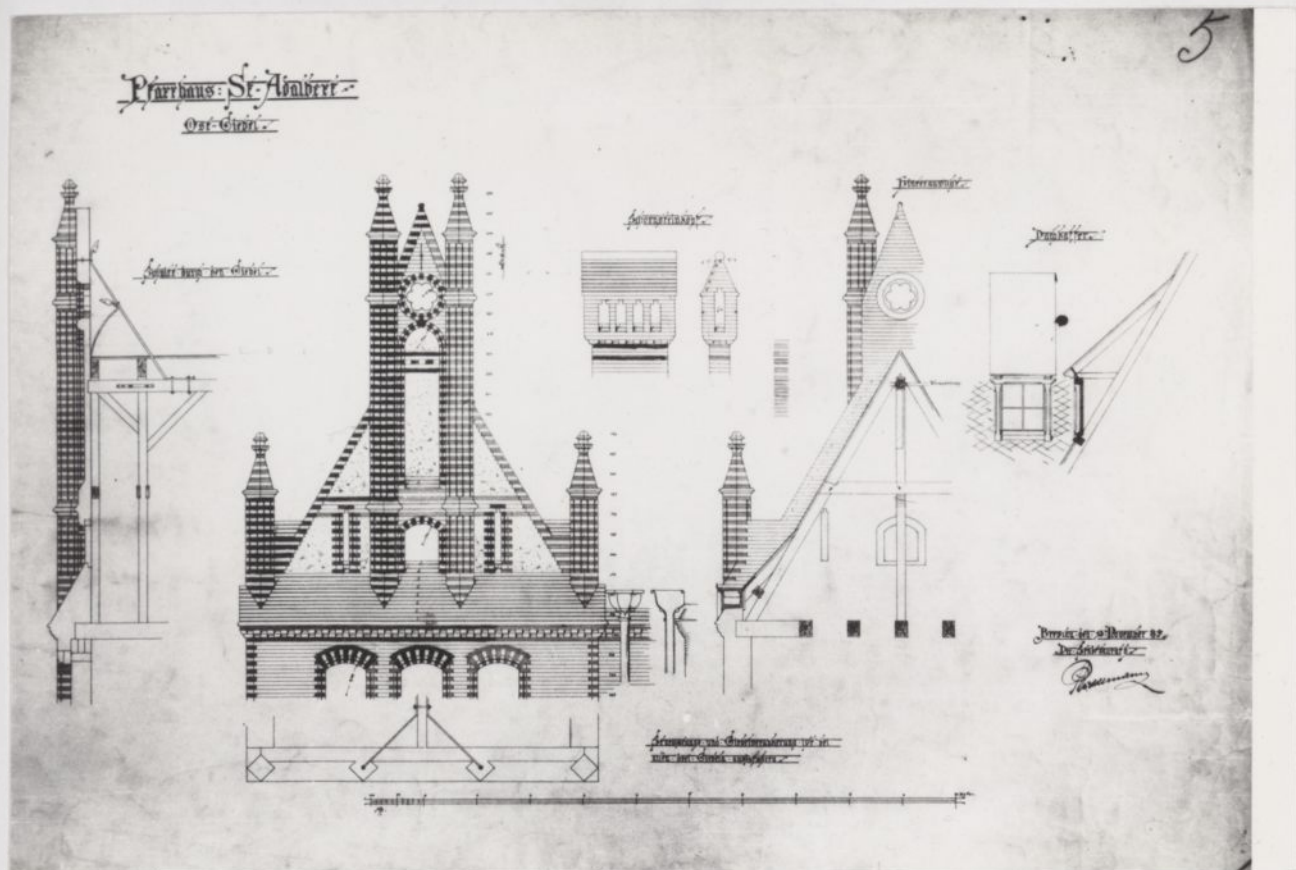
Architektura i Sztuka
Wrocław

Fot.293
Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św. Wojciecha. Projekt II z 7.11.1888r. Elewacje płn. i zach., skala 1:100.

Fot.294
Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św. Wojciecha. Projekt II z 7.11.1888r. Rzuty parteru i I piętra, skala 1:100.

Fot.295

Wrocław, ul.św.Katarzyny 13-14 (Catharinenstr.). Plebania kościoła św.Wojciecha. Projekt II z 13.11.1889r. Detal wschodniego szczytu.

Fot.296

Wrocław, ul.Szajnoch 7-9 (Rossmarkt). Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska. Projekt z 2.11.1886r. Widok perspektywiczny od północy.

Fot.299
Wrocław, ul. Szajnochy 7-9
(Rossmarkt). Miejska Kasa
Oszczędności i Biblioteka Miej-
ska. Projekt z 17.02.1888r.
Elewacja południowa.

Fot.300
Wrocław, ul. Szajnochy 7-9
(Rossmarkt). Miejska Kasa
Oszczędności i Biblioteka Miej-
ska. Widok wnętrza magazynu
książek.

Fot.301
Wrocław, ul. Szajnochy 7-9
(Rossmarkt). Miejska Kasa
Oszczędności i Biblioteka Miejska.
Widok wnętrza Miejskiej
Kasy Oszczędności na parterze.

Fot.302
Wrocław, ul. Szajnochy 7-9.
Miejska Kasa Oszczędności i
Biblioteka Miejska, dziś Biblio-
teka Uniwersytecka (1887-
1891). Widok od ulicy
Krupniczej.

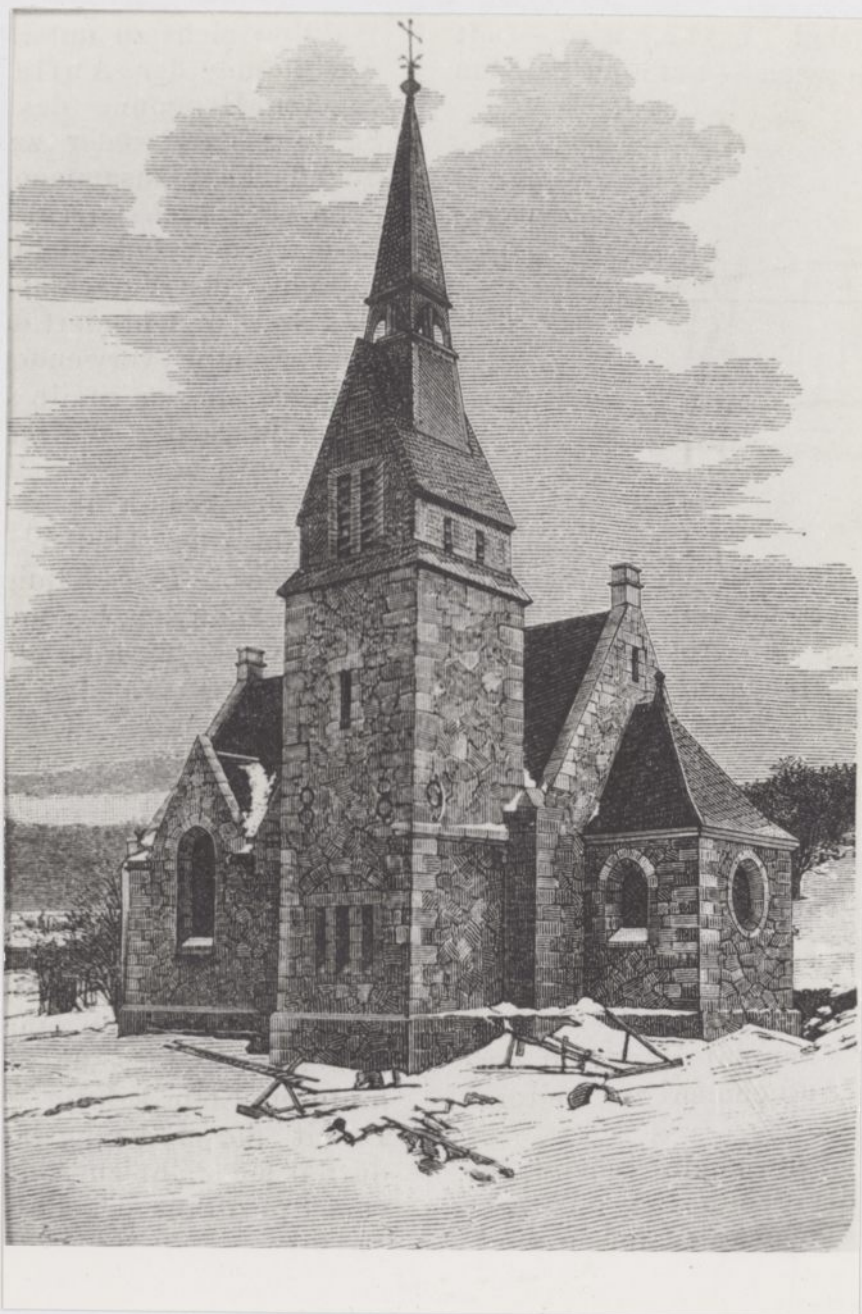
Fot.303

Wrocław, ul.Szajnochy 7-9. Miejska Kasa Oszczędności i Biblioteka Miejska, dziś Biblioteka Uniwersytecka. Widok wnętrza klatki schodowej.

Fot.304

Wrocław, pl.Kościuszki. Dekoracje z okazji przyjazdu cesarza Wilhelma II (listopad 1888).

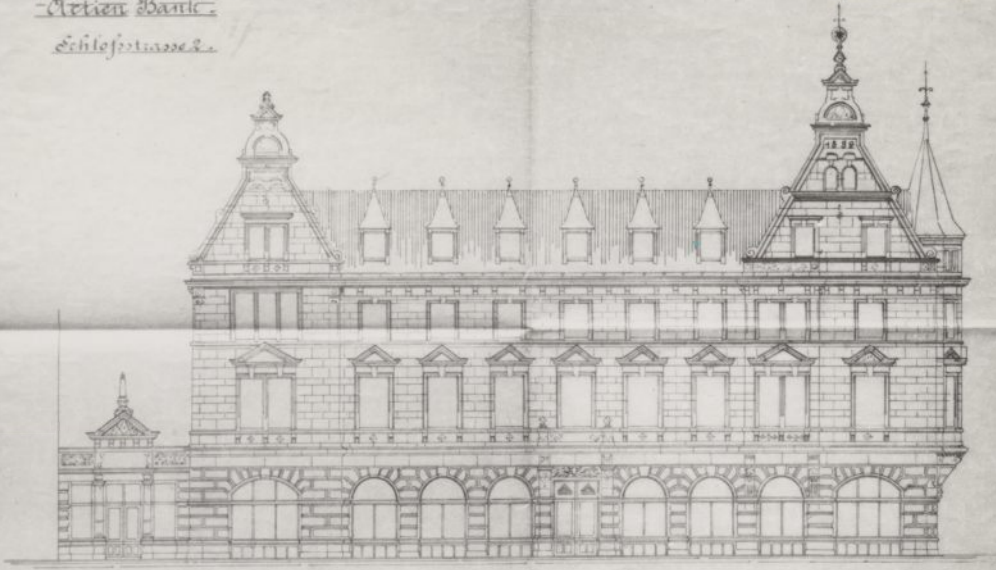
Fot.305
Szkłarska Poręba, kaplica. Rysunek perspektywiczny.

Fot.306
Szklarska Poręba, kaplica (1888-1889). Widok wnętrza.

Schlesische - Boden - Credit -
- Aktien Bank.
Schloßstrasse.

Blatt 4

Ansicht in der Schloßstrasse.

Verlegt in der Druckerei
Ludwig v. Hammerstein, am
Königlichen Hofe in Berlin.

Breslau, den 3. Juni 1889.

Der Bauleiter:
Schlesische Boden-Credit-Aktien Bank.

Der Bauherr:
Herrmann

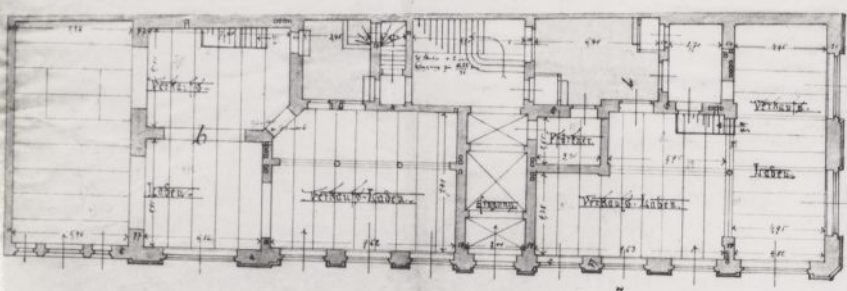
1889 13.06.1889

Fot.307
Wrocław, ul. Gepperta 4
(Schloßstr.). Śląski Ziemski
Bank Kredytowy. Projekt z
13.06.1889r. Elewacja fronto-
wa, skala 1:100.

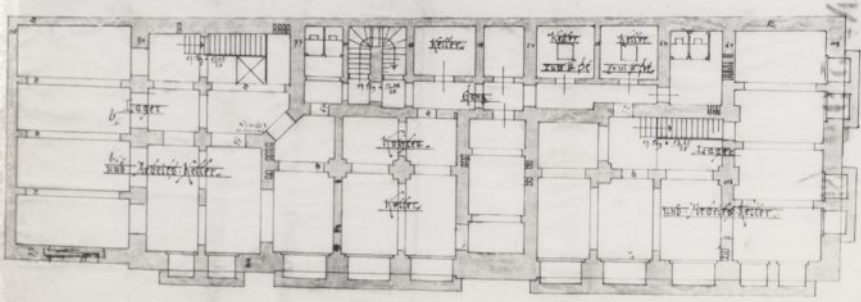
Schlesische - Boden - Credit - Bank
in Breslau.

Bl. 2.

Grundriss.

Kellergrundriss.

Breslau, den 3. Juni 1889.
Der Bauleiter: Der Bauherr:

Müller

Herrmann

Verlegt in der Druckerei
Ludwig v. Hammerstein, am
Königlichen Hofe in Berlin.

1889 13.06.1889

Fot.308
Wrocław, ul. Gepperta 4
(Schloßstr.). Śląski Ziemski
Bank Kredytowy. Projekt z
13.06.1889r. Rzuty parteru i
piwnic, skala 1:100.

Fot.309
Wrocław, ul. Gepperta 4.
Śląski Ziemski Bank
Kredytowy (1889-1891), dziś
siedziba Banku Powszechnej
Kasy Oszczędności. Widok od
ulicy Kazimierza Wielkiego.

Fot.310
Wrocław, ul. Gepperta 4.
Śląski Ziemski Bank
Kredytowy, dziś siedziba
Banku Powszechnej Kasy
Oszczędności. Szczegół parter-
rowej przybudówki.

Fot.311

Wrocław, ul.Teatralna (Zwingerstr.). Śląski Bank Ziemski, 1896-1897 (projekt K.Grossera).

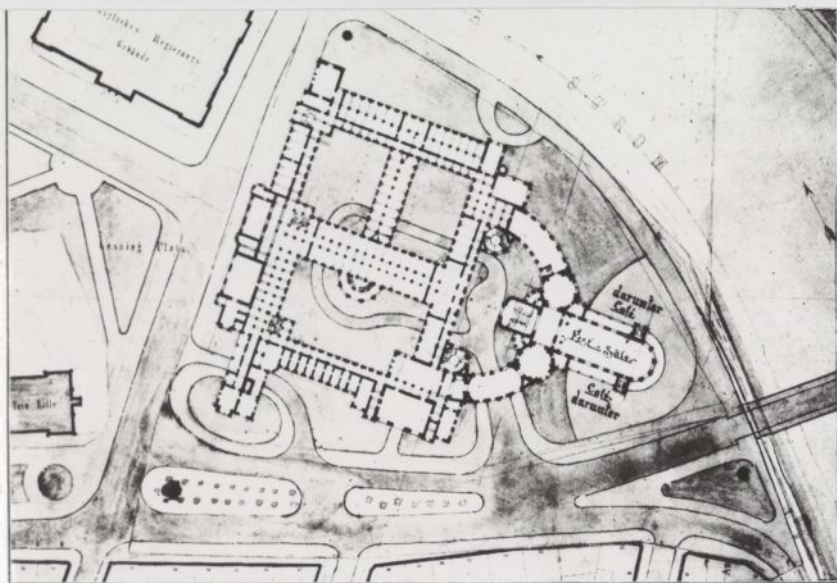
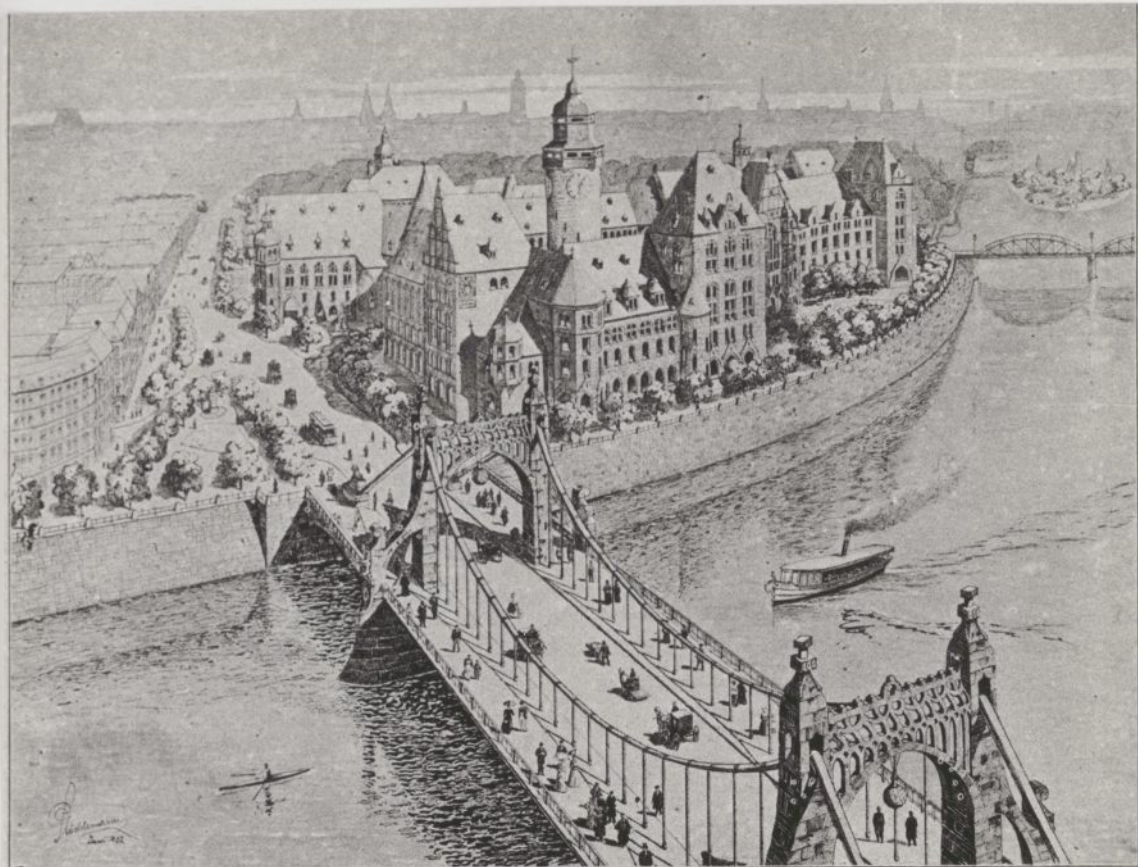
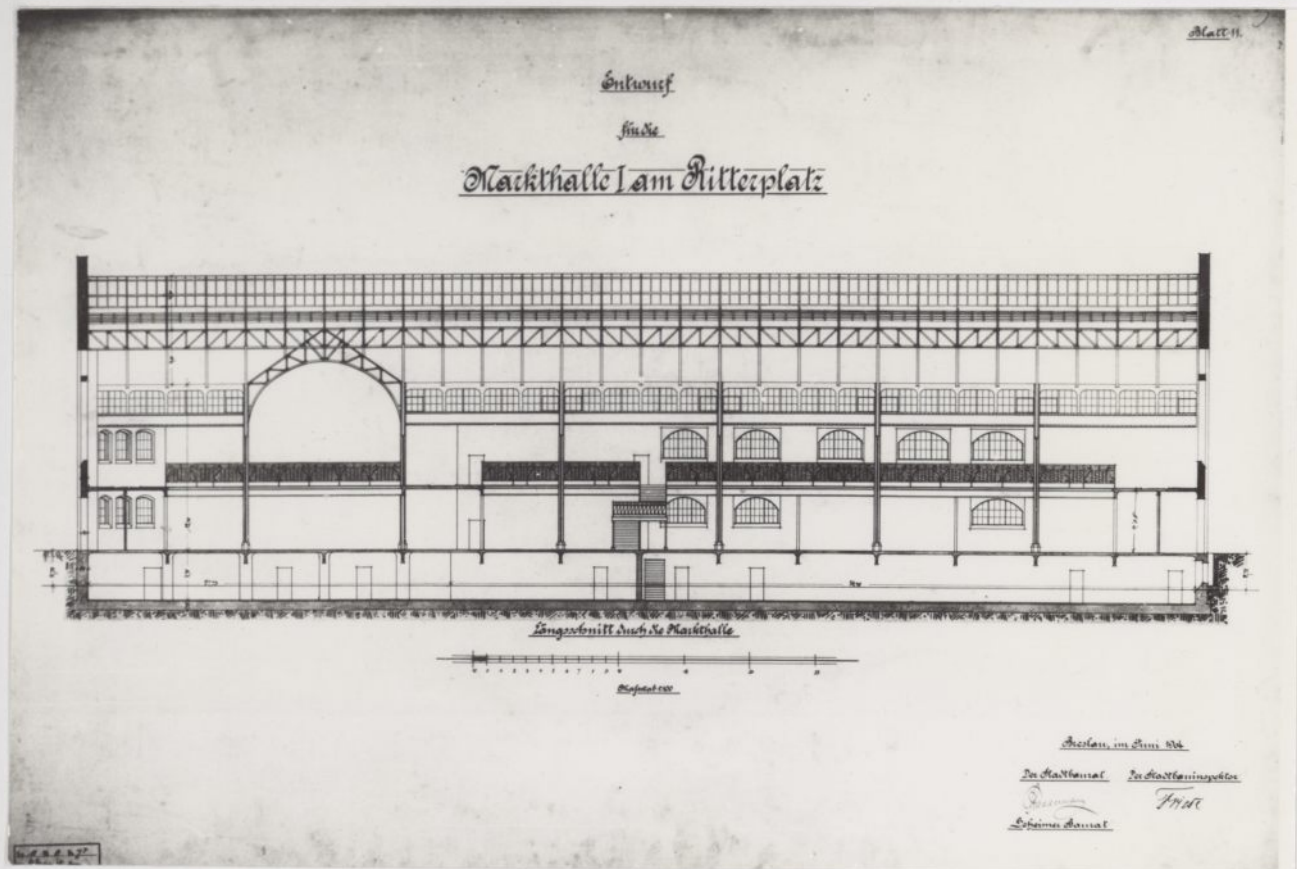

Abb. 2 a. Plan eines neuen Rathauses in Breslau am Lessingplatz

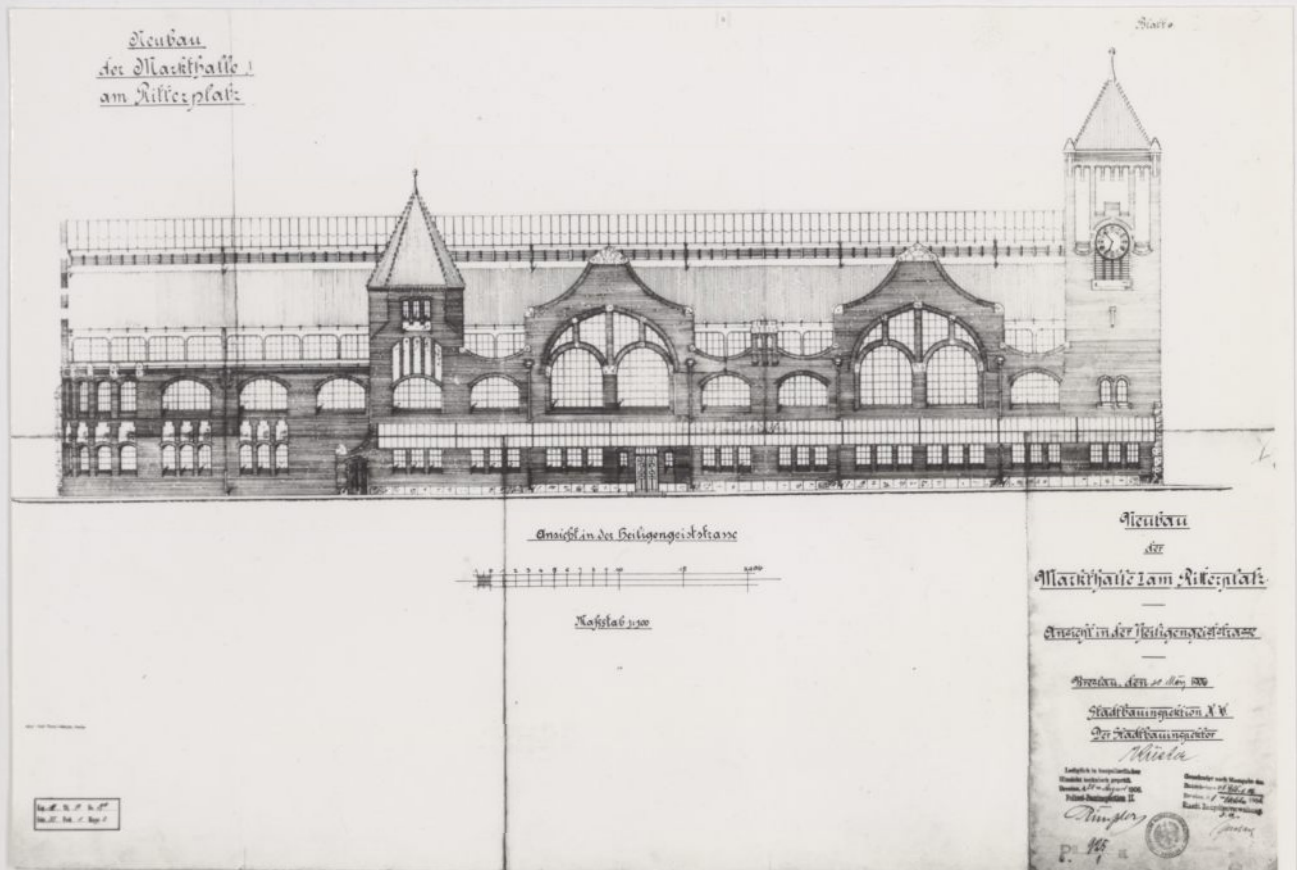

Fot.312
Wrocław, pl.Powstańców Warszawy (Lessingpl.). Projekt nowego ratusza. Widok od wschodu.

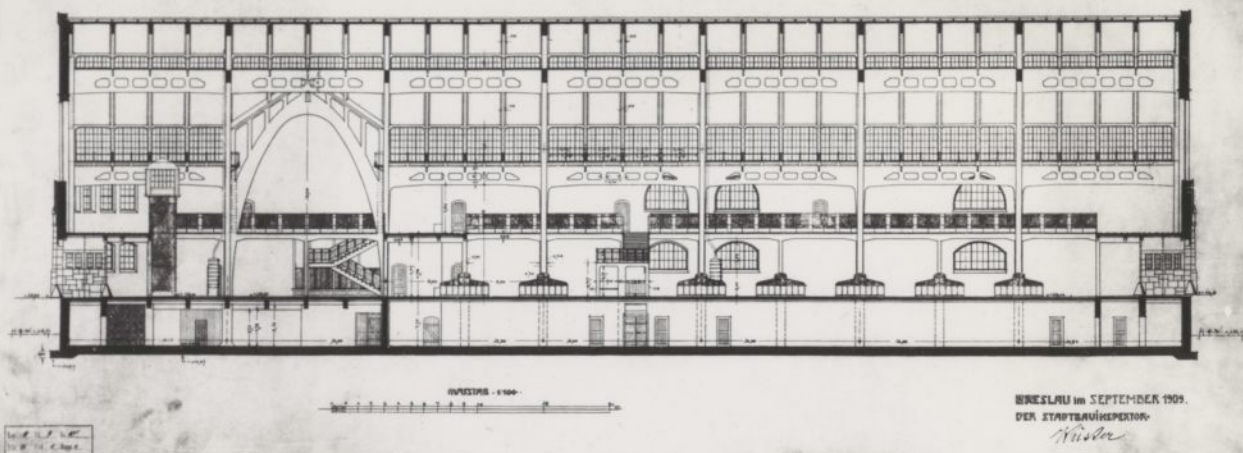
Fot.313
Wrocław, pl.Powstańców Warszawy (Lessingpl.). Projekt nowego ratusza. Dwie wersje rzutów przyziemia, skala 1:1000.

Fot.314
Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Projekt z czerwca 1904r. Przekrój podłużny, skala 1:100.

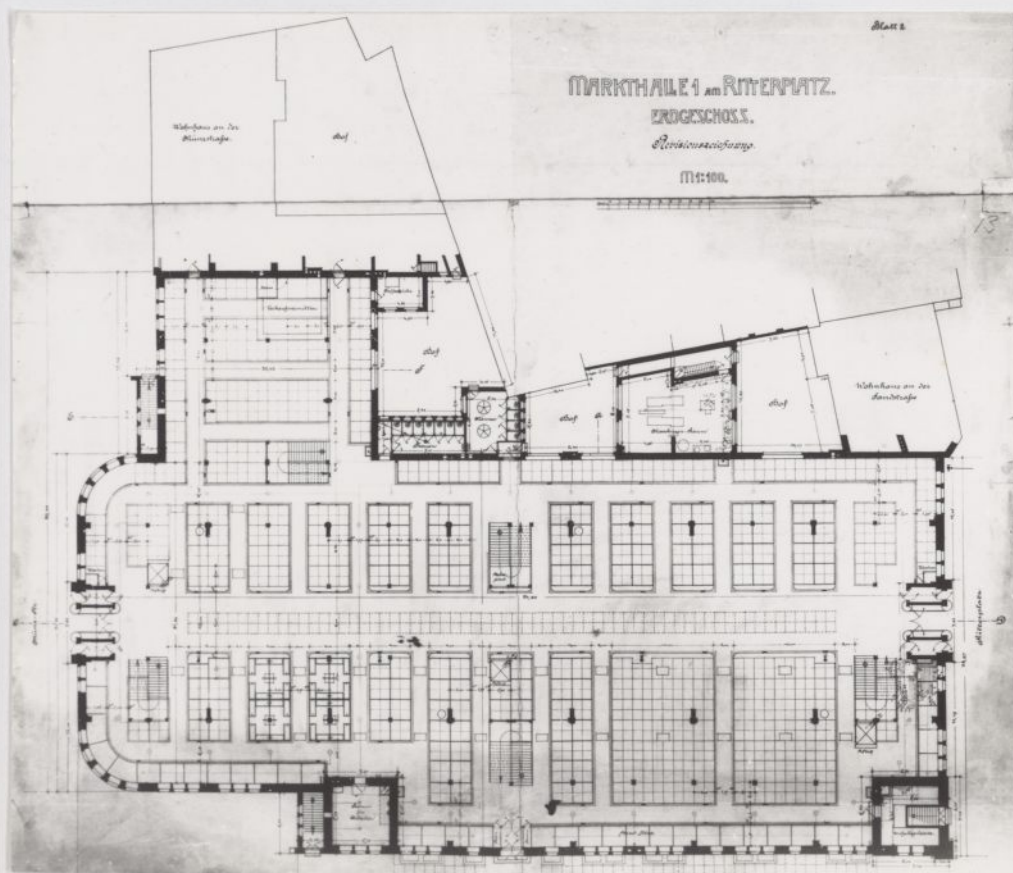

Fot.315
Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Projekt z 30.03.1906r. Widok od ulicy św.Ducha, skala 1:100.

Fot.316

Wrocław, ul.Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Przekrój podłużny, skala 1:100.

Fot.317

Wrocław, ul. Piaskowa 17 (Ritterplatz 1). Hala Targowa I. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Rzut parteru, skala 1:100.

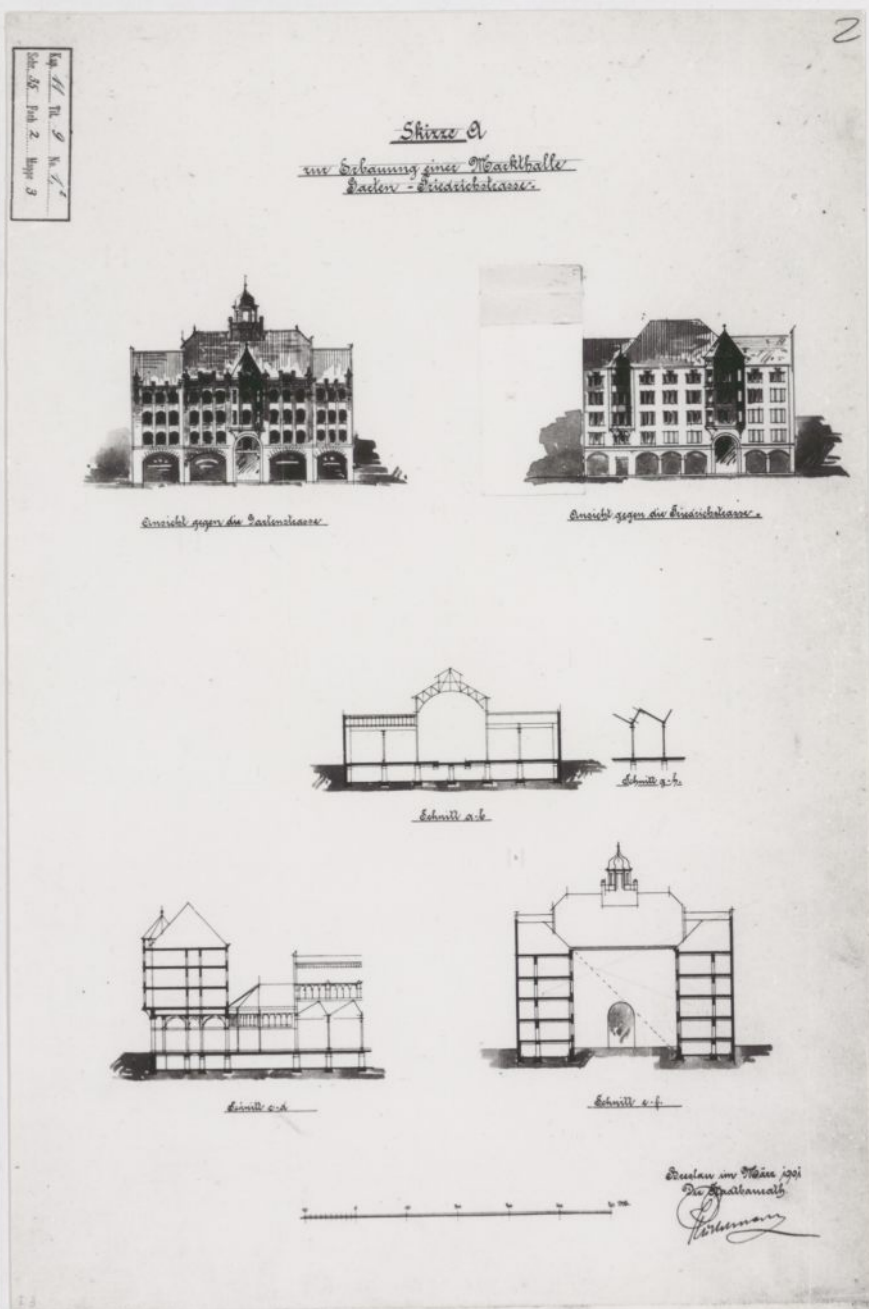

Fot.318
Wrocław, ul. Piaskowa 17
(Ritterplatz 1). Hala Targowa I
(1906-1908). Wnętrze w
1909r.

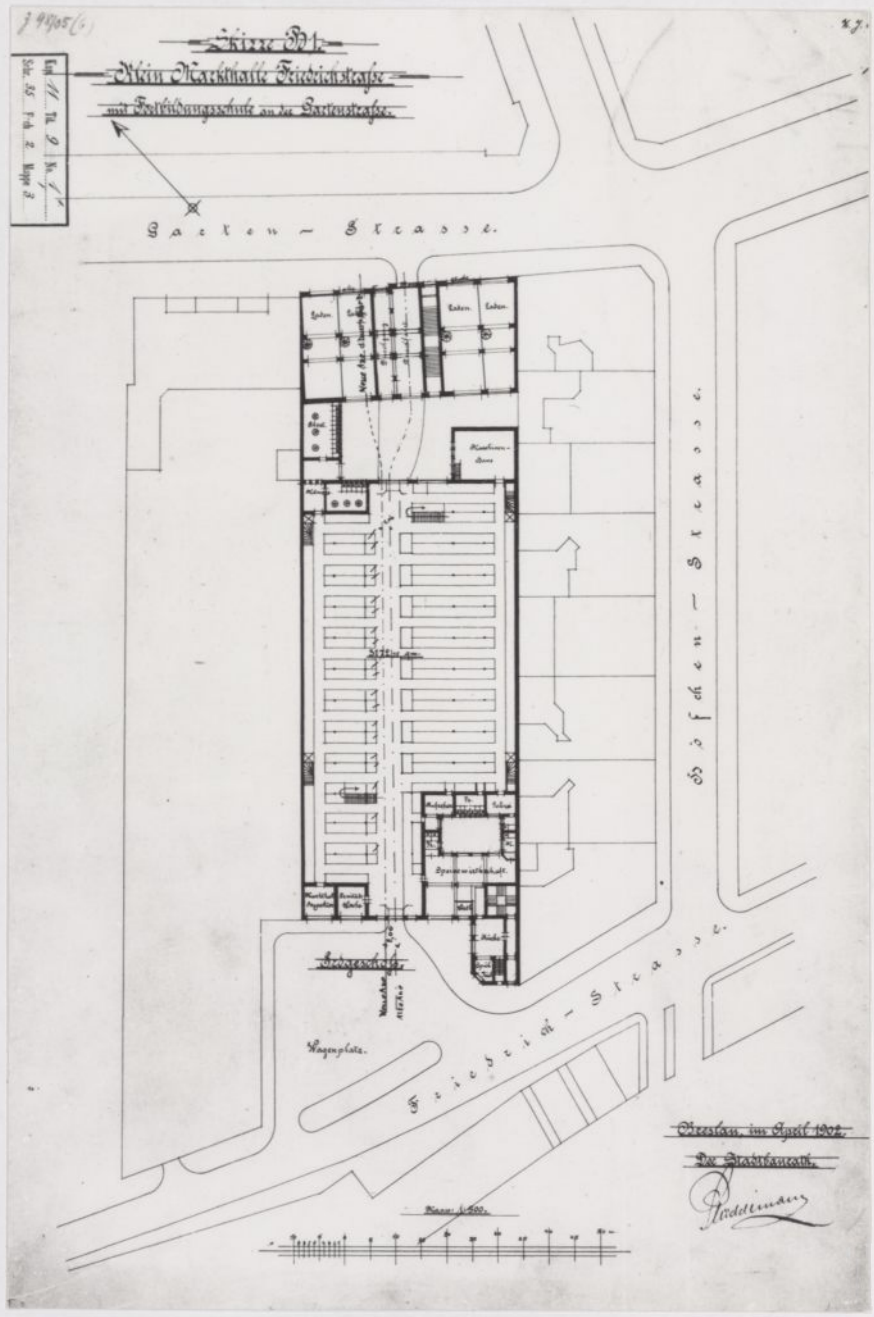
Fot.319
Wrocław, ul. Piaskowa 17. Hala
targowa. Widok od zachodu.

Fot.320

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt z marca 1901r. Elewacje, przekroje, skala 1:500. Oryg. ABmW,

Fot.321
Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Projekt
z kwietnia 1902r. Rzut parteru, skala 1:500.

Entwurf
für die Markthalle 2
an der Friedrichstraße

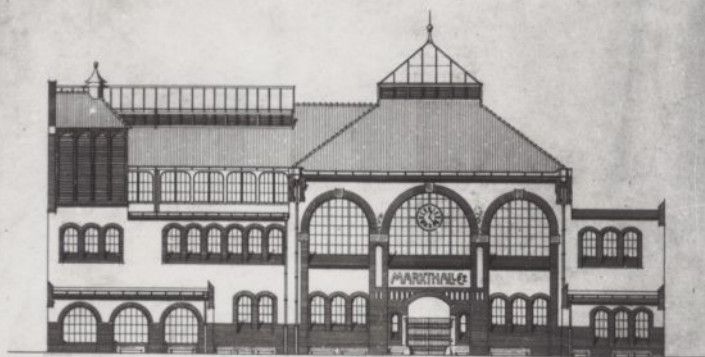
Blatt 2

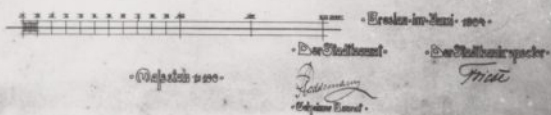
Ansicht in der Friedrichstraße

Fot.322

Wrocław, ul. Kolejowa 43-45
(Friedrichstr.). Hala Targowa II.
Projekt z czerwca 1904 r.
Elewacje frontowa i tylna,
skala 1:100.

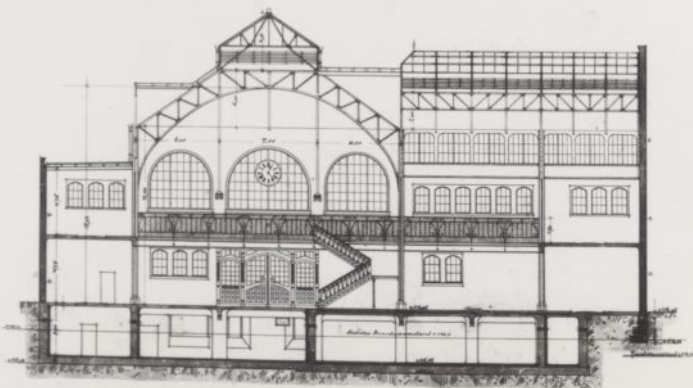
Seitenansicht

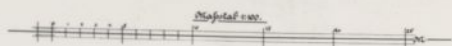
Fot.323

Wrocław, ul. Kolejowa 43-45
(Friedrichstr.). Hala Targowa II.
Projekt z czerwca 1904 r.
Przekrój poprzeczny przez halę,
skala 1:100.

Entwurf
für die
Markthalle II an der Friedrichstraße

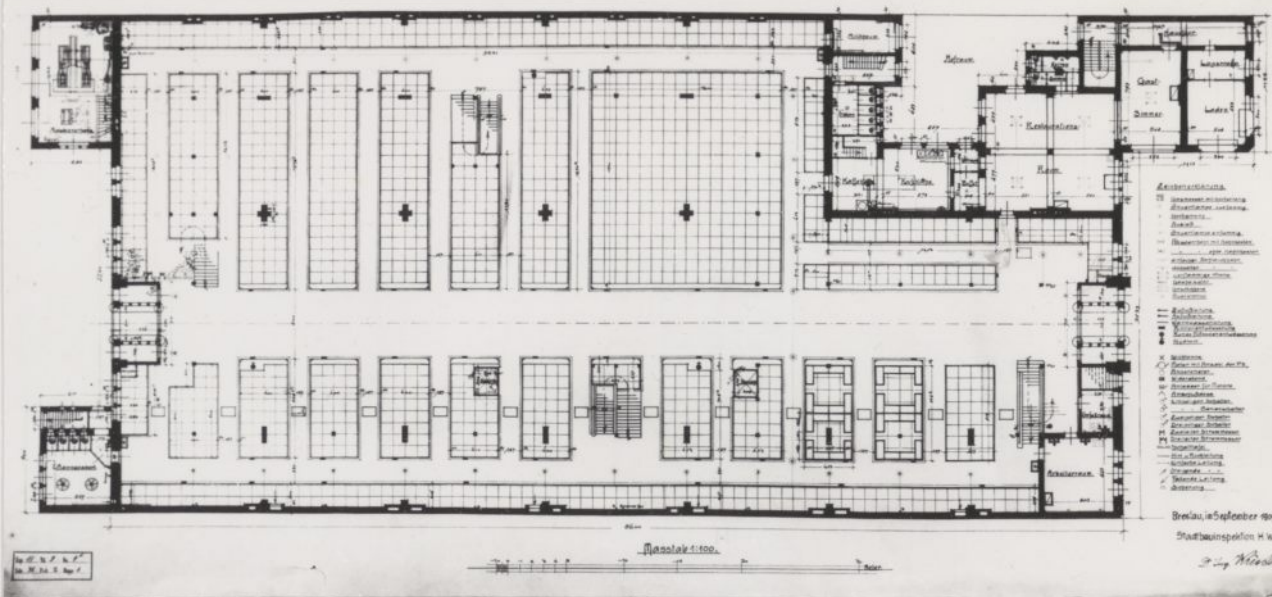

Querschnitt durch die Markthalle

Wrocław, im Juni 1904
Der Stadtbaumeister
Der Stadtbaumeister
Schleimer Bauamt

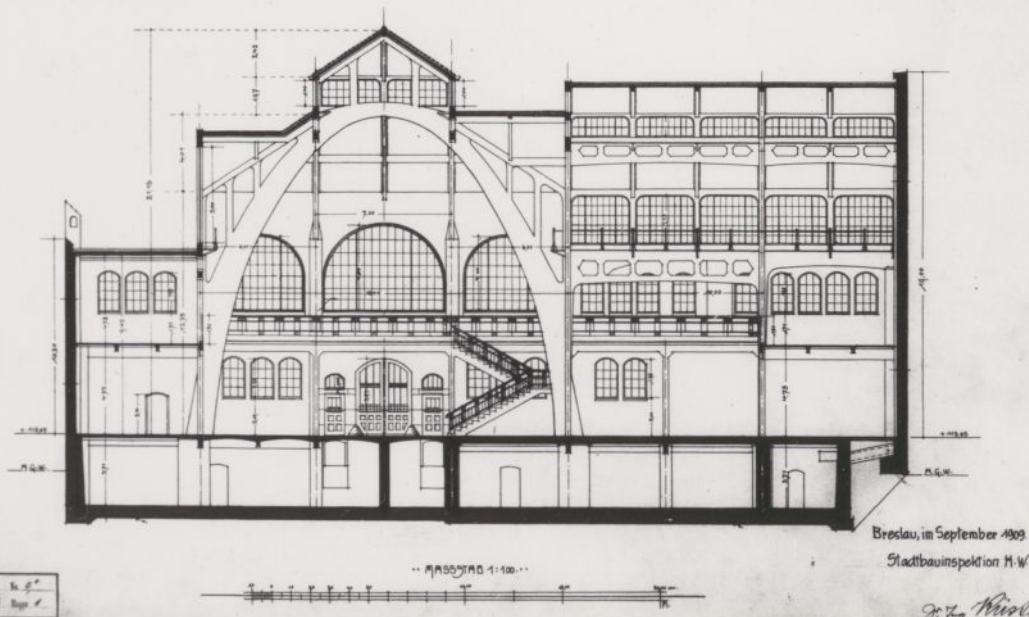
Markthalle 2 Friedrichstrasse.
Erdgeschoss.

Fot.324

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Rysunek powykonawczy z września 1909r. Rzut parteru, skala 1:100.

Neubau
der Markthalle an der Friedrichsstraße
Querschnitt.

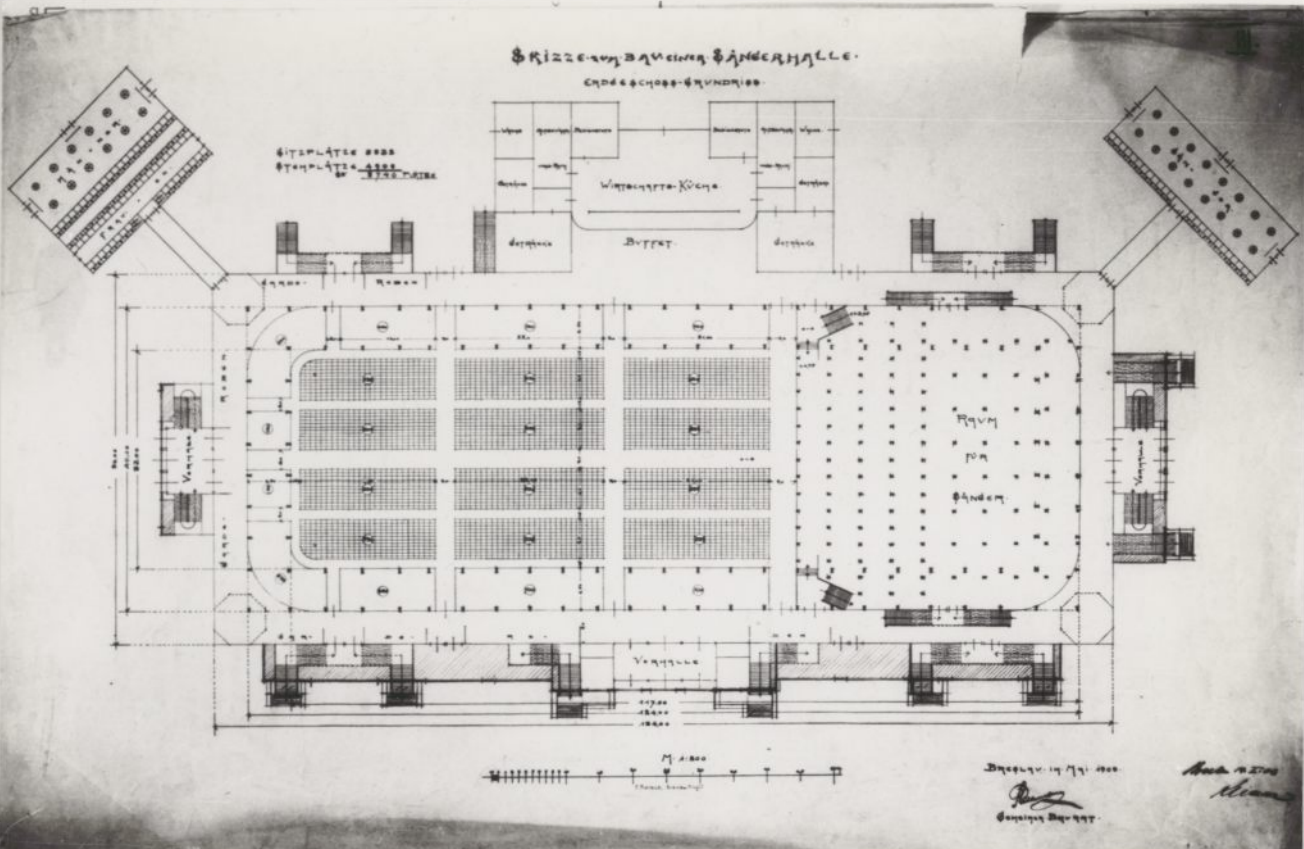
Fot.326

Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II. Wnętrze hali w stanie surowym w 1907r.

Fot.327

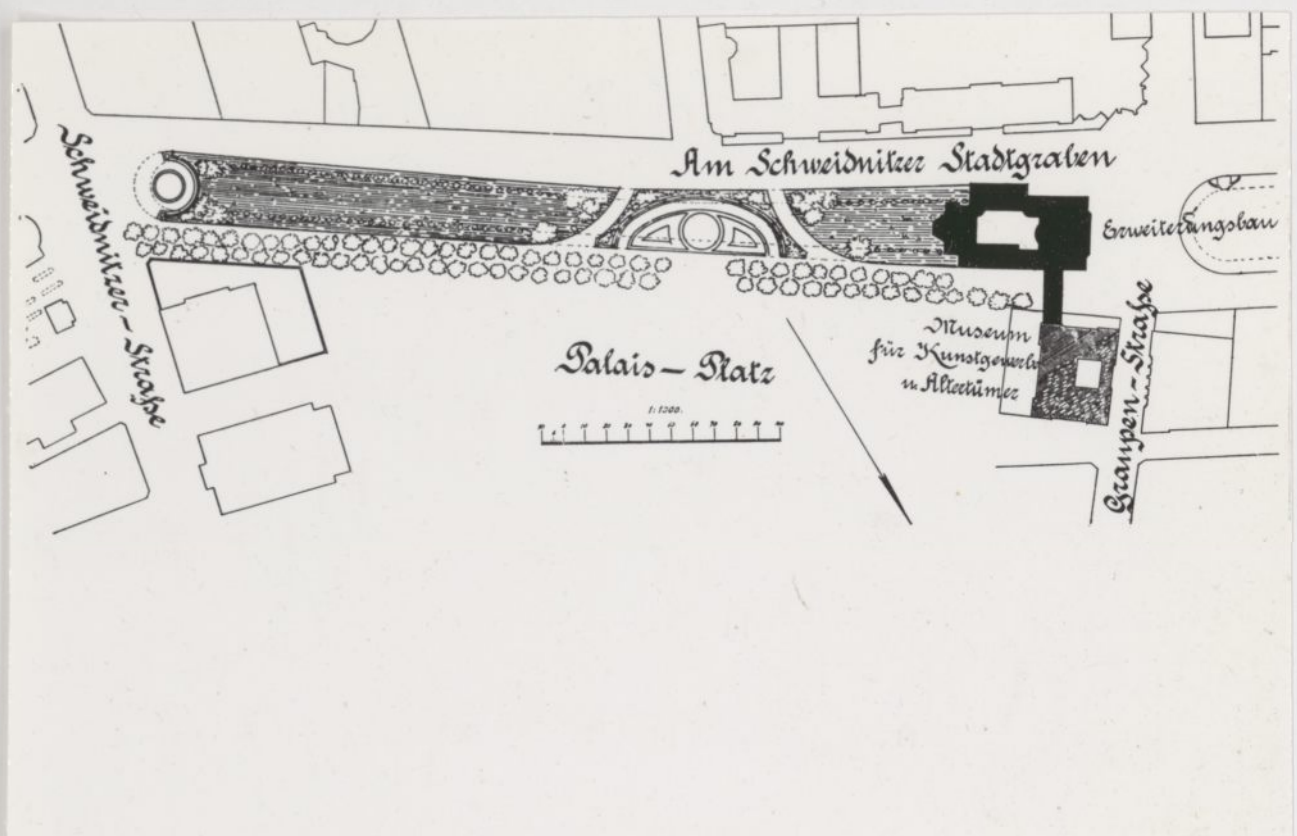
Wrocław, ul.Kolejowa 43-45 (Friedrichstr.). Hala Targowa II (1906-1908). Elewacja frontowa z głównym wejściem w 1909r.

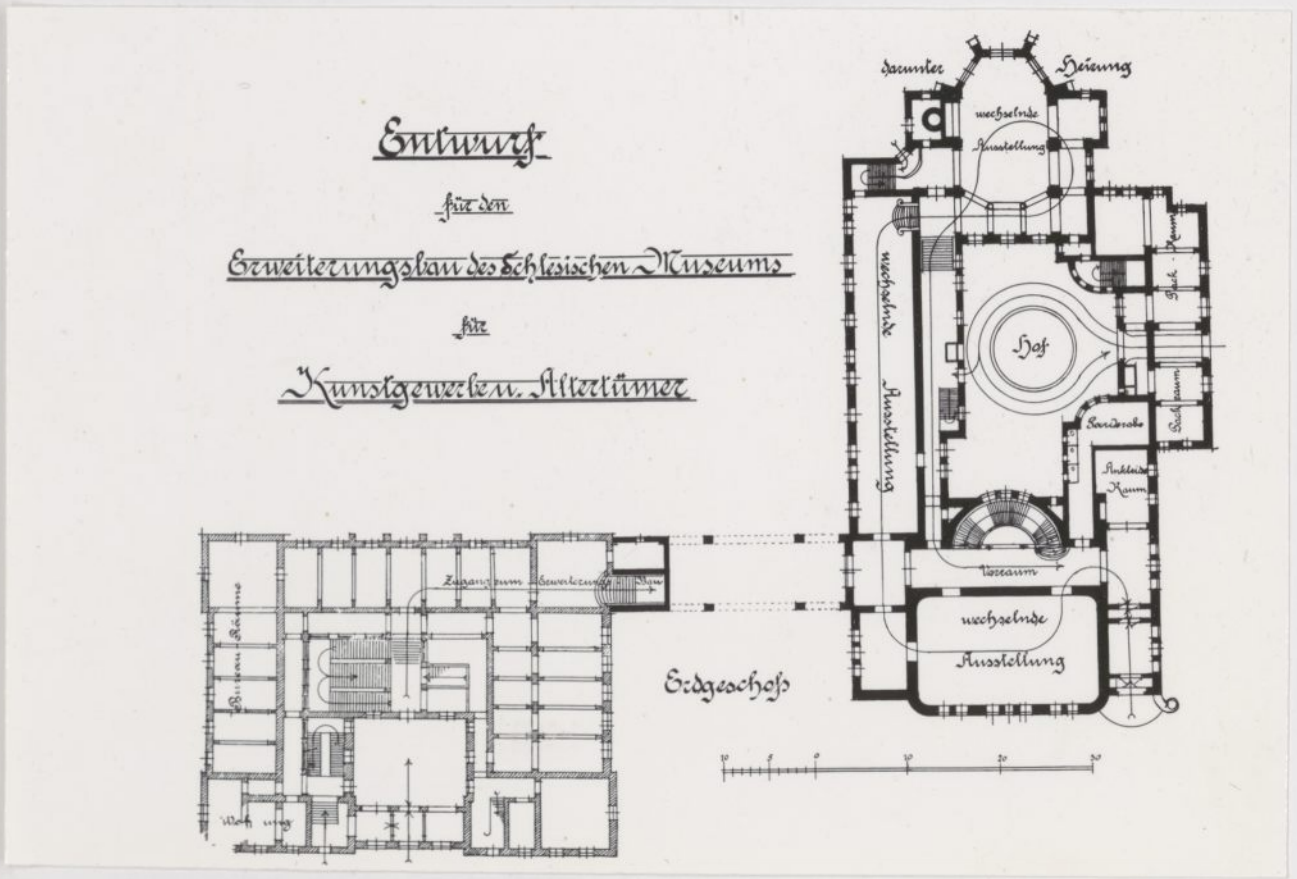
Fot.328
Wrocław, ul.Powstańców Śląskich 125-143 (Kaiser - Wilhelm Str.). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Projekt z maja 1905r. Rzut parteru, skala 1:200.

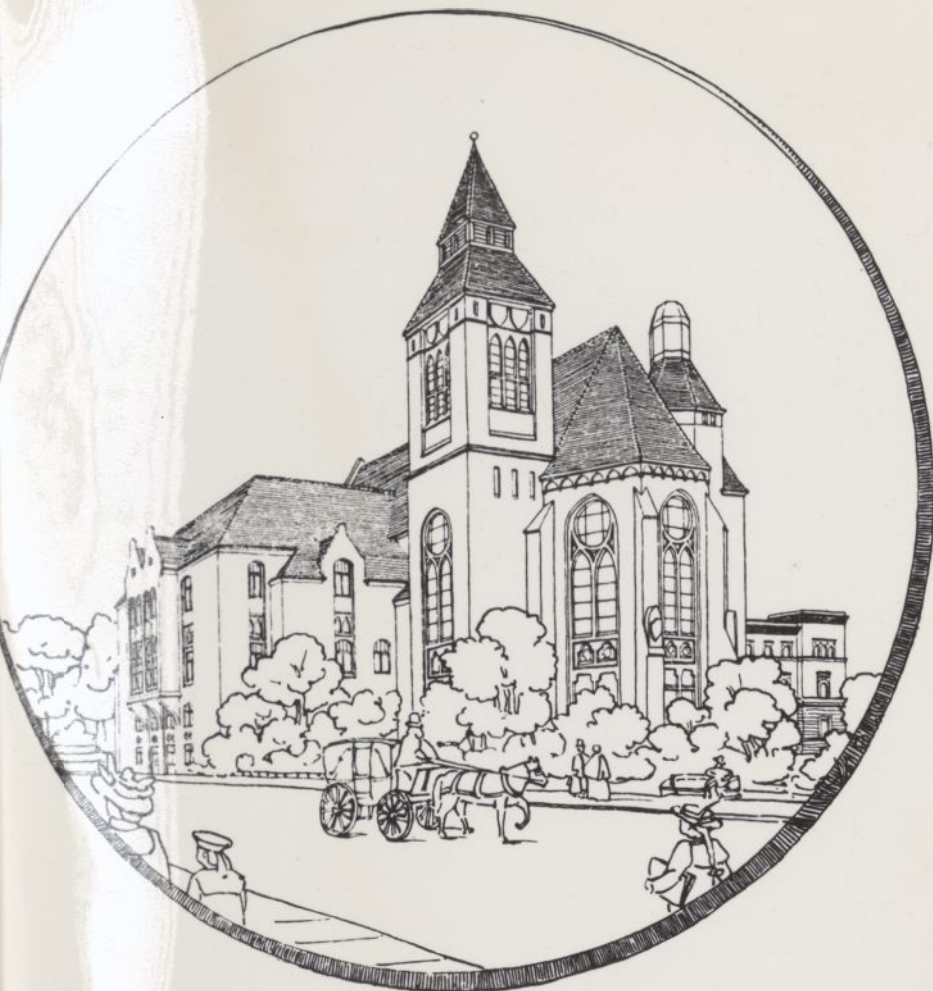
Fot.329
Wrocław, ul.Powstańców Śląskich 125-143 (Kaiser - Wilhelm Str.). Hala festiwalowa VII Niemieckiego Święta Towarzystwa Śpiewaczego. Wnętrze hali w 1907r.

Fot.330
Wrocław, ul.Krupnicza (Graupenstr.). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności z 1909r. Plan sytuacyjny, skala 1:1000.

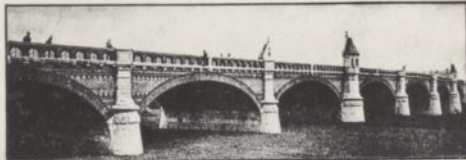
Fot.331
Wrocław, ul.Krupnicza (Graupenstr.). Projekt rozbudowy Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności z 1909r. Rzut parteru.

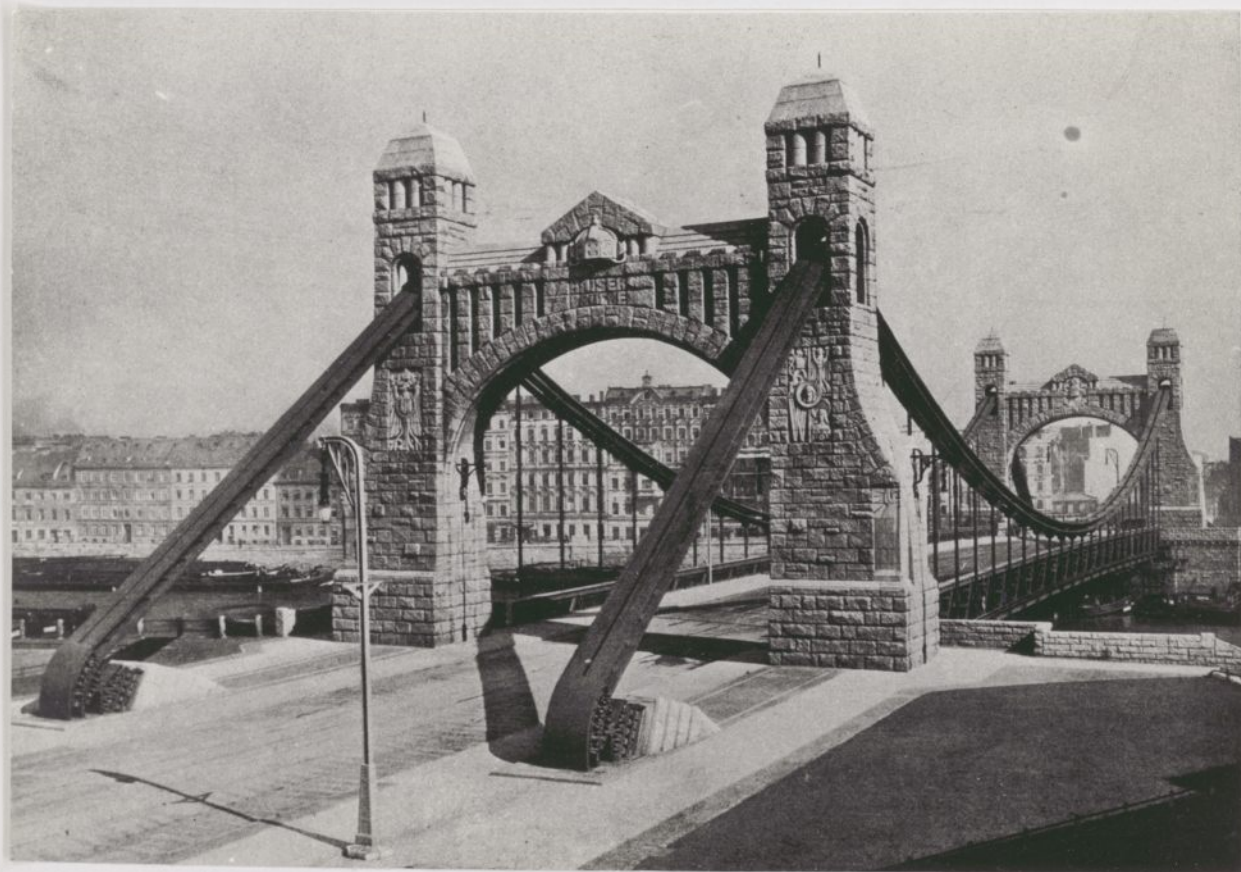
Fot.332
Wrocław, ul. Krupnicza
(Graupenstr.). Projekt roz-
budowy Śląskiego Muzeum
Rzemiosła Artystycznego i Sta-
rożytności z 1909r. Widok
perspektywiczny od strony
południowej.

Fot.333
Wrocław, most Zwierzyniecki
(Passbrücke), 1895-1897.

Fot.334
Wrocław, most Osobowicki (Groschelbrücke), 1895-1897.

Fot.335
Wrocław, most Grunwaldzki (Kaiserbrücke), 1908-1910.

